

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАНЛАР
АКАДЕМИЯСИ МИНТАҚАВИЙ БЎЛИМИ
ХОРАЗМ МАЪМУН АКАДЕМИЯСИ**

ХОРАЗМ МАЪМУН АКАДЕМИЯСИ АХБОРОТНОМАСИ

Ахборотнома ОАК Раёсатининг 2016-йил 29-декабрдаги 223/4-сон қарори билан биология, қишлоқ хўжалиги, тарих, иқтисодиёт, филология ва архитектура фанлари бўйича докторлик диссертациялари асосий илмий натижаларини чоп этиш тавсия этилган илмий нашрлар рўйхатига киритилган

2022-6/2

**Вестник Хорезмской академии Маъмуна
Издается с 2006 года**

Хива-2022

Бош муҳаррир:*Абдуллаев Икрам Искандарович, б.ф.д., проф.***Бош муҳаррир ўринбосари:***Ҳасанов Шодлик Бекнўлатович, к.ф.н., к.и.х.***Таҳрир хайати:**

<i>Абдуллаев Икрам Искандарович, б.ф.д., проф.</i>	<i>Рўзметов Бахтияр, и.ф.д., проф.</i>
<i>Абдуллаев Баҳром Исмоилович, ф-м.ф.д.</i>	<i>Садуллаев Азимбой, ф-м.ф.д., акад.</i>
<i>Абдуллаев Рашид Бабажонович, тиб.ф.д., проф.</i>	<i>Салаев Санъатбек Комилович, и.ф.д., проф.</i>
<i>Абдуҳалимов Баҳром Абдурахимович, т.ф.д., проф.</i>	<i>Сапарбаева Гуландам Машариповна, ф.ф.ф.д.</i>
<i>Агзамова Гулчехра Азизовна, т.ф.д., проф.</i>	<i>Сапаров Каландар Абдуллаевич, б.ф.д., проф.</i>
<i>Аимбетов Нагмет Каллиевич, и.ф.д., акад.</i>	<i>Сирожов Ойбек Очилович, с.ф.д., проф.</i>
<i>Бабаджанов Хушнот, ф.ф.н., проф.</i>	<i>Сотилов Гойипназар, к.х.ф.д., проф.</i>
<i>Бекчанов Даврон Жуманазарович, к.ф.д.</i>	<i>Тожибаев Комилжон Шаробитдинович, б.ф.д., академик</i>
<i>Буриев Хасан Чутбаевич, б.ф.д., проф.</i>	<i>Холлиев Аскар Эргашевич, б.ф.д., проф.</i>
<i>Ганджаева Лола Атаназаровна, б.ф.д., проф.</i>	<i>Холматов Бахтиёр Рустамович, б.ф.д.</i>
<i>Давлетов Санжар Ражабович, тар.ф.д.</i>	<i>Чўпонов Отаназар Отожонович, ф.ф.д., доц.</i>
<i>Дурдиева Гавҳар Салаевна, арх.ф.д.</i>	<i>Шакарбоев Эркин Бердикулович, б.ф.д., проф.</i>
<i>Дўсчанов Бахтиёр, тиб.ф.д., проф.</i>	<i>Эрматова Жамила Исмаиловна, ф.ф.н., доц.</i>
<i>Ибрагимов Бахтиёр Тўлаганович, к.ф.д., акад.</i>	<i>Эшчанов Рузумбой Абдуллаевич, б.ф.д., доц.</i>
<i>Жуманиёзов Зоҳид Отабоевич, ф.ф.н., доц.</i>	<i>Ўразбоев Ғайрат Ўразалиевич, ф-м.ф.д.</i>
<i>Кадирова Шахноза Абдухалиловна, к.ф.д., проф.</i>	<i>Ўрозбоев Абдулла Дурдиевич, ф.ф.д.</i>
<i>Қутлиев Учқун Отобоевич, ф-м.ф.д.</i>	<i>Ҳажиева Мақсуда Султоновна, фал.ф.д.</i>
<i>Ламерс Жон, к.х.ф.д., проф.</i>	<i>Ҳасанов Шодлик Бекнўлатович, к.ф.н., к.и.х.</i>
<i>Майкл С. Энжел, б.ф.д., проф.</i>	<i>Худайберганаева Дурдона Сидиқовна, ф.ф.д., проф.</i>
<i>Мирзаев Сирожиддин Зайниевич, ф-м.ф.д., проф.</i>	
<i>Пазилев Абдуваеит, б.ф.д., проф.</i>	
<i>Рахимов Раҳим Атажанович, т.ф.д., проф.</i>	
<i>Рашидов Негмурод Элмуродович, б.ф.н., доц.</i>	
<i>Рўзиев Рашид Юсупович, тиб.ф.д., проф.</i>	

Хоразм Маъмун академияси ахборотномаси: илмий журнал.-№6/2 (90), Хоразм Маъмун академияси, 2022 й. – 221 б. – Босма нашрнинг электрон варианты - <http://mamun.uz/uz/page/56>

ISSN 2091-573 X

Муассис: Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси минтақавий бўлими – Хоразм Маъмун академияси

МУНДАРИЖА

ИҚТИСОДИЁТ ФАНЛАРИ

Abduvoxidova M.A., Abduvohidova G.A. Mehnat bozorida ish bilan bandlikning zamonaviy shakllari	5
G‘anibayev I.Sh. Avtomobil transporti korxonalari faoliyatini boshqarishda auditning zaruriyati va mohiyati	7
Ibrogimov Sh.X. Namangan viloyatida sanoat tarmog‘ini rivojlantirish tendensiyalari	9
Kurpayanidi K.I. Banking instruments in the system of institutional support for export activities of business entities	12
Mamasoliev G‘.M. Aholining samarali bandligini ta‘minlashda aholi ro‘yxati ma‘lumotlaridan foydalanish	14
Maxmudova N.J. Korxonalarda riskni boshqarishning ilmiy–nazariy jihatlarini	16
Mullayeva M.A., Khakimova S.I. The role of education in human capital development	19
Nasretdinova F. Nodavlat-notijorat tashkilotlarida ijtimoiy tadbirkorlikni rivojlantirishdagi asosiy to‘siqlar	22
Qurolova F.T. Importance and features of electronic trade development in the contribution to digital economy in Uzbekistan	26
Peng Xinge The rise of modern service economy	28
Saidmamatov O. Sustainable ecotourism development in the Aral Sea region of Uzbekistan: TOWS analysis	31
Yuldasheva M.M. “Toshkent mintaqaviy temir yo‘l uzeli” unitar korxonasining iqtisodiy va moliyaviy ko‘rsatkichlari tahlili	33
Абдикаримова З. Давлат-хусусий шерикчилик муносабатларининг асосий шакллари ва моделлари	36
Авезова Ш.М. Применение бенчмаркинга в совершенствовании системы управления трудовыми ресурсами на предприятии	40
Алибекова С.Л., Шарифов Ш.С., Абдусаматов У.Ғ. Аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш тизимини такомиллаштиришда тиббий суғуртани хориж тажрибаси	44
Алимова М.Т., Мамаризоев Ж.И. Туризм соҳасида ахборот технологияларидан самарали фойдаланиш йўналишлари	48
Атамуратова Н.Б. Мамлакатнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланишида рақамли иқтисодиётнинг моҳияти ва роли	51
Бабаханова Н.У., Бабаханов А.Н. Массовые события и процессы в статистике	58
Гадоев С.Ж. Тижорат банклари мижозларининг кредит тўловига лаёқатлилигини баҳолашни такомиллаштириш	60
Жумаев Ж.Б. Ўзбекистонда янги ерларни ўзлаштириш: ютуқлар ва муаммолар	64
Жуманиёзов Р.П. Минтақада саноат корхоналари рақобатбардошлигини диагностика қилиш услубияти ва моделларини такомиллаштириш	67
Ибадуллаев Э.Б. Ёшлар ва болалар рекреацион туризм хизматларининг ривожланиш хусусиятлари	71
Искандаров Б.А. Рақамли иқтисодиётни ривожлантиришда қурилиш маҳсулотлари корхоналарида персоналини бошқаришнинг долзарб масалалари	73
Қалмуратов Б.С., Муратбаева А.Н., Режепмуратов Ш.М. Минтақада ижтимоий-иқтисодий томондан ривожланишида хизмат кўрсатишнинг ўрни	77
Мараимова У.И. Аҳолининг иш билан бандлигини самарали амалга ошириш йўллари	80
Мирзаев А.Т. Қурилиш соҳаси кластерларида логистик жараёнларни бошқаришнинг ташкилий-иқтисодий механизмларини такомиллаштириш	82
Насимов Д.А., Абдувоҳидова М.А. Рақамли иқтисодиётни ривожлантиришда хотин-қизларнинг меҳнатини ташкил этишнинг инновацион шакллари	85
Насырова Л.А. Развития цифровизации в образовательной сфере Узбекистана	90
Пирекеев Ж.Х. Кичик бизнес ва тadbirkorlikni шаклланиши ва ривожланишининг объектив зарурлиги	92
Ражаббоев И. Воспитачилик тadbirkorliknining ўзига хос таснифий хусусиятлари	96
Режапов Х.Х. Ўзбекистонда олий таълим хизматларини ривожлантириш йўналишлари	100
Хакимов А.А. Ўзбекистонда барқарор иқтисодий тараққиёт ва уни қўллаб-қувватлаш борасида тadbirlar йўналишлари	103
Ҳаққулов Ф.Ф. Мамлакатимизда таълим хизматлари ва меҳнат бозори интеграцияси асосида кадрлар тайёрлашни бошқариш муаммолари ва ечимлари	105
Ҳусанбоев С.Ё. Агротуризм фаолиятининг шаклланиши ва ривожланиш хусусиятлари	108
Шокирова Г. Менежментнинг иқтисодий асосларини ривожлантириш зарурати	112
Шарифов Ш.С., Абдурахимов У.М. Аҳоли турмуш фаровонлигини оширишнинг назарий асослари	114

Юлдашева Н.А. Инновацион фаолиятни бошқариш асосида саноат корхоналарининг барқарор ривожланиш стратегиясини шакллантириш масалалари	117
Юсупова Ж.К. Иқтисодий рақамлаштириш шароитида инновацион бошқаришнинг ташкилий-механизмларининг назарий жиҳатлари	120

ТАРИХ ФАНЛАРИ

Boltayev B.B. Mustaqillik yillarida Buxoro viloyatidagi muassasa muzeylarining vujudga kelishi va rivojlanish tendensiyasi	124
Do'stov A. O'rta Osiyoda o'lgahovshunoslik ilmining tarixiy taraqqiyoti	126
Hayitov Sh.A., Arziqulov J.X. Turkistonda quritilgan mevalar ko'rgazmasi va olovli meva quritgich(sushilkalar)lar xususida (XIX asr oxiri XX asr boshlari)	128
Khaydarov Z.U., Rustamaliyev M.H. "Views on the muslim" renaissance and steps for the third renaissance	129
Teshayev A. Gelmut Kol: Germaniya birlashuvdagi metin iroda	133
Toshov K.T. Surxon vohasiga ikkinchi jahon urushi yillarida sanoat korxonalari va aholini evakuatsiya qilinishi	134
Utayeva F.X. To'qimachilik sanoatini malakali mutaxassislar bilan ta'minlash	137
Xasanova N.I., Bozorov Q.D., Uralova A.D. Buxoro xonligi va Boburiylar sulolasi diplomatiyasi	139
Абдиримов Б.М. Мўғулларга асир тушган Жалолиддин Мангубердиннинг Қизи - Туркон тақдири	141
Азаматова Г.Б. Ташқи меҳнат миграцияси агентлигининг ўзбекистон республикасида самарали миграция сиёсатини юритишдаги ўрни ва аҳамияти	144
Аминов Х.Б. Куйи Амударё минтақасида сайёҳлик истикболлари	146
Анёзов Р.Б. Хоразм савдо марказларининг марказий осий савдо тизимида тутган ўрни	148
Аширов В.И. Мустақиллик йилларида Навоий вилоятининг дипломатик алоқалари	150
Бабажанов С.Б. Жамоатчилик назорати тизимини юзага келтирувчи омиллар	152
Жуманиязова Ф.Ж. Хоразм хотин-қизлари иккинчи жаҳон уруши майдонларида	155
Камалова З.А. Великий шёлковый путь в эпоху древности	157
Комолов Д.П. Ўзбекистон Республикаси суд тизимида амалга оширилган туб ўзгаришлар	160
Қобилов Н.С. "Саҳиҳу Бухорий"нинг ёзилиш тарихи ва услуби	165
Қудратов Ш.Ё. Бухоро амирлиги тасарруфидagi бозорларнинг савдо сотиқдаги ўрни ва роли	168
Мадалимов Т.А. "Ригведа" да рух тушунчаси ва унинг таснифи	170
Мамиров О. Уструшонанинг зооморф топинчлари	172
Маткаримова Н.М., Хайруллаева Д.А. Хоразм ўзбеклари оилавий маросимлари мавзусининг XX аср тарихий тадқиқотларида акс этиши	175
Мингноров А.Т. Ер-сув ислохотининг даврий матбуотда ёритилиши	177
Мирсоатова С.Т. Сазагон маданияти, унинг ўрганилиши ва тарихшунослиги масалалари	179
Пирниязова Т.О. Қорақалпоғистонда илм-фан ва маданият соҳасининг ривожланиши	182
Раҳимов К.А. Марғиёнанинг бронза давридаги хонани иситиш қурилма ва воситаларини ўрганилиши ва улар билан боғлиқ муаммолар	185
Раҳманова Ю. XX аср бошларида Хива ўзбекларининг никоҳ тўйи маросимлари	189
Розимова Ё.Ю. Хорижий мамлакатлардаги ҳарбий таълим тизимининг қиёсий таҳлили	191
Савриев Ж.Ф. Навоий вилоятидаги тарихий ёдгорликларнинг аҳамияти ва таъмирланишининг асосий йўналишлари	193
Сатимов Б.М. Оролбўйида ҳарбий ишнинг шаклланиши ва ривожланиши босқичлари	195
Саттаров А. Фарғона водийси аҳолисини янги ўзлаштирилган ерларга қўчирилишида кадрлар масаласи ва унинг ҳал этилиши	198
Султанова Г.О. Анъанавий Хива ёғоч ўймакорлиги санъати	200
Таникулов Ж.А. Замонавий дунёда – жамоатчилик фикрини шакллантирувчи медиа ахборот эволюцияси	203
Темирова Ч. Қишлоқлар мавзуси тарихшунослиги	207
Туребеков М.Т., Алимбетов А.К. Гавр Қалъа ёдгорлиги турар жойлари	209
Турекеев Қ.Ж. Қорақалпоқларда чақалоқ туғилиши ва парваришига оид урф-одатларда мажик тасаввурлар	212
Ҳакимова Ш.С. Ўзбекистонда электроэнергетика саноати ривожиди гидроэнергетиканинг ўрни	215
Якубова Д.Т. Сурхон воҳасида 1946-1970 йилларда пахта яккахокимлиги сиёсатининг амалга оширилиши ва унинг натижалари	218

MEHNAT BOZORIDA ISH BILAN BANDLIKNING ZAMONAVIY SHAKLLARI

M.A.Abduvoxidova, magistrant, Samarqand davlat Universiteti, Samarqand

G.A.Abduvohidova, magistrant, Samarqand davlat universiteti, Samarqand

Annotatsiya. Maqolada mehnat bozori tashkiliy asoslari va unda faoliyat olib borish mexanizmlari, shuningdek bandlikning zamonaviy konseptual masalalariga alohida to'xtalib o'tilgan va ushbu sohadagi hozirgi zamon tajribasi ilmiy manbalar asosida tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: mehnat, mehnat bozori, aholi, urbanizatsiya, bandlik, raqamli iqtisodiyot

Аннотация. В статье уделяется внимание организационным основам рынка труда и механизмам его функционирования, а также современным концептуальным проблемам трудоустройства, анализируется современный опыт в этой сфере на основе научных источников.

Ключевые слова: труд, рынок труда, население, урбанизация, занятость, цифровая экономика

Abstract. The article focuses on the organizational basis of the labor market and the mechanisms of its operation, as well as modern conceptual issues of employment, and analyzes the current experience in this area on the basis of scientific sources.

Keywords: labor, labor market, population, urbanization, employment, digital economy

Kirish. Mehnat va aholi ish bilan bandligi sohasida bozor aloqalarini rivojlantirish yangi va o'xshash bo'lmagan yondashishni, mehnat bozori elementlarini o'rganishda muntazamlikni, bozor kategoriyalari va tushunchalarining uslubiy bazasini yangilashni talab etadi. Raqamli iqtisodiyotni shakllantirish va rivojlantirish bo'yicha chora-tadbirlarni amalga oshirish kelgusida aholini oqilona ish bilan bandligi sohasidagi institutsional tuzilmalar faoliyatlarini jadallashtirish va normativhuquqiy bazalarini rivojlantirishni talab qiladi

Mehnat sohasidagi O'zbekiston Respublikasining 2018-yil 16-oktyabrda «Xususiy bandlik agentliklari to'g'risida»gi O'RG-501-sonli Qonuni, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 24-maydagi «Bandlik sohasida davlat siyosatini yanada takomillashtirish va mehnat organlari faoliyati samaradorligini tubdan oshirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi PF-5052-sonli Farmoni, 2017-yil 24-maydagi «O'zbekiston Respublikasi Bandlik va mehnat munosabatlari vazirligi faoliyatini tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida»gi PQ-3001-sonli, 2018-yil 11-iyundagi «Aholining ijtimoiy zaif qatlami bandligini ta'minlashni rag'batlantirishning tashkiliy chora-tadbirlari to'g'risida»gi PQ3782-sonli qarorlari, 2017- yil 5-oktyabrda «O'zbekiston Respublikasi Bandlik va mehnat munosabatlari vazirligi huzuridagi Jamoat ishlari jamg'armasi faoliyatini tashkil etish to'g'risida»gi 799-sonli, 2018-yil 20-oktyabrda «2030-yilgacha bo'lgan davrda barqaror rivojlanish sohasidagi milliy maqsad va vazifalarni amalga oshirish choratadbirlari to'g'risida»gi 841-sonli qarorlari [1] hamda ish bilan bandlikni ta'minlash va yangi ish o'rinlarini yaratishga doir boshqa me'yoriy-huquqiy hujjatlarda mehnat bozori va bandlik masalalari bo'yicha biz so'z yuritmoqchi bo'lgan masalalarning amaliy yechimi bo'lishiga shubha yo'q.

Bundan «o'z-o'zidan ayonki, biz aholi bandligini taminlashni o'z oldimizga ustuvor vazifa qilib qo'ygan ekanmiz, bu masalaga nafaqat son, balki sifat jihatidan ham alohida ahamiyat berishimiz zarur»ligi kelib chiqadi [2].

O'zbekistonda ta'lim tizimining barcha bosqichlarida islohotlar amalga oshirilayotgan davrda kasbiy ta'limning nafaqat milliy, balki jahon ta'lim xizmatlari bozorida raqobatbardoshligini oshirish talab etilmoqda. Chunki hududlarda yoshlarni ish bilan ta'minlash masalasi hamon eng dolzarb vazifa bo'lib qolmoqda [3]. Bugungi kunda yoshlar uchun yangi ish o'rinlari ochish, ularning halol mehnat qilib, daromad topish maqsadida ko'p ishlar amalga oshirilmoqda. Lekin, shunga qaramasdan, o'rta maxsus va oliy ta'lim muassasalari bitiruvchilarining aksariyatini mehnat bozorida raqobatga dosh bera olmayotgani bilan bog'liq muammolar ham oz emas [4].

Adabiyotlar sharhi. Ushbu masalada ko'plab olimlar o'zlarining tadqiqot ishlarini olib borganlar. Jumladan Xolmo'minov Sh.R mehnat bozori infratuzilmasi va uning tarkibiy qismlari o'zaro uzviy bog'liqligi ilmiy-nazariy jihatdan tahlil etilib, uni rivojlantirish samaradorligini kompleks baholash va istiqbollashtirish uslubiyati hamda davlat va nodavlat ish bilan bandlik xizmatlari shakllanishi va rivojlanishining asosiy yo'nalishlarini baholab o'tgan [5]. O. Kolesnikova, S. Beysenov, Muxambetov, Abduraxmanova K.X, Odegova Yu.G o'zlarining sohaga oid yozgan ilmiy ishlari va maqolalarida mehnat bozori infratuzilmasi tushunchasining mohiyati, uning funksional elementlari, tarkibiy qismlarining tasnifi va o'zaro aloqadorligi yoritib berilgan hamda mehnat bozori infratuzilmasi darajalari va funksiyalari ilmiy jihatdan tadqiq etganlar [6].

Tadqiqot metodologiyasi va empirik tahlil. Mehnat bilan bandlik barcha mehnatga qobiliyatli shaxslar, ijtimoiy guruhlar, ijtimoiy foydali mehnatda ishtirok etayotganlar, ularning ishtirok etish darajasi qanday ekanligini ko'rsatib beradi. O'zbekiston Respublikasida 16 yoshdan 60 yoshgacha bo'lgan va undan katta yoshdagi jismoniy hamda ruhan sog'lom bo'lib, mehnat faoliyatida qatnashayotgan aholi guruhlari bandlik tarkibiga kiradi. O'zbekistonda pensiyaga chiqish yoshi erkaklar uchun 60 yoshni, ayollar uchun 55 yoshni tashkil etadi [7].

Aholining mehnatda bandlik darajasiga quyidagi omillar ta'sir etadi [8]:

- -demografik jarayonlar;
- -globalizatsiya;
- -urbanizatsiya;
- -texnika taraqqiyoti;

➤ –makroiqtisodiy inqirozlar va iqtisodiy pasayishlar

Bandlikning o'zi 2 guruhga bo'linadi:

- 1) an'anaviy bandlik, ya'ni to'la ish haftasida doimiy bandlar;
- 2) noan'anaviy (egiluvchan) bandlik.

O'zbekistonning bozor iqtisodiyotini shakllantirish sharoitida amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohotlar natijasida mehnat resurslari bandligining yangi shakl va usullarini keltirib chiqardi. Egiluvchan bandlik yollanma ishchi kuchi tarkibining o'zgarish tendensiyasini ifodalovchi muhim ko'rsatkich hisoblanadi va u mehnat bozorining tarkibiy qismi bo'lib, shuningdek, yana bir qator elementlarni o'z ichiga oladi.

• funksional egiluvchanlik (keng miqyosdagi mutaxassislikka ega bo'lgan ishchilarning o'rin almashib ishlashi);

- mehnatga xaq to'lashning egiluvchan tizimlari;
- masofaviy egiluvchanlik (kichik tizimlarda subkontrakt tizimi asosida ishlash).

Iqtisodiyotda bandlikni jamiyat a'zolari manfaatlariga mos kelishi darajasiga qarab quyidagi turlarga ajratish mumkin:

Quyidagi turlarga ajratish mumkin [9]:

–**oqilona mehnatda bandlik**-ayrim shaxslar, ijtimoiy guruhlar, jamiyat manfaatlarini hisobga olgan holda bandligini ta'minlagan holda, jamiyatni iqtisodiy jihatdan yuqori rivojlanishini ta'minlashga erishish;

–**samarali mehnatda bandlik**-daromad keltira oladigan ijtimoiy foydali faoliyat bilan band bo'lish va ish joylarini iqtisodiy va ijtimoiy jihatdan maqsadga muvofiq bo'lishini ta'minlaydigan bandlik;

–**mahsuldor mehnatda bandlik**-ishlab chiqarishga fan-texnika taraqqiyoti, innovatsiyalarni tatbiq etgan holda, xodimlar malakasini oshirishni ta'minlab, mehnat unumdorligi, ishlab chiqarish samaradorligini oshirishga erishilgan xoldagi mehnatda bandlik.

Maqbul tanlangan mehnatda bandlik-mehnat resurslarini tarmoqlar va xududlar bo'yicha to'g'ri joylashtirishdir

O'zbekiston Respublikasida aholi bandligi sohasining tahlili shuni ko'rsatadiki:

–mustaqillikkacha bo'lgan davrda ishlovchilarning asosan ko'pchilik qismi ishlab chiqarish tarmoqlarida band bo'lib, xizmat ko'rsatish sohaslaridagi mehnat bilan bandlik etarli darajada bo'lmagan;

–qishloq xo'jaligidagi ish bilan bandlik darajasi ham yuqori bo'lib kelgan. O'zbekistonda mustaqillikkacha bo'lgan davrlarda qishloqlarda mehnatga layoqatli aholining aksariyat qismi qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishida band edi.

Iqtisodiyotni isloh qilish va diversifikatsiyalash, faol investitsiya siyosati yuritish hisobiga etakchi tarmoqlarni modernizatsiyalash va texnologik jihatdan qayta jihozlash, kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni jadal rivojlantirishni rag'batlantirish asosida har yili minglab yangi ish o'rinlari yaratilishi dolzarb muammo hisoblangan aholi, ayniqsa yoshlar bandligini ta'minlash imkonini bermoqda.

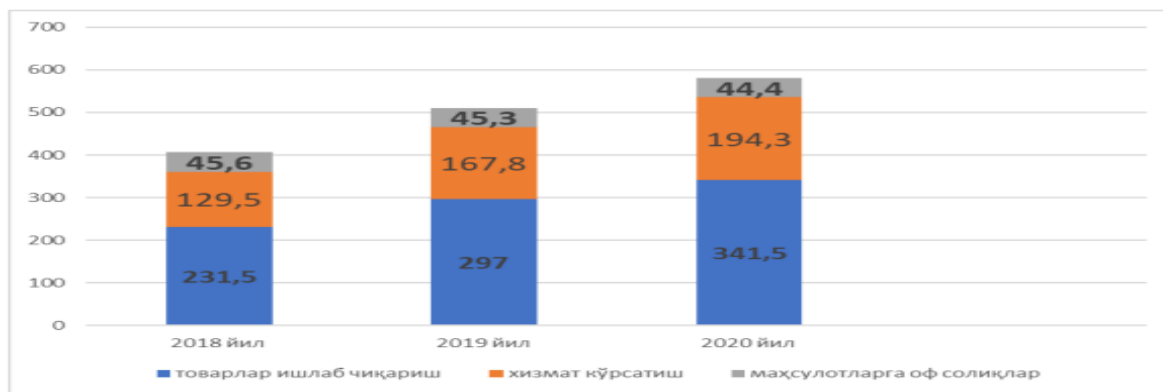
Zamonaviy dunyo tajribasida bilan bandlik siyosatini takomillashtirishda har bir mamlakatning mehnat bozorida mavjud bo'lgan behisob shart-sharoitlar hisobga olinishi zarur. Bunda mehnat bozorini ochiq yoki yopiq, rasmiy yoki norasmiy, ayrim kasb-hunar guruhlari mehnat bozori va hokazolar bo'yicha tasnif qilishning o'zi yetarli emas. Xalqaro Mehnat Tashkiloti mutaxassislarning fikricha, u yoki bu mehnat bozorida faol siyosat olib borish va bandlikni zamonaviy metodika orqali taminlash bo'yicha kompleks chora-tadbirlarni ishlab chiqish va amalga oshirishda quyidagi ma'lumotlar muhim hisoblanadi [10]:

- ✓ ish bilan bandlar, ish bilan band bo'lmaganlar, ishsizlarning jinsiy va yosh tarkibi;
- ✓ ish kuchi safiga qo'shilayotganlarning o'rtacha yoshi va buning mehnatkashlar malakasi darajasiga ta'siri;
- ✓ oila daromadida yollanib ishlashdan olinadigan ish haqi, davlat nafaqalari, mustaqil ish bilan bandlikdan, ijaradan, ko'chmas mulkdan olinadigan daromadlar ulushi;
- ✓ urbanizatsiya darajasi hamda shaharlardagi rasmiy va norasmiy ish bilan bandlik ko'lamlari, qishloq xo'jaligida va qishloq xo'jaligiga taalluqli bo'lmagan sohalarda ish bilan bandlikning darajasi;
- ✓ korxonalarni ularning ko'lam va mulkchilik shakliga qarab tasniflash;
- ✓ iqtisodiyotning xalqaro raqobat uchun ochiqligi, shu jumladan, milliy daromadda savdoning ulushi va xorijiy investitsiyalarning ahamiyati;
- ✓ mehnat institutlari, shu jumladan, ish beruvchilar hamda mehnatkashlar tashkilotlarining rivojlanganligi va samaradorligi;
- ✓ mehnat qonunchiligining ko'lam, qamrab olish darajasi, bu qonunchilikning ijro etilishi, mehnatkashlarning ijtimoiy himoya qilinishi va ijtimoiy sug'urta

Natijalar. Yuqoridagi malumotlarning tahliliga ko'ra shu narsa malum bo'ldiki, iqtisodiyotni diversifikatsiyalash va zamonaviy iqtisodiyot tarmoqlarini modernizatsiyalash jarayoni, uni tashkil etuvchi sub'ektlar iqtisodiy faoliyatlari moddiy bazasining rivojlanishiga bog'liqdir, chunki moddiy resurslardan samarali foydalanish har qanday iqtisodiy o'sishning sharti va bosh omili hisoblanadi va bu o'z navbatida bandlik va mehnat bozorining kengayishiga zamonaviy yechimlardan bo'lib xizmat qiladi.

Tadqiqot natijalaridan yana quyidagi tahliliy malumotlarni misol qilib keltirish mumkin:

Mamlakatimiz aholisi 2020 yilga kelib 34036,8 ming kishini yoki 2010 yilga nisbatan 21,5 foizga usgan. Mehnat resurslari soni 19435,0 ming kishi ish bilan band aholi soni 13716,8 ming eki 17,9 foizga o'sganligini ko'z atash mumkin.

1-chizma. 2018-2020 yillarda O'zbekiston Respublikasi bo'yicha YAIM (joriy narxlarda, trln. so'm) [11]

1-jadval [12]

Ko'rsatkichlar	yillar				2010-2020 y.y.da o'sish	
	2010	2014	2018	2020	+, -	foiz
Aholi soni	28001,4	31567,4	32956,1	34036,8	6036,4	121,5
Mehnat resurslari	16504,2	18761,0	18829,6	19435,0	2930,8	117,7
Ish bilan bandlar	11628,4	13058,3	13273,1	13716,8	2088,1	117,9
Ishsizlik darajasi, %	4,8	5,2	9,3	9,1	4,3	-

Xulosa va munozara. Bir so'z bilan aytganda bandlik va mehnat bozorida zamonaviy rivojlanish va aholining ijtimoiy-iqtisodiy holatini barqarorlashtirish bugungi kundagi asosiy masalalar qatoriga kiradi. Albatta bizning yondashuvimiz statistik va ilmiy manbalarning qisman tahlili va xulosasi deb atash mumkin, ammo ushbu yo'nalishda tizimli ishlarning olib borilayotganiga bugungi kunda barchamiz guvohmiz. Ushbu nuqtai nazardan mehnat bozorida ish bilan bandlikning zamonaviy tendensiyalarini amaliyot jarayonida ishlab chiqish yaxshi samara beradi

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi Toshkent 2018.
2. Mirziyoev Sh.M. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi qabul qilinganining 26 yilligiga bag'ishlangan tantanali marosimdagi ma'ruza. 2018 yil 8 dekabr. // president.uz sayti.
3. Mirziyoev Sh.M. Xalqimizning roziligi bizning faoliyatimizga berilgan eng oliy bahodir. – T.: «O'zbekiston», 2018.
4. Xolmo'minov Sh.R., Arabov N.U. Mehnat bozori infratuzilmasi. O'quv qo'llanma. – T.: «Fan va texnologiyalar», 2016. 150-155 b
5. Колесникова О. Об отсценке эффективности работы службы занятости // Человек и труд. - 2002. - № 3. - С. 55 - 56
6. N.B. Ulugmuradova "Mehnat bozori infratuzilmasining samarali rivojlanish yo'llari" Academic research in educational sciences volume 2 | Issue 6 | 2021 ISSN: 2181-1385 Scientific Journal Impact Factor (SJIF) 2021: 5.723 3-4-betlar.
7. Z.A. Tolametova, "Demografik jarayonlar va aholining samarali mehnatda bandligini ta'minlash" Iqtisod va moliya / Экономика и финансы 2019, 7(127)
8. K. Abdurahmonov "Mehnat iqtisodiyoti nazariya va amaliyot" darslik O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi «Fan» nashriyoti davlat korxonasi Toshkent -2019 74-75-betlar
9. Кудрова Н.А., Ангеловский М.М. Интегрированная социально-экономическая система с использованием мотивационной модели. // «Путеводитель предпринимателя», 2013, №20.
10. Ziyonet.uz, cyberleninka.ru, google.com

UO'K 33

AVTOMOBIL TRANSPORTI KORXONALARI FAOLIYATINI BOSHQARISHDA AUDITNING ZARURIYATI VA MOHIYATI

I.Sh. G'anibayev, tayanch doktorant, Farg'ona politexnika instituti, Farg'ona

Annotatsiya. Xo'jalik yurituvchi subyektlar, moliyaviy hisobot, boshqaruv qarorlari, audit, audit tashkiloti, ichki audit, korxona faoliyatini boshqarishda auditning ahamiyati, avtomobil transporti korxonalari, transport xizmatlari, xizmatlar tannrx, avtomobil transporti korxonalari auditi haqida ma'lumotlar keltirilgan.

Kalit so'zlar: audit, ichki audit, moliyaviy hisobot, avtomobil transporti, boshqaruv qarorlari, transport xizmatlari

Аннотация. Освещены такие понятия как субъекты хозяйствования, финансовая отчетность, управленческие решения, аудит, аудиторская организация, внутренний аудит, роль аудита в управлении деятельностью предприятия, автотранспортные предприятия, транспортные услуги, затраты на обслуживание, аудит автотранспортных предприятий.

Ключевые слова: аудит, внутренний аудит, финансовая отчетность, автомобильный транспорт, управленческие решения, транспортные услуги

Abstract. Information about business entities, financial reporting, management decisions, audit, audit organization, internal audit, the importance of audit in the management of enterprise activities, road transport enterprises, transport services, cost of services, audit of road transport enterprises is provided.

Keywords: audit, internal audit, financial reporting, road transport, management decisions, transport services.

Kirish. Xo'jalik yurituvchi subyektlar faoliyatini boshqarishda, tegishli boshqaruv qarorlarini qabul qilishda korxona faoliyati bilan bog'liq buxgalteriya hisobi va hisoboti ma'lumotlari, moliyaviy ko'rsatkichlari hamda ular asosida amalga oshirilgan tahliliy ma'lumotlar muhim o'rin egallaydi. Mazkur ma'lumotlarni huquqiy-me'yoriy asoslarga mosligi, ma'lumotlarni haqqoniyligi korxona faoliyatiga to'g'ri baho berish, tegishli qarorlarni o'z vaqtida va to'g'ri qabul qilish uchun asosiy omillardan biri bo'lib hisoblanadi. Xo'jalik yurituvchi subyektlarning moliyaviy ma'lumotlarini qonun hujjatlariga muvofiqligini aniqlash auditorlik tashkilotlari tomonidan auditorlik tekshiruvi o'tkazilishi bilan amalga oshiriladi. Xo'jalik yurituvchi subyekt moliyaviy hisobotining va u bilan bog'liq moliyaviy axborotining auditorlik tekshiruvi tekshiriladigan moliyaviy hisobotning hamda u bilan bog'liq moliyaviy axborotning ishonchliligini va buxgalteriya hisobi to'g'risidagi qonunchilikka muvofiqligini aniqlash maqsadida auditorlik tashkiloti tomonidan o'tkaziladi.

Ishonchlilik deganda moliyaviy hisobot ma'lumotlarining aniqlik darajasi tushunilib, u ushbu hisobot asosida xo'jalik yurituvchi subyektning moliyaviy ahvoli va moliyaviy-xo'jalik faoliyati natijalari to'g'risida xolis xulosalar chiqarish imkonini beradi [1,32-modda].

Adabiyotlar tahlili. Audit - bunga vakolati bo'lgan shaxslar - auditor (auditorlik tashkilot)lar tomonidan, xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning moliyaviy hisobotining ishonchliligi hamda moliya-xo'jalik operatsiyalari O'zbekiston Respublikasi amaldagi qonunchiligi va boshqa me'yoriy hujjatlarga muvofiq, ekanligini aniqlash maqsadida mustaqil ekspertiza va tahlil qilish, buxgalteriya hisobi va boshqa moliyaviy hisobotlarga qo'yiladigan talablarga muvofiqligini, ularning to'liqligi va aniqliligining tekshirish demakdir [2, 18-bet].

Auditning asosiy vazifalaridan biri bu – korxonaning mavjud moddiy va moliyaviy resurslaridan oqilona foydalanish imkoniyatlarini aniqlashdan iborat.

Bugungi kunda mamlakatimizda ichki audit faoliyatiga katta e'tibor qaratilmoqda. Chunki ichki auditni tashkil qilinishi korxonalar faoliyatiga oid xo'jalik jaroyonlarini uzliksiz ravishda nazorat va tahlil qilish imkoniyatini yaratadi.

Ichki auditning asosiy maqsadi – mamlakatimizda faoliyat yuritayotgan korxonalarda buxgalteriya hisobining to'g'ri yuritilishini ta'minlash, soliqlar va boshqa majburiy to'lovlar bo'yicha hisob-kitoblar to'g'ri yuritilishini tekshirish, mulkdorlar manfaatini himoya qilish va boshqaruv organlari tomonidan ularning manfaatlariga zid harakatlar qilinishining oldini olish, bunday holatlar aniqlangan taqdirda bu haqda mulkdorlarni xabardor etishdan iborat. Ichki audit xizmati korxona xodimlarining o'z vazifalarini yanada samaraliroq bajarishlariga va shu bilan birga korxonaning ichki imkoniyatlarini aniqlash hamda ulardan to'liqroq foydalanishga yordam beradi [3, 4-bet].

Bugungi kundagi raqobat sharoiti va iqtisodiyotni jadal rivojlanishi har bir korxonadan o'zining moliyaviy imkoniyatlaridan to'liq va samarali foydalanishni, ko'zda tutilmagan sarf va xarajatlarga yo'l qo'ymaslikni talab etadi. Mazkur talab iqtisodiyotni barcha tarmog'i korxonalari qatori avtomobil transporti korxonalari ham taalluqlidir.

Avtomobil transporti - tarkibiga yuridik va jismoniy shaxslar kiruvchi, iqtisodiyot va aholining yo'lovchilar, bagaj va yuklarni, shu jumladan pochmani avtomobilda tashishga bo'lgan ehtiyojlarini ta'minlovchi ishlab chiqarish-texnologiya majmui tushuniladi [4, 2-modda].

Tadqiqot metodologiyasi. Auditorlik faoliyati O'zbekiston Respublikasining 2021 yil 25 fevraldagi "Auditorlik faoliyati to'g'risida"gi O'RQ-677-sonli qonuni bilan tartibga solinadi. Mazkur Qonunning maqsadi auditorlik faoliyati sohasidagi munosabatlarni tartibga solishdan iborat.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2006 yil 27 sentyabrdagi «Qimmatli qog'ozlar bozorini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi PQ – 475-sonli Qarorida aktivlarining balans qiymati 1 mlrd so'mdan ko'p bo'lgan korxonalarda, aktivlarining balans qiymati bazaviy hisoblash miqdorining yuz ming karrasidan ko'proq bo'lgan aksiyadorlik jamiyatlarida ichki audit xizmatlari tashkil etilishi, mazkur xizmatlar kuzatuv kengashlari tomonidan tayinlanishi va ularga hisobot berilishi belgilab qo'yildi.

Tahlil va natijalar muhokamasi. Respublikamizning geografik o'rni, tabiiy-iqlimiy sharoiti, uni dunyoning boshqa mamlakatlari bilan bog'lovchi daryo va dengiz yo'llarining yo'qligi, shuningdek boshqa obyektiv va subyektiv sharoitlar sababli mamlakatimiz transport tarmog'ida avtotransport o'ziga xos o'rin egallaydi.

Mamlakatimizda so'nggi yillarda respublika iqtisodiyoti va aholisiga avtotransport xizmati ko'rsatishni yaxshilash bo'yicha keng ko'lamli ishlar amalga oshirildi.

Avtomobil transportini boshqarish tizimini yanada takomillashtirish, avtomobil transportida tashishlar xavfsizligini ta'minlash hamda avtotransport xizmatlari bozorini shakllantirish va rivojlantirish, avtomobil transportida yo'lovchilar tashish sohasida mehnat faoliyatini amalga oshirish uchun shart-sharoitlarni soddalashtirish, sohada yashirin iqtisodiyot darajasini pasaytirish, avtomobil transportida yuk tashuvchi tadbirkorlik subektlarining avtotransport vositalari parkini yanada yangilash va modernizatsiya qilish, mahalliy yuk tashuvchilar uchun qulay raqobat muhitini yaratish, shuningdek, avtomobilda xalqaro tashuvlar sohasini rivojlantirishning ijobiy tendentsiyasini saqlab qolish maqsadida bir qator me'yoriy hujjatlar qabul qilindi.

2021- yilning yanvar-dekabr oylarida transport xizmatlari hajmi 67 418,3 mlrd. so'mga teng bo'lib, ularning o'sishi 2020- yilning shu davriga nisbatan 16,0% ni tashkil etdi. Transport xizmatlarining eng katta ulushi avtomobil transportida yuk va yo'lovchilarni tashish bo'yicha xizmatlarga to'g'ri keladi. 2021 yilning yanvar-dekabr oylarida transport xizmatlarining umumiy hajmida avtomobil transportining ulushi 55,4 % ni tashkil etgan. 2021- yilning yanvar-dekabr oylarida yo'lovchi avtotransporti xizmatlarining ulushi 67,6 % ga, yuk tashish xizmatlari umumiy hajmi tarkibida avtotransport xizmatlarining ulushi 32,4 % darajasida qayd etildi. 2021- yilning yanvar-dekabr oylarida avtomobil transportida ko'rsatilgan bozor xizmatlari hajmi 37 114,4 mlrd. so'mga teng bo'ldi. 2020- yilning yanvar-dekabr oylariga nisbatan ushbu xizmatlar hajmi 17,8% ga oshgan [1].

Avtomobil transport korxonalarida audit xizmatlaridan foydalanish yoki ichki auditni tashkil qilish mazkur korxonalar moliyaviy hisobotlarini haqqoniy tuzilganligiga, mavjud aktivlar, xususi sarmoya va majburiyatlarini to'g'ri baholanishiga yordam beradi.

Avtomobil transportining o'ziga xos xususiyatlaridan biri shundaki ular tomonidan ko'rsatilayotgan xizmatlar turi juda ham ko'p bo'lib, xizmatlar doimiy ravishda yoki buyurtmalarga asosan hamda mavsumiy tushlarga ega bo'lishi mumkin. Bu esa buxgalteriya hisobini yuritishda, hisob ishlarini tashkil qilishda o'ziga xos muommolarni keltirib chiqaradi. Avtomobil transporti xizmati ko'rsatishda yana bir e'tiborli jihati shundan iboratki, ko'rsatilayotgan xizmatlarni turlari bo'yicha xarajatlar va daromadlar hisobini yuritish va xizmatlar tannarxini kalkulyatsiya qilish yuqori professional malaka talab qiladi.

Avtomobil transporti korxonalari boshqa korxonalar qatori asosiy va asosiy bo'lmagan faoliyat turlariga va mazkur faoliyat turlarini olib borilishini ta'minlovchi aktivlarga, daromad va xarajatlarga ega bo'lishlari mumkin.

Avtotransport vositalarining ish faoliyati ularni harakatga keltiruvchi yog'ilg'i, yog'lash materiallari, ehtiyot qismlar va shu kabi boshqa moddiy boyliklarning tegishli miqdorda mavjudligiga, ularning butligi, sifati va boshqa jihatlarga bog'liq. Shu bois ham ushbu aktivlar hisobini to'g'ri tashkil qilish, ularni hisobdan chiqarishda belgilangan me'yor va talablarga rioya etish muhim o'rin tutadi.

Bugungi kunda sifatli avtomobil transporti xizmatiga bo'lgan talabni ortib borishi avtomobil transporti korxonalari rahbarlariga bir qator talablarni amalga oshirishni ta'qazo etadi, jumladan, ko'rsatilayotgan xizmatlar sifatini oshirish, korxonani yangi transport vositalari bilan modernizatsiya qilish, transport vositalarni texnik holatini saqlash bo'yicha sifatli xizmatlarni tashkil qilish, ko'rsatilayotgan xizmatlar tannarxi va xarajatlar ustidan nazorat qilish, korxonaning istiqbolli rivojlanishi uchun sharoitlar yaratish va boshqalar. Korxonada audit xizmatidan foydalanish yoki ichki auditni tashkil qilinishi, yuqoridagi talablarni bajarishda korxona rahbarini ishonchli tahliliy ma'lumotlar bilan ta'minlashga xizmat qiladi.

Xulosa. Xulosa qilib shuni ta'kidlash lozimki, yuqorida qayd qilingan jarayonlar bo'yicha hisobni to'g'ri tashkil qilish, mavjud resurslardan oqilona foydalanish, korxonaning moliyaviy natijalarini to'g'ri aniqlash va aks ettirish, ichki va tashqi foydalanuvchilar uchun haqqoniy moliyaviy hisobotlarni taqdim etish, korxonaning kelgusi faoliyati yuzasidan o'z vaqtida va to'g'ri qarorlar qabul qilish uchun auditorlik xizmatidan foydalanish eng samarali hisoblanadi.

Ichki auditni tashkil qilinishi, korxona faoliyatida O'zbekiston Respublikasi qonunchiligiga, ta'sis hujjatlariga va ichki hujjatlarga rioya qilinishini ustidan nazorat qilish, monitoring olib borish va baholash imkoniyatini yaratadi. Ma'lumotlarning buxgalteriya hisobi va moliyaviy hisobotda aks ettirilishining to'liqliligi va ishonchligini ta'minlash, xo'jalik operatsiyalarini amalga oshirishning belgilangan qoidalar va taomillar asosida olib borilayotganligi nazorat va tahlil qilish, aktivlarning saqlanishi ustidan nazorat o'rnatilishi ta'minlanadi. Buxgalteriya hisobini yuritishda va moliyaviy hisobotni tuzishda korxonaning tarkibiy bo'linmalariga metodik yordam berish, ularga moliya, soliq, bank qonunlari va boshqa qonunchilik masalalari bo'yicha maslahatlar berish tartibi joriy qilinadi. Natijada boshqaruv qarorlari qabul qilish uchun ishonchli moliyaviy hisobotlar va kerakli tahliliy ma'lumotlarni taqdim etish imkoniyati ortadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. O'zbekiston Respublikasining "Auditorlik faoliyati to'g'risida"gi O'RQ-677-sonli qonuni.
2. Tulaxodjayeva M.M. va boshqalar. Audit. Darslik. Toshkent davlat iqtisodiyot universitetining bosmaxonasi -2011 yil.
3. I.N.Qo'ziyev, Sh.N.Fayziev, A.Z.Avloqulov, I.X.Sherimbetov. Ichki audit. O'quv qo'llanma. Toshkent. Iqtisod-Moliya-2015 yil.
4. O'zbekiston Respublikasining "Avtomobil transporti to'g'risida"gi qonuni. 1998 yil 29 avgust, 674-I-son.

UO'K 332.1

NAMANGAN VILOYATIDA SANOAT TARMOG'INI RIVOJLANTIRISH TENDENSIYALARI

SH.X.Ibrogimov, o'qituvchi, Namangan muhandislik-qurilish instituti, Namangan

Annotatsiya. Maqolada Namangan viloyati sanoat tarmog'ining rivojlanishi haqida so'z boradi. Shuningdek, ushbu sohada iqtisodiy tendentsiyalar tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: sanoat, tarmoq, innovatsiya, ishlab chiqarish, sanoat mahsuloti, eksportni rivojlantirish, innovatsiya

Аннотация. В статье рассматривается развитие промышленного сектора Наманганской области. А также анализированы экономические тенденции в этом секторе.

Ключевые слова: промышленность, отрасль, инновации, производство, промышленный продукт, развитие экспорта, инновация

Abstract. The article discusses the development of the industrial sector of the Namangan region. And also analyzed the economic trends in this sector.

Key words: industry, network, innovation, production, industrial product, export development, innovation

Milliy iqtisodiyotning sanoat tarmog'ini jadal rivojlantirish hozirgi davrdagi dolzarb masalalardan hisoblanadi. So'nggi yillarda bu sohaga jiddiy e'tibor qaratilib, yuqori texnologiyali zavodlar, texnoparklar, ishlab chiqarish korxonalari tashkil etish kengaytirilmoqda. Mamlakatimizning barcha viloyatlarida sanoat tarmog'ini rivojlantirishga yo'naltirilgan islohotlar davom etmoqda.

SHu o'rinda Namangan viloyatida iqtisodiy faoliyat turi bo'yicha sanoat mahsulotlarini ishlab chiqarish ko'rsatkichlariga to'xtalamiz.

Namangan viloyatida 2000 yildan buyon shu vaqtgacha sanoat mahsulotlarini ishlab chiqarish ko'rsatkichlari muntazam o'sib borgan. Viloyat ishlab chiqarish sanoati tarkibida tuman hududlarining ulushini tahlil qilganimizda, eng katta ulush Namangan shahriga tegishli ekanligini ko'rishimiz mumkin. SHuningdek, To'raqo'rg'on tumanida ham sanoat tarmog'ining rivojlanishi viloyatning boshqa tumanlariga nisbatan olganda sezilarli darajada ekanligini ko'rish mumkin. Ammo CHortoq tumanida sanoat ishlab chiqarish hajmi viloyatga nisbatan olganda atigi 1,7 foizni tashkil etadi. Xuddi shunday holatni YAngiqo'rg'on tumanida (1,8%) ham kuzatish mumkin.

Viloyatning Kosonsoy (3,1%), Norin (3,2%) tumanlarida ham sanoat tarmog'ining rivojlanishida muammolar mavjud. Boshqacha aytganda, sanoat mahsulotlarini ishlab chiqarishda jiddiy muvaffaqiyatlarga erishish sezilarli darajada emas.

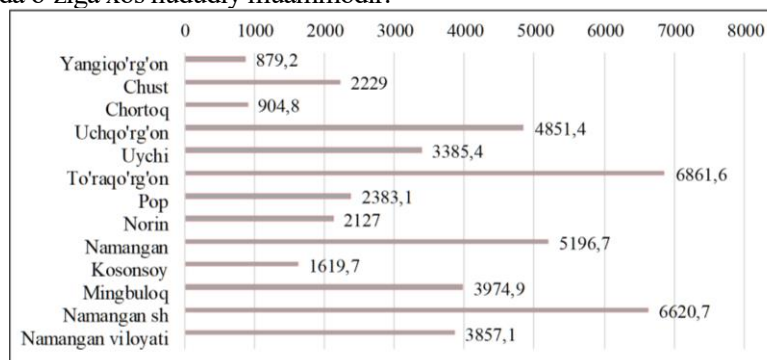
Tahlillardan ko'rinib turibdiki, umumiy sanoat ishlab chiqarish hajmi tarkibida Namangan (8,6%), Uchqo'rg'on tumani (7,7%), Uychi (6,6%), CHust (5,4%) tumanlari hissasiga Namangan shahriga nisbatan solishtirganda 4,4 barobardan 7,1 barobargacha kam ulush to'g'ri kelmoqda (1-jadval).

1-jadval

Viloyat bo'yicha jami sanoat ishlab chiqarish hajmida hududlar ulushi [1]
(jamiqa nisbatan foizda)

Hududlar	2016	2017	2018	2019	2020
Namangan sh	49,4	45,6	47,0	45,1	38,3
<i>tumanlar:</i>					
Mingbuloq	2,5	1,7	2,1	1,6	4,6
Kosonsoy	3,6	3,5	3,7	4,1	3,1
Namangan	8,9	9,5	10,5	9,2	8,6
Norin	2,7	2,5	2,0	4,2	3,2
Pop	4,3	4,4	4,6	4,5	4,8
To'raqo'rg'on	6,1	8,9	7,4	9,7	14,3
Uychi	7,2	7,4	6,5	7,4	6,6
Uchqo'rg'on	7,0	9,1	10,0	7,1	7,7
CHortoq	2,4	1,7	1,2	1,5	1,7
CHust	3,7	4,0	3,7	3,8	5,4
YAngiqo'rg'on	2,2	1,7	1,3	1,7	1,8
Namangan viloyati	100	100	100	100	100

Namangan viloyatida oziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqarishda faqatgina Uchqo'rg'on tumani (18,6 foiz), Ichimliklar ishlab chiqarishda Namangan tumani (25,5 foiz), to'qimachilik mahsulotlari ishlab chiqarishda To'raqo'rg'on va Uychi tumanlarida, kimyo mahsulotlari ishlab chiqarishda Uychi tumanida (39,2 foiz) va boshqa sohalar bo'yicha ayrim tumanlarda sezilarli natijalarga erishilgan. YA'ni viloyat mintaqalarida sanoat ishlab chiqarishini tashkil etishda tarqoqlik mavjud bo'lib, raqobat muhiti faol ko'rinishga otmayapti. Bu esa bozor munosabatlari sharoitida o'ziga xos hududiy muammodir.

1-rasm. Aholi jon boshiga 2020 yilda ishlab chiqarilgan sanoat mahsuloti [2] (ming so'm)

Ma'lumki, 2021 yilda O'zbekistonda aholi jon boshiga YAIM 21 mln so'mni yoki 1983 dollar ekvivalentiga teng bo'ldi (bunda dollarning o'rtacha yillik kursi — 2021 yilda 10610 so'm etib belgilangan). 2021 yil yakunlari bo'yicha O'zbekistonda YAIM hajmi 734,6 trln so'mni yoki 69 mlrd dollarni tashkil etdi. Bu ko'rsatkich 2020 yilga (59,885 mlrd dollar) nisbatan 7,4 foizga o'sgan. Aholi jon boshiga YAIM esa 2020 yilga nisbatan 5,3 foizga o'sgan.

2021 yilda YAIMning iqtisodiy faoliyat turlari bo'yicha o'sishi quyidagicha qayd etildi:

- qishloq, o'rmon va baliqchilik xo'jaligi – 4%;
- sanoat – 8,7%;
- qurilish – 6,8%;
- savdo, yashash va ovqatlanish bo'yicha xizmatlar – 13%;
- tashish va saqlash, axborot hamda aloqa – 17,2%;
- boshqa xizmat tarmoqlari – 5,9%;
- mahsulotlarga sof soliqlar – 6,7%.

Namangan viloyatida aholi jon boshiga sanoat mahsulotlari ishlab chiqarishning hududlarga nisbatan ko'rilganda, To'raqo'rg'on tumanida 6 861,6 ming so'm, Namangan shahrida 6 620,7 ming so'm, Namangan tumanida 5 196,7 ming so'm, Uchqo'rg'on tumanida 4 851,4 ming so'm va Mingbuloq tumanlarida 3 974,9 ming so'mni tashkil etib, boshqa tumanlarga nisbatan yuqori ko'rsatkichni tashkil etmoqda (1-rasm).

Agar viloyatning ushbu ko'rsatkichlarini yillardagi dinamikasini tahlil qiladigan bo'lsak, Namangan viloyatining tuman (shahar)lar kesimida aholi jon boshiga o'rtacha sanoat mahsulotlari ishlab chiqarish hajmining yuqori o'sish sur'atlari CHust tumanida (2019 yil yanvar-dekabr oylariga nisbatan 117,5 %), Uchqo'rg'on (114,5 %), YAngiqo'rg'on (114,4 %), Norin tumanida (111,0 %) tumanlarida kuzatildi. Ammo 1-rasmdagi holatga solishtirganda sanoat ishlab chiqarishda muayyan muammolar borligi ko'rinadi. SHu bilan birga, Uychi (98,4 %) va Kosonsoy (100,4 %) tumanlarida o'sishning past sur'atlari kuzatildi.

E'tirof etish kerakki, Namangan viloyatida aholi jon boshiga ishlab chiqarilgan sanoat mahsulotlarining o'sish sur'atlarida (Uychi tumanidan tashqari) yildan-yilga ijobiy tendensiyalar saqlanib bormoqda. Boshqacha aytganda, bugungi kunda ko'plab hududlarda intensiv rivojlanish yo'lidan borib, innovatsion ishlanmalarni ishlab chiqarish orqali o'z iqtisodiyotlarini tez sur'atlar bilan barqaror taraqqiy ettirishga erishilmoqda. So'nggi yillarda iqtisodiyotning barcha sohalarida keng qamrovli islohotlarni olib borayotgan Namangan viloyati uchun ham ushbu masala nihoyatda dolzarb ahamiyatga ega.

2-jadval

Aholi jon boshiga ishlab chiqarilgan sanoat mahsulotining o'sish sur'atlari (o'tgan yilga nisbatan foizda)

	2017	2018	2019	2020
Namangan viloyati	112,6	111,7	108,2	113,4
Namangan sh	111,4	117,9	112,0	100,6
<i>tumanlar:</i>				
Mingbuloq	85,2	130,5	79,4	103,8
Kosonsoy	103,3	119,6	101,8	100,4
Namangan	123,8	138,4	96,7	102,5
Norin	90,3	95,0	75,2	111,0
Pop	107,1	123,8	106,0	106,8
To'raqo'rg'on	142,3	99,2	101,7	104,0
Uychi	114,5	99,0	94,8	98,4
Uchqo'rg'on	124,6	116,5	112,5	114,5
CHortoq	92,5	106,0	120,4	106,8
CHust	97,1	110,2	94,8	117,5
YAngiqo'rg'on	91,3	116,5	103,1	114,4

2022 yilning yanvar oyida sanoat mahsulotlari ishlab chiqarishda Namangan viloyati respublikada eng ilg'or viloyatlardan biri bo'ldi. 2022 yilning yanvar oyi davomida 7,1 mingdan ortiq sanoat korxonalari tomonidan ishlab chiqarilgan mahsulotlar hajmi 924,9 mlrd. so'mni, o'sish sur'ati 114,3 foizni tashkil etdi. Sanoat mahsulotlarini tayyorlash hajmlarida kichik biznesning ulushi 49,2 foizni, yirik korxonalarning ulushi 50,8 foizni ko'rsatmoqda [3].

YUqoridagi tahlillardan ko'rinib turibdiki, sanoat tarmog'ining rivojlanishida u yoki bu jihatdan rivojlanish tendensiyalari mavjud. Qolaversa, mamlakatimizda maxsus davlat boshqaruvi organi – Innovatsion rivojlanish vazirligi tashkil etildi, ilm-fan va innovatsiya ishlari bo'yicha davlat dasturlari zamonaviy tamoyillar asosida yangidan ishlab chiqilib, ular doirasida bir qator muhim ilmiy-texnologik loyihalar amalga oshirilmoqda. Bunday faoliyat uchun Davlat byudjetidan ajratiladigan mablag'lar esa yildan-yilga muntazam oshib bormoqda. Innovatsion ishlanmalarni iqtisodiyotda amaliy qo'llashga etarli bilim va ko'nikmalarga ega, malakali kadrlar tayyorlash tizimi yo'lga qo'yildi. Innovatsiya sohasidagi halqaro hamkorlikni kengaytirib, bir qator rivojlangan davlatlar bilan o'zaro manfaatli qo'shma dastur va loyihalar ro'yobga chiqarilmoqda.

Biroq, mamlakatimizda sanoat tarmog'ini rivojlantirish borasida qator o'z echimini kutayotgan muammolar mavjud. Xususan, 2021 yilda sanoatdagi qo'shilgan qiymat o'sishi 10 foizdan oshgan bo'lsa-da, diversifikatsiya jihatidan qaraganda hali qilinadigan ishlar ko'p. Masalan, sanoatning 69 foizi asosan xomashyo yoki birlamchi qayta ishlashga to'g'ri keladi. Eksportning 52 foizini rangli metallar, energiya resurslari va ho'l meva tashkil etadi. Bu iqtisodiyotda haligacha tayyor mahsulotga nisbatan xomashyo ustunligi mavjud ekanligidan dalolat beradi. SHuning uchun davlat siyosatida yuqori qo'shilgan qiymat yaratuvchi va tayyor mahsulot eksport qiladigan sanoat korxonalarini ko'paytirish, mavjud salohiyat va xomashyo resurslaridan samarali foydalanish masalalari xanuzgacha dolzarbligicha qolmoqda.

Bugungi kunda import qilinayotgan tovarlarni yurtimizda ishlab chiqarish, xomashyoni tayyor mahsulotga aylantirib sotish darajasi etarli emasligini alohida qayd etishimiz lozim. Xususan, misning atigi 25 foizi qayta ishlanmoqda, ruxning 80, molibdenning 99, ipakning 88, xom terining 60 foizi xomashyo tarzida eksport qilinmoqda [4].

Umuman olganda sanoat tarmog'ini rivojlanib borishida quyidagi muammolar mavjud:

- xomashyoni tayyor mahsulotga aylantirib sotish ustuvor darajada emas;
- oziq-ovqat sanoatida ishlab chiqarish quvvatlari to'liq ishga tushirilmayapti;
- ishlab chiqarilgan mahsulotlar tannarxida transport xarajatlari hanuzgacha yuqori (dunyo miqyosida ushbu ko'rsatkich atigi 8-9 foizdan oshmaydi);
- sanoat mahsulotlarini keng ishlab chiqarish va kooperatsiyani rivojlantirishga sust e'tibor berilyapti.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, sanoat tarmog'ini rivojlantirishda eng avvalo ishlab chiqarilayotgan va import qilinayotgan sanoat mahsulotlarini solishtirgan holda ehtiyojni hisob-kitob qilishni tizimli olib borish maqsadga muvofiqdir. SHuningdek, kichik sanoat zonalarida kundalik sanoat mahsulotlari ishlab chiqarish loyihalarini ko'paytirish bo'yicha chora-tadbirlarni kuchaytirish kerak. Sanoat mahsulotlarini sertifikatlash masalalariga alohida e'tibor qaratish zarur, chunki bu eksportda juda muhim omil hisoblanadi. Qolaversa, sanoat tarmog'ida innovatsiyalardan keng foydalanishga o'tish – davr taqazosidir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Иванов В.В. Инновационная политика при переходе к экономике знаний // Экономическая наука современной России, № 1, 2006.
2. <https://up-pro.ru/encyclopedia/proizvodstvennyj-menedzhment/>
3. https://www.e-xecutive.ru/wiki/index.php/Innovatsionnyy_menedjment.
4. <https://yuz.uz/news/namangan-viloyati-sanoat-mahsulotlari-ishlab-chiqarish-boyicha-yuqori-orinni-egalladi>
5. <https://www.uzavtoyul.uz/cy/post/sanoatni-rivojlantirish-boyicha-vazifalar-belgilab-berildi.html>

UDC 331

BANKING INSTRUMENTS IN THE SYSTEM OF INSTITUTIONAL SUPPORT FOR EXPORT ACTIVITIES OF BUSINESS ENTITIES

K.I. Kurpayanidi, PhD, professor of RAE, Fergana Polytechnic Institute, Fergana

Annotatsiya. Bozor kon'yunkturasining global o'zgarishlari, jahon bozorida mamlakatlarning raqobatbardoshligini oshirish muammolari keskinlashib, eksportni kafolatli qo'llab-quvvatlash uchun alohida vositalarga qiziqish uyg'otadi. Ushbu maqolada O'zbekiston Respublikasi bank tizimi tomonidan eksportni qo'llab-quvvatlash va rag'batlantirishning ayrim masalalari ko'rib chiqildi. Xorijiy mamlakatlar tajribasi o'rganildi.

Kalit so'zlar: banklar, tashqi iqtisodiy faoliyat, xalqaro raqobatbardoshlik, sanoat mahsulotlari eksportini qo'llab-quvvatlash

Аннотация. Глобальные колебания рыночной конъюнктуры, обострившиеся проблемы повышения конкурентоспособности стран на мировом рынке, вызвали новый виток интереса к отдельным инструментам гарантийной поддержки экспорта. В данной статье рассмотрены некоторые вопросы поддержки и стимулирования экспорта со стороны банковской системы Республики Узбекистан. Изучен опыт зарубежных стран.

Ключевые слова: банки, внешнеэкономическая деятельность, международная конкурентоспособность, поддержка экспорта промышленной продукции

Abstract. Global fluctuations in market conditions, the aggravated problems of increasing the competitiveness of countries in the world market, have caused a new round of interest in certain instruments of export guarantee support. This article discusses some issues of export support and promotion by the banking system of the Republic of Uzbekistan. The experience of foreign countries has been studied.

Keywords: banks, foreign economic activity, international competitiveness, support for the export of industrial products

In modern conditions, when there is instability in world trade and the economy as a whole, the issue of supporting and strengthening the positions of national exporters becomes especially relevant. The conjunctural fluctuations of the world economy observed over the past few years have also had an impact on international trade in goods. They contributed to the change of state development priorities and increased attention to the export activities of national enterprises [1].

Currently, the conditions of increasing rivalry in world markets create the need for an active expansion of state support for exporters to advance to new markets and strengthen existing positions in traditional markets by increasing the volume of exports of products. In this regard, special attention has recently been paid to the issue of state support and stimulation of export activities of all specialized business entities.

Thus, within the framework of protecting the interests of national exporters and promoting national exports to foreign markets, the most important area of activity of state and non-state structures to support and develop export activities remains the development of interaction with foreign partners and international organizations. Proceeding from the above, it should be noted that the banking sector, as an integral element of the institutional environment for the development of entrepreneurship, is also called upon to actively pursue a credit policy with respect to business entities that have international cooperation and export projects in their activities [2].

If we consider the world experience of export support, then we can clearly see the picture of the factor of stability of economic development in those countries where such an event is systemic in nature and international economic relations are established on a long-term basis [3].

Thus, state support for foreign economic activity has reached the greatest perfection in the United States. The State Department coordinates the foreign economic activities of all ministries and departments, state organizations and their representatives abroad. Hence, it is established that the main purpose of supporting American business abroad is to create favorable institutional conditions for the implementation of profitable commercial projects. The State Department holds meetings of coordination and advisory committees on issues related to foreign economic activity with the participation of representatives of business structures directly affecting the interests of the country's business community.

The opposite situation is developing in the UK. There, foreign economic policy is part of the general economic policy of the country. There are practically no ministries that would not deal with foreign economic activity in one way or another. An important role in promoting foreign economic cooperation is played by British diplomatic missions, which have trade advisers in their composition. The British National Export Council applies an original form of export assistance - firms exporting goods that are trying to master the foreign market for the first time are provided with organizational and financial assistance in setting up an exhibition.

In South Korea, the Trade Promotion Corporation operates in order to provide institutional support for international trade. To stimulate the export of goods and services, an Export Day has been established, on which the best exporters are awarded and receive national recognition.

The organizer of the system of servicing foreign economic relations in Japan is the state, which finances this activity from budget funds, such as: collection and analysis of marketing information, provision of information and consulting services, organization of advertising and exhibition work, assistance in attracting new participants to foreign economic activity, etc.

As can be seen, in developed countries, foreign economic activity is considered taking into account the peculiarities of the national economy and the country's foreign policy. There is almost no standard approach to international economic relations, and this is proof that economic development has a peculiar effect for each country.

In Uzbekistan, state assistance and export support are always in the focus of attention of the state and the government of the country. This is reflected in the package of documents on the implementation of the Decree of the President of the Republic of Uzbekistan №60 dated January 28, 2022 "On the development strategy of new Uzbekistan for 2022-2026" [4].

Of particular interest is the 28th goal of the above-mentioned state program. It assumes:

- Further increase of the export potential of the republic and bringing the volume of exports of the republic in 2026 to 30 billion US dollars;
- Increasing the export potential of the republic by actively supporting the activities of exporting enterprises;
- Introduction of modern standards in the production of products that meet the requirements of foreign and international markets, attracting well-known brands;
- Bringing the share of the private sector in exports to 60 percent;
- Tripling the export of motor vehicles and bringing it to 1 billion US dollars;
- An increase in the export of tourism, transport, information and other services, including programming services, by 1.7 times, bringing their export volumes to 4.3 billion US dollars;
- Improvement of the system of providing organizational and financial assistance to exporting enterprises;
- 3.3-fold increase in the share of finished products and semi-finished products in the export structure, expansion of exports of finished products to European countries under the GSP+ system;
- Increasing the number of exporting enterprises from 6,500 to 15,000 and the geography of exports from 115 to 150 countries by improving the system of promoting exports to foreign countries of products of domestic manufacturers;
- Implementation of the idea of "New Uzbekistan - a country of competitive products", including through an open competitive selection of 200 companies to provide comprehensive support in their transformation into the leading exporters of the country;
- Creation of free trade zones on the border territories with neighboring States.

And the 97th goal of the Strategy outlines the development of measures to support and subsidize exports in accordance with the rules of the World Trade Organization. Today, an important institutional climate is being created in Uzbekistan, creating an active participation of business structures in international markets, where banks are becoming the main link.

As an example, the established Fund for Export Support of Small Businesses and Private Entrepreneurship under the National Bank for Foreign Economic Activity (NB FEA) can be cited. It has become a unique structure that provides legal, financial and organizational services to business entities to promote their goods and services to foreign markets. This structure serves to expand the export potential of small businesses, private entrepreneurship and farms, to provide them with the necessary legal, financial and organizational assistance in increasing the production of modern, competitive products on foreign markets and promoting them for export, to ensure reliable protection of domestic exporting entrepreneurs from the risks of changes in the external market.

At the same time, the main objectives and activities of the Fund were identified in conducting marketing research of foreign markets to explore potential opportunities for exporting products produced by small businesses and private entrepreneurship and farms of Uzbekistan. The Fund's work was focused on deepening cooperation with traditional partners and searching for new formats of multilateral cooperation and at the same time preparing and concluding contracts, supporting export operations, reliable protection of exporters from possible risks, as well as obtaining and paying the necessary licenses, certificates, other permits and fees required by the legislation of foreign countries.

In recent years of reforms, the total volume of support for exporting enterprises increased by 25 percent in 2020 compared to 2016.

The main problem of most enterprises engaged in export is the lack of working capital. To solve this problem, export financing mechanisms in the amount of up to \$ 1 million have been established, which 200 enterprises have

effectively used. Such opportunities will expand significantly. Enterprises whose exports exceed \$ 20 million per year are allocated preferential loans of up to five million US dollars.

Conclusions and suggestions. In conclusion, we note that, in essence, the banking system plays a rather significant role in financing the export activities of business entities and their activation in international trade relations. The established Fund for Export Support of Small Businesses and Private Entrepreneurship under the National Bank of Foreign Economic Activity of the Republic of Uzbekistan for the period of its existence has proved the need for systematic development and improvement of state and non-state support for foreign economic activity. In this regard, in our opinion, it would be appropriate to form the following recommendations for improving the activities of the banking system in promoting and supporting exports in our country.

1. To create a center under the Fund for Export Support of Small Businesses and Private Entrepreneurship under the National Bank of Foreign Economic Activity of the Republic of Uzbekistan to study the demand for export of products produced by small businesses, private entrepreneurship and farms of our country on the basis of constant contact with representatives of the business corps.

2. Expand the financial services of the republic's banks to business entities within the framework of their international cooperation, taking into account their export activities and act as a guarantor of unforeseen risks.

REFERENCES:

1. Abdullaev, A. M., & ets. (2021). Institutional transformation of the business sector. Monograph. Fergana AL-FERGANUS.

2. Qamruzzaman, M., & Jianguo, W. (2018). Investigation of the asymmetric relationship between financial innovation, banking sector development, and economic growth. Quantitative Finance and Economics, 2(4), 952-980.

3. Liubkina, O., Murovana, T., Magomedova, A., Siskos, E., & Akimova, L. (2019). Financial instruments of stimulating innovative activities of enterprises and its improvements.

4. Decree of the President of the Republic of Uzbekistan №60 dated January 28, 2022 "On the development strategy of new Uzbekistan for 2022-2026".

UO'K 338.2:004

AHOLINING SAMARALI BANDLIGINI TA'MINLASHDA AHOLI RO'YXATI MA'LUMOTLARIDAN FOYDALANISH

G'M. Mamasoliev, katta o'qituvchi, Andijon Davlat Universiteti, Andijon

Annotatsiya. Mehnat resurslarining ortib borishi jamiyat va davlat oldida zudlik bilan hal qilinishi lozim bo'lgan bir qator masalalarni yuzaga chiqaradi. Bunday masalalardan biri aholi bandligi masalasidir. Ushbu maqolada aholi bandligi masalalari ko'rib chiqilgan.

Kalit so'zlar: aholi, bandlik, demografiya, tug'ilish dinamikasi, aholini ro'yxatga olish

Аннотация. Рост рабочей силы ставит перед обществом и государством ряд вопросов, требующих безотлагательного решения. Одним из таких вопросов является трудоустройство. В данной статье рассматриваются вопросы трудоустройства.

Ключевые слова: население, занятость, демография, динамика рождаемости, перепись

Abstract. The growth of the labor force poses a number of issues for society and the state that require urgent solutions. One of these issues is employment. This article deals with employment issues.

Keywords: population, employment, demography, birth dynamics, census

Bugungi kunda o'zining demografik holati bo'yicha O'zbekiston eng murakkab hududlaridan biri hisoblanadi. Buning ta'sirida mamlakatimizda ko'plab iqtisodiy va ijtimoiy muammolar vujudga kelgan. Ushbu muammolarni bartaraf etish maqsadida ko'plab ishlar amalga oshirilmoqda. Jumladan, sanoatni rivojlantirish orqali yangi ishchi o'rinlari yaratilib, mehnat resurslari talabi qisman bo'lsada qondirilmoqda. Shu bilan birga ayrim tumanlarda ushbu dolzarb muammoga etarlicha e'tibor berilmasligi natijasida ijtimoiy-iqtisodiy vaziyat yanada murakkablashib boryapti. O'zbekiston Respublikasi ijtimoiy-iqtisodiy muammolari ko'p jihatdan aholining yuqori tabiiy o'sishi, tarkibi, hududiy notekis joylashuvi bilan izohlanadi hamda mehnat resurslaridan oqilona foydalanish va aholining samarali bandligi muammolari bugungi kunning muhim masalalaridan hisoblanib, o'zining tez fursatdagi ijobiy echimini kutmoqda.

Har qanday jamiyatning va davlatning taraqqiy etishi ko'plab omillar qatorida aholi bandligiga ham bog'liq bo'ladi. Chunki aholining bandligi, eng avvalo samarali bandlik mehnat bozoridagi yalpi talab va yalpi taklifni muvozanatda ushlab turishda, ishchi kuchini takror hosil qilishda, jamiyatdagi demografik vaziyatning yaxshilanishida muhim rol o'ynaydi.

Jamiyatdagi demografik vaziyatning yaxshilanishi va ishchi kuchini takror hosil qilish mamlakatdagi tug'ilish ko'rsatkichiga ham bog'liq bo'ladi.

Tug'ilishning ortib borishi mamlakatning doimiy aholisi sonining oshib borishiga olib keladi. Doimiy aholi – ro'yxatdan o'tkazilayotgan vaqtda muayyan aholi punkti yoki hududda doimiy istiqomat qilayotgan aholidan iborat bo'lib, bunga ushbu hududda doimiy ro'yxatda turib, lekin vaqtincha yashamaydigan aholi ham kiritiladi.

O'zbekiston Respublikasida ham tug'ilishning yuqoriligi bois doimiy aholi soni muttasil ortib bormoqda. Statistik ma'lumotlarga nazar tashlaydigan bo'lsak, respublika doimiy aholisi 1926 yilda – 4,6 mln. kishini, 1939 yilda – 6,3 mln. kishini, 1959 yilda – 8,1 mlnni. kishi, 1970 yilda – 11,8 mln. kishini, 1979 yilda – 15,4 mln. kishini, 1989 yilda esa 19,8 mln. kishini tashkil etgan.

2000 yilga kelib davlatimizning doimiy aholisi soni 20 millionlik nuqtadan o'tgan bo'lsa, 2014 yilda 30 millionlik marraga etgan. 2021 yil 1 yanvar holatiga ko'ra mamlakatimizdagi doimiy aholi soni 34558,9 ming kishini tashkil qilgan bo'lsa, 2021 yil 1 aprel holatiga ko'ra 34860170 ming kishini tashkil etmoqda (**1-jadval**).

1-jadval

O'zbekiston Respublikasida 2000-2020 yillarda aholisining soni va tug'ilish dinamikasi (yil boshiga ming kishi) [1]

<i>Yillar</i>	<i>Doimiy aholi soni</i>	<i>Tug'ilganlar soni</i>
2000	24487,7	527580
2005	26021,3	533530
2010	28001,4	634810
2015	31022,5	718036
2020	33905,2	814960
2021	34558,9	841817

Aholining bu tarzda ko'payib borishi mamlakatda mehnat resurslarining ortib borishiga olib keladi. Mehnat resurslarining ortib borishi jamiyat va davlat oldida zudlik bilan hal qilinishi lozim bo'lgan bir qator masalalarni yuzaga chiqaradi. Bunday masalalardan biri aholi bandligi masalasidir.

Aholi bandligi deganda jamiyat a'zolarining mavjud qonunlar doirasida shaxsiy va ijtimoiy ehtiyojlarini qondirishga imkon beruvchi ish haqi yoki mehnat daromadi keltiradigan faoliyati tushuniladi.

Bandlik tushunchasiga ko'plab iqtisodiy adabiyotlarda turlicha ta'riflar berilgan. Bandlik tushunchasi aniq va lo'nda yoritib berilgan ta'riflardan biri sifatida Q.X. Abdurahmonov tomonidan berilgan ta'rifni ko'rishimiz mumkin:

Ish bilan bandlik - fuqarolarning qonun hujjatlariga zid kelmaydigan o'z shaxsiy va ijtimoiy ehtiyojlarni qondirish bilan bog'liq bo'lgan, ularga ish haqi yoki mehnat daromadi keltiradigan faoliyatdir. [2]

O'zbekiston Respublikasining «Aholi bandligi to'g'risida»gi Qonuni Qonunchilik palatasi tomonidan 2020 yil 28 aprelda qabul qilingan va 2020 yil 7 avgustda Senat tomonidan ma'qullangan.

«Aholi bandligi to'g'risida» gi Qonunning maqsadi 1-bob, 1-moddada ko'rsatib o'tilgan bo'lib, aholi bandligi sohasidagi munosabatlarni tartibga solishdan iboratdir.[3]

Aholining bandligi uning qayta ko'payishi uchun zaruriy shartlar biri hisoblanib, insonlarning turmush darajasi, farovonligi, mehnat bozorida kadrlar tanlash, tayyorlash, qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish, ishga joylashtirish, jamiyat a'zolarini, ayniqsa ishsizlarni moddiy va ma'naviy jihatdan qo'llab quvvatlash uchun sarf qilinadigan xarajatlar aholi bandligiga bog'liq bo'ladi.

Mamlakatimizda bandlik ko'rsatkichi yildan yilga oshib borayotgan bir vaqtda aholining bandlik darajasi pasayib bormoqda. Buning bir qancha sabablari mavjud: doimiy aholi sonining o'sib borishi; yangi ish o'rinlari yaratilishining aholi sonining o'sib borishiga nisbatan sekin ortishi; mehnat bozorida nomutanosiblik; aholi soni, mehnat resurslari va bandlar to'g'risidagi, ularning xududlar bo'yicha taqsimotida aniq ma'lumotlarning etishmasligi.

Yuqorida keltirilgan muammolarining yuzaga kelishiga asosiy sabab deyarli 30 yildan ziyot vaqtdan buyon aholini ro'yxatdan o'tkazish ishlarining amalga oshirilmaganligidir.

Aholi sonini ro'yxatga olish jarayonlari mamlakatdagi demografik, ijtimoiy, iqtisodiy, migratsiya, bandlik va ishsizlik kabi holatlar to'g'risidagi aniq ma'lumotlarni yig'ish imkonini beradi. U aholi to'g'risidagi ma'lumotlarning asosiy manbai bo'lib, kelgusi 10-20 yillik rivojlanishning prognoz ko'rsatkichlarini hisoblash uchun ishonchli poydevor yaratadi.

Tarixdan ma'lumki, aholini ro'yxatga olish ishlari dastlab qadimgi Mesopotamiya, Xitoy, Gretsiya, Misr, Vavilon, Rim, va Yaponiya kabi mamlakatlarda o'tkazilgan. Bu davrlarda aholini ro'yxatdan o'tkazishdan asosiy maqsad mamlakatning iqtisodiy va harbiy salohiyatini aniqlashdan iborat bo'lib, asosan soliq to'lash imkoniyatiga ega bo'lgan shaxslar hamda harbiy xarakatlarda ishtirok etishga yaroqli erkaklar soni haqidagi ma'lumotlar muhim ahamiyat kasb etgan. Shuning uchun ham asosan xarbiy xarakatlar uchun yaroqli bo'lgan erkaklar va soliq to'lash imkoniyatiga ega bo'lgan shaxslar ro'yxatga olingan.

Rasmiy ravishda aholini ro'yxatga olish ilk marotaba 1790 yilda AQShda o'tkazilgan. Keyinchalik 1800 yilda Shvetsiya va Finlyandiyada, 1801 yilda Angliya, Daniya, Norvegiya va Frantsiyada o'tkazilgan. Bu davrlarda aholini ro'yxatga olish ishlari oddiy shaklda o'tkazish bo'lib, ko'p vaqtni olgan.

Tarixiy manbalarda ko'rsatilishicha, mamlakatimiz hududida aholini ro'yxatga olish ishlari dastlab 1897 yilda o'tkazilgan. Ushbu ro'yxatga olish jarayonida olingan mavjud oilalar soni, uning tarkibi, domimiy aholi soni, aholining yoshi va jinsi, etnik tarkibi, tug'ilish, o'lim holati kabi ma'lumotlar XIX asr oxirida O'zbekistondagi demografik jarayonlar haqida tasavvur hosil qilishga yordam bergan. O'zbekiston hududidagi keyingi aholini ro'yxatga olish ishlari 1926, 1939, 1959, 1970, 1979 yillarda va oxirigisi 1989 yilda tashkil etilgan.

16.03.2020 da qabul qilingan «Aholini ro'yxatga olish to'g'risida» gi O'zbekiston Respublikasi Qonunining 1-bob, 3-moddasida aholini ro'yxatga olish tushunchasiga quyidagicha ta'rif berilgan: aholini ro'yxatga olish - O'zbekiston Respublikasining butun hududida yoki uning muayyan hududlarida o'tkaziladigan, belgilangan sanada aholining demografik va ijtimoiy-iqtisodiy tavsiflarini belgilovchi shaxsga doir ma'lumotlarni yig'ish hamda ularga ishlov berish davriy jarayoni.[4]

2019 yil 5 fevralda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining O'zbekiston Respublikasida 2022 yilda aholini ro'yxatga olishni o'tkazish kontseptsiyasini tasdiqlash to'g'risida»gi PF-5655-son Farmoni qabul qilindi.[9] Farmonda keltirilishicha, mustaqillik yillarida O'zbekiston Respublikasida aholini ro'yxatga olish o'tkazilmagan. Aholi soniga, yosh-jins tarkibiga keskin ta'sir ko'rsatgan o'zgarishlar, respublika hududidagi aholi joylashuvi xususiyatlari va boshqa ijtimoiy-demografik o'ziga xosliklar aholining joriy hisobiga oid mavjud ma'lumotlarni qo'llashni sezilarli

darajada cheklamoqda. Farmoniga muvofiq Respublikamizda 2022 yilda aholini ro'yxatga olish tadbirini o'tkazish belgilangan.

2020 yil 16 martda O'zbekiston Respublikasining «Aholini ro'yxatga olish to'g'risida» gi Qonuni qabul qilindi [5]. Qonunda ko'rsatilishicha aholini ro'yxatga olishning asosiy maqsadi O'zbekiston Respublikasida aholi tarkibining holati va rivojlanish dinamikasi haqida mamlakatni sotsial-iqtisodiy va ijtimoiy-siyosiy rivojlantirish sohasidagi davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlarini belgilash va amalga oshirish uchun zarur bo'lgan ishonchli va xolis axborotni olishdan iboratdir [6].

Aholi sonini ro'yxatga olish natijasida mamlakatdagi aholi bandligi soni, uning yosh va jinsiy tarkibi, hududlar va tarmoqlar bo'yicha taqsimlanishi, bandlik turlari bo'yicha rasmiy, aniq, ishonchli statistik ma'lumotlarga ega bo'lamiz.

O'z navbatida bu ma'lumotlar davlatga band aholining miqdor va sifat jihatdan yangilab borishiga, band bo'lgan aholini tarkibiy jihatdan qayta taqsimlash, mehnatga layoqatli yoshlarni yangi ilg'or tarmoqlar va sohalarga jalb qilish, ortiqcha bandlik yuzaga kelgan hududlar, tarmoq va sohalardagi band aholining ma'lum qismini bo'shatib olish va ularni ishchi kuchi etishmayotgan hududlar, sohalar va tarmoqlarga yo'naltirish, o'smirlarni, ko'p bolalik ayollarni, pensionerlarni va nogironlarni iqtisodiy rag'batlantiruvchi ish bilan ta'minlash, ishsizlikni kamaytirish, mehnat birjalari faoliyatini yaxshilash, insonni ishli bo'lish huquqlarini ro'yobga chiqarish kafolatlari kabi tadbirlarni samarali tarzda amalga oshirish imkonini beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. O'zbekiston Respublikasi davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari (2000-2021 yillar).
2. Qalandar Xo'jaevich Abdurahmonov. Mehnat iqtisodiyoti (nazariya va amaliyot). Darslik. Toshkent - «Mehnat» - 2004. 274-bet.
3. «Aholi bandligi to'g'risida» gi O'zbekiston Respublikasining Qonuni. 1-bob, 1-modda. O'RQ-642-son 20.10.2020
4. «Aholini ro'yxatga olish to'g'risida» gi O'zbekiston Respublikasining Qonuni. 1-bob, 3-modda. O'RQ-611-son 16.03.2020
5. «Aholini ro'yxatga olish to'g'risida» gi O'zbekiston Respublikasining Qonuni. O'RQ-611-son 16.03.2020
6. «Aholini ro'yxatga olish to'g'risida» gi O'zbekiston Respublikasining Qonuni. 1-bob, 4-modda. O'RQ-611-son 16.03.2020

UO'K:336.717

KORXONALARDA RISKNI BOSHQARISHNING ILMIY-NAZARIY JIHATLARI

N.J.Maxmudova, tayanch doktorant, Farg'ona politexnika instituti, Farg'ona

Annotatsiya. Ushbu maqolada bugungi iqtisodiyotning dinamik rivojlanishi davrida faoliyat yuritayotgan xo'jalik subyektlari faoliyatida duch kelayotgan zamonaviy risk tushunchasining nazariy talqini, uning mazmuniga olimlarning yondashuvlari yoritilgan. Korxonalaridagi risk sabablari, ko'rinishlari, risk darajasiga ta'sir etuvchi omillarning tasnifi va ularni boshqarishning afzalliklari ilmiy jihatdan asoslangan.

Kalit so'zlar: risk, ehtimollik, xavf, og'ishlar, riskni boshqarish, risk sabablari, riskni boshqarish afzalliklari

Аннотация. В данной статье описывается теоретическое осмысление современного понятия риска в деятельности хозяйствующих субъектов, функционирующих в эпоху динамичного развития современной экономики, подходы ученых к его содержанию. Причины, проявления, классификация факторов, влияющих на уровень риска на предприятиях, и преимущества управления ими имеют научное обоснование.

Ключевые слова: риск, вероятность, риск, отклонения, управление риском, причины риска, преимущества управления риском

Abstract. This article describes the theoretical understanding of the modern concept of risk in the activities of economic entities operating in the era of dynamic development of the modern economy, the approaches of scientists to its content. Causes, manifestations, classification of factors affecting the level of risk in enterprises, and the benefits of managing them have a scientific basis.

Key words: risk, probability, risk, deviations, risk management, risk causes, risk management benefits

Bugungi kunda tadbirkorlik haqidagi mahalliy va xorijiy adabiyotlarda, tadbirkorlik faoliyatidagi risk kontseptsiyasini aniqlaydigan va kengaytiradigan turli xil yondashuvlar nazariy va amaliy jihatdan kelib chiqib taqdim etilgan.

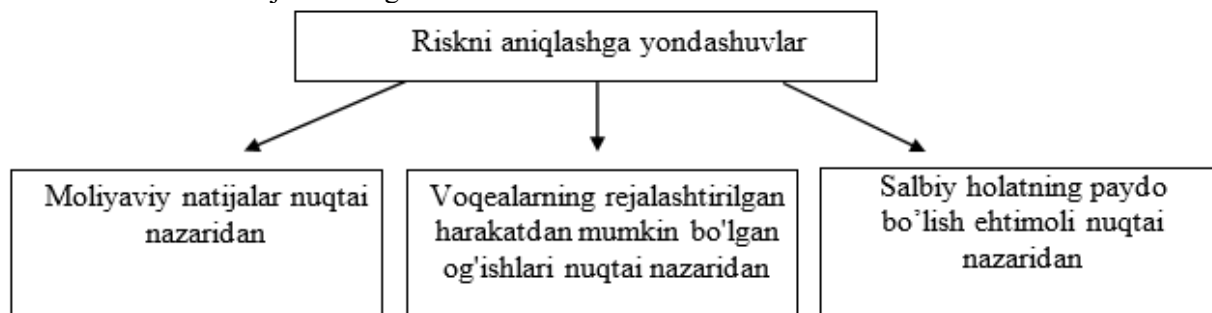
Hozirda risklarni bilish jarayonining murakkabligi, jumladan, nafaqat iqtisodiy fan va amaliyotda, balki boshqa faoliyat turlarida ham paydo bo'ladigan risk borasidagi tushunchalarning chalkashligi bilan izohlanadi: muhandislik va texnologiya sohasi, ichki va tashqi siyosat, tibbiyot, ekologiya, demografiya va boshqalar. Buning yaqqol isboti sifatida butun dunyoda sodir bo'lgan Covid-19 pandemiyasi riskini ko'rsatish mumkin. Ushbu ofat kichik tadbirkorlik subyektlaridan tortib katta korporatsiyalar hamda dunyo mamlakatlari iqtisodiyotiga katta zarar yetkazdi. Ko'rinadiki, riskni boshqarish risklarni identifikatsiyasi qilish, ularning nazorat qilinadigan va nazorat qilinmaydigan xususiyatlariga bevosita bog'liqdir.

Ilmiy nuqtai nazardan risk kategoriyasining birinchi tizimli tadqiqotchilaridan biri fransuz faylasufi, matematigi va ixtirochisi B. Paskalni tan olish mumkin, u 1654-yilda o'z tadqiqoti uchun matematik P.Fermaga yordam so'rab murojaat qilgan. Ushbu hamkorlikning natijasi ehtimollik nazariyasi bo'lib, kelajakni miqdoriy bashorat qilish imkonini berdi. Keyinchalik, 1730-yilda A.de Muavr o'zining normal taqsimlash tuzilmasi va risk o'lchovini (standart

chetlanish) taklif qildi va D. Bernulli turli darajadagi boylikka ega odamlar bir xil moliyaviy riskga turlicha munosabatda bo'lishini ta'kidladi [1].

Erkin raqobat sharoitida tadbirkorlikning risk darajasi va rentabelligi o'rtasidagi bog'liqlikni tavsiflash masalalari A.Smit va D.Rikardoning ilmiy ishlarida atroflicha ko'rib chiqilib, ular risk darajasining o'sishi bilan bir qatorda foyda ham oshib borishini, lekin asta-sekin foyda risk darajasidan orqada qolishini ta'kidlagan. 1920-yillarda Amerikalik olim F.Naytning ta'kidlashicha, iqtisoddagi risk hodisasi ancha murakkab va xilma-xil bo'lib, risk har doim ham ehtimollik bilan boshqarilmaydi [2].

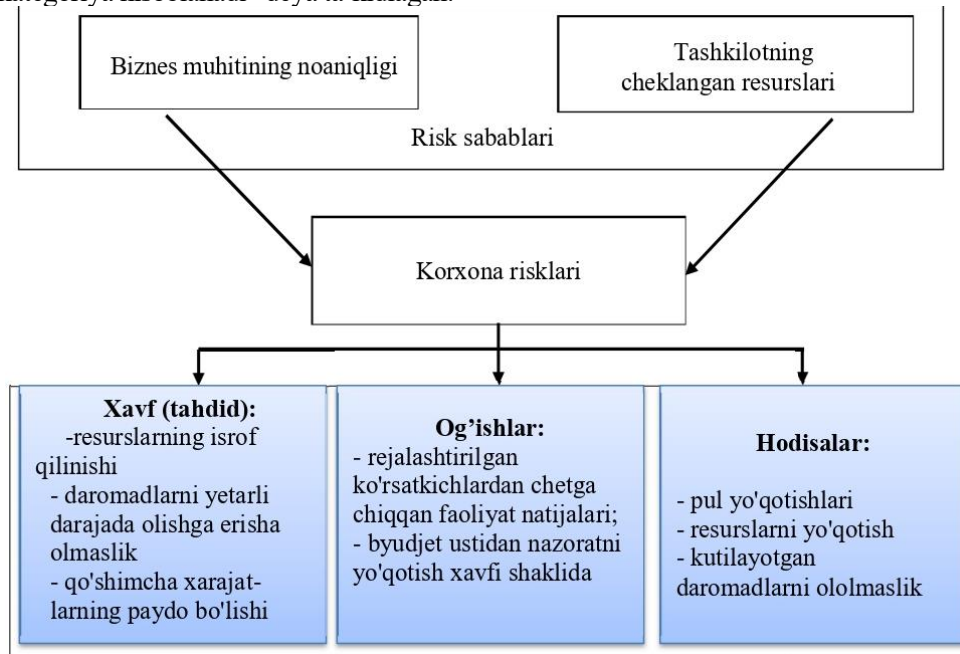
1940-1980 yillarda. risklarni prognozlash va monitoring qilish bo'yicha ilmiy tadqiqotlar natijalari amaliyotda faol qo'llanila boshlandi. 1940-yillarning oxiridan boshlab. tadqiqotlar sug'urta faoliyati va texnogen risklar o'rtasidagi munosabatlarni tahlil qila boshladi, birinchi milliy va xalqaro uyushmalar va institutlar paydo bo'ldi, ularning doirasi tijorat faoliyatidagi risklarni baholash va tartibga solish bilan bog'liq edi. 1955-yilda Amerika Templ universitetidan sug'urta professori V. Snayder "risklarni boshqarish" atamasini ilmiy muomalaga kiritdi va 1956-yilda R.Gallager birinchi marta "risk menejeri" kasbiga ta'rif berdi.

1-rasm. Iqtisodiy adabiyotlarda riskni aniqlashga metodologik yondashuvlar [11]

Ko'pgina izohli lug'atlarda riskning to'liq antonimik ta'rifini ko'rish mumkin. Masalan, C.И. Ожерова riskni "baxtli hodisa umidida omad uchun harakat" deb hisoblasa, Webster buni "xavf, zarar yoki yo'qotish ehtimoli" deb biladi.

Risk atamasini izohlashda mahalliy olimlarimizdan professor A.O'lmasov «Firmaning o'z foydasi va hatto kapitalidan ajralib qolish ehtimoli tadbirkorlik xatari deyiladi» deb ta'rif berib o'tgan bo'lsa, M.Ashurov o'zining ilmiy tadqiqot ishlarida "Risk korxonalar faoliyatini xavf, xatar, tavakkalchilik, yo'qotish va zarar yoki foydaga olib borishda va ularning yuzaga kelishida boshlang'ich manbaa bo'lib xizmat qilgani holda, noaniqlik asosidagi ob'ektiv harakterga ega iqtisodiy kategoriya hisoblanadi" deya ta'kidlagan.

2-rasm. Korxonadagi risk sabablarining tavsifi [6]

Xorijiy olimlar tadqiqotlarida risk tushunchasi quyidagicha talqin qilingan:

- V.M.Granaturov keltirishicha: "Risk- bu noxush oqibat yoki uning yuzaga kelish ehtimoli emas, balki asosiy, muhim xususiyati tizimli noaniqlik bo'lgan faoliyatning xususiyatidir" [3].

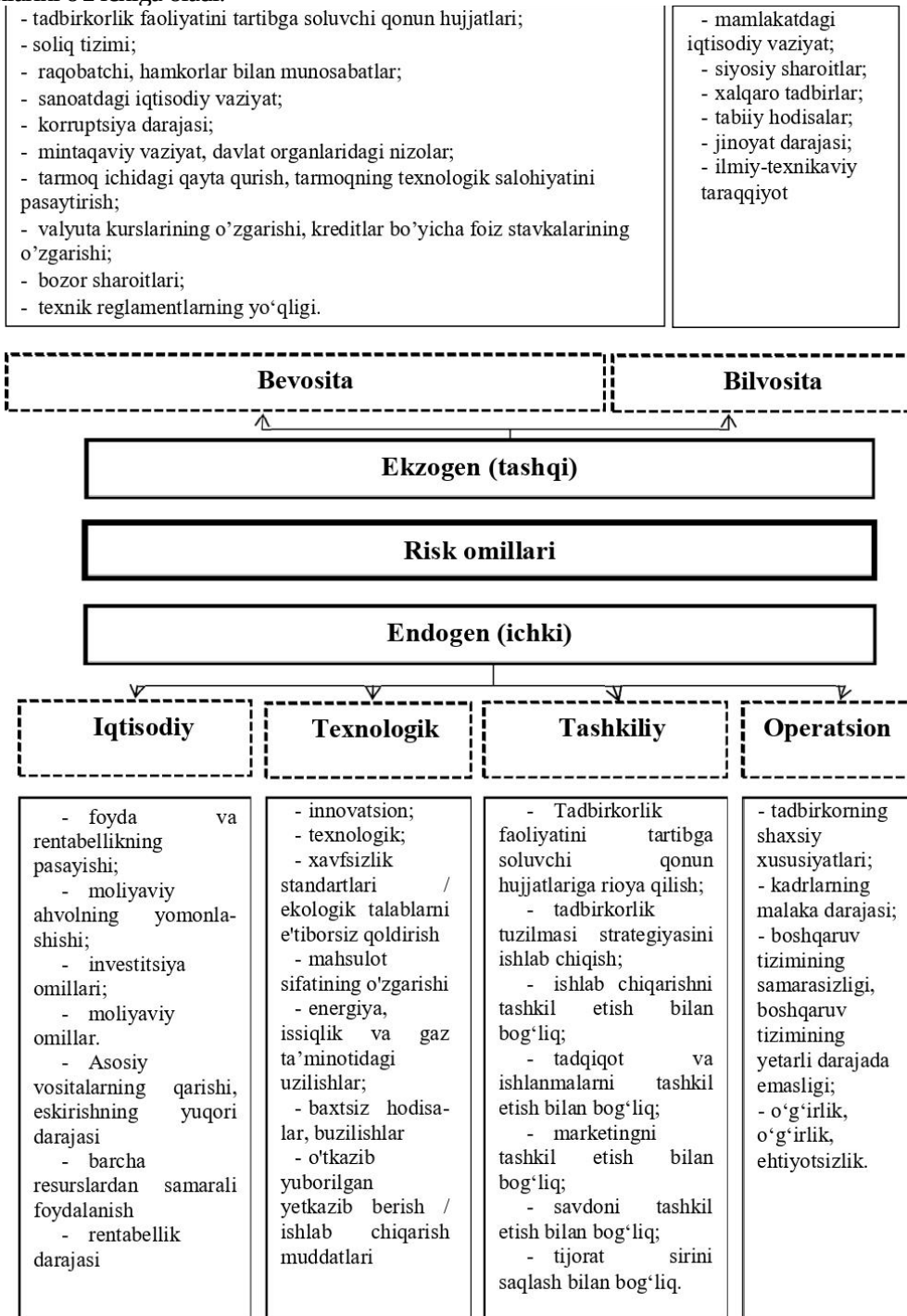
- N.N.Makarova bergan ta'rifga ko'ra: "Risk o'zida mumkin bo'lgan resurslarning yo'qotilishi yoki daromadlarga erisha olmaslikni ko'rsatadi" [4].

- G.T. Abdraxmanovanning ta'rifiga asosan: "Risk – bu atrof-muhitning tajovuzkor omillari namoyon bo'lishining noaniqligi, amalga oshirilayotgan jarayonni tashkil etish va borishining o'ziga xos xususiyatlari, boshqaruv

obyekti va sub'ektlarining o'ziga xos jihatlari sababli boshqariladigan yoki kuzatilishi mumkin bo'lgan jarayonning rejalashtirilgan stsenariydan yoki natijadan og'ishlar bilan chetga chiqish ehtimoli" [5].

Zamonaviy iqtisodiy adabiyotlarda riskni aniqlashning uchta uslubiy yondashuvi mavjud: moliyaviy natijalar nuqtai nazaridan, voqealarning rejalashtirilgan harakatdan chetga chiqish nuqtai nazaridan, salbiy hodisaning paydo bo'lish ehtimoli nuqtai nazaridan (1-rasm).

Korxonalaridagi risklarni boshqarish jarayoni ko'p o'lchovli va ko'p vazifali bo'lib, u identifikatsiyalash, risklarni tahlil qilish va risk hodisalarining ijobiy oqibatlarini aniqlash va salbiy oqibatlarini minimallashtirish uchun qaror qabul qilish jarayonlarini o'z ichiga oladi.

3-rasm. Korxonadagi risk darajasiga ta'sir qiluvchi omillarning tasnifi [11]

Korxonada riskning paydo bo'lishi ikkita asosiy sababga bog'liq, masalan, tashqi biznes muhiti sharoitlarining noaniqligi, shuningdek, taqchillikning paydo bo'lishiga yordam beradigan korxonaning cheklangan resurslari (2-rasm).

Korxonalar faoliyatida riskli hodisalar ba'zan birgina omilning, ba'zan bir necha risk omillarining ta'sirida sodir bo'ladi. Risklarni tasniflashning mohiyati va xususiyatlarini o'rganishga asoslangan yondashuvlar tashqi va ichki guruhlariga bo'lingan va quyidagi rasmda korxonadagi risk darajasiga ta'sir qiluvchi omillarning muallif tasnifi keltirilgan (3-rasm).

Ushdu rasmdan ko'rinadiki, ekzogen (tashqi) risk omillari asosan mamlakatning ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy sharoitlari bilan bog'liq bo'lib, bevosita va bilvosita ko'rinishda korxonalarda risklarni kelib chiqishiga olib keladi.

Endogen (ichki) risk omillari esa korxonalarning ichki muhitida yo'lga qo'yilgan iqtisodiy, texnologik, tashkiliy, operatsion sharoitlar va me'yorlar hisoblanib, ularni inobatga olgan holda qabul qilingan qarorlar korxonada risklarni kamaytirish yoki aksincha risklarni kelib chiqishiga sabab bo'lishi mumkin.

Korxonalarda risklarni boshqarish o'z vaqtida risk omillarini sezish hamda shu orqali kelib chiqishi mumkin bo'lgan risklarni oldini olishga va mavjud risklarni baholash, kamaytirish yoki yo'q qilish chora-tadbirlarini ko'rishga, kelgusi strategik rejalarining risk darajasini to'g'ri baholashga qaratilgan qarorlar qabul qilish va amalga oshirish jarayonlaridan iboratdir.

Risklarni boshqarish risk bo'yicha menejering asosiy savollarga javob berish qobiliyatiga asoslanadi, fikrimizcha, ular quyidagilarni o'z ichiga olishi kerak:

1. Ijtimoiy-iqtisodiy kategoriya sifatida riskning mohiyati va tabiatini aniqlash;
2. Risklarni boshqarishdan asosiy maqsadlarni aniq bilish;
3. Risklarning korxonaning asosiy biznes jarayonlariga ta'sir darajasining xususiyatlari;
4. Imkoniyatlar tavsifi va riskni kamaytirishning istiqbolli usullari.

Korxonada risklarni boshqarish barqarorligini ta'minlashning asosiy vositalari quyidagi uchta guruhga birlashtirish mumkin:

I. Risklarni boshqarishning ichki usullari, vositalari va mexanizmlari:

- riskdan voz kechish (riskdan qochish);
- risk va uning oqibatlarini qoplash (o'z-o'zini sug'urtalash, rezervlash, tavakkalchilik, ichki sug'urta qilish);
- riskni mahalliyashtirish;
- xedjirlash;
- riskni taqsimlash (tarqatish);
- aktivlar va passivlarni boshqarish.

II. Risklarni boshqarishning tashqi usullari, vositalari va mexanizmlari:

- kafolatlar;
- sug'urta.

III. Tadbirkorlik faoliyati risklarini boshqarish usullari, vositalari va mexanizmlaridan kompleks foydalanish yoki qisman kombinatsiyasi.

Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda korxonalarda risklarni boshqarish tadbirlarini izchil va samarali yo'lga qo'yish asosida quyidagi natijalarga erishish mumkin:

- Bozorda tadbirkorlik tashabbuslarini amalga oshirishda noaniqlik darajasini pasaytirish;
- Moliyaviy-xo'jalik faoliyati samaradorligini oshirish;
- Resurslarni tejash;
- Maqsadli auditoriya bilan aloqani kuchaytirish.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Вяткин В.Н. Риск-менеджмент: учебник / В.Н. Вяткин, В.А. Гамза, Ф.В. Маевский. – М.: Юрайт. - 2015. – 351 с.
2. Найт К. Риск-менеджмент - искусство управления // Управление качеством. - 2012. - № 1. - С. 46-50.
3. Гранатов В.М. Экономический риск: сущность, методы измерения, пути снижения: учебное пособие / В.М. Гранатов. – М.: «Дело и сервис». - 2010. – 208 с.
4. Макарова Н.Н. Риск-менеджмент: учебное пособие – Томск: Изд-во Томского политехнического университета, 2009. 6-бет.
5. Абдрахманова Г.Т. Слияния и поглощения в методологии банковского риск-менеджмента / Г.Т. Абдрахманова – Алматы: Вестник университета «Туран». - 2012. - №1. - с.43-48.
6. Махмудова Н. Ж. Оценки рисков промышленного предприятия //Наука сегодня: фундаментальные и прикладные исследования. – 2021. – С. 18.
7. Maxmudova, N. J. (2020). Theoretical foundations of risk management in large corporate structures. ISJ Theoretical & Applied Science, 06 (86), 83-88. Soi: <http://s-o-i.org/1.1/TAS-06-86-15> <https://dx.doi.org/10.15863/TAS.2020.06.86.15>
8. Mahmudova Nodirakhon Jumaboy qizi, "Problems of improving reforms to improve the business environment in Uzbekistan", JournalNX - A Multidisciplinary Peer Reviewed Journal, Volume 6, Issue 6, ISSN: 2581-4230, Page No. 710-715 June -2020 <https://journalnx.com/journal-article/20151399>
9. Камбаров Жамолиддин Хикматиллаевич, Махмудова Нодира Жумабой Кизи Инкирозга қарши инновацион механизми такомиллаштириш //Экономика и финансы (Ўзбекистан). 2016. №4. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/in-irozga-arshi-innovatsion-mehanizmni-takomillashtirish>
10. Камбаров Ж.Х., Махмудова Н.Ж.К. Задачи управления рисками на предприятии // Журнал научных публикаций аспирантов и докторантов, 2016. № 5. С. 88-89 <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=26240779>
11. Muallif tomonidan ishlab chiqilgan

UDC: 331.101.2

THE ROLE OF EDUCATION IN HUMAN CAPITAL DEVELOPMENT

M.A.Mullayeva, master's, Samarkand State University, Samarkand

S.I.Khakimova, student, Samarkand State University, Samarkand

Annotatsiya. Ushbu maqolada inson kapitalining iqtisodiy mohiyati, mamlakatimizda inson kapitalining rivojlanganlik darajasi hamda inson kapitalini yanada rivojlantirishda muhim o'rin tutadigan ta'lim tizimini zamon talablaridan kelib chiqib modernizatsiya qilish, mehnat bozorida vujudga kelayotgan yangi kasblarni puxta egallagan malakali mutaxassis kadrlar avlodini shakllantirish yuzasidan olib borilayotgan chora-tadbirlar tahlil qilingan.

Shuningdek, inson kapitalining bugungi kundagi ahamiyati va uni rivojlantirish natijasida erishish mumkin bo'lgan ijobiy natijalar va bu borada amalga oshirish lozim bo'lgan chora-tadbirlar yuzasidan amaliy taklif va tavsiyalar berilgan.

Kalit soʻzlari: *inson kapitali, inson kapitali indeksi, raqamli texnologiyalar, ta'lim, raqamli kadrlar avlodi, IT-sohasi, ilmiy salohiyat samaradorligi, kompyuter grafikasi, robototexnika, ta'limiy dasturlar, veb-resurslar, axborot savodxonligi*

Аннотация. *В статье рассматривается экономическая сущность человеческого капитала, уровень развития человеческого капитала в нашей стране и модернизация системы образования отвечающая современным требованиям, которая играет важную роль в дальнейшем развитии человеческого капитала, проанализированы принимаемые меры по формированию поколения квалифицированных специалистов полностью овладевших новыми профессиями на рынке труда. Также даны практические предложения и рекомендации относительно значения человеческого капитала и положительных результатов, которые могут быть достигнуты в результате его развития, а также меры, которые необходимо принять для их решения.*

Ключевые слова: *человеческий капитал, индекс человеческого капитала, цифровые технологии, образование, поколение цифровых кадров, сфера ИТ, эффективность научного потенциала, компьютерная графика, робототехника, образовательные программы, веб-ресурсы, информационная грамотность*

Abstract. *This article discusses the economic significance of human capital, the level of development of human capital in the country and the modernization of the education system, which plays an important role in the further development of human capital. the measures taken were analyzed.*

Keywords: *human capital, human capital index, digital technologies, education, digital staff generation, IT, scientific potential efficiency, computer graphics, robotics, educational programs, web resources, information literacy*

Relevance of the research topic. The digital revolution has led to a new stage in the development of science in the XXI century, a number of changes, such as the digitization of all existing fields and industries, the acceleration of the introduction of digital technologies in our social life. As a result, the role of human capital in the modern economy is growing. Human capital has a strong impact on economic growth and development, reflecting the potential of the productive forces in society. As President Sh.M.Mirziyoyev noted in his Address to the Oliy Majlis on December 29, 2020, the world experience shows that the investment in the harmonious development of the younger generation will bring ten to a hundred times more benefits to society.[1]

Realizing the above-mentioned positive aspects, our government is taking many measures to improve the conditions for the development of human capital in our country. In particular, the Decree on the approval of the Strategy Digital Uzbekistan - 2030 and measures for its effective implementation:

- development of human capital, as well as specialized education and promotion of IT professions, training and support of talented IT specialists;
- formation and implementation of requirements to the education system for each level of education to the basic powers of the digital economy, ensuring their continuity;
- establishment of laboratories in higher education institutions for the study and application of Internet of Things, robotics, artificial intelligence technologies;
- it is planned to implement measures aimed at developing and stimulating research in the field of digital technologies, the formation of a generation of digital professionals and the improvement of digital skills in education, such as improving their organizational mechanisms.[2]

Analysis of the literature on the subject. The study of human capital as an economic category has a history of gradual formation. One of the founders of the theory of human capital, the American economist T. Schultz, introduced the concept of human capital in the scientific literature, described as a set of nicknames and skills.[3] Uzbek scientists F.X.Rakhimov and B.Sh.Usmanov in their article "The role of human capital in innovative development" define human capital as follows: it is a factor that ensures the competitiveness of the economy in the world market and has a strong impact on the activities of public administration, legislative and executive bodies.[4]

Summarizing the above, today human capital is a set of skills and experiences that people have gained over the course of their knowledge, skills and lives, the development of which depends, first of all, on well-being, quality education and a high level of education, requires medical care.

Research methodology. The article uses the methods of scientific abstraction, analysis and synthesis, comparison and comparison, and statistical analysis in the study of priorities for the development of human capital in our country and the analysis of the level of development of human capital.

Analysis and results. Today, countries pay special attention to the development of human capital. A 2018 World Bank study found that the bulk of a country's wealth is made up of human capital, which accounts for 68 percent of the wealth of developed countries and 41 percent of the wealth of developing countries. In addition, 64% of the total capital accumulated on earth today is human capital.[5] The development of human capital will improve the quality of production and services and increase the volume of intensive economic growth, reducing the role of extensive economic growth.

In particular, since 2018, the World Bank has assessed the level of human resources, labor potential, scientific potential, socio-economic conditions of countries, as well as human capital in developing countries with problems in education and health. Research is underway on the losses. For the first time in 2020, Uzbekistan also participated in

this study. The ranking was attended by 174 countries, home to 98% of the world's population, with the highest results in Singapore, Hong Kong and Japan. The study analyzes the health of children and adults before the pandemic in the period up to March 2020, the quality of education as the main components of the human capital index.[6]

Components of the Human Capital Index-2020.[6]

States	2020 yildagi Inson kapitali indeksi tarkibiy qismlari					
	Probability of survival of children under 5 years of age	Expected quality outcomes from primary education training duration	Internal test results	Expected quality outcomes from secondary education duration	Survival of the older generation	HCI(Human Capital Index) 2020
Belarus	1.00	13.8	488	10.8	0.85	0.70
Russian	0.99	13.7	498	10.9	0.80	0.68
Uzbekistan	0.98	12.0	474	9.1	0.87	0.62
Tajikistan	0.97	10.9	391	6.8	0.87	0.50
Kazakhstan	0.99	13.7	416	9.1	0.87	0.63
Kyrgyzstan	0.98	12.9	420	8.7	0.85	0.60

According to the table, our country has a much higher result than neighboring countries, but lags behind Kazakhstan in some respects. In addition, our country ranks second among the CIS countries after the Republic of Belarus and Russia. These studies mainly cover human education from birth, the quality of education and health, and life expectancy. The index of human capital ranges from 0 to 1, and the value approaching 1 indicates the degree to which today's young generation will be formed in the future as a mature person, a qualified specialist.

The results of the study of the index of human capital in our country are largely due to the effective measures taken in recent years in the education system of our country. In order to improve the quality of education and modernize it in accordance with modern requirements in 2021, 34552.7 billion soums were allocated from the state budget, which is 40% of social spending.[7] It is planned to spend these funds for the following purposes:

- introduction of ICT in all stages of education,
- provision of modern classrooms and teaching aids,
- establishment of presidential schools,
- establishment of universities and centers of digital technologies,
- increase the parameters of admission to higher education,
- improving the skills and effectiveness of scientific potential of higher education leaders and teachers.

In particular, over the past five years, the number of existing higher education institutions in the country reached 132 in 2020, which is 1.7 times more than in 2016, and the level of student enrollment increased by 2.1 times.[8] By increasing the parameters of admission in our country to solve the problem of demand for highly qualified personnel with higher education, the available vacancies in the regions and personnel for high-demand professions. It is planned to open branches of higher education institutions for the purpose of training.

The number of professors, candidates of sciences and doctors of sciences working in higher education institutions is also growing year by year. The efficiency of scientific potential in 2016 was 31.9%, and by 2020 this figure reached 38.0%.[9]

It is well known from the world practice that digital technologies and ICT are the most profitable industries. Experts in the field process large amounts of data in a short period of time using Big Data, artificial intelligence, robotics, blockchain technology and other digital technologies. The main raw material in the digital economy is information. It is based on the collection and processing of the necessary information, in contrast to a market economy. Highly developed countries with digital economies include the United States, China, the United Kingdom, Denmark, Finland, Singapore, South Korea and Hong Kong. These countries also have a high level of human capital development. This is due to the fact that in these countries over the past half century, investment in human capital is significantly higher than investment in physical capital. These investments were mainly spent on healthcare, improving the quality of education and the development of digital infrastructure, the provision of industries and sectors with ICT, the development of digital technologies. With the recent development of digital technology, IT companies are at the top of the list of the richest companies in the world. In particular, Google, Apple, Microsoft are the world's leading companies in the IT industry, and Amazon is a global e-commerce network.[10]

Effective use of world experience, the introduction of digital technologies in Uzbekistan, the digitization of industries and sectors, the formation of a high generation of digital and information literacy is a modern requirement. Therefore, today in our country effective measures have been taken to form a generation of digital personnel with knowledge, skills and abilities to work with digital technologies and to adapt labor resources to new professions emerging in the labor market. In particular, digital technology training centers are being established in the regions, the main purpose of which is:

- to teach the population the basics of computer programming, computer graphics, robotics, technology project management and entrepreneurship in the field of e-commerce;
- increase interest in e-sports and computer games, direct them in this area and bring them to international competitions;
- wide involvement of youth in the creation of software products, educational programs and web resources, computer and mobile games in accordance with national values;
- organization of advanced training courses in the field of information and communication technologies for specialists of state and economic management bodies;
- training and retraining of unemployed labor resources in modern professions;

- increase digital and information literacy;
- creating conditions for successful graduates of the center to work effectively in the field of IT and active participation in startup projects, etc.

Conclusions and suggestions. Investment in human capital accelerates economic growth in each country. In our opinion, it is advisable to take the following measures to develop human capital in our country:

- The state plays an important role in investing in human capital, the private sector is not a leader in this regard. Establish effective cooperation between the public and private sectors in investing in human capital, taking into account the need for qualified personnel in all areas, the development of the industry needs modern knowledge and qualified personnel;

- use the experience of foreign countries (Singapore, Hong Kong, China, etc.) that play a leading role in the development of human capital and have achieved effective results;

- Introduce the use of digital platforms in order to radically reform the education system, the use of modern electronic literature, new methods and tools of teaching, the quality of lessons, transparency of the assessment and examination system;

- Implementation of measures to train and employ unemployed people in professions based on the effective use of modern digital technologies in order to improve the welfare of the population;

- The widespread introduction of digital technologies, the most widely used today, the creation of a national global trade network in the field of e-commerce;

- Establishment of mutually beneficial cooperation in the field of personnel exchange with companies with a highly developed IT industry, etc.

REFERENCES:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M. Mirziyoyevning 2020 yil 29 dekabrda Oliy Majlisga Murojaatnomasi.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M. Mirziyoyevning 2020 yil 5 oktabrdagi "Raqamli O'zbekiston-2030" strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risidagi PF-6079-sonli farmoni.
3. Theodore W. Schultz. "Investment in Human Capital". Free Pr. June 1, 1971.17-18 pages.
- 4.F.X. Raximov, B.Sh.Usmonov. "Inson kapitalining innovatsion rivojlanishdagi o'rni". 21.10.2020. <https://www.mineconomy.uz>
5. Yuldashev Sh.K, Mullayeva M.A. "Inson kapitalini rivojlantirishda ta'lim bosh omil sifatida".In JournalNX-Issue of international scientific and practical online conference on "Human resources: problems, solution, perspectives. February 11-12, 2021, 55 page.
6. www.worldbank.org World Bank Group. "The Human Capital Index 2020". 1818 H street NW, Washington DC 20433. 25-27, 49-50 pages.
7. <http://www.edu.uz/> Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi rasmiy sayti.
8. <http://www.stat.uz/> Davlat Statistika Qo'mitasi rasmiy sayti.
9. <http://www.xs.uz/> Inson kapitalini rivojlantirishdagi uzilishlar.
10. E.Z. Karpenko. "Inson kapitalini shakllantirish va rivojlantirish shartlari". 26-28 betlar, Rossiya, Moskva. <https://www.ru/uzbuhsoft/problems>.

UO'K 338.24

NODAVLAT-NOTIJORAT TASHKILOTLARIDA IJTIMOY TADBIRKORLIKNI RIVOJLANTIRISHDAGI ASOSIY TO'SIQLAR

F. Nasretdinova, tayanch doktorant, Urganch Davlat Universiteti, Urganch

Annotatsiya. Ushbu maqolada ijtimoiy tadbirkorlikning rivojlanish tarixi, tadqiqot maktablari va ijtimoiy muammolarni innovatsion hal qilishdagi ahamiyati keltirib o'tilgan. Shuningdek, nodavlat-notijorat tashkilotlarning ijtimoiy faolligini oshirishda tadbirkorlik sohaning o'rni, uning rivojlanishidagi mavjud to'siqlar hamda bu qiyinchiliklarni bartaraf etishdagi tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: ijtimoiy tadbirkorlik, nodavlat-notijorat tashkilotlari, ijtimoiy qiymat, biznes modellari, ijtimoiy tadbirkorlikni rivojlantirishdagi to'siqlar, ijtimoiy muammolar yechimiga kreativ yondashuv

Аннотация. В данной статье рассматривается история социального предпринимательства, исследовательских школ и их роль в инновационных решениях социальных проблем. Разработана роль данного предпринимательского сектора в повышении социальной активности ННО, существующие барьеры на пути его развития, а также рекомендации по преодолению этих трудностей.

Ключевое слово: социальное предпринимательство, некоммерческие организации, социальная ценность, бизнес-модели, барьеры развития социального предпринимательства, творческий подход к решению социальных проблем

Abstract. In this paper discussed the history of social entrepreneurship, research schools, and its role in innovative solutions to social problems. The importance of this entrepreneurial sector in increasing the social activity of NGOs, the existing barriers to its development, as well as recommendations for overcoming these difficulties have been developed.

Keyword: social entrepreneurship, non-profit organizations, social value, business models, barriers to the development of social entrepreneurship, a creative approach to solving social problems

Kirish. Nodavlat notijorat tashkilotlarining maqsadlariga erishishda tadbirkorlikning eng mutanosib turi ijtimoiy tadbirkorlik hisoblanadi. Biroq, nodavlat-notijorat tashkilot (NNT) lar o'rganilishi lozim bo'lgan ko'plab to'siqlarga duch kelishmoqda.

Tadqiqotimning asosiy maqsadi NNTlarda ijtimoiy tadbirkorlikni rivojlanishiga to'siq bo'layotgan muammolarni baholashdan iborat. Ushbu masalada ma'lumotlarni to'plashning bir qancha metodlaridan, jumladan, ochiq anketalar tuzish, individual suhbatlar va qaydlar olish kabi istiqbolli usullardan foydalanilmoqda. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, eng muhim to'siqlar sifatida madaniy-ijtimoiy, iqtisodiy, ta'lim, infratuzilma, aloqa-axborot, boshqaruv, psixologik, huquqiy va qo'llab-quvvatlovchi to'siqlar alohida ajralib turadi. Bu to'siqlar mamlakatda ijtimoiy muammolarning hal qilinishida muvaffaqiyatsizliklarga duch kelinishiga hamda hududlarning barqaror rivojlanishida to'siq bo'lishiga olib keladi. Bu kabi kamchiliklarni hal qilishda bir qancha tavsiyalarni keltirib o'tamiz.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Hozirgi vaqtda rivojlanayotgan mamlakatlar ko'plab muammolarga, jumladan, iqtisodiy, ijtimoiy va bio-ekologik muammolarga duch kelishmoqda. Bu esa o'z navbatida rivojlanayotgan mamlakatlar taraqqiyoti uchun NNTlarga e'tibor berish zarurligini ko'rsatadi. NNT odatda ko'ngillilar va oddiy fuqarolar tomonidan tashkil etilgan nodavlat tashkilot bo'lib, uning asosiy maqsadi iqtisodiy foyda olish emas, balki ijtimoiy qiymat va ijtimoiy nafililik yaratishdan iborat. Ushbu turdagi tashkilotlar keng ko'lamli faoliyatni qamrab oladi va ular dunyoning turli sohalarida faoliyat olib boradi. Ijtimoiy tadbirkorlik orqali zamonaviy boshqaruv strategiyalarini qo'llab NNTlar biznes strategiyasi, kengroq loyihalar, inson resurslarini boshqarish, investor munosabatlari va mijozlar bilan munosabatlarni boshqarishga tayyor bo'lsagina barqaror rivojlanadi [1]. So'nggi yillarda, ijtimoiy tadbirkorlikni nazariy jihatdan o'rganish ommalashayotgan bo'lsada, unda ko'plab murakkab savollar javobsizligicha qilmogda. Ijtimoiy tadbirkorlikka oid adabiyotlar turli xil nazariyalar, munozaralar, muqobil qarashlar va paradigmalariga to'la.

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu maqolada nazariy qarashlar va tavsiyalarni batafsil yoritishda ilmiy tadqiqotlarning ilmiy mushohada, analiz va sintez, suhbat va empirik usullaridan keng foydalanildi.

Tahlil va natijalar. Ijtimoiy yo'naltirilgan notijorat sektorining umume'tirof etilgan ta'rifi mavjud emas. Biroq, empirik xalqaro tadqiqotlar nuqtai nazaridan, 1990 yildan beri Jon Xopkins universiteti tomonidan muvofiqlashtirilgan keng ko'lamli qiyosiy loyiha doirasida yaratilgan kontseptual asosga murojaat qilish mumkin. Shu asosda notijorat sektori quyidagi xususiyatlarga ega tashkilotlardan iborat:

a) Rasmiylik xususiyatiga ega, ya'ni ular odatda yuridik shaxs maqomiga ega bo'lgan holatda faoliyat olib boradilar;

b) Xususiydirlar, ya'ni davlatdan ham, bevosita davlat hokimiyati organlariga qarashli tashkilotlardan ham ajralib turadi;

c) Mustaqildirlar, ya'ni o'zlarining normativ-huquqiy hujjatlari va qarorlar qabul qilish organlariga ega bo'lishlari kerak;

d) Ular foydani o'z a'zolariga ham, ma'murlariga ham taqsimlay olmaydilar. Ushbu "foydani taqsimlashdagi cheklov" notijorat tashkilotlari haqidagi barcha adabiyotlarning markazida turadi;

e) Ular ko'ngillilar yoki donorlarning ma'lum darajada ixtiyoriy ishtirokini o'z ichiga olishi kerak va ular o'z a'zolarining erkin va ixtiyoriy a'zoligiga asoslanishi kerak [2].

Ijtimoiy korxonalar, birinchi navbatda, dolzarb global muammolarni hal qilish qobiliyati tufayli e'tiborni tortdi. Bu barqaror bandlikni yaratish, ijtimoiy va kasbiy integratsiyani rag'batlantirish, ijtimoiy xizmatlar ko'rsatish va hayot sifatini oshirish, shu jumladan qashshoqlik va ijtimoiy tengsizlikni kamaytirish nuqtai nazaridan jamiyat muammolariga yechim topish qobiliyati bilan bog'liq. Keyingi paytlarda ijtimoiy tadbirkorlik zamonaviy rivojlanishni o'zida ifoda etadigan terminga aylandi. Bu tushunchaning ta'rifi tijorat bozorlarida, olimlarning akademik nutqlarida va ijtimoiy siyosatning ustuvor yo'nalishlarini ishlab chiqishda tobora ko'proq namoyon bo'lmoqda. Dunyoning turli nuqtalarida bir qancha sohalarida (sog'liqni saqlash, ta'lim, moliya, madaniyat va boshqalar) o'zining ijobiy samarasini ko'rsatmoqda. Indikativ va amaliy jihatdan ijtimoiy korxonalarni tijorat korxonalari bilan taqqoslash mumkin. Huquqiy nuqtai nazardan ijtimoiy qo'llab-quvvatlovchi motivlar ijtimoiy korxonalarni targ'ib qiluvchilarning o'ziga xos xususiyati sifatida talqin qilinadi [3]. Ijtimoiy tadbirkorlik NNT sifatida tanilgan jamoat tashkilotlari, xususiy tashkilotlar yoki fuqarolik jamiyati tomonidan amalga oshiriladi.

Ijtimoiy tadbirkorlik paydo bo'lishi va rivojlanishi taxminan o'tgan asrning 50-yillariga to'g'ri keladi. Iqtisodiyotning maxsus shakli sifatida ijtimoiy tadbirkorlik 1970-yillarda shakllana boshlandi hamda Amerika Qo'shma Shtatlarida va G'arbiy Yevropada rasman rivojlana boshladi. Ushbu sohada oid barcha ilmiy adabiyotlarni tahlil qilgan holda bu fenomenning asosiy mazmunini ochib bergan tadqiqot maktablarini to'rtta guruhga ajratishimiz mumkin:

1. Ijtimoiy innovatsion maktab (J. Thompson, S. Alvord, J. Mair J., I. Marti);
2. Ijtimoiy tadbirkorlik maktabi (J. Crimmings and M. Kiel, J. Emerson, F. Tversky);
3. EMES (W. Stephan, L. Ulaner, R. Spear, I. Vidal);
4. Ijtimoiy tadbirkorlikni rivojlantirishning ingliz maktabi. [4]

Ushbu maktab namoyondalarining ijtimoiy tadbirkorlik hamda notijorat tashkilotlarining asosiy xususiyatlariga bergan ta'riflari, xulosalarini umumlashtirib chizmada ifodalashga harakat qilamiz (1-chizma).

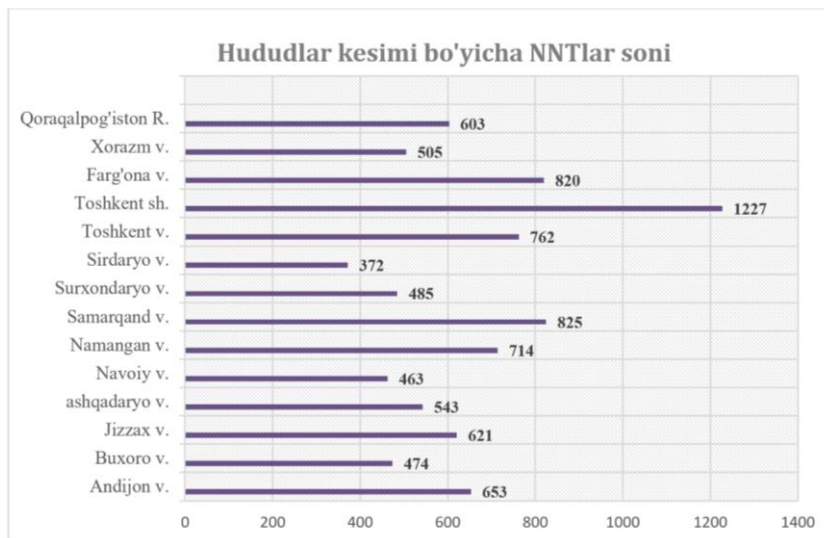
Amerika va Yevropaning ijtimoiy tadbirkorlik bo'yicha yondashuvi turlicha bo'lib, ushbu sohaga turli tomondan yondashilgan. Xususan, Amerika talqiniga ko'ra, ijtimoiy tadbirkorlik tarmoqlarning tashkiliy va huquqiy tuzilishidan qat'iy nazar ijtimoiy maqsadlariga xizmat qiluvchi bozor faoliyatidir. Yevropada bu tushuncha ijtimoiy

xizmatlar tanqisligi mavjud bo'lgan sohalarida faoliyat olib boruvchi uchinchi iqtisodiy tarmoqning rivojlanishiga asoslangan. O'zbekiston uchun esa bu tushuncha yangi tushuncha bo'lib, iqtisodiyotimiz korxonalarining ijtimoiy ma'suliyatini oshirish bo'yicha aniq mexanizm shakllanishining birinchi bosqichida. Ijtimoiy ma'suliyatga asoslangan qo'shma korxonalar (nodavlat notijorat korxonalari) tashkil etishdan ko'zlangan maqsad ijtimoiy muammolarni yumshatish orqali aholi turmush darajasini oshirishdan iborat. Qo'shma korxonaning salohiyati turli omillar ta'sirida iqtisodiyotning na tijorat, na davlat sektorlari hal qilishga tayyor bo'lmagan muammolarni yechish imkonini beradi. Bu, asosan, sog'liqni saqlash, madaniyat, ta'lim, aholining boshqa ijtimoiy ehtiyojlarini qondirish kabi sohalariga taalluqlidir. Bozor munosabatlariga o'tish sharoitida tashkilotning bozordagi muvaffaqiyatining eng muhim omili xizmat ko'rsatishda yakuniy mijozning ehtiyojlarini o'rganish va qondirishdan iboratdir.

1-chizma. Ijtimoiy soha olimlarining Ijtimoiy tadbirkorlik va NNTlar haqidagi umumiy xulosa va ilmiy qarashlaridan na'munalar [9]

Ijtimoiy tadbirkorlikning amaliy natijasi bo'lgan ijtimoiy xizmatlar iste'molchilarining manfaatlarini hisobga olishi aholining hayot sifatini yaxshilashga qaratilgan chora-tadbirlarni amalga oshirish jarayonida xarajatlarning sezilarli darajada oshishiga olib keladi. Biroq, bir qator omillar tufayli na davlat, na tijorat tashkilotlari bu kabi moliyaviy muammoni hal qilish imkoniyatiga ega emas. Bunday sharoitda ijtimoiy yo'naltirilgan tashkilotlarning rivojlanishi uchun zarurat paydo bo'ladi. Ularning ijtimoiy xizmatlar ko'rsatishning boshqa shakllaridan (davlat sektori xizmatlari, tijorat sektori) afzalligi xayriya bilan cheklanib qolmasdan tadbirkorlik faoliyatini ham amalga oshirishidir. Tashkilot faoliyatining maqsadi foydani maksimal darajada oshirish emas, balki ijtimoiy missiyani shakllantirishdan iborat. O'zbekistonda NNTlar ijtimoiy sohaning barqaror rivojlanishida muhim rol o'ynaydi. O'zbekistonda madaniy, ijtimoiy, xayriya, ta'lim, tibbiyot, sportni rivojlantirish va boshqa shu kabi ijtimoiy muammolarni hal qilishga qaratilgan sohalarida 9791 ta NNT ro'yxatdan o'tgan bo'lib, ularning 9069 tasi amalda faoliyat olib bormoqda (2-chizma). Ular jamiyatimizning turli sohalaridagi ijtimoiy muammolar, jumladan, ta'lim sohasini isloh qilish, ilmiy tadqiqotlar uchun keng imkoniyatlar yaratish, tibbiyot sohasidagi muammolarni bartaraf etish, sportni rivojlantirish, yosh tadbirkorlarni qo'llab-quvvatlash, jamiyatda xotin-qizlar faolligini oshirish, huquq va manfaatlarini himoya qilish, gender tengligini ta'minlash, diniy maslahatlar berish, faxriylar, pensionerlar hamda nogironlar huquqlarini muhofaza qilish va boshqa shu kabi bir qator muammolarni bartaraf etishga xizmat qilmoqdalar.

2-chizma. O'zbekiston Respublikasining hududlar kesimi bo'yicha NNT lar soni (ta) [10]

Ijtimoiy tadbirkorlik NNTlar muvaffaqiyatli faoliyat olib borishi uchun zarur, chunki ijtimoiy tadbirkorlik modellaridan foydalanish va ularni NNTlar orasida ixtisoslashtirish barqaror bandlikni ta'minlash, ijtimoiy zararni kamaytirish va ularni nazorat qilish imkonini beradi. Afsuski, NNTlar ijtimoiy tadbirkorlikni yaratish va rivojlantirish yo'lida to'siqlarga duch kelmoqdalar, bu esa ijtimoiy qadriyatlarni yaratish va ijtimoiy muammolarni innovatsion hal qilishda NNTlarning ishtirokini cheklaydi. Mamlakatimizda ijtimoiy qo'llab-quvvatlash qonunlari qabul qilingan bo'lsada [11], ular o'z samarasini berishda ko'p tajriba va yillar talab qiladi. Buning ustiga ijtimoiy tadbirkorlar oldida hal qilinishi kerak bo'lgan ko'plab to'siqlar mavjud. Ijtimoiy korxonalarning bozor munosabatlariga moslashishiga to'sqinlik qiluvchi bozorga kirishdagi bir qancha to'siqlar, jumladan, qadriyatlarga (mezonlar) asoslangan to'siqlar (axloqiy qadriyatlar, falsafiy va siyosiy qadriyatlar), ijtimoiy-iqtisodiy to'siqlar (moliyaviy va inson kapitali kabilar), institutsional to'siqlar (masalan, biznes me'yorlari) va mavjud standartlarni tushunmaslik yoki ularga javob bera olmaslik kabi to'siqlarni keltirib o'tishimiz mumkin. Bunday to'siqlar, ehtimol, ijtimoiy korxonalarning tor doirada faoliyat olib borishini taqozo etadi. Shuningdek, ijtimoiy korxonalar haqida jamoatchilikning noto'g'ri tushunchasi ularning rivojlanishiga to'sqinlik qiluvchi tashqi omillar hisoblanadi [12]. NNTlarda ijtimoiy tadbirkorlikning rivojlanishiga to'sqinlik qiluvchi omillarning nazariy asoslarini soha bo'yicha adabiyotlarni [13] tahlil qilgan holatda umumlashtirib tasvirlashga harakat qildik (3-chizma).

3-chizma. NNTlarda ijtimoiy tadbirkorlikning rivojlanishiga to'sqinlik qiluvchi omillar [14]

Bu kabi qiyinchiliklar NNTlarning rivojlanishiga, ularda ijtimoiy tadbirkorlik modellarini joriy qilishga to'sqinlik qiladi. Ijtimoiy muammolarni hal qilish uchun ularni nazorat qilish, bartaraf etish yo'llarini izlash kerak. Shunday qilib, ushbu tadqiqot natijalariga asoslanib, quyidagi tavsiyalarni ishlab chiqib amaliyotga joriy etish eng optimal yo'l hisoblanadi:

- Ijtimoiy qiymatni iqtisodiy foydadan ustun qo'yishda o'zaro jamoaviy hamkorlikni kuchaytirish, jamiyat hamda tijorat manfaatlarini birlashtirishda tashabbuskorlik ko'rsatish lozim. Bu tavsiyaning amaliy ifodasi asosan ta'lim sohasiga borib taqaladi, maktab va universitetlarda ijtimoiy sohada muammolar va ularni bartaraf etishdagi innovatsion yechimlarga qaratilgan dasturlar asosida yoshlarni o'qitish kerak;

- NNTlar moliyaviy yordam olishlari va juda past foizli grantlar yoki kreditlarga ega bo'lishlari uchun davlat va uning idoralari jalb etish, hukumat bilan sherikchilik munosabatlarini olib borish orqali qo'llab-quvvatlovchi dasturlar ishlab chiqish, shuningdek, o'zlarining tadbirkorlik g'oyalariga hamda istiqbolli biznes-rejalarga ega bo'lgan kam ta'minlangan shaxslarga alohida e'tibor berish lozim. Bunday tadbirlar aholini tadbirkorlik faoliyatiga jalb qilishga va ularning iqtisodiy faolligini oshirishga xizmat qiladi.

- NNTlarda faoliyat olib boruvchi xodimlarning ish haqini belgilashda mehnatga haq to'lash tizimining mavjud standartlari va me'yorlariga tayangan holda aniq tizimni shakllantirish kerak. Bu xodimlarning ishlash samaradorligiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi hamda ularning mehnatini rag'batlantiradi;

- NNT a'zolari va menejerlarining tadbirkorlik faoliyati, boshqaruv ko'nikmalari, raqamli iqtisodiyot, marketing strategiyalari, ishbilarmonlik etikasi, tavakkalchilikni boshqarish bo'yicha bilim va malakalarini oshirish uchun maxsus o'quv kurslari tashkil etilishi kerak.

Xulosa o'rnida aytishimiz mumkinki, ijtimoiy muammolar rivojlanayotgan mamlakatlar uchun asosiy muammo bo'lib qolmoqda va ularni hal qilishda NNTlar faoliyatini ijtimoiy tadbirkorlikka yo'naltirish ijtimoiy muammolarning innovatsion yechimi sifatida tan olinmoqda. Ushbu kreativ yechimlarni amalga oshirish ko'plab to'siqlarni yengib o'tishni taqozo qiladi. Bizning e'tiborimiz ushbu qiyinchiliklarni o'rganishga qaratilgan. Biz ularni aniqlashga va biznes modeli sifatida ijtimoiy tadbirkorlikning muvaffaqiyati yoki muvaffaqiyatsizligi uchun qanchalik

muhimligini aniqlashga harakat qildik. Bu to'siqlar bosqichma-bosqich bartaraf etilsa ijtimoiy muammolar hal qilinishiga, pirovardida, turmush farovonligiga erishiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Ehsan Khosravi, Hossein Azadi, Faranak Karamian "Barriers to Developing Social Entrepreneurship in NGOs: Application of Grounded Theory in Western Iran" // Article in Journal of Social Entrepreneurship · June 2020, pp 2;
2. <https://emes.net/focus-areas/>;
3. "Barriers to Developing Social Entrepreneurship in NGOs: Application of Grounded Theory in Western Iran" by Ehsan Khosravi, Hossein Azadi, Faranak Karamian // Article in Journal of Social Entrepreneurship · June 2020, pp 3-4;
4. Popov E.V., Veretennikova A.Yu., Kozinskaya K.M. "Financial tools to develop social entrepreneurship". Economic and Social Changes: Facts, Trends, Forecast, 2019, vol. 12, no. 5, DOI: 10.15838/esc.2019.5.65.6; pp. 93;
5. Mair J., Marti I. Social entrepreneurship research: a source of explanation, prediction, and delight. Journal of World Business, 2006, no. 41 (1), DOI: 10.1016/j.jwb.2005.09.002/ pp. 38.
6. Crimmings J., Kiel M. Enterprise in the Nonprofit Sector. Washington, DC: Partners for Livable Places, 1983. p 6;
7. Spear R., Defourny J., Favreau L., Laville J.-L. Tackling Social Exclusion in Europe. The Contribution of the Social Economy. – 2001, pp 2;
8. Charles Leadbeater – The Rise of the Social Entrepreneur. 1997, pp 8;
9. Muallif ishlanmasi
10. <https://e-ngo.uz/front/registry#>
11. <http://ngo.uz/uz/category/konunlar-va-karorlar>;
12. Ehsan Khosravi, Hossein Azadi, Faranak Karamian "Barriers to Developing Social Entrepreneurship in NGOs: Application of Grounded Theory in Western Iran" // Article in Journal of Social Entrepreneurship · June 2020, pp 3;
13. Obstacles to Social Entrepreneurship // Josefina L. Murillo-Luna, Esperanza Garc'ia-Uceda and Jes'us As'in-Lafuente, November, 2021, pp 201.
14. Muallif ishlanmasi

UDC:339.98

IMPORTANCE AND FEATURES OF ELECTRONIC TRADE DEVELOPMENT IN THE CONTRIBUTION TO DIGITAL ECONOMY IN UZBEKISTAN

F.T. Qurolova, master's, Samarkand State University, Samarkand

Annotatsiya. Ushbu maqolada mamlakatimizda elektron tijoratni rivojlantirishning ahamiyati, bugungi kunda elektron tijoratni rivojlantirish uchun amalga oshirilayotgan chora-tadbirlar tahlil qilingan. Shuningdek, elektrontijoratni yanada rivojlantirish uchun qulay shart-sharoitlar yaratish borasida amaliy taklif va tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlari: raqamli iqtisodiyot, electron tijorat, onlayn savdo, logistika, onlayn to'lov, raqamli texnologiyalar, electron marketing, electron banking

Аннотация. В данной статье анализируется важность развития электронной коммерции в нашей стране, принимаемые сегодня меры по развитию электронной коммерции. Также разработаны практические предложения и рекомендации по созданию благоприятных условий для дальнейшего развития электронной коммерции.

Ключевые слова: цифровая экономика, электронная коммерция, интернет-торговля, логистика, онлайн-платежи, цифровые технологии, электронный маркетинг, электронный банкинг

Abstract. This article analyzes the importance of the development of e-commerce in our country, the measures taken today to develop e-commerce. Practical proposals and recommendations have also been developed to create favorable conditions for further development of e-commerce.

Keywords: digital economy, e-commerce, online commerce, logistics, online payment, digital technologies, online payment, digital technologies, electronic banking

Introduction. Today, the development of e-commerce in the digital economy is one of the most pressing issues facing all countries. In order to create favorable conditions for the development of e-commerce in our country, to introduce modern mechanisms and procedures for the sale of goods (services) via the Internet, to expand the geography and increase the volume of exports of local businesses, Sh.M.Mirziyoyev's Resolution №PP-3724 "On measures to accelerate the development of e-commerce" was adopted[1]. The resolution sets the following important tasks for the development of e-commerce in Uzbekistan: Electronic checks, receipts, messages and other methods to ensure the legal interests of participants in e-commerce, to eliminate clutter and barriers to commercial activity, to receipts, coupons, tickets and other documents confirming payment for goods (services), Virtual terminals (E-POS)) equating to payment terminals of this type; Introduce a 2% income tax for entrepreneurs who are included in the National Register of e-commerce with at least 80% of their income from commercial activities (income tax in traditional companies is 4%).

Analysis and results. As a result of the combination of economic processes with ICT and digital technologies, many changes are taking place in the economy. The income of companies that use information and digital technologies as the main means of production is several tens of times higher than the income of companies that use traditional means. For example, in the second quarter of 2021, Apple's net profit was \$ 21.74 billion, Microsoft's \$ 16.45 billion, and Samsung's \$ 8.67 billion.[2]

The emergence of the concept of e-commerce is associated with the practice of organizing air bridges, built in 1948 by Western countries to provide West Berlin with the necessary material and technical raw materials. The bridge has been in operation for almost 11 months, requiring very fast and accurate information about the city's needs. The advent of the Internet (1950s and 1960s) and the subsequent increase in the efficiency of information and communication systems and the improvement of Internet network technologies led to the rapid formation of e-commerce.[3]

Commerce is the activity of trade and trade intermediation, participation in the sale or promotion of goods and services. E-commerce is the implementation of these activities through information systems. E-commerce includes:

1. Electronic Data Interchange is an electronic document that has legal force. At the same time, organizations will be able to implement mutual agreements and contracts remotely.

2. Electronic funds transfer is a process of transferring money from the account of one legal entity to the account of another legal entity. This is done using various payment systems (such as Okpay, Paypal Webmoney).

3. Electronic banking (e-banking) - is the provision and use of online banking services remotely. Electronic banking allows you to use banking services anytime, anywhere.

The development of the digital economy is directly related to the following indicators[4]:

1. The share of the digital economy in GDP.

2. Volume of investments in the ICT industry.

3. Internet speed, country coverage and access to the population.

4. Development of e-commerce.

5. Providing organizations with ICT specialists.

From the above, it is clear that one of the important factors in the development of the digital economy in our country is the development of e-commerce. Effective e-commerce, the use of digital technologies in our country, including its implementation, offers great opportunities for both manufacturers and buyers. Businesses will be able to expand their markets, increase trade, provide consumers with a wide range of quality and affordable products, the introduction of money and innovative technologies will accelerate the development of the digital economy and ensure economic stability.

In addition, more than 95% of e-commerce in the world is accounted for by developed countries (USA, China, UK, etc). Africa and Latin America account for less than 1%.[5] The fact that the remaining 4% is accounted for by developing countries shows that there are a number of problems in the establishment of e-commerce in our country:

1. Low internet speed. According to statistics for 2021, mobile Internet ranked 118th out of 138 countries with a download speed of 18.39 Mbit / s and a download speed of 9.47 Mbit / s.

2. Online access channels are not yet developed. Some rural areas, far from the mobile network, are not wired for landline connections;

3. Lack of an effective logistics system;

4. Lack of staff in providing organizations with ICT specialists;

5. Existence of problems with the system, data security in the implementation of e-commerce activities;

6. The majority of the population still prefers offline trading. There are many reasons for this: lack of literacy in the use of the Internet or the lack of the Internet itself, the predominance of the feeling of holding and wearing goods, or lack of confidence in the goods on the Internet, and so on.

Conclusions and suggestions. In the context of the digital economy, the development of e-commerce in our country offers many opportunities. In our opinion, it is expedient to take the following measures to develop e-commerce in the digital economy in our country:

1. Development of logistics and distribution systems. Poor logistics can lead to untimely delivery of products to consumers and distrust of online trading systems.

2. Establishment of e-commerce arbitration institutes guaranteeing the rights and privileges of buyers and sellers.

3. Increasing the level and role of private enterprises in the development of e-commerce (the US experience is a good example).

4. Develop skills in online shopping.

5. Introduce the use of digital technologies (such as Big Data, blockchain, artificial intelligence) in e-commerce. Such technologies are the basis for the mass adoption and technological development of the Internet.

REFERENCES:

1. Resolution of the President of the Republic of Uzbekistan Sh.M.Mirziyoyev dated May 15, 2018 No PP-3724 "On measures to accelerate the development of e-commerce".

2. www.spot.uz

3. U.Q.Yakubov, M.I.Azizova, M.Y.Jumaniyozova. "Electronic commerce" educational and methodical complex. TMI. Pages 35-36. 2019

4. Sh.Q.Yuldashev, D.Q.Usmanova, L.N.Khalikova, M.V.German. "E-commerce and business". Textbook. Editorial and publishing department of SamSU. Pages 10-11. 2021.

5. <https://www.actualidadecommerce.com>

THE RISE OF MODERN SERVICE ECONOMY

Peng Xinge, researcher, Samarkand State university, Samarkand

Annotatsiya. Xizmat ko'rsatishning o'zgarishi nafaqat jarayon va ma'lum bir bosqich bo'lib, u nafaqat milliy iqtisodiyotda xizmat ko'rsatish sohasining ulushini oshirish jarayonini nazarda tutadi, balki xizmat ko'rsatish sohasining milliy iqtisodiyotdagi ustunlik bosqichini ham anglatadi. Zamonaviy xizmat ko'rsatish iqtisodiyotining rivojlanishi, asosan, ishlab chiqarish tarkibi va butun milliy iqtisodiyotning bandlik tarkibining zamonaviy xizmat ko'rsatish sohasiga ortib borayotgan o'zgarishida namoyon bo'ladi. Shu sababli, zamonaviy iqtisodiyot tobora ko'proq zamonaviy xizmat ko'rsatish sohasi ustunlik qiladigan xizmat ko'rsatish iqtisodiyoti sifatida namoyon bo'lmoqda.

Kalit so'zlar: zamonaviy xizmat ko'rsatish iqtisodiyoti, rivojlanish, iqtisodiy xizmat yo'nalishi, innovatsiyalar, tarkibiy o'zgarishlar

Аннотация. Экономическая трансформация услуг представляет собой не только процесс и определенный этап, который относится к процессу увеличения доли сферы услуг в национальной экономике, но и относится к доминирующей стадии сферы услуг в национальной экономике. Развитие современной сервисной экономики в основном проявляется в возрастающем смещении структуры выпуска и структуры занятости всей национальной экономики в современную сферу услуг. Поэтому современная экономика все больше проявляется как экономика услуг, в которой доминирует современная сфера услуг.

Ключевые слова: современная сервисная экономика, развитие, экономическое сервисное направление, инновации, структурные изменения

Abstract. Economic service transformation is not only a process and a certain stage, which refers to the process of the rising proportion of the service industry in the national economy, but also refers to the dominant stage of the service industry in the national economy. The rise of modern service economy is mainly manifested by the increasing shift of the output structure and employment structure of the whole national economy to the modern service industry. Therefore, the modern economy is more and more manifested as the service economy dominated by the modern service industry.

Keywords: modern service economy, development, economic service trend, innovation, structural change

Introduction. With the continuous development of the economy, the industrial center will gradually shift from tangible material production to intangible service production. Because industry tends to make much more profits than agriculture, business tends to make much more profits than industry. Therefore, labor is bound to undergo a process from agriculture to industry, and finally from industry to commerce. In the late 1960s, Simon Kuznets according to the historical data of developed countries and per capita GDP different developing countries and developed countries of cross section data found that with the continuous development of modern economy, the growing GDP and per capita GDP on the premise of both production and labor sector structure is changing. The general trend is that the proportion of agricultural sector tends to decline both in total output value and total labor use, while the proportion of industrial sector and services sector tends to rise.

Methodology. Bell (1973) introduced the concept of post-industrial society, and he used the term to describe the final morphological evolution of economic development, starting from a preindustrial society, going through industrial and post-industrial society, demonstrating the continuous growth of the agricultural, manufacturing and service sectors. Changes in these sectors lead to different demands for the corresponding employment.

Although people now prefer to replace the term post-industrial society with service economy, the essential meaning reflected here is consistent, that is, that is, economic activities mainly shift from the primary and secondary industries to the service industry, the total employment and value appreciation, the proportion of the total employment and GDP is increasing. In all countries and in all time, the proportion of agricultural labor decreases with GDP, and the proportion of labor in the service sector has been increasing in rich countries.

Another implication of economic service is the increase in serving as an intermediate investment and ultimate demand throughout the economy. Fuentes (1999) examined the employment structure and growth of the service sector in the Spanish economy from 1958 to 1989 and compared it with other European countries, contrary to the traditional stage theory that service sector growth is determined by the final demand model. The study suggests that job growth since the mid-1970s in market services has mainly derived from increased intermediate demand for services. To demonstrate this view, the authors used input-output data for a cross-

sectoral analysis. This approach is able to link employment in the service sector to other sectors, and the results show that industrial production is becoming increasingly dependent on market services. Guerrieri and Meliciani (2005) found that a country's ability to develop a competitive service economy relies largely on the structure of its manufacturing sector, as some manufacturing industries are intensive users of productive services. At the same time, productive services are intermediate inputs and are intensively used by production of the services industry itself. The use of information technology has an important impact on the trade performance of productive services.

II. Results – Empirical analysis based on the data

1. Analysis based on the proportion of the overall global service industry in GDP

Generally speaking, we call the economy in which services account for more than 50% of GDP as the service-led stage of economic development. Table 1 shows that as early as 1970, the world had entered a service-dominated economic development stage, which has accounted for more than 50%. Later, after nearly four decades of development, the proportion of the service industry accounted for GDP reached 64.5% in 2002, and then declined to a certain extent. However, after the 2008 financial crisis, the growth of the service industry began to recover again. By 2010, the proportion was 62.23%, basically maintaining the average level of more than 60%.

Table 1

The proportion of services in GDP according to the income level (%)

Year	World	High-income countries	Middle- and high-income countries	Low- and middle-income countries	Low-income countries
1970	50.17	52.91	39.18	36.50	31.13
.....					
2002	64.50	67.80	49.72	45.77	41.62
2003	64.26	67.62	50.57	45.95	42.50
2004	63.49	67.01	49.72	45.64	42.77
.....					
2008	61.50	66.23	47.98	46.77	42.30
2009	63.38	68.61	48.38	47.69	43.33
2010	62.23	67.75	47.49	47.33	43.51
2011	—	—	49.04	47.79	43.08
2012	—	—	48.44	48.59	44.31

Note: (1) The per capita national income below \$745 is low-income countries, \$746 to 2975 is low-and middle-income countries, 2976 to 9205 dollars is middle-income countries, and \$9206 is high-income countries. (2) Source: According to the World development indicators of the World Bank.

Table 1 shows that high-income countries accounted for 52.91% of GDP in 1970, already in the service-dominated economy. Since then, the proportion has gradually increased to 67.75% in 2010. Low-income countries accounted for 31.13% of GDP in 1970, although relatively low, but also growing, also growing to 44.31% by 2012. The trend in low-and middle-and high-income countries.

It should be noted that the proportion of service industry is greatly related with income. In the same period, the proportion of high-income countries in low-income countries was higher than that in low-income countries, which also means that the higher the per capita national income level of a country, the higher the proportion of the service industry in GDP.

2. Manufacturing enterprises will transform into representatives of service enterprises

GE company. In the 1980s, GE began to value the service business, emphasizing that "service oriented is more important than product oriented". Since 1994, the company has successively carried out a service-oriented manufacturing trend for various customers, including aircraft engine, power generation equipment, medical system and other departments that have gradually implemented the company's "service-oriented" strategy. In 1995, Columbia Medical Group decided to submit the medical chat imaging equipment from its more than 300 hospitals to GE for maintenance. In 1996, GE acquired the management business of all the medical equipment of the medical group. In aviation, GE has shifted its original technology-based engine sales and after-sales service to providing solutions to customers. In addition to building on GE's own technical and maintenance experience, it also further provides spare parts and other brands of engines. In addition, in the delivery of orders, technical information provision, maintenance and return and other services have been implemented electronic, which is also conducive to a certain extent to grasp customer information, and can strengthen the customer support system to improve customer satisfaction.

HP company. HP company in the computer and printer market once has strong advantages, but with the change of demand environment, under the shortening of product life cycle, globalization and other external

factors, HP in order to reduce costs and increase income, gradually operation and salary management complexity, manufacturing and information management sequence outsourcing and accumulated relevant experience. In 2000, HP discovered that it must focus on its core competitiveness, so it took the service process of manufacturing its products as its main service, and became an excellent outsourcing service provider. Its main service is to provide manufacturing enterprises with "financial and accounting, human resources, procurement, order execution, and customer and supply chain analysis and other related business processes" services. What is typical is that HP has accumulated more international accounting management ability in the transnational operation, and has established "Transactional account payable" (TAP) to assist P & G in handling international accounts receivable affairs. TAP operation spans Costa Rica, UK, Philippines, China, etc., and can adopt multi-lingual operation mode and focus on product quality and workflow innovation. After P & G has used HP to handle international accounts receivable affairs, its accounting correctness has improved from 96% to 97.5%. Shortened turnaround time, time utilization in Asia increased from 97% to 99.5%.

To sum up, the derivative development of the service link is mainly based on the analysis of cost and income. By focusing on core products or businesses, non-core services can greatly reduce operating costs. The continuous differentiation of the internal service links of enterprises will also continuously aggravate the development process of the service economy, directly leading to the continuous increase of the proportion of the service industry in GDP.

III. Conclusion – Preliminary explanation of the service trend of economy

Whether from the development process of the world economy or the development stage of the world economy, the economic service is only a natural deduction of the evolution law of the tertiary industry. At present, the global economy has transitioned from industrial economy to the service economy, showing a trend of service-oriented economy. Theoretically speaking, economic servicing can be mainly explained from the macro and micro levels.

1. Macro-level explanation. At the macro level, we attach more importance to the empirical research of historical data. From the evolution of world economic history, as long as resources and investment are constantly allocated to more efficient sectors, there will be structural-driven economic growth. At present, with the improvement of the per capita national income level, the proportion of the labor force in the service industry has gradually increased, and the share of the added value of the service industry in the GDP is also constantly increasing. The rising proportion of employment and output value in the service sector has become the main driving force of economic growth.

From a demand perspective, structural differences in different economies can be exchanged and trade, but they will not lead to structural stagnation. Therefore, no matter what kind of income stage of the development, there will be a general consistency of the demand structure. Of course, there are a large number of trade sectors, but they will eventually be constrained by the similarity of the demand structure, and will not absolutely develop only industry rather than providing services. Because the tradability of services is lower than that of industry, the service industry is necessary to meet the needs of local residents.

From the perspective of efficiency, it mainly examines the labor productivity of the service industry. Clearly, technological advances also reduce the number of labor hours required to provide per unit output, which also increases labor productivity. If we consider some other modern services with increasing knowledge and technology density, we will find that their labor productivity is generally higher than that of the agricultural and industrial sectors, so there is an inevitable transfer of resources to the efficient service sector. This is the so-called labor productivity to adjust the industrial structure characteristics or labor productivity law through labor productivity.

2. Microlevel explanation. At the micro level, the economic service is mainly driven by the service of enterprises. For a long time, producer services are only the functional organization of manufacturing enterprises, and this situation still exists in the modern form of enterprise organization. With the high development of productivity, producer services began to cluster and emerge from manufacturing on a large scale, and gradually formed a relatively independent sector. With the continuous refinement of the division of labor, more and more enterprises use service products as investment, and more and more independent service enterprises; At the same time, manufacturing enterprises also begin to gradually transform to service enterprises, and begin to tend to provide complete service activities.

The effects vary in service derivatives. The first category expands the value upstream and downstream value chain, the main benefits are contributing to the sales of products, strengthening the relationship with customers and reflecting the real demand; the other kind of superior service is the value of derivative enterprises, expanding the service customer base, diversification and operation, etc.

The enterprise can use its existing internal resources as the basis of new business, by packaging non-core business or professional operations into products and selling to customers in need, it can increase revenue,

smooth the impact of manufacturing products in the low peak season and increase the opportunity of enterprise growth in the mature market.

REFERENCE:

1. Liu Zhibiao, Modern Service Economics, Renmin University of China Press, 2015.
2. The Frontier Report on The Discipline of Service Economics, Economic Management Press, 2017.
3. Jack E. Triplett and Barry P. Bosworth : Productivity in the Services Industries : Trend and Measurement Issues , Brookings Institution, working paper, 2003.
4. Cheng Dazhong, «The Economy is becoming Service-oriented", Statistical Research, 2008.
5. Xing Lijuan, Service Economics, Nankai University Press, 2014.

UDC 379.85

SUSTAINABLE ECOTOURISM DEVELOPMENT IN THE ARAL SEA REGION OF UZBEKISTAN: TOWS ANALYSIS

O.Saidmamatov, PhD student, Urgench State University, Urgench

Аннотация. Ушбу мақола Оролбўйи минтақасида экотуризмни барқарор ривожлантириши истиқболларини баҳолаш ва ривожлантириши стратегиясини таклиф қилади. Таҳдидлар, имкониятлар, заиф ва кучли томонлар (TOWS) таҳлил қилиш техникаси зарур бошқарув стратегияларини аниқлаш учун қўлланилади.

Калим сўзлар: экотуризм, Оролбўйи, барқарор тараққиёт

Аннотация. Экотуризм обладает большим потенциалом для поддержки и обогащения культурного туризма в Узбекистане. Оценка текущего состояния экотуризма в регионе Приаралья (АРМ) Узбекистана и предложение стратегий его устойчивого развития являются основными задачами исследования. Метод анализа угроз, возможностей, слабых и сильных сторон (TOWS) был применен для определения необходимых стратегий управления.

Ключевые слова: экотуризм, Приаралье, устойчивое развитие

Abstract. Ecotourism holds great potential to support and enrich cultural tourism in Uzbekistan. Evaluating the current situation of ecotourism in the Aral Sea region (ASR) of Uzbekistan and offering strategies for its sustainable development are the main objectives of the study. Threats, opportunities, weaknesses and strengths (TOWS) analysis technique was applied to identify the required management strategies.

Keywords: ecotourism, Aral Sea region, sustainable development

Introduction. Export earnings generated by tourism in Uzbekistan have grown to USD 1.7 trillion which makes the sector a truly global force for economic growth and development, driving the creation of more and better jobs and serving as a catalyst for innovation and entrepreneurship while the number of worldwide tourists reached to 1.5 billion [1]. It is believed to increase further in future years but the COVID-19 pandemic changed the situation dramatically and now this field is said to have been affected worse than other sectors. Since January 2020, various kinds of restrictions have been imposed on tourists' visit to tourist destinations. According to the second report of WTO dated April 28, 100% of worldwide destinations have had pandemic related travel restrictions [2].

The global spread of the coronavirus pandemic has had a profound negative impact on the sustainable development of tourism, as well as all sectors of the economy. According to the data, the number of foreign tourists in the world in January-August 2020 reduced by 700 million compared to the same period in 2019. The loss from the export of tourist services amounted to USD 730 billion. Damage caused by the pandemic on tourism is eight times more than the damage caused by the global financial and economic crisis in 2009 [3].

In recent years, the Aral Sea region of Uzbekistan has emerged as a new attractive destination for incoming foreign and domestic tourists. The development of tourism in ASR contributes more employment and income opportunities for local people while the generated revenue can be further used to update the infrastructure in the respecting territory [3]. From a practical point of view, as of January 1, 2021, over 1500 tour operators have been registered in Uzbekistan and only 4% of them are registered in Khorezm region and 2% in Karakalpakstan. It means that most of the incoming investment via tourism is staying in the capital city Tashkent and the second-largest city Samarkand leading to an imbalance of the regional economic growth in the country as well as poor destination management, marketing, logistics of tourism in general in Aral Sea region.

Literature review. Ecotourism is one of the most important activities that can reserve natural and cultural resources and bring economic benefits to both local people and government at the same time. A successful plan of ecotourism is a function of developing precise goals and criteria [4]. It is a fact that ecotourism if developed sustainably, can have less negative environmental impact, reduce adverse externalities, increase cultural and environmental integrity, make resource management more effective and bring extra financial wellbeing.

Socio-economic factors and environmental factors were taken into account for the TOWS analysis. In the TOWS analysis context, opportunity means potentials present to conduct or carry out an activity to increase the efficiency or improve the quality of management of any kind of organization. Although TOWS analysis is a widely preferred and easy-to-use method to define positive and negative issues about a place, it is limited to qualitative evaluations [5].

Table 1.

TOWS for ecotourism promotion in Aral Sea region

Threats		Opportunities	
1	Climate change and poor environmental management	1	New target markets of visitors
2	High migration rate from rural communities	2	Potential for desert tourism promotion
3	Competition burden of new ecotourism destinations in Central Asia	3	Open visa to over 80 countries
4	The significance of seasonality in tourism	4	Government programs focusing on tourism promotion
5	Extreme weather conditions, water salinity and air pollution	5	Existence of the ecotourism development conception of Uzbekistan
6	Risk of being infected by the pandemic or impact on its current state badly	6	The main requirements of pandemic conditions are individual tours, the opportunity of keeping the distance and the low density of the population
Weaknesses		Strengths	
1	Absence of regional integration of tourism in Central Asia	1	Popularity of surrounding destinations - Samarkand, Bukhara, Khiva, Nukus
2	Poor quality of tourism infrastructure and associated services	2	Potential for the development of extreme tourism in Ustyurt and high ecotourism potential in the Lower Amudary biodiversity [6]
3	Less integration of Aral Sea as a tourism destination in tour packages	3	Potential for hunting tourism, agritourism, gastronomic tourism, religious and recreation opportunities, archeo-tourism, rich flora and fauna
4	Poor level of marketing	4	Existence of ancient fortress (Golden ring of ancient Khorezm capitals) and Savitsky Museum of Art in Central Asia
5	Lack of qualified tour operators, tour agencies and guides	5	Government introduced "Uzbekistan - Safe travel GUARANTEED" sanitary-epidemiologically safe tourism for tourists [7].
6	Insufficient legislative, government support to support cluster approach in ecotourism destinations	6	Because of the high risk of infection during the pandemic, the choice of tourist destination is limited for tourists

Source: Author's development

Methodology. The research methodology is to conduct a literature review on ecotourism opportunities, challenges and promotion approaches in the Aral Sea region of Uzbekistan. TOWS analysis is a research method mostly applied in business management as well as being applied to evaluate decision making in sustainable tourism. The following TOWS analysis helps to put diagnosis to the existing conditions of the ecotourism development in the Aral sea region. In the long term, the evaluation can be referred to develop long-term complex strategies to promote ecotourism in Uzbekistan in considering the economic crisis caused by the COVID-19 pandemic [6].

In addition, cluster approach and stakeholder mapping are built on the conducted TOWS assessment that helps to develop short-term and long-term oriented strategies to improve the ecotourism market in remote zones of Uzbekistan while the stakeholder map assists to integrate and harmonize the functions of local authorities to mitigate weaknesses as well as minimizing the expected threats.

Findings: TOWS analysis for ecotourism development in ASR

In the case of the Aral Sea region, evaluating internal and external factors is essential to develop strategic planning for sustainable ecotourism management (Table 1).

Based on the field observation and conversation with local travel agencies and guides, the following approaches can be recommended to eliminate weaknesses and minimize threats that lead to generating inclusive and long-term sustainable development of ecotourism in ASB:

Table 2.

Strategic actions to follow

1	Developing and promoting the ecotourism strategy in the ASB;
2	Improving road & roadside infrastructure, hygienic conditions (i.e., clean drinking water) that are the baselines to attract the ecotourists
3	Forming of mutually beneficial partnership among tour operators, hotels, local communities, academy, think tanks and tour destinations;
4	Development of programs (i.e., public-private partnership) to attract local and foreign direct investment for the development of ecotourism infrastructure in the Aral Sea region;
5	Organization of training for guides on ecological tourism in the Training Centres under the Departments of Tourism Development of the Republic of Karakalpakstan and Khorezm region;
6	To promote ecotourism in ASB, new tourist routes should include unattended destinations such as (1) Lower Amudarya State Biosphere Reserve; (2) Sultan Uvays Mountain; (3) Ustyurt Plateau; (4) Sudoche and (5) Saigachi.

Source: authors development

The main factor affecting the tourism industry as a whole is a level of competitiveness in the field of tourism. In modern conditions for tourism, it is important not only to obtain a set of high-quality tourist services (timely accommodation, transportation, excursions, meals, the availability of modern sanitary facilities) but also to satisfy one's spiritual and emotional needs, to gain experience living in extraordinary conditions in an unfamiliar environment [8].

Several issues and problems: the number of tourists, historical places in cities and towns, issues of transport logistics, the arrangement of embankments and park objects, showing objects [9]. It is difficult to compete with other tourist destinations if the response is quite expensive and takes a long time [10].

Conclusion. The conducted explorative study focuses on ecotourism development in the Aral Sea region of Uzbekistan. TOWS analysis assisted to generate possible scenarios and strategies to transfer weaknesses into strengths via cluster approach and stakeholder engagement mapping. In this context, accelerating the development of inbound and domestic tourism in the Aral Sea region by implementing the concept of a touristic cluster as one of the most important factors for sustainable socio-economic development of the region and will contribute to the transformation of the tourism sector into one of the leading sectors of the regional economy and the widespread promotion of ecological tourism. The analysis of stakeholder mapping plays an essential role in overcoming the mutual interests, expected risks and misunderstandings of stakeholders in the tourism sector of Uzbekistan. In addition, it possesses an important role in the development of organizational and economic mechanisms that have a positive impact on stakeholders in the development of tourism in the region.

REFERENCES:

1. Alimov, A. (2018). Main Directions and Prospects of Development of Ecological Tourism in the Republic of Karakalpakstan. *Ph.D. Thesis, Karakalpak State University, Nukus, Uzbekistan.*
2. Berdiyev, B. (2010). Ecotourism and place in the market of tourism services of Uzbekistan. PhD dissertation work. Samarkand. Uzbekistan. pp. 155-162.
3. Bekjanov, D. (2020). Assessment of the impact of COVID-19 pandemic on the tourism industry of Uzbekistan. *Finance and Banking*, 2, pp.225-237.
4. Chern, H., Chan, H. (2010). Strength-weakness-opportunities -threats Analysis of Penang national Park. *World Applied Sciences Journal*, 10, pp. 136-145.
5. Das M., Chatterjee B. (2015). Ecotourism: A panacea or a predicament? *Tourism Management Perspectives*, 14, pp.3-16.
6. Demir, S., Esbah, H., Akgun, A. (2016). Quantitative SWOT analysis for prioritizing ecotourism-planning decisions in protected areas: Igneada case, *International Journal of sustainable Development & World Ecology*. doi:10.1080/13504509.2015.1136709
7. Dowling, R., Fennel, D. (2003). Ecotourism policy and planning: Stakeholders, management and governance. *Ecotourism Policy Plan*, 1, pp. 331-344.
8. Hoshimov, M. (2009). *Ecological tourism of Uzbekistan*. "Zarafshon" publishing house. Samarkand, Uzbekistan, pp.220-225.
9. Holden, A. (2007). *Environment and tourism*. Routledge introductions to environment series. Routledge; 2 edition, pp.24-28
10. Higham, J. (2007). *Critical issues in ecotourism: Understanding a complex tourism phenomenon*, Elsevier, pp.12-14.

UO'K 33

“TOSHKENT MINTAQAVIY TEMIR YO'L UZELI” UNITAR KORXONASINING IQTISODIY VA MOLIVAVIY KO'RSATKICHLARI TAHLILI

M.M.Yuldasheva, dots., Toshkent davlat transport universiteti, Toshkent

Annotatsiya. Mazkur maqolada Toshkent temir yo'l mintaqaviy uzeli Unitar korxonasininig temir yo'l transportida tashishni tashkil etish faoliyatini amalga oshirish bo'yicha hajm ko'rsatkichlari, sifat ko'rsatkichlari, sotishdan tushgan yalpi moliyaviy natija ko'rsatkichlari taxlil qilindi. Korxonaning iqtisodiy mustaqil hamda moliyaviy barqaror faoliyat ko'rsatkichlarida korxonani oqilona boshqarish, hisob-kitob yuritilishini bozor iqtisodiyoti talablariga moslash, moliyaviy menejment ishlarini to'g'ri yo'lga qo'yish, bor moddiy, moliyaviy va mehnat boyliklaridan samarali foydalangan holda xizmat ko'rsatishni tashkil etish, natijada yuqori foyda olish eng dolzarb masalalardan sanaladi.

Kalit so'zlar: uzelnig asosiy vazifalari, hajm ko'rsatkichlari va sifat ko'rsatkichlari dinamikasi, yordamchi ko'makchi faoliyat daromadlari tarkibi va tahlili, yalpi foyda taxlili, yalpi foydaga ta'sir qiluvchi omillar.

Аннотация. В данной статье анализируются объемные показатели, качественные показатели, показатели валового финансового результата от продаж Ташкентского регионального узла УП по организации железнодорожных перевозок. Рациональное управление предприятием, адаптация бухгалтерского учета к требованиям рыночной экономики, правильная организация управления финансами, эффективное использование имеющихся материальных, финансовых и трудовых ресурсов в экономически самостоятельной и финансово устойчивой деятельности предприятия.

Ключевые слова: основные задачи узла, динамика объемных и качественных показателей, структура и анализ доходов вспомогательной деятельности, анализ валовой прибыли, факторы влияющие на валовую прибыль.

Abstract. In this article the volume indicators, quality indicators, indicators of gross financial results of sales of the Tashkent regional railway junction for the organization of rail transport will be analyzed. Organizing the service while rationally managing the company, adapting the accounting to the requirements of a market economy, properly organizing the financial management, efficiently using natural, financial and labor sources as a result making a high level of profit are the essential problems for company in being economically independent and financially stable.

Keywords: the main tasks of the company, the dynamics of volume and quality indicators, the composition and analysis of the income from ancillary activity, the analysis of gross profit, the factors influencing the gross profit.

Jahon iqtisodiyotida vujudga kelayotgan tendensiyalardan, shuningdek dunyo mamlakatlarini istiqbolli rivojlantirishdan ko'rish mumkinki transport xizmatlari keyingi yillarda muhim sohalardan biri bo'lib qolmoqda. Jahonda transport sohasining rivojlanishi va kengayishiga bir qancha omillar ta'sir qiladi. Bularga geografik, iqtisodiy, siyosiy, ijtimoiy va boshqa omillarni kiritish mumkin. O'zbekiston Respublikasida temir yo'llarning ko'payib va uzunlashib borishi, transport tarmog'ining zamonaviylashishi, temir yo'l transporti harakatlanuvchi tarkibining kengayishi, tashish qobiliyati va imkoniyatlari bir necha martaga ko'payishi hamda harakatlanish tezligining ortishi kuzatildi.

"Toshkent temir yo'l uzeli" unitar korxonasi O'zbekiston Respublikasi amaldagi qonun hujjatlari asosida ta'sis etilgan va o'z faoliyatini qonundagi o'rnatilgan tartibida olib boradi. Uning ta'sischisi "O'zbekiston temir yo'llari" AJ hisoblanadi. Uzelning asosiy vazifalari aholi va xo'jalik sub'ektlarining yuklarini temir yo'lda o'z vaqtida yuklar butligini ta'minlangan holda manziliga yetkazish, yuklar, yo'lovchilar pochta va bagajlar tashish sohasida ushbu xizmatlardan foydalanuvchi mijozlarga qulayliklar yaratgan holda sifatli va xavfsiz xizmatlarni tashkil etish, O'zbekiston Respublikasi chegaralari orqali yuk va yo'lovchilarni tashish borasida joylardagi bojxona va soliq idoralari, chegara xizmati bilan aniq muvofiqlashtirilgan holda o'zaro hamkorlikni ta'minlash, yangi temir liniyalari, ko'priklar va boshqa sun'iy inshootlar qurish, ularni rekonstruksiya qilish va texnik qayta qurollantirish, ilg'or texnologiyalar va zamonaviy menejment usullarini keng joriy etishda ishtiroq etish, uzel tarkibiy bo'linmalarida xizmat ko'rsatish-ekspulatsiya xizmatlari uchun import o'rni bosuvchi maxsulotlar, xizmat qismlar, detallar ishlab chiqarishni yo'lga qo'yish kabilardir.

Toshkent mintaqaviy temir yo'l uzeli buxgalteriya hisobotlarini O'zbekiston Respublikasining "Buxgalteriya hisobi to'g'risida"gi qonuni asosida tuzadi, moliyaviy va statistik hisobotlar amaldagi me'yoriy xujjatlar asosida rasmiylashtiriladi. Toshkent mintaqaviy temir yo'l uzeli iqtisodiy va moliyaviy barqarorlikka erishishida muhim omillar bo'lib, ishlab chiqarish xajmining o'sishi, eksport xajmini oshirish kabi iqtisodiy o'sishni ta'minlovchi ko'rsatkichlar hisoblanadi.

Yuqoridagi 1-jadval ma'lumotlaridan ko'ra, korxonada jo'natilgan yuklar hajmi 2021 yilda 2019 yilga nisbatan 5% ga, 2020 yilga nisbatan esa 4,02 %ga oshgan. Yuk aylanmasi 2021 yilda 2019 yilda 12,5 % ga oshgan, 2020 yilga solishtirganda 4,56 % ga oshgan. Qabul qilingan yuklar 2021 yil 2019 yilga nisbatan 23,6 % ga, 2020 yilga nisbatan esa 4,62 % oshgan. Barcha hajm ko'rsatkichlarining bazis yilga nisbatan oshishi kuzatilgan bo'lib, bu korxonaning moliyaviy natijalariga ijobiy ta'sir qilganligini bildiradi.

1-jadval.

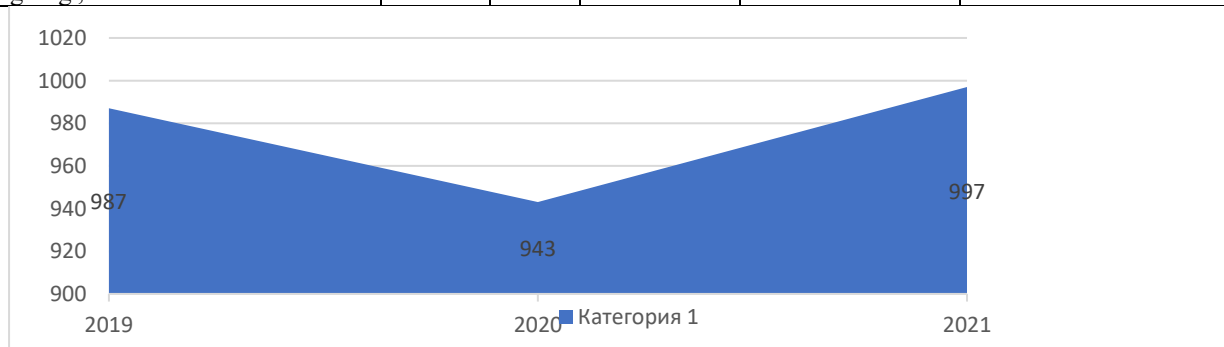
Toshkent mintaqaviy temir yo'l uzeli korxonasi faoliyatining hajm ko'rsatkichlari dinamikasi

Ko'rsatkichlar nomi	Tahlil qilinayotgan davr, yil			O'zgarishi, % da	
	2019 yil	2020 yil	2021 yil	2021 yilda 2019 yilga nisbatan	2021 yilda 2020 yilga nisbatan
1. Jo'natilgan yuklar hajmi, ming tn	25542,7	25760,3	26796,6	+4,90	+4,02
2. Yuk aylanma, ming tn.km	5811,556	6241,400	6526,2	+12,2	+4,56
3. O'rtacha sutkadagi yuk aylanma, mln tn.km	15922	17100	17880	+11,8	+4,56
4. Yuk tushirish, vagon/sutka	1528	1552	1582	+3,53	+1,93
5. Vagonlar ishchi parki, vagon/sutka	8128	8434	8223	+1,16	0,97
6. Qabul qilingan yuklar, vagon	1135	1341	1403	+23,6	+4,62

2-jadval.

Korxona faoliyatining sifat ko'rsatkichlari dinamikasi

Ko'rsatkichlar nomi	Tahlil qilinayotgan davr, yil			O'zgarishi, % da	
	2019 yil	2020 yil	2021 yil	2021 yilda 2019 yilga nisbatan	2021 yilda 2020 yilga nisbatan
1. Vagon aylanmasi, sutka	3,19	2,99	2,77	-14	-8
2. Uchastka tezligi, km/soat	28,5	28,5	29,10	2,10	2,10
3. Lokomotiv unumdorligi, ming tn.km brutto	987,0	943,0	997,0	1,01	5,72
4. Poyezdning o'rtacha brutto og'irligi, tonna	3012	3026	3037	0,83	0,36

1 - rasm. Toshkent mintaqaviy temir yo'l uzeli korxonasi faoliyatining sifat ko'rsatkichlari dinamikasi

Korxonaning asosiy ish faoliyatini sifatini belgilab beruvchi ko'rsatkichlarini yuqorida keltirilgan jadval ma'lumotlari asosida tahlil qilish mumkin. Yuqoridagi 2-jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, korxonada vagon aylanmasi sifat ko'rsatkichi 2021 yilda 2019 yilga nisbatan 14% ga, 2020 yilga qaraganda esa 8%ga kamaygan. Uchastka tezligi 2021 yilga nisbatan o'tkan yillarda o'zgarishsiz qolgan. Lokomotiv unumdorligi 2021 yil 2019 yilga nisbatan 1,01%ga, 2018 yilga nisbatan esa 5,72% oshganligi lokomotiv unumdorligining yaxshilanganligini bildiradi. Umuman olganda korxona lokomotiv unumdorligi ko'rsatkichi eng yaxshi natijaga erishgan. Yuqoridagi jadvalning har bir elementi bo'yicha sifat ko'rsatkichining dinamikasini diagramma asosida kuzatish mumkin.

Rasmdan ko'rinib turibdiki, lokomotiv unumdorligi 2020-yilda tushgan 2021-yilda yana oshgan. Bunga brutto yuk aylanmasining kamayganligi va lokomotiv sutkalarning oshganligi sabab bo'lgan. Transport sohasida rentabellikni oshirish, ularning daromadlari va xarajatlarini optimallashtirish masalalari ham bugungi kunning dolzarb masalalaridan biri hisoblanadi.

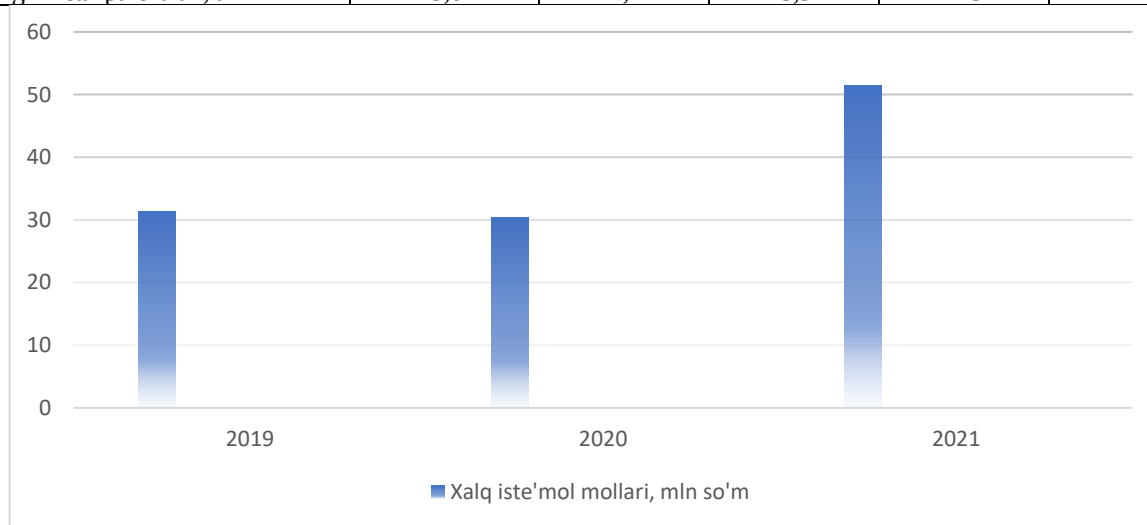
Jadvalda ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, korxona yordamchi ko'makchi faoliyati ko'rsatkichlariga ta'sir etuvchi pullik xizmatlar 2021 yida 2019 yilga nisbatan 42 % ga oshgan, 2020-yilga esa 8 % oshgan. Xalq iste'mol mollar 2021-yilga 2019 yilga nisbatan 64 % va 2020-yilda esa 69 % ga oshgan.

Korxona yordamchi ko'makchi faoliyati ko'rsatkichi 2021-yilda oshgani ko'rinib turibdi. Kuzatishlar natijasida ushbu ko'rsatkich yillar mobaynida oshib borgani yaqqol ko'rinib turibdi. Mintaqaviy temir yo'l uzeli Unitar korxonasida xar bir tarmoq korxonalar asosiy faoliyatdan tashqari korxonaning moliyaviy ahvolini yaxshilash maqsadidida yordamchi ko'makchi faoliyatdan daromad olishni yo'lga qo'ygan. Masalan Temir yo'l masofasi (PCh) temir eshik, panjaralar ishlab chiqaradi, Signalizatsiya va aloqa (ShCh) tarmoq korxonasi o'z xududiga yaqin masofadagi aholiga telefon xizmatini ko'rsatadi, Elektroenergiya ta'minoti tarmoq korxonasi (ECh) elektr energiyasi bilan ta'minlaydi, "Gulobod meva" xo'jaligida esa sut va go'sht mahsulotlari ishlab chiqaradi va hokazo.

3-jadval.

Korxonaning yordamchi ko'makchi faoliyati bo'yicha ko'rsatkichlar dinamikasi

Ko'rsatkichlar nomi	Tahlil qilinayotgan davr, yil			2020-yil	2021-yil
	2019 yil	2020 yil	2021 yil	2019 yil bo'yicha(%)	2020 yil bo'yicha(%)
1. Pullik xizmat, mln so'm	574,8	821,7	892,0	55	8
2. Xalq istemol mollari, mln so'm	31,3	30,4	51,5	64	69
3. Qora metal parchalari, tn	5765,3	3991	3430,0	-41	-15
4. Rangli metal parchalari, tn	9,6	4,2	5,3	-45	24

2-rasm. Korxona yordamchi ko'makchi faoliyati ko'rsatkichi grafigi

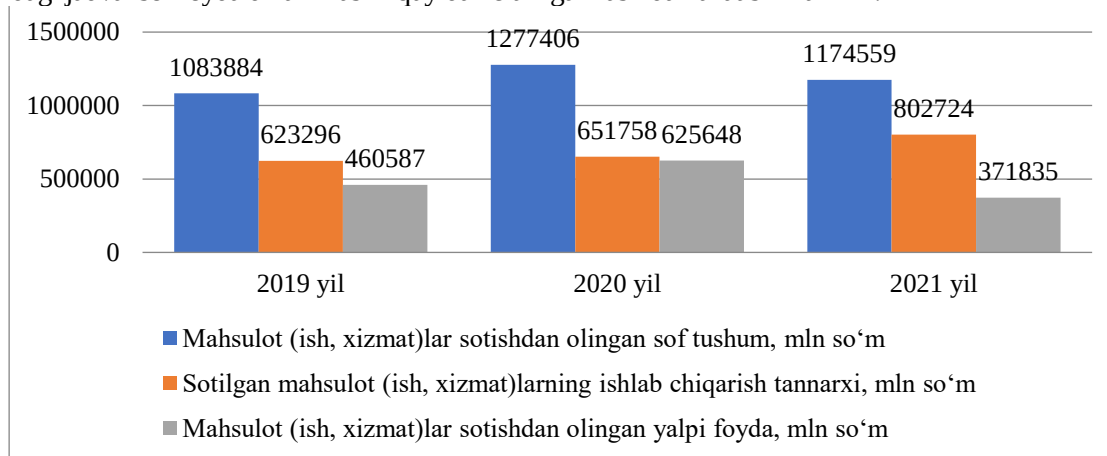
4-jadval.

Mahsulot sotishdan olingan yalpi foyda dinamikasi

Ko'rsatkichlar	2019 yil	2020 yil	2021 yil	2021 yilda 2019 yilga nisbatan		2021 yilda 2020 yilga nisbatan	
				Mutloq (+;-)	Nisbiy (%)	Mutloq (+;-)	Nisbiy (%)
1. Mahsulot (ish, xizmat)lar sotishdan olingan sof tushum, mln so'm	1083884	1277406	1174559	90675	+8	-102847	-9
2. Sotilgan mahsulot (ish, xizmat)larning ishlab chiqarish tannarxi, mln so'm	623296	651758	802724	179428	+28	150966	+23
3. Mahsulot (ish, xizmat)lar sotishdan olingan yalpi foyda, mln so'm	460587	625648	371835	-88752	-20	-253813	-41

Jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, korxonada 2021 yilda mahsulot sotishdan olingan yalpi foyda miqdori 2019 yilga nisbatan 20% va 2020 yilga nisbatan esa 41% kamaygan. Bu o'zgarish quyidagi omillar hisobiga bo'lgan: ya'ni mahsulot ishlab chiqarish hajmining miqdor jihatidan o'zgarishi hisobiga mahsulot sotishdan olingan sof tushum summasi 2021-yilda 2019 yilga nisbatan 8% ga oshgan va 2020 yilga nisbatan esa 9%ga kamaygan.

Mahsulot (ish, xizmat)larni sotishdan olingan yalpi foydaning kamayganligini salbiy holat sifatida baholamoq lozim. Yuqoridagi jadval sof foyda dinamikasini quyida keltirilgan rasmda kuzatish mumkin.

3-rasm. Mahsulot sotishdan olingan foyda dinamikasi

Mahsulot (ish, xizmat)lar sotishdan olingan yalpi moliyaviy natija hajmi quyidagi omillar ta'sirida o'zgarishi mumkin.

1. Mahsulot (ish, xizmat)lar sotish bahosining o'zgarishi.
2. Mahsulot (ish, xizmat)lar ishlab chiqarish tannarxini o'zgarishi.
3. Sotish hajmining o'zgarishi.
4. Boshqa sabablar - korxonalararo iqtisodiy aloqalarni o'zgarishi va h.k.

Foyda ko'rish korxonalarning yashashi, raqobatlariga bardoshliligi, kengaytirilgan ishlab chiqarishni tashkil etishning asosiy manbai hisoblanadi. Demak, yuqorida keltirilgan ma'lumotlardan ko'rinadiki, mahsulotlarning sotish bahosi va sotish hajmining o'zgarishi yalpi moliyaviy natijaga ijobiy, sotilgan mahsulot (ish, xizmat)larning ishlab chiqarish tannarxini o'zgarishi va tarkibiy o'zgarishlar salbiy ta'sir ko'rsatgan.

Tashishdan olinadigan tushumni kamayishiga sabab bo'lgan omillarni kelgusida tugatish choralarini ko'rishi lozim, chunki sof tushum moliyaviy natijani ya'ni foydani ko'paytirishning eng asosiy manbaidir. Amaldagi korxonalar faoliyatida mahsulot sotishdan mo'laygina foyda olsada, boshqa faoliyatlardan zarar ko'rib yakuniy natijaning mo'ljaldagiday bo'lishiga salbiy ta'sir etmoqda.

Raqobatlariga chidamli, foyda ko'rib ish yuritish korxonalar oldidagi muhim vazifadir. Ayniqsa, boshqa tashkilotlar bilan o'z vaqtida hisob-kitob ishlarini yuritish, byudjet oldidagi majburiyatlarni bajarish va ishchi-xizmatchilarning mehnatiga yetarli miqdorda haq to'lashni tashkil etish korxonaning faolliligiga, olgan foydasining xajmiga va rentabellik ish yuritishiga bog'liqdir.

Korxonalarning faolligi mulklarning xarakatchanligida, debitorlik va kreditorlik qarzlarning holatida, moddiy va moliyaviy boyliklarning ishlatilishida, o'ziga qarashli mablag'larning ko'pligida va samarali foydalanayotganligida ko'rinadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YHATI:

1. O'zbekiston Respublikasining "Temir yo'l transporti to'g'risida"gi Qonuni 766-1-son, 15.04.1999-yil.
2. O'zbekiston Respublikasi "Buxgalteriya hisobi to'g'risidagi" Qonun. - T.: 13.04.2016-yil.
3. Buxgalteriya hisobining xalqaro standartlari 2020-yil.
4. Moliyaviy hisobotning xalqaro standartlari 2020-yil.
5. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 05.02.1999-yildagi 54-sonli qaroriga ilova "Mahsulot ish, xizmatlarni ishlab chiqarish va sotish xarajatlarining tarkibi hamda moliyaviy natijalarni shakllantirish tartibi to'g'risida"gi Nizom.
6. F.G. Gulomova Buxgalteriya hisobini mustaqil o'rganuvchilar uchun qo'llanma. -T.: "NORMA" nashriyoti 1 - 2 qism. 2018-yil.
7. B.A. Xasanov, A.A. Xashimov Boshqaruv hisobi. Darslik. -T.: "Cho'lpon", 2013 yil.
8. Krasov A.P. Buxgalterskiy finansovyy uchyot na jeleznodorojnom transporte. Uchebnik -M.: «Transportnaya kniga», 2008 g.
9. A. Karimov, F. Islomov, A. Avloqulov. Buxgalteriya hisobi. Darslik. -T.: Sharq 2010 y.
10. Sh.T. Ergasheva "Buxgalterskiy uchyot". Uchebnoe posobie. -T.: "Iqtisod-Moliya" 2010 g.
11. Ye.A. Fedorov Upravlencheskiy uchyot na predpriyatiyax jeleznodorojnogo transporta. Uchebnoe posobie. Moskva 2008 g.

УЎК 347.1

ДАВЛАТ-ХУСУСИЙ ШЕРИКЧИЛИК МУНОСАБАТЛАРИНИНГ АСОСИЙ ШАКЛЛАРИ ВА МОДЕЛЛАРИ

3. Абдиқаримова, таянч докторант, Урганч давлат университети, Урганч

Аннотация. Мақолада давлат-хусусий шериклик муносабатларида томонларнинг шериклик муносабатларидаги мақсади ва ҳиссасига тўхталиб ўтилган. Шу билан бир қаторда, дунё миқёсида шериклик муносабатларини ташиқл этишининг асосий шакл ва моделлари тадқиқ этилади.

Калим сўзлар: давлат-хусусий шерикчилик, инфратузилма, бюджет, хусусий сектор, таваккалчилик

Аннотация. В статье основное внимание уделяется цели и вкладу сторон в государственно-частное партнерство. Кроме того, будут изучены основные формы и модели построения партнерских отношений по всему миру.

Ключевые слова: государственно-частное партнерство, инфраструктура, бюджет, частный сектор, риск

Abstract. The article focuses on the purpose and contribution of the parties in public-private partnership. In addition, the basic forms and models of building partnerships around the world are explored.

Keywords: public-private partnership, infrastructure, budget, private sector, risk

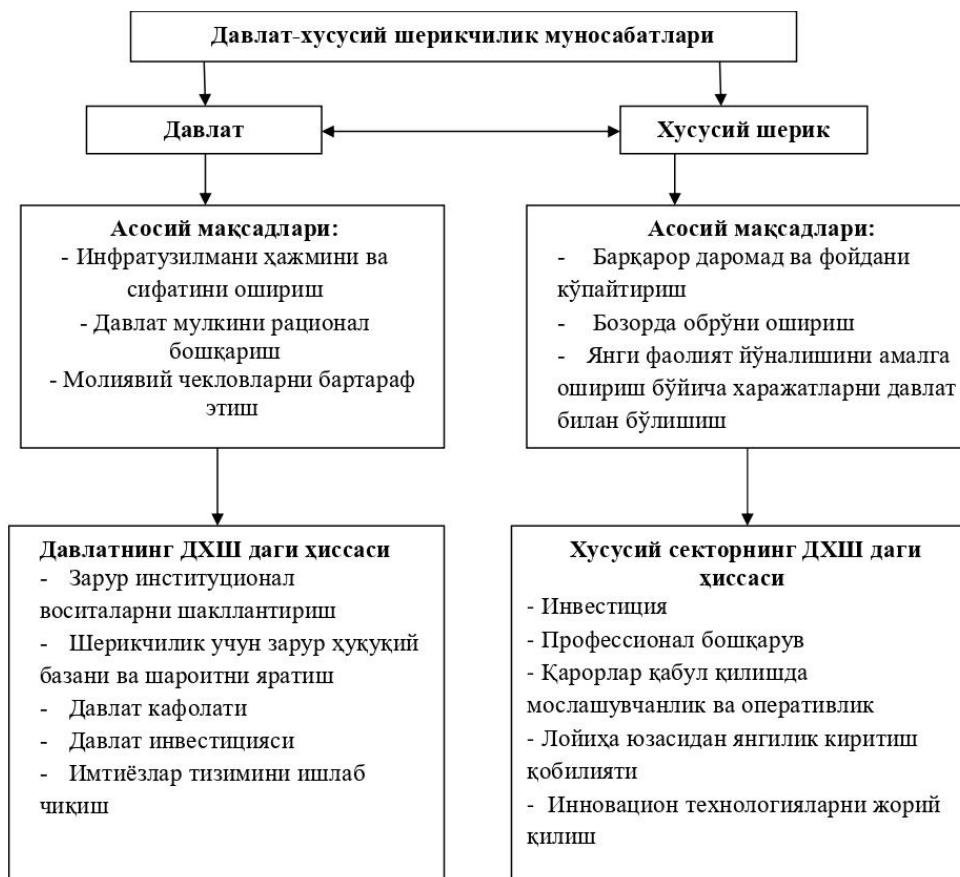
Дунё микёсида давлат ва хусусий сектор ўртасидаги ҳамкорлик муносабатлари турли шаклларда ривожланаётган мамлакатларнинг сони мунтазам равишда ошиб бораётганлигининг гувоҳи бўлиш мумкин. Амалий давлат ва хусусий бизнес шериклик моделлари бўйича лойиҳалар Буюк Британия, Ирландия, Дания, Франция, Испания, Италия, Швеция, Португалия, Белгия, Австрия, Германия, Греция, Нидерландия, Финляндия каби мамлакатларда муваффақиятли амалга оширилди. Ушбу мамлакатларда давлат хизматлари ва инфратузилмага бўлган талабларни қондириш ва уларнинг сифатини таъминлаш, энг асосийси чекланган бюджетдан оқилона фойдаланиш масалаларини ҳал этишда ушбу ҳамкорлик муносабатлари ўзининг аҳамиятини кўрсатмоқда.

Давлат-хусусий сектор ҳамкорлиги концепцияси ишлаб чиқилган хорижий мамлакатлар, хусусий сектор ресурсларидан (капитал, ноу-хау ва менежерлар тажрибаси) ижтимоий эҳтиёжларини қондириш учун (йўллар, хиёбонлар, алоқа, кўчмас мулкдан фойдаланиш лойиҳаси, бизнес моделлари ва муносабатлар ва ҳоказо) кенг фойдаланиб келишмоқда[1]. Бу эса ўз навбатида иккала томон учун ҳам қатор имкониятлар эшигини очмоқда.

Давлат-хусусий сектор ҳамкорлик муносабатлари механизми - давлат хизматларнинг асосий буюртмачиси эканлиги, ҳамкорлик шартларини белгилаши, хусусий сектор учун бошқарув қарорларини қабул қилиш имкониятларини яратиши, шунингдек, доимий мониторингни амалга ошириши ва хизматларни етказиб беришда хусусий секторнинг иштироки масаласидан юзага келадиган муносабатлар мажмуаси ҳисобланади (1-чизма).

Шу сабабли, ДХШ доирасидаги ҳамкорлик муносабатлари мураккаб бўлиб, уларнинг турли-туман кўринишлари ва шакллари мавжудлигини эътироф этиш мумкин.

1-чизма

Жаҳон тажрибасида шунингдек, кўриш мумкин, қўйилаётган масалаларнинг турли-туманлиги, кўрсатилаётган хизматларнинг индивидуал хусусиятларини назарда тутган ҳолда ДХШнинг кўплаб турлари ва шакллари мавжуд. Баъзи мамлакатларда асосий эътибор янги инфратузилма объектларини яратишга, бошқаларда мавжуд бўлганлар самарадорлигини оширишга қаратилган.

АҚШнинг давлат-хусусий шерикчилик Кенгаши ДХШ шакллари куйидаги белгиларини кўрсатиб ўтади [2].

- устувор инфратузилма лойиҳаларини тезкор амалга ошириш мақсадида ташкил этилган ҳар қандай ҳамкорлик алоқалари;
- йирик ва мураккаб дастурларни амалга ошириш учун хусусий шерикни бошқариш тажрибасини жалб қилиш учун яратилган ҳар қандай ҳамкорликлар;
- асосий мақсади хусусий секторда ишлаб чиқилган янги технологияларни жалб қилишдан иборат ҳамкорлик.

Давлат-хусусий шерикчилик муносабатлари доирасидаги моделларда унинг куйидаги шакллари мавжудлиги кўрсатиб ўтилган (2-чизма).

Шартнома шаклида – давлат, маҳаллий бошқарув органи ва хусусий фирма ўртасида муайян ижтимоий аҳамиятга эга фойдали фаолият учун тузилган маъмурий келишув сифатида намоён бўлади [3]. Ушбу шакл ДХШ амалиётида энг кенг тарқалган шакллардан бири бўлиб, ишларни бажариш, давлат хизматларини кўрсатиш, бошқарув, давлат эҳтиёжлари учун маҳсулотларни етказиб бериш, техник ёрдам кўрсатиш юзасидан тузулган шартномалардир. Маъмурий-ҳуқуқий муносабатларда мулк хуқуқлар хусусий шерикларга ўтказилмайди, харажатлар ва хатарлар давлат томонидан тўлиқ қопланади.

Ижара ёки лизинг шаклида. Давлат тузилмалари ва хусусий бизнес ўртасидаги ижара ёки лизинг муносабатларининг ўзига хос хусусияти шундан иборатки, белгиланан шартлар асосида хусусий шерикка давлат ёки муниципал мулкни вақтинчалик фойдаланиш мақсадида муайян тўлов орқали беришни назарда тутати [4]. Анъанавий ижара шартномалари лизинг муносабатлари субъектининг қайтиб келишини назарда тутати ва мулкни тасарруф этиш ҳуқуқи эгаси томонидан сақланиб қолади ва хусусий шерикга ўтказилмайди. Махсус белгиланган ҳолларда лизинг муносабатлари ижарага олинган мулкни сотиб олиш билан тугайди. Лизинг шартномасида лизинг олувчи ҳар доим давлат ёки коммунал мулкни сотиб олиш ҳуқуқига эга бўлади.

Битим шаклида. Бу ерда давлат ва хусусий бизнес ўртасидаги ҳамкорлик анъанавий концессияга ўхшайди, лекин давлат ва хусусий шерик ўртасидаги мулк муносабатлари конфигурациясидан фарқ қилади. Ишлаб чиқариладиган маҳсулотларнинг имтиёзли эгаси имтиёзларга эга бўлса, маҳсулотни тақсимлаш тўғрисидаги битимларда давлат шериги фақат унинг бир қисмига эгалик қилади. Давлат ва инвестор ўртасида маҳсулотни тақсимлаш шартлари ва тартиби махсус белгиланади. Бундай келишув шакли жаҳон амалиётида, хусусан, нефт ишлаб чиқаришда кенг ишлатилади.

Концессия шаклида. Давлат ва хусусий шерик ўртасидаги муносабатларнинг алоҳида шакли. Концессия давлатнинг хусусий сектор билан ҳамкорликда ижтимоий соҳани молиялаштиришининг узок тарихга эга кўринишларидан бири ҳисобланади. Хусусий секторнинг бошқарув қобилияти, маблағлари ва уларда мавжуд бўлган янгиликларни ижтимоий соҳага жалб қилишда қўлланиладиган молиялаштиришнинг энг кенг тарқалган турларидан бири бу Концессиядир. Концессия давлат ва бизнес ҳамкорлик муносабатларининг шундай кўринишики, бунда давлат томонидан қурулиш ва лойиҳалаш имконияти хусусий секторга маълум бир муддат (асосан узок муддат) га берилади ёки Концессия моҳиятан қисман хусусийлаштириш жараёнини англатади. Давлат ёки муниципал мулкдан фойдаланиш учун концессионер концессия шартномасида кўзда тутилган шартлар асосида тўловни амалга оширади.

Концессионер лойиҳаларнинг ўзига ҳослиги, давлат мулкига эгалик қилиш ва ундан фойдаланиш, концессия муносабатларининг куйидаги хусусиятларини аниқлайди:

- давлат ва бизнес ҳамкорлик муносабатларининг бошқа шаклларига қараганда тадбиркорлик эркинлигининг юқори даражаси;
- концессионер ва инвестор ўртасида таваккалчиликларни тақсимлаш ва қайта тақсимлаш;
- мулк объектнинг қайтариб олиниши мумкинлиги ва тўловчанлиги;

Давлатнинг назорат қилувчи роли Концессия қонуни ва Концессия келишуви орқали амалга оширилади.

Концессиянинг янги соҳаларда тарқалиши ва хўжалик механизмларининг амалга оширилиши бугунги кунда унинг муҳим хусусиятларидан бири ҳисобланади. Замонавий концессиянинг яна бир ўзига хос хусусияти ундан фойдаланишнинг географик микёсларининг етарли даражада ортиб бориши билан изоҳланади. Иқтисодий эркинлаштиришга қаратилган ислохотлар амалга оширилган йилларда 100 дан ортиқ мамлакатларда концессия хўжалик юритишнинг энг муҳим элементларидан бири ҳисобланган [5]. Мазкур давлатларнинг кўпчилигида концессия ҳамкорлигининг бошқа шаклига қараганда, жумладан хусусий ва давлат корхоналарига нисбатан жалб қилинган инвестициялар ҳажми бўйича етакчи ўрин эгаллаган. Ҳозирги кунда Канада, Франция, Голландия, Португалия, Австралия, Япония, Малайзия, АҚШ, Сингапур каби давлатлар “Хусусий молиявий ташаббус” концепцияси асосида ижтимоий хизматларни таъминлаш борасидаги ислохотлар дастурини амалга оширмоқдалар.

Концессия - давлат ва хусусий фирмалар, чет эл компаниялари ёки монополиялари билан тузиладиган шартнома бўлиб, ушбу ҳолатда уларга фойдаланиш учун келишилган шартлар асосида ер участкалари ёки корхоналарни, биноат ва иншоотларни тўлиқ фойдаланиш ҳуқуқи билан берилади.

Концессия- мулк эгасига тегишли бўлган муайян ҳуқуқлар мажмуини фойдаланишга бериш тўғрисидаги давлат ва бизнес ўртасидаги келишув шакли ҳисобланади. Бунда эгалик ҳуқуқи давлатга тегишли бўлади. Концессияга бериш муайян муддатга, муддатсиз, беғараз шартлар асосида амалга оширилади [6].

Концессия - табиий бойликларни ўзлаштириш, миллий иқтисодий шакллантириш ва ривожлантириш мақсадида чет эл давлатларга, юридик ва жисмоний шахсларга томонлар билан келишилган муайян шартларда, корхоналар, ер ушасткалари табиий бойликлар ва бошқа объектларни вақтинчалик бериш бўйича шартнома[7].

2-чизма

Давлат-хусусий шерикчилик муносабатларининг асосий шакллари

Давлат ва хусусий шерик ўртасидаги жамият учун лозим бўлган фаолият ва хизматларни етказиб бериш борасидаги **шартнома**;

Келишувда кўрсатилган шартларга қараб, давлат ёки муниципал мулкни вақтинчалик сотиб олишни назарда тутувчи **ижара ёки лизинг**;

Давлат томонидан хусусий шерикга шартномада белгиланган вазифаларни муайян вақт мобайнида бажариш ҳуқуқини беришни белгилувчи имтиёзлар ва объектларнинг самарали фаолиятини таъминлаш мақсадидаги тегишли кафолатларни ўзида намоён этувчи **концессия**. Концессия ҳар донм келишув предметининг давлат шерикга қайтарилишини назарда тутати ва ишлаб чиқарилаётган маҳсулотнинг мулкдори бўлиб хусусий шерик қолади.

Маҳсулотни тақсимлаш юзасидан концессия шартномаларига ўхшаш бўлган **битим**, лекин улардан фаркли ўлароқ, улар концессионер томонидан ишлаб чиқарилган маҳсулотларни давлат ва хусусий шериклар ўртасида тақсимлашни таъминлайди.

Аффирмаж одатда коммунал инфратузилма объектларининг (масалан, энергия таъминоти ва сув таъминоти) фаолиятдан иборат бўлиб, хизматларни кўрсатиш учун қонуний жавобгарлик давлат томонидан эмас, балки сув учун тўловни қабул қилувчи ва асбоб-ускуналарни ишлатиш билан боғлиқ барча хавфлар учун масъул бўлган хусусий фирма томонидан қопланади.

Аутсорсинг - турли хил давлат хизматларини кўрсатиш учун тадбиркорлик фаолияти субъектларида бўлган ҳуқуқлар

Уставда ёки устав капиталда улушга қараб, давлатнинг қўшма корхона маъмурий-хўжалик ва инвестиция фаолиятида доимий иштироки билан боғлиқ умумий фаолият тўғрисидаги **давлат-хусусий шерикчилик қўшма корхоналари**.

Дунёда эътироф этилган лойиҳаларнинг вазифалари доирасига қараб Давлат-хусусий шерикчилик муносабатларининг БОТ, БООТ, РОТ, БОО, РОО, ДБО, РБО, ДСМФ, БТЛ, РТЛ, БТО, РТО, ДБФО, ПФИ каби қўшлаб моделлари мавжуд.

Build-Operate transfer - “*Қуриш- идора қилиш- ўтказиш*”. Ушбу модел давлат-хусусий шерикчилик муносабатларида энг кўп қўлланадиган моделлардан бўлиб, бунда давлат хусусий секторга инфратузилмани лойиҳалаштириш, қуриш ва маълум муддат мобайнида ушбу объектни ишлатиш ва хизмат кўрсатиш бўйича ваколат беради. Ушбу давр мобайнида хусусий томон лойиҳани молиялаштириш учун жавобгарликни ўз зиммасига олади ва лойиҳа натижасида олинган барча даромадларни сақлаб қолиш ҳуқуқига эга ва тегишли объектларнинг эгаси ҳисобланади. Концессия шартномаси охирида лойиҳа бўйича имкониятлар давлат бошқарувида берилади.

Build-Transfer-Operate - “*Қуриш – ўтказиш- идора қилиш*”. Хусусий сектор концессияда белгиланган муддат ичида объектни қуриш ва фойдаланиш (асосан мулк ҳуқуқида) амалга оширади, ундан кейин объект давлатга ўтказилади. Концессионернинг объектни бошқаришни давом эттириш ҳуқуқини давлатнинг мулкига ўтказганидан кейин тақдим қилиши мумкин. Одатда БОТ каби концессия схемалари автомобил йўлларини (Италия, Испания, Жанубий Корея), қувурларни (Германия), электр станцияларни (Туркия, Ҳиндистон, Таиланд), аэропортларни (Миср, Греция, Канада), туннелларни (Франция), стадионларни ва ката ҳажмдаги капитал қўйилмаларни талаб қиладиган, лекин давлатга тегишли бўлиши керак бўлган бошқа инфратузилма объектларини молиялаштиришда кенг фойдаланилади.

Design-build - “*Лойиҳалаш-қуриш*”. ДХШнинг бу турида битта шартнома доирасида, иккита алоҳида жараёнлар комбинацияси ифодаланади. Бунда, давлат молиялаштиришни таъминласа, хусусий томон (алоҳида фирма ёки консорциум) хизматни (конструкциялаш ва муҳандислик) етказиб бериш мажбуриятни ўз зиммасига олади.

Build-Own-Operate-Transfer “Курилиш – эгалик – бошқарув-ўтказиш”. Курилган объект хусусий мулк ҳуқуқида эгалик ва фойдаланиш муайян давр ичида амалга оширилади, ундан кейин объект мулкдор давлатга ўтади. Кўпинча хусусий молиялаштириш билан йирик давлат инфратузилмаси лойиҳаларини ишлаб чиқиш усули сифатида қаралади.

Buy-Build-Operate – “Харид - қурилиш – бошқарув”. Мавжуд объектни тиклаш ёки кенгайтиришни ўз ичига олган сотиш шакли. Давлат ушбу объектни хусусий секторга сотади, бу эса самарали бошқарувни таъминлаш учун керакли яхшиланишларни амалга оширади.

Rehabilitate-Operate-Transfer – “Реконструкция – бошқарув - ўтказиш”. Ушбу модел БОТга ўхшаш, фақат янги бино қуриш ўрнига, мавжуд бўлган бинодан қайта фойдаланиш таъминланади.

Design-Build-Finance-Operate – “Дизайн-қурилиш-молиялаштириш”. Ушбу ёндашув билан лойиҳалаш, қуриш, молиялаштириш ва эксплуатация қилиш учун барча масъулият бир-бирига боғланган ва хусусий сектор ҳамкорлари томонидан берилган, яратилган объект давлатга ўтказилмайди. Европада, Лотин Америкасида ва Осиёда бу схема одатда янги пуллик йўл лойиҳаларини ишлаб чиқишда қўлланилади.

Ушбу моделлар барқарор эмас, балки кўпинча бир-бири билан чамбарчас боғланиб, янги турдаги кўринишлар яратади. ДХШ механизми жуда мослашувчан ва фақат ундан фойдаланаётган субъектлар келишуви билан чекланган.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Efficient public-private partnership. Marian Moszaro. Working paper. October 2010. Page7
2. Т.М. Матаев. Государственно-частное партнёрство. Весник КазНУ. 2014 <https://articlekz.com/article/tag/1756>
3. Государственно-частное партнёрство: теория и практика. М. Дерябина. www.institutions.com
4. Формы, модели и механизмы реализации инвестиционных проектов на основе государственно-частного партнёрства. Житяева Е.С., Гусева М.С. Региональное развитие № 5(17) 2016
5. Матаев Т.М. Формы государственно-частного партнёрства при реализации инфраструктурных проектов. <http://www.creativeconomy.ru/journals/index.php/ppp/article/view/22/>
6. Жукова. Н.С. Концессионный механизм реализации государственной инновационной политики. Проблемы современной экономики, N 4 (40), 2011
7. www.lex.uz “Konsessiya to'g'risida” O'zbekiston Respublikasi qonun hujjati. 1996 yil

УДК 338.24:001:895

ПРИМЕНЕНИЕ БЕНЧМАРКИНГА В СОВЕРШЕНСТВОВАНИИ СИСТЕМЫ УПРАВЛЕНИЯ ТРУДОВЫМИ РЕСУРСАМИ НА ПРЕДПРИЯТИИ

Ш.М. Авезова, докторант (PhD), Бухарский инженерно-технологический институт, Бухара

Аннотация. Мақолада барқарор рақобатбардош устунлиқни шакллантириш учун инновацион ривожланиш йўналишида инсон ресурсларини бошқариш тизимини такомиллаштириш бўйича бенчмаркинг муҳокама қилинади. Ходимларни қиёслаш асосида таъкиллий ва бошқарув янгилари учун ходимларни ривожлантириш йўналишларини танлашга ёндашувлар баҳоланади. Замонавий менежмент тушунчаларига мувофиқ меҳнат ресурсларини қиёслаш босқичларини ишлаб чиқиш бўйича услубий тавсиялар таклиф этилади.

Калит сўзлар: бенчмаркинг; инсон ресурслари, инсон ресурсларини бошқариш, рақобатбардошлиқни таққослаш кўрсаткичлари, инновациялар, инновацион ривожланиш, самарадорлиқни асосий кўрсаткичлари; HR-бенчмаркинг методологияси; стратегик таҳлил

Аннотация. В статье рассматривается бенчмаркинг с целью совершенствования системы управления трудовыми ресурсами в направлении инновационного развития для формирования стабильного конкурентного преимущества. Оцениваются подходы к выбору направлений развития персонала для организационно-управленческих инноваций на основе бенчмаркинга персонала. Предлагаются методические рекомендации к разработке этапов для бенчмаркинга трудовых ресурсов в соответствии с концепциями современного управления.

Ключевые слова: бенчмаркинг, трудовые ресурсы, управление трудовыми ресурсами, индикаторы конкурентного сравнения, инновации, инновационное развитие, ключевые показатели эффективности; методика HR-бенчмаркинга; стратегический анализ

Abstract. The article discusses benchmarking in order to improve the human resource management system in the direction of innovative development to form a stable competitive advantage. Approaches to the choice of personnel development directions for organizational and managerial innovations based on personnel benchmarking are evaluated. Guidelines are proposed for the development of stages for benchmarking labor resources in accordance with the concepts of modern management.

Keywords: benchmarking, labor resources, human resource management, competitive comparison indicators, innovations, innovative development, key performance indicators; HR benchmarking methodology; strategic analysis

Введение. Формирование цифровой экономики, возникшей в результате изменений в ИКТ превращает инновационную деятельность предприятия и внедрение достижений ИКТ в фактор достижения принципиально нового уровня производительности труда. Инновационное развитие предприятий на основе непрерывной целенаправленной инновационной деятельности определяет возможность формирования, сохранения и роста стратегических конкурентных преимуществ, удержания или увеличения доли рынка,

проникновения на новые рынки, замещения товаров, теряющих спрос за счет расширения ассортимента товаров и услуг, совершенствования организации производства, производственной и управленческой структуры, организации рабочих мест, улучшения условий труда.

Важным элементом сложной комплексной системы инновационного развития современного предприятия является система управления трудовыми ресурсами, которая обуславливает способность сотрудников предприятия реализовать инновации. При этом сами инновационные возможности предприятий во многом обусловлены способностями персонала к восприятию и использованию новых знаний для осуществления инновационных мероприятий. Данный аспект управления персоналом приводит к необходимости оценки знаний, навыков и компетенций персонала, идентификации потребностей в его развитии и осуществления управленческих воздействий.

Стратегические инициативы инновационного развития предприятий подкреплены на законодательном уровне Постановлениями Президента Республики Узбекистан ПП-4947 от 7 февраля 2017 года «О Стратегии дальнейшего развития Республики Узбекистан», ПФ-5614 от 5 января 2019 года "Дальнейшее развитие экономики и дополнительные меры по повышению эффективности экономической политики", Постановление Кабинета Министров Республики Узбекистан от 21 сентября 2019 года № 794 "О мерах по комплексному развитию Бухарской области в период 2019-2023 годов", а также требуется много исследований при реализации задач, связанных с инновационной деятельностью.

Анализ и результаты. Современным инструментом, способным обеспечить решение данной задачи в рамках системы управления трудовыми ресурсами, является бенчмаркинг – организационный инструмент для непрерывного совершенствования с использованием передового опыта, использование которого направлено на повышение эффективности и создание конкурентных преимуществ. Для обеспечения мониторинга состояния системы управления трудовыми ресурсами, ее эффективности и выявления направлений ее совершенствования требуется наличие соответствующей системы оценки и контроля. Предприятия в стремлении к достижению конкурентных преимуществ ориентируются на формирование организационных способностей или ключевых компетенций.

В системе управления трудовыми ресурсами традиционно в качестве контрольной информации используется оценка труда и оценка персонала. При оценке труда определяют реальное содержание, качество, объемы и интенсивность труда. При оценке персонала оценивают способности работников в отношении выполнения ими профессиональных обязанностей, а также уровень их потенциальных возможностей для реализации кадровых мероприятий. В конечном итоге целью такой оценки является измерение параметров, на которые система управления персоналом способна повлиять для достижения целей предприятия.

Недостаточная эффективность существующих подходов к формированию информационной системы управления персоналом стала следствием нечетких критериев оценки, субъективности процедуры оценки, недоверия персонала к результатам оценки и, как следствие, слабого влияния результатов оценки на возможности управления персоналом. Разрешить выявленные противоречия возможно посредством использования бенчмаркинга, который является современным инструментом повышения производительности труда.

Исследование современных тенденций в области управления трудовыми ресурсами, позволяет выделить актуальное направление в оценке эффективности труда – оценка внутренних и внешних показателей эффективности с применением технологий бенчмаркинга. Анализ и оценка показателей эффективности труда проводится с использованием инструментов внутреннего бенчмаркинга, сопоставляющего особенности и характеристики производственных единиц, которые схожи с подобным процессом. Примером внутреннего бенчмаркинга может выступать бенчмаркинг процесса, предусматривающий сравнение динамики бизнес-процессов на предприятии. Результатом таких сравнений может послужить решение проблем в организации труда, таких как: как делать, какое оборудование применять в трудовом процессе и т.д.

Также существует функциональный бенчмаркинг (является видом внутреннего бенчмаркинга), который необходим для сравнения отдельных функций или параметров одного процесса. Для реализации данного инструмента предприятию необходимо фокусировать внимание на определенном сегменте, имеющем конкретную структуру и функционал. Цель применения бенчмаркинга в сравнении эффективности труда - определение эталонной нормы эффективности труда.

В настоящее время конкуренция в Узбекистане стала глобальной, и в большинство предприятий осознают необходимость всестороннего и тщательного анализа лучших достижений других организаций ради собственных будущих успехов. Необходимо постоянно изучать и применять передовой мировой опыт во всех сферах деловой активности, перенимать все виды эффективных технологий, чтобы не остаться позади своих конкурентов, всем предприятиям, независимо от размера и сферы деятельности, Главной целью и задачей бенчмаркинга в управлении трудовыми ресурсами на предприятии является улучшение определенных показателей деятельности организации. Анализ показателей конкурентов позволяет сопоставлять собственные результаты с результатами деятельности конкурентов и увидеть правильность своих действий. Процесс бенчмаркинга дает возможность: - посредством обучения у других достигнуть изменения в работе; - найти новые идеи и стимул для их осуществления; - возможность учиться для персонала новым навыкам; - знать лучших в своей области; - использовать опыты лидеров и т.д. Бенчмаркинг

используется в различных областях деятельности предприятий, управление персоналом не исключение. Такой анализ службы управления персоналом получило название HR- бенчмаркинг. Главной целью HR-бенчмаркинга является анализирование ключевых показателей эффективности служб человеческих ресурсов. Отличительной чертой такого анализа является измерение результатов в сфере управления человеческими ресурсами. Показатели, которые используются для оценки в ходе HR- бенчмаркинга, можно разбить на несколько основных групп. Первое - это бюджет HR-служб, сюда относятся затраты на обучение как процент расходов на персонал и затраты на услуги внешних провайдеров как процент расходов на персонал. Второе - это подбор и адаптация персонала, сюда относится текучесть персонала, средние расходы на заполнение одной вакансии и время заполнения одной вакансии. Третье - это мотивация персонала: фонд оплаты труда как процент от оборота, соотношение постоянной и переменной частей оплаты труда и стоимость пакета льгот как процент от совокупного компенсационного пакета. Четвертое - это развитие персонала: количество часов обучения на одного сотрудника, затраты на обучение одного сотрудника и процент сотрудников, имеющих индивидуальные планы развития. Пятое - это кадровый резерв: процент вакансий, заполненных участниками кадрового резерва и процент позиций, на которые имеется кадровый резерв. Шестое - это оценка персонала: процент сотрудников, регулярно получающих оценку своей деятельности и процент сотрудников, должность которых изменилась по результатам оценки. Благодаря бенчмаркингу эффективность работы кадровой службы может повыситься в несколько раз. Она состоит в том, что показатели деятельности служб управления человеческими ресурсами (коэффициент текучести кадров, показатель трудового отсутствия персонала, затраты на обучение новых работников, формирование профессиональных компетенций) сопоставляются с такими же данными других предприятий, работающих в том же сегменте рынка и занимающихся похожими видами деятельности. Бенчмаркинг может также успешно применяться для сравнения интеллектуальных ресурсов, имеющихся в распоряжении различных компаний, и тем самым выступать основой формирования системы профессиональных компетенций.

Использование методики бенчмаркинга в процессе управления трудовыми ресурсами, для формирования профессиональных компетенций кадрового потенциала компании позволяет заложить основу для сравнения и задавать необходимые ориентиры для движения вперед. В этом случае кадровый потенциал будет определяться не только и не столько на базе имеющихся ресурсов, сколько с учётом тех показателей, которые необходимо достичь.

Реализации методики бенчмаркинга помогает система ключевых показателей управления эффективностью (KPI). Нами было рассмотрены несколько текстильных предприятий Бухарской области, являющиеся крупными производителями по производству текстильных изделий и тканей - ООО «BBS», ООО "RUSHAN TEKS", ООО "DELUXE FABRIC", ООО "TEXNO TEKS", ООО "OFS". Компании активно развивают как производство и технологию, так и в целом систему управления. Исследуемые предприятия занимают одно из доминирующих положений на местном и национальном рынках, но количество и постоянный рост компаний-конкурентов побуждает искать новые пути развития бизнеса, способствует постановке новых задач в области управления персоналом. Этого нельзя добиться без увеличения результативности затрат на персонал. Эффективным инструментом, на наш взгляд, в данном вопросе явились инструменты бенчмаркинга – использование аналогичного опыта в виде дневников KPI предприятий из данной отрасли.

На наш взгляд, наиболее удобный в применении и позволяющий достичь цели проведения сопоставления на текстильных предприятиях в Бухарской области с высокой результативностью является процессно-ориентированный подход, который состоит из пяти этапов (рисунок 3.1).

Рис.1. Процессно-ориентированный подход сравнения - цикл Деминга

На практике в различных подразделениях эти этапы следует дополнять и детализировать на основе специфики функционирования предприятия и технологического процесса. Также возможен шестой этап проведения бенчмаркинга – это контроль и оценка полученного результата, который может проводиться по усмотрению структурного подразделения или руководства предприятия.

Таблица 1.

Этапы бенчмаркинга на предприятии

1. Определение цели и выбор объекта	1. Определение параметров, по которым предполагается сравнивать кадровый потенциал. 2. Определение круга компаний-конкурентов. 3. Выбор метода сбора информации и ее накопления и обновления. Составление календарного плана.
2. Внутренний анализ	4. Определение различий в характеристиках компании и ее конкурентов. 5. Проектирование уровней будущих характеристик кадрового потенциала компании.
3. Сравнение	6. Проводятся выбор партнера и прямое сравнение требуемых показателей
4. Мероприятия	7. Обсуждение результатов сравнений и выработка путей достижения новых параметров, характеристик. 8. Установление целей для подразделений компании по достижению новых параметров. 9. Разработка конкретных планов по достижению поставленных целей.
5. Реализация	9. Работа по реализации целей и планов повышения конкурентного потенциала предприятия формируется на основе разработанных мероприятий и позволяет достичь желаемых результатов.

Результативность проведенного мероприятия сравнения зависит от детальности подготовки к данному процессу. Достижение максимальных результатов возможно лишь при тщательном планировании, четком направлении и проработанности действий. Рассмотрение проведения улучшения эффективности труда по этапам из пяти шагов предполагает применение процессного подхода, так как за основу был принят цикл Деминга – метод совершенствования бизнес-процессов, который был усовершенствован и переработан для целей эффективности труда. Предложенная методика совершенствования системы управления рассматриваемых предприятий в полной мере отражали их принципы кадровой политики. Приведенная структура для предприятий затрагивает практически все его подразделения. Для службы управления персоналом данная структура означает повышение эффективности подбора персонала в целом (табл. 2).

В результате проведенного исследования подход руководства к оплате труда подразделений, в первую очередь управления персоналом, а уже потом к оплате труда соответствующих подразделений изменился. Было принято решение премировать работников именно за достижение результатов, что, как показала практика, дает хороший эффект.

Таблица 2

Показатели эффективности работы отдела управления персоналом

Показатель	Выражение	Цель
Коэффициент закрытия вакансий	Соотношение открытых и закрытых вакансий за период	Отражает своевременность подбора персонала и факт наличия потребности
Стоимость подбора	Удельные затраты, тыс.сум	«Цена» каждого нового сотрудника при подборе
	Общий бюджет, тыс.сум и % от административных затрат	Интересен с точки зрения административных затрат
Качество подбора	Уровень соответствия требованиям заявки	Основа для увеличения кадрового потенциала
	Доля прошедших испытательный срок	Основа для оценки возможных проблем
Лояльность персонала	Моральное отношение, статус предприятия	Возможность положиться на данного сотрудника

Применение процессно-ориентированной концепции к проведению бенчмаркинга является основополагающим моментом в изучении и систематизации знаний в области эффективности труда.

Закключение и рекомендации. Для обеспечения инновационного развития предприятий необходимо создание благоприятной среды для реализации организационно-управленческих инноваций, которая требует формирования соответствующей системы управления. Таким основанием может стать бенчмаркинг, суть которого – процесс определения высочайших стандартов совершенства для продуктов, услуг или процессов, а затем внесение необходимых улучшений для достижения этих стандартов. Бенчмаркинг должен стать эффективным методом обеспечения организационно-управленческих инноваций для внедрения лучших практик в области управления трудовыми ресурсами.

Для многих предприятий текстильной промышленности Бухарской области применение методики бенчмаркинга позволит получить наиболее ценную информацию, позволяющую решать целый комплекс текущих управленческих задач. Аналитические результаты позволяют получить информацию о том, насколько фактические данные соотносятся со среднеотраслевыми показателями и помогают аргументировать целесообразность той или иной корректировки управленческих схем, а их изменения проводить с учетом трендов бенчмаркинга. Благодаря регулярному изучению состояния отрасли и учета системы показателей, экономическую эффективность работы трудовых ресурсов может повыситься до 30%, при этом дисциплинируя всех участников процесса оценки.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Шарипов К. А., Зайнутдинова У.Дж. Бенчмаркинг асосида маҳаллий автомобилсозлик саноатининг рақобатбардошлик қобилиятини ошириш.// Иқтисодий ва таълим. Илмий - амалий журнал. - Т.ТГ'УЭ, 2020, №3
3. Ансофф И. Стратегическое управление. М.: Экономика, 1990.
4. Monkhouse E. The role of competitive benchmarking in small-to medium-sized enterprises // Benchmarking for Quality Management & Technology, Vol. 2, No. 4. -1995. - P. 44-45.

5. Михайлова М.Р. Бенчмаркинг универсальный инструмент управления качеством // Методы менеджмента качества, №5, 2003, с. 18-21.

6. Фуколова Ю., Шелухин И., Белов А. Все лучшее - себе. Бенчмаркинг [Электронный ресурс] // Секрет фирмы" № 1, 2002. Режим доступа: <http://www.finansy.ru/publ/mark/001.htm>.

УЎК:334.01

АҲОЛИНИ ИЖТИМОИЙ ҲИМОЯ ҚИЛИШ ТИЗИМИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШДА ТИББИЙ СУҒУРТАНИ ХОРИЖ ТАЖРИБАСИ

С.Л.Алибекова, и.ф.н., Самарқанд давлат университети, Самарқанд

Ш.С.Шарифов, и.ф.д., Самарқанд давлат университети, Самарқанд

У.Ф.Абдусаматов, магистрант, Самарқанд давлат университети, Самарқанд

Аннотация. Ушбу мақолада ривожланган мамлакатларнинг аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш тизимида тиббий суғуртани жорий этишининг хориж тажрибаси ўрганилиб тегишли таклиф ва тавсиялар келтириб ўтилган.

Калим сўзлар: суғурта, суғуртафонди, суғурта ҳодисаси, тиббий хизмат, суғурта дастур, мажбурий суғурта, ихтиёрий суғурта

Аннотация. В данной статье рассматривается зарубежный опыт внедрения медицинского страхования в систему социальной защиты развитых стран и вносятся соответствующие предложения и рекомендации.

Ключевые слова: страхование, страховой фонд, страховой случай, медицинская услуга, программа страхования, обязательное страхование, добровольное страхование

Abstract. This article examines the foreign experience of the introduction of health insurance in the social protection system of developed countries and makes relevant proposals and recommendations.

Keywords: insurance, insurance fund, insured event, medical service, insurance program, compulsory insurance, voluntary insurance

Мамлакатимизда соғлиқни сақлаш тизимини ислоҳ қилиш ва ривожлантириш давлат сиёсатининг устувор йўналишларидан бири ҳисобланади. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёев таъкидлаганидек, «...Биз ижтимоий соҳада аҳоли саломатлиги, оналик ва болаликни муҳофаза қилиш, дори воситалари билан ишончли таъминлаш, жисмоний бақувват ва маънавий жиҳатдан соғлом авлодни камол топтириш масалаларига алоҳида устувор аҳамият бермоқдамиз. Ана шу муаммолар ичига чуқур кириб бориш зарур». [1] Мамлакатимизда ижтимоий соҳада олиб борилаётган кенг қўламли ислохотлар, жумладан, соғлиқни сақлаш, таълим- тарбия, спорт, ижтимоий таъминот, оналик ва болаликни муҳофаза қилиш, одамларимизнинг ҳаёт даражаси ва сифатини ошириш масаласига устувораҳамият берилиб, комплекс ёндошув натижасида аҳолининг жумладан, болалар ва ногиронларнинг саломатлигини мустаҳкамлаш бўйича салмоқли натижаларга эришилмоқда.

Шунингдек, 2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегиясини «Фаол тадбиркорлик, инновацион ғоялар ва технологияларни қўллаб-қувватлаш йили»да амалга оширишга оид давлат дастури ўрта муддатли истикболда давлат сиёсатининг устувор йўналишларини белгилаб берган муҳим дастурий ҳужжат ҳисобланиб, унинг “Соғлиқни сақлаш тизимини такомиллаштириш” бандида белгиланганидек, жорий йилда илғор хорижий тажриба асосида тиббий суғурта механизмларини босқичма-босқич жорий этиш бўйича концепция ишлаб чиқиш кўзда тутилган. [2]

Ихтиёрий тиббий хизмат бозорининг муваффақиятсизлигига жавобан мажбурий тиббий суғурта юзага келади. Бу эса, ўз навбатида, қуйидагилар доирасида юз беради:

- Суғурта фондларининг суғурталанувчиларнинг иш ҳақлари ва даромадлари асосида шаклланган ресурслари чекланганлиги;

- Суғурта ҳодисаси юз берган пайтда тиббий хизматлар учун тўловларнинг тўлиқ қопланмаслиги;

- суғурта дастурлари асосида ёрдам турларининг чекланганлиги;

- тиббий хизматлар бозори конъюктурасига боғлиқликнинг кучлилиги;

- “умумий соғлиқни сақлаш”ни эмас балки “касалиқни суғурталаш”ни шаклланганлиги (яъни, профилактик йўналтирилганлик ўрнига минимал даволаниш кўздатутилади).

Тиббий суғуртанинг хориждаги замонавий тизимларида молиялаштиришнинг учта манбалари етакчилик қилади. Улар: давлат субсидиялари, иш берувчиларнинг мақсадли бадаллари ва ишчиларнинг ўзлари тўлайдиган бадаллар. Ушбу манбаларнинг нисбати турли мамлакатларда турлича бўлиб, бир-биридан жиддий фарқ қилади.

Мисол тариқасида, Европа Иттифоқи давлатлари миллий соғлиқни сақлаш тизимининг трансформациялашуви орқали тиббий суғурта тизимини жорий этди ва давлат соғлиқни сақлаш харажатларини камайтиришга шароит яратди. Хусусан, Европа Иттифоқи мамлакатларида тиббий хизматларни молиялаштиришнинг ўзаро фарқли шакллари ривожланган бўлиб, улардаги умумий ёндашув хизмат сифатига нисбатан мезонларнинг ишлаб чиқилганлигидадир. Таъкидлаш лозим, Европа Иттифоқи

мамлакатларида тиббий суғурта муносабатлари сезиларли микёсда ривожланганлиги тиббий хизматларнинг кўрсатилиши, қулайлиги, айниқса, тиббий хизмат сифатига бўлган талабни янада аниқлаштиради.

1-жадвал.

Жаҳон мамлакатларидаги соғлиқни сақлаш тизимларининг хусусиятлари [3]

Тизимлар	Тизимлар хусусиятлари	Тизимлар амал қиладиган давлатлар
Бозор ёки хусусий тизим	Тиббий ёрдам, асосан, унинг истеъмолчилари ҳисобидан тақдим этилади, ягона давлат тиббий суғурта тизими мавжуд эмас. Тиббий хизматларга эҳтиёж тиббий хизматлар бозори орқали қондирилади. Аҳоли ночор қисмига тиббий хизмат кўрсатиш харажатлари давлат дастурлари асосида қопланади	АҚШ
Давлат ёки Беверидж тизими	Аҳолига тиббий хизмат кўрсатиш харажатлари, асосан, давлат бюджети – корхона ва аҳолидан олинадиган солиқ ҳисобидан молиялаштирилади.	Буюк Британия, Ирландия, Дания, Португалия, Испания, Италия, Греция
Ижтимоий суғурта ёки Бисмарк тизими	Давлат фуқаролар даромади даражасидан қатъий назар уларнинг ҳаммасига тиббий хизмат кўрсатилишининг кафолатини зиммасига олади. Молиялаш манбалари - суғурта ташкилотлари фойдасидан чегирмалар, ходимлар иш ҳақидан тўловлар, бюджет маблағларидир.	Германия, Голландия, Франция, Канада, Австрия, Бельгия, Япония, Швейцария

Шуни қайд қилиш керакки, саноатлашган ривожланган Ғарбий Европа ва Шимолий Америка мамлакатлари жаҳон тиббий хизматлар бозорининг 62 фоизини ўзида қамраб олган. [4] Бу эса, ўз ўрнида тиббий хизматлар бозорининг ҳажми ва унинг ривожланиши ҳолатини янада ойдинлаштиради.

Европа Иттифоқи (ЕИ) мамлакатларида ижтимоий тиббий суғурта, яъни (давлат мажбурий тиббий суғуртаси) ривожланиши кўплаб омиллар билан чамбарчас боғлиқ. Австрия, Бельгия, Франция, Германия, Люксембург, Нидерландия ва Швейцария кабилар шулар жумласидандир.

ЕИнинг кўплаб мамлакатларида соғлиқни сақлаш тизимини молиялаштиришда ижтимоий-суғуртавий моделидан кенг фойдаланилади. Жумладан, ушбу модел ёрдамида давлат тиббий суғуртаси орқали аҳолини қамраб олиш даражаси 80-100 фоизни ташкил этади. [5]

ЕИ мамлакатларида иқтисодий-сиёсий ва тарихий-маданий омилларнинг турли хил даражада ривожланганлиги сабабли тиббий суғурта тизимнинг фарқли жиҳатлари кўзга ташланади. Қайд этиш лозим, хусусий суғурта амалиёти билан тиббий хизматларни молиялаштириш ҳажми кичик микдорда қолмоқда. Шу боисдан, давлат бюджети ва давлат мажбурий тиббий суғуртаси ушбу тизимни молиялаштиришда асосий манба сифатида вужудга келмоқда.

Ихтиёрий тиббий хизмат “бозорининг муваффақиятсизлиги”га жавобан мажбурий тиббий суғурта юзга келади. Бу эса ўз навбатида, қуйидагилар доирасида юз беради:

- суғурта фондларининг суғурталанувчиларнинг иш ҳақлари ва даромадлари асосида шаклланган ресурсларининг чекланганлиги;
- суғурта ҳодисаси содир бўлган пайтда тиббий хизматлар учун тўловларнинг тўлиқ қопланмаслиги;
- суғурта дастурлари асосида ёрдам турларининг чекланганлиги;
- тиббий хизматлар бозори конъюктурасига боғлиқликнинг кучлилиги;
- “умумий соғлиқни сақлаш”ни эмас балки “касалиқни суғурталаш”ни шаклланганлиги (яъни, профилактик йўналтирилганлик ўрнига минимал даволаниш кўздатутилади).

2-жадвал.

Тиббий хизматлар жаҳон бозорининг омиллар таъсирида ўзгариш тенденциялари [6]

Омиллар	Тенденция
Ёши катта аҳоли улушининг ўсиши	Тиббий хизматлар хусусиятининг ўзгариши: савдолашилмайдиган хизматдан савдолашиладиган хизматга ўтилиши
Аҳолига бир хилда тиббий хизмат кўрсатилиши	Давлатларнинг халқаро тиббий ихтисослашувининг шаклланиши
Сурункали касалликлар тарқалишининг ўсиши	Масофавий маслаҳат ва мониторингнинг ривожланиши
Давлат ислохотларининг йўналтирилганлиги	Соғлиқни сақлаш ва тиббий хизматни молиялаштириш ҳажмини ошиши

Европа Иттифоқи давлатларида соғлиқни сақлаш тизимини молиялаштириш тенденциялари Иккинчи жаҳон урушидан кейинги йилларда ижтимоий соҳани молиялаштиришнинг жадал ривожлантирилиши билан боғлиқ. Жумладан, давлат тиббий суғуртасини жорий этиш жараёни ЕИ давлатларида бир неча босқичларда амалга ошди. Хусусан, тиббий суғуртани молиялаштиришни самарали бўлиши устун даражада қатор омилларга боғлиқ. Тиббий суғуртанинг эволюцион шаклланиши ва ундан жамиятга молиявий наф келиши учун ушбу жараён жамиятнинг ўзидан бошланишини кўриш мумкин. Бу эса ўз навбатида, ижтимоий фаровонликни янада оширишга имконият беради (2-жадвал).

ЕИ нинг давлатлари миллий соғлиқни сақлаш тизимининг трансформациялашуви орқали тиббий суғурта тизимини жорий этди ва давлат соғлиқни сақлаш харажатларини камайтиришга шароит яратди.

ЕИ мамлакатлари фуқароларининг 84 миллион нафари хусусий тиббий суғуртадан фойдаланмоқда. Жумладан, 22,3 млн. – Германия, 16,2 млн. – Нидерландия давлатлари фуқаролари ҳисобланади. [7]

Германияда давлат тиббий суғуртасининг қуйидаги хусусиятлари мавжуд:

1. тиббий хизматни олишда қатъий ижтимоий адолат, тиббий хизмат ҳажми ва сифатини суғурта бадалларига боғлиқ эмаслиги;
2. ишловчи фуқаро ва унинг оила аъзолари суғурталанади;
3. мажбурий ва ихтиёрий тиббий суғурта тизимлари ўртасидаги чегаранинг аниқ белгиланганлиги;
4. мажбурий тиббий суғуртага эга бўлганлар ҳуқуқларининг кафолатланганлиги, хусусий тиббий суғурта бўйича хизматларга квоталар белгиланиши;
5. тиббий хизматлар (стационарда даволаниш ва медикаментлар) учун тўловнинг 50 фоизи беморнинг ҳисобидан қопланиши;
6. давлат тиббиёт муассасаларининг соғлиқни сақлаш тизимида устунликка эга эканлиги.

Францияда соғлиқни сақлаш тизими учун йўналтирилаётган харажатларда давлат улушининг юқори эканлигини кўриш мумкин. Ушбу давлатда соғлиқни сақлашга харажатлари ЯИМга нисбатан 11,6 фоизни ташкил этиб, ИХТТ аъзо давлатлари ўртача (9,3) харажатларидан юқори ҳисобланади. Ўз ўрнида Нидерландияда ушбу кўрсаткич 11,9 фоиз бўлса, АҚШда 17,7 фоизни ташкил этади. Киши бошига эса 4118 АҚШ долларидан тўғри келади (PPP бўйича, 2011 йил). [8]

Иккинчи жаҳон урушидан кейин Францияда умумий суғурта тизими жорий этилган бўлиб, тиббий хизматни иш ҳақига эга бўлган 5 тоифадаги (бемор, оналик, ногирон, қарилик ва ўлим билан боғлиқ) кишилар учун кафолатланар эди.

Францияда тиббий суғурта тизимининг ривожланиш тенденцияси қуйидаги кўринишга эга: [9]

- а) 1945-1960 йиллар иш ҳақи асосланган ҳолда ишчи хизматчилар ва расмий ишга бўлганлар учун тиббий суғурта жорий қилиниши;
 - б) 1961-1999 йиллар ўз-ўзини иш билан таъминловчилар, фермерлар ва студентлар учун тиббий суғурта тизимининг кенгайиши;
 - с) 2000 йилдан кам таъминланганлар учун давлат-субсидиар тизимининг жорий этилиши.
- 2008 йилда юз берган иқтисодий инқироз даврида Миллий тиббий суғурта тизимида икки йўналишда ислохотлар амалга оширилди, улар:

❖ тиббий хизмат нархини қатъий ҳисобини юритиш сиёсати. Норматив ставкаларнинг қатъий назорати жорий этилди ва тиббий хизматларни қоплаш ҳажми камайитирилди;

❖ нархни белгилашда тиббий асосланганлик сиёсати. Пул таклифи муаммосини камайитириш ва тиббий хизмат сифатини ошириб боришга қаратилган. Бундан қўзланган асосий мақсад биринчидан, шифокорларга “амалиёт учун тўла”, иккинчидан, “бутун умр ўрганиш” методини ҳаётга татбиқ этиш.

Испанияда соғлиқни сақлаш тизимида амалга оширилган ислохотлар доирасида соҳа харажатларининг 83 фоизи давлат маблағлари ҳисобидан қопланди. Касалликнинг илк даврида бемор дори воситалари учун тўловнинг

40 фоизини, сурункали беморлар эса 10 фоизини тўлаган бўлса, пенсионерлар тўловлардан бутунлай озод этилди. [10]

Масалан, Нидерландияда тиббий хизматларни молиялаштириш ислохотлари ўтган асрнинг биринчи ярмидан бошланди. [11] Хусусан:

I-босқич:

“Тиббий ёрдам фонди тўғрисида”ги қонун (1941 йил);

“Алоҳида тиббий харажатлар тўғрисида”ги қонун, AWBZ (1968 йил).

II-босқич:

“Шифохоналарнинг моддий техник базасини янгилаш тўғрисида”ги қонун (1971);

“Соғлиқни сақлаш тизимида тарифлар тўғрисида”ги қонун (1982);

III-босқич:

“Деккер ислохотлари” (1988);

“Тиббий суғурта тўғрисида”ги қонун (2006).

Шу билан бирга, 1986 йилда “Суғуртадан фойдаланиш” ва “Кексалар учун мажбурий тиббий суғуртани қўшма молиялаштириш” тўғрисидаги Қонунлар қабул қилинди.

Қайд этиб ўтиш керакки, Европа Иттифоқи давлатларида тиббий хизматларни молиялаштиришда давлат бюджети маблағлари билан бирга суғурта маблағларининг ҳам ўрни юқори. Хусусан, Германияда ижтимоий суғурта муносабатлари ривожланган бўлса, Буюк Британияда бюджет маблағларининг тутган ўрни катта. Нидерландиянинг ўзига хос аҳамияти эса, ихтиёрий тиббий суғуртанинг мажбурийлиги ажралиб туради.

АҚШдаги ихтиёрий тиббий суғуртанинг ўзига хос хусусияти унинг тўлалагича иш берувчи томонидан амалга оширилишидир. Иш берувчилар ўз ходимларига суғурта полислари тақдим этишлари шарт эмас. Лекин, касалликдан суғурта қилдириш АҚШда иш жойи бўйича кенг тарқалган суғурта тури ҳисобланади. Мамлакатда амалда тиббий суғуртанинг бир неча турларидан фойдаланилади. Айниқса, компенсация суғуртаси деб аталадиган хизмат, яъни «хизмат учун тўловлар» суғуртаси кенг тарқалган.

Бунда иш берувчи тегишли полис билан таъминланган ҳар бир ходим учун суғурта компаниясига суғурта мукофоти тўлайди. Кейин суғурта компанияси касалхона ёки бошқа тиббиёт муассасаси, ё врач

томонидан тақдим этилган чеклар учун пул тўлайди. Шу тариқа, суғурта режасига кирадиган хизматлар учун ҳақ тўланади. Одатда суғурта компанияси даволаниш харажатларининг 80 фоизини қоплайди, қолган қисмини эса суғурталанувчининг ўзи тўлаши керак. Бошқариладиган хизматлар суғуртаси муқобил тур саналади.

Суғуртанинг мазкур тури билан қамраб олинган америкаликлар сони жадаллик билан ошиб бормокда. Бунда суғурта компанияси врачлар, бошқа тиббиёт ходимлари, муассасалар, жумладан, касалхоналар билан суғуртанинг мазкур турида кўзда тутилган барча хизматларни кўрсатиш тўғрисида шартнома тузади. Одатда, тиббиёт муассасалари ҳар бир суғурталанувчи учун олдиндан тўланадиган ўзгармас суммани олади. Иккала суғурта тури ўртасидаги фарқ анча катта. «хизмат учун тўловлар» суғуртасида беморларга амалда кўрсатилган хизматлар қиймати тўланади. «Бошқариладиган хизматлар» суғуртасида тиббиёт муассасаси кўрсатилган хизмат ҳажмидан қатъий назар, фақат суғурта қилинган ҳар бир бемор учун белгиланган суммани олади.

Шундай қилиб, биринчи ҳолатда соғлиқни сақлаш тизими ходимлари миқдорларни жалб қилиш ва уларга турли хил хизматлар кўрсатишдан манфаатдор бўлсалар, иккинчи ҳолатда улар беморларга қўшимча даво чоралари тайинлашдан воз кечишлари эҳтимолли кўпроқ, ёки керагидан кўп даволаш чораларини қўлламайди. Тиббий хизмат харажатларининг катта қисми АҚШда иш берувчилар, жумладан, ҳукумат томонидан тўланадиган ихтиёрий тиббий суғурта ҳисобидан қопланади. Шунга қарамай, тиббий хизмат харажатларининг каттагина қисми фуқаролар зиммасига тушади. Бу тўловларни мувофиқлаштириш механизми бўлиб, харажатларни камайтиришга олиб боради. Чунки фуқаролар харажатларининг бир қисмини тўлаганлари учун ҳам врачга камроқ мурожаат қилишади.

Тиббий суғурта омонат ҳисоблари тизими Канада тиббий суғуртасининг муҳим белгиси бўлиб, у иш берувчи ва ишчи харажатларини ўртача 20 фоизга камайтиришга имкон беради. Омонат ҳисоблари иш берувчи ажратмаларидан шакллантирилади ва ходимга қарашли бўлади. Бунда даволаш учун сарфланмаган маблағлар унинг ҳисобида тўпланиб бораверади. Ишчилар бу маблағларни инвестиция қилишади, фоизларни эса қимматроқ хизматларга ҳақ тўлаш учун сарфлашади. Бу тиббий хизматлар бозори маблағларини капитализациялаш имконини беради. Қолаверса, бу тизим тиббий хизмат исътомолчилари ишончини қозониб бормокда. Чунки ушбу ажратмалар уларнинг мулк эганига ишончлари ортиб боради. Лекин бу тизимнинг ўзига яраша қамчиликларни борлигини қайд этиш керак. Агар беморга қиммат турадиган даволаш талаб этилса, тўпланиб борувчи ҳисобидаги маблағлар етмаслиги мумкин. Бу ҳолда давлат беморнинг ёши ва саломатлигига қараб харажатларни тўла ёки қисман қоплайдиган қўшимча суғурта тўловларини амалга оширади. Суғуртанинг бу модели тежамкор ҳисобланади. Чунки беморни ортиқча, асосланмаган харажатлардан сақлайди. Канада соғлиқни сақлаш ишларига ЯИМ ҳажмининг 9.5 фоизини сарф қилади. Бу киши бошига ўртача 2500 долларни ташкил қилади.

Сўров натижалари шуни кўрсатадики, Канаданинг кўпчилиги аҳолиси суғуртанинг 57 мазкур турини рационал (72%), эҳтиёжга қараб хизматлар танлашга имкон берувчи (67%) ва тиббиёт хизматчиларининг жавобгарлигини оширувчи чора (55%) сифатида баҳолаган.

Япония сўнгги йилларда аҳоли саломатлигини яхшилаш борасида катта муваффақиятларни қўлга киритади. Суғурта тиббиёти бу мамлакатда 1972 йилдан бошлаб амал қилади ва ҳозирги кунда суғурта умуммиллий кўриниш касб этган. У ҳудудий принципга асосланган бўлиб, кичик мулк эгалари, уларнинг оила азолари, ногирон ва ишсизларни қамраб олади. Бундай беморларга кўрсатиладиган хизматлар харажатларининг 70-90 фоизи давлат томонидан қопланади. Дори-дармонлар, хусусий ҳамшира хизматлари, алоҳида палатада ётиш харажатларини беморнинг ўзи қўтаради. Даволаш қийматини маслаҳатчи врачлар, ижтимоий таъминот органлари ва мамлакат Соғлиқни сақлаш вазирлиги назорат қилади. Умуман олганда, бу дастур бўйича тиббий харажатларнинг 70 фоизи қопланади. Лекин у профилактика ишлари, масалан, эмлаш, косметик жарроҳлик, нормал туғиш, ортопедик даволаш, шунингдек, тиббий тавсияларда кўзда тутилмаган абортларга қўлланилмайди. Бироқ дастур бўйича турли вазиятларга қараб белгиланган суммадан юқори барча харажатлар қоплаб берилади. Бадаллар оила ҳўжалигига солинган солиқнинг катталиги ва оила азолари сонидан келиб чиқиб, йилига тўрт марта тўланади. Японияда истиқомат қиладиган ҳар бир киши тиббий суғурта тизимида иштирок этиши шарт.

Мамлакатда тиббий суғурталашнинг икки: ҳудудий тамойил асосида ташкил этилган саломатликни суғурталаш миллий тизими ҳамда ишлаб чиқариш тамойили бўйича йўлга қўйилган ёлланма ходимларни суғурталаш тизими амал қилади.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Мирзиёев Ш. Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик – ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалиқ қондаси бўлиши керак. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг мамлакатимизни 2016 йилда ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг асосий яқунлари ва 2017 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамасининг кенгайтирилган мажлисидаги маърузаси. \Халқ сўзи, 2016 йил
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 22 январдаги ПФ-5308-сонли **Фармони**.
3. Фогельсон Ю.. Введение в страховое право. Просто о сложном. 2-ое издание, М., БИК, 2001. стр 122.
4. Герасимов П.А. Современные тенденции развития мирового рынка медицинских услуг: автореферат к.э.н. – Москва. Московский государственный институт международных отношений (университет) МИД РФ, 2015. – С.26.
5. Необходимость и особенности программно-целевого финансирования расходов бюджета на здравоохранение//Финансы и кредит. – Москва, 2013. - №6(534). – С. 19-27

6. The Private Health Insurance Market in Europe: Future trends, emerging opportunities and key players, 2010 маълумотлари.
7. Helene B., Zeynep O., Ankit K., David B. Sustaining universal health coverage in France: A perpetual challenge: Health, Nutrition and Population (HNP) Discussion Paper.- World Bank Group, June, 2014. – P. 14 /50.
8. Понеделко Г. Европа: Новые реалии Испании: социальное измерение демократических преобразований//Мировая экономика и международные отношения. –Helene B., Zeynep O., Ankit K., David B. Sustaining universal health coverage in France: A perpetual challenge: Health, Nutrition and Population (HNP) Discussion Paper.- World Bank Group, June, 2014. – P. 14 /50.
9. Понеделко Г. Европа: Новые реалии Испании: социальное измерение демократических преобразований//Мировая экономика и международные отношения. – Москва, 2004. - №1. – С.80-88.
10. Винанд Ван де Вен. Медицинское страхование в Нидерландах: опыт, трудности, перспективы. Выводы для России. Материал Семинар, организованный Межрегиональным Союзом Медицинских Страховщиков.– Университет им. Эразма Роттердамского. – Москва, 2014. “Соғлиқни сақлаш муассасалари тўғрисида”ги қонун (1985).
11. Галаганов В. Основы страхования и страхового дела: учебное пособие. – М.: “КНОРУС”, 2010 г. – 224 стр.

УЎК: 338.3(575.1)

ТУРИЗМ СОҲАСИДА АХБОРОТ ТЕХНОЛОГИЯЛАРИДАН САМАРАЛИ ФОЙДАЛАНИШ ЙЎНАЛИШЛАРИ

М.Т.Алимова, и.ф.д, проф., Самарқанд иқтисодий ва сервис институти, Самарқанд
Ж.И. Мамаризоев, талаба, Самарқанд иқтисодий ва сервис институти, Самарқанд

Аннотация. Мақолада туризм соҳасида ахборот технологияларидан самарали фойдаланиш масалалари кўриб чиқилган, рақамли технологиялардан фойдаланиш йўналишлари келтирилган. Туризм соҳасида ягона ахборот маконини – “Самарқанд – туризм маркази” интернет порталини яратиш таклифи илмий асосланган.

Калим сўзлар: туризм, рақамли технологиялар, туризмда ягона ахборот майдони, интеграцияланган марказлаштирилган ахборот тизими, компьютер брон қилиш тизимлари

Аннотация. В статье рассмотрены вопросы эффективного использования информационных технологий в сфере туризма, приведены направления использования цифровых технологий. Научно обосновано предложение создания единого информационного пространства в сфере туризма – Интернет портала “Самарқанд – центр туризма”.

Ключевые слова: туризм, цифровые технологии, единое информационное пространство в туризме, интегрированная централизованная информационная система, компьютерные системы бронирования

Abstract. The article deals with the issues of effective use of information technologies in the field of tourism, the directions for the use of digital technologies are given. The proposal to create a single information space in the field of tourism - the Internet portal “Samarkand - the center of tourism” is scientifically substantiated.

Key words: tourism, digital technologies, single information space in tourism, integrated centralized information system, computer reservation systems

Ҳозирги “ахборот технологиялари асри”да туристик бизнеснинг самарали фаолияти, авваламбор, туристик маҳсулотни ишлаб чиқишдан бошлаб унинг истеъмолчисига етказгунга қадар замонавий ахборот технологияларидан кенг миқёсда фойдаланишни тақозо қилмоқда. Ахборот технологиялари соҳасидаги янгиликлар туризм соҳасини инновацион ривожлантиришнинг муҳим йўналишига айланган.

Замонавий ахборот тизимига асосланган иқтисодийда баъзи бир тармоқлар доирасида тадбиркорлик фаолиятининг муваффақияти зарурий ахборотларни ўзаро айрибошлаш ва уларни етказиш тезлиги, ахборотларнинг долзарблиги, адекватлиги, тўлиқлиги ҳамда ўз вақтида узатилиши ва қабул қилиниши билан бевосита боғлиқдир. Туристик бизнеснинг самарали ривожланиши ҳам туристик маҳсулотларни ишлаб чиқиш, уни ўз вақтида истеъмолчиларга (туристларга) етказиб бериш босқичларига тегишли ҳар бир жараёнга замонавий ахборот технологияларини тадбиқ этишни назарда тутди.

Ахборот технологияларининг туризм индустриясини самарали ривожлантиришдаги аҳамиятига алоҳида эътибор қаратган баъзи мутахассис олимлар қуйидаги фикрларни билдириб ўтишган. Хусусан, Н.И.Плутникова: “Туризм ахборотларга тўйинган фаолият. Ахборотни тўплаш, қайта ишлаш, қўллаш ва узатиш, туризм индустриясидагидек кундалик фаолият юритиши учун муҳим бўлган бошқа тармоқлар кўп эмас. Туристик хизматлар сотувда истеъмол ёки ишлаб чиқариш товарлари сифатида намоён этилмайди ҳамда кўриб чиқилмайди. Уларни одатда олдиндан, истеъмол қилинадиган манзилдан йироқда харид қилишади. Шу сабабли туризм турли тасвирлар, тавсифлар, коммуникация ва ахборотларни узатиш воситаларига бевосита боғлиқдир”, – деб таъкидлайди [1]. Л.А.Родигин эса туризмда ахборотларни барча туристик фаолиятларни боғловчи бўгин сифатида талқин этади [2].

Шундай қилиб, туризм тармоғи доирасида туристик маҳсулотларни ишлаб чиқиш ва истеъмолчига етказиб беришнинг барча босқичларида туристик фаолият қатнашчиларини ягона марказга бирлаштирувчи бўгин бўлиб ахборотлар ҳисобланади. Бунда маълум бир товарлар эмас, айнан ахборот оқимлари туристик фаолият қатнашувчиларининг ўзаро алоқаларини таъминлайди ҳамда турли хил хизматлар ва тўловлар шаклида намоён бўлади. Туристик хизматлар ўз истеъмолчиларига етказиб берилмайди ва улар истеъмол қилингунга қадар сақланмайди. Балки ушбу хизматларнинг мавжудлиги, нархи ва сифати тўғрисидаги маълумотлар узатилади, ўрганилади ва мақбуллари танлаб олинади. Бундан ташқари, туристик соҳанинг

алоҳида компонентлари бир-бири билан узвий боғланган, чунки кўпчилик туристик ташкилотлар бир-бирининг фаолиятига жалб этилган ҳисобланади. Буларнинг барчаси туристик фаолиятни “юқори даражадаги интеграциялашган товар ва хизматлар мажмуи” сифатида таҳлил этиш талабини юзага келтиради. Бу, ўз навбатида, туристик фаолиятни ташкил этиш ва бошқаришда ахборот технологияларидан янада кўпроқ фойдаланишга мойилликнинг юқори даражада бўлишига сабаб бўлади. Бундан ташқари, туризм соҳасида алоҳида сегмент томонидан ахборот технологияларидан самарали фойдаланиш қолган йўналишлар учун ҳам муҳим аҳамият касб этади.

Бугунги кунда жаҳон туризмида фойдаланиладиган замонавий ахборот технологиялари тизимларини қуйидаги функционал гуруҳларга ажратиш мумкин: бронлаштириш ва резервлаштириш тизимлари; виртуал туристик ахборотлар тизими; менежментнинг ахборот тизимлари; электрон тижорат; геоахборот тизимлари; меҳмонхоналар мажмуининг бошқарув тизимларида ахборот технологиялари; интернетда туристик бизнесни қўллаб-қувватлаш тизимлари. Қуйида халқаро миқёсда шаклланган замонавий туристик ахборот тизимларини таҳлил этиш орқали ҳудудий туризм бозорига уларни тадбиқ этиш масалаларига тўхталиб ўтамыз.

Дунё миқёсида халқаро туризмнинг охириги ўн йилликдаги шиддатли ривожланиши иккита омил, яъни фуқаролик авиациясининг ва брон қилиш тизимларининг ривожланиши билан боғлиқ. Компьютерли захирага олиб қўйиш тизимлари CRS (Computer Reservation System) XX асрнинг 60-йилларида вужудга келиб, реал вақт режимида авиабилетларни захирага олиб қўйиш жараёнини тезлаштиришга хизмат қилди. Натижада мижозларга хизмат кўрсатиш вақтларининг қисқариши ҳисобидан сервис сифатининг ўсишини, таклиф этилаётган хизматлар турлари ва ҳажмининг ошишини таъминлаш билан бир қаторда авиалайнерларнинг юкламасини оптималлаштириш, эгилувчан нарх стратегиясини реализация қилиш, янги бошқарув услубларини қўллаш бўйича имкониятларни яратди.

CRSнинг кенг қўлламда тарқалиши ва ривожланиши, бир томондан кўрсатилаётган хизмат турларининг кўпайиши, иккинчи томондан эса электрон бронлаш хизматлари нархининг пасайиши билан боғлиқ бўлди. Ушбу тизим тобора кўпроқ туристик фаолиятнинг барча йўналишлари доирасини қамраб ола бошлади. Бу эса ўз навбатида глобал тақсимлаш тизимларининг GDS (Global Distribution System) шаклланишига замин яратди. Авиатранспортда жойларни брон қилиш бўйича электрон сервис имкониятларига қўшимча равишда ушбу тизимлар меҳмонхоналарда жойларни брон қилиш, автомобилларни ижарага олиш, валюта айрибошлаш, кўнгилочар дастурлар чипталарига буюртма бериш каби имкониятларни яратмоқда. Жаҳон миқёсида улардан энг йириклари: Amadeus, Galileo, Worldspan, Sabre, Trust, SRS (Steingerberger Reservation Service), Utell, Start ҳисобланади.

XX асрнинг 90-йилларида туристик маҳсулотларнинг шахсий мижозларига туристик хизматларни бронлаш бўйича электрон хизматларни амалга оширувчи Интернет Бронлаш Тизимлари IDS, шунингдек Альтернатив Бронлаш Тизимлари ADS шаклланди. Мижоз мустақил равишда ADSнинг исталган порталига кириб, аниқ ватга керакли меҳмонхонада, уни қониқтирган жойни танлаш, уни реал вақт режимида брон қилиш ҳамда шу онда бронлаштирилганликни тасдиқловчи ҳужжатни электрон кутисига қабул қилиб олиш имкониятига эга. Бугунги кунда минглаб шундай сайтлар мавжуд бўлиб, улар ичида: Expedia.com (www.expedia.com), Orbitz.com (www.orbitz.com), HRS.com (www.hrs.com), Travelocity.com (www.travelocity.com), Hotels.com (<http://hotels.com>), Priceline.com (www.priceline.com), Hotels.ru (<http://hotels.ru>) кабилари кенг тарқалган.

Ҳудудий туризм соҳасида инновацион технологиялардан фойдаланишнинг яна битта йўналиши мультимедия технологияларини тадбиқ этиш, хусусан, электрон каталоглар, қўлланмалар ва маълумотномаларни яратиш ва фойдаланувчиларга лазерли дисклар (CD-ROM), Internet ёки ахборот терминаллари орқали етказиш ҳисобланади. Электрон каталоглар уларнинг фойдаланувчиларига таклиф этилган маршрут бўйлаб виртуал равишда саёҳат қилиш, актив режимда ушбу маршрутни кўриб чиқиш, саёҳат уюштирмоқчи давлат, маршрут давомидаги туристик объектлар, меҳмонхоналар ва жойлаштиришнинг бошқа муқобил муассасалари, мазкур давлатда туризм соҳасининг ҳуқуқий-қонунчилик асослари, имтиёзлар ва чегирмалар тизими тўғрисидаги маълумотлар билан танишиши мумкин. Мультимедияли презентациялар ва экскурсияларни ишлаб чиқишда тобора кўпроқ flash-технологиялардан (виртуал мультимедия экскурсияларидан) фойдаланилмоқда. Жаҳон миқёсида энг таниқли электрон каталоглар: Hotel Guide (www.hotelguide.com), Flight Guide (www.flightguide.com), HRS (www.hrs.com), Business Travel Planner (www.btp24.com), TopTurizm (www.topturizm.ru), Travel.ru (www.travel.ru), В Отпуск.ру (www.votpusk.ru) ҳисобланади.

Бугунги кунда, Интернетдаги интерактив диалог орқали, келтирилган бир нечта туристик маҳсулотдан фойдаланувчи учун энг маъқулини танлашга ёрдам берувчи саёҳатчиларга тавсиялар тизими – (TRS)-эксперт тизимлари ишлаб чиқилган. Бирламчи TRS тавсияларни текст шаклида тақдим этган бўлса, ҳозирда мультимедия технологияларининг такомиллашуви саёҳатчиларга тавсияларнинг визуал тизимларини (VTRS) яратиш имкониятини келтириб чиқарди. Бундай тизимларга TRIP и TRIPS кабиларни мисол келтириш мумкин.

Ҳудудий туристик маҳсулотларнинг хорижий истеъмолчилари (Самарқандга ташриф буюрган хорижий туристлар) ўртасида ўтказилган социологик сўров натижаларига кўра, ҳудудий туризм бозорининг потенциал ташки харидорлари мамлакатимиз туризм олами тўғрисидаги маълумотларни топиш ва

“Ўзбекистонга сайёҳлик сафарига чиқиш” тўғрисидаги қарорни асосан туристик агентлик ва бюролар ҳамда дўстларининг маслаҳатлари ёрдамида қабул қилинмоқда (1-расм).

1-расм. Хорижий туристларнинг социологик сўрови натижаси

Ваҳоланки, Интернет тармоғининг бугунги кундаги кенг миқёсда оммалашуви туристик бизнесни юритиш, потенциал харидорларни топиш, туристик маҳсулотларни кенг доирадаги истеъмолчилар аудиториясига тарғиб этиш, улар билан алоқа ўрнатиш ва тижорат алоқаларини такомиллаштиришга катта имкониятлар яратиб бермоқда. Бу борада ҳудудий туристик ахборотларнинг электрон тизимини шакллантириш мазкур масаланинг замонавий ечими сифатида намоён бўлади. Турист ахборотлар тизими интеграциялашган ҳудудий туристик ахборотлар базасидаги маълумотларни веб-сайт орқали, мобил алоқа воситалари ёрдамида ҳудудий туристик маҳсулотларнинг потенциал истеъмолчиларига етказиб бериш имконини яратиб беради. Бунда ахборотларни етказиб беришнинг самарали воситаси сифатида ҳудуднинг виртуал туристик оламини – Веб порталини шакллантириш мақсадга мувофиқдир (“Самарқанд – туризм маркази” Веб портали).

Веб-портал орқали потенциал харидор ҳудуд, ҳудудда тақдим этилаётган туристик хизматлар тўғрисидаги зарурий маълумотларни тўплаш имконига эга бўлади. Айниқса, “мустақил туристлар” ҳеч қандай қийинчиликларсиз ўзининг мобил алоқа воситалари ёрдамида ўзларига манзур туристик маршрутни танлаш, ўз она тилларида зарурий маълумотлар билан танишиш, саёҳатини дастурлаш, йўл хариталарини уяли телефонида юклаб олиш, реал вақт режимида ҳудудий меҳмонхоналарда бўш жойлар ҳақидаги маълумотга эга бўлиш, туристик хизматларни танлашда уларнинг реал истеъмолчилари қолдирган фикр-мулоҳаза ва ҳаволалар билан танишиш, жойни брон қилиш, хизматларга буюртма бериш, ҳаттоки ҳудудга виртуал саёҳат қилиш имконига эга бўлади.

Потенциал харидорларнинг айнан шу Веб-сайтдан фойдаланиб ўз турпакетини танлаши ёки ўзи ташкил этиши учун ҳудудий туристик таклифнинг барча таркибий қисмлари тўғрисидаги маълумотларни имкон даражада тўлиқ жойлаштиришга эришиш лозим. Замонавий ахборот технологиялари шахсий Веб-сайтларга эга ҳудудий ташкилотларни матнли ёки графикли гипер-муружаатларни ўрнатиш орқали ягона сайтга бирлаштириш имкониятларини яратиб бермоқда. Демак, Самарқанд вилоятида фаолият юритувчи туризм индустрияси ташкилотлари ҳақида маълумот берувчи ягона “Самарқанд – туризм маркази” Веб-портали саҳифаларида ўрнатилган гипер-муружаатлар орқали ташкилотларнинг шахсий сайтларига ўтишни таъминлайди. Шу қаторда Интернетда шахсий саҳифага эга бўлмаган ташкилотлар тўғрисида маълумотлар Веб-порталнинг ўзида тақдим этилиб, буюртмаларни бошқариш вазифаси ҳам айнан шу сайт орқали ташкилотларнинг электрон манзилларига муружаат ёки телефон алоқаси орқали амалга оширилади. Яратилган Интернет-лойиҳа ёки Веб-сайтнинг муваффақияти қуйидагиларга, яъни: Интернетнинг қидирув тизимларида Веб-саҳифани топишнинг осонлиги; сайтда жойлаштирилган маълумотларни бир нечта хорижий тилларда узатилиши; сайтдан фойдаланишнинг қулайлиги ва сайтнинг жозибадорлиги; жойлаштирилган маълумотларнинг оператив тарзда янгиланиб борилиши; саёҳатчиларга тавсиялар тизими – (TRS)-эксперт тизимларидан фойдаланилганлик; ташриф китоблари воситасида мижозлар билан доимий мулоқот юритилиши; бир вақтнинг ўзида кўп мижозлар билан ишлаш имкониятларининг яратилганлиги билан белгиланади.

Ушбу сайт туристик ҳудуднинг ижобий имиджини яратиш ҳамда миллионлаб турли хил жўғрофий ҳудудларда жойлашган туристик маҳсулот истеъмолчиларига ҳудуд ва ҳудудий туристик маҳсулотлар ҳақида маълумотларни узатиш ва етказишнинг самарали воситаси ҳисобланади. Бунга туристик ташкилот ва туристик маҳсулотлар ҳақидаги маълумотларни визуаллаштириш ва тақдим этишнинг барча имкониятлари: график тасвир, овозли ахборот, анимация, видео тасвир ва кўплаб бошқа имкониятларини тўлиқ амалга ошириш орқали эришилади. Ушбу сайтнинг бозорнинг ҳолатига оператив тарздаги акс таъсир: ҳудудда ишлаб чиқиладиган туристик маҳсулот ва кўрсатиладиган хизматлар ҳақидаги маълумотларни янгилаш, янги туристик маҳсулот тўғрисидаги эълонларни жойлаштириш сифатида қўриш лозим.

Демак, туристик ҳудуднинг виртуал олами ҳисобланган ягона интеграциялашган Интернет сайтини шакллантириш ҳудудий туристик таклиф ва ҳудудий туристик талабнинг потенциал харидорлари ўртасидаги

ижтимоий-иқтисодий муносабатларни янги савдо нуқталарини барпо этмасдан туриб самарали амалга оширишнинг замонавий ечими ҳисобланади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Плотникова Н.И. Комплексная автоматизация туристского бизнеса: в 2 ч. – Часть 1. Информационные технологии в турфирме / Н. И. Плотникова. – М.: Советский спорт, 2001 г. – 320с. – С. 25.
2. Родигин, Л.А. Информационные технологии в гостиничном и туристском бизнесе / Л.А. Родигин. – М.: РМАТ, 1999. – С. 33.
3. Турдиева, Г. С., & Шоимов, А. С. (2020). Использование информационных технологий в сфере туризма. Academy, (6 (57)), 22-24.
4. Алеева, В. А., & Мочалова, Ю. Д. (2018). Применение современных информационных технологий в управлении бизнесом в сфере туризма. Бизнес-образование в экономике знаний, (3 (11)), 3-6.

УЎҚ 338

МАМЛАКАТНИНГ ИЖТИМОЙ-ИҚТИСОДИЙ РИВОЖЛАНИШИДА РАҚАМЛИ ИҚТИСОДИЁТНИНГ МОҲИЯТИ ВА РОЛИ

Н.Б. Атамуратова, ўқитувчи, Қорақалпоқ давлат университети, Нукус

Аннотация. Мақолада "рақамли иқтисодиёт"нинг шаклланишининг назарий асослари ва атаманинг асосий таърифлари, шунингдек, мамлакатнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланишида рақамли иқтисодиётнинг ривожланишининг моҳияти ва роли ўрганилган. Ҳар бир мамлакат учун стратегик аҳамиятга эга бўлган дунёнинг ривожланган мамлакатларида рақамли иқтисодиётга ўсиш даражаси ва катта ҳажмдаги инвестициялар таҳлил қилинган.

Калим сўзлар: рақамли иқтисодиёт, интернет, АКТ, рақамли технологиялар.

Аннотация. В статье рассматриваются теоретические основы формирования «цифровой экономики» и основные определения этого термина, а также сущность и роль развития цифровой экономики в социально-экономическом развитии страны. Проанализированы темпы роста и масштабные инвестиции в цифровую экономику в развитых странах мира, которые имеют стратегическое значение для каждой страны.

Ключевые слова: цифровая экономика, интернет, ИКТ, цифровые технологии

Abstract. The article examines the theoretical foundations of the formation of the "digital economy" and the main definitions of the term, as well as the essence and role of the development of the digital economy in the socio-economic development of the country. The growth rates and large-scale investments in the digital economy in the developed countries of the world, which are of strategic importance for each country, are analyzed.

Keywords: digital economy, Internet, ICT, digital technologies

Бугунги кунда рақамли технологиялар ва тармоқ эффектлари жаҳон иқтисодий тизимининг барча субъектларининг ижтимоий-иқтисодий, сиёсий ва маданий ҳаётининг ажралмас қисми ва умуман ижтимоий тараққиётнинг асосидир. Ўзбекистон, дунёнинг аксарият давлатлари сингари, ҳаётнинг барча соҳаларида билим, фан, техника ва ахборотнинг асосий роли билан тавсифланадиган яна бир технологик инқилоб, янги цивилизация пайдо бўлиш арафасида курибди.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёев 2020 йил учун энг муҳим устивор вазифалар ҳақидаги Олий Мажлисга Мурожаатномаси "Юртимиз "Халқаро ахборот коммуникация технологияларини ривожлантириш индекси" бўйича 2019 йилда 8 ғоғонага кўтарилган бўлса-да, ҳали жуда ҳам орқадамиз. Аксарият вазирлик ва идоралар, корхоналар рақамли технологиялардан мутлақо йироқ, десак, бу ҳам ҳақиқат.

Албатта, рақамли иқтисодиётни шакллантириш керакли инфратузилма, кўп маблағ ва меҳнат ресурсларини талаб этишини жуда яхши биламиз. Бироқ, қанчалик қийин бўлмасин, бу ишга бугун киришмасак, қачон киришамиз?! Эртага жуда кеч бўлади. Шу боис, рақамли иқтисодиётга фаол ўтиш – келгуси 5 йилдаги энг устувор вазифаларимиздан бири бўлади" [1] ва шу билан бирга, «...Рақамли иқтисодиёт ялпи ички маҳсулотни камида 30 фоизга ошириш ва коррупцияни кескин камайтириш имконини беради.

2020 йил 2 март куни "Илм, маърифат ва рақамли иқтисодиётни ривожлантириш йили"да амалга оширишга оид Давлат дастури тўғрисида"ги Ўзбекистон Президенти Фармони имзоланди. Ушбу дастур 284та банддан иборат бўлиб, унда умумий қиймати 18,2 трлн. сўм ва 10,3 млрд. АҚШ доллариға тенг лойиҳалар тасдиқланди. Бундан ташқари, Ахборот технологиялари ва коммуникацияларини ривожлантириш вазирлиги томонидан "Рақамли Ўзбекистон - 2030" дастури лойиҳасини ишлаб чиқиш, "Электрон ҳукумат" тизими такомиллаштириш, маҳаллий IT-технологиялари бозори салоҳияти ошириш, давлат маълумотларини бошқариш тизими яратиш каби бир қатор вазифалар юклатилди.

Ҳозирги кунда олимлар ва амалиётчиларнинг рақамлаштиришнинг мамлакатлар иқтисодий ўсишига, меҳнат унумдорлигини оширишга таъсири қанчалик муҳимлиги, шунингдек, мултипликатор ва тармоқлараро таъсирлар мумкинлиги тўғрисида яқдил фикрлари ишлаб чиқмаган бўлсада. Бироқ, ҳар бир киши рақамли инқилоб таъсири остида юзага келадиган ўзгаришларнинг катталиги ва муқаррарлигини тан олишмоқда. Ўзбекистон учун рақамли даврга мажбуран ўтиш глобал ўсиб бораётган глобал рақобат шароитида миллий хавфсизликни таъминлаш ва ресурсларга боғлиқ иқтисодиётнинг салбий ташқи томонларини нейтраллаштиришнинг муҳим масаласидир.

Рақамли технологиялар одамларнинг кундалик ҳаётини тубдан ўзгартирди, уни соддалаштирди, ишлаб чиқариш муносабатлари ва ишлаб чиқариш кучларини ўзгартирди, мамлакатларнинг маъмурий-худудий тузилишини ва иқтисодий инфратузилмасини яхшилади, алоқа ва коммуникация, ҳисоблаш кучи, ахборот тизимлари ва хизматларига янги талабларни пайдо қилмоқда. Ахборот анъанавий ишлаб чиқариш омилларидан (ишчи кучи, ер, капитал) аста-секин силжиш ва фойдаланиш хусусиятини ўзгартириб, ишлаб чиқаришнинг энг муҳим омилга айланади.[2]

Шубҳасиз, рақамли иқтисодийнинг асосий афзалликлари қуйидагилардан иборатдир:

- илғор технологияларни жорий этиш таъсири остида меҳнат унумдорлигини ошириш;
- ишлаб чиқариш ҳамда бошқариш жараёнларини тўлиқ модернизация қилиш;
- ахборотдан фойдаланиш даражаси ошиши натижасида транзакция харажатларининг камайиши;
- янги иш ўринларининг ташкил этилишини тезлаштириш;
- товарларни истеъмол қилишга кириш учун қўшимча тармоқ имкониятларини яратиш;
- бюрократия даражасини пасайтириш;
- маъмурий ресурсларнинг шаффофлигини ошириш;
- аҳоли ҳаёт даражасини яхшилаш.[3]

Ҳозирги вақтда рақамли иқтисодий замонвий жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш ҳодисасидир. Унинг қарама-қаршилик табиати бевосита мамлакатларни, бир томондан, ижобий иқтисодий ва ижтимоий таъсирларни бошқариш механизмларини излашга, иккинчидан, умумий рақамлаштиришдан келиб чиқадиган таҳдидларни зарарсизлантиришга мажбур қилади. Рақамли иқтисодий ривожлантиришни давлат томонидан тартибга солиш бўйича хорижий мамлакатларнинг (АҚШ, Европа Иттифоқи, Хитой, Корея, Япония, Россия) тажрибасини ўрганиш мақсадга мувофиқ ҳисобланади.

Бугунги кунда жамият ҳаётида рақамли тажрибани шакллантириш давом этмоқда, ахборотни етказиб бериш ва улардан фойдаланиш жараёни такомиллашмоқда.

Товарлар ишлаб чиқарувчилари ушбу рақамлаштириш жараёнига у ёки бу тарзда киришмоқда: жумладан, онлайн кассаларни жорий этиш, ходимлар билан ҳисоб-китоб қилишнинг янги усуллари ёки "содиқ" мижозлар доирасини кенгайтириш имкониятлари орқали.

Шуни англаш керакки, рақамлаштириш нафақат ахборот билан ишлаш, балким, ахборотлаштириш, рақамлаштириш каби янги АТ усуллари - рақамли маълумотларга асосланиб ҳақиқий реалликда сифат ўзгаришидир.

Шундай қилиб, ушбу йўналишда янада чуқурлашиб, бизнеснинг рақамли трансформациясининг глобал моҳиятини англаш учун қуйидаги рақамларга эътибор қаратамиз.

Жаҳон иқтисодий форумининг 2018 йилги ҳисоботида кўра, компаниялар бизнес стратегиясини рақамлаштириш учун тахминан 1,2 триллион АҚШ доллари сарфланган.[4] Микро даражада ишлаб чиқаришнинг ҳар бир босқичида рақамли усулларни қўллашни ўрганишдан иборат бўлган рақамли трансформацияни шакллантиришга жараёنли ёндашув асосида, рақамли усулларнинг таъсири иқтисодийнинг барча тармоқларига таъсир қилади деган хулосага келиш мумкин.

Бугунги кунда дунё аҳолисининг деярли ярмидан купини Интернетга уланган. Дунё аҳолисининг 53 фоизидан кўпроғи ёки 4,1 миллиард киши Интернетга улангана ва бу рақам ўсишда давом этмоқда. Шу билан бирга, 2018 йилдан 2019 йилгача ўсиш 5,3 фоиз пунктни ташкил этган. Бу ҳақида Ҳалқаро электралоқа иттифоқининг (ХЭИ) Женевада чоп этилган "Рақамли ривожланишни ўлчаш: 2019 йил учун фактлар ва рақамлар" маърузасида маълум қилган.[5]

Шу билан бирга, сайёрамиздаги 3,6 миллиард одам Бутунжаҳон Интернет тармоғига кириш ҳуқуқига эга эмас. Уларнинг аксарияти ривожланиш даражаси паст бўлган мамлакатлар фуқарolari бўлиб, ўртача ҳар ўн аҳолидан иккитаси Интернетдан фойдаланиш имкониятига эга эмас. Интернетдан фойдаланиш даражаси Европада энг юқори (82,5%), Африкада эса энг паст (28,2%).

ХЭИнинг ҳисоб-китобларига кўра, ҳозирда дунё аҳолисининг 96%и мобил рақамли сигналга кириш зонасида яшамокда. 93% и учун бу 3G ёки ундан юқори стандартларда фойдаланиш имконият мавжуд. Мобил рақамли сигналдан фойдаланиш даражаси Европада, Ғарбий ярим шарда ва Осиё-Тинч океани минтақасида қамров 95%, араб мамлакатларида - 91%, МДХ маконида - 88%, Африкада - 79%ини ташкил этмоқда.

Мобил рақамли сигнал қамровининг юқорилиги бу рақамли иқтисодий асосини ташкил этади. Чунки ривожланган мамлакатларда рақамли иқтисодий хизматларини мобил алоқа воситалари орқали кўрсатиш жадал ривожланмоқда. Мобил қурилма орқали хизматлардан фойдаланиш, буюртмалар бериш, онлайн хизматлардан фойдаланиш кенгаймоқда ва оммавийлашмоқда.

Рақамли технологиялар ҳамма жойда ва кундалик ҳаётнинг бир қисмига айланди. Буни муваффақият ҳикояси ёки ўз-ўзидан пайдо бўлган тараққиёт деб билишимиздан қатъи назар, савол туғилади: яқин келажакда бизнинг олдимизда қандай дунё пайдо бўлади? Ва бизга қандай рақамли келажак керак? Дунёдаги ривожланган давлатлар ўз келажagini рақамли иқтисодий билан боғлашмоқда. Европа Иттифоқининг иқтисодий ўсиши учун мақсадларни белгилайдиган 2015 йил май ойида тасдиқланган "Европа-2020 стратегияси"нинг асосий устуңларидан бири бу иқтисодий рақамлаштириш йўналиши ҳисобланади.[6] Стратегия 2017 йил январ ойида Комиссия томонидан илгари сурилган ва Европа Парламенти ҳамда Европа Иттифоқи Кенгашида муҳокама қилинган 16 та махсус ташаббусни ўз ичига олади. Рақамлаштиришнинг асосий мақсади-инновацияларни ривожлантириш, иқтисодий ривожланишни қўллаб-қувватлаш ва умуман

илмий-техник тараққиётни рағбатлантириш учун ахборот-коммуникация технологиялари салоҳиятидан фойдаланишни такомиллаштириш ва пировардида "ақли", барқарор ва инклюзив ўсишни шакллантиришга ҳисса қўшиш минтақа иқтисодиётини шакллантиришдан иборатдир.[7]

Европа Комиссиясининг тадқиқотида кўра, самарали ишлайдиган рақамли бозор бевосита иқтисодиётни ривожлантиришга яхши ҳисса қўшиши мумкин. Европа Иттифоқи (ЕИ) мисолида рақамлаштириш йилига 415 миллиард евро миқдорида иқтисодий вазиятнинг ўсишига ҳисса қўшмоқда ва юз минглаб янги иш ўринларини яратмоқда. Масалан, Буюк Британиянинг рақамли иқтисодиётининг ўсиш суръати 5,4% тенг бўлган, бу шу даврдаги ЯИМнинг 2% ўсиш суръатидан ҳам юқори, Хитойда рақамли иқтисодиётининг ўсиш суръати 16,6% тенг бўлган бўлса, мамлакат ЯИМни ўсиш суръатлари 6,6% тенг бўлган.[8]

Рақамли иқтисодиётни ривожланишини таҳлиliga назар солсак, ушбу курсаткични йиллар мобайнида кескин ўсиш даражасига темпига эга бўлаётганлигини куришимиз мумкин. Ривожланган 20 давлатларда рақамли иқтисодиётни усиш даражасини таҳлили 1-жадвалда келтирилган.

1-жадвалда келтирилган ривожланган 20 давлатларда рақамли иқтисодиётни усиш даражасини таҳлиliga кура барча давлатданда рақамли иқтисодиётни усиш даражаси ижобий тенденцияга эга бўлган. Бу эса рақамли иқтисодиётни мамлакат иқтисодиётидаги роли ва аҳамиятини ортиб бораётганлигидан далолат беради.

Рақамли иқтисодиёт кўплаб иштирокчилари мавжуд булган ва АКТ хизматларининг юқори даражадаги кириб борган бозорларда самарали ишлайди. Аввало, бу Интернетга боғлиқ бўлган тармоқларга (транспорт, савдо, логистика ва бошқалар) тааллуқлидир, бунда электрон сегмент улуши ЯИМнинг 10 фоизини, бандликнинг 4 фоизидан ортигини ташкил этади ва бу кўрсаткичлар аниқ ўсишга эга тренд ҳисобланади.[9]

Boston Consulting Group (BCG) компанияси тадқиқотларига кўра рақамли иқтисодиёт ҳажмини (фақат Интернет иқтисодиёти) G20 мамлакатлари ЯИМнинг 4,1 фоизига баҳоламоқда.

1-жадвал

Ривожланган 20 давлатларда рақамли иқтисодиётни усиш даражасини таҳлили

№	Давлатлар номи	2010	2016
1	Буюк Британия	8,3	12,4
2	Жанубий Корея	7,3	8
3	Хитой	5,5	6,9
4	Европа Иттифоқи	3,8	5,7
5	Хиндистон	4,1	5,6
6	Япония	4,7	5,6
7	АҚШ	4,7	5,4
8	Мексика	2,5	4,2
9	Германия	3	4
10	Саудия Арабистони	2,2	3,8
11	Австралия	3,3	3,7
12	Канада	3	3,6
13	Италия	2,1	3,5
14	Франция	2,9	3,4
15	Аргентина	2	3,3
16	Россия	1,9	2,8
17	ЖАР	1,9	2,5
18	Бразилия	2,2	2,4
19	Туркия	1,7	2,3
20	Индонезия	1,3	1,5

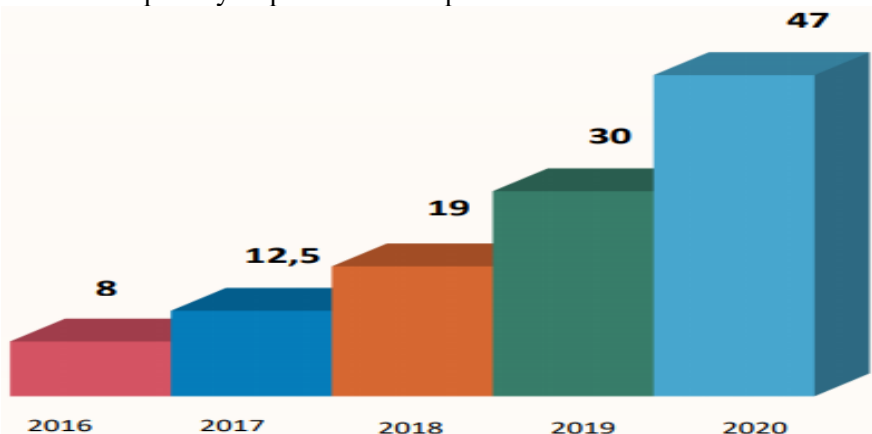
McKinsey компанияси маълумотларига кура, АҚШ ЯИМдаги рақамли иқтисодиёт улушини 10,9%, Хитой - 10,0%, Европа Иттифоқи мамлакатлари - 8,2%, Россия - 3,9% деб ҳисоблайди ва 2025 йилга келиб Россиянинг рақамли иқтисодиёти уч барабар кўпайишини ва ЯИМ ўсишига қўшган ҳиссаси 19 дан 34% гача бўлишини тахмин қилмоқда. BCG компанияси маълумотларига кўра, ривожланган мамлакатларнинг ЯИМдаги рақамли иқтисодиётнинг улуши 2010 йилдан бери 1,2 фоиз даражага ўсди ва 2016 йил охирида 5,5 фоизни ташкил этди.[10] Буюк Британия 2010 йилда "Рақамли иқтисодиёт тўғрисида"ги (Digital Economy Act), қонунни қабул қилган ва рақамли иқтисодиётни улушини ЯИМнинг 12 фоизига баҳолаган.[11]

Шу уринда рақамли иқтисодиётни жорий этишга жалб этилаётган инвестиция миқдори таҳлиliga ҳам эътибор қаратиш мақсадга мувофиқ ҳисобланади. Тадқиқотчи томонидан рақамли ўзгартириш учун АТ-бюджетлар таҳлили амалга оширилган. Ушбу таҳлили 1-расмда келтирилган бўлиб, агар 2016 йилда рақамли ўзгартириш учун АТ-бюджетларидан 8 млрд АҚШ доллари ажратилган булса, 2020 йилга келиб ушбу курсаткич қарийиб 8 баробарга ортган ва 47 млрд. АҚШ долларига тенг булган.

Рақамли иқтисодиётга киритилаётган катта ҳажмдаги инвестициялар таҳлилидан ҳам кўриш мумкинки. Бу йўналиш давлатларнинг стратегик аҳамиятга эга булса соҳаси ҳисобланади.

Бироқ, ҳар қандай динамик жараён сингари рақамлаштириш ҳам ўзаро таъсирни юқори сифатли мувофиқлаштириш учун бир қатор малакаларни талаб қиладиган муайян шароитларни яратади, масалан, ахборот-коммуникация технологиялари билан ишлаш, рақамли маконнинг янги имкониятларидан фойдаланиш профессионал ва шахсий эҳтиёжлар. Қайси ҳудудлар тезроқ ривожланиб бораётганини, уларда

ахборот технологиялари қандай тарқалаётганини кўриш учун аҳолининг ривожланишининг янги босқичига ўтишга тайёригини акс эттириш йўллари топиш керак.

1-расм. Рақамли ўзгартириш учун АТ-бюджетлар тахлили, млрд. \$[13]

Рақамли иқтисодиёт бу рақамли технологияларга асосланган иқтисодий фаолиятдир. Ахборот технологиялари (дастурлар, маълумотлар базаларини бошқариш тизимлари, автоматлаштирилган тизимлар ва бошқалар)ни ривожлантириш ва улардан фойдаланиш билан боғлиқ анъанавий ахборот иқтисодиёти ҳақида эмас, балки электрон товар ва хизматлар, Интернетда виртуал товарларни сотиш, электрон - Amazon, e-Bay, Alibaba каби тижорат, электрон пул ва крипто-валюталардан фойдаланиш, махсус Интернет хизматлари, биринчи навбатда ижтимоий тармоқлар, нарсаларнинг интернет (IoT), катта маълумотлар (Big Data), булутли ҳисоблаш (Cloud Computing) ҳисобланади. Бизнинг фикримизча, рақамли товарлар ва хизматлар саноати, жисмоний активларни рақамлаштириш каби тор маънода рақамли иқтисодиёт ҳақида гаплашишимиз мумкин, аммо кенг маънода, бу аксарият соҳалар (аниқроғи, мувофиқлаштирувчи инновацион ускуна). моддий ишлаб чиқаришдан ташқари мавжуд бўлмайдиган реал иқтисодиёт ҳисобланади. Ҳар қандай рақамли платформа аналог асосга эга, у асосий ва йўқ бўлганда рақамли ускуна ҳақиқатдан ажралган виртуал абстракцияга айланади. Шундай қилиб, нефтни етказиб бериш бўйича рақамли шартномаларнинг мавжудлиги ҳали ҳам сотиш учун нефтнинг асл қиймати зарурлигига асосланади. Рақамли иқтисодиёт саноат, қишлоқ хўжалиги комплекси, қурилиш, хизмат кўрсатиш ва давлат бошқарувини ривожлантиришга, мамлакатнинг глобал рақобатбардошлиги ва миллий хавфсизлигини оширишга қодир бўлган реал иқтисодиётга қўшимча вазифасини бажаради. Шундай қилиб, рақамли технологияларни жорий этиш анъанавий ишлаб чиқаришни параллел равишда ривожланиши билан амалга оширилиши керак, чунки рақамли иқтисодиётдан асосий дивидендлар фақатгина АТ-компания томонидан эмас, балки жамият томонидан олинади.

Энди бевосита “рақамли иқтисодиёт” терминига таъриф бериб утамыз. 1995 йилда америкалик дастурчи Николас Негропonte “рақамли иқтисодиёт” терминини амалиётга киритган.[13] Дунё моддий олам атомларини қайта ишлашдан виртуал олам битларини қайта ишлашга ўтмоқда, Бу оламда агар интернет мавжуд бўлса, оғирлиги йўқ товарлар бир зумда дунёнинг исталган нуқтасига етказилади.

Рақамли иқтисодиётнинг ривожланиши инсон фаолиятининг барча жаҳаларини ўзгартиришга олиб келди. Агар дастлабки 10 йил ичида (1995 йилдан бошлаб) рақамли иқтисодиёт электрон тижорат ва Интернет хизматлари бизнесига асосланган бўлса, энди у ҳаётнинг деярли барча соҳаларини қамраб олади: логистика, банк-молия, таълим, соғлиқни сақлаш, энергетика, қишлоқ хўжалиги, саноат. Бу рақамли темир йўл ва ақлли шаҳарлар, ақлли уйлар, ақлли транспорт воситалари, ақлли завод ва фабрикалар. Бизнесга кўрсатиладиган Интернет хизматлари даражаси анча мураккаблашмоқда: илгари қулланилган турли хил технологиялар бирлаштирилиб, ишлаб чиқариш жараёнларини бошқаришда мутлақо янги ёндашувлар яратилмоқда. Бундай воситалар PLM-тизимлари (маҳсулотнинг ҳаёт айланишини бошқариш) - маҳсулотнинг ҳаёт айланиш жараёнини бошқариш ҳамда BPM-тизимлари (бизнес жараёнларини бошқариш) - бизнес жараёнларини бошқариш тизимлари ҳисобланади.[14] Хужжатларнинг рақамлаштирилиши ва электрон имзоларнинг пайдо бўлиши электрон ҳукумат пайдо бўлишига имкон берди, бу давлат хизматлари рўйхатини кенгайтириш ва уларни фуқароларга кўрсатишни тезлаштиришга имкон берди.

Рақамли иқтисодиёт элементларининг жорий этилиши аллақачон барча соҳалар, жумладан – логистика, қишлоқ хўжалиги, туризм, банк, молия, телекоммуникация, полиграфия, йўловчилар ташиш, хусусан такси хизматлари (Uber, Yandex) киёфасини ўзгартирди. Рақамли иқтисодиёт меҳнат бозорига сезиларли таъсир кўрсатмоқда. Рақамли иқтисодиётни жорий этилиши натижасида анъанавий саноат тармоқларидаги асосий ўзгаришларни баъзи бир мисолларни келтириб утамыз: сайёҳлик агентликлари фаолиятида онлайн буюртма бериш ва мобил чипталарни ўрнини кенгаймоқда; рақамли банк тизимига эга банкларнинг олд офислари (интернет-банкнинг, мобил банк); чакана савдо дўконлари - виртуал омборлар ва етказиб бериш; давлат хизматлари идоралари - давлат хизматларининг ягона онлайн портали; анъанавий тиббиёт - телемедицина, шу жумладан врачларнинг видеоконференциялари, онлайн операциялар, тиббиёт муассасаларида электрон ёзувлар тизими; қуриқлаш ва соқчилар армияси - видеокузатув тизимлари орқали амалга оширилиши.

2017 йилда (Буюк Британия)нинг глобал ривожланиш институти ходимлари Руман Бухт ва Хикс Ричард “Defining, Conceptualising and Measuring the Digital Economy” мақоласини чоп этдилар.[15] Мақолада чет эл нашрларида ўша пайтда мавжуд бўлган “рақамли иқтисодиёт” тушунчасига ушбу мавзу бўйича биринчи келтирилган талкидан бошлаб ушбу мақола нашр этилган пайтгача бўлган даврдаги фикрлар таҳлил қилинган. Таҳлил натижаларига кўра қуйидаги натижаларга эга бўлинган:

- Рақамли тармоқ, рақамли иқтисодиёт ва рақамлаштирилган иқтисодиётни ўз ичига олган иқтисодиётнинг уч даражали моделини яратиш;

- ахборот-коммуникация технологияларини (АКТ) қўллаш концепцияси-дан фойдаланган ҳолда, унинг моҳияти қуйидагича: агар “ушбу турдаги иқтисодий фаолиятни АКТсиз олиб бориш мумкинми?” деган саволга жавоб “ҳа” бўлса, бундай ҳолатда АКТдан интенсив фойдаланиш мумкин; агар берилган саволга жавоб “йўқ” бўлса, яъни ушбу фаолият тури фақат АКТ иштирокида амалга оширилади. Демак биз кенг фойдаланиш концепцияси билан шуғулланмоқдамиз ва шу билан концепция нуктаи назаридан АКТдан фойдаланган ҳолда, рақамли иқтисодиёт кенг фойдаланиш концепциясига асосланган;

- келажакда жорий этилиши мумкин бўлган технологик ўзгаришларни ўз ичига олган ҳолда рақамли иқтисодиётнинг етарлича эгилувчан таъриф берилган: “Рақамли иқтисодиёт - бу фирмаларни рақамли технологиялари асосида ишлаб чиқилган рақамли маҳсулот ёки хизматларга асосланган бизнес модел бўйича тўлиқ ёки бир қисм ишлаб чиқариш ҳажмини бир қисмидир”;

- Аввало, “Рақамли иқтисодиёт” атамасининг моҳиятини белгилайдиган дастлабки изоҳлашларда Интернет технологиялари унинг доминант контент элементи сифатида қаралган эди [16], рақамли иқтисодиётга одамларнинг тармоқ технологиялари орқали ўзаро таъсирига ва пайдо бўлаётган ахборот оқимларига боғлиқ жараён сифатига, [17] ҳамда иқтисодиёт рақамли технологияларга жуда боғлиқ бўлган соҳаларга эътибор қаратилганди.[18]

Кейинги даврларда тадқиқотчиларнинг эътиборини иқтисодиётнинг турли соҳаларида ахборот технологияларини жорий этишдаги таъсирига [19] ҳамда рақамли иқтисодиётнинг таркибий қисмларидаги содир бўлган трансформация жараёнларига қаратишди. [20],[21]

2016 йилда Жаҳон банки томонидан рақамли иқтисодиётнинг ривожланганлик ҳолати, иқтисодиётга таъсири тўғрисида илк таҳлилий маъруза эълон қилинди. Мазкур маърузада “Рақамли иқтисодиёт бу – иқтисодий, ижтимоий ва маданий алоқаларни рақамли технологияларни қўллаш асосида амалга ошириш тизими” - деган ёндашув илгари сурилган. Шу билан бирга, маърузада у интернет фаолияти асосида ташкил топган иқтисодиёт, электрон иқтисодиёт ёки веб-иқтисодиёт деган терминлар билан ҳам ифодаланиши таъкидлаб ўтилган. [22]

Мустақил давлатлар ҳамдустлиги ҳудудида фаолият олиб боровчи олимларнинг асарларида “рақамли иқтисодиёт” таърифи ҳам эътибордан четда қолмаган. Қуйидаги 2-жадвалда муаллифлари томонидан ахборот технологиялари иқтисодиёти соҳасидаги фаолият олиб боровчи олимлари бўлган рақамли иқтисодиётнинг деярли барча таърифлари умумлаштиришга ҳаракат қилинган.

2-жадвал

МДХ олимларини рақамли иқтисодиёт бўйича фикрлари таҳлили [23-30]

№	Олимларнинг Ф.И.Ш.	Билдирган фикри
1	Аднамах И.С., Сторожева Е.В.	Рақамли иқтисодиёт - бу рақамли компьютер технологияларини ривожлантириш билан бевосита боғлиқ бўлган фаолият ҳисобланади, унга онлайн хизматлар кўрсатиш, электрон тўловлар ва Интернет-тижорат, краудфандинг ва бошқа хизматлар киради.
2	Алексеев И.В.	Рақамли иқтисодиёт бу рақамли ахборот-коммуникация технологияларидан фойдаланишга асосланган иқтисодий, ижтимоий ва маданий муносабатлар тизимидир.
3	Асанов Р. К.	Рақамли иқтисодиёт - бу юқори технологияли бизнес тузилмалари томонидан электрон маҳсулотлар ва хизматларни ишлаб чиқаришга ва ушбу маҳсулотларни электрон тижорат орқали тарқатишга асосланган иқтисодиётдир.
4	Бабкин А.В., Буркальцева Д.Д., Костень Д.Г., Воробьев Ю.Н.	Рақамли иқтисодиёт бу рақамли компьютер технологиялари сингари маълумотларни яратиш, қайта ишлаш, сақлаш, узатишнинг янги усулларига асосланган иқтисодиётдир.
5	Бойко Е.П., Евневич М.А., Колышкин А.В.	Рақамли технологияларга асосланган тадбирлар тўплами, шунингдек рақамли технологияларнинг ишлашини таъминловчи инфратузилма. Рақамли технологиялар - бу рақамли тизимлар асосида маълумотларни яратиш, йиғиш, қайта ишлаш, сақлаш ва узатиш билан боғлиқ технологиялар ҳисобланади.
6	В.М. Бондаренко	Рақамли иқтисодиёт - бу тўртинчи саноат инкилоби технологиялари, яъни 21-асрнинг рақамли технологиялари ва бошқа юқори технологияларига мос келаётган одамлар ўртасидаги муносабат-ларнинг ушбу моделини топишнинг ажралмас, тизимли, мураккаб муаммоси ва шакллантириш, ишлаб чиқиш ва амалга ошириш объектив белгиланган мақсадга эришишни таъминлаши керак.
7	Варламов К.	Рақамли иқтисодиёт - бу анъанавий бизнес ва ишлаб чиқариш муносабатларининг шакллари, аҳоли ва корхоналарнинг давлат билан ўзаро алоқалари шакллари мунтазам ва изчил равишда рақамлаштириш йўлидир.
8	Василенко Н.В.	Инсон фаолиятининг барча соҳаларида ахборотни сақлаш, қайта ишлаш ва узатиш учун рақамли технологияларни фаол жорий этиш ва улардан фойдаланиш билан тавсифланадиган иқтисодиёт тури.

9	Гасанов Т.А., Гасанов Г.А.	Рақамли иқтисодиёт - бу иқтисодиётдаги янги илмий ютуқлар ва илғор технологияларга, биринчи навбатда рақамли ахборот-коммуникация технологияларига асосланган институционал тои-фалар (тушунчалар) тизими бўлиб, уларнинг фаолияти ижтимоий ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишга, барқарор иқтисодий ўсишни сақлашга қаратилган. мамлакат фуқаролари-нинг фаровонлигини ва турмуш сифатини яхшилашга йўналтирилган иқтисодий тизим мажмуасидир. Рақамли иқтисодиёт бу институ-ционал иқтисодиётнинг ўзгариши бўлиб, у ўз фаолияти давомида мамлакатнинг инновацион ривожланишида рақамли технология-ларни ҳар томонлама ва тизимли равишда ишлатиб, ижтимоий бойликни ошириш, одамлар ҳаёт сифатини яхшилаш ва мамлакат-нинг иқтисодий хавфсизлиги таъминлашга йўналтирилган тизим ҳисобланади.
10	Головенчик Г. Г.	рақамли иқтисодиёт бу давлат, ишбилармон доиралар ва фуқаролар ўртасидаги глобал ахборот маконида ишлайдиган, тармоқ рақамли технологияларидан кенг фойдаланиш, маҳсулот ишлаб чиқариш ва ишлаб чиқаришни рақамли турлари ва шакллари яратадиган ижтимоий, иқтисодий ва технологик муносабатлар тизимидир. Ижтимоий-иқтисодий жараёнларнинг самарадорлигини ошириш мақсадида истеъмолчиларга хизмат кўрсатиш, бу бошқарув усуллари ва технологияларида доимий равишда инновацион ўзгаришларга олиб келади.
11	Иванов В.	Рақамли иқтисодиёт бу бизнинг ҳақиқатимизни тўлдирувчи виртуал муҳит.
12	Калужский М.Л.	Рақамли иқтисодиёт - бу Интернетдаги иқтисодий фаолият учун коммуникация муҳити, шунингдек уни амалга ошириш шакллари, усуллари, воситалари ва натижалари мажмуасидир.
13	Кунцман А.А.	Рақамли иқтисодиёт бу замонавий иқтисодиёт тури бўлиб, моддий маҳсулотлар ва хизматларни ишлаб чиқаришда ресурсларни белгилашда, шунингдек, маълумотларни сақлаш, қайта ишлаш ва узатиш учун рақамли технологиялардан фаол фойдаланиш каби маълумотлар ва билимларнинг устун ўрни билан тавсифланади.
14	Куприяновский В.П. Синягов С.А., Липатов С.И.	Рақамли иқтисодиёт бу электрон иқтисодий муносабатлардир.
15	Матвеева В.В.	Рақамли иқтисодиёт рақамли технологиялардан фойдаланган ҳолда иқтисодий ривожланишни жадаллаштириш учун парадигмадир.
16	Матюшок В.М.	Рақамли иқтисодиёт - бу ишлаб чиқариш қучларининг энг муҳим элементлари ҳамда талаб ва таклиф ўртасидаги тезлаштирилган динамика сифатида билим ва маълумотларнинг устунлиги билан глобал электрон муҳитга асосланган иқтисодий фаолият шакли-дир.
17	Мещеряков Р.	Рақамли иқтисодиёт атамасига иккита ёндашув мавжуд. Биринчи ёндашув "классик": рақамли иқтисодиёт бу рақамли технология-ларга асосланган иқтисодиёт ва шу билан бирга фақат электрон товарлар ва хизматлар соҳасини тавсифлаш тўғрироқдир. Классик мисоллар - телетибиёт, масофавий ўқитиш, медиаконтент тар-кибни сотиш (филмлар, телевизорлар, китоблар ва б.). Иккинчи ёндашув кенгайтирилган: рақамли иқтисодиёт- бу рақамли техно-логиялардан фойдаланган ҳолда иқтисодий ишлаб чиқаришдир".
18	Норец Н.К., Станкевич А.А.	Рақамли иқтисодиёт - бу рақамли (компьютер) ахборот-коммуникация технологияларидан фойдаланишга асосланган иқтисодий ва сиёсий, ижтимоий ва маданий муносабатлар тизими.
19	Петров А.А.	Рақамли иқтисодиётнинг иккита форматини ажратиб туради: ... бутун жамият, давлат, мамлакат, иқтисодиётни ривожлантириш инфратузилмаси сифатида (бутунги кунда ушбу инфратузилма устунлик касб этмокда), унинг ривожланиши рақамли иқтисодиётнинг бошқа шакли билан боғлиқ дастурий таъминотни ишлаб чиқиш, компьютер ускуналари ва бутловчи қисмларини ишлаб чиқариш, кадрлар тайёрлашни ўз ичига олган тегишли хизмат кўрсатиш соҳалари ва электрон саноатни ўз ичига олган миллий иқтисодиёт секторидир.
20	Плуготаренко С. А.	Рақамли иқтисодиётнинг экотизими - рақамли АТ ёрдамида қўшимча қиймат яратиладиган бозор сегментлари мажмуасидир.
21	Скрипко Д.А. ва б.қ.	Рақамли иқтисодиёт - бу бутун дунё бўйлаб иқтисодий фаолият, тижорат операциялари ва ахборот-коммуникация технологиялари (АКТ) асосида ишлайдиган профессионал ўзаро алоқалар тармоғи ҳисобланади.
22	Стародубцева Е. Б., Маркова О. М.	XX асрнинг ўрталарида рақамли иқтисодиёт пайдо бўлишининг асосий сабаби. жамият ҳаётининг "интернетлашуви" га айланди. Шунинг учун, бу Интернетга кириш сўзнинг тор маъносида рақамли иқтисодиёт концепциясини ташкил қилиши мумкин бўлган маълумотларга киришни кенгайтириш жараёни ва муайян операцияларни амалга ошириш имкониятига айланди. Рақамли иқтисодиёт деганда кенг маънода биз янги технологиялар пайдо бўлиши ва робототехника ривожланиши билан боғлиқ бўлган соҳалар мажмуини тушунамиз, бу ерда рақамли платформалар, янги технологиялар, робототехника, ақлли технологиялар ва бошқалар қўлланилади. Сўзнинг тор маъносида рақамли иқтисодиётнинг улуши жаҳон ЯИМнинг тахминан 5% ни ташкил қилади, ва сўзнинг кенг маъносида рақамли иқтисодиётнинг улуши - жаҳон ЯИМнинг 22%ига тенг бўлмокда.
23	Сударушкина И.В. Стефанова Н.А.	Рақамли иқтисодиёт - бу иқтисодиёт ва ижтимоий фаолиятнинг барча соҳаларига таъсир кўрсатадиган янги умумий мақсадли ахборот-коммуникация технологияларининг трансформацион таъсирининг натижасидир.
24	Ткач В. И.	Рақамли иқтисодиёт - бу контекстда интеллектуал капиталдан фойдаланишга қаратилган глобал, макро, мезо ва микро даражаларда мулк ва ялпи ички маҳсулотни барқарор

		иктисодий ривожлантиришга йўналтирилган одамлар, бизнес ва нарсаларнинг кенг қўлмали тузилган дунёси. рақамли платформалар, алгоритмлар, булутли инфратузилмалардан кенг фойдаланиш ва жамиятнинг ижтимоий-ахлоқий жиҳатларидаги ўзгаришлар ва хавфсизлик ва синергияни бошқариш жараёнидир.
25	Урманцева А.	Рақамли иктисодиётни Интернет, уяли алоқа, АКТ воситачили-гидаги иктисодий муносабатларнинг бир қисми сифатида тасаввур қилиш мумкин.
26	Энговатова А. А.	Рақамли иктисодиёт- бу рақамли компьютер технологияларига ўхшаб маълумотларни яратиш, қайта ишлаш, сақлаш, узатишнинг янги усулларига асосланган иктисодиётдир. Ушбу иктисодий модел доирасида амалдаги бозор бизнес моделлари тубдан ўзгариб бормокда, қўшимча қийматни шакллантириш модели сезиларли даражада ўзгариб бормокда, барча даражадаги воситачиларнинг иктисодиётдаги аҳамияти кескин пасаймоқда. Бундан ташқари, маҳсулотни шакллантиришга индивидуал ёндашувнинг аҳамияти ортиб бормокда, чунки энди биз ҳамма нарсани моделлаштиришимиз мумкин.

Юқорида келтирилган рақамлар ва фикрлардан келиб чиққан ҳолда умумий хулоса қиладиган бўлсак, авваломбор рақамли иктисодиёт-бу миллий иктисодиётни ривожлантириш воситаси сифатида ахборот технологиялари ҳамда интернет орқали хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятини шаффоф амалга оширишга қўмаклашувчи ва аҳолининг турмуш даражасини сезиларли даражада оширишга хизмат қилувчи тизимдир.

Рақамли иктисодиёт коррупция ва “қора иктисодиёт”нинг асосий кушандасидир. Чунки, рақамлар ҳамма нарсани муҳрлайди, хотирада сақлайди, керак пайтда маълумотларни тез тақдим этади. Бундай шароитда бирон маълумотни яшириш, яширин битимлар тузиш, у ёки бу фаолият ҳақида тўлиқ ахборот бермасликнинг иложи йўқ, компьютер ҳаммасини намоён қилиб қўяди. Маълумотлар қўплиги ва тизимлилиги ёлгон ва қинғир ишларга йўл бермайди, чунки тизимни алдаш имконсиз. Натижада “ифлос пулларни” ювиш, маблағларни ўғирлаш, самарасиз ва мақсадсиз сарфлаш, ошириб ё яшириб кўрсатиш имкони қолмайди. Бу эса иктисодиётга легал маблағлар оқимини оширади, солиқлар ўз вақтида ва тўғри тўланади, бюджет тақсимоти очик бўлади, ижтимоий соҳага йўналтирилган маблағлар ўғирланмайди, мактаблар, касалхоналар, йўлларга ажратилган пуллар тўлиқ етиб боради ва ҳоказо.

Давлатнинг рақамли иктисодиётни ривожлантириш йўлини танлаган-лиги ахборот технологиялари соҳасида ва умуман, электрон хужжатлар айланмаси соҳасида янги йўналишлар очиб беради. “Рақамли технологиялар” томон бурилишга бутун жаҳон интернет тармоғи ва сифатли алоқанинг ривожланиши сабабчи бўлди.

Рақамли ўзгаришлар даврида ҳар қандай давлатнинг кейинги иктисодий ривожланиши ва рақобатбардорлигининг ошиши кўп томонлама замонавий рақамли технологияларни жорий этиш ва ривожлантиришга боғлиқ бўлади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Мирзиёев Ш.М. 2020 йил 24 январдаги 2020 йил учун энг муҳим устивор вазибалар ҳақидаги Олий Мажлисга Мурожаатномаси.
2. Егина Н. А. Экономика знаний: глобальный тренд и перспективы России // Финансовая экономика. – 2018. – № 3. – с. 44–47.
3. Цифровая экономика: глобальные тренды и практика российского бизнеса. Доклад Национального исследовательского университета «Высшая школа экономики». [Электронный ресурс]. URL: https://imi.hse.ru/pr2017_1
4. The Digital Enterprise: moving from experimentation to transformation: [Электронный ресурс] // Insight Report of the World Economic Forum in collaboration with Bain & Company. 2018. URL: <https://www.weforum.org/reports/the-digital-enterprise-moving-from-experimentation-to-transformation>.
5. Ҳалқаро электралоқа иттифоқининг (ХЭИ) Женевада чоп этилган "Рақамли ривожланишни ўлчаш: 2019 йил учун фактлар ва рақамлар" маърузаси. <https://www.itu.int/ru/mediacentre/Pages/2019-PR19.aspx>
6. Atalay E., Phongthengtham P., Sotelo S., and Tannenbaum D. New Technologies and the Labor Market // Journal of Monetary Economics. 2018. Т. 97. С. 48–67.
7. Autor D.H. Why Are There Still So Many Jobs? The History and Future of Workplace Automation // Journal of Economic Perspectives. 2015. Т. 29(3). С. 3–30.
8. Autor D.H. Why Are There Still So Many Jobs? The History and Future of Workplace Automation // Journal of Economic Perspectives. 2015. Т. 29(3). С. 3–30.
9. Паньшин Б. Цифровая экономика: особенности и тенденции развития // Наука и инновации. 2016. № 3 (157). С. 17–20.
10. The Internet Economy in the G-20. The \$ 4.2 Trillion Growth Opportunity [Electronic resource]//The Boston Consulting Group. URL: <https://www.bcg.com/documents/file100409.pdf>
11. https://ru.wikipedia.org/wiki/Digital_Economy_Act_2010
12. Муаллиф томонидан International Data Corporation <https://www.idc.com/> маълумотларидан фойдаланилган.
13. Negroponte, N. (1995). *Being Digital*. Knopf. (Paperback edition, 1996, Vintage Books)
14. Добрынин А. П., Черных К. Ю., Куприяновский В. П. и др. Цифровая экономика – различные пути к эффективному применению технологий (BIM, PLM, CAD, IOT, Smart City, BIG DATA и другие) // Int. J. Open Inform. Technol. 2016. Vol. 4, № 1. P. 4–11
15. Бухт Р., Хикс Р. Определение, концепция и измерение цифровой экономики // Вестник международных организаций. 2018. Т. 13, № 2. С. 143–172.
16. Tapscott D. The Digital Economy: Promise and Peril in the Age of Networked Intelligence. New York: McGraw-Hill. 1996. 342 p.
17. Lane N. Advancing the Digital Economy into the 21st Century // Information Systems Frontiers. 1999. Vol. 1. № 3. P. 317–320. URL: <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=5052743>

18. Kling R., Lamb R. IT and Organizational Change in Digital Economies. Understanding the Digital Economy / E. Brynjolfsson, B. Kahin (eds). Cambridge, MA: MIT Press. 2000. P. 295–324.
19. Brynjolfsson E., Kahin B. Understanding the Digital Economy / E. Brynjolfsson, B. Kahin (eds). Cambridge, MA: MIT Press. 2000. P. 1–10.
20. Mesenbourg T.L. Measuring the Digital Economy. U.S. Bureau of the Census. 2001. URL: <https://www.census.gov/content/dam/Census/library/workingpapers/2001/>
21. Dahlman C., Mealy S., Wermelinger M. Harnessing the Digital Economy for Developing Countries. Paris: OECD. 2016. DOI: <https://doi.org/10.1787/18151949>. URL: <https://www.oecd-ilibrary.org/docserver/4adffb24-en>.
22. Основы цифровой экономики. Под ред. М.И. Столбова, Е.А. Бренделевой. Учебное пособие / -М.: Издательский дом «Научная Библиотека», 2018. -238 с.
23. Калужский М.Л. Маркетинговые сети в электронной коммерции: институциональный подход / М.Л. Калужский. – М.; Берлин: Директ-Медиа, 2014. – 402 с.
24. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 2 мартдаги “2017-2021 йилларда Ўзбекистон республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича ҳаракатлар стратегиясини «илм, маърифат ва рақамли иқтисодиётни ривожлантириш йили»да амалга оширишга оид давлат дастури тўғрисида”ги ПФ-5953-сон Фармони. <https://lex.uz/docs/4751561>
25. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 28 апрелдаги Рақамли иқтисодиёт ва электрон ҳукуматни кенг жорий этиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-4699-сон қарори <https://lex.uz/docs/4751561>
26. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг веб сайти <https://president.uz/uz>
27. С.С. Гулямов, Р.Х. Аюпов, О.М. Абдуллаев, Г.Р. Балтабаева. Рақамли иқтисодиётда блокчейн технологиялар. Т.: ТМИ, “Иқтисод-Молия” нашриёти, 2019, 447 бет.
28. http://iqtisodiyot.tsue.uz/sites/default/files/maqolalar/Nasimov_0.pdf
29. <https://finance.uz/index.php/uz/fuz-menu-biznes-uz/6699-ra-amli-i-tisodijotni-rivozhlantirish-mamlakatga-nima-beradi>
30. Глобал иқтисодий силкинишлар шароитида рақамли иқтисодиётни ривожлантириш истикболлари, и.ф.н. доцент, Расулов Нодирбек Мадрахимович, <http://www.e-science.uz/>

УДК 33

МАССОВЫЕ СОБЫТИЯ И ПРОЦЕССЫ В СТАТИСТИКЕ

Н.У. Бабаханова, преподаватель, Ташкентский государственный университет транспорта, Ташкент
А.Н. Бабаханов, магистрант, Ташкентский государственный университет транспорта, Ташкент

Annotatsiya. *Statistika ommaviy hodisa va jarayonlarni o'rganadi. Ushbu maqolada barcha sohalaridagi ommaviy hodisa va jarayonlar mazmuni, sifati va miqdori kabi tushunchalar o'rganilgan.*

Kalit so'zlar: *statistika, ommaviy hodisa va jarayonlar, miqdor va sifat*

Аннотация. *Статистика изучает массовые явления и процессы. В данной статье изучаются такие понятия, как содержание, качество и количество массовых явлений и процессов во всех сферах.*

Ключевые слова: *статистика, массовые явления и процессы, количество и качество*

Abstract. *Statistics studies mass events and processes. In this article, concepts such as the content, quality and quantity of mass events and processes in all fields have been studied.*

Keywords: *statistics, mass phenomenon and process, quantity and quality*

Объектом изучения статистики являются массовые явления и процессы. Они происходят в наборе вещей и между взаимосвязанными наборами. Здесь слово феномен обозначает реальное событие в жизни общества, в быту, в природе, одним словом, действительность в материальном мире. Например, рождение ребенка в семье, урожай хлопка, количество работников, количество осадков (снега или дождя), загрязнение окружающей среды и т. д. Под словом процесс понимается течение событий, с какой скоростью они протекают в определенных условиях пространства и времени, выходят на поверхность или нет, изменяются, развиваются события.

Общее определение массового явления: событие, возникающее в совокупности объектов или в комплексе элементов сложного объекта. Итак, массовое явление-это событие, результат действия, которое происходит в совокупности объектов. Общее определение массового процесса: поток событий, происходящих в совокупности объектов или в сложном объекте, их развитие. Массовый процесс-это поток событий, происходящих в совокупности объектов, и его характер, уровни их развития, изменения в ходе (движении) совокупных явлений. Например, увеличение числа детей, рожденных в Узбекистане, изменение рождаемости, снижение удельного веса хлопчатника и увеличение доли зерновых культур в общей посевной площади, увеличение выбросов в атмосферу газов предприятиями и автомобилями в городе Ташкенте, Изменение запасов недр и др.

Массовое явление и процесс характеризуются рядом существенных признаков. Первый существенный признак массового явления и процесса состоит в том, что в нем участвуют несколько объектов, которые имеют признак сходства. Одним из его существенных признаков является то, что в массовом явлении и процессе участвуют несколько самостоятельных объектов (агрегатных единиц). Это свойство проявляется и при рассмотрении сложных объектов как массовых явлений, так как такой объект состоит из множества отдельных элементов. Объекты множества, как и элементы сложного объекта, сходны друг с другом по соотношению, существенному для изучаемого явления и процесса.

Признак сходства, присущий отдельным объектам или элементам, обусловлен тем, что они имеют внутренние непротиворечивые принципиальные связи. А это значит, что изучаемые объекты, совокупность элементов имеют общую основу, качество, сущность с точки зрения внутреннего облика и в этом отношении однородны.

Отсюда массовые явления и процессы, изучаемые в статистике, проявляются в однородном по своей сущности и качеству множестве. При этом он может выражаться по-разному в количественном отношении.

Второе свойство массового явления и процесса состоит в том, что объекты, элементы некоторого множества, обладая признаком их тождества, действуют независимо, волевым образом. Это еще одна важная особенность массового явления и процесса. Он исходит из того, что некоторые объекты, элементы изучаемого множества, наряду со сходством между собой, обладают признаком тождества. Каждый объект, элемент множества выступает в жизни в едином единстве аспектов сходства и тождества, воспринимается как обладатель определенного явления и процесса. Таким образом, из обобщения отдельных событий и процессов формируется массовое явление и процесс, который является объектом изучения статистики.

Третье свойство массового явления и процесса - детали об одном объекте множества не могут быть определены на основе интерпретаций всех других его объектов. Другое свойство массового явления и процесса - фактические детали (показатели) об одном из объектов, элементов множества, участвующих в его возникновении, не могут быть определены полностью или полностью из деталей остальных объектов. Фактические характеристики конкретного хозяйственного или промышленного предприятия, такие как продукция, затраты и расходование средств, технические средства, не могут быть найдены на основе соответствующих характеристик других хозяйств и предприятий. Другими словами, между некоторыми характеристиками различных объектов существует полная или частичная независимость. Из этого можно сделать вывод, что если говорить о наличии данных обо всех изучаемых объектах, кроме одного, то истинные показатели этого неизвестного объекта невозможно определить на их основе, но можно лишь приблизительно оценить.

Наконец, четвертый важнейший признак массового явления и процесса заключается в том, что в нем возникает определенная закономерность, но в отдельном явлении она обычно не наблюдается. И, наконец, еще одно важное свойство массового явления и процесса заключается в том, что в нем возникает определенная закономерность, но она не наблюдается во многих случаях в отдельных элементах, то есть в отдельно рассматриваемом явлении. Эта закономерность вытекает из сущности массового явления и процесса, является неотъемлемым аспектом его природы. Такая закономерность называется статистической закономерностью. Но такие закономерности нельзя трактовать как общие для статистики в целом, ее частные закономерности, т. к., в данном случае, они оставались бы понятием, сходным с предметом в замкнутом состоянии, то есть чем-то стоящим в вакууме. Раскрытие и исследование закономерностей, проявляющихся в массовых явлениях и процессах, является основной задачей статистики, конечной целью, преследуемой при статистической проверке и достигаемой в действительности. Всегда они проявляются в виде обобщающих показателей, которые получаются в процессе сбора и обработки информации о тех или иных явлениях и процессах и характеризуют количественные соотношения по всей совокупности. В то же время статистические закономерности выражают непротиворечивые связи, закономерности, относящиеся к различным аспектам природы массового явления и процесса. В этом отношении их можно условно разделить на два типа с определенной степенью условности:

во-первых, законы, выражающие связи в структуре изучаемой совокупности явлений, их называют законами распределения.

во-вторых, закономерности, выражающие динамизм массового явления и процесса, их также можно назвать закономерностями развития (прогресса).

Таким образом, статистические закономерности возникают в массовых явлениях и процессах под влиянием их первопричин. Они не проявляются в тех или иных явлениях, и это связано с тем, что в этом случае вспомогательные вторичные факторы, Причины, играя важную роль, подрезают силу влияния первичных причин, а также могут доминировать над ними. Если рассматривать процесс в целом, в совокупности всех движущих сил, то случайные дисперсии будут иметь тенденцию к сглаживанию, сглаживанию, поскольку одни из них являются положительными, а другие-отрицательными. Чем больше размер исследуемого множества, тем больше сглаживаются, размываются последствия вторичных причин, то есть случайных расхождений, возникших под их влиянием. В результате более ярко проявляются необходимые причинно-следственные связи, то есть законы биологии, экономики, физики, химии и др.

Но в некоторых случаях закон больших чисел может не соблюдаться, и статистические законы могут не возникать, даже если число множеств увеличивается. В нашем быту, в экономической жизни такая ситуация наблюдается в следующих случаях:

- когда изучаемые явления являются результатом преднамеренного, преднамеренного поведения;
- когда изучаемый набор не однороден по своей природе, то есть состоит из явлений, имеющих различное качество;
- когда вторичные причины, влияющие на различные элементы массового процесса, находятся в сильной взаимосвязи.

Для того чтобы статистические закономерности проявились в том, что явление является результатом бескорыстного поведения, совокупность должна быть однородной. Поэтому для того, чтобы закон больших

чисел действовал и статистические законы возникли, должны быть обеспечены определенные условия. Первое условие-изучаемые явления должны быть результатом бескорыстного, свободного поведения. Только в этом случае явление приобретает случайный характер и создаются условия для того, чтобы элементы множества были независимыми, волевыми, так как влияющие на них вторичные причины либо не будут иметь между собой сильной связи, либо будут слабо связаны, в результате чего большинство элементов также будет обладать этим качеством. Второе условие-изучаемый набор должен быть однородным. Изучаемый массовый процесс также является однородным, однородным, если его компоненты находятся под влиянием тех или иных основных причин. В него нельзя добавлять новые элементы другой природы, иначе коллекция будет разнородной и сформируется из частей, на которые влияют различные первопричины. Изучение таких множеств изначально требует разделения его на однородные части. Точное определение массового явления - это не совокупность каких-либо явлений, а целая их совокупность, в которой проявляются статистические закономерности. Изложенные выше пункты дают возможность более точно и полно описать массовое явление и процесс. Массовое явление и процесс представляют собой не совокупность каких-либо событий (фактов), а совокупность таких, в которых имеются внутренние непротиворечивые связи и выражающие их закономерности, не наблюдающиеся при рассмотрении их в отдельности.

Статистическая наука изучает все массовые явления и процессы независимо от того, к каким отраслям они относятся. В этом случае проявляется его универсальный, общечеловеческий аспект. Тем не менее, неуместно видеть в этом какие-либо признаки вредного универсализма. Любая наука имеет определенную степень общности. Изучая массовое явление и процесс, статистика описывает его количественно, то есть с помощью чисел. И это вытекает из предмета его изучения.

Таким образом, предметом статистической науки является изучение количественно-качественной определенности массовых явлений и процессов, выражение в них закономерностей, проявляющихся в конкретных условиях пространства и времени через количественные соотношения.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Абдуллаев Ё. Статистика назарияси. –Т., 2002.
2. Кейн Е. Экономическая статистика и эконометрика. Перевод с английского. -М., Статистика, 2007.
3. Бабаханова Н. У. и др. Кредитная система предприятия (в предприятиях железнодорожного транспорта) АО «ЎТЙ» //Актуальные вопросы современной науки и образования: сборник. – 2020. – С. 44.
4. Babakhanova N. U. et al. External and internal factors of financial well-being of the railway company JSC «ЎТЙ» //Современная наука: актуальные вопросы, достижения и инновации. – 2019. – С. 104-106.
5. Babakhanova N. U. et al. Features of accounting in railway transport and its priorities for its development //World science: problems and innovations. – 2019. – С. 33-35.

УЎК 330.33.015:336.77

ТИЖОРАТ БАНКЛАРИ МИЖОЗЛАРИНИНГ КРЕДИТ ТЎЛОВИГА ЛАЁҚАТЛИЛИГИНИ БАҲОЛАШНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ

С.Ж. Гадов, PhD, Термиз давлат университети, Термиз

Аннотация. Тижорат банклари миждозларининг кредит тўловига лаёқатлилигини баҳолашни такомиллаштириши кредит рискин даражасининг ошишини олдини олишининг зарурий шартларидан бири ҳисобланади. Ўзбекистон Республикаси тижорат банкларида юридик шахс мақомига эга бўлган миждозларининг кредит тўловига лаёқатлилигини баҳолашда асосан молиявий кўрсаткичлар тизимидан фойдаланилади. Бу эса, банklar миждозларининг кредит тўловига лаёқатлилигини аниқлашининг молиявий коэффициентларга асосланган шаклини такомиллаштириши заруриятини юзага келтиради.

Мақолада Ўзбекистон Республикаси тижорат банклари миждозларининг кредит тўловига лаёқатлилигини баҳолашининг амалдаги ҳолати таҳлил қилинган ва уни такомиллаштиришига қаратилган илмий тақлифлар ишлаб чиқилган.

Калит сўзлар: тижорат банки, кредит, муаммоли кредит, кредит рискин, кредит тўловига лаёқатлилик, молиявий коэффициент, пул оқими, захира

Аннотация. Улучшение оценки кредитоспособности клиентов коммерческих банков является одним из необходимых условий предотвращения увеличения кредитного риска. В коммерческих банках Республики Узбекистан система финансовых показателей в основном используется для оценки кредитоспособности клиентов со статусом юридического лица. Это вызывает необходимость совершенствования формы определения кредитоспособности клиентов банка на основе финансовых коэффициентов.

В статье анализируется современное состояние оценки кредитоспособности клиентов коммерческих банков Республики Узбекистан и разрабатываются научные предложения по ее совершенствованию.

Ключевые слова: коммерческий банк, кредит, проблемный кредит, кредитный риск, кредитная платежеспособность, финансовый коэффициент, денежный поток, запас

Abstract. Improving the assessment of the creditworthiness of clients of commercial banks is one of the prerequisites for preventing an increase in the level of credit risk. In the commercial banks of the Republic of Uzbekistan, the system of financial indicators is mainly used to assess the creditworthiness of customers with the status of a legal entity. This makes it necessary to improve the form of determining the creditworthiness of bank customers based on financial ratios.

The article analyzes the current state of assessing the creditworthiness of clients of commercial banks of the Republic of Uzbekistan and develops scientific proposals aimed at its improvement.

Key words: commercial bank, loan, problem loan, credit risk, solvency, financial ratio, cash flow, reserve

Кириш. Ўзбекистон Республикаси банк тизимини 2020-2025 йилларга мўлжалланган ислоҳ қилиш стратегиясида тижорат банкларининг кредит портфелини бошқаришни такомиллаштириш мамлакат банк тизимини ислоҳ қилишнинг устувор йўналишларидан бири сифатида эътироф этилган [1]. Бу эса, ўз навбатида, тижорат банклари кредит портфелини бошқаришнинг асосий масалаларидан бири бўлган мижозларнинг кредит тўловига лаёқатлилигини баҳолаш амалиётини такомиллаштириш заруриятини юзага келтиради.

Адабиётлар шарҳи. В. Просаловнинг фикрига кўра, банк мижозларининг кредит тўловига лаёқатлилиги корхона ва ташкилотларнинг молия-хўжалик фаолиятининг ҳолати бўлиб, у кредит олувчининг кредитни кредит шартномаси шартларига мувофиқ қайтаришига ишонч беради [2].

Е.Ширинскаянинг хулосасига кўра, кредит тўловига лаёқатлилиқ деганда кредитни олиш учун шарт-шароитларнинг мавжудлиги ва уни қайтариш қобилияти тушунилади [3].

С.Кемаевнинг фикрича, кредит тўловига лаёқатлилиқнинг моҳияти кредит олувчининг шаклланган ҳуқуқий ва хўжалик-молиявий ҳолатида анмоён бўлиб, уни баҳолаш натижасида банк кредит олувчи билан кредит муносабатларини бошлаш ёки тўтатиш тўғрисида қарор қабул қилади [4].

О.Лаврушиннинг хулосасига кўра, мижознинг кредит тўловига лаёқатлилиги деганда унинг қийматни қайтариб беришлик, муддатлилиқ, тўловлилиқ шартлари асосида бериш бўйича битимни амалга ошира олиш қобилияти тушунилади [5].

И.Вишняковнинг фикрига кўра, кредит тўловига лаёқатлилиқ – бу кредит олувчининг молиявий-хўжалик фаолиятини қоникари баҳолаш ва ижобий кредит тарихи мавжудлиги асосида белгиланган кредит битимини қайтаришлик, муддатлилиқ ва тўловлилиқ шартларида амалга ошириш қобилиятидир [6].

Э. Рид ва Р. Коттернинг хулосасига кўра, рентабеллик, ликвидлилиқ, айланиш ва маблағлар жалб қилиш коэффициентлари корхонанинг кредит тўловига лаёқатлилигининг турли жиҳатларини белгилайди [7].

Ж.Гупта, М. Барзотто, А.Хорасганилар кичик ва ўрта корхоналарга кредитлар бўйича дефолт рискин баҳолаш аниқлигини ошириш учун кечиктирилган тўловлар таҳлилини кучайтиришни таклиф қилишган [8].

М.Делис, И.Ҳасан, Н. Милонидислар кутилаётган кредит рискин баҳолаш учун LIBOR ставкасидаги кредитлар бўйича фоиз ставкалари спрэйдан фойдаланган [9].

И. Алимардоновнинг хулосасига кўра, молиявий коэффициентлар таркибига қўшимча равишда фойда меъёри коэффициентларини, қарзга хизмат кўрсатиш коэффициенти ва кредитор қарздорлиқнинг айланиш коэффициенти кириштириш йўли билан кичик бизнес субъектларининг кредит тўловига лаёқатлилигини аниқлаш методикасини такомиллаштириш зарур [10].

Тадқиқот методологияси. Ушбу мақолада илмий тадқиқот олиб боришда қиёслаш, таққослаш, синтез, таққослама таҳлили, иқтисодий таҳлил, сифат кўрсаткичларини ҳисоблаш, уларни бир-бири билан солиштириш йўли билан статистик қайта ишлаш усули каби методлардан фойдаланилган.

Таҳлил ва натижалар. Ўзбекистон Республикаси тижорат банкларида юридик шахс мақомига эга бўлган мижозларнинг кредит тўловига лаёқатлилигини баҳолаш учта асосий ва иккита қўшимча молиявий коэффициентдан фойдаланилмоқда.

Асосий молиявий коэффициентлар сифатида қуйидаги коэффициентлардан фойдаланилмоқда:

- *ликвидлилиқ коэффициенти;
- *қоплаш коэффициенти;
- *мухторлик коэффициенти.

Қўшимча молиявий коэффициентлар сифатида қуйидаги коэффициентлардан фойдаланилмоқда:

- *дебитор қарздорлиқнинг айланиш коэффициенти;
- *товар захираларининг айланиш коэффициенти.

Асосий молиявий коэффициентларнинг меъёрий даражалари мавжуд бўлиб, кредит тўловига лаёқатлилиқнинг ҳар бир синфи учун аниқ мезонлар белгиланган. Аммо, қўшимча молиявий коэффициентларнинг молиявий даражалари мавжуд эмас.

1-жадвал маълумотларидан кўринадики, республикада тижорат банклари томонидан юридик шахс мақомига эга бўлган мижозларнинг кредит тўловига лаёқатлилигини баҳолашда қўлланиладиган асосий молиявий коэффициентлар аниқ мезонларга эга.

1-жадвал

Ўзбекистон тижорат банкларида юридик шахс мақомига эга бўлган мижозларнинг кредит тўловига лаёқатлилигини баҳолашда қўлланиладиган асосий молиявий коэффициентлар ва уларнинг меъёрий даражалари [11]

№	Молиявий коэффициентлар	I-синф	II-синф	III-синф
1	Ликвидлилиқ коэффициенти (Кл)	$Кл > 1,5$	$1,5 > Кл > 1,0$	$1,0 > Кл > 0,5$
2	Қоплаш коэффициенти (Кк)	$Кк > 2,0$	$2,0 > Кк > 1,0$	$1,0 > Кк > 0,5$
3	Мухторлик коэффициенти (Км), фоизда	$Км > 60\%$	$60\% > Км > 30\%$	$30\% > Км > 15\%$

Қуйида аниқ олинган корхона мисолида кредит тўловига лаёқатлилиқ даражасига баҳо берамиз.

**“Охангаронцемент” АЖнинг кредит тўловига лаёқатлилики кўрсаткичлари, 2020 йилнинг 31 декабрь
ҳолатига [12]**

Молиявий коэффициентлар	Даражаси
Ликвидлилики коэффициенти	4,6
Қоплаш коэффициенти	7,3
Мухторлики коэффициенти	0,79

2-жадвал маълумотларидан кўринадики, “Охангаронцемент” АЖ асосий молиявий коэффициентлар бўйича кредит тўловига лаёқатли ҳисобланади.

Эътироф этиш жоизки, юқорида қайд этилган уч молиявий коэффициент юридик шахс мақомига эга бўлган субъектларнинг кредит тўловига лаёқатлилигини қуйидаги жиҳатларини камраб олмаган:

1. Мазкур коэффициентлар кредит олувчининг тижорат банкларидан олинган кредитлар бўйича тўлов юқини аниқлаш имконини бермайди.

Хорижий давлатларда, жумладан, АҚШда кредит сўраб мурожаат қилган компаниянинг тижорат банкларидан олинган кредитлар бўйича тўлов юқини аниқлаш учун молиявий маржа коэффициенти кўрсаткичидан фойдаланилади. Ушбу кўрсаткич компания олган жами кредитларнинг унинг активлари ва қарзлари айирмаси суммасига тақсимлаш орқали аниқланади [13].

2. Ушбу молиявий коэффициентлар кредит олувчининг соф фойдаси даражасини баҳолаш имконини бермайди.

Қолбуки, хўжалик юритувчи субъектнинг кредитни қайтара олиш имконияти бевосита унинг рентабеллики даражасига боғлиқ. Рентабеллики даражаси эса, соф фойданинг даражаси билан белгиланади. Ўз навбатида, соф фойданинг даражаси бевосита маҳсулотлар таннархининг маҳсулотларни сотишдан олинган соф тушум ҳажмидаги салмоғини даражасига боғлиқ. Масалан, “Охангаронцемент” АЖда маҳсулотлар таннархининг маҳсулотларни сотишдан олинган соф тушум ҳажмидаги салмоғи, 2020 йилнинг 31 декабрь ҳолатига кўра, 51,9 фоизни ташкил қилди [14].

Юқорида қайд этилган молиявий коэффициентлар орқали маҳсулотлар таннархининг даражасига баҳо беришнинг иложи йўқ.

3. Уч асосий молиявий коэффициент фақат кредит олувчининг жорий ликвидлилики даражасини баҳолаш имконини берди.

Қолбуки, юридик шахс мақомига эга бўлган хўжалик юритувчи субъектлар ликвидлилигининг уч тури мавжуд:

- *тезкор ликвидлилики;
- *жорий ликвидлилики;
- *муддатли ликвидлилики.

3-жадвалда келтирилган маълумотлардан кўринадики, Нью-Йорк банки юридик шахс мақомига эга бўлган мижозларнинг кредит тўловига лаёқатлилигини баҳолашда тўрт молиявий коэффициентдан фойдаланади.

**Нью-Йорк (АҚШ) банкнинг юридик шахсларнинг кредит тўловига лаёқатлилигини баҳолашда қўллайдиган
молиявий коэффициентлари [15]**

Кредит тўловига лаёқатлилики кўрсаткичлари	Меъёрий даража
Жорий ликвидлилики коэффициенти	2 : 1
Тезкор ликвидлилики коэффициенти	1 : 1
Молиявий левараж коэффициенти	1 : 1
Молиявий маржа коэффициенти	1 гача

Хулоса ва таклифлар. Ўзбекистон Республикаси тижорат банклари томонидан юридик шахс мақомига эга бўлган хўжалик юритувчи субъектларнинг кредит тўловига лаёқатлилигини аниқлашда унга асосий ва иккита қўшимча молиявий коэффициентлардан фойдаланилмоқда.

Кредитга лаёқатлиликини баҳолашда қўлланилаётган ва унга молиявий коэффициентга асосланган тизим қуйидаги камчиликларга эга:

– кредит олувчининг тижорат банкларидан олинган кредитлар бўйича тўлов юқини аниқлаш имконини бермайди;

– кредит олувчининг соф фойдаси даражасини баҳолаш имконини бермайди.

– фақат кредит олувчининг жорий ликвидлилики даражасини баҳолаш имконини беради.

Тараққий этган мамлакатларнинг банк амалиётида юридик шахс мақомига эга бўлган хўжалик юритувчи субъектларнинг кредит тўловига лаёқатлилигини баҳолашда, асосан, қуйидаги тўрт молиявий коэффициентдан фойдаланилади:

- жорий ликвидлилики коэффициенти;
- тезкор ликвидлилики коэффициенти;
- молиявий левараж коэффициенти;
- молиявий маржа коэффициенти.

Фикримизча, Ўзбекистон Республикаси тижорат банкларининг юридик шахс мақомига эга бўлган мижозларнинг кредит тўловига лаёқатлилигини баҳолаш амалиётини такомиллаштириш мақсадида қуйидаги тадбирларни амалга ошириш лозим:

1. Юридик шахс мақомига эга бўлган хўжалик юритувчи субъектларнинг кредит тўловига лаёқатлилигининг асосий жиҳатларини тўлақонли камраб олишни таъминлаш мақсадида амалдаги асосий молиявий коэффициентлар таркибига қуйидаги молиявий коэффициентларни киритиш лозим:

- *тезкор ликвидлилик коэффициенти;
- *муддатли ликвидлилик коэффициенти;
- *молиявий маржа коэффициенти.

Халқаро тикланиш ва тараққиёт банки экспертлари томонидан тавсия қилинган методикага кўра [16] тезкор ва муддатли ликвидлилик коэффициентлари қуйидагича аниқланади:

Тезкор ликвидлилик коэффициенти:

(ПМ + ҚММҚ) : ЖП

Бу ерда:

ПМ – пул маблағлари

ҚММҚ – қисқа муддатли молиявий қуйилмалар

ЖП – жорий пасивлар

Ушбу кўрсаткич 0,2 дан 0,5 гача оралиқда бўлиши керак.

Муддатли ликвидлилик коэффициенти:

(ПМ + ҚММҚ + ДҚ) : ЖП

Бу ерда:

ПМ – пул маблағлари

ҚММҚ – қисқа муддатли молиявий қуйилмалар

ДҚ – дебитор қарздорлик

ЖП – жорий пасивлар

Ушбу кўрсаткич 0,7 дан 1,0 гача оралиқда бўлиши керак.

Молиявий маржа коэффициенти компанияларнинг кредитлар бўйича тўлов юки тўғрисида аниқ тасаввур ҳосил қилиш имконини беради.

2. Юридик шахс мақомига эга бўлган хўжалик юритувчи субъектларнинг кредит тўловига лаёқатлилигини молиявий коэффициентлар орқали аниқлаш билан бир вақтнинг ўзида соф фойданинг даражасини тавсифловчи кўрсаткичларнинг таҳлилини амалга ошириш керак.

Бунда маҳсулотлар таннархининг маҳсулотларни сотишдан олинган соф тушум ҳажмидаги салмоғи кўрсаткичи ва соф фойданинг активларга нисбатан даражаси кўрсаткичларини таҳлил қилишни тавсия қиламиз.

Маҳсулотлар таннархининг маҳсулотларни сотишдан олинган соф тушум ҳажмидаги салмоғи кўрсаткичи соф фойданинг даражасини тавсифловчи муҳим кўрсаткичлардан бири ҳисобланади. Лекин ушбу кўрсаткичнинг меъёрий даражаси мавжуд эмас. Унинг амалдаги даражасига баҳо бериш учун молиявий таҳлилнинг қиёсий таҳлил кўрсаткичидан фойдаланилади ва бунда мазкур кўрсаткичнинг амалдаги даражаси олдинги даврлардаги даражалари билан ва ўртача тармоқ даражаси билан таққосланади.

Ўзбекистон Республикаси иқтисодиёти ривожланишининг замонавий босқичида маҳсулотлар таннархини пасайтириш иқтисодиётнинг реал секторини ривожлантиришнинг долзарб масалаларидан бири бўлиб ҳисобланади. Узоқ йиллар мобайнида инфляция даражасини ва миллий валютанинг қадрсизланиш суръатини юқори бўлганлиги корхоналарда маҳсулотлар таннархининг соф тушум ҳажмидаги салмоғини юқори бўлишига олиб келди.

Соф фойданинг активларга нисбатан даражаси кўрсаткичининг ҳам меъёрий даражаси йўқ. Шу сабабли, ушбу кўрсаткичнинг амалдаги даражасини баҳолашда молиявий таҳлилнинг қиёсий таҳлил усулидан фойдаланилади.

Фикримизча, сўнгги уч ой ичида маҳсулотлар таннархининг маҳсулотларни сотишдан олинган соф тушум ҳажмидаги салмоғини ошишига ва соф фойданинг активларга нисбатан даражаси кўрсаткичини сўнгги уч ой мобайнида пасайишига йўл қўйган юридик шахсларнинг кредит олиш имконияти пасайтирилиши керак.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 12 майдаги ПФ-5992-сонли Фармони. 2020 - 2025 йилларга мўлжалланган Ўзбекистон Республикасининг банк тизимини ислоҳ қилиш стратегияси тўғрисида// Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 13.05.2020 й., 06/20/5992/0581-сон; Қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 18.10.2021 й., 06/21/6325/0972-сон; 30.12.2021 й., 06/21/42/1224-сон.

2. Просалова В.С. Проблемы оценки кредитоспособности клиентов коммерческих банков. Монография. Владивосток:– ВГУЭС, 2008. – 180 с.

3. Ширинская Е. Б. Операции коммерческих банков: российский и зарубежный опыт. М: Финансы и статистика, 1995. – 160 с.

4. Кемаева С.А., Козлова Е.Е. Анализ методик оценки кредитоспособности малого бизнеса в российской и зарубежной практике//Экономический анализ: теория и практика. – Москва, 2014. – №8. . 359с.

5. Лаврушин О.И. Банковские риски, – М.: КНОРУС, 2012. – С. 210.

6. Вишняков И.В. Методы и модели оценки кредитоспособности заемщиков. СПб.:СПбГИЭА, 1998.–267 с.

7. Рид Э., Коттер Р. Коммерческие банки, М., СПб: Космополис, 1991.– 478 с.

8. Gupta J., Barzotto M., Khorasgani A. Does Size Matter in Predicting SMEs Failure? // International Journal of Finance and Economics. – 2018. – Vol. 23(4). – pp. 571–605.

9. Delis M. D., Hasan I., Mylonidis N. The Risk-Taking Channel of Monetary Policy in the U.S.: Evidence from Corporate Loan Data // Journal of Money, Credit and Banking. – 2017. – Vol. 49(1). – pp. 187–213.
10. Алимардонов И.М. Кичик бизнес субъектларини кредитлашнинг услубий ва амалий асосларини такомиллаштириш. И.ф.д. илм. дар. ол. уч. тақд.эт. дисс. автореф. – Тошкент, 2018. – 61 б.
11. Ўзбекистон Республикасининг йирик акциядорлик-тижорат банклари – Асакабанк, Агробанк, Қишлоқ қурилиш банкнинг кредитлаш амалиётида қўлланилаётган кредит тўловига лаёқатлилиқни баҳолаш мезонлари.
12. “Охангаронцемент” АЖнинг 2020 йил якуни бўйича эълон қилинган молиявий ҳисоботи маълумотлари.
13. Банковское дело. Учебник. Под ред. Проф. О.И. Лаврушина. – М.: КНОРУС, 2016. – С. 367.
14. “Охангаронцемент” АЖнинг 2020 йил якуни бўйича эълон қилинган “Молиявий натижалар тўғрисида”ги ҳисоботи маълумотлари.
15. Банковское дело. Учебник. Под ред. Проф. О.И. Лаврушина. – М.: КНОРУС, 2016. – С. 367.
16. Publications. www.worldbank.com.

УЎК: 33.3.43 (С 52)

ЎЗБЕКИСТОНДА ЯНГИ ЕРЛАРНИ ЎЗЛАШТИРИШ: ЮТУҚЛАР ВА МУАММОЛАР**Ж.Б. Жумаев, ўқитувчи, Жиззах давлат педагогика институти, Жиззах**

Аннотация. Мазкур мақолада Совет ҳокимиятининг Ўзбекистонда қўриқ ерларни ўзлаштириш учун олиб борган аҳолини кўчириш сиёсати ҳақида фикр юритилади. Унда шунингдек янги ерлар (Мирзачўл)га аҳолини кўчириш учун ўтказилган тарғибот ишлари, меҳнат миграциясининг маънавий ҳаётга таъсири, пахта яккахокимлигини янада кучайтириш, мажбурий равишда кўчирилган аҳолининг иқтисодий-ижтимоий аҳоли каби масалалар ўрин олган.

Калим сўзлар: суғорма деҳқончилик, Туркистон, Мирзачўл, пленум, КПСС, Хрушчев, Брежнев, пахтачилик, Рашидов, миграция

Аннотация. В данной статье рассматривается политика Советского правительства по переселению в Узбекистан для освоения целинных земель. Также освещаются такие вопросы, как пропаганда переселения людей на новые земли (Мирзачул), влияние трудовой миграции на средства к существованию, дальнейшее укрепление хлопковой монополии, социально-экономическое положение вынужденно переселенного населения.

Ключевые слова: орошаемое земледелие, Туркестан, Мирзачул, пленум, КПСС, Хрущев, Брежнев, хлопок, Рашидов, миграция

Abstract. This article discusses the Soviet government's policy of resettlement in Uzbekistan for the development of protected lands. It also covers issues such as advocacy for the resettlement of people to new lands (Mirzachul), the impact of labor migration on livelihoods, further strengthening the cotton monopoly, the socio-economic situation of the forcibly relocated population.

Keywords: irrigated agriculture, Turkestan, Mirzachul, plenum, KPSS, Khrushchev, Brezhnev, cotton, Rashidov, migration

Кириш. Ўрта Осиё ўзининг қадимдан ривожланган суғорма деҳқончилик маданияти билан дунёга машҳур бўлган. Бироқ, ҳудуднинг асосий қисми ўзлаштирилмаган улкан дашт ва чўл ҳудудларидан иборат бўлган. Ўзбекистон Республикасининг табиий-экологик шароити бу ҳудуднинг 10% майдонида суғорма деҳқончилик олиб бориш имкони борлигини кўрсатади. Қолган ҳудудларининг асосий қисмини чўл, дашт ва тоғ олди адир минтақалари ташкил этади. Шунинг учун бу жойларни ўзлаштириш учун замонавий сунъий суғориш тизими ва ирригация иншоотларини барпо этиш лозим эди. Россия империясининг Туркистонда қишлоқ ҳўжалиги маҳсулотларини тобора кўпроқ етиштиришга бўлган интилиши бу борада кенг қамровли ишларни бошлаганига сабаб бўлган.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Ўрта Осиёнинг бой хом ашё ресурслариг ақатга эҳтиёж сезган Россия империяси кўплаб дашт ва чўл ҳудудларни ўзлаштиришга киришгач, бу ерларга аҳолини мажбурий равишда кўчириш сиёсатини ҳам амалга амалга оширган. Аҳолини кўчириш учун махсус “Кўчириш бошқармаси” тузилиб, унинг олдида Россиянинг марказий районларидан “ортиқча” аҳолини кўчириш, янги ўзлаштирилган ерларнинг суғориш тизимини йўлга қўйиш вазифаси топширилган. Шу мақсадда 1899 йили Давлат кенгаши Мирзачўлда 65 км.лик канал қазиш учун 2025 минг рубль ажратган. Бироқ 1908 йилгача каналнинг бор-йўғи 11 км.дан кўпроғи қазилган, холос [1:107]. Туркистонда тафтиш ишларини олиб борган сенатор К.К.Пален империя манфаатларини кўзлаб бу ҳақда шундай деган эди “Бу ўлка Россияга қўшилган кунидан бошлаб, рус ҳукуматини икки томонлама: биринчидан, молиявий сиёсат нуктаи назаридан давлатнинг даромад манбаи ва товарлар учун янги бозор сифатида, иккинчидан, ортиқча аҳолини жойлаштириш учун янги вилоят сифатида қизиқтиради” [1:12].

Чўл ва дашт ерларини ўзлаштиришга қаратилган бу сиёсат собиқ советлар иттифоқи даврида ҳам фаол амалга оширилган. СССР МИК Президиумининг 1925 йил 10 апрелда қабул қилган “СССР МИК қошида Бутуниттифок кўчириш комитетини ташкил этиш ҳақида”ги Қарорининг 3-моддаси [3:354] ҳамда ЎзССР МИК ва ХКСнинг 1927 йил 21- февралда қабул қилган “Ўз ССР ичкарасида янги ерларни ўзлаштириш учун аҳолини режали кўчиришларни амалга ошириш ҳақида”ги 33-сонли Қарорининг 270- моддаси асос қилиб олинди. Мазкур қарорларда Бутуниттифок кўчириш комитети зиммасига аҳолини кўчириш бўйича бошқарув ишларини ташкил этиш юклатилган [4:212-214]. Унга кўра бутуниттифок кўчириш фондини тузиш, уни молиялаштириш режалаштирилган. Бу каби масалалар доимий равишда тадқиқотчилар эътиборида бўлиб,

бу сиёсат тарихини ёритувчи қатор ишлар амалга оширилган [5]. Уларда ёритилишича, кўчирилган аҳолининг аҳоли ачинарли ҳолатда бўлган. Шунга боғлиқ тарзда Республиканинг айрим раҳбарлари (Ф.Хўжаев, А.Икромовлар) аграр соҳани бу тарзда волонтаристик усуллар билан ривожлантиришга қарши бўлишган [6:42]. Аммо уларнинг масалага объектив ёндашувга доир бундай фикрлари инобатга олинмаган ва янги ерларни ўзлаштириш жадал давом эттирилган.

Совет ҳукуматининг иккинчи жаҳон урушидан кейинги янги ерларни ўзлаштиришга қаратилган сиёсати айниқса, Мирзачўл мисолида яққол намоён бўлади. Урушдан кейинги йилларда 1946 йил 2 февралда СССР ХКСнинг “Ўзбекистон ССРда пахтачиликни ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги махсус қарорида Ўзбекистон ССРда тўртинчи-беш йилликда пахта етиштиришни 2,5 барабар кўпайтириш вазифаси юклатилди. Ушбу қарор асосида янги ўзлаштирилган ерларга, шу жумладан Мирзачўлга аҳолини кўчириш ҳаракати янада жадаллаштирилди [7]. Ўзбекистон ССР Министрлар Совети ва Ўзбекистон КП(б) Марказий Комитетининг 1949 йил 15 апрелда қабул қилган “Мирзачўл ерларини янада ишга солиш тадбирлари тўғрисида”ги қароридан сўнг ерларнинг мелиоратив ҳолатини яхшилаш ҳамда пахта ва бошқа экинлардан мўл ҳосил олиш белгилаб олинди. Ушбу тадбирларни республикада амалга оширилишида янги ташкил қилинаётган хўжаликларни ишчи кучи ва малакали мутахассислар билан таъминлаш масаласига алоҳида эътибор қаратилди.

XX асрнинг эллигинчи йилларидан авж олган кўрик ерларни ўзлаштириш сиёсати XX асрнинг 20-30 йилларда амалга оширилган янги ерларни ўзлаштириш жараёнининг мантикий давоми эди. Мазкур босқичда кўрик ерларни ўзлаштириш асосан, қишлоқ ва сув хўжаликлари зиммасига юклатилиб, режалаштирилган вазифаларни аксарият ҳолларда амалга ошириш имкони бўлмасди. 1953 йилга келиб, Ўзбекистонда янги ерларни ўзлаштиришнинг биринчи босқичи ўз поёнига етди. КПСС Марказий комитети биринчи қотиби Н.С.Хрущёв даврида кўрик ва бўз ерларни ўзлаштиришни амалга ошириш масалалари бўйича шундай йўриқларини баён этган: кўрик ерларни ўзлаштирила бориши катта иқтисодий фойда келтиради. Лекин ерни ҳайдаб экин экиш энг қийини эмас, бу ерда аҳоли сонини кўпайтириш керак, шундагина кўрик ерларни ўзлаштириш мумкин [8:37]. Н.С.Хрущёвнинг бу таъкиди аҳолини янги ерларга оммавий жалб этиш ҳамда кўчиришга даъват этарди.

1954 йил 17-20 ноябр кунлари Тошкентда “Пахтачиликни ривожлантириш истикболлари”га бағишланган йиғилиш бўлиб ўтди. Ҳукумат ташаббуси билан Марказий Фарғона, Жиззах, Сурхондарё областлари ва Аму ҳаврасида янги ерларни ўзлаштириш ҳисобидан экин майдонлари янада кенгайиб борди. Аммо қишлоқ хўжалиги соҳасини механизациялаш талаб даражасида бўлмай, бир гектар ерга ишлов бериш учун 200 нафар пахтакорни жалб этишга тўғри келар эди [9:18]. Ўша пайтда дунёнинг қудратли салтанати бўлган СССР янги ўзлаштирилаётган ҳудудларга сафарбарлик ва оммавий кўчириш борасида бой тажрибага эга бўлиб, янги ерларда меҳнат ресурсларини шакллантиришга қаратилган ўзининг ягона тизимини ишлаб чиқди.

Ягона тизимни беш йўналишда амалга ошириш режалаштирилиб қўйилди: 1) деҳқон хўжаликларини қатъи режа асосида янги ерларга кўчириш; 2) жамоатчилик чақириғи билан кўчиб ўтишнинг ихтиёрийлик принципига ўтиш; 3) халқ хўжалиги тармоғидаги корхона-ташкilot ва муассасалар ўз жамоаси таркибидан малакали, катта тажрибага эга вакиллари махсус йўлланма асосида кўчириб ишга юбориш; 4) республика шаҳарларида яшаётган аҳолининг ишсиз қатлами ҳисобидан танлов асосида янги ерларга кўчиришни ташкиллаштириш; 5) уюлмаган ҳолда яқка-яқка кўчишни ўтказиш [5]. Бу чора тадбирлар натижасида, 1956-58 йилларда Ўзбекистон ССР бўйича 160 минг гектардан кўпроқ ер ўзлаштирилди.

Мирзачўл, Қарши, Ёзёвон, Сурхон-Шеробод чўлларида асрлар мобайнида қақшаб ётган дашту биёбонларда миллионлаб гектар пахтазорлар ва боғ-роғлар бунёд этилди. Кўрик ерларни ўзлаштириш ва бунинг учун бу жойларга аҳолини кўчириш учун ўтказилган тарғибот ишлари, меҳнат миграцияси билан боғлиқ эди. Қишлоқ хўжалигини ривожлантиришга қаратилган бу сиёсат замирида пахта яққаҳоқимлигини янада кучайтириш ётар эди. Кўрик ва бўз ерларни оммавий ўзлаштириш кампаниясидаги молиявий, моддий-техник ҳамда бошқарув тизими билан боғлиқ муаммолар босқичма-босқич бартараф этилиб борилди. Аммо ишчи кучи ва малакали мутахассисларга бўлган эҳтиёж, ижтимоий объектлар билан таъминланганлик ҳолатининг пастлиги бутун кўрик компанияси даврида сақланиб қолаверди. Буни яхши билган ва ҳисобга олган олган совет ҳукумати янги ерларда ишчи кучини шакллантиришнинг комплекс тизимини яратиш чораларини кўрди. Натижада минглаб оилалар ўзлари яшаб турган жойлардан янги ерларга кўчириб келтирилди.

Маълумки, республикада 1973 йили янги вилоят-Жиззах вилояти ташкил этилди. Мирзачўлнинг катта қисминингэндиғина ташкил этилган вилоят ҳудудига ўтиши ҳисобига Сирдарё вилоятининг ҳудуди ва аҳолиси камайди. 1979 йилги аҳоли рўйхатида кўра, Жиззах вилоятида истиқомат қилувчи аҳоли 510,7 минг киши (шундан шаҳар аҳолиси 139,8 минг киши, қишлоқ аҳолиси 370,9 минг киши) ни ташкил этган [10:216-218].

Мавзунинг долзарблиғи. Маълумки, ўзбек халқи асосан қишлоқда, суғориладиган жойларда яшар эди. Бироқ, аҳоли сонининг тезкорлик билан ўсиши ва суғориладиган ерларнинг ниҳоятда камлиги, унинг сифатининг пасайиб бориши, халқимизнинг асосий қисмини қишлоқ жойларда яшаши, яқин ўртада ер танқислиги энг жиддий ижтимоий-иқтисодий муаммолар мавжуд эди. Янги ерларни ўзлаштиришнинг икки йўли бор эди. Энг аввало, мавжуд бўлган сув манбаларидан мустақил фойдаланиш, ирригация ва мелиоратив ишларни жадаллаштириш лозим эди. Шу мақсадда Аму-Бухоро, Қарши, Шимолий Фарғона, Саркисов

номидаги Мирзачўл, Ленин, Киров номидаги каналлари қурилди. Тошкент, Каркидон, Чимқўрғон, Пахтакор, Андижон, Туямўйин ва Жанубий Сурхон сув омборлари қурилиб ишга туширилди. Республикада 20 та йирик сув омборларида 6 млрд кубометрга яқин сув сақланади. Лекин буларнинг ҳаммаси ерларни керакли микдорда ўзлаштиришга ожизлик қилар эди [11:289]. Шунинг учун ҳам мавжуд ерларни кенгайтиришнинг асосий манбаи Сибир дарёларининг бир қисмини Ўрта Осиё шу жумладан Ўзбекистонга келтиришдан иборат эди.

Бу буюк ишларни амалга ошириш учун Шароф Рашидов сув келтиришнинг янги режасини тузди. У ички сув резервларини йўлга солиш билан бирга бу масалани мамлакат ягона комплекси асосида ҳал қилишга аҳд қилган. Бу ҳам бўлса асримизнинг энг улкан лойиҳасини ишга солиш, яъни Сибир дарёларининг бир қисмини Ўрта Осиёга ва биринчи навбатда, Ўзбекистонга келтириш бирталай ижтимоий-иқтисодий муаммоларни ҳал этиши мумкинлигини ҳисобга олиб, Марказий Қўмитанинг бир неча съездида ушбу муаммони кўтарди. Натижада каналнинг илмий лойиҳаси ва изланиш ишлари ниҳоясига етказилган бўлсада канални қуриш тўсатдан тўхтатилди.

Агарда лойиҳадаги кўрсаткичлар амалга оширилса, республикада суғориладиган ерлар 8 млн гектарга етар эди. Ўша вақтда эса фақат 4 млн гектар. Бинобарин, мўлжалланган сув канали билан у ердан 8 млн тонна пахта, 12 млн тонна ғалла, узум, сабзавотлар олиш мўлжалланган ва чорвачиликни жадаллаштириш режалаштирилган эди. Бу буюк лойиҳанинг амалга оширилиши Ўрта Осиё ва Ўзбекистон ерларини суғоришда янги давр очиб беришини ва Орол инқирозининг ҳал қилинажagini кўрсатиб ўтган эди. Сибир дарёларининг сувини келтириш жуда катта ижтимоий-иқтисодий муаммоларни ҳал қилиб бериши равшан эди. Бу ерда қўшимча 8 млн гектар янги ер ўзлаштирилиб, булардан кўп микдорда пахта ва бошқа қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари олиниб туриларди. Ўша даврда 4 млн гектар ер 20 млндан зиёд аҳолининг ризқини таъминлаётган экан, бу қўшимча ер эса 40 млн дан ортиқ аҳолини боқиши мумкин эди. Бу сиёсат тезкорлик билан ўсиб бораётган аҳолини иш билан оқилона таъминлашга қаратилган ҳам десак муболаға бўлмайди. Улар, энг аввало, суғориладиган ерларга ва Оролни тўлдириш учун сарфланиши керак эди [11:290]. Бироқ, турли хил сабалар билан бу лойиҳа амалга ошмаган. Агарда ушбу лойиҳа амалга ошганида бугун глобал муаммога айланган Орол муаммоси бартараф этилган бўлармиди.

Ўзбекистонда 1960 йилда жами 3 млн. гектар ер мавжуд бўлса, 1980 йилларга келиб бу кўрсаткич 4 млн. гектардан ошди (қарийб 1 млн. гектарга кўпайди). Демак, ҳар йили салкам 80 минг гектардан ер ўзлаштирилган, охириги йиллари эса 500 минг гектарга яқин ерлар ўзлаштирилган ва кўпроқ пахтачиликни ривожлантиришга катта аҳамият берилган. Бу ўзлаштирилган ерлар асосан Мирзачўл, Қарши ва Жиззах чўлларида бўлиб, миллионлаб одамлар шу ерларга кўчиб келиб бу жойларни ўзлаштирганлар. Янги ўзлаштирилган ерларда асосан пахта экилган. Сабаби мамлакат иқтисодиётини ўстиришнинг асосий манбаи пахта ҳисобланган. Пахтанинг салмоғи агар 1960 йилда 2823 млн тоннани ташкил этган бўлса, унинг раҳбарлик фаолиятининг охирида қарийб 6 млн тоннага етказилди.

Янгидан янги ерларни ўзлаштирилиши ва пахта яккахокимлигининг ўрнатилиши кўплаб экологик муаммоларга ҳам сабаб бўлди. Булар ичида энг оғири Орол муаммоси билан боғлиқ эди. Бироқ, ўтган асрнинг 1960 йиллардан бошлаб Орол денгизи сатҳининг мунтазам қисқариб бориши экологик муаммоларни келтириб чиқарди. Бу каби жиддий муаммоларнинг олдини олиш учун республиканинг ўша пайтдаги раҳбари Ш.Р.Рашидов Сибир дарёлари сувларининг бир қисмини Орол денгизига буриш масалаларини яна қайта кўтариб чиқди. Чунки, ушбу масала Н.С.Хрущёв даврида, 1961 йил октябр ойида КПСС XXII съездида ҳам кўрилган эди. Форумда қабул қилинган КПСС Дастурида қуйидаги ғоя илгари сурилган эди: “Совет халқи баъзи шимолий дарёлар оқимини ўзгартириш учун кучли гидро-ресурслардан фойдаланиб, уларнинг сувларини тартибга солиши ва қўриқ ерларни суғориш учун журъатли режалар тузиши мумкин,” [12:77]. Аммо, Н.С.Хрущёвнинг лавозимидан этилиши ишдан олиниши мазкур лойиҳани ҳам бир четга суриб ташлади.

1966 йил 27 апрелда Ш.Рашидов ҳамроҳлигида КПСС МК Бош секретари Л.И.Брежнев ва СССР Министрлар Советининг Раиси А.Н.Косигинлар Мирзачўлга ташриф буюриб, бу ердаги ўзлаштирилган ҳудудлар ва ижтимоий-иқтисодий, маданий ҳаёт ва вужудга келаётган экологик муаммолар билан танишдилар [13:20]. Давлат раҳбарларининг доимий назоратида бўлишига қарамай ўзлаштирилаётган ҳудудларда демографик вазият барқарор бўлмаган. Кўчириб келтирилган баъзи хўжаликларда ижтимоий-иқтисодий аҳвол талаб даражасида эмасди. Кўчирилган аҳоли озиқ-овқат, кийим-кечак билан барқарор таъминланиб борилмади, шу туфайли бу ерларга кўчиб келган 2700 оила яна ўз юртларига қайтиб кетишга мажбур бўлди.

Кундалик маҳсулотларга бўлган эҳтиёжлари ўз вақтида қондирилмаслиги, таъминот тизимида бўлиб турган сурункали узилишлар аҳолининг келажакка умидсизлигини кучайтириб юборди. Таъкидлаш жоиз, 1956-1969 йилларда Мирзачўл минтақасига доимий яшаш учун 42 минг оила кўчиб келган эди. Бироқ 1969 йилга келиб, уларнинг атиги 25 мингтасигина шу ерда муқим яшаб қолди, холос. 17 минг оила ёки барча кўчиб келганларнинг 40,5 % ўзларининг азалдан истиқомат қилган жойларига қайтиб кетишга мажбур бўлдилар. Яъни, аҳолининг Мирзачўлда муқим қолиш коэффициенти 0,59 %ни ташкил этган, холос [14:199].

Хулоса ва таклифлар. Хулоса қилиб айтганда, XX асрнинг 50-йилларда бошланган қўриқ ерларни ўзлаштириш жараёни Ўзбекистон ССРда ўзига хос равишда кечган. Кўчирилган аҳоли меҳнати эвазига чўл, даҳа, ташландиқ ва қўриқ ерлар, ботқоқлик ва яйловлар обод экин ерларига айлантирилиб борилдики, бу жараён республика иқтисодий юксалишида муҳим роль ўйнай бошлади. Республика ҳукумати томонидан

Мирзачўлда ташкил топаётган янги хўжаликларни ишчи кучи ва мутахассислар билан таъминлашга доир тарғибот ишлари мунтазам кучайтирилди. Натижада Сирдарё ва Жиззах вилояти аҳолисининг ўсиши даражаси қарийиб икки барабардан зиёдга кўпайди. Бу эса Мирзачўл бағрида обод посёлкалар, шаҳарчалар, ва кишлоқларнинг шиддат билан кўпайиб борганлигини кўрсатади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Шахназаров А.И. Сельское хозяйство в Туркестанском крае. СПб., 1908.
2. Пален К.К. Материалы к характеристике народного хозяйства в Туркестане. Ч. I. СПб., 1911.
3. Собрание законов Союза СССР. 1925. № 30.
4. Собрание узаконений и распоряжений Правительства УзССР. Т. 1927. № 1-45.
5. Ризаев Б.Н. Ўзбекистонда 1950-1970 йиллари янги ерларни ўзлаштириш жараёнида аҳолини кўчириш сиёсати (Бухоро области мисолида) 07.00.01 – Ўзбекистон тарихи тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) ёзган дисс.автореферати. Бухоро-202
6. Икромов А. Пахта мустиқлиги учун кураш йили. Т: Ўздавнашр, 1932.
7. Ўз РМА. 314- фонд, 1- рўйхат, 415- йиғма жилд, 10- варақ.
8. Хрущёв Н.С. Кишлоқ хўжалигини янада юксалтириш учун резервлардан тўларок фойдаланайлик // КПСС МК 1959 йил декабр пленумида сўзлаган нутқи. Т.: 1960.
9. Совещания по вопросам дальнейшего развития хлопководства // Социалистическое сельское хозяйство Узбекистана. Ташкент, 1954. № 7.
10. Ата-Мирзаев О., Гентшк В., Муртазаева Р. Узбекистан многонациональный: историко-демографический аспект. Т: Янги аср авлоди, 2011.
11. Тошбоев А.К. Шароф Рашидов фаолияти ҳақида баъзи мулоҳазалар // “Жиззах воҳаси – Марказий Осиё цивилизацияси тизимида (қадимги даврдан ҳозирги кунгача)” // Республика миқёсидаги илмий-амалий конференция материаллари. Жиззах, 2020.
12. Алимардонов Т. Шароф Рашидов ҳаёти ва фаолияти тарих кўзгусида. Т: Доно нашриёти, 2017.
13. Сирдарё область Оқолтин тумани Андижон совхозининг тарихи. Тошкент, 1972.
14. Эгамбердиев А. Воспроизводство трудовых ресурсов сельской местности Узбекистана. Т.: 1972.

УЎК 338.45.02

МИНТАҚАДА САНОАТ КОРХОНАЛАРИ РАҚОБАТБАРДОШЛИГИНИ ДИАГНОСТИКА ҚИЛИШ УСЛУБИЯТИ ВА МОДЕЛЛАРИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ

Р.П. Жуманиёзов, таянч докторант, Урганч давлат университети, Урганч

Аннотация. Мақолада саноат корхоналарида рақобатбардошликни таъминлаш, унга таъсир қилувчи омилларни шакллантириш асосида диагностика қилиш усуллари тадқиқ қилинган. Шунингдек саноат корхонасининг рақобатбардошлик даражасини баҳолаш кўрсаткичларини таъсир қилувчи омиллар асосида ҳисоблаш тенгламалари таклиф қилинган. Мультипликатив моделнинг саноат корхоналарининг рақобатбардошлик даражасининг миқдорий ва сифат хусусиятлари аниқланган. Минтақани ривожлантиришда саноат корхоналари рақобатбардошлиги устунликлари шакллантириш бўйича таклиф ва тавсиялаш ишлаб чиқилган.

Калим сўзлар: минтақа иқтисодиёти, саноат, рақобатбардошлик, маркетинг, маҳсулот сифати, инновацион маҳсулот, мультипликатив модел

Аннотация. В статье изучены методы диагностики, основанные на обеспечении конкурентоспособности промышленных предприятий, формировании факторов, влияющих на нее. Предложены расчетные уравнения показателей для оценки уровня конкурентоспособности промышленного предприятия на основе факторов, влияющих на показатели. Определены количественные и качественные характеристики мультипликативной модели коэффициента конкурентоспособности промышленных предприятий. Разработаны предложения и рекомендации по формированию конкурентных преимуществ промышленных предприятий в региональном развитии.

Ключевые слова: региональная экономика, промышленность, конкурентоспособность, маркетинг, качество продукции, инновационный продукт, мультипликативная модель

Abstract. In this paper studied methods of diagnosis based on ensuring competitiveness of industrial enterprises, shaping the factors that affecting it. Proposed computing equations of indicators for assessing competitiveness rate of an industrial enterprise based on factors influencing indicators. Determined quantitative and qualitative characteristics of multiplicative model competitiveness rate of industrial enterprises. Developed proposals and recommendations on formation of competitive advantages of industrial enterprises in regional development.

Keywords: regional economy, industry, competitiveness, marketing, product quality, innovative product, multiplicative model

Қириш. Рақобатнинг муҳим омилларидан бири технологик ўзгаришлардир. Технологик ўзгаришлар янги саноат тармоқларининг шаклланишида, шунингдек, мавжуд саноат тузилмаларининг ўзгаришида етакчи рол ўйнайди. Рақобат қоидаларини ўзгартира оладиган энг кучли омил бу, шубҳасиз, технологик ўзгаришлардир. Миллий ва жаҳон бозорларида рақобат кучайиши, халқаро савдо тўсиқларининг камайиши, ахборот технологияларининг ривожланиши ва истеъмолчилар талабининг ўзгариши саноат корхоналарини ривожлантиришнинг янада самарали моделларини излаш заруратини вужудга келтирмоқда.

Ўзбекистонда 2022 - 2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегиясида “Миллий иқтисодий барқарорлигини таъминлаш ва ялпи ички маҳсулотда саноат улушини оширишга қаратилган саноат сиёсатини давом эттириб, саноат маҳсулотларини ишлаб чиқариш ҳажмини 1,4 бараварга ошириш” [1] вазифаси қўйилган. Бу мақсадларга саноат корхоналарининг рақобатбардошлигини оширмасдан эришиб бўлмайди. Бунинг учун эса асосий мақсад рақобатбардошликка таъсир этувчи омиллар ва ҳаракат механизмларини аниқлаб, унга эришиш ва сақлаб қолиш йўллари излаш лозим. Инновацион технологияларга асосланган ривожланаётган тармоқлар тобора саноат рақобатбардошлиги ва иқтисодий ўсишнинг муҳим ҳаракатлантирувчи кучига айланмоқда.

Саноатни ўсиши ва рақобатбардошлигини баҳолашда фойдаланиладиган кўрсаткичлари кўп ўлчовли бўлиб, иқтисодий ўсиш, инвестициялар, инновациялар ишлаб чиқариш ва атроф-муҳитни муҳофаза қилишдан тортиб, аҳоли фаровонлигини яхшилашгача бўлган омилларни ўз ичига олади. Минтақада саноат корхоналари рақобатбардошлигини оширишда корхоналарни тармоқ қўлами, саноат рентабеллиги ва саноат салоҳияти кўрсаткичларига эътибор қаратиш зарур. “Рақобатбардошлик” тушунчасининг моҳиятини таҳлил қилиш унинг асосий хусусиятларини ажратиб кўрсатиш ва зарур тушунтиришлар киритиш имконини беради. Корхоналарнинг рақобатбардошлик даражасини баҳолашда турли усуллар мавжуд бўлиб улар орасида интеграл усул эътиборга лойиқдир. Мультипликатив ёндашувлар орасида корхоналар рақобатбардошлигининг интеграл кўрсаткичини ҳисоблаш алгоритмининг ишлаб чиқиш муҳим аҳамият касб этади.

Саноат корхоналари фаолиятининг рақобатбардошлигини ошириш миллий иқтисодийнинг барқарор ривожланишини таъминлашнинг муҳим шартларидан биридир. Бироқ, замонавий бозор иштирокчилари нафақат миллий иқтисодийнинг ривожланиш даражасида, балки жаҳон иқтисодий жараёнлари соҳасида ҳам ўзгарувчан ташки иқтисодий муҳитнинг сезиларли таъсирини бошдан кечирмоқда. Шу муносабат билан корхоналарнинг рақобатбардошлик даражасини жорий ва истиқболли баҳолаш воситаларини ишлаб чиқишни таъминлаш ҳамда ривожланишнинг рақобатбардош салоҳиятини оширишга қаратилган тегишли чора-тадбирларни ишлаб чиқиш масалалари алоҳида аҳамият касб этади. Бундан ташқари, минтақада инновацион иқтисодий шакллантириш шароитида саноат корхоналари рақобатбардошлигини баҳолаш ва диагностика қилиш масалалари алоҳида долзарб ҳисобланади.

Адабиётлар шарҳи. Минтақанинг инновацион салоҳиятини ривожлантириш динамикасини рақобатбардошлик даражасига таъсирини таҳлилини турли йўналишлари имлий тадқиқот ишлари учун объект бўлмоқда. Илмий адабиётлар таҳлиliga кўра М. Пиатковскини таъкидлаганидек, рақобатбардошлик назарияси ягона таърифга эга эмас. Саноат рақобатбардошлик кўрсаткичлари мамлакатлар бўйича рақобатбардошликни турли таркибий қисмлари нисбий кўрсаткичлари таққосланишига асосланади [2]. Рақобатбардошлик назариясининг асосчиларидан Майкл Портер [3] рақобатбардошликни, биринчи навбатда, маҳсулдорлик билан ўлчаш кераклигини таъкидлаб, шундай дейди: “Мамлакатнинг гуллаб-яшнаши унинг рақобатбардошлигига боғлиқ, бу эса саморадорликка асосланади...”. Инфратузилма, макроиқтисодий муҳит ва соғлиқни сақлаш ҳамда бошланғич таълим муассасалари мамлакат саноатининг рақобатбардошлигига катта таъсир кўрсатади [4]. Меҳнат унумдорлиги, вертикал интеграция, технологик инновациялар ва корхона ишлаб чиқариши ҳажми саноат рақобатбардошлиги учун муҳим омиллар ҳисобланади, маҳсулот бирлигига хом ашё сарфини камайтириш меҳнат унумдорлигига ижобий таъсир кўрсатади [5]. Саноатнинг ўсиши асосан географик агломерациялар билан боғлиқ бўлиб инновацион корхоналар, сотувчилар ва истеъмолчи ўртасида ахборот алмашишга ёрдам беради [6]. Саноатнинг жойлашуви ва талабнинг юқори даражаси, билимлар базаси саноат ўсишига ёрдам беради ва инновацион омилларнинг таркибини ўзгаришларига таъсирини белгилайди [7]. Кейинги йилларда иқтисодий ўсиш, ижтимоий ҳолат ва атроф-муҳитни яхшилаш, инновацион ёндашувлар саноат ривожланишини асосий омиллари сифатида қаралмоқда [8].

Таҳлил ва натижалар. Корхонада узок муддатли рақобатбардошлик устунликларини аниқлаш турли усуллар ва шаклларга эга бўлиб, уларнинг манбалари компания фаолиятининг ўзига хослигига боғлиқ бўлиб, барча компаниялар учун умумий омиллар қуйидагилардир:

- кам харажатлар;
- маҳсулотнинг ранг-баранглиги;
- бозор маркетинги;
- юқори даражадаги технологиялар ва операциялар;
- маҳсулот сифати;
- маҳсулотга сервис хизмати кўрсатиш;
- синергетик омиллар;
- вертикал интеграция;
- ташкил қилиш маданияти.

Корхонанинг рақобатбардошлиги муаммоси унинг функционал имкониятлари ва мураккаб рақобат шароитида ривожланиши билан боғлиқ ҳолда асосий муаммога айланади. Корхоналарнинг рақобатбардошлигини баҳолаш масалалари кўпгина иқтисодчи олимларнинг асарларида ўрганилган. Бироқ, илмий тадқиқотларни кўпчилигига қарамай, бу соҳада янада кенгрок илмий изланишлар олиб бориш зарур. Хусусан, жамиятда ахборот технологиялари, билимлар иқтисодийнинг ривожланиши, интеграция жараёнларининг жадаллашуви корхонанинг рақобатбардошлик устунликларини таъминламоқда. Устувор

рақобатбардошлик афзалликлари - бозор улуши, паст харажатлар, хизмат кўрсатиш сифати - энди сўзсиз етакчиликини кафолатламайди. Иқтисодий тизимлар эволюцияси натижаси шундан иборатки, бугунги кунда рақобатбардошлик устунликлари ресурслар ва бошқарувнинг ноёб комбинацияси, истиқболларни кўриш, зарур маҳсулот, технологиялар ва хизматларни ишлаб чиқариш омиллари ташкил қилади.

Рақобатбардошлик устунликларининг замонавий парадигмаси шундан иборатки, менежмент субъектининг истиқболлари унинг келажақдаги бозордаги етакчилиги билан белгиланади. Замонавий рақобатбардошликнинг асоси инновацияларга айланадиган, янги ғоялар ва билимларни амалга оширадиган янги афзалликлардир. Харажатларнинг асосий қисми корхонада ишлаб чиқариш жараёнига эмас, балки янги маҳсулотларни ишлаб чиқариш, сотиш, маркетинг, ходимларни ривожлантириш, корпоратив маданият, ахборот таъминоти ва бошқа омиллارга тўғри келиши керак. Яъни, замонавий корхона рақобатбардошлигини таъминлаш учун асос бўладиган инновацион ривожланишдир. Корхона рақобатбардошлигини диагностика қилиш эса- бу рақобатбардошлик устунликлари ва рақобатбардошлик ҳолатларини доимий мониторингини таъминлашга ва ишлаб чиқариш-хўжалик фаолияти самарадорлигини ошириш учун тегишли бошқарув қарорларини қабул қилишга қаратилган ўзаро марказлаштирилган тадбирлар мажмуидир.

Диагностиканинг асосий элементларига Филиппова қуйидагиларни киритган [9]: корхона томонидан аниқланган рақобатбардошлик даражаси кўрсаткичлари динамикасини доимий таҳлил қилиш жараёнини таъминлаш учун мўлжалланган кўрсаткичлар тўплами; муайян кўрсаткичларнинг мумкин бўлган ўзгаришини прогноз қилиш; корхонанинг рақобатбардошлик даражаси кўрсаткичлари динамикасини назорат қилиш; эришилган кўрсаткичларни яхшилашнинг мумкин бўлган усуллари асослаш.

Баъзи бир илмий адабиётларда тадбиркорлик субъектларининг рақобатбардошлик даражасини баҳолашнинг турли хил услубий ёндашувлари қуйидаги тўққиз та гуруҳга бирлаштирилган [10]:

- қиёсий устунликларни таҳлил қилишга асосланган усуллар;
- фирма ва тармоқ ўртасидаги мувозанат назариясига асосланган усуллар;
- самарали рақобат назариясига асосланган усуллар;
- маҳсулот сифати назариясига асосланган усуллар;
- рақобатбардошликни баҳолашнинг матрица усуллари;
- интеграл усул;
- мультипликатор назариясига асосланган усул;
- корхонанинг стратегик салоҳияти асосида рақобат афзалликларини аниқлаш усули;
- стандарт билан солиштиришга асосланган усуллар.

Тадқиқотда биз юқоридаги услубий ёндашувлар ичида интеграл усулга алоҳида эътибор қаратдик, чунки бу усул корхонанинг рақобатбардошлигини баҳолашга комплекс ёндашувни ўз ичига олади, маҳсулотларнинг рақобатбардошлигини баҳолашни ҳам, корхонанинг ишлаб чиқариш-хўжалик фаолияти самарадорлигини ҳам ҳисобга олади, корхона фаолияти учун реал шароитларни тавсифлайди. Рақобатбардошликнинг интеграл кўрсаткичини ҳисоблашда, аввало, тадбиркорлик субъектининг рақобатбардошлигига микромуҳит ва макромуҳит омиллари таъсири ўрганилади.

Умуман олганда, бу омиллارга корхонанинг белгиланган мақсадлари, моддий ва номоддий ресурслар бевосита ва билвосита таъсир кўрсатадиган ташқи омиллари ва бошқалар киради (1-жадвал).

1-Жадвал

Саноат корхонасининг рақобатбардошлик даражасини баҳолаш кўрсаткичлари		
Кўрсаткичлар	Шартли белгилар	Ҳисоблаш формуласи
1 Блок “самарадорлик”		
Жорий рентабеллик	K1	$K_1 = \frac{П_b}{Ф_0} \times 100\%$, K ₁ - жорий рентабеллиги, %; П _б - товарлар ва хизматларни сотишдан олинган ялпи фойда, минг сўм; Ф ₀ - асосий воситаларнинг ўртача йиллик қиймати, минг сўм.
Активларнинг даромадлиги	K2	$K_2 = \frac{П}{В_a} \times 100\%$, K ₂ - активлар рентабеллиги, %; П - солиққа тортилгунга қадар оддий фаолиятдан олинган фойда, минг сўм; В _а - активларнинг ўртача йиллик қиймати (валюта баланс), минг сўм.
2 “Молиявий афзалликлар” блоки		
Жорий ликвидлик	K3	$K_3 = \frac{\text{Жорий активлар}}{\text{Умумий активлар}}$
Молиявий барқарорлик	K4	$K_4 = \frac{\text{Капитал}}{\text{Карз капитали}}$
3-блок “Техник ва технологик афзалликлар”		
ОФ инновацион янгилиниши	K5	$K_5 = \frac{Ф_{bi}}{Ф_k}$ Ф _{bi} - жорий даврда фойдаланишга топширилган ва корхона томонидан инновацияларни амалга оширишда фойдаланиладиган

		асосий воситалар киймати Φ_k - ҳисобот даври охиридаги корхонанинг асосий фондларининг умумий киймати
Эскириш коэффициентлари	K6	$K_6 = \frac{A}{O3}$ A - эскириш ҳажми (амортизация) суммаси, O3 - асосий фондларни бошланғич баланс киймати
4 “Ташкилий афзалликлар”ни блоклаш		
Тайёргарлик ва ходимларнинг малакаси	K7	Ҳа / йўқ
Ташкилий инновацион ишларни амалга ошириш	K8	Ҳа / йўқ
5 “Бозор афзалликлари” блокировкаси		
Инновацион маҳсулотларни сотиш ҳажмининг ўсиши	K9	$K_9 = \frac{B_{it}}{B_{it} - 1}$ B_{it} – ҳисобот даврида инновацион маҳсулотларни сотишдан тушум, $B_{it} - 1$ – ҳисобот давридан олдинги даврда инновацион маҳсулотларни сотишдан тушган тушумлар
капиталнинг даражаси	K10	$K_{10} = \frac{K_m}{K_m - 1}$
Саноат корхонасининг рақобатбардошлигининг интеграл кўрсаткичи қуйидаги формула бўйича ҳисобланади: $I_{\text{нат}} = \frac{\prod_{i=1}^n (1 + K'_i)}{2^n}$ бу ерда K'_i - саноат корхонасининг рақобатбардошлик даражасини баҳолаш учун мос кўрсаткичлар.		

Саноат корхонасининг рақобатбардошлигини баҳолаш кўрсаткичлари бешта блокга (“Самарадорлик”, “Молиявий афзалликлар”, “Техник ва технологик афзалликлар”, “Ташкилий афзалликлар”, “Бозор афзалликлари”) гуруҳланган бўлиб, уларнинг ҳар бири иккита кўрсаткичдан иборат. Кўрсаткичлар сони анча кам бўлишига қарамай, уларни танлашда мураккаблик тамойили ҳисобга олинган, чунки хўжалик фаолиятининг энг муҳим жиҳатлари қамраб олинган ва шу билан бирга уларнинг тақдорланишига йўл қўйилмаган.

Рақобатбардошликнинг интеграл кўрсаткичини ҳисоблаш учун жадвалда келтирилган мультипликатив ёндашувдан фойдаланиш таклиф этилади. Бу ҳолда K'_i - нормаллаштирилган кўрсаткичдир, яъни унинг қийматлари қуйидаги формула бўйича $[0, 1]$ оралиқда берилган:

$$K'_i = \frac{K_i}{K_{imax}}$$

бу ерда K_i - мос келадиган i -чи кўрсаткичнинг қиймати; K_{imax} - i -чи кўрсаткичнинг максимал қиймати.

Бирок, мультипликатив моделда, агар кўрсаткичларнинг камида биттаси нол қийматга эга бўлса, у ҳолда интеграл кўрсаткич ҳам нол қийматга эга бўлади.

Хулоса. Тадқиқотларимиз натижаларига кўра танланган мультипликатив модел белгиланган кўрсаткичлар мазмунига кўра, саноат корхонасининг рақобатбардошлик даражасининг миқдорий ва сифат хусусиятларини таъминлайди, уларни ҳар томонлама баҳолаш имконини беради. Минтақани ривожлантириш стратегияси, узоқ муддатли рақобатбардошлик устунликлари шакллантириш бўйича ўз вақтида фаол инновациялар орқали бошқарув қарорлари қабул қилишга замин яратади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 28 январь №8 ПФ-60 фармони. “2022-2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисида”
2. Fischer C., S. Schornberg. Assessing the competitiveness situation of EU food and drink manufacturing industries: an index-based approach. Agribusiness, 23 (2007), pp. 473-495.
3. Porter M.E. The competitive advantage of nations. Harvard Business Review (1990), pp. 73-93.
4. Lipovatz D., M. Mandaraka, A. Mourelatos. Multivariate analysis for the assessment of factors affecting industrial competitiveness: The case of Greek food and beverage industries
5. Applied Stochastic Models in Business and Industry, 16 (2) (2000), pp. 85-98.
6. D. Lipovatz, M. Mandaraka, A. Mourelatos. Multivariate analysis for the assessment of factors affecting industrial competitiveness: The case of Greek food and beverage industries. Applied Stochastic Models in Business and Industry, 16 (2) (2000), pp. 85-98
7. M.E. Porter. The Competitive Advantage of Nations. The Free Press, New York (1990)
8. B. Asheim, M. Gertler. The geography of innovation: regional innovation systems
9. J. Fagerberg, D. Mowery, R. Nelson (Eds.), The Oxford Handbook of Innovation, Oxford University Press, Oxford (2005), pp. 291-317.
10. Jing A. Zhang, Conor O’Kane, Guoquan Chen. Business ties, political ties, and innovation performance in Chinese industrial firms: the role of entrepreneurial orientation and environmental dynamism. J. Bus. Res., 121 (2020), pp. 254-267
11. Филиппова С.В. Оценивание и анализ конкурентоспособности промышленных предприятий как основные функции управления процессом ее организационно экономического обеспечения // Вестник ЖГТУ. 2010. №3 (53). С. 110.
12. Азоев Г.Л. Конкуренция: анализ, стратегия, практика. М.: Центр экономики и маркетинга, 1996. 208 с

ЁШЛАР ВА БОЛАЛАР РЕКРЕАЦИОН ТУРИЗМ ХИЗМАТЛАРИНИНГ РИВОЖЛАНИШИ ХУСУСИЯТЛАРИ

Э.Б. Ибадуллаев, таянч докторант, Урганч давлат университети, Урганч

Аннотация. Ушбу мақолада 18 ёшгача бўлган болаларнинг рекреацион туризм хизматларининг назарий жиҳатлари, рекреацион туризмнинг болалар кундалик ҳаётига таъсири ўрганилган ва рекреация турлари демографик кўрсаткичларни эътиборга олган ҳолда гуруҳланган.

Калим сўзлар: рекреация, оромгоҳлар, санаториялар, истироҳат боғлари, туризм, спорт

Аннотация. В данной статье рассматриваются теоретические аспекты рекреационного туризма для детей до 18 лет, влияние рекреационного туризма на повседневную жизнь детей, виды рекреации сгруппированы по демографическим показателям.

Ключевые слова: рекреация, лагеря, санатории, парки, туризм, спорт

Abstract. This article examines the theoretical aspects of recreational tourism services for children under 18 years of age, the impact of recreational tourism on children's daily lives and the types of recreation are grouped according to demographic indicators.

Keywords: recreation, camps, sanatoriums, parks, tourism, sports

Кириш. Замон, илм-фан ва технологияларнинг ривожланиши, инсонларнинг иқтисодий аҳволининг яхшиланаётганлиги, дунёда глобаллашув жараёнларининг жадаллашуви бутун жаҳон бўйлаб туристик-рекреацион хизматларга бўлган талабнинг ортишига сабаб бўлмоқда. Сўнги йилларда рекреацион туризм бошқа туризм турларига қараганда нисбатан тез ривожланмоқда. Бунга асосий сабаб сифатида инсонларнинг ўз саломатлигига ва соғлом турмуш тарзига бўлган эътиборининг ижобий тарафга ўзгаришидир. Рекреацион туризм – бу инсонларнинг турли хил рекреацион машғулотлар билан шуғулланиб дам олиши, соғлигини сақлаш ва қайта тиклаш, ҳам жисмоний ҳам руҳий тетикликка эришиш мақсадидаги туризм ҳисобланади [1]. Рекреацияни ҳаракатга келтирувчи асосий куч бу кундалик ҳаётда инсонларда йиғиладиган стрессларни бартараф қилиш орқали иш самарадорлигига эришиш, меҳнат қобилиятини қайта тиклаш, ва албатта соғлиқни сақлаш ҳисобланади [2].

Рекреацион туризмдан фойдаланишда чегараланган ёш мавжуд эмас лекин ушбу туризм турида турли ёш қатламлари рекреациянинг турли хил йўналишларидан фойдаланиши мумкин. Тадқиқот ишимиз давомида маҳаллий ва хориж олимларининг илмий ишларини ўрганган ҳолда ва анкета сўровномалари натижаларига асосланиб рекреацион туризм турларини қуйидагича гуруҳларга ажратдик (1-жадвал)

1-жадвал

Рекреацион туризм турлари ва уларнинг истеъмолчилари [8]

Рекреация тури	Истеъмолчи ёш қатлами	Асосий функцияси	Натижа
Санатория-курорт ва оромгоҳлар	Аҳолининг барча ёш қатламлари	Соғломлаштириш ва соғлиқни қайта тиклаш	Соғлиқ билан боғлиқ муаммоларни бартараф қилиш
Табиат	Аҳолининг барча ёш қатламлари	Стресслардан, чарчоқлардан ҳоли бўлиш	Иш фаолиятининг самарадорлигининг ошиши
Спорт	Кичик ва ўрта ёш қатлами	Жисмоний ҳолатни яхшилаш ва стрессдан ҳоли бўлиш	Соғломлаштириш, юзага келиши мумкин бўлган касалликларни олдини олиш
Зиёрат	Ўрта ва катта ёш қатлами	Рухий зўриқишни олдини олиш	Рухий тетиклик ва покланиш
Истироҳат боғлари	Кичик ва ўрта ёш қатлами	Зерикиш, стресс ва чарчоқларни йўқотиш	Иш фаолиятининг самарадорлигининг ошиши
Диққатга сазовор жойларга ташриф	Аҳолининг барча ёш қатламлари	Одатий турмуш тарзини ўзгартириш ва бирҳилликдан қочиш	Креативлик, самарадорликка эришиш

Юқоридаги жадвалдан кўриниб турганидек аҳолининг барча қатламлари ўзларининг демографик кўрсаткичлари, иқтисодий ва ижтимоий аҳволидан келиб чиққан ҳолда рекреация турларидан фойдаланиши мумкин ҳисобланади.

Асосий қисм. Ҳозиргача республика миқёсида рекреация, рекреацион туризм турлари бўйича бир қатор илмий ишлар амалга оширилган аммо айнан меҳнат қилиш лайоқати ёшигача бўлган болаларнинг рекреацион туризм фаолияти бўйича амалга оширилган ишлар етарли даражада эмас. Албатта болалар катта ёшдагиларга нисбатан камроқ соғлиқ билан боғлиқ муаммолар ва кундалик ҳаётда учрайдиган стресс ва муаммоларга эга ҳисобланади лекин рекреацион туризмнинг асосий вазифаси фақат соғлослаштириш эмас балким иш фаолиятини самарадорлигини ошириш ҳам ҳисобланади. Рекреация сўзининг этимологиясини кўрадиган бўлсак инглиз тилида "recovery" тузалиш ва "restoration" қайта тиклаш маъноларини англатади [3].

Ушбу тадқиқот ишимизда ўрганилаётган аҳолининг 18 ёшгача бўлган яъни энг ёш қатламининг ўзи дунёнинг ривожланган мамлакатларида қуйидагича гуруҳларга ажратилади.

Юқоридаги берилган жадвал маълумотларидан кўриниб турганидек 18 ёшгача бўлган болалар асосий 4 та ёш катламига ажратилган бўлиб ушбу давр мобайнида уларнинг рекреацияга бўлган муносабатлари 4 босқичга бўлинади.

2-жадвал

Болаларнинг туғилишидан вояга етгунга қадар ёш жиҳатидан гуруҳланиши [8]

№	Ёши	Давр	Рекреацион туризм турига муносабати	Рекреациянинг тури актив/пассив
1	Туғилишдан 2 ёшгача	Чақалоқлик	1-босқич	пассив
2	3-6 ёшгача	Эрта болалик	2-босқич	актив
3	7-10 ёшгача	Ўрта болалик	3-босқич	актив
4	11-18 ёшгача	Ўспиринлик	4-босқич	пассив-актив

1-босқич бу зарурат бўлган ҳолларда жумладан шифокорлар маслаҳатлари асосида шаклланади бунга массаж терапия ва шу турдаги турли хил муолажаларни киритишимиз мумкин.

2-босқич яъни эрта болалик даврида болаларда кузатиладиган зерикашларни олдини олиш ва бўш вақтини самарали ўтказишни таъминлашга қаратилган рекреация босқичи.

3-босқич болалиқнинг ўрта даврида болаларнинг рекреацияга бўлган ўзларининг мустақил равишда эҳтиёжларининг шаклланиш босқичи.

4-босқич бунда ўспиринлик даври бўлиб олдинги босқичлардан асосий фарқи ушбу босқичда болаларда стресс ҳолатоарининг кўпроқ кузатилиши ҳисобланади [4].

Бундан ташқари жадвалда рекреациянинг турлари актив ва пассив турларга ажратишиб ўтилган. Бунда асосий фарқ актив рекреация тури рекреантдан кўпроқ энергия сарфлашни талаб қилади, пассив рекреация эса аксинча у қадар кўп ҳаракат қилиш талаб қилинмайди ва хотиржамликда амалга оширилади [5].

Болаларнинг катталар сингари рекреацион туризм хизматларига бўлган эҳтиёжларини ўз вақтида қондириш учун бир қанча сабаблар мавжуд ҳисобланади ва уларнинг асосийларига қуйидагиларни киритиб ўтишимиз мумкин:

- жисмоний фаолликни оширади ва шу орқали болалар соғлиқини мустаҳкамлайди;
- ижтимоийлашиш яъни болалар бошқалар билан алоқага киришиш қобилиятини оширади;
- эгоистликни ривожланишига йўл қўймайди;
- чарчоқ ва стрессдан сақлайди ва шунинг натижасида самарадорлигини оширишга сабаб бўлади;
- ўз ўзини ҳурмат қила бошлайди яъни турмуш даражасига эътибор шаклланади;

Болалар рекреациясини бир қанча асосий ва иккиламчи қисмларга ажратишимиз мумкин ҳисобланади (1-чизма)

Келтирилган чизмадан кўриниб турганидек тадқиқот ишимизда ёшлар ва болалар яъни 18 ёшгача бўлганларни рекреацион хизматлари кўрсатувчи объектларини асосий 4 та гуруҳга ажратдик ва ушбу гуруҳлар маълум даражада боғлиқликка эга ҳисобланади.

1-чизма

Хулоса. Юқоридаги фикр мулоҳазалардан келиб чиқиб айтиш мумкинки туристик рекреацион хизматлар нафақат ёш катталар балким ёш болалар ҳаётида ҳам муҳим аҳамият касб қилади. Болалик даврининг дастлабки 2 босқичида (2-жадвал) рекреация турининг тўғри танланишида ва ўз вақтида амалга оширилишида ота-онанинг ўрни катта ҳисобланади. Кейинки босқичларда болаларда мустақил қизиқишлари

шакллланганлиги боис биргаликда танловни амалга ошириш керак. Ёшлик пайтида тўғри амалга оширилган рекреация вояга етган даврда юқори даражада самара беради ва ўрта ва юқори ёш даврида соғлиқ билан боғлиқ муаммоларга нисбатан кам учрашга сабаб бўлади.

Рекреация нафақат жисмоний ва руҳий зўриқишларни олдини олади ва балки иқтисодий томондан ҳам фойда келтиради. Чунки юқорида айтиб ўтилганидек жисмоний фаоллик ортиши сабабли инсон танаси чиниқади, касалликларга бардошли бўлади ва бу ўз ўрнида даволаниш учун кетадиган вақт ва харажатларни тежашга ёрдам беради. Ҳозирда ёшларда энг кўп учрайдиган ўқиш жараёнларини тўлиқ ўзлаштира олмаслик муаммосига ҳам рекреаци хизматлари ўз ўрнида ечим вазифасини ўтайди.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. The New Generation Sports Science Training and Content Development, Domestic and International Network Development and Socialization was prepared at the University of Szeged. with the support of a tender. Tender ID: TÁMOP-4.1.2.E-15/1 / Konv-2015-0002

2. Michael D. Ferguso The nature of the pandemic: “Exploring the negative impacts of the COVID-19 pandemic upon recreation visitor behaviors and experiences in parks and protected areas” Journal of Outdoor Recreation and Tourism, <https://doi.org/10.1016/j.jort.2022.100498>

3. <https://www.redd.it.com/r/etymology/>

4. Carr N., 2006, A comparison of adolescents' and parents' holiday motivations and desires, Tourism and Hospitality Research, v. 6, n.2: 129-142.

5. Güney çetinkaya “Leisure satisfaction level of active and passive participation in outdoor recreation activities and its relationship with public health” Acta Medica Mediterranea, 2017, 33: 191

УЎК 33

РАҚАМЛИ ИҚТИСОДИЁТНИ РИВОЖЛАНТИРИШДА ҚУРИЛИШ МАХСУЛОТЛАРИ КОРХОНАЛАРИДА ПЕРСОНАЛИНИ БОШҚАРИШНИНГ ДОЛЗАРБ МАСАЛАЛАРИ

Б.А. Искандаров, ўқитувчи, СамИСИ, Самарқанд

Аннотация. Мақолада рақамли иқтисодиётни ривожлантиришда қурилиш махсулоти корхоналарида персоналини бошқаришнинг долзарб масалалари ёритилган.

Ўзбекистонда қурилиш махсулоти корхоналари персоналини бошқаришни рақамли стратегиясини ишлаб чиқиш ва уни амалиётга жорий этишга қаратилган турли ёндашувлар тадқиқ қилинган ва муаллифнинг илмий ва амалий хулосалари шакллантирилган.

Калим сўзлар: рақамли иқтисодиёт, қурилиш махсулоти корхоналарида персонал, бошқаув, технология, инновация, иш ҳақи, даромад, лавозим, маълумотлилик

Аннотация. В статье рассматриваются актуальные вопросы управления персоналом строительных компаний в условиях развития цифровой экономики.

Изучены различные подходы, направленные на разработку и внедрение цифровой стратегии управления персоналом строительных компаний Узбекистана и сформированы авторские научно-практические выводы.

Ключевые слова: цифровая экономика, персонал, менеджмент, технологии, инновации, заработная плата, доход, должность, образование

Abstract. The article discusses current issues of personnel management in construction companies in the development of the digital economy.

Various approaches aimed at developing and implementing a digital strategy for personnel management of construction companies in Uzbekistan have been studied and the author's scientific and practical conclusions have been formed.

Keywords: digital economy, personnel, management, technology, innovation, salary, income, employment, education

Қириш. Жаҳоннинг ривожланган мамлакатларида қурилиш саноатининг инновацион салоҳияти иқтисодий ривожланишнинг асосий манбаси сифатида қаралади ва миллий бойлиқнинг таркибий қисми ҳисобланади. Миллий иқтисодиётда инновацион салоҳиятни шакллантириш, қўллаш, унинг механизмларини жорий қилиш ва ундан самарали фойдаланиш муаммолари ҳозиргача ўз долзарблигини сақлаб қолмоқда. Замонавий шароитда янги технологияларни иқтисодий айланишга жалб қилиш ва самарадорлигини ошириш учун иқтисодий тизим сифатида қурилиш материаллари саноати корхоналарни инновацион ривожлантириш методологиясини ишлаб чиқмасдан ва инновацияларни ҳар томонлама баҳолашнинг услубий асосларини шакллантирмай эришиб бўлмайди. Ҳозирги кунда ҳар қандай мамлакатнинг ижтимоий-иқтисодий тараққиёти унинг инновацион салоҳиятини шакллантириш ва ундан самарали фойдаланиш хусусиятларини баҳолаш асосида аниқланади. Республикамизда мамлакатимиз Президенти Ш.М.Мирзиёев томонидан 2020 йил "Илм, маърифат ва рақамли иқтисодиётни ривожлантириш йили" деб эълон қилинди ва шунингдек, давлатимиз раҳбари ташаббуси билан иқтисодиётнинг барча соҳаларини рақамли технологиялар асосида янгилашни назарда тутадиган рақамли иқтисодиёт миллий концепциясини ишлаб чиқиш, шу асосда “Рақамли Ўзбекистон-2030” дастурини ҳаётга татбиқ этиш юзасидан қатор ишлар амалга оширилмоқда.

Бошланган ишларнинг мантикий давоми сифатида жорий йилнинг 28 апрель санасида Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Рақамли иқтисодиёт ва электрон давлат муассасалари ташкил қилиниши

асносида рақамли иқтисодиёт ва электрон ҳукуматни янада ривожлантиришнинг қўшимча вазифалари белгиланди.

Мазкур қарорга кўра, 2023 йилга келиб рақамли иқтисодиётнинг мамлакат ялпи ички маҳсулотидаги улуши 2 барабарга кўпайтирилади.

Қарорда 2020 — 2022 йилларда иқтисодиётнинг реал сектори тармоқларида замонавий ахборот-коммуникация технологияларини кенг жорий қилиш бўйича устувор лойиҳалар рўйхати ҳам эълон қилинган.

Унда, иқтисодиётнинг реал сектори тармоқларида шлаб чиқариш кўрсаткичлари ҳисобининг ягона ахборот базасини жорий қилиш, ишлаб чиқариш ва бошқарув жараёнларини автоматлаштириш бўйича мавжуд ахборот тизимини оптималлаштириш ҳамда СРМ-тизимини такомиллаштириш, лойиҳаларни бошқариш ва ходимлар КРІ даражасини баҳолаш бўйича ахборот тизимини жорий этиш, ходимлар билан ишлаш босқичларини тўлиқ функционал кузатиш учун ходимларни бошқаришнинг ягона тизими (ХР)ни жорий қилиш масалалари бўйича 2020-2021 йилларга мўлжалланган «Йўл харитаси» ишлаб чиқилган.

Бу эса, ўз навбатида рақамли иқтисодиётни ривожлантиришда қурилиш маҳсулоти корхоналари персоналини бошқаришга янгича инновацион ёндашувни талаб этади.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Бугунги кунда қурилиш саноати корхоналарининг самарали фаолият кўрсатиши инновацион стратегиялар, янги маҳсулот турлари, ташкилий тузилмалар яратиш билан инсон ресурсларини бошқаришга боғлиқ бўлиб қолмоқда. Чунки корхонада меҳнат салоҳиятини ривожлантириш услублари ўртасидаги мавжуд узилишлар каби муаммоларни ижобий ҳал этиш кўп жиҳатдан персонални бошқариш хизматиға таъсир кўрсатади.

Айнан мутахассис-персоналлар корхонадаги ишлаб чиқаришни бошқариб, уларнинг жорий ва истикболдаги режалаштиришини амалга оширадилар ҳамда ишлаб чиқариш воситаларини самарали фойдаланишга киритадилар. Шунинг учун, кадрларнинг касбий малакаси қанчалик юқори бўлса, корхоналарнинг иқтисодий ва ишлаб чиқариш кўрсаткичлари шунчалик яхши бўлади.

Қурилиш саноати корхоналарида ҳам персонални бошқариш жараёни иш режасини ишлаб чиқиш, меҳнат фаолиятини амалга ошириш учун уларни бирлаштириш, иш жараёнларга раҳбарлик қилиш, корхонанинг алоҳида бўлинмалари ва ходимлари ишини мувофиқлаштириш, иш жараёнини назорат қилиш ва бошқалардан иборат бўлиши зарур.

Юқоридаги мулоҳазалар мамлакатимиз қурилиш саноати корхоналари персоналиға ҳам тегишлидир. Фикримизча, инсон ресурсларидан корхона ва ходим манфаатларини мувофиқлаштирган ҳолда фойдаланишни таъминлайдиган, шахсни ривожлантириш устуворлигини эътироф этиш персонални бошқаришнинг энг асосий тамойили сифатида қаралиши керак.

Персонални бошқаришнинг кўплаб таърифлари мавжуд. Масалан, немис олимлари С.Марра ва Г.Шмитдларнинг фикрича, персонални бошқариш барча корхоналарға хос бўлган фаолият соҳаси бўлиб, унинг асосий вазифаси корхонани ходимлар билан таъминлаш ва улардан мақсадли фойдаланишдан иборат.

Америкалик олим Р. Дафт персонални бошқаришда асосий эътиборни корхонадаги инсон ресурслари сифати ҳақида ғамхўрликка қаратади. У персонални бошқариш – бу ишчи кучини жалб этиш, тайёрлаш ва самарадорлигини сақлаш бўйича фаолиятдир деб ҳисоблайди.

Маҳаллий иқтисодчи олимларимиздан Қ.Ҳ.Абдурахмонов ва бошқалар персонални бошқариш алоҳида ходим ва умуман корхона манфаатларини таъминлаш мақсадида инсон салоҳиятидан самарали фойдаланишға қаратилган ташкилий, ижтимоий-иқтисодий, психологик, ахлоқий ва ҳуқуқий муносабатлар тизимидир деб таъкидлайдилар.

“Персонални бошқариш” ва “Инсон ресурсларини бошқариш” тушунчаларини фарқлашға уринган америкалик олим М.Армстронгнинг қарашлари эътиборға лойиқ бўлиб, унинг фикрича, қуйидаги учта асосий фарқни ажратиш кўрсатиш мумкин:

1) персонални бошқариш – ходимларға қаратилган фаолият тури бўлса, инсон ресурсларини бошқариш кўпроқ раҳбарларға қаратилган;

2) персонални бошқариш – персонални бошқариш хизматининг фаолияти, инсон ресурсларини бошқариш эса персонални бошқариш хизмати ва корхона раҳбарларининг ҳамкорликдаги ишидир;

3) персонални бошқариш утилитар тавсифға эға, яъни аниқ амалий вазифаларни ечишға қаратилган. Инсон ресурсларини бошқариш эса стратегик йўналишға эға ва корхонанинг узоқ муддатли ривожланишиға қаратилган [6].

Биз келтирилган барча фикрларни жамлаган ҳолда, “персонални бошқариш” тушунчасиға қуйидаги таърифни шакллантирдик, яъни “персонални бошқариш корхона ва ташкилотларда фаолият кўрсатаётган персоналдан корхонанинг ижтимоий-иқтисодий жиҳатдан ривожлантириш йўлида самарали фойдаланиш назарда тутилиб амалға ошириладиган амалий фаолият туридир”.

Тадқиқот методологияси. Ушбу мақоланинг назарий ва услубий асоси сифатида умумиқтисодий адабиёт ҳамда илмий мақолалар, иқтисодчи олимларнинг илмий ишлари, қурилиш саноатида персонални бошқаришни такомиллаштиришда олимлар ва соҳа вакиллари билан суҳбат, уларнинг ёзма ва оғзаки фикр-мулоҳазаларини таҳлил қилиш, эксперт баҳолаш, жараёнларни кузатиш, иқтисодий ҳодиса ва жараёнларға тизимли ёндашув, муаллиф тажрибалари билан қиёсий таҳлил ўтказиш орқали тегишли йўналишларда ҳулоса, таклиф ва тавсиялар берилган. Мавзуни ўрганиш жараёнида умумиқтисодий усуллар билан бир қаторда маълумотларни тизимлаш бўйича маҳсус ёндашувлар, яъни таққослаш, назарий ва амалий материалларни жамлаш ҳамда тизимли таҳлил каби усуллар қўлланилган.

Таҳлил ва натижалар. Жаҳон тажрибаси рақамли технологияларни барча соҳаларда сифатли ўсишни таъминловчи янгиликларни узлуксиз тарзда амалиётга жорий этиш орқали жамият ва иқтисодий ривожланишнинг ҳаракатлантирувчи кучига айланганини кўрсатмоқда.

Бугун ривожланишнинг инновацион моделлари ва «рақамли»(ақлли) технологиялар амалиётга жорий этилаётган мамлакатлар энг муваффақиятли ва барқарор ҳисобланади. Бундай мамлакатларнинг барқарор тараққиёти, уларнинг жаҳон бозорида рақобатбардошлиги табиий ресурсларни экспорт қилиш ва жисмоний меҳнатдан фойдаланишга эмас, балки инновацион ғоялар ва ишланмаларга асосланади.

Глобаллашув ва байналмилаллашув тенденциялари нафақат товар, молиявий, технологик ва ресурслар бозорларига, балки персонални бошқариш тизимларига ва ходимларнинг рақобатдошлигига ҳам таъсир қилмоқда. Рақамли иқтисодиётнинг ривожланиши автоматизация жараёнлари инсон ресурсларини бошқаришда муҳим рол ўйнайди. Президентимиз Ш.М.Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномасида рақамли иқтисодиётга фаол ўтиш келгуси 5 йилдаги энг устувор вазифалардан бири сифатида белгиланган.

Рақамли технологияларнинг нақадар муҳимлигини бугунги кунда республикамызда COVID-19 Коронавирус пандемияси билан боғлиқ шароит ҳам яна бир бор исботлади. Республикамызда карантин талабларининг жорий қилиниши, таълим, давлат хизматлари, давлат бошқаруви тизими, савдо ва хизмат кўрсатиш, саноатнинг ҳаммаси рақамли иқтисодиёт билан боғлиқлигини яққол кўрсатди. Йиллар давомида масофадан кўрсатилмаган хизматлар санокли кунларда онлайн шаклга ўтказилди.

Экспертларнинг фикрича, келгуси 3 йилда иқтисодиётни рақамлаштириш орқали дунёдаги 22 фоиз иш ўринлари интернет технологиялари ёрдамида яратилади.

Келгуси беш йилда саноат корхоналарида ахборот технологияларини кенг жорий этиш ҳисобига таннархни ўртача 13-15 фоизга пасайтириш мумкин.

Президентимиз вазирлик ва идораларда ахборот технологияларини қўллаш даражасига қараб ундаги раҳбарларнинг ойлик мукофот пулини ошириш ёки камайтириш тизимини йўлга қўйиш бўйича топшириқ берди.

Бу ўз навбатида персонални бошқаришда рақамли технологиялардан фойдаланиш даражасини ошириш, қурилиш саноати корхоналарида персонални бошқаришда ходимларнинг «рақамли компетенция»сини шакллантиришга алоҳида аҳамият қаратилишини тақозо этади.

Фикримизча, "рақамли компетенция"ни (ходимнинг лавозимига мувофиқлиги) ходимнинг ўз билими, тажрибаси, қўникмаси, шахсий фазилатлари ва хулқ-атвор хусусиятларидан рақамли технологияларни қўллашда ҳавфсиз, ҳамда самарали фойдаланиш қобилияти сифатида қаралиши лозим. Рақамли компетенция маълумот излаш, ахборотни танқидий идрок этиш, рақамли қурилмалардан фойдаланиш, рақамли қурилмаларни синхронлаштириш, ижтимоий тармоқлардан фойдаланиш, онлайн харид қилиш ва бошқаларни ўз ичига олади.

Бу ўз навбатида персоналдан максимал ҳажмдаги маълумотларни тўплаш, битта манбадан олинган маълумотларни турли манбалар орқали ишончлилигини текшириш, амалий ва қимматли маълумотларни таҳлил қилишга, билими, иштиёқи ва лаёқати бўлишлигини талаб этади.

Мамлакатимизда Ўзбекистон Республикаси қурилиш ва қурилиш материаллари саноатини 2017-2021 йиллар даврида ривожлантириш Концепцияси ишлаб чиқилган ва унда қуйидаги устивор вазифалар белгиланган:

- қурилиш саноати корхоналарини модернизациялаш ва қайта техник жиҳозлаш, қурилиш маҳсулотлари сифатини оширишни таъминлайдиган замонавий самарали технологияларни ва илмий ишланмаларни жорий этиш;

- қурилиш материаллари хом ашёсини қабул қилиш ва қайта ишлаш, сақлаш ва маҳсулотларни жаҳон стандартларига риоя қилган ҳолда экспорт қилиш тизимини такомиллаштириш ва автоматлаштириш;

- ишлаб чиқариш барқарор ҳажмларини сақлаш, қурилиш маҳсулотлари ассортиментини кенгайтириш, унинг рақобатбардошлигини ташқи ва ички бозорларда оширилиши, соҳанинг экспорт салоҳиятини кескин ўсишини таъминлаш; ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларнинг таннархини камайтириш ва ишлаб чиқаришдан ҳоли харажатларни оптималлаштириш;

- соҳада янги иш жойларини яратиш, ҳавфсиз экологик ишлаб чиқаришни ташкил этиш, шунингдек пахта соҳаси ходимларини тайёрлаш ва малакасини ошириш.

Юқорида келтирилган вазифалар, корхонада персонални бошқариш самарадорлигини ошириш учун соғлом ва меҳнат қобилиятига эга бўлган жамоани шакллантириш, кадрларнинг жинси ва ёшига кўра таркиби ва малакаси ҳамда уларнинг ишлаб чиқаришда тўғри жойлаштирилишини ҳисобга олишдан ташқари, ишлаб чиқариш ва меҳнат шароитларининг ўзгариб боришига ўз вақтида эътибор қаратиши, фан ва техниканинг янги, илғор ютуқларини ишлаб чиқаришга жорий қилиш, ходимларнинг меҳнат унумдорлигини оширишни рағбатлантиришга қаратилган механизмни ишлаб чиқишни ва амалиётга жорий этишни талаб этади

Персонални бошқаришнинг замонавий шакллари ўрганиш ва менежмент усулларини қўллаш мамлакат қурилиш корхоналарига юқори иқтисодий натижаларга эришиш имконини беради.

Қурилиш саноати корхоналари иқтисодиётини ривожлантиришнинг икки тури, яъни экстенсив ва интенсив турлари мавжуд бўлиб, биринчи турда қурилиш маҳсулоти ҳажми ва уни сотиш ҳажми ўсиши барча ҳолларда миқдорий омиллар – арзон ва етарли ресурслар билан таъминланиш;

иккинчи тур-сифат омиллари – янги билим имкониятларини, фан соҳасидаги янги ютуқлардан фойдаланиш ҳамда малакали кадрлар ҳисобига иқтисодий ўсишга эришишни таъминлайди.

Корхона раҳбар ва мутахассислари иш натижаларини баҳолашда уларнинг эгаллаб турган лавозимлари ва бажараётган вазифалари ўзаро боғлиқ бўлиб, баҳолашнинг асосий мезонлари бўлиб хизмат қилади.

Хулоса ва таклифлар.

1. Бугунги кунда рақамли иқтисодиётнинг ривожланиши қурилиш саноати корхоналарида олиб борилаётган модернизациялаш жараёнлари билан узвий боғлиқ бўлиб мавжуд персонални бошқариш тизимини изчил янгилашни талаб этмоқда. Персонални бошқаришнинг барча даражаларининг таркиби ва моҳиятини тубдан такомиллаштириш иқтисодий тизимни ислоҳ қилишнинг ҳал қилувчи омилларидан бири бўлиб, персонални бошқариш ҳисобланади. Шу сабабли персонал корхонанинг асосий ресурси, бутун ташкilotнинг муваффақиятини белгилувчи асосий омил сифатида қўрилмоқда.

2. Қурилиш саноати корхоналарининг умумий иқтисодий ва молиявий барқарорлиги, тўлов қобилиятини ўрганиш натижалари мазкур корхоналарда бошқарувни инновацион такомиллаштириш ва уни молиявий маблағлар билан таъминлашнинг ички манбалари йилдан-йилга камайиб бораётганини кўрсатиб бермоқда.

Аммо қурилиш саноати корхоналарининг бозордаги мавқеи ва барқарор истеъмолчилар сегментига эга эканини ҳамда йилдан-йилга тўла қувват билан ишлаш имконияти мавжудлигини ҳисобга олганда, тармоқнинг инновацион бошқарувини йўлга қўйиш имконияти мавжудлигини асослаб беради. Бу борада, қурилиш саноати корхоналаридаги маънан ва жисмонан эскирган асосий восита ва жиҳозлар корхона келажақда тўла қувват билан ишлашига монелик қилишини ҳисобга олиб, тармоқни бошқаришда янги инновацион лойиҳаларни ишлаб чиқиш ва амалиётга тадбиқ этилишини амалга ошириш зарур. Бунинг учун қурилиш саноати корхоналарида инновацион лойиҳалар бошқарувини оқилона ташкил этиш бўйича қатор ишларни амалга ошириш талаб қилинади.

3. Ўзбекистонда ривожланган мамлакатлар тажрибасидан фойдаланиш асосида персонални бошқариш тизимини такомиллаштириш учун барча шарт-шароитлар мавжуд. Шу билан бирга, мамлакатнинг айрим корхоналари бу тажрибага мурожаат қилмасдан, одатдагидек эски маъмурий-бўйруқбозлик иқтисодиётидаги ишчи кучини бошқариш концепциясига ҳос бўлган, эскириб қолган, персонални бошқариш усулларида фойдаланмоқда. Буни ҳисобга олган ҳолда Ўзбекистон корхоналари иқтисодиёти юқори даражада ривожланган мамлакатларда тўпланган персонални бошқариш тизими соҳасидаги маълум халқаро тажрибаларни ўрганиб, ундан бошқарув амалиётида фойдаланишлари зарур. Персонални бошқаришнинг замонавий шакллари ва усуллари ўрганиш ҳамда ундан амалиётда фойдаланиш миллий корхоналарга юқори иқтисодий натижаларга эришиш имконини беради.

4. Қурилиш саноати корхоналари бошқарув тизимини мукаммаллаштириш соҳасида қуйидаги тенденциялар юзага келмоқда:

бошқарув фаолиятининг мақсадли тавсифини кучайтириш; бошқарувнинг мослашувчан тузилмаларини яратиш ва бошқарув аппаратининг фаолиятини яхшилаш, жумладан, ортикча бошқарув бўғинларини қисқартириш ҳисобига;

ишлаб чиқаришни бошқаришда жамоалар ролининг ўсиши ва уларнинг юқори натижаларга эришишга йўналтирилганлиги;

меҳнат фаолияти ижтимоий шароитларининг яхшиланиши. Бу тенденцияларга асосан корхоналарнинг бошқарув органлари тузилмаларини такомиллаштириш йўналишлари ҳам аниқланиб, уларга аввало сифат кўрсаткичлари асос қилиб олинган;

Фикримизча, рақамли иқтисодиётни ривожлантириш шароитида қурилиш саноати корхоналарида персонални бошқариш ва улардан самарали фойдаланишни бозор муносабатлари тамойилларига мос равишда ташкил этиш зарур. Бунинг учун қуйидаги жиҳатларга эътибор қаратиш лозим:

Қурилиш саноати корхоналарида ходимлар меҳнатининг ҳар бир жараёни, унинг қўлами ва кетма-кетлиги аниқ пухта ихтисослаштирилиши шартлигини таъминлашга эришиш; корхонада ҳар бир меҳнат турини қатъий вақт оралиғида тақсимланишини ташкил этиш; қурилиш саноати соҳасида кадрларни тайёрлашга бўлган реал эҳтиёжни ва истиқболли йўналишларни аниқлаш, мутахассисларни тайёрлаш, қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш бўйича ўқув дастурларини такомиллаштиришда иштирақ этиш, мазкур соҳада илмий-тадқиқот ишларини чуқурлаштириш.

Бундан ташқари, қурилиш саноати корхоналарининг техник материалларни қайта ишлаш ва цемент ишлаб чиқариш, қурилиш акциядорлик жамиятларида ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларни қайта ишлашни такомиллаштириш орқали ҳам корхона рентабеллигини ошириш ҳамда янги иш ўринларини яратишга эришиш мумкин.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 — 2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар Стратегиясини «Илм, маърифат ва рақамли иқтисодиётни ривожлантириш йили»да амалга оширишга оид давлат дастури тўғрисидаги Фармони. ПФ-5953-сон 02.03.2020 й.

2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Рақамли иқтисодиёт ва электрон ҳукуматни кенг жорий этиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Қарори ПҚ-4699-сон 28.04.2020 й.

3. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси. Халқ сўзи газетаси № 19 (7521). 2020 йил 25 январь.

4. Марр С., Шмидт Г. Управление персоналом в условиях социальной рыночной экономики. М., 2000. - с. 66.

5. Дафт Р. Л. Менеджмент. СПб., 2000. – с. 134.

6. Армстронг М. Практика управления человеческими ресурсами. - М., 2002. – с. 212

7. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев 11 май куни рақамли иқтисодиёт ва электрон ҳукуматни кенг жорий этиш масалалари бўйича йиғилиш ўтказди. <https://kitab.uz/prezident-shavkat-mirziyoev-ra%D2%9Bamli-i%D2%9Btisodiyot-va-elektron-%D2%B3ukumatni-keng-zhorij-etish-masalalari-b%D1%9Ejicha-j%D2%93ilish-%D1%9Etkazdi.html>

8. Ўзбекистон Республикаси пахта ва ёғ-мой саноатини 2016-2020 йиллар даврида ривожлантириш Концепцияси. <https://www.beruniypaxta.uz>

9. Илм, маърифат ва рақамли иқтисодиётни ривожлантириш йили” давлат дастури. <https://strategy.uz/index.php?news=850>

УЎҚ 33

МИНТАҚАДА ИЖТИМОЙ-ИҚТИСОДИЙ ТОМОНДАН РИВОЖЛАНИШИДА ХИЗМАТ КЎРСАТИШНИНГ ЎРНИ

Б.С. Қалмуратов, PhD, доцент, Қорақалпоқ давлат университети, Нукус

А.Н. Муратбаева, магистрант, Қорақалпоқ давлат университети, Нукус

Ш.М. Режепмуратов, талаба, Қорақалпоқ давлат университети, Нукус

Аннотация. Мақолада минтақани ижтимоий-иқтисодий томондан комплекс ривожланиши йўналишлари ва Қорақалпоғистон Республикасининг иқтисодиётида, яъни ҳудудий маҳсулотидида хизмат кўрсатишнинг ўрни таҳлил қилинган ва ривожлантириши йўналишлари тавсия қилинган.

Калим сўзлар: ижтимоий-иқтисодий ўсиш, хизмат кўрсатиш соҳалари, ахборот-коммуникация хизматлари, молиявий хизматлар, транспорт хизматлари, турар жой ва овқатланиш хизматлари, савдо хизматлари, қўчмас мулк билан боғлиқ хизматлар, таълим хизматлари, соғлиқни сақлаш хизматлари, ижара ва лизинг хизматлари

Аннотация. В статье рассматривается направления социально-экономического комплексного развития региона и роль сферы услуг валовом региональном продукте Республики Каракалпакстан.

Ключевые слова: социально-экономический рост, услуги, услуги информатизаций связи, финансовые услуги, транспортные услуги, услуги жилья и общественного питания, услуги торговли, услуги недвижимости, услуги образования, услуги здравоохранения, услуги аренды и лизинга

Abstract. The article discusses the directions of socio-economic integrated development of the region and the role of the service sector in the gross regional product of the Republic of Karakalpakstan.

Key words: socio-economic growth, services, communication informatization services, financial services, transport services, housing and catering services, trade services, real estate services, education services, healthcare services, rental and leasing services

Кириш. Қорақалпоғистон Республикаси иқтисодиёти Ўзбекистон Республикасининг минтақалари ичида бошқа вилоятларга нисбатан ривожланиш даражаси бўйича сўнги ўринларда келаётган минтақа эканлиги ҳеч кимга сир эмас. Бу ҳақида Президентимиз Ш. М. Мирзеёвнинг Қорақалпоғистон Республикасига февраль ойининг 24-26 кунлардаги таъширифида айтиб ўтди.

Ҳозирги вақтда Ҳукуматимиз ва Президентимиз томонидан қабул қилинган ҳуқуқий-меъёрий ҳужжатлари Ўзбекистон Республикаси минтақаларини ва шунинг ичида Қорақалпоғистон Республикасини ижтимоий-иқтисодий комплекс ривожлантириш бўйича кейинги йилларда мавжуд резерв ва имкониятларни кенг сафарбар қилган ҳолда иқтисодиётни ислоҳ қилишнинг устувор йўналишлари ҳамда соҳа ва тармоқларни ривожлантиришнинг муҳим мақсадли комплекс дастурлари тўлиқ ижросига қаратилган қатъий чора-тадбирларни амалга оширишни кўзда тутди[3].

Масаланинг мазмуни, асосий қисм. Қорақалпоғистон Республикасида кейинги йилларда амалга оширилаётган ишлар натижасини таҳлил қилганимизда асосий иқтисодий кўрсаткичлар бўйича ўсиш тенденцияси сақланган бўлиб, минтақада 2021 йили яъни ҳудудий маҳсулот 2020 йилга нисбатан 7,4 фоизга ўсган ва 26,3 трлн.сўмни ташкил этган. 2022 йилда яъни ҳудудий маҳсулот 27,6 трлн. сўм бўлиши режа қилиниб, 2021 йилга нисбатан 5,2 фоизга, 2023 йилда 6 фоизга ва 2024 йилда 6,4 фоизга ўсиши прогноз қилинган. Қорақалпоғистон Республикасининг асосий макроиқтисодий кўрсаткичлари ҳисобланган саноат соҳасининг ўсиш суръати 2022 йилда 105,2%, қишлоқ хўжалиги соҳасининг ўсиш суръати 103,2% ҳамда чакана товар айланмасининг ўсиш суръати 111 фоиз бўлиши режалаштирилган[2].

Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгаши томонидан қабул қилинган “Қорақалпоғистон Республикасини 2030 йилга қадар ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш комплекс концепцияси” га мувофиқ кўрсаткичлар 2030 йилда 108,6 фоизни, 2030 йилда 2018 йилга нисбатан ЯХМ ҳажми 2,6 марта ошиши ёки 2018 йилда 9755,1 млрд.сўмдан 50357,5 млрд.сўмга етишини кузатишимиз мумкин, бундай иқтисодий ўсиш суръатларига асосий тармоқ ва соҳаларнинг барқарор ва мутаносиб ривожланиши замин бўлади.

Шунингдек, 2030 йил якунида яъни ҳудудий маҳсулотидидаги саноат (қурилишни қўшган ҳолда) улуши 43,5 фоизни 2020 йилга нисбатан 1,1 баробарга ошиши ҳисоб-китоб қилинмоқда. Иқтисодиётни диверсификация қилиш ва таркибий ўзгартириш бўйича ислохотларнинг амалга оширилиши натижасида 2021 йилда Қорақалпоғистон Республикасида хизматлар ҳажми 8,3 трлн. сўмни ташкил этган ва 2020 йилга нисбатан 19,3 фоизга ошган. Ҳудуднинг яъни ҳудудий маҳсулот таркибида хизматлар соҳасининг улуши 36 фоизини ташкил этган.

1-расм. 2016-2021 йилларда Қорақалпоғистон Республикасида хизматлар ва сервис соҳасининг ўсиш ҳажми ва динамикаси

Мамлакатимизда янги иш ўринлари яратиш, аҳоли бандлигини таъминлаш ва даромадларини оширишда хизмат кўрсатиш ва сервис соҳаси кенгайиши муҳим ўрин тутди. Мамлакатимизда бу тармоқни ривожлантириш имкони катта. Чунки у ортқича маблағ талаб этмайди. Унга сарфланган маблағ ёки олинган кредит қисқа муддатда қайтади. Натижада бу маблағни бошқа инвестиция сифатида йўналтиришга йўл очилади. Таҳлиллар кўрсатишича, тараққий топган давлатлар, масалан, АҚШ, Буюк Британия, Канада, Франция, Германия, Италия, Японияда хизмат кўрсатиш ва сервис улуши ялпи ички маҳсулотнинг 70-80 фоизини ташкил этади. Унинг мамлакатимиз ялпи ички маҳсулотидagi улуши 2000 йилда 37 фоиз бўлган, бугунга келиб 50,5 фоизни ташкил этмоқда[4]. Кўрилатган чора-тадбирлар самараси ўларок, соҳа ривож топмоқда. Афсуски, камчиликлар ҳам йўқ эмас. Вазирлар Маҳкамасининг ўтган йил якунларига бағишланган йиғилишида катта маблағ талаб қилмайдиган бу соҳа иқтисодиётнинг юксалишига, аҳоли бандлиги ва даромадлари ошишига сезиларли даражада ижобий таъсир кўрсатиши, айниқса, қишлоқ жойларда уни янада кенгайтириш учун фойдаланилмаётган катта имкониятлар мавжудлиги алоҳида таъкидланди. Мўлжалланган дастур лойиҳасини тайёрлаш, бунда 2022-2026 йилларда мамлакатимиз ялпи ички маҳсулоти таркибида соҳа улушини 54-56 фоизга етказишни кўзда тутиш вазифаси юкланди. Таъкидлаш жоизки, «2022-2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегиясини “Инсон кадрини улуглаш ва фаол маҳалла йили”да оид Давлат дастурида хизмат кўрсатиш ва сервис соҳасини ривожлантиришга алоҳида эътибор қаратилган[1]. Хусусан, сартарошхона, тикувчилик, поябзал ва маиший техника таъмирлаш каби хизмат кўрсатиш билан шуғулланувчи тадбиркорларни қўллаб-қувватлаш учун уч йил муддатга қатъий белгиланган солиқлардан озод қилиш, шу орқали иш ўринлари ташкил этишни рағбатлантириш кўзда тутилган. Бу — аҳоли бандлигини таъминлаш, халқимизнинг сифатли хизматлардан фойдаланиш имконини кенгайтиришга хизмат қилади, албатта.

Сўнгги 5 йил ичида ҳудудда хизматлар соҳаси ҳажми деярли 2,7 баробарга ошган. Жумладан, 2016 йилда ҳудудда 3,1 трлн. сўмлик хизматлар кўрсатилган. Қорақалпоғистон Республикасида хизматлар соҳасининг таркибини таҳлил қилганимизда, минтақа асосан, 13 турларидан иборат эканлиги аниқланган:

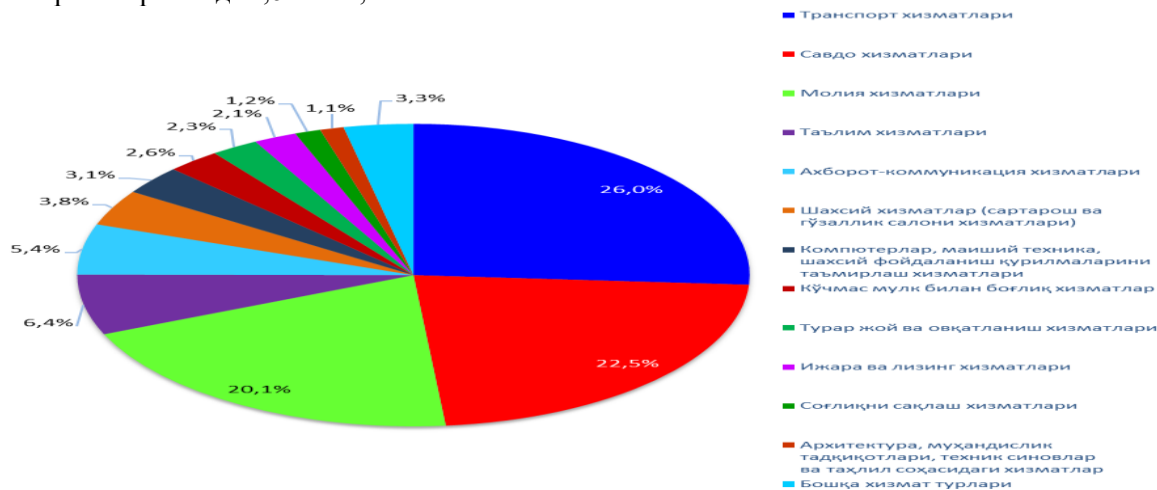
- ахборот-коммуникация хизматлари;
- молиявий хизматлар;
- транспорт хизматлари;
- турар жой ва овқатланиш хизматлари;
- савдо хизматлари;
- кўчмас мулк билан боғлиқ хизматлар;
- таълим хизматлари;
- соғлиқни сақлаш хизматлари;
- ижара ва лизинг хизматлари;
- компьютерлар, маиший техника, шахсий фойдаланиш буюмларини таъмирлаш хизматлари;
- шахсий хизматлар (сартарош ва гўзаллик салони хизматлари);
- архитектура, муҳандислик тадқиқотлари, техник синов ва таҳлиллар соҳасидаги хизматлар;
- бошқа хизмат турлари.

2021 йил хизматлар соҳаси таркибида энг катта улуш транспорт (26%), савдо (22,5%) ва молиявий (20,1%) хизматларга тўғри келган. 2021 йилда 2,16 трлн. сўмлик транспорт хизматлари, 1,87 трлн. сўмлик савдо хизматлари, 1,67 трлн. сўмлик молиявий хизматлар кўрсатилган[5].

Хизматлар соҳаси таркибида кейинги ўринларни таълим хизматлари (6,4%), ахборот-коммуникация хизматлари (5,4%) ва шахсий хизматлар (сартарош ва гўзаллик салони хизматлари) (3,8%) эгаллаган. Ушбу хизмат турлари 2021 йилда мос равишда 535,8 млрд. сўм, 448,6 млрд. сўм ва 317,8 млрд. сўм миқдорида кўрсатилган.

Таҳлиллар шуни кўрсатдики, 2020 йилга нисбатан 2021 йилда айрим хизмат турларининг динамикасида кескин ўсиш суръатлари кузатилди. Таълим хизматлари 36,3%, молиявий хизматлар 27,7%, соғлиқни сақлаш хизматлари 22,5%, транспорт хизматлари 22,0%, кўчмас мулк хизматлари 20,9%, компьютерлар, уй жиҳозлари, шахсий буюмларни таъмирлаш хизматлари 19,2%, шахсий хизматлар (сартарош ва гўзаллик салони хизматлари) 15,3%га ошган. Ўз навбатида, архитектура, муҳандислик

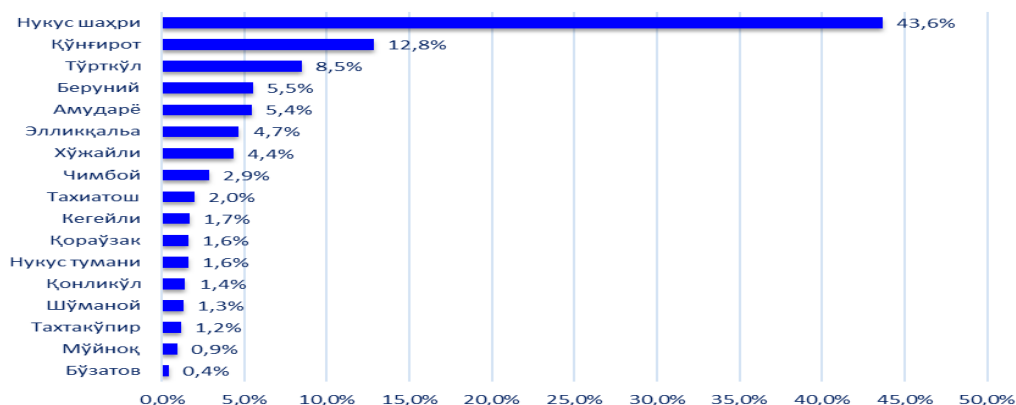
тадқиқотлари, техник синов ва таҳлиллар бўйича хизматлар, шунингдек, турар жой ва овқатланиш хизматлари мос равишда 1,6% ва 1,2%га камайган.

2-расм. 2021 йил учун Қорақалпоғистон Республикасида хизматлар соҳаси таркиби

Шунингдек, таҳлиллар шуни кўрсатдики, 2021 йилда кўрсатилган хизматлар ҳажмининг 43,6% Нукус шаҳри ҳиссасига тўғри келган. Худудда кўрсатилган хизматлар умумий ҳажмидаги энг катта улушлар бўйича кейинги ўринлар Қўнғирот (12,8%), Тўрткўл (8,5%), Беруний (5,5%), Амударё (5,4%) ва Эллиққалъа (4,7%) туманлари ҳиссасига тўғри келган.

Шу билан бирга, худудда кўрсатилган хизматлар умумий ҳажмида Тахтакўпир (1,2%), Мўйноқ (0,9%) ва Бўзатов (0,4%) туманларининг ўрни жуда кам. Шундай бўлса ҳам айнан ушбу туманларда хизматлар соҳаси шиддат билан ўсган. Мисол учун, 2021 йилда Тахтакўпир, Мўйноқ ва Бўзатов туманларида ўсиш суръатлари 2020 йилга нисбатан мос равишда 123,5%, 121,1% ва 129,5%ни ташкил этган[5].

3-расм. Қорақалпоғистон Республикасида 2021 йил кўрсатилган хизматларнинг умумий ҳажмида Нукус шаҳри ва туманларнинг улуши

Хулоса ва тавсиялар. 2030 йилга келиб хизмат кўрсатиш ҳажми қарийб 12445,1 млрд. сўмга (113,6%) етиши кутилмоқда. Хизмат кўрсатиш соҳасини ривожлантиришнинг асосий вазифалари қуйидагилардан иборат:

- савдо ва хизмат кўрсатиш соҳасини ривожлантиришга кредитлар ажратиш ҳамда белгиланган солиқ имтиёзлари борасида тушунтириш ишларини амалга ошириш йўли билан аҳоли жалб қилиш ва хизмат кўрсатиш ҳажми ва сифатини ошириш;
- аҳолига ва туристларга қулайликлар яратиш ва сифатли хизмат кўрсатишни таъминлаш мақсадида, “Аҳолига хизмат кўрсатиш марказлари”ни ташкил этиш;
- транспорт хизмати сифатини ошириш, йўл ҳақи тўловини автоматлаштирилган тизимини жорий қилиш;
- алоқа ва ахборотлаштириш соҳасида рақамли телекоммуникацион ва мобиль операторларининг базавий станциялари сонини кўпайтириш, электрон тарзда пул ўтказиш бўйича почта хизматларини кўрсатувчи объектлар ҳажмини ошириш ҳисобига ривожлантириш;
- туризм ва меҳмонхоналар инфратузилмаси бўйича кенг қамровли информацион тизим ташкил этиш.

Юқори иқтисодий ўсиш суръатларининг таъминланишида хизмат кўрсатиш соҳасининг ривожини муҳим аҳамиятга эга. Хусусан, хизмат кўрсатиш ва сервис соҳасини ривожлантириш дастури доирасида белгиланган барча мақсадли кўрсаткичларни ҳар бир хизмат кўрсатиш соҳаси ва ҳар бир туманда тўлиқ ижро этилишини таъминлаш, замонавий ва оммабоп хизмат турларини ривожлантириш, соҳага инвестицияларни кенг жалб қилиш орқали 2030 йилгача ялпи ҳудудий маҳсулотда хизматлар соҳаси улушини 47,3 фоизга етказиш белгиланган.

Умуман олганда Қорақалпоғистон Республикасида хизматлар соҳасини ривожлантириш бўйича ҳулосаларга келганимизда, минтақанинг ўзига хос хусусиятларидан келиб чиқиб, хизматлар кўрсатиш соҳасининг устувор йўналишларини ривожлантиришда минтақанинг ҳар бир ҳудуди (масалан, жанубий, марказий...) учун алоҳида ўзига хос бизнес-хариталарни ишлаб чиқиш ва уларнинг амалга оширилишини мувофиқлаштириш тизими самарадорлигини ошириш, минтақадаги хизматлар соҳасининг асосий стратегик йўналиши бўлиб маҳаллий хизматлар бозорига кириб бориш ва бозорда ўз позицияларини мустақкам ушлаб туриш ва кейинчалик халқаро бозорларга чиқиб боришга хизматлар соҳасидаги миллий ўзига хослик хусусиятларини сингдириши, хизматлар кўрсатиш бўйича фаолиятни ташкил этиш ва уни олиб бориш бўйича хорижий тажрибаларнинг энг яхши элементларидан фойдаланиш билан эришиш лозим.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РҲҲАТИ:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони, 28.01.2022 йилдаги ПФ-60-сон “2022 — 2026 йилларга мўлжалланган янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисида”//lex.uz
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг қарори, 11.11.2020 йилдаги ПҚ-4889-сон «2020 — 2023 йилларда Қорақалпоғистон Республикасини комплекс ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”// lex.uz
3. Қорақалпоғистон Республикасини 2030 йилга қадар ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш комплекс концепцияси// 2018 йил 2 августдаги Ўзбекистон Республикаси Бош вазири А.Н.Арипов раислигида ўтказилган 01-02/1-2288-сонли йиғилиш баёни ва Ўзбекистон Республикаси Иқтисодиёт вазирлигининг 2018 йил 16 августдаги 87-сонли буйруғи .
4. Калмуратов Б. С. Стратегия развития инновационного управления промышленного комплекса Республики Каракалпакстан// International Scientific Journal Theoretical & Applied Science Philadelphia, USA Issue 01, volume 91 published January 31, 2021. 379-387 стр
5. Жумабаев Ю Қорақалпоғистон Республикасида хизматлар соҳаси ривожланиш динамикаси// <https://review.uz/oz/post/qoraqalpogiston-respublikasida-xizmatlar-sohasi-rivojlanish-dinamikasi>

УЎК 331.5

АҲОЛИНИНГ ИШ БИЛАН БАНДЛИГИНИ САМАРАЛИ АМАЛГА ОШИРИШ ЙЎЛЛАРИ

У.И. Мараимова, доц., Андижон Давлат Университети, Андижон

Аннотация. Ўтиш даврида иқтисодиётни шакллантириш ва ривожлантиришда республикадаги демографик вазият ҳамда меҳнат ресурслари катта салоҳиятга эгадир. Ушбу мақолада республикада макроиқтисодий масалаларни ҳал қилиш жараёнида меҳнат ресурсларидан оқилона фойдаланиш ва аҳолининг самарали бандлиги каби муаммоларга эътибор қаратилган.

Калим сўзлар: аҳоли, бандлик, демография, туғилиш динамикаси, аҳолини рўйхатга олиш

Аннотация. Демографическая ситуация и трудовые ресурсы в стране имеют большой потенциал в формировании и развитии экономики в переходный период. Данная статья посвящена таким вопросам, как рациональное использование трудовых ресурсов и эффективная занятость населения в процессе решения макроэкономических проблем в стране.

Ключевые слова: население, занятость, демография, динамика рождаемости, перепись

Abstract. The demographic situation and labor resources in the country have great potential in the formation and development of the economy in the transition period. This article is devoted to such issues as the rational use of labor resources and effective employment of the population in the process of solving macroeconomic problems in the country.

Key words: population, employment, demography, birth rate dynamics, census

Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномасида шундай таъкидлаб ўтади: «Барча туман ва шаҳарларда, ҳар бир маҳаллада эҳтиёжманд оилалар, аёллар ва ёшлар билан манзилли ишлаш бўйича мутлақо янги - «темир дафтар» тизими жорий этилди. Қисқа муддатда бу тизим орқали 527 минг фуқаронинг бандлиги таъминланди.

Бундан ташқари, ўзини ўзи банд қилган аҳоли учун солиқ имтиёзлари берилиши ҳамда кўпгина чекловларнинг бекор қилиниши туфайли 500 минг нафар фуқаро меҳнат фаолиятини қонуний тарзда йўлга қўйди. Дехқон хўжалиги ва томорқа эр эгаларига 300 миллиард сўм имтиёзли кредит ва субсидия ажратилгани ҳам кишлоқ аҳолисини ижтимоий қўллаб-қувватлашда янги йўналишга айланди».[1]

Бозор муносабатларига ўтиш даврида Ўзбекистон миллий иқтисодиётини шакллантириш ва ривожлантиришда республикадаги демографик вазият ҳамда меҳнат ресурслари катта салоҳиятга эгадир. Шунинг учун республикада макроиқтисодий масалаларни ҳал қилиш жараёнида меҳнат ресурсларидан оқилона фойдаланиш ва аҳолининг самарали бандлиги каби муаммоларга катта эътибор қаратилиши бежиз эмас.

Статистик маълумотларга эътибор қаратган бўлсак, меҳнат ресурслари сони 2000 йилда 12469 минг кишини, аҳолининг бандлик даражаси эса 69.4 фоизни ташкил этган. 2005 йилда мос равишда 14453,2 кишини ва 67.7 фоизни, 2010 йилда 12286,6 кишини ва 66.9 фоизни, 2015 йилда 13058,3 кишини ва 68.2 фоизни ташкил қилган. 2020 йилда эса дастлабки маълумотларга кўра меҳнат ресурслари сони меҳнат ресурслари сони 14797,9 кишини, бандлик даражаси 66.1 фоизни ташкил этган. [стат.уз]. Кўриниб турибдики, мамлакатимизда бандлик кўрсаткичи йилдан йилга ошиб бораётган бир вақтда аҳолининг бандлик даражаси пасайиб бормоқда. Бунинг бир қанча сабаблари мавжуд:

- 1) Доимий аҳоли сонининг ўсиб бориши;

2) Янги иш ўринлари яратилишининг аҳоли сонининг ўсиб боришига нисбатан секин ортиши;

3) Меҳнат бозоридаги номутаносиблик;

4) Аҳоли сони, меҳнат ресурслари ва бандлар тўғрисидаги, уларнинг ҳудудлар бўйича тақсимоли бўйича аниқ маълумотларнинг этишмаслиги.

Юқорида келтирилган муаммоларининг юзага келишига асосий сабаб деярли 30 йилдан зиёд вақтдан буён аҳолини рўйхатдан ўтказиш ишларининг амалга оширилмаганлигидир.

Бандлик тушунчасига кўплаб иқтисодий адабиётларда турлича таърифлар берилган. Бандлик тушунчаси аниқ ва лўнда ёритиб берилган таърифлардан бири сифатида Қ.Х. Абдурахмонов томонидан берилган таърифни кўришимиз мумкин:

Иш билан бандлик - фуқароларнинг қонун ҳужжатларига зид келмайдиган ўз шахсий ва ижтимоий эҳтиёжларни қондириш билан боғлиқ бўлган, уларга иш ҳақи ёки меҳнат даромади келтирадиган фаолиятдир. [2]

Бандлик тўғрисидаги тушунча 10.2020 да қабул қилинган Ўзбекистон Республикасининг «Аҳоли бандлиги тўғрисида» ги Қонунида ҳам ўз аксини топган бўлиб, Қонунга кўра - Бандлик фуқароларнинг қонун ҳужжатларида тақиқланмаган, ўз шахсий ва ижтимоий эҳтиёжларини қаноатлантириш билан боғлиқ бўлган, уларга иш ҳақи (меҳнат даромади) келтирадиган фаолиятдир. [3]

Аҳолининг бандлиги унинг қайта кўпайиши учун зарурий шартлар бири ҳисобланиб, инсонларнинг турмуш даражаси, фаровонлиги, меҳнат бозорида кадрлар танлаш, тайёрлаш, қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини ошириш, ишга жойлаштириш, жамият аъзоларини, айниқса ишсизларни моддий ва маънавий жиҳатдан қўллаб қувватлаш учун сарф қилинадиган харажатлар аҳоли бандлигига боғлиқ бўлади.

Аҳолини рўйхатга олиш мамлакатдаги ижтимоий-иқтисодий, демографик жараёнлар тўғрисида аниқ тасаввурга эга бўлиш имкониятини яратади. Шунинг учун ҳам ривожланган мамлакатларда доимий равишда аҳолини рўйхатдан ўтказиш ишлари амалга оширилади.

Аҳолини рўйхатга олиш деганда - маълум ҳудудда, мамлакатда яшаётган аҳолининг сони, сифат кўрсаткичлари: аҳоли ҳақидаги демографик, иқтисодий, ижтимоий маълумотларни олиш, таҳлил қилиш, маълумотларни чоп этиш ва келажак истикболларини белгилаш учун тайёргарлик кўриш жараёни тушунилади [4].

Тарихий манбаларда кўрсатилишича, мамлакатимиз ҳудудида аҳолини рўйхатга олиш ишлари дастлаб 1897 йилда ўтказилган. Мамлакатимизда охириги маротаба ўтказилган рўйхатга олиш тадбиридан бери ҳозирга қадар демографик ҳолат ҳақидаги маълумотлар Фуқаролик ҳолати далолатномаларини ёзиш бўлимларидаги туғилиш ва вафот этиш кўрсаткичлари, Ички ишлар вазирлиги бошқармаларининг мамлакатга кўчиб келганлар ва кўчиб кетганлар ҳақидаги ахбороти асосида йиғиб келинган. Бунда ҳолатда мамлакатимиздаги доимий аҳолининг сони, унинг ёши жиҳатдан, жинсий ва этник таркиби, мамлакат ҳудуди бўйича тақсимланиши, меҳнат бозоридаги конъюнктура кабилар тўғрисида аниқ маълумотларга эга бўлиш кийин. Шу сабабдан мамлакатимизда аҳолини рўйхатга олиш муҳим аҳамият касб этади.

Аҳолининг ривожланиши унинг таркибий тузилиши, хусусиятлари ва демографик жараёнларнинг узлуксиз равишда ўзгариб бориши таъсирида содир бўлиб боради. Шу сабабдан аҳолини тадқиқ этиш ҳамда доимий равишда кузатиб бориш талаб этилади.

Шундан келиб чиқиб, ўтган даврда мамлакатимизда ушбу ишларни амалга оширишда биринчи навбатда ҳуқуқий пойдевор яратилди.

2020 йил 16 мартда Ўзбекистон Республикасининг 5-боб, 31 моддадан иборат бўлган «Аҳолини рўйхатга олиш тўғрисида» ги Қонуни қабул қилинди. [5]

2020 йил 11 ноябрда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Ўзбекистон Республикасида 2023 йилда Аҳолини рўйхатга олишга тайёргарлик кўриш ва уни ўтказиш чора-тадбирлари тўғрисида» ги қарори қабул қилинди. Қарор «Аҳолини рўйхатга олиш тўғрисида» ги Ўзбекистон Республикаси Қонунида ва Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Ўзбекистон Республикасида 2022 йилда аҳолини рўйхатга олишни ўтказиш конэпциясини тасдиқлаш тўғрисида» 2019 йил 5 февралдаги ПФ-5655-сон Фармонида белгиланган вазифалар ижросини самарали ташкил этиш, аҳолини рўйхатга олишнинг ташкилий ва методик принципларини, дастурий-техник таъминоти ва маълумотларни қайта ишлашнинг технологик жараёнларини синовдан ўтказиш, давлат ва хўжалик бошқаруви органлари, маҳаллий давлат ҳокимияти органлари раҳбарларининг аҳолини рўйхатга олишга тайёргарлик кўриш ва уни ўтказиш жараёнларидаги масъулиятини янада ошириш мақсадида қабул қилинган. [6]

Аҳоли сонини рўйхатга олиш жараёнлари мамлакатдаги демографик, ижтимоий, иқтисодий, миграция, бандлик ва ишсизлик каби ҳолатлар тўғрисидаги аниқ маълумотларни йиғиш имконини беради. У аҳоли тўғрисидаги маълумотларнинг асосий манбаи бўлиб, келгуси 10-20 йиллик ривожланишнинг прогноз кўрсаткичларини ҳисоблаш учун ишончли пойдевор яратади.

Аҳоли сонини рўйхатга олиш натижасида мамлакатдаги аҳоли бандлиги сони, унинг ёш ва жинсий таркиби, ҳудудлар ва тармоқлар бўйича тақсимланиши, бандлик турлари бўйича расмий, аниқ, ишончли статистик маълумотларга эга бўламиз.

Аҳолининг иш билан самарали бандлигининг ошиши мамлакатда аҳолини фаровонлик даражасининг ортишига, турмуш даражасининг юксалиши, ҳудудларни ижтимоий-иқтисодий ривожланишига, давлатнинг хар томонлама қудратининг ортиб боришига олиб келади.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi. 29.12.2020.

<https://president.uz/uz/lists/view/4057>

2. Qalandar Xo'jaevich Abdurahmonov. MEHNAT IQTISODIYO'LI (nazariya va amaliyot). Darslik. Toshkent - «Mehnat» - 2004. 274-bet.

3. «Aholi bandligi to'g'risida» gi O'zbekiston Respublikasining Qonuni. O'RQ-642-son 20.10.2020

4. T. Isoqova, X. Xo'jaqulov. DEMOGRAFIYA STATISTIKASI. O'quv qo'llanma. Toshkent - 2004. 13-bet.

5. «Aholini ro'yxatga olish to'g'risida» gi O'zbekiston Respublikasining Qonuni. O'RQ-611-son 16.03.2020

6. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining «O'zbekiston Respublikasida 2023 yilda Aholini ro'yxatga olishga tayyorgarlik ko'rish va uni o'tkazish chora-tadbirlari to'g'risida» gi 710-sonli qarori. 2020 yil 11 noyabr.

УЎК: 332

ҚУРИЛИШ СОҲАСИ КЛАСТЕРЛАРИДА ЛОГИСТИК ЖАРАЁНЛАРНИ БОШҚАРИШНИНГ ТАШКИЛИЙ-ИҚТИСОДИЙ МЕХАНИЗМЛАРИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ

А.Т. Мирзаев, DSc, Фарғона политехника институти, Фарғона

Аннотация. Мақолада қурилиш соҳаси кластерларида логистик жараёнларни бошқаришнинг ташкилий-иқтисодий механизмларини такомиллаштириш юзасидан фаолият самарадорлиги ўрганилган. Тадқиқотда қурилиш кластери логистик бизнес жараёнларини бошқаришнинг интеграллашган ташкилий-иқтисодий механизми ишлаб чиқилган ва кластернинг умумий ривожланиши ҳамда кластер таркибидаги логистик занжирларни оптималлаштириш услубиёти асосланган.

Калим сўзлар: қурилиш соҳаси, қурилиш соҳаси логистик занжирлари, қурилиш соҳасида харажатларни оптималлаштириш, капитал қурилиш, моддий, ахборот ва молиявий оқимлар, бошқарув, кластер, қурилиш кластери, логистик бизнес жараёнлар

Аннотация. В статье рассматривается эффективность мероприятий по совершенствованию организационно-экономического управления логистическими процессами в кластерах строительной отрасли. В статье уделено особое внимание разработке комплексного организационно-экономического механизма управления логистическими бизнес-процессами строительного кластера, основанный на общем развитии строительной отрасли, а также определен метод оптимизации логистических цепочек внутри кластера.

Ключевые слова: строительная отрасль, логистические цепочки строительной отрасли, оптимизация затрат в строительной отрасли, капитальное строительство, материальные, информационные и финансовые потоки, управление, кластер, строительный кластер, логистические бизнес-процессы

Abstract. The article considers the effectiveness of measures to improve the organizational and economic management of logistics processes in clusters of the construction industry. The article pays special attention to the development of an integrated organizational and economic mechanism for managing logistics business processes of a construction cluster based on the overall development of the construction industry, and also defines a method for optimizing logistics chains within the cluster.

Keywords: construction industry, logistics chains of the construction industry, cost optimization in the construction industry, capital construction, material, information and financial flows, management, cluster, construction cluster, logistics business processes

Иқтисодиёт тармоқлари таркибида қурилиш соҳаси тез суръатлар билан ривожланиб бораётган тармоқлардан бири ҳисобланади. У иқтисодиётнинг репродуктив жиҳати ва уй-жой қурилиши билан боғлиқ асосий иқтисодий ва ижтимоий муаммоларни ҳал қилади. Айниқса, сўнгги йилларда қурилиш соҳаси иқтисодиётнинг жадал ривожланаётган тармоқларидан бирига айланди. Бироқ, соҳанинг ривожланиши жараёнида қурилиш мажмуаларининг барча иштирокчилари ўртасида иқтисодий алоқаларнинг маълум бир тарқалиши юз берди.

Мамлакатимизда қурилиш соҳаси, жумладан, қурилиш соҳаси логистик занжирларида харажатларни оптималлаштириш ва уларда бошқарув жараёнларини такомиллаштириш, соҳа корхоналарини таркибан ўзгартириш ва уларда ишлаб чиқариш ҳамда хизмат кўрсатиш жараёнларини диверсификация қилиш, тармоқда қўшилган қиймат занжирининг тўлақонли шакллантириш орқали соҳа корхоналарининг иқтисодий салоҳиятини ошириш, шу орқали бандликни таъминлаш, аҳолининг қурилиш маҳсулотларига бўлган эҳтиёжини қондириш ҳамда турмуш фаровонлигини оширишга катта этибор берилмоқда.

Капитал қурилиш жараёнини бошқаришда логистик занжирларни шакллантиришга ёндашувларнинг мавжуд иқтисодий ва ташкилий салоҳиятни ҳисобга олган ҳолда жорий этиш соҳа ривожланишининг ҳозирги босқичида катта аҳамиятга эга. Бу қурилиш ишлаб чиқаришни жадаллаштириш, янги материаллар ва қурилиш технологияларини қўллаш, қурилиш мажмуаси корхоналари ўртасида горизонтал иқтисодий алоқалар даражасини кенгайтириш, қурилишда иқтисодий оқимларнинг интенсивлигини ошириш ва соҳа фаолияти билан боғлиқ тармоқларнинг зарурий даражадаги интеграцияси билан боғлиқдир. Бундай шароитда моддий, ахборот ва молиявий оқимларни логистик жиҳатдан мувофиқлаштириш, қурилатган объектларга қурилиш, харид қилиш, ташиш, етказиб бериш ва ишлаб чиқариш-технологик конфигурацияларини тайёрлаш вақтида ҳамда жараён юз бераётган маконда келишилган фаолиятни таъминлашнинг аҳамияти объектив равишда ортиб бормоқда.

Курилишда логистика тизimini бошқариш занжирларидан фойдаланиш турли заҳираларни камайитириш, тугалланмаган ишлаб чиқариш ҳажмини назорат қилиш, қурилишда юзага келувчи турли рискларни камайитириш, маҳсулот ҳаракати жараёнларини жадаллаштириш ва капитал айланмасини тезлаштириш, логистика ресурсларини етказиб беришни синхронлаштиришни таъминлаш, қурилиш ва монтаж ишлари жараёни билан ишлаб чиқариш ва технологик ускуналар учун инвестиция ва қурилиш циклининг юқори самарадорлигини таъминлайди.

Иқтисодий адабиётларда капитал қурилиш логистикасининг турли жиҳатлари ва қурилишда логистик тизимларни бошқариш катта аҳамиятга эга. Ушбу йўналишда В.В.Ананьев, В.Н.Бартенев, А.Г.Белоусов, В.В.Волков, Е.Г.Гребнев, И.Л.Гуторова, А.П.Долгов, В.В.Щербаков каби олимлар тадқиқот ишларини олиб борган[1].

Мамлакатимизда қурилиш соҳасида микро даражадаги бошқарув тизimini комплекс такомиллаштириш муаммолари тадқиқот ишларида етарли даражада ёритилмаган. Қурилиш соҳаси корхоналарини бошқаришни такомиллаштириш муаммосининг аҳамияти, тенденцияларнинг ҳолати ва динамикасини таҳлил қилиш, уни илмий адабиётларда таҳлил этиш учун ёндашувлар мавжуд. Бироқ, иқтисодий конъюнктуранинг ноаниқлиги шароитида логистик занжир асосида бошқарув қарорларини қабул қилишнинг илмий асосланган ва тасдиқланган усуллари мавжуд эмас.

Турли саноат ва ишлаб чиқариш тармоқларидаги кластерлаштириш жараёнлари таҳлили қурилиш соҳасида ҳам асосий фаолият ҳамда уни ташкил этишда зарур бўлган қўшимча хизматларни кластерли кўринишдаги интеграциялашган ташкилий тузилмалар таркибида шакллантириш самарали бўлишини кўрсатмоқда. Бундай тузилмаларнинг шаклланишида кластер шаклланган ва фаолият кўрсатувчи ҳудудлардаги кластерларни ривожлантириш марказларининг ўрни аҳамиятлидир. Ушбу ташкилий тузилма қурилиш кластерлари фаолиятини мувофиқлаштирувчи юқори бошқарув бўғини фаолиятини ҳудуднинг умумий ривожланиш йўналишлари доирасида олиб борилишини таъминлайди.

Кластер таркибидаги асосий фокус корхона қурилиш корхонаси бўлса, кластернинг фаолият самарадорлигини таъминловчи тузилма сифатида мувофиқлаштирувчи логистик гуруҳ фаолият олиб боради. Чунки мувофиқлаштирувчи логистик гуруҳ фаолиятисиз фокус корхона зарурий таъминот занжирини шакллантира олмайди ва бу ўз-ўзидан фокус компаниянинг буюртмаларни белгиланган сифатда, муддатда ва қийматда бажариш имкониятини қисқартиради. Шу нуктаи назардан қурилиш кластерларининг асосий таркибий тузилмаларидан бири мувофиқлаштирувчи логистик гуруҳ ҳисобланади. Мувофиқлаштирувчи логистик гуруҳ уни юқори бўғин бошқарувчиси ҳамда гуруҳнинг мутахассисларидан ташкил топиб, гуруҳнинг асосий вазифаси логистик бизнес жараёнларни оптимал даражада мувофиқлаштиришдан иборат.

Кластерларда логистик фаолият бошқарувини таъминлаш мақсадида кластерларни ҳудудий ривожлантириш марказлари фаолиятини икки асосий логистик таъминот йўналишида олиб бориши лозим:

- логистик бизнес жараёнларни оптималлаштиришнинг ахборот таъминоти жараёни;
- кластер фаолияти доирасида таъминот занжирларини бошқариш жараёни.

Кластер тузилмаларининг муваффақиятли ички ва ташқи ривожланиш тажрибаси таркибий тузилмада махсус бошқарув элементи (логистик бошқарув ядроси)ни шакллантириш зарурлигини талаб қилишини кўрсатади, ушбу бошқарув элементи ва қурилиш кластерининг моддий, молиявий ва ахборот оқимлари ҳаракатини мувофиқлаштиради. Бошқарув ядроси ишлаб чиқарувчилар ва истеъмолчилар, бизнес-инкубаторлар, бизнес уюшмалари, молиявий инвесторлар, ресурсларни етказиб берувчилар, турли даражадаги давлат идоралари ўртасидаги алоқаларда логистика ўзаро таъсир тизimini шакллантириш, кластер таъминот занжирларини оптимал ишлашини таъминлайди[2].

Ушбу бошқарув органи узлуксиз ишлаш мақсадида, шу билан бирга, кластер доирасида алоҳида лойиҳани амалга ошириш учун тузилиши ва моддий ва молиявий оқимларни мувофиқлаштирувчи кластер кенгашига бўйсунishi мумкин. Шу билан бирга, логистик бизнес жараёнлар бошқаруви бирлаштирилиб, қурилиш кластерида иштирок этадиган корхоналарнинг самарали ишлашини таъминлайдиган логистик жараёнларни оптималлаштириш имкониятлари кенгайди. Мувофиқлаштирувчи орган кластерда иштирокчиларининг энг малакали кадрларини ўзида бирлаштиради[3].

Бундай қўшма логистик хизмат турларидан бири мувофиқлаштирувчи логистик гуруҳ бўлиши мумкин. Уни яратишнинг асосий вазифаси – логистика интеграцияси тамойиллари асосида, шу жумладан субпудрат шартлари асосида таъминот занжирларини шакллантириш, кластерда иштирок этадиган корхоналар фаолиятини назорат қилишдан иборат.

Ушбу ташкилий тузилма қурилиш соҳаси логистик занжирларининг умумий алоқаларини ўз ичига олса-да, тузилмада логистик оқимларнинг ҳаракати бўйича ахборот оқимларини мувофиқлаштириш ўз аксини топмаган. Шу сабабли кластерлашган шаклдаги логистик тузилмалар фаолиятида ахборот оқими ҳаракати тузилмасини ҳам ҳисобга олиш лозим.

Ҳудудларда қурилиш кластерлари таркибидаги логистик тузилмалар фаолиятида ахборот оқими ҳаракатини мувофиқлаштиришда логистик бизнес жараёнлари таркибида ягона ахборот базаси негизида фаолият олиб борувчи ахборот оқимларини бошқариш тузилмасини ташкил этиш таклиф этилади. Ахборот таъминоти тузилма томонидан қуйидаги функцияларни бажариши кўзда тутилади:

- кластерларни ҳудудий ривожлантириш маркази фаолиятини ахборот-таҳлилий маълумотлар билан таъминлаш;
- фаолият йўналишлари бўйича ягона ахборот базасини яратиш;

- ягона ахборот базасидаги маълумотлар таҳлили асосида бошқарув жараёнларини мувофиқлаштириш.

Қурилиш кластери таркибидаги ахборот модуллари ичида асосийларидан бири субконтракция модули ҳисобланиб, ушбу модул ахборот майдонида ҳамкорлик алоқаларини ўрнатиш ҳамда логистик занжирларни лойиҳалаштиришда ахборот манбаси функциясини бажаради.

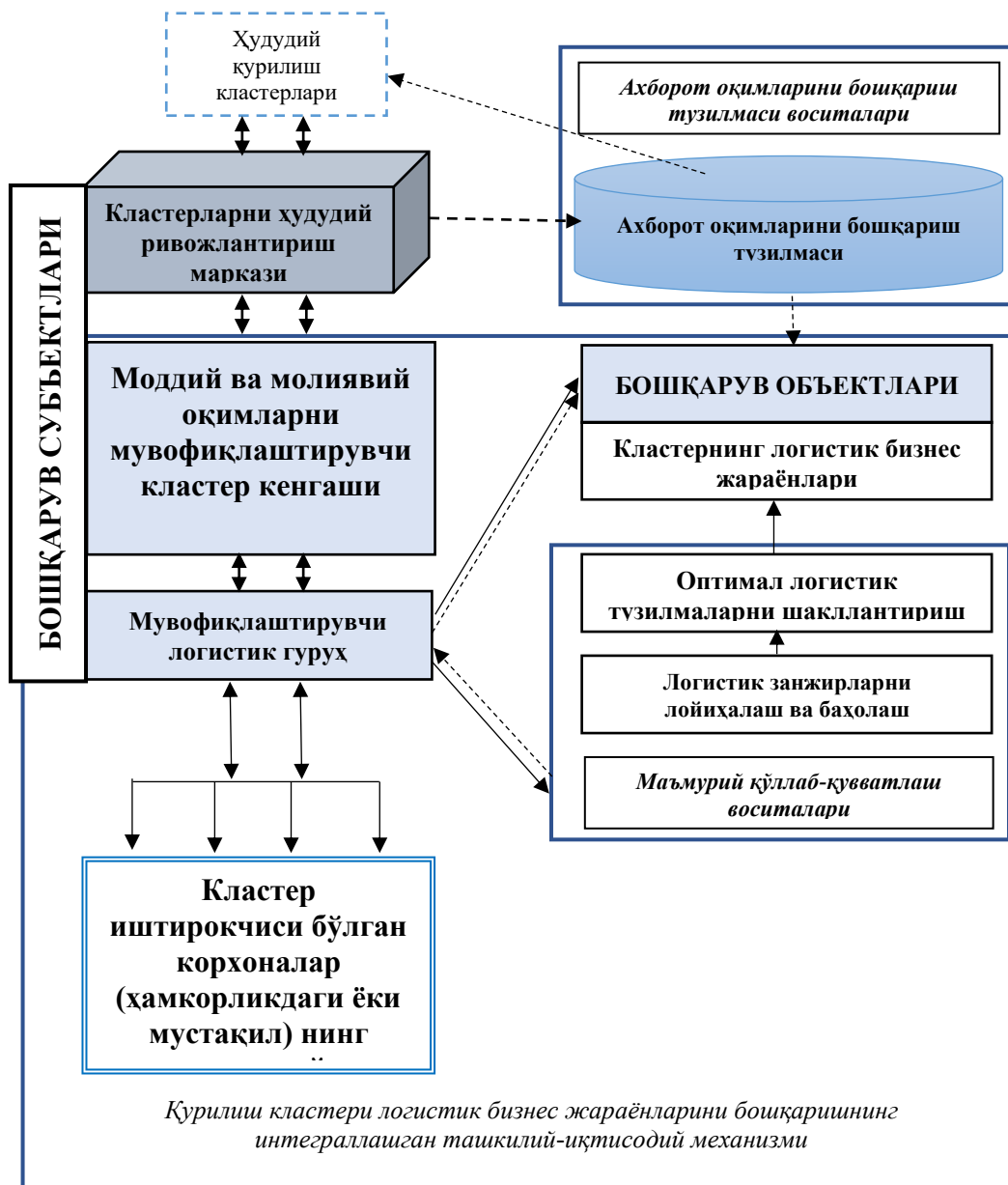
Қурилиш кластери логистик занжирларини комплекс бошқаришнинг ташкилий-иқтисодий механизми субъектларининг таркиби асосан иккита даража – ички кластер даражасида ва ҳудудий даражада белгиланади. Ички кластер бошқарув даражасига моддий ва молиявий оқимларни мувофиқлаштирувчи кластер кенгаши ва мувофиқлаштирувчи логистик гуруҳ киради, улар кластернинг барча иштирокчиларини ва уларнинг логистика бўлинмаларини ягона ташкилий тузилма доирасида бирлаштиради ҳамда кластерни ривожлантириш стратегиясини ва молиявий-иқтисодий ва ахборот оқимларини бошқаришни таъминлайди (1-расм).

Мувофиқлаштирувчи логистик гуруҳ фаолияти қуйидаги мақсадларга эришиш зарурати асосида амалга оширилиши керак:

1. Кластер иштирокчилари ўртасида барқарор логистик алоқаларни шакллантириш, логистик жараёнларни оптималлаштириш учун шароитлар яратиш.

2. Қурилиш корхоналари ва логистик инфратузилма корхоналари ўртасидаги иқтисодий алоқаларни кенгайтириш асосида қурилиш лойиҳаларининг ижтимоий-иқтисодий кўрсаткичларини яхшилаш.

3. Ҳудудий қурилиш кластерлари таркибига янги иштирокчиларни жалб этиш, ташқи интеграцион алоқалар тизимини оптималлаштириш асосида ихтисослашган ва инновацион корхоналар шаклидаги пудратчи корхоналарни нафақат кластер таркибида, балки кластердан ташқарида ҳам ривожланишини таъминлаш.

1-расм. Қурилиш кластери логистик бизнес жараёнларини бошқаришнинг интеграллашган ташкилий-иқтисодий механизми (Муаллиф тадқиқотлари асосида ишлаб чиқилган)

Мувофиқлаштирувчи логистик гуруҳнинг логистик занжирларни лойиҳалаш йўналишидаги асосий вазифалари сифатида қуйидагиларни кўрсатиб ўтиш мумкин:

- қурилиш кластери таркибидаги иштирокчи корхоналар ўртасидаги логистик алоқаларни шакллантириш ва оптималлаштириш;
- логистик занжирларни лойиҳалаш ва баҳолаш;
- умумий қирувчи ва чиқувчи моддий оқимларнинг мувозанати ва мутаносиблигини таъминлаш;
- кластер иштирокичлари бўлган корхоналарнинг логистик бўлинмалари оператив фаолиятини назорат қилиш;
- кластерларни ҳудудий ривожлантириш маркази ҳамда моддий ва молиявий оқимларни мувофиқлаштирувчи кластер кенгаши фаолиятидаги мутаносибликни таъминлаш;
- ишлаб чиқилган ва жорий этилган логистик занжирлар фаолияти натижалари ҳамда самарадорлигини баҳолаш.

Қурилиш кластери таркибидаги уч даражали боғланишдаги бошқарув субъектлари фаолиятидаги логистик жараёнларни интеграллашган ташкилий-иқтисодий механизмининг самарали амал қилиши бошқарувнинг ахборот, услубий, молиявий ҳамда меъёрий-ҳуқуқий қўллаб-қувватлаш воситаларидан самарали фойдаланиш билан ҳам боғлиқ.

Юқорида таклиф этилаётган ташкилий-иқтисодий механизмдан фойдаланиш кластернинг умумий ривожланиши ҳамда кластер таркибидаги логистик занжирларни оптималлаштиришда бир қатор устунликларга эга. Жумладан:

кластернинг умумий ривожланишида:

- субконтракт функциясининг нафақат кластер ичидаги, балки кластерлараро, ҳудудий ва ҳудудлараро интеграциясининг кучайишини таъминлайди;
- “инновациялар экспорти” механизмининг ривожланишини, кластернинг инновацион фаоллиги ортишини таъминлайди;
- қурилиш кластери фаолиятида муҳим ҳисобланган тармоқлараро логистик занжирларни шакллантиради.

кластер таркибидаги логистик занжирларни оптималлаштиришда:

- кластер ва ҳудуд даражасида комплекс услубий, молиявий ва ҳуқуқий қўллаб-қувватланишини таъминлаш;
- ахборот оқимларини бошқариш орқали логистик жараёнларни оптималлаштириш учун воситаларни самарали қўллаш шароитларининг яратилиши;
- қурилиш кластерлари фаолиятида юзага келиши мумкин бўлган салбий таъсирлар (қўллаб-қувватлашнинг иштироки, молиявий-иқтисодий оқимларнинг мураккаблиги ва ўзгарувчанлиги)нинг бартараф этилиши.

Хулоса ўрнида айтиш мумкинки, ҳудудий қурилиш кластерида логистик жараёнларни комплекс бошқаришнинг интеграллашган ташкилий-иқтисодий механизми ягона мувофиқлаштириш маконини яратиш орқали моддий ва ахборот оқимларини бошқаришда логистика ёндашувини амалга ошириш ва логистик жараёнларни оптималлаштириш учун ташкилий ва ахборот асоси бўлиб хизмат қилади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Казарновский А.С. Логистизация потоковых процессов в сфере капитального строительства. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата экономических наук. – Самара: 2004. – стр. 24.
2. Лапшина Е.Е. Инновационные подходы к организации логистического отраслевого строительного кластера как фактора экономического развития Калужской области // Управление экономическими системами -2012.-№3. – Режим доступа: http://www.uecs.ru/uecs-39-392012_12.12.2012
3. Плотноков В.В. Эффект логистической интеграции: Монография. – М.: Научная книга, 2002. – С. 83.
4. Mirzaev, A. T. (2020). Assessment of cluster formation in management of recreational activity. ISJ Theoretical & Applied Science, 04 (84), 605-610. <https://dx.doi.org/10.15863/TAS.2020.04.84.101>
5. Mirzaev, A.T (2018) "The level of use of tourist attractions in the regions and the factors affecting them," *Economics and Innovative Technologies*: Vol. 2018: No.3, Article19. Available at: <https://uzjournals.edu.uz/iqtisodiyot/ vol2018/iss3/19>
6. Мирзаев А.Т. Совершенствование интегральной оценки механизма рекреационно-туристических объектов // Бюллетень науки и практики. 2019. Т. 5. №2. С. 127-134. <https://doi.org/10.33619/2414-2948/39/17>
7. Mirzaev A. T. Evaluation of innovation capacity resource components in effective management of recreational clusters on the basis of econometric analysis // EPRA International Journal of Research and Development (IJRD). – 2020 . – pp.131-137. <https://doi.org/10.36713/epra4790>.
8. Мирзаев А.Т. Оценка использования рекреационных возможностей на рынке туристических услуг // Региональная экономика: теория и практика. – 2019. – Т. 17, № 5. – С. 990 – 1002. <https://doi.org/10.24891/re.17.5.990>.

ЎЎК 33

РАҚАМЛИ ИҚТИСОДИЁТНИ РИВОЖЛАНТИРИШДА ХОТИН-ҚИЗЛАРНИНГ МЕҲНАТИНИ ТАШКИЛ ЭТИШНИНГ ИННОВАЦИОН ШАКЛЛАРИ

Д.А.Насимов, и.ф.д., проф. Самарканд Давлат Университети, Самарканд
М.А.Абдувоҳидова, магистрант, Самарканд Давлат Университети, Самарканд

Аннотация. Ушбу мақолада рақамли иқтисодиётни ривожлантириш шароитида хотин-қизларнинг меҳнатини ташкил этишнинг инновацион шакллари ўрганилган. Таҳлиллар натижаларига кўра рақамли

иктисодиётни ривожлантириши шароитида хотин-қизларни интеллектуал меҳнатга жалб этиши инновацион иш билан бандлик қўламини ривожлантиришига асос бўлади.

Kalit so'zlar: рақамли иқтисодиёт, инновациялар, меҳнат бозори, иш билан бандлик, интеллектуал меҳнат, фрилансинг

Аннотация. В данной статье рассматриваются инновационные формы организации женского труда в условиях развития цифровой экономики. Согласно анализу, в условиях развития цифровой экономики привлечение женщин к интеллектуальному труду станет основой для развития инновационной занятости.

Ключевые слова: цифровая экономика, инновации, рынок труда, занятость, интеллектуальный труд, фриланс

Abstract. This article examines innovative forms of organizing women's labor in the context of the development of the digital economy. According to the analysis, in the context of the development of the digital economy, the involvement of women in intellectual labor will be the basis for the development of innovative employment.

Key words: digital economy, innovation, labor market, employment, intellectual labor, freelancing

Иш билан бандлик турлари элементларининг кўплиги ижтимоий ишлаб чиқаришнинг ривожланиш тури билан чамбарчас боғлиқдир. Индустриал иқтисодиётгача бўлган шароитда иш билан бандлик соҳасидаги янгиликлар ягона, тасодифий тавсифга эга бўлган. Иқтисодиётнинг индустриал босқичида иш билан бандлик соҳасидаги янгиликлар қоида тариқасида капиталнинг янгиланиш даврига тўғри келган. Бунда иш билан бандлик ижтимоий ишлаб чиқаришнинг аъёнавий шароитига хос хусусият сифатида намоён бўлган. Янгича иқтисодиёт шароитида (маҳсулотлар, касбларнинг ҳаётийлик даври қисқалиги билан билимлар ва инновациялар иқтисодиётининг динамикаси) иш билан бандлик жараёнида, меҳнат фаолиятида янгиликларнинг амал қилиши ҳам ишчиларнинг, ҳам иш берувчиларнинг “яшаб қолиш”и ҳамда инсон салоҳияти ривожланишини таъминлашнинг зарурий шарт-шароити ҳисобланмоқда. Шундай экан, хотин-қизлар инновацион иш билан бандликнинг алоҳида элементлари иш билан бандлик тизими ривожланишининг олдинги босқичида пайдо бўлиши мумкин. Бироқ иш билан бандликнинг бу тури иқтисодиётнинг инновацион ривожланиш босқичида ўзининг тизимли тавсифига эга бўлади.

1. Юқорида келтирилган “иш билан бандлик” ва “инновация” тушунчаларидан келиб чиққан ҳолда, биз хотин-қизлар инновацион иш билан бандликнинг қуйидаги муҳим элементларини аниқлаб олдик: а) иш жойларининг янги сифати аҳолини иш билан бандлигининг асоси сифатида; б) инновацион меҳнат; в) инсон капиталининг юқори сифати, инновацион иш билан бандликка мотивация; г) расмий ва норасмий институтлар зикр қилинган элементларни меъёрий-таркибий ифодалаш сифатида; е) “ишчи-иш берувчи” меҳнат муносабатларида янги сифатлар; ж) иш билан бандликнинг ижтимоий-иқтисодий самарадорлиги.

2. Ишчининг инновацион салоҳияти асосида, биз янги ғоялар, ёндашувлар ва ечимлар, иқтисодий ва ижтимоий самара берувчи меҳнат фаолияти жараёнидаги амалиётни яратиш, фойдаланиш ва ўзлаштириш имкониятларини тушунамиз. Бунда мос равишда субъектларнинг инновацион салоҳиятини фаоллаштириш “поливариант” кўринишида юзага келиши мумкин. Инновацион салоҳиятни фаоллаштиришнинг қуйидаги турларини ажратиб кўрсатишимиз мумкин: онгли-интенсив – расмий-жамғариб бориладиган, ижобий-табақалашган – салбий-алоҳидалашган, ташаббускор-ўзгарадиган – мажбурий-мослашувчан.

3. хотин-қизлар иш билан бандлик тизимида инновацион салоҳият ўзгарувчан муҳитга мослашиш мақсадида иш билан бандлик тизимининг турли томонларини янгилаш жараёнини доимо такрор ишлаб чиқариш ва бунинг натижасида самарадорликни оширишга эришиш ҳисобланади.

4. Иш билан бандлик тизимида инновацион салоҳият аддитив сифатида эмас, балки мультипликатив таълим сифатида қаралади. Инновацион иш билан бандлик кенг маънога эга тушунчадир. Инновацион иш билан бандлик кенг маънода меҳнатнинг янги сифатларига (динамик, интенсив билим, интенсив ахборот, интенсив ижод) эга иқтисодий тизимнинг барча даражаларида маҳсулот, технология, бошқарув, ташкилий, ижтимоий инновацияларда ўзгарган ҳамда индивидуал ва ижтимоий даражаларда синергияни вужудга келтирадиган ижтимоий ишлаб чиқаришда ишчиларнинг қатнашиши бўйича амалга оширадиган меҳнат муносабатлари сифатида талқин этишимиз мумкин.

Жадвал 1

Ўзбекистон Республикасида иқтисодиётда банд бўлганлар, минг киши

	2016	2017	2018	2019	2020
Жами	13298,4	13520,3	13273,1	13541,1	13236,4
Аёллар	6073,6	6189,2	5523,8	5609,4	5484,6
Эркаклар	7224,8	7331,1	7749,3	7931,7	7751,8
Жами, %	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Аёллар	45,7	45,8	41,6	41,4	41,4
Эркаклар	54,3	54,2	58,4	58,6	58,6

Хотин-қизлар инновацион иш билан бандликнинг фарқли жиҳати бўлиб, ҳам индивидуал, ҳам ижтимоий даражада қандайдир ижобий ўзгаришлар, ижтимоий-иқтисодий самарага эришиш ҳисобланади. У иқтисодий кўрсаткичларда (масалан, даромадларнинг ўсиши, меҳнат унумдорлиги, бизнесни очилиши ва кенгайиши, иқтисодий воситалар, вақт, ишчини иш қидиришининг кучайиши, ЯИМда интеллектуал маҳсулот ҳиссасининг ошиши, рақобатбардорлик ўсиши ва бошқаларда) ҳамда ижтимоий ўзгаришларда (масалан, ижодий имкониятлар, муносабат, ўз-ўзини намоён этиш, касбий даража, меҳнатдан қониқиш ва бошқаларда) ҳам содир бўлиши мумкин. Иқтисодий ва ижтимоий самаранинг ўзаро кучайиб бориши

иктисодиёт рақобатбардошлигининг ўсиши, жамият ва ишчининг меҳнат салоҳиятини келгусида ривожлантириш имкониятини беради.

Республикада иқтисодиётда банд бўлганлар улушининг таҳлили натижаларига кўра, сўнгги беш йилда аёлларнинг улуши камайган (жадвал 1). Шу сабабли ушбу йўналишда тадқиқотларни олиб бориш ва аёлларни замонавий касбларга мослаштириш муҳим ҳисобланади.

Инновациянинг иш билан бандликка сингдирилишида “янгилаш” қобилияти сифатида қаралиши зарур. Иш билан бандлик тизимида муайян мезонлар бўйича янгилаш жараёни доимий равишда олиб борилиши керак: янгилашнинг доимийлиги, сарфларни минималлаштириш, самарадорликни ошириш. Агарда мослашувчанлик иқтисодий муҳит ўзгаришига иш берувчилар ва ишчилар реакциясини тавсифласа, у ҳолда инновация янги элементларни ўзлаштиришга йўналтирилган фаолият ўзгаришига мос ўз фаолияти бўйича қарорлар қабул қилиш реакциясини ифодалайди.

Бугунги кунда инновацион меҳнат нафақат индивидуал, балки ижтимоий меҳнат шакли сифатида намоён бўлмоқда. Бунда турли кўринишдаги меҳнатнинг ўзаро алоқадорлиги, ихтисослашуви ва кооперацияси таъминланади. Шунинг учун биз инновацион иш билан бандликни бир бутунлик, интеграл ҳодиса сифатида қараймиз.

Иш билан бандликнинг объектив типологияси нафақат уларни ўрганиш жиҳатларини ҳисобга олмасдан, балки инновацион иш билан бандлик хусусиятини тизимли шаклланишини аниқлайди. Унга қуйидагилар қиради:

– меҳнатнинг интеллектуаллашуви;

– “янги турдаги” ишчининг шаклланиши. Янги турдаги ишчи учун қуйидаги сифатлар хос: юқори таълим даражаси, эгилувчанлик, касбий билимдонлик даражасининг кенглиги, янги технологиялар ва ғояларни қабул қилишга тайёргарлик. Айтилган сифатлардан ташқари, бугунги кунда муҳим аҳамиятни шахсий сифатлар (интеллектуал салоҳият, шахс ривожланиши, ташаббускорлик, жамоатчилик, касбий ҳаракатчанлик, коммуникабел, масъулиятли, психологик жиҳатдан барқарор ваб.) эгалламоқда. Ишлаб чиқариш соҳасида юқори даражали таваккалчилик, замонавий ижтимоий-ишлаб чиқариш тизимларини бошқаришнинг мураккаблиги ишчиларнинг кенг миқёсда ижтимоий дунёқараши, улар фаолиятининг меъёрий ва ахлоқий аҳамиятига талабни биринчи даражага қўймоқда;

– иш билан бандларни динамик соҳавий, тармоқ ва тармоқ ичида реструктуризация қилиш;

– инсоннинг интеллектуал салоҳиятини самарали конверсиялашни юзага келтирувчи тадбиркорлик, ўз-ўзини иш билан банд этиш янги турларининг ривожланиши;

– “инсонпарварлик” нуктаи назаридан иш билан бандликнинг таъминланиши, яъни унинг ижтимоий жиҳатларига кўпроқ эътиборни қаратиш;

– иш билан бандликнинг миқдорий эгилувчанлиги ва функционаллигининг кенгайиб бориши, янги, ностандарт иш билан бандлик турларининг (масофавий иш билан бандлик, вақтинча иш билан бандлик ва б.) пайдо бўлиши, ижтимоий аҳамиятга эга иш билан бандлик турлари ролининг ошиши ва бошқалар.

Жадвал 2

Давлат солиқ хизмати органларида рўйхатдан ўтиб, фаолият кўрсатаётган якка тартибдаги тадбиркор аёллар сони (киши)

	2018	2019	2020
Ўзбекистон Республикаси	69 756	75 295	81 703
Қорақалпоғистон Республикаси	4 795	5 114	5 432
Андижон вилояти	673	763	5 302
Бухоро вилояти	7 390	7 324	6 406
Жиззах вилояти	2 769	3 086	3 468
Қашқадарё вилояти	5 913	7 015	7 351
Навоий вилояти	3 796	2 885	2 520
Наманган вилояти	2 684	3 277	3 981
Самарқанд вилояти	8 038	9 362	10 700
Сурхондарё вилояти	5 271	5 377	5 445
Сирдарё вилояти	2 077	2 472	2 390
Тошкент вилояти	7 431	8 666	8 466
Фарғона вилояти	6 014	6 393	6 651
Хоразм вилояти	5 468	6 051	5 946
Тошкент шаҳри	7 437	7 510	7 645

Хотин-қизлар иш билан бандликнинг ривожланиш жараёнини қуйидагилар орқали изоҳлашимиз мумкин. Иш билан бандлик ривожланиши унинг алоҳида элементлари ва таркибий қисмларининг миқдорий ўсиши; янги қисмларнинг яратилиши; тизим таркибий қисмлари ўзгариши; тизим қисмларининг мавжуд функцияларини ўзгариши ва уларда янги функцияларнинг пайдо бўлиши; тизим моҳиятини намоён этиш шакллари трансформацияси орқали юзага келади. Шундай экан, иш билан бандлик янги тури моҳият-мазмун жиҳатидан, таркибий ривожланишнинг муайян даври, иқтисодиётнинг даражавий намоён бўлиш шакллари нуктаи назардан тадқиқ этилиши зарур. Хотин-қизларнинг интеллектуал меҳнат фаолиятини ривожлантириш учун уларни ўртасида тадбиркорлик фаолиятини ҳам ривожлантириш мақсадга мувофиқдир. Маълумотларга кўра хотин-қизлар ўртасида тадбиркорлик фаолияти ўсиш тенденциясига эга (жадвал 2).

Меҳнат бозорида инновацион иш билан бандликнинг шаклланиши бир вақтнинг ўзида ташкилий, иқтисодий, ҳуқуқий, ахборот ва психологик муҳитда содир бўлади. Инновацион иш билан бандлик – бу

узлуксиз ривожланувчи, такомиллашиб боровчи, янги сифатга эга бўлган динамик тизимдир. Унинг ривожланиш йўналишлари тенденцияларни тавсифлайди:

– ахборотлаштириш тенденцияси: замонавий ахборот тизими таъсири остида меҳнат фаолияти, меҳнатга талаб, иш вақтидаги ўзгаришлар, ишга жойлаштириш жараёнидаги ўзгаришлар (транзакцион харажатларнинг камайиши; ишчилар ва бўш иш ўринларининг энг яхши мослиги), дистанцион таълим ривожланиши, компьютерлашган иш жойлари ҳиссасининг ошиши (шунингдек, Интернетга уланган), компьютер кўникмаларини эгаллаш, меҳнатга ҳақ тўлаш ва бошқаларда жиддий силжишлар содир бўлади. Кейинги йилларда ишга жойлаштиришда “ахборотлаштириш” жараёни интенсив ривожланиб бормоқда. Бу ҳақида иш жойларини (иш/ходим) излашда замонавий электрон ресурслари сонининг ўсиши гувоҳлик бермоқда. Уларни ихтисослашган наشريётлар очмоқда; бу порталларда рекрут агентликлар нафақат ўзларини реклама қилади, балки буюртмачи персоналга e-mail бўйича мутахассисга талабнома жўнатишни назарда тутди. Шу билан бирга иш берувчига ахборот таклиф қилувчи мустақил Интернет-лойиҳалар мавжуд;

– виртуаллаштириш тенденцияси: иш билан бандликни институционаллашувини таъминловчи расмий ва норасмий меъёрларга риоя қилишни ифодалайди ҳамда виртуал (виртуал иш билан бандлик сегментини кенгайтириш) ҳисобланади;

– интернационаллашув тенденцияси: турли мамлакатларда иш билан бандлик янги турининг асосий ўзига хос хусусиятларининг шаклланиш тамойилларини бир-бирига яқинлаштиришни ифодалайди;

– иқтисодийнинг анъанавий секторларида иш билан бандлик янги хусусиятларининг аралашиб кетиши;

– индивидуаллашув тенденцияси (шартнома, ўз-ўзини иш билан бандлигининг ривожланиши, алоҳида меҳнат траекторияларининг турли-туманлиги, иш ҳақи тўлашнинг индивидуаллашуви ва б.).

Меҳнат ресурслари ўз фаолиятини глобал Интернет тармоғи орқали виртуал муҳитда амалга оширмоқда. Шу сабабли, бизнингча, виртуал иш билан бандлик янги замон талабларига жавоб берадиган энг катта инновацион салоҳиятга эга.

Виртуал иш билан бандлик – офисдан масофада, эгилувчан иш вақти режимида ва ахборот-коммуникация технологиялардан фойдаланишга асосланган бандликдир. Хотин-қизлар виртуал масофали иш билан бандлигининг ўзига хос хусусиятларидан бири бўлиб, қуйидагилар ҳисобланади:

- малакали персонал;
- иш берувчи ва ходим ўртасида тўғридан тўғри визуал, баъзи ҳолларда аудиал мулоқотнинг мавжуд эмаслиги;
- мураккаб комплекс ишнинг иш берувчининг жойлашган жойидан масофада бажарилиши;
- шахсий компьютер ва телекоммуникациялардан кенг фойдаланиш;
- ишчи кучининг касбий малакасининг ривожланиши ўз-ўзини ўқитиш ёки дистанцион таълим орқали амалга ошириш;
- ижтимоий хавфсизликни таъминлашда давлат ролининг пастлиги;
- меҳнатни ташкил этиш ва нормалаш, иш вақтини тўғри тақсимлаш каби масалалар қўйилган мақсадга қараб ишчи кучининг ўзи белгилаши.

Ривожланган давлатларда масофали иш билан бандлик кенг тарқалган ва иш билан бандларнинг 10-22% гача ташкил этади. Ҳар йили жаҳонда масофали ишчиларнинг салмоғи 20-30% ошиб бормоқда. Бу соҳада АҚШ, Канада, Финляндия, Дания ва Швеция каби давлатлар етакчилик қилмоқда. Масалан Финляндияда, масофали ишчилар барча иш билан банд аҳолининг 1/3 қисмини ташкил этмоқда. Саноатни ривожлантириш Америка миллий институтининг тадқиқот натижасига кўра масофали иш билан бандлик ишлаб чиқариш унумдорлигини ўртача 15%, баъзи тармоқларда 40% гача ўсишига олиб келган.

Хорижий давлатларнинг масофали иш билан бандлигини таҳлили шуни кўрсатдики, қуйидаги касблар бўйича масофали иш билан бандлик таркибини шакллантириш ва ривожлантириш мумкин: касб усталари (бухгалтер, архитектор, иқтисодчи, молиявий аналитик таҳлилчи, юрист, олималар, телеворкинг, копирайтер, таржимон), ахборот технологиялар соҳасидаги мутахассислар (дизайнер, дастурчи, инженер), маъмурий ходимлар (котибалар, мижозларга ахборотлар борасида хизмат кўрсатувчилар), “мобил ходимлар” (аудиторлар, суғурта агентлари, журналист, маркетинглар, риэлторлар). Масофали иш билан бандлик асосан хизмат кўрсатиш, таълим ва илм-фан соҳасига кўпроқ алоқадор бўлганлиги туфайли аёлларни иш билан бандлигининг бу шакли билан банд бўлиши айни муддао.

Бугунги кунда Ўзбекистонда миллий фриланс биржаларини яратиш бўйича ҳаракатлар амалга оширилиш жараёнидадир. Фрилансерлар орасида энг кўп тарқалган хизматлар: матн билан ишлаш, таржимонлик, маркетинг соҳасидаги ишлар, графика, дизайн, веб сайтларни ишлаб чиқиш ва такомиллаштириб бориш кабилар ҳисобланади. Республикамизда масофада туриб ишлашнинг қонуний асослари ишлаб чиқилмаганлиги сабабли фрилансерлик фаолиятини ташкил этишда бир қатор муаммолар мавжуд.

Миллий фрилансерлик биржаларида, ҳаттоки веб сайтлари тўлиқ иш фаолиятида эмас. Шу сабабли кўплаб малакали ёшлар хорижий фрилансинг биржаларида фаолият юритишмоқда. Шу билан бирга, бунинг бир қанча сабаблари бор, биринчи навбатда – иш ҳақи, иккинчиси – эркин платформанинг етишмаслиги, учинчиси – ижтимоий кафолатларнинг мавжуд эмаслиги. Шу сабабли, фрилансинг Ўзбекистонда алоҳида иш фаолияти тури сифатида тан олинмаса, меъёрий-ҳуқуқий асос шакллантирилмаса, ушбу тузилманинг

иштирокчилари норасмий иқтисодиётда фаолият юрита бошлашади. Фрилансингни қонуний асосини шакллантириш ва алоҳида иш билан бандлик тури сифатида қабул қилиш, ишсизлик кўрсаткичини пасайтиришга олиб келади. Бу ўз навбатида фрилансинг соҳасида моддий бойликларни яратишнинг самарали моделини яратиш, фрилансерлар биржаларини шакллантириш ва ривожлантириш, ҳудудларда ишсизларни ва асосан ёшларни иш ўринлари билан таъминлаш ва уларнинг рақобатбардошлигини оширишга олиб келади.

Хорижий мамлакатлар тажрибасини ўрганган ҳолда фрилансерларни якка тартибдаги тадбиркорлар қаторига қўшиб, уларнинг меҳнатини тартибга солишнинг ўзига хос механизмини қўллаш мақсадга мувофиқ. Ушбу механизм солиқ органларида рўйхатдан ўтиш ва солиқ тўлашнинг соддалаштирилган усулини қўллашни назарда тутди. Фрилансер томонидан бажарилган ишга ҳақ олиш учун мижоз бухгалтериясига тўлдирилган бланкада ишлаган иш вақти ва солиқ маълумотларини тақдим этиши лозим. Солиқ маълумотларида иш берувчи қанча миқдорда солиқ ушлаб қолиши лозимлиги белгиланади.

Республикамизда масофавий иш билан бандликни жорий этиш афзалликлари ва камчиликларни эътиборга олиб ҳулоса қилишимиз мумкинки, ушбу иш билан бандлик шаклини тартибга солиш мақсадида қонуний асосни яратиш мақсадга мувофиқдир.

Ўтказилган таҳлиллар натижасида инновацион иш билан бандликнинг ривожланаётган янги шакллариининг куйидаги муҳим тенденцияларини ажратишимиз мумкин:

- 1) Давлат секторига ва истиқболли тармоқларга иш билан бандликнинг янги шакллариини киритиш ва қўлланилиш доирасини кенгайтириш;
- 2) Янги шаклидаги иш билан бандларнинг салмоғини, ижтимоий- демографик таркибини кенгайтириш;
- 3) Инсон капиталининг ошиши ва меҳнатнинг интеллектуаллашиши;
- 4) Иш билан бандликда гендер масалаларининг яхшиланиши;
- 5) Янги тегишли институтларнинг ривожланиши;
- 6) Иқтисодий циклнинг барча фазаларида мавжуд иш ўринларини сақлаб қолиш ва янгиларини кўпайтириш.

Шундай қилиб, мамлакатлар инновацион иш билан бандликнинг эгилувчан шакллари кўпчилигига қарамадан, ўз хусусиятларига инновацион иқтисодиётнинг ривожланганлик даражасига қараб иш билан бандликнинг ўз шакллариини қўллайди. Хотин-қизлар инновацион иш билан бандлик стандарт ва эгилувчан шакллариининг бирикмасидан ташкил топиб, иш жойларни меҳнат ресурслар билан энг самарали тўлдирилишини таъминлаб, меҳнат бозорида ходимларга “иш жойи” ва “иш вақтини” онгли танлашга имкон бериб, меҳнатга бўлган харажатларни камайтириб, уни интеллектуаллаштириш даражасини ошириб, рақобатбардош бўлмаган аҳолини ижтимоий-иқтисодий қийинчиликка тушиб қолмаслигига имкон беради. Шундай қилиб, инновацион иш билан бандликнинг хусусиятларини ажратиш, энг ривожланган шакллариини кўриб чиқдик.

Юқорида келтирилган, меҳнатни инновацион ташкил этиш шакллариининг барчаси бола туғиш, уни парваришлаш, уй юмушларини бажариш билан аёлларни иш билан банд бўлишнинг уйғун равишда бирлаштириш имконини беради. Ёш болали, масофадан ёки иш вақти ҳисоблари, аморф иш вақти асосида ишлаётган аёллар иш жадвалини ва иш билан бандлик вақтини ўзи мустақил тартибга солиб, молиявий мустақилликка эришиши мумкин. Бизнинг гипотезамиз бўйича, инновацион меҳнатни ташкил этиш шакллариини қўлланилиши нафақат аёлларнинг иш билан бандлигининг ошишига, балки оилавий даромадларнинг ортишига, оилаларнинг мустақамлланишига олиб келади.

Инновацион иқтисодиётда ўзгараётган меҳнат муносабатлари иш билан бандлик муносабатларига ҳам ўз таъсирини ўтказмоқда. Бундай шароитларда аёллар меҳнатини ташкил этишнинг янгича ёндашувлари, усул ва йўналишлари ҳозирги кунда долзарб ҳисобланиб, иқтисодчи олимларнинг диққатини жалб қилмоқда.

Ҳулоса ва таклифлар. Инновацион иш билан бандлик тадқиқотининг концептуал асослари бир қатор ҳулосаларни чиқариш имконини беради:

- инновацион иш билан бандликнинг категорияли белгиларини гуруҳлар бўйича тизимлаштириш мумкин: иқтисодий, ташкилий, институционал, техник-технологик, ижтимоий-психологик;
- инновацион иш билан бандликни ўз-ўзини ташкил этиш механизми бўлиб, меҳнатнинг интеллектуаллашуви ҳисобланади;
- инновацион иш билан бандлик тури ўзининг қарама-қаршиликлари, тенденциялари, хавф-хатари ва қонуниятларига эга. Инновацион иш билан бандликнинг асосий ривожланиш қонунияти бўлиб, иқтисодий билим талабларига иш билан бандлик субъектлари мослашуви юксалишини таъминловчи ва эҳтимоллик ҳамда детерминистик тавсифга эга инновацион меҳнат элементларини пайдо бўлиши ҳисобланади;
- инновацион иш билан бандлик турининг таркибий тузилиши ишчи кучининг соҳавий, тармоқлараро, тармоқ ичида, фирма ичида интенсив жойлашишининг ифодаланишидан иборат; иш билан бандлик янги кўринишларини бирлаштириш ташкилий тузилмаларнинг тармоқли ривожланиши ва иш билан бандлик инновацион кластерларини юзага келтиради;
- инновацион иш билан бандлик шакллариининг ривожланиши меҳнат бозорининг янги мезонлари асосида сегментланишини чуқурлашиши, меҳнат бозори субъектлари рақобатбардошлиги ошиши, таркибий ишсизлик, билан боғлиқ бўлиб, “самарали эгилувчан карьера” пайдо бўлишига олиб келади.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎХАТИ:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 07 мартдаги «Оила ва хотин-қизларни тизимли қўллаб-қувватлашга доир ишларни янада жадаллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги ПФ-87-сонли Фармони. // <http://www.lex.uz>.
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 2 мартдаги «Оила ва хотин-қизлар давлат қўмитаси фаолиятини ташкил этиш тўғрисида»ги ПК-146-сонли Қарори // <http://www.lex.uz>.
3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 3 июлдаги «Ўзбекистон Республикасида рақамли иқтисодиётни ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги қарори // <http://www.lex.uz>.
4. Мирзиёев Ш.М. Қонун устворлиги ва инсон манфаатларини таъминлаш – юрт тараққиёти ва халқ фаровонлигини гарови. – Т.: «Ўзбекистон» НМИУ, 2017. – 48 б.
5. Абдурахмонов Қ. Меҳнат иқтисодиёти: назария ва амалиёт. Дарслик. Қайта ишланган ва тўлдирилган 3-нашри. – Т.: «FAN», 2019. – 592 б.

УДК 33

РАЗВИТИЯ ЦИФРОВИЗАЦИИ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СФЕРЕ УЗБЕКИСТАНА

Л.А. Насырова, старший преподаватель, Ташкентский филиал РЭУ, Ташкент

Аннотация. Мақолада таълим соҳасида рақамлаштириши жараёни ва унинг меҳнат бозорига таъсири кўриб чиқилган. Рақамлаштиришнинг меҳнат бозорига таъсир қилиши, ҳам иш билан бандлик ва ҳам ишсизликнинг ўсишига олиб келишига оид изланиш натижалари ёритилган. Муаллиф муаммони ечилиш учун хорижий мамлакатлар тажрибасини ўрганишни таклиф қилган.

Калим сузлар: рақамлаштириши, таълим соҳаси, таълим лойиҳалари, таълим технологиялари, рақамли трансформация

Аннотация. В статье рассмотрен процесс развития цифровизации в образовании и его влияние на рынок труда. Описаны результаты исследования о факторах влияния цифровизации на рынок труда, которые способствуют как росту занятости и так росту безработицы. Для решения проблемы автор предлагает изучать опыт зарубежных стран.

Ключевые слова: цифровизация, образовательная сфера, образовательные проекты, цифровые технологии, цифровая трансформация

Abstract. The article considers the process of development of digitalization in education and its impact on the labor market. The results of a study on the factors of influence of digitalization on the labor market which contribute to both the growth of employment and the growth of unemployment are described in the article. To solve the problem author proposes studying the experience of foreign countries.

Keywords: digitalization: educational sphere educational projects, digital technologies. digital transformation

Цифровые технологии как вызов современности развиваются с огромной скоростью и становятся одним из основных приоритетов во многих странах мира. Стремительное развитие техники и технологий способствует интенсивной цифровизации в различных направлениях и в том числе в образовании. Цифровая экономика как одно из приоритетных направлений в развитии Узбекистана, становится сильнейшим инструментом в повышении качества образовательной сферы. Принятые документы в Республики Узбекистан за последние годы стали основой для осуществления комплекса мероприятий по укреплению и модернизации материально-технической базы высших образовательных учреждений, оснащению их современными учебно-научными лабораториями, средствами современных информационно-коммуникационных технологий. В республике разработаны и утверждены единые требования к созданию и интеграции информационных систем и баз данных, направленных на информатизацию учебных и административных процессов высших образовательных учреждений, оснащению учебных и компьютерных классов, серверного помещения высших образовательных учреждений. Образовательное пространство республики интенсивно расширяется за счет развития цифровой среды: создаются электронные учебники, появляются и развиваются образовательные платформы, количество массовых открытых онлайн-курсов измеряется тысячами, а численность их потребителей – миллионами. Широкое внедрение онлайн образования в Узбекистане во время и после пандемии дала мощный импульс развитию образовательному сектору. Дистанционное образование уже прочно вошло в жизнь страны.

В Узбекистане осуществляется поэтапный переход к внедрению передовых стандартов высшего образования. Постепенно переводятся учебные процессы на кредитно-модульную систему, которая должна быть внедрена в 16% в ближайшем 2023 году, 57% - в 2025 году и 85% - в 2030 году. В республике, хотя образование все в большей степени становится непрерывным процессом, реализуемым человеком на протяжении всей его жизни, основным источником подготовки квалифицированных трудовых ресурсов выступает профессиональное образование. В этой связи усилия государства должны быть направлены на создание современной образовательной среды в высших учебных заведениях (вузах) способствующей формированию и развитию цифровых компетенций.

На данный момент перед высшими учебными заведениями поставлена задача подготовить студентов и поддержать преподавателей в развитии творчества в условиях электронной среды, гарантированного качества, улучшения обработки данных, педагогических исследований и прогнозов, а также устранения нормативных барьеров в создании открытых систем электронного образования. Реализация таких масштабных мероприятий, несомненно, требует наличия высококвалифицированных педагогических

кадров. В сфере внедряются формы дистанционного, инклюзивного образования, учебные заведения страны могут совместно с зарубежными образовательными учреждениями открывать факультеты и учебные центры. Учителям предоставлено право на внедрение авторских программ и методов обучения, свободный выбор современных педагогических форм и методов образования и воспитания. Высокая потребность рынка в IT-специалистах диктует особые правила для их обучения: нужно подготовить их быстро. В этом плане поставлена цель по поэтапному обучению учителей современным информационно-коммуникационным технологиям и тем самым увеличить учителей, получивших IT-сертификаты, до 250 человек в 2021 году, 350– в 2022, и до 450 человек – к 2023 году. В рамках совместных образовательных программ с зарубежными странами начата подготовка специалистов по 64 новым профессиям.

Несмотря на то что, развитие цифровых технологий открывает новые возможности для модернизации образовательного процесса, она также ведет к глубоким трансформациям на рынке труда республики, появлению запроса на формирование новых компетенций, адаптации образовательных стандартов и реорганизацию образовательного процесса, включая переосмысление роли педагога. Переход к цифровой экономике в Узбекистане существенным образом меняет рынок труда, наряду с распространением информационных технологий во всех сферах жизни цифровые навыки становятся критически важным с точки зрения работодателей. Под влиянием цифровизации неизбежно ожидается масштабная трансформация к специалистам поскольку многие операции, которые не были затронуты, в ближайшем будущем будут автоматизированы. Рассмотрим факторы которые под влиянием роста цифровизации будут способствовать росту занятости в Узбекистане:

- появление новых рабочих мест и новых профессий;
- увеличение доли сферы услуг на рынке труда;
- повышение спроса на существующие профессии на IT сфере
- сокращение фрикционной безработицы вследствие сокращения времени на поиск работы через интернет;
- увеличение количества рабочих мест за увеличения количества удаленных работ.
- при наличии развитой цифровой инфраструктуры издержки, связанные с отдельными элементами рабочего процесса (к примеру, длительные командировки или многочисленные письменные согласования), могут быть существенно сокращены.

Факторы способствующие росту безработицы следующие:

- не востребованность ряда профессий, за счёт сокращения рабочих мест после автоматизации трудовых процессов;
- появление лага между возникновением потребности в высококвалифицированных работниках и подготовкой работников, который может образовать структурную безработицу.

Одной из главных проблем, выступающей барьером при переходе Узбекистана к цифровой экономике, является имеющийся разрыв между количеством подготовленных к работе в новых условиях трудовых ресурсов и потребностью в них. Мы считаем, чтобы ускорение процесса не сказалось на качестве, нужно готовить специалистов даже не просто «под рынок», а под конкретных работодателей и с их участием. В этом вопросе очень важно учитывать опыт зарубежных стран, которые успешно решают похожие проблемы, которые ожидаются в Узбекистане.

Например, в Японии предусмотрено предоставление образования тем, кого заменит искусственный интеллект или робототехника, чтобы переквалифицировать этих людей для новых ролей в цифровом мире. Возможные последствия цифровизации, которая может привести к резкому росту безработицы, и многие люди могут оказаться за бортом нового общества, в Японии рассматривается обратная: ситуация когда нехватка рабочей силы, и она должна быть решена путем цифровизации. Один из способов является начать преобразование в системе образования и программ переквалификации, чтобы обеспечить рабочие места для всех. С другой стороны, развитие и распространение цифровых технологий может внести большой вклад в улучшение баланса между работой и личной жизнью, создать условия для реализации талантов. Таким образом для Японии цифровая трансформация должна служить людям, а не наоборот..

Стоит обратить внимания на опыт Германии в вопросе успешного решения последствий изменений на рынке труда. Развитие в стране Индустрии 4.0 как составной части цифровой экономики привело не к сокращению, а к росту числа рабочих мест в промышленности. Другой причиной оптимизма населения Германии является, готовность широких слоев населения учиться, переучиваться, повышать квалификацию, осваивать новые профессии - и вера в то, что разветвленная немецкая система образования обеспечит их необходимыми знаниями и навыками.

Опыт стран, которые демонстрируют наивысшие результаты в сфере высшего образования и преодолений трудностей на труда показывает, что качественно подготовки молодёжи к современной жизни невозможно без использования технологий. Цифровая трансформация в республике — необходимый и неизбежный переход аналоговой среды в цифровую. Требуется пересмотр целей, организационной структуры, процессов, продуктов, системы управления и ожидаемых результатов. И все это в условиях сравнительно невысокой готовности большинства вузов к изменениям. Общее повышение конкурентоспособности образования и науки в республике в условиях увеличения количества образовательных программ с зарубежными странами становятся важными направлениями развития. В

условиях осуществления реформ в образовании Узбекистана, на передний план выступает необходимость формирования целостной системы образования, учитывающей лучшие традиции мировой практики.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Закон Республики Узбекистан «Об образовании», от 23 сентября 2020 года, № ЗРУ-637
2. Указ Президента Республики Узбекистан «О мерах по развитию сфер образования и воспитания, и науки в новый период развития Узбекистана» от 6 ноября 2020 года. От 06 ноября 2020 года №УП- 6108
3. Постановление Президента Республики Узбекистан, №ПП-2909, 20.04.2017 г. О мерах по дальнейшему расширению участия отраслей и сфер экономики в повышении качества подготовки специалистов с высшим образованием.
4. Постановление Президента Республики Узбекистан, №ПП-3775, 05.06.2018 г. «[О дополнительных мерах по повышению качества образования в высших образовательных учреждениях и обеспечению их активного участия в осуществляемых в стране широкомасштабных реформах](#)».
5. Постановление Президента Республики Узбекистан № ПП-4936 от 28.12.2020 «О мерах по развитию социальной и производственной инфраструктуры Республики Узбекистан в 2021-2023 годах». [Электронный ресурс]. URL: <https://lex.uz/ru/docs/5188515> (дата обращения: 01.08.2021). <https://lex.uz/ru/docs/5086015>
6. <https://trends.rbc.ru/trends/education/5d9ccba49a7947d5591e93ee> 23 сентября 2020

УЎК 334.012.64(3)

КИЧИК БИЗНЕС ВА ТАДБИРКОРЛИКНИ ШАКЛЛАНИШИ ВА РИВОЖЛАНИШНИНГ ОБЪЕКТИВ ЗАРУРЛИГИ

Ж.Х.Пирекеев, тадқиқотчи, Нукус давлат педагогика институти, Нукус

Аннотация. Мақолада кичик бизнес ва тадбиркорликнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиши ҳамда барқарорликни таъминлашдаги роли тадқиқ қилинган. Кичик бизнеснинг камчилик ва устуликлари ўрганилган ҳамда унинг ривожига тўсқинлик қилувчи омилларни аниқлаш бўйича амалга оширилган тадқиқот натижалари ўрганилган. Йирик ва кичик бизнес субъектларининг имкониятлари ва ўзига хосликлари қиёсий таҳлил қилинган. Кичик бизнесни ривожлантиришнинг объектив зарурлиги асосланган ва ривожлантириш бўйича илмий таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқилган.

Калим сўзлар: кичик бизнес, йирик бизнес, бозор, инновация, ноу-хау, рақобат, солиқ, молия, солиқ

Аннотация. В данной работе изучена роль малого бизнеса и частного предпринимательства в обеспечении социально-экономического развития и устойчивости. А также изучены преимущества и недостатки малого бизнеса и результаты исследований по выявлению факторов, сдерживающих его развитие. Сделан сравнительный анализ возможностей и особенностей субъектов крупного и малого бизнеса, обоснована объективная потребность в малом бизнесе, разработаны предложения и рекомендации по развитию малого бизнеса.

Ключевые слова: малый бизнес, крупный бизнес, рынок, инновации, ноу-хау, конкуренция, налог, финансы, налог

Abstract. In this paper studied the role of small business and entrepreneurship in ensuring socio-economic development and sustainability. As well as studied advantages and disadvantages of small business and the results of research to identify factors hindering its development. Made a comparative analysis of the opportunities and peculiarities of large and small business entities. substantiated objective need for small business, developed proposals and recommendations for development of small business.

Keywords: small business, large business, market, innovation, know-how, competition, tax, finance, tax.

Кирриш. Кичик бизнес ва тадбиркорлик (КБТ) муҳим иқтисодий натижалар ҳамда муваффақиятларга эришишда салмоқли ҳиссага эга бўлиб, иқтисодий тараққиётнинг асосий мотиватори ва ижтимоий-иқтисодий ривожланишнинг таянчидир [2]. КБТ турли географик ҳудудлар ва тармоқларда аҳолини иш билан таъминлаш имкониятини яратади, ҳаттоки паст малакага эга бўлган ишчи кучини ҳам бандлигини таъминлаш, уларни малакасини ошириш учун имконият яратади. Бу каби имконият анча мураккаб ҳисобланган соғлиқни сақлаш ва ижтимоий хизматлар учун малакали ишчи кучини таёрлашга ҳам ёрдам беради [3]. КБТ кўлами жиҳатдан турли тармоқларда фарқ қилади ва бугунги кунда дунё мамлакатларида иш ўринларининг қарийб 60 фоизи ва ундан кўпроқ улушини таъминлайди. Натижада шунга мос равишда яратилган қўшилган қийматда ҳам юқори улушни ташкил қилиб келмоқда [4].

Кичик бизнес кенг камровли глобаллашув ҳамда иқтисодий ўсишни таъминлашда муҳим восита ҳисобланиб, бугунги мураккаб вазиятда иқтисодиёт субъектларини корхоналар эко тизмини кенгайтириш ва тежамкорликни таъминлашга ундагани ҳолда яшил иқтисодиётни қўллаб-қувватлаш ҳамда барқарор ривожланишга хизмат қилади [5]. Натижада КБТ кенг кўламли ва барқарор иқтисодий ўсиш, бандликни таъминлаш, инновацияларни рағбатлантириш ва бутун дунёда даромадлар тенгсизлигини барқарорлаштиришида муҳим восита сифатида тан олинади.

Шу сабабли мамлакатимиз ижтимоий-иқтисодий тараққиётини таъминлашнинг стратегияларини ишлаб чиқишда кичик бизнесга алоҳида эътибор қаратилиб келинмоқда. Хусусан, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022-2026 йилларга мўлжалланган “Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси” тўғрисидаги ПФ-60 сонли фармони доирасида мамлакатимиз тараққиётини белгиловчи 100 та мақсад ишлаб чиқилди. Ушбу стратегиянинг 29-мақсадида: “Тадбиркорлик фаолиятини ташкил қилиш ва доимий даромад

манбаларини шакллантириш учун шароитлар яратиш, хусусий секторнинг Ялпи ички маҳсулотдаги улушини 80 фоизга ва экспортдаги улушини 60 фоизга етказиш.” вазифаси қўйилган [1].

Адабиётлар шарҳи. Кичик бизнес ва тадбиркорлик фаолиятини назарий услубий асослари, тараққиётига тўсир қилувчи омиллар, қўллаб-қувватлаш механизмлари каби қатор мавзуларда илмий тадқиқот ишлари амалга оширилган ва қатор олимлар томонидан ўрганилган. Хусусан, тадбиркорликни ўзига хос хусусиятлари [2], кичик бизнеснинг жаҳон иқтисодиётидаги роли ва аҳамияти [3], миллий иқтисодиёт тараққиётини таъминлашда кичик бизнеснинг роли [6], турли мамлакатларда кичик ва ўрта бизнесни таснифлаш мезонларини қиёсий таҳлили [7], Осиё мамлакатларида кичик ва ўрта корхоналар ривожини таъминлашдаги муаммолар ва уларни юмшатиш йўналишлари [9], глобал иқтисодиётда кичик бизнеснинг муаммолари [10] каби мавзуларда тадқиқот ишлари амалга оширилган.

Бундан ташқари кичик ва йирик бизнеснинг иқтисодий тараққиётни таъминлашдаги роли [13], ривожланаётган Осиёда кичик ва ўрта корхоналарни муваффақиятсизликларини енгишнинг истикболли йўналишлари [14], ривожланаётган иқтисодиётда кичик бизнеснинг аҳамияти [15], кичик бизнесни давлат томонидан тартибга солишнинг иқтисодий механизмларини такомиллаштириш масалалари [16] илмий тадқиқот ишларида ўз ечимини топишган.

Таҳлил ва натижалар. Бутун дунё мамлакатларида кичик ва ўрта бизнесни ривожлантириш муҳим бўлган иқтисодий муаммоларни ҳал қилишнинг йўналишларидан бири сифатида қаралади. Аммо, ушбу соҳа ривожини таъминлашда, унинг ўзига хосликлакри натижасида вужудга келадиган қатор тўсиқлар ва қийинчиликлар мавжуд. Шу сабабли давлатлар кичик ва ўрта бизнесни турли дастаклар билан қўллаб-қувватлаш, бунинг учун ташкилий-иқтисодий механизмлардан фойдаланиши талаб қилинади.

Ушбу йўналишда амалга оширилган илмий тадқиқот ишларида КБТ ривожини таъминлашдаги тўсиқ ва қийинчиликларди қуйидагича таснифлари келтирилади [4, 9, 10]. Келтириб ўтилган манбаларни тадқиқ қилган ва уларни умумлаштирган ҳолда кичик бизнес ривожига тўсиқлик қилувчи муҳим омиллар таснифини шакллантирдик.

1-жадвал

Кичик бизнес ривожига тўсиқлик қилувчи омиллар

№	Омил ва йўналиш	Таъсир
1	Молиявий маблағ	Кичик бизнесни бошлаш учун кам молиявий маблағ талаб қилиниши унинг устун жиҳати сифатида қаралади, аммо уларни жалб қилишда, яъни банк кредитларини олишда тижорат банклари тавakkалчиликни юқори баҳоланиши сабабли молиялаштиришни рад қилиш ҳолатлари кўп учрайди.
2	Ишчи кучи	Кўпчилик давлатлада меҳнат қонунчилик бандлик билан боғлиқ харажатларни юқори бўлиши, қатъий меҳнат қонунларига риоя қилишнинг қимматга тушуши сабабли баъзи ҳолатларда кичик бизнес субъектлари норасмий меҳнат шартномаларига таянишга мажбур бўлишади. Натижада улар малакали кадрларни жалб қилишда ҳам муаммога дуч келишади
4	Ресурслар таъминоти	Таъминотчилар одатда юқори сифатли ресурсларни йирик корхоналарга беришга ва кичик бизнес субъектларига нисбатан пастроқ сифатдаги ресурсларни сотишга ҳаракат қилишади
3	Солиқ	Мураккаб солиқ тизимини бизнес харажатларини оширади, кичик бизнес субъектларини бухгалтерия юритиш харажатларини ошишига сабаб бўлади.
4	Харидлар	Харидларни амалга оширишда тендер тизмини мавжудлиги кичик корхоналар учун муаммо келтириб чиқаради чунки, улар имкониятини чекланганлиги, харид қобилиятини нисбатан пастлиги бу жараёнларда қатнашишига тўсиқлик қилади.
5	Сотув каналлари	Кичик бизнес субъектларининг самарали сотув каналларига эга бўлиш имкониятлари чегараланган бўлади.
6	Рақобат	Бозорда йирик фирмаларни устунлиги шароитида кичик бизнес субъектларида рақобат билан боғлиқ муаммолар келиб чиқади.
7	Ахборот	Ички ва ташқи бозорлардаги ахборот, ноу-хау ва тажрибалар бўйича маълумотга эга бўлиш учун зарурий тармоқларнинг етишмаслиги.

Кичик бизнеснинг юқорида келтириб ўтилган тўсиқларга дуч келиши ва камчиликларига қарамасдан мамлакатлар ижтимоий – иқтисодий тараққиётини таъминлаш, иқтисодий кўрсаткичлар барқарорлигини сақлашда муҳим йўналишларидан бири сифатида қаралиши уни қатор устунликларга эгалитдан келиб чиқади. Жумладан, иқтисодчи олим Е.Ф. Шумахер ўзининг илмий тадқиқот натижаларида кичик бизнеснинг қуйидаги устунликларга эга эканлигини келтириб ўтади [11].

- Кичик бизнес бозор иқтисодиётини асосини ташкил қилувчи рақобат курашини таъминлайди;
- Маштаб самараси нуқтаи назарида олиб қараганда кичик бизнес йирик бизнесга нисбатан анча самарали ҳисобланади;
- Кичик бизнес бозордаги ўзгаришларга йирик бизнесга нисбатан тез мослашиш имконияти эга;
- Кичик бизнес фаолиятини ташкил қилиш йирик бизнесга нисбатан анча қизиқарли;
- Иқтисодий тебранишлар шароитида кичик бизнеснинг яшаб қолиш эҳтимоллиги юқори;
- Аҳоли бандлигини таъминлаш ҳамда даромадларини оширишда кичик бизнес анча самарали йўналиш ҳисобланади.

Кичик бизнеснинг санаб ўтилган устунликлари унинг дунё мамлакатлари ижтимоий-иқтисодий тараққиётини таъминлаш, иқтисодий муаммоларини бартараф этиш ҳамда бозор муносабатларни

шакллантиришда асосий йўналишлардан бири сифатида қаралиши учун асос бўлиб хизмат қилади. Бироқ, кичик бизнес ҳам ўзига хос бўлган бир қатор камчиликларга эга бўлиб, бугунги кунда давлатлар кичик бизнесни ривожлантиришда мазкур камчиликларни баратараф этишга асосий эътиборларини қаратишади.

Кичик бизнеснинг камчиликларини аниқлаш ва улар таъсир даражаларини баҳолаш кичик бизнесни ривожлантирувчи омишлар ҳамда уларни хусусиятларини аниқлаш имкониятини яратиб беради. Илмий тадқиқот натижалари бўйича олинган хулосаларга таянган ҳолда кичик бизнеснинг муҳим камчиликлари сифатида қуйидагиларни келтириб ўтиш мумкин:

- меҳнатга ҳақ тўлашда кичик бизнес субъектлари имкониятларининг чекланганлиги;
- фаолиятининг дасталбки даврида фойда нормасининг камроқ бўлиши;
- кичик бизнесни ташкил этиш ва фаолияти самарадорлигини таъминлаш учун учун юқори малака ва кўникмага эга бўлган кадрнинг лозимлиги, сабаби битта кадр бирвақтни ўзида бир неча фаолият йўналиши билан шуғулланишга мажбур бўлиши (бошқарув, маркетинг, ташкилий, техник);
- ички ва ташқи зиддиятларни тез-тез такрорланиб туриши;
- фаолияти ва унинг йўналишларини кенгайтириш орқали йирик корхонага айланишнинг оғир ва кийин кечиши;
- даромад даражаларини ўзгаришидаги тебранишларни юқори бўлиши ҳамда бунинг натижасида рентабеллик даражасининг ҳам ўзгариб туриши ва бошқалар.

2-Жадвал.

Йирик ва бизнес субъектлари фаолиятини ташкил қилишдаги авфзаллик ва камчиликлари таҳлили

Мезонлар	Кичик корхона	Йирик корхона
Маркетинг	Бозордаги тебраниш ва ўзгаришларга тез мослашиш қобилиятига эга.	Самарали ва барқарор тақсимот ва хизмат кўрсатиш тизими, шунингдек мавжуд маҳсулотлар бозорида юқори улўшга эга.
Менежмент	Бошқарув соддалиги ва бюрократик тўсиқлар йўқлиги. Динамиклик, яъни раҳбарларнинг тезкорлик билан янги имкониятларда фойдалана олиши ва кўпроқ рискни қабул қилишга тайёрлиги.	Юқори касбий маҳоратга эга мене-жерларнинг комплекс ташкилот-ларни бошқариши ва корпоратив стратегиялар ишлаб чиқиш имконияти.
Ички алоқалар	Норасмий ички алоқаларни самарали ташкил қилинганлиги ва у ички муаммоларни ҳал қилишга тезда жавоб беради ва ташқи муҳит ўзгаришларига тезда мослашиш қобилиятига эга.	Жамода ноқулай ички алоқалар тез-тез кузатилади, бундан ташқари ташқи таҳдид ва имкониятларга секин таъсир кўрсатади.
Малакали техник ходимлар	Малакали техник мутахас-сисларнинг етишмайди натижада, расмий равишда илмий тадқиқот фаолиятларини қўллаб-қувватла-маслик ҳолатлари кўп учрайди.	Малакали техник мутахас-сисларни жалб қилиш имконияти юқори. Илмий-тадқиқот лаборатория билан боғлиқ муаммоларни ҳал қилиш имкониятининг мавжудлиги.
Ташқи алоқалар	Илмий ва технологик экспертизанинг муҳим ва ташқи манбаларини аниқлаш ва улардан фойдаланиш учун кўп ҳолларда вақт ва маблағ етишмаслиги.	Илмий ва технологик экспертиза-нинг ташқи манбаларига уланиш имконияти. Муҳим техник ахборот ва технологияларни сотиб олиш имконияти мавжуд.
Молия	Зарурий маблағни жалб қилишда қийинчиликларни вужудга келиши, хусусан инвесторларни ишончини қозонишдаги муаммолар.	Капитал бозорида қарз олиш ҳамда лойиҳалар портфели ёрдамида хавфни тарқатиш қобилияти.
Инновацион фаолият	Инновацион фаолиятни молиялаштириш катта молиявий хавфни англатади.	Инновацион фаолиятни самарали ташкил қилиш, янги технологиялар ва бозорларга диверсификацияни молиялаштиришга қодирлик.
Маштаб ва тизимли ёндошув	Кичик бизнес субъектлари учун юқори тўсиқларни шакллантириш. Интеграцион фаолиятни элементи сифатида қатнашиш имкониятини чекланганлиги.	Илмий тадқиқот, ишлаб чиқариш ва маркетинг соҳаларида масштаб самарасидан фойдланиш имкония-ти.
Ўсиш	Фаолиятни кенгайтириш асосида юқори ўсишни таъминлаш учун зарур бўлган ташқи капитални жалб қилишда қийинчиликлар.	Ишлаб чиқариш базасини кенгайти-ришни молиялаштириш. Диверси-фикациялаш ва сотиб олиш йўли билан ўсишни молиялаштириш қобилияти.
Бизнес сири ва ноу-хауни химоялаш	Патент тизимида қарши курашда муаммоларга дуч келиши мумкин. Патент масалалари билан шуғул-ланадиган вақт ва харажатлар қопланмайди.	Патент мутахассисларини жалб қилиш. Патентларни бузилишдан химоя қилиш учун судга даъво қилиш имконияти юқорилиги.
Меъёрий ҳуқуқий асослар	Кўпчилик ҳолларда мураккаб меъёрий тизимларга бардош бера олмайди. Меъёрий талабларга мослашиш учун қилинган вақт ва пулдаги харажатлар бирлик товар нархида юқори бўлиши.	Мураккаб меъёрий талабларни бажариш учун ҳуқуқий хизмат-ларни маблағ билан таъминлашга қодир. Норматив харажатларни тақсимлаш имконияти мавжуд, зарурий илмий тадқиқотни молиялаштиришга қодир.

Кичик бизнеснинг ривожига тўсқинлик қилувчи омилар, унинг камчиликлари ва устунликлари бўйича амалга оширилган тадқиқот натижалари натижалар кичик ва йирик бизнес субъектлари фаолиятини қатор йўналиш ва мезонлар асосида қиёсий таҳлилини амалга ошириш имкониятини яратиб беради. Натижада биз иккала қўламдаги бизнес субъектларининг бири-бирига нисбатан афзаллик ҳамда камчиликларини муҳим йўналишлар бўйича аниқлаш ва очиқ беришимкониятига эга бўламиз. Мазкур йўналишда қатор илмий тадқиқот ишлари амалга оширилган бўлиб, уларда кузатиладиган турли ёндашувларни умумлаштирган ҳолда қуйидагиларни қараб чиқдик (2-жадвал).

Келтириб ўтилган шаклда йирик ва кичик корхоналар фаолиятини ташкил қилишдаги афзаллик ва камчиликларни қиёсий таҳлилини амалга ошириш уларнинг устун ва заиф томонлари ҳақида аниқ тасаввурга эга бўлишни, кичик бизнес ривожини таъминлашда нималарга эътибор қаратиш лозимлигини аниқлашга хизмат қилади.

Ривожланган ва ривожланаётган мамлакатларда кичик ва ўрта бизнеснинг ижтимоий – иқтисодий ривожланиш, барқарор иқтисодий ўсиш ҳамда асосий макроиқтисодий муаммоларни бартараф этиш, иқтисодиёт тармоқлари таракқиётини таъминлашдаги аҳамиятини тадқиқ қилиш бўйича амалга оширилган илмий тадқиқот ишлари натижалари хулосаларига таянган ҳолда, шунингдек кичик бизнеснинг устунликлари ҳамда камчиликлари ҳисобга олган ҳолда унинг иқтисодий барқарорликни таъминлашдаги ролига турлича қарашлар умумлаштирилган (3-жадвал).

Келтирилган илмий тадқиқот ишларини ўрганиш ҳамда уларга танқидий ёндашиш натижасида эгалланган билимларга таянган ҳолда хулоса қилинадиган бўлса, кичик бизнес иқтисодиётнинг негиз бўғини ҳисобланади ва иқтисодий барқарорликни таъминлаш, асосий иқтисодий муаммоларни бартараф этишда муҳим йўналишлардан бири бўлиб хизмат қилади.

3-жадвал

КБТнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиш ҳамда иқтисодий барқарорликни таъминлашдаги роли ва аҳамияти

№	Муллифлар	КБТнинг иқтисодиётдаги аҳамияти бўйича фикрлар
1.	Татьяна Власюк [12]	Кичик бизнес бозор иқтисодиётининг муҳим элементи бўлиб, иқтисодий ўсиш, ЯИМни таркиби ва сифатига таъсир қилувчи асосий унсурлардан бири ҳисобланади.
2.	Келли Эдмистон [13]	Бугунги иқтисодиётда кичик бизнес субъектлари муҳим инноваторлар ҳамда кўпчилик саноат тармоқларининг технологик лидерлари ҳисобланади.
3	Паул Ванденберг [14]	Кичик ва ўрта тадбиркорликни аҳамиятини баҳолашда одатда тўртта кўрсаткичдан кенг фойдаланилади: Булар кичик ва ўрта бизнеснинг жами (i) тадбиркорлик субъектлари, (ii) бандлик, (iii) ялпи ички маҳсулот ва (iv) экспордаги улуши.
4	Hidayet KESKIN, Canan ŞENTURK, Onur SUNGUR, Hakan M. KIRIŞ [15]	Кичик бизнес инновация, рақобат, тадбиркорлик фаолиятини кучайтириш ва ривожланаётган давлатларда самарали инновацион тизимни ташкил қилишда ҳаётий зарур бўлган субъектлар ҳисобланади.
5.	Ғофуров У. [16]	Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик салоҳиятидан тўлиқ ва самарали фойдаланиш, хусусан, қасаначиликни, энг аввало корхоналар билан кооперациялашув асосида меҳнат шартномалари бўйича қасаначиликни, халқ ҳунармандчилигини, шунингдек, оилавий тадбиркорликни ривожлантириш, ишчи кучи бозоридаги талаб ва таклиф мувозанатини таъминлаш ҳамда аҳоли даромадларини ошириш борасида қўшимча имкониятларни ишга солади.
6.	М.Р. Болтабоев, М.С. Қосимова, Ш.Ж. Эргашходжаева, Б. К. Ғойибназаров, А.Н. Самадов, Р. Ходжаев [17]	Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик бозор иқтисодиёти шароитида зарур тезкорликни таъминлаб, ишлаб чиқаришдаги чуқур ихтисослашув ва тармоқлашган кооперациялашувга имкон яратади, бозор учун зарур рақобатчилик муҳитини шакллантириш ҳамда ўзгариб турадиган бозор талабига мослаб тезда ишлаб чиқариш турини ўзгартириб олиш қобилиятига эга ва истеъмолчилик соҳасида юзага келадиган бўшлиқни тезда тўлдиришга қодир бўлиб, энг замонавий машина ускуналари ва технологиядан фойдаланиб сарфланган сармоянинг ўрнини жуда тез қоплай олади.
7.	М.Эшов [18]	Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик иқтисодиётда муҳим ижтимоий-иқтисодий вазифаларни бажаради. Хусусан, КБХТ жамиятда сиёсий ва иқтисодий барқарорликни таъминловчи ўрта синфнинг шаклланишига олиб келади.

Хулоса. Бевосита мамлакатимиз иқтисодиёти ва унинг тармоқларида иқтисодий барқарорликни таъминлаш, ижтимоий фаровонликни оширишдаги роли ҳамда таҳлилларимиз натижасида олинган хулосаларга асосланган ҳолда кичик бизнесни ривожлантиришнинг объектив зарурлигига тўхталиб ўтамиз. Умумий ва қиёсий таҳлил натижаларини кўрсатишича мамлакатда кичик бизнесни ривожлантиришнинг зарурлиги бевосита қуйидагиларда намоён бўлади. Булар:

- ривожланаётган мамлакатлар, хусусан Ўзбекистонда хусусийлаштириш асосида мулкдорлар синфини шакллантириш;
- рақобат муҳитини яратиш ҳамда бозор қонуниятларини амал қилишини таъминлаш;
- иқтисодиёт тармоқларида ишлаб чиқариш жараёни ва босқичларига малакали мутахасис ва ишчиларни жалб қилиш;
- мамлакатда бандликни таъминлаш, ижтимоий фаровонликни ва аҳоли даромадларини ошириш;
- ички бозорни тўлдириш, инфратузилма ва яшаш шароитларини ҳамда турмуш даражасини яхшилаш;

- маҳсулотларни ишлаб чиқариш жараёнида қўшимча хизмат турларини таклиф қилган ҳолда юқори қўшилган қийматга эга бўлган товарлар ишлаб чиқаришни таъминлаш;
 - мамлакатда импорт ўрнини босувчи ва экспортбоп маҳсулотлари ишлаб чиқариш ҳажмини ошириш асосида тўлов баланси мусбат сальдосини таъминлаш.

Юқоридагилардан кўринадики, мамлакатимизда КБТ ривожини таъминланиши объектив зарурлиги қатор муаммоларни бартараф этиш, иқтисодиёт ва унинг тармоқлари барқарор ривожини таъминлаш, рентабеллигини ошириш қабиларга хизмат қилади. Бунинг натижасида маҳсулот ишлаб чиқариш жараёнларига янги хизмат турларини таклиф қилиш, юқори қўшилган қийматга эга бўлган маҳсулотлар етиштириш асосида хорижий мамлакатлар бозорларида юқори даражада рақобатбардошлигини ошириш таъминланади.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022-2026 йилларга мўлжалланган “Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси” тўғрисидаги ПФ-60 сонли фармони
2. Druker, 2009. Innovation and Entrepreneurship, New York: Harper Collins.
3. OECD, 2017 a. Increasing productivity in small traditional enterprises: programmes for upgrading management skills and practices, OECD Working Party on SMEs and Entrepreneurship, CFE/SME (2016) 6.
4. OECD, 2017 b. Entrepreneurship at a Glance 2017, OECD Publishing, Paris, forthcoming.
5. Murat Bayraktar. Neşe Algan, The Importance Of SMEs On World Economies. International conference on eurasian economies 2019.
6. Chernychko, T. (2010). The place and importance of small business in the development of the national economy. Scientific Bulletin of NLTU of Ukraine, vol.20 (4).
7. Pletnev, D., Nikolaeva, E., Campa, A. (2015). Comparative Analysis of Criteria for Classifying Enterprises to Small and Medium Business in Different Countries. Business Strategy, vol.9 (17).
8. Barbaroshe, E., Nazar, N. (2014). Features of small business development in the Republic of Moldova. CYBERLENINKA. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/osobennosti-razvitiya-malogo-biznesa-v-respublike-moldova>
9. Yoshino, N. and F. Taghizadeh-Hesary. 2016. Major Challenges Facing Small and Mediumsized Enterprises in Asia and Solutions for Mitigating Them. ADBI Working Paper 564. Tokyo: Asian Development Bank Institute. Available: <http://www.adb.org/publications/majorchallenges-facing-small-and-medium-sized-enterprises-asia-and-solutions/>
10. Mensah, Peter. (2011). Challenges of Small Enterprises in Today's Global Economy. 211-224. 10.3846/cibme.2011.16.
11. Schumacher E.F. Small is beautiful: Economics as if people Mattered, Harper & row Publisher, London, 1973.
12. Tatyana Vlasjuk. Development of small business in the sphere of rural tourism by the example of the Kirov region, “Institutions in Transition – Challenges for New Modes of Governance” IAMO Forum 2010, 16-18 June 2010 | Halle (Saale), Germany
13. Kelly Edmiston. The role of Small and Large Business in Economic Development. Federal Reserve Bank of Kansas City, Economic review, second quarter 2007 (www.KansasCityFed.org)
14. Paul Vandenberg, Pornpinun Chantapacdepong, Naoyuki Yoshino. SMEs in Developing Asia New Approaches to Overcoming Market Failures, ASIAN DEVELOPMENT BANK INSTITUTE, TOKYO, 2016. P.20
15. Hidayet KESKIN, Canan ŞENTURK, Onur SENGUR, Hakan M. KIRIŞ. The Importance of SMEs in developing Economies. 2nd International Symposium on Sustainable Development, June 8-9 2010, Sarajevo
16. Гафуров У.В. Кичик бизнесни давлат томонидан тартибга солишнинг иқтисодий механизмларини такомиллаштириш. (08.00.08 – Тадбиркорлик ва кичик бизнес иқтисодиёти, 08.00.01 – Иқтисодиёт назарияси (иқтисодиёт фанлари)). Иқтисод фанлари доктори ... дисс. Т., 2017. – 258 б.
17. Болтабоев М.Р., Қосимова М.С., Эргашходжаева Ш.Ж., Ғойибназаров Б.К., Самадов А.Н., Ходжаев Р. Кичик бизнес ва тадбиркорлик: Ўқув қўлланма. – Т.: “Иқтисодиёт”, 2010. – 275 бет.
18. Эшов М., Ўзбекистонда кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликнинг ривожланиши: омиллар, натижалар ва истиқболлаш. – Тошкент.: “Маънавият”, 2018 – 128 б.

УЎК 346.26

ВОСИТАЧИЛИК ТАДБИРКОРЛИГИНИНГ ЎЗИГА ХОС ТАСНИФИЙ ХУСУСИЯТЛАРИ

И.Ражаббоев, стажёр-ўқитувчи, Урганч давлат университети, Урганч

Аннотация. Мақолада воситачилик тадбиркорлигининг ўзига хос таснифий хусусиятлари тўғрисида маълумот ва тавсиялар берилган.

Калим сўзлар: тадбиркорлик, воситачилик тадбиркорлиги, дилер, дистри-бьютер, маклер, комиссионер, жоббер, коммивояжер, риэлтор, аукционатор

Аннотация. В статье представлены сведения и рекомендации по специфическим классификационным признакам брокерской деятельности.

Ключевые слова: предпринимательство, маклерство, дилер, спиртзавод, маклер, комиссионер, спекулянт, продавец, риелтор, аукционист

Abstract. The article provides information and recommendations on the specific classification features of brokerage business.

Keywords: entrepreneurship, brokerage, dealer, distillery, broker, commissioner, jobber, salesman, realtor, auctioneer

Ўзбекистон Республикасини ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг энг муҳим устувор йўналишларидан бири сифатида кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш орқали аҳоли

бандлиги ва турмуш даражасини ошириш белгиланган. Сўнгги беш йилда республикамизда ушбу соҳани ривожлантириш бўйича 2 мингта яқин қонун, фармон ва қарорлар қабул қилинди.

Бизнес учун 114 та лицензия ва рухсатнома бекор қилинди, 33 та фаолият тури хабардор қилиш тартибига ўтказилди. Рухсатномаларни расмийлаштириш тартиблари соддалаштирилиб, муддатлари ўртача 2 барабарга қисқартирилди. Ортиқча текширишлар, нақд пул, валюта ва хомашё бўйича кўплаб чекловларга барҳам берилди.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёев таъкидлаганларидек, “бундай қулайлик ва имкониятлар натижасида янги субъектлар кескин кўпайиб, аввалдан ишлаётганлари фаолиятини кенгайтирмоқда. Охирги беш йилда тадбиркорлар сони қарийб 3 барабар ошди. Кўп ишбилармонлар ўз бизнесини бутун мамлакат миқёсида кенгайтириб, минглаб иш ўринлари яратиб, нуфузли йирик компанияларга айланди. Ички ва ташқи бозорда ўз нуфузи ва брендига эга тадбиркорлар синфи шакллана бошлади” [1].

Бизга маълумки, бозор иккита асосий иқтисодий муносабатлар субъектининг учрашадиган жойини ифодалайди. Демак, шундай экан, у ҳолда бозорда ишлаб чиқарувчи ва истеъмолчи, ёки уларнинг вакиллари иштирок этиши лозим.

Ишлаб чиқарувчи ёки истеъмолчининг манфаатларини намоён етувчи ва кўпинча уларнинг номидан иш кўрувчи, лекин ўзлари ишлаб чиқарувчи ёки истеъмолчи бўлмаган шахслар воситачилар деб аталади.

Тадбиркорлар нафақат ишлаб чиқариш, балки қонун томонидан тақиқланмаган барча хўжалик фаолияти, шу жумладан, воситачилик, сотиш, сотиб олиш, маслаҳат бериш, қимматбаҳо қоғозлар билан ҳам шуғулланиши мумкин.

Тадбиркорлик фаолияти даромад олишга қаратилган бўлиб, ташаббускорлик фаолиятини шакл сифатидан икки турга ажратишимиз мумкин: биринчиси, асосий фаолиятни ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатишга қаратилган тадбиркорлик (яъни ўзи маҳсулот яратиши нуктаи назардан, бунда интеллектуал тадбиркорлик ҳам инобатга олинмоқда), иккинчиси, воситачилик фаолиятини олиб боровчи тадбиркорлик.

Тадбиркорликда воситачиларга даллол ёки савдогарларни мисол қилиб кўрсатиш мумкин. Лекин уларнинг бозорларда бажарадиган функциялари олиб сотадиган маҳсулот турларига қараб фарқланиши мумкин. Улар агент, брокер, дилер, дистри-бьютер, маклер, комисионер, жоббер, коммивояжер, риэлтор, аукционатор каби номлар билан оммалашиб бормоқда.

1-чизма. Товарнинг ишлаб чиқарувчидан истеъмолчига етиб бориш каналлари: а) товарнинг ишлаб чиқарувчидан истеъмолчига бевосита етиб бориши; б) товарнинг ишлаб чиқарувчидан воситачи орқали истеъмолчига етиб бориши [2].

Ишлаб чиқарувчи товарни истеъмолчига етказишни ўзи ёки воситачи орқали амалга ошириши мумкин. **Ишлаб чиқарувчи товарни воситачи орқали истеъмолчига етказишда қандай афзалликларга эга бўлади, қанчалик зарар ёки фойда кўради?** Бу ҳақда мулоҳаза қилиб кўрсак. Бир томондан қараганда, ишлаб чиқарувчининг ўзи товарини истеъмолчига етказиши арзонга тушиши мумкиндек кўринади. Лекин ишлаб чиқарувчи истеъмолчиларга товар етказиш, иш ва хизмат кўрсатишни бевосита ўзи амалга оширганда, унинг эътибори реализация жараёнига қаратилиб, бу ишлаб чиқариш жадаллигининг секинлашуви, маҳсулот сифатининг пасайиши ва маҳсулотнинг янги турларини ишлаб чиқариш бўйича фаолиятнинг сустлашишига олиб келиши мумкин.

Агарда ишлаб чиқарувчи воситачи хизматига тўлайдиган маблағ ўзи мустақил таъминот ва етказиб бериш бўлимини ташкил этиш, мутахассисларни ёллаш, етказиб берувчи транспорт воситаларини сотиб олишга кетган харажатлар ҳажмидан оз бўлса, у ҳолда воситачилар хизматидан фойдаланиш мақсадга мувофиқ бўлади.

Воситачилик тадбиркорлигида фаолият ишлаб чиқаришга эмас, балки воситачилик вазифаларини амалга ошириш, яъни товарни бозорга йўналтириш, ишлаб чиқарувчи ва истеъмолчига воситачилик хизматларини кўрсатиш орқали даромад олишга қаратилган.

Воситачилар капиталларни айланиш даврини қисқартиради, ишлаб чиқариш фойдалилигини оширади. Товарнинг ишлаб чиқарувчидан истеъмолчига томон ҳаракатланишида қуйидаги баҳолар фарқланади:

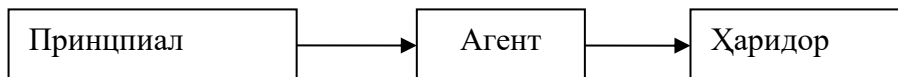
1. Ишлаб чиқарувчиларнинг улгуржи баҳоси;
2. Воситачиларнинг улгуржи баҳоси;
3. Чакана баҳолар.

Воситачининг ишлаб чиқарувчи - истеъмолчи ўзаро муносабатларига аралашуви барча истеъмолчилар учун товарларни қулай шароитларда олишга имкон беради. Ишлаб чиқарувчи товарни истеъмолчига тақсимлаш каналлари орқали етказиб беради.

Тақсимлаш каналлари воситачининг иштирокида йўлга қўйилса, тўғри алоқаларга нисбатан самаралироқ бўлади.

Тўғри алоқалар бу бевосита товар (хизмат) ишлаб чиқарувчи ва истеъмолчи ўртасида ўрнатиладиган шартномавий муносабатлардир.

Агент ишлаб чиқарувчи ёки истеъмолчи номидан ва уларнинг манфаатлари доирасида ҳаракат қилувчи шахсдир. Агент кимнинг номидан иш қўраётган бўлса, ўша томон принципиал деб аталади. Принципиал товар егаси бўлиб, у агентга товарни сотиш ёки харид қилиш ҳақида топшириқ беради. Шундай қилиб, агент иштирокидаги воситачилик 2 та емас, балки 3 та субъектларнинг ўзаро муносабатларини ўз ичига олади.

2-чизма. Агент иштирокидаги ўзаро муносабатлар [3]

Агентларнинг бир неча тури фарқланади:

1) **Ишлаб чиқарувчилар агенти** бир-бирини тўлдирувчи икки ёки ундан ортиқ товарлар ишлаб чиқарувчилар манфаатларини ифода қилувчи агентлардир.

2) **Сотиш бўйича маъсул агентлар** ишлаб чиқарувчи фирма таркибига кирмайди, у билан шартнома асосида ишлайди ва барча маҳсулотни сотиш бўйича ҳуқуқни ўз қўлига олади.

3) **Олдиндан катта миқдорда товарлар харид қилиш бўйича агентлар** зарур товар ва хизматлар ассортиментини танлаш билан шуғулланадилар, масалан, майда чакана савдогарлар учун товарлар ассортиментини танлаш, маркетинг қилиш ва ҳ.к.

Агентлар муносабатларининг ҳуқуқий асоси бўлиб, агентлик келишуви хизмат қилади. Агентликнинг қуйидаги шакллари мавжуд: брокер, коммиссионер, делкредер, индент, консигнация, улгуржи савдогар, дистрибутер, дилер, савдо маклери, жоббер, жўнатма савдогарлик, савдо ваколатхонаси, коммивояжер, аукционер, биржа тадбиркори, риелтор ва ҳ.к.

Брокер барча операцияларни ўз мижозлари маблағлари ҳисобига амалга оширувчи воситачи ҳисобланади. Баъзи пайтда агент улгуржи коммиссионер сифатида майдонга чиқади.

Коммиссионер комиссия шартномаси асосида фаолият кўрсатади ва товарни мустақил тасарруф қилади. Коммиссионерга топшириқ берувчи томон комитент деб аталади.

Коммиссион операциялар бу савдо-воситачилик операцияларининг бир кўриниши бўлиб, комитент ҳисобига ва унинг топшириғи бўйича бир томонлама амалга оширилади.

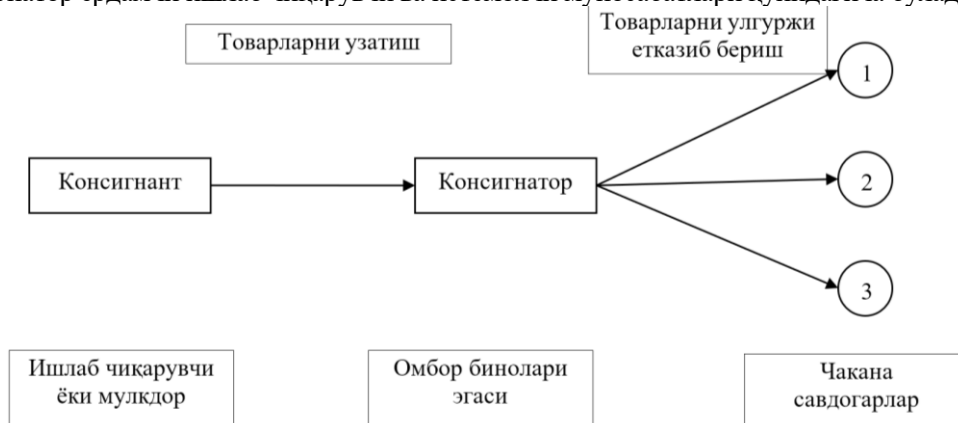
Коммиссионер муайян коммиссион мукофот эвазига комитент фойдасига ва унинг ҳисобига ўз номидан олди-сотдиларни амалга оширувчи жисмоний ёки ҳуқуқий шахсдир.

Делкредер коммиссионернинг комитент олдида учинчи бир томон билан тузилган шартномани бажарилишига ишонтириш, яъни шартнома бажарилишини ўз зиммасига олишдир.

Индент бир давлатнинг импортёри иккинчи бир давлатнинг коммиссионерига қандайдир муайян бир товар партиясини сотиб олиш учун топшириқ беришидир.

Консигнация коммиссион операцияларга консигнация операциялари ҳам киради. Бу савдо-воситачилик операцияларининг бир тури бўлиб, унда воситачи - консигнатор ўз омборидан консигнация келишуви асосида товарларни сотади (3 - чизма).

Консигнатор ёрдамчи ишлаб чиқарувчи ва истемолчи муносабатлари қуйидагича бўлади:

3- чизма. Консигнация операциялари тартиби [4]

Баъзан воситачилар улгуржи - савдогарлар шаклида майдонга чиқадилар. (масалан, бунда умумий улгуржи товар айланишининг 50 фоиздан ортиғи уларнинг улушига тўғри келади).

Улгуржи савдогарлар мустақил тижорат корхонаси бўлиб, улар ўзларини кизиқтирган барча товарларга бўлган мулкчилик ҳуқуқини сотиб оладилар. Улар ҳар хил шаклларда фаолият кўрсатадилар;

Улгуржи фирма;

Улгуржи дистрибутер;

Савдо уйи.

Дистрибютёр - ишлаб чиқарувчидан товарларни харид қилиб уларни ўзининг доимий мижозларига сотишга ихтисослашган воситачидир. Дистрибютёрларнинг саноат молларини сотиш билан шуғулланувчи ва чакана савдогарларга мол йетказиб берувчи турлари фарқланади.

- **Аукционатор** – ким ошди савдосини ўтказувчи шахс.
- **Аукционерлар** – ким ошди савдосида қатнашаётган жисмоний ва ҳуқуқий шахслар.
- **Бошланғич баҳо** – товар олди-сотдиси бошланадиган дастлабки таклиф қилинувчи баҳо.
- **ЛОТ** – сотувга қўйилган товарларнинг бўлинмас тўплами, партияси.
- **Дилер** – биржада барча операцияларни фақат ўз маблағлари ҳисобига амалга оширадиган воситачи.
- **Маклер** – воситачиларнинг воситачиси яъни биржада иштирок этаётган воитачиларни бир-бири билан учраштириб, битим тузишига ёрдамлашиб, улардан фоиз оладиган воситачи. Биржада маклерлар бир қанча бўлади. Лекин энг асосий маклер гоф-маклер яъни катта маклер деб айтилади. У барча маклерлар устидан назорат қилади.

• **Жоббер** – ўзида доимо тайёр маҳсулот захираларига ега бўлган воситачи, яъни йилнинг исталган пайтида жобберда фасл ёки бошқа шароитлардан қатъий назар товар мавжуд бўлади.

• **Жўнатма савдогар** – товарларни салоҳиятли харидорларга каталоглар юбориш орқали сотувчи воситачи ҳисобланади.

- **Коммивояжер** – товарларни нафақат сотувчи, балки уйга ҳам елиб берувчи воситачидир.

Товар биржаларидаги амалга ошириладиган олди-сотдиларнинг бир қанча турлари фарқланади:

Биринчидан, товарни дарҳол беришни назарда тутувчи олди-сотди битимлари, яъни нақд товарли битимлар.

Иккинчидан, форвард битимлари, яъни товарни келажакда йетказиб бериш билан боғлиқ битимлар.

Учинчидан, муддатли битимлар, товарларни маълум муддатда кўпинча 6 -14 ойдан кейин етказиб бериш.

Тўртинчидан, онкол битимлар, бу шундай операциялар турики, бунда реал товарни сотиб олиш баҳони белгиламасдан харидор талаб қилгунига қадар давом этади. Бунда сотувчи сотувни хежирлаш билан ўзини таваккалчиликдан сугурталайди, яъни сотувчи хежни ёпадиган баҳо реал товарни харид қилиш баҳоси бўлади.

Воситачилар бозор иқтисодиётида турли функцияларни бажарадилар. Истеъмолчидан фарқли равишда, воситачи етарли бўлмаган ахборотни тўлдирди, таҳлил қилади ва изох беради. Шунингдек, воситачи тадбиркор бозордаги талаб ва таклифни ўрганиб, таҳлил қилган ҳолда ишлаб чиқарувчиларга янги турдаги рақобатбардош маҳсулотлар ва бозордаги вазиятни баҳолаган ҳолда ишлаб чиқариладиган маҳсулот ҳажми бўйича таклифлар беради. Чунки эҳтиёждан ортиқ маҳсулот ишлаб чиқариш ҳам корхонанинг инкирозига олиб келиши мумкин.

Ишлаб чиқарувчилар воситачилар билан шартнома тузганда ўз талабларини қўйишади. Асосий талаблар қаторида ташиш ва сақлашда маҳсулот сифатини сақлаш бўйича мажбуриятларни қўйиш муҳимдир. Масалан, озиқ-овқат маҳсулотларини ташишда транспортларда совуткичларнинг мавжудлиги ва тозаллиги, омборхоналарда сақлаганда сақлаш меъёридаги ҳароратни таъминлаш, белгиланган муддатлардан ўтиб кетмаслиги, хавфли кимёвий моддалар билан бирга жойлаштирмаслик, олдин ишлаб чиқарилган маҳсулот олдин сотувга чиқарилиши қондасига амал қилиш, маҳсулот қадоқларига шикаст етказмаслик каби мажбуриятлар шулар жумласидандир.

Ўз навбатида, воситачи тадбиркорлар истеъмолчилар учун хизмат кўрсатиш даражасини ошириб боради. Товарнинг сифатини сақлаган ҳолатда истеъмолчига етказиш, истеъмолчига шароитлар яратиб бериш, улар учун танлаш имкониятини кенгайтириш, таклифларини ўрганиш, товарлар тўғрисида маълумотлар бериш, реклама қилиш каби ишларни ривожлантириб боради.

Воситачи тадбиркорларнинг бозорга кириб бориши ёки бозорда ўз ўрнини ушлаб тура олиши, ўзининг имижини ошира бориши учун, авваламбор тадбиркорда шахсий сифатларнинг ижобий бўлиши, муомала маданиятини билиши, ишбилармонлик компетенциясини ривожлантириб бориши, ҳамкор ва истеъмолчиларнинг ишончларини қозониш ва суиистеъмол қилмаслик, замонавий моддий-техника базасининг мавжудлиги, етказиб бериш учун етарли транспорт воситаларига эга бўлиши катта аҳамиятга эга.

Хулоса ўрнида айтиш мумкинки, бугунги кунда республиканинг иқтисодий ўсишини таъминлашда воситачилик тадбиркорлиги- ни ривожлантириш, янги қирраларини очиш ва амалиётга татбиқ қилиб бориш жуда муҳимдир.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. https://www.norma.uz/bizning_sharhlar/prezident_tadbirkorlar_bilan_muloqot_qildi.
2. “Тадбиркорлик асослари” ўқув қўлланмаси. С.Салаев, Н.Файзуллаев, Ж.Атаев, Д.Саидов, М.Гулманов 2012 йил
3. “Иқтисод ва молия” журнали 2016 йил 6-сон. У.Сабилов “Воситачилик тадбиркорлиги ҳақида”
4. <https://www.indeed.com/career-advice/career-development/intermediaries-in-business>
5. <https://smallbusiness.chron.com/examples-intermediary-business-20244.html>
6. <https://www.linkedin.com/pulse/role-intermediary-organizations-supporting-liam-matthews>

ЎЗБЕКИСТОНДА ОЛИЙ ТАЪЛИМ ХИЗМАТЛАРИНИ РИВОЖЛАНТИРИШ ЙЎНАЛИШЛАРИ

X.X. Режапов, изланувчи, PhD, Андижон давлат университети, Андижон

Аннотация. Мақолада мамлакатимизда олий таълим тизими ҳолати, ривожланиши ва илмий салоҳиятини тенденциялари таҳлил этилган. Олий таълим тизимини ривожлантиришда мавжуд муаммолар аниқланган ва уларни бартараф этиш бўйича илмий ва амалий таклифлар ишлаб чиқилган.

Калим сўзлар: таълим, олий таълим, таълим хизматлари, таълим муассасалари, илмий салоҳият

Аннотация. В статье анализируются состояние, развитие и тенденции развития научного потенциала системы высшего образования в нашей стране. Выявлены существующие проблемы в развитии системы высшего образования и разработаны научно-практические рекомендации по их решению.

Ключевые слова: образование, высшее образование, образовательные услуги, образовательные учреждения, научный потенциал

Abstract. The article analyzes the state, development and development trends of the scientific potential of the higher education system in our country. The existing problems in the development of the higher education system are identified and scientific and practical recommendations for their solution are developed.

Key words: education, higher education, educational services, educational institutions, scientific potential

Мамлакатимизда олий таълим тизимини ривожлантириш бўйича, ёшларни олий таълим билан қамраб олиш даражаларини йилдан йилга ортиб бораётганлиги ҳамда олий таълим муассасаларини жаҳондаги рейтингини оширишга қаратилган аниқ, манзилли ишлар амалга ошириб келинмоқда. Давлатнинг ижтимоий функцияларини кучайиб бориши натижасида дунёда охириги эллик йилда аҳолининг кўп қисмига олий таълим олиш имкониятини яратилиши натижасида олий таълим оммалашига ва таълимни глобал тенденцияга айланишига олиб келди.

Ривожланган мамлакатларда таълимнинг тўлиқ циклига инвестиция киритишга, яъни бола 3 ёшдан 22 ёшгача бўлган даврда унинг тарбиясига сармоя сарфлашга катта эътибор берилади. Чунки, ана шу сармоя жамиятга 15-17 баробар миқдорда фойда келтиради. Бизда эса бу кўрсаткич атиги 4 баробарни ташкил этади. Бинобарин, инсон капиталига эътиборини кучайтиришимиз, бунинг учун барча имкониятларни сафарбар этишимиз шарт[1].

Иқтисодий ҳамкорлик ва тараққиёт ташкилоти маълумотида кўра “25-34 ёшли аҳоли ўртасида олий маълумотлилар улуши Корея Республикасида 69,6 фоиз, Канадада 61,8 фоиз, Японияда 60,7 фоиз, Ирландияда 56,2 фоиз, Литвада 55,6 фоиз, Швейцарияда 51,2 фоиз, Буюк Британияда 50,8 фоиз, АҚШда 49,4 фоиз, Франция 46,9 фоизни ташкил этади”[2]. Ишловчиларни интеллектуал даражаси ва меҳнат унумдорлигини оширишнинг муҳим омили ҳисобланган таълим хизматлари бозори аҳолини таълим жараёнига жалб этиш ва келажакда меҳнат бозорининг тегишли сегментида инсон мавқеини кучайтириш имконини беради. Меҳнат бозори ўз навбатида таълим бозорига таъсир этиб таълим хизматлари сифати ва миқдорига нисбатан ижтимоий буюртмани шакллантиради.

Жаҳондаги ривожланган G20-талик мамлакатларда олий маълумотли аҳолининг улуши 40 фоиз даражасига яқинлашди ва бази мамлакатларда масалан 25-64 ёшдаги аҳоли ўртасида олий маълумотлилар улуши Канада 57%, Россия Федерацияси 56%, Япония 50%, Исроил 49%, Буюк Британия ва АҚШда 46%, Финландияда 43%ни ташкил этади[3].

Жаҳон ривожланган мамлакатларида юқори малакали кадрларни тайёрлашнинг қанчалик долзарб аҳамиятга эга эканлиги тўғрисида «Олий таълимнинг Европа Кенглиги» каби интеграцион жараёнлар ва ҳаракатларнинг пайдо бўлиши ҳозирги вақтда олий таълимнинг бир мамлакат доирасида ривожлана олмаслигини кўрсатмоқда[4].

Юқоридагилардан кўриниб турибдики мамлакатимизда ҳам олий маълумотга эга аҳоли сонини ортиши мамлакатининг иқтисодий ривожланишига бевосита таъсир кўрсатади. Шу нуктаи назардан ҳам мамлакатимизда олий таълим тизимини ривожлантириш, олий таълим сифатини ошириш бўйича илмий тадқиқотлар олиб бориш долзарб илмий муаммолардан ҳисобланади.

Иқтисодиётни глобаллашуви шароитида иқтисодчи олимлар томонидан олий таълим тизимини, олий таълим хизматларини ривожлантиришнинг айрим жиҳатлари хорижлик ва мамлакат иқтисодчи олимлар томонидан кенг тадқиқ этиб борилмоқда.

Олий таълим тизимини ривожланишини назарий ва амалий жиҳатлари, таълим сифати ва унинг минтақаларда ривожланиши А.В.Вахабов, А.О.Очилов, Н.Р.Рахмонов, С.А.Исхаковаларнинг тадқиқот ишларида ўрганилган[5, 6, 7, 8]. Шунингдек, олий таълим тизимида масофавий таълим шакллари ташкил этишнинг сценарийлари ва муаммоларини О.Д. Рахимовнинг тадқиқот ишларида таҳлил этилган[9].

Мамлакатимизда “олий таълимни ривожлантириш шакллари бозор талаблари асосида ташкил этиш ва халқаро олий таълим тизими билан интеграциялашувида миллий анъаналаридан келиб чиқиш, олий таълимни жаҳон андозалари асосида ривожлантиришнинг янги интеграциялашуви андозаларига асосланиши”[10] зарур.

Мамлакатимизда олий таълим тизимида иқтисодиёт тармоқлари учун зарур бўлган олий малакали мутахассисларни етарли миқдорда тайёрлаш, таёрланаётган малакали мутахассисларнинг сифат даражаси

паст бўлса иқтисодий ривожланишга салбий таъсир ўтказди. Шунга кўра Ўзбекистонда олий таълимни ривожланиш тенденцияларини 1-жадвалда кўриб чиқамиз.

1-жадвал

Ўзбекистонда олий таълимни ривожланиш тенденциялари[11]

Кўрсаткичлар	2000 / 2001	2005 / 2006	2010 / 2011	2015 / 2016	2020 / 2021	Ўзгариши, %да
Олий таълим муассасалари сони, бирлик	61	63	65	69	127	208,1
шу жумладан хорижий олий таълим муассасалари		2	6	7	20	
уларда талабалар, минг киши	183,5	278,7	274,5	264,3	571,5	311,4
10 000 аҳолига нисбатан тўғри келадиган олий таълим муассасалари талабалари	74	106	94	84	165	222,9
Олий таълим муассасаларига қабул қилинган талабалар, минг киши	44,7	59,6	64,1	63,0	174,9	391,3
Олий таълим муассасаларини битирган мутахассислар, минг киши	31,6	57,8	76,4	66,3	83,9	265,5

Келтирилган 1-жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики 2020-2021 ўқув йилини бошига олий таълим муассасалари сони 2000-2001 ўқув йилига нисбатан 2 баробардан кўпрокка ошиб 127 тани ташкил этади, шу жумладан хорижий олий таълим ташкилотлари сони 20 тага етган. Ушбу олий таълим муассасаларида тахсил олаётган талабалар сони 3 баробардан кўпрокка ортиб 571,5 минг нафарни, 10000 минг аҳолига нисбатан тўғри келадиган олий таълим муассасалари талабалари сони 2,2 баробарга ошиб 165 тани, қабул қилинган талабалар сони 3,9 баробарга ортиб 174,9 минг нафарни, битирган мутахассислар сони 2,6 баробарга ортиб 83,9 минг нафарни ташкил этади.

“Ўзбек ёшларининг олий таълим билан қамров даражаси 3 баробарга (2016 йилда 9 фоиз бўлган бўлса, 2021 йилда 28 фоиз) ошди. Таълим хизматлари бозорида хорижий ва нодавлат таълим хизматлари вакиллариининг иштироки кенгайди. Олий таълим муассасалари сони 2,2 маротаба (2016 йилда 64 та – 2021 йилда 141 та), нодавлат ОТМлар сони 7,2 маротаба (2016 йилда 4 та – 2021 йилда 29 та) ошди”[12].

Келтирилган 2-жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики Ўзбекистонда олий таълим муассасаларида профессор-ўқитувчилар сони 2000-2001 ўқув йилида 18432 нафардан 2020-2021 ўқув йилида 32070 нафарни ёки 74 фоизга ортганлигини кўришимиз мумкин. Жумладан, ҳудудлар бўйича кўрадиган бўлсак Қорақалпоғистон Республикасида 87,0 фоизга, Андижон вилоятида 61,6 фоизга, Бухоро вилоятида 114,4 фоизга, Жиззах вилоятида 192,1 фоизга, Қашқадарё вилоятида 169,9 фоизга, Навоий вилоятида 95,6 фоизга, Наманган вилоятида 94,4 фоизга, Самарқанд вилоятида 75,7 фоизга, Сурхондарё вилоятида 181,4 фоизга, Сирдарё вилоятида 103,3 фоизга, Тошкент вилоятида 172,5 фоизга, Фарғона вилоятида 175,2 фоизга, Хоразм вилоятида 112,8 фоизга, Тошкент шаҳрида 39,3 фоизга ортган.

2-жадвал

Олий таълим муассасаларида ўқитувчилар сони[11], минг нафар

Ҳудудлар	2000/ 2001	2005/ 2006	2010/ 2011	2015/ 2016	2020/ 2021	Ўзгариши, %да
Ўзбекистон Республикаси	18432	23070	23021	24909	32070	174,0
Қорақалпоғистон Республикаси	943	1196	1323	1427	1763	187,0
Андижон	1302	1544	1425	1681	2104	161,6
Бухоро	894	1188	1254	1186	1917	214,4
Жиззах	354	625	670	832	1034	292,1
Қашқадарё	539	827	826	1044	1455	269,9
Навоий	365	480	626	669	714	195,6
Наманган	840	895	893	933	1633	194,4
Самарқанд	1901	2419	2382	2768	3341	175,7
Сурхондарё	500	562	517	504	1407	281,4
Сирдарё	244	264	293	348	496	203,3
Тошкент	517	765	801	580	1409	272,5
Фарғона	1175	1362	1484	1559	2059	175,2
Хоразм	541	706	628	760	1151	212,8
Тошкент ш.	8317	10237	9899	10618	11587	139,3

Изоҳ: маълумотлар ўқув йили бошига олинган.

Тадқиқотларимиз кўрсатишича, мамлакатимизда олий ўқув юртлари илмий салоҳияти 2020 йилда 2016 йилга нисбатан 23,1 фоизга ёки 29998 нафарни ташкил этган, жумладан фан доктори илмий даражасига эга профессор-ўқитувчилар сони 63,4 фоизга ёки 2312 нафарни, фан номзоди илмий даражасига эга профессор-ўқитувчилар сони 42,5 фоизга ёки 9050 нафарни ташкил этган. 2016-2020 йиллар оралиғида олий ўқув юртларида илмий салоҳист 31,9 дан 38,0 га ортган ёки 19 фоизга ўсган (3-жадвал).

Фиримизча, юқоридаги ҳолат албатта ижобий тенденцияга эга бўлсада мамлакатда олий таълим тизимини жаҳон стандартларига етказиш, халқаро даражада рақобатлашиш, юқори малакали мутахассис тайёрлаш ҳамда таълим сифатини таъминлаш учун етарли даражада эмас.

Тадқиқотларимиз кўрсатишича, 2016-2020 йилларда мамлакатимизда олий таълим муассасаларида таълим сифатини ошириш, ўқув жараёнларини юқори малакали, илмий салоҳияти юқори бўлган профессор ўқитувчиларни олиб боришини ташкил этиш бўйича амалий ишларга устуворлик қаратилмоқда. Жумладан ушбу уилларда олий таълим муассасаларида илмий даражалар берувчи илмий кенгашлар сони 32 тадан 106 тага етказилди, олий таълимдан кейинги институтларда докторантлар сони 602 тадан 2672 тага етказилган

бўлиб, 2016-2020 йилларда ҳимоя қилинган жами диссертациялар сони 168 тадан 1 252 тага етган ёки докторантлар сониغا нисбатан 46,9 фоизни ташкил этган. Шунингдек, 2017-2020 йилларда мамлакатимиздаги олий таълим муассасаларига хорижий давлатлардан жалб этилган профессор-ўқитувчилар сони 495 тадан 1038 тага ёки 109,7 фоизга ортган ҳамда стажировка ўташ учун юборилган профессор-ўқитувчилар сони 476 тадан 803 тага ёки 68,7 фоизга ортган.

3-жадвал

Ўзбекистон олий ўқув юртлири илмий салоҳияти кўрсаткичлари[11]

Кўрсаткичлар номи/йиллар	2016	2017	2018	2019	2020	Ўзгариш, %да
Профессор-ўқитувчилар сони	24 368	25 418	26 297	26 837	29 998	123,1
жумладан,						
Фан докторлари сони	1 415	1 666	2 023	2 201	2 312	163,4
Фан номзодлари сони	6 351	6 649	7 050	7 769	9 050	142,5
Илмий салоҳият, фоизда	31,9	32,7	34,5	37,2	38,0	1,19

Тадқиқотларимиз кўрсатишича, мамлакатимизда олий таълим тизимини ривожланишида ва рақобатбардошлигини, таълим сифатини оширишга қуйидаги омиллар таъсир кўрсатади:

- олий таълим тизимида ёшларни олий таълим билан қамраб олиш даражасини ортиши билан олий таълим муассасалардаги илмий салоҳият даражасининг ортиши пропорционал эмаслиги;
- ихтисослаштирилмаган олий таълим муассасаларида профессор-ўқитувчиларнинг ўқув юкларларида фанлар сони, дарс соатларини кўпчилиги;
- олий таълим муассасаларини моддий-техника таъминоти етарли даражада шаклландирилганлиги;
- олий таълим муассасаларини рейтингини аниқлаш услубияти миллий рейтингни аниқлаш услубияти билан фарқланиши ва бошқалар.

Амалга оширган тадқиқот натижаларимиздан келиб чиқиб, мамлакатимизда олий таълим тизимини рақобатбардошлигини, таълим сифатини янада ошириш учун қуйидагиларга эътибо қаратишни кучайтириш зарур:

- ихтисослаштирилмаган олий таълим муассасаларида профессор-ўқитувчиларнинг ўқув юкламадаги аудитория соатларини камайтириш (250-350 соатгача) орқали уларнинг илмий фаолият билан шуғулланишлари учун зарур вақтни ошириш;
- олий таълим муассасаларининг академик мустақиллигини таъминлашни янада жадаллаштириш;
- олий таълим ва давлат ўртасида давлат-хусусий шерикчилик тизими замонавий моделларини тадбиқ этиш;
- олий таълим муассасаларининг академик мустақиллигини таъминлашни янада жадаллаштириш;
- олий таълим муассасаларида таълим, фан ва илмий тадқиқотлар натижаларини тижоратлаштириш фаолиятининг узвий боғлиқлигини назарда тутувчи “Университет-4.0” концепциясини босқичма-босқич жорий этиш бўйича мақсадли дастурларни ишлаб чиқиш;
- олий таълим муассасаларида ишлаб чиқарувчи ва хизмат кўрсатувчи хўжалик субъектлар билан ҳамкорлик алоқаларини ўрнатиш асосида, замонавий ўқув-лаборатория хоналари сонини ошириш ва бошқалар.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Шавкат Мирзиёев Янги Ўзбекистон стратегияси. “O‘zbekiston” нашриёти. –Тошкент. 2021. 148-бет.
2. Иқтисодий ҳамкорлик ва ривожланиш ташкилоти. (OECD) <https://data.oecd.org/chart/5Hc6>
3. <https://smapse.ru/v-kakoj-strane-mira-bolshe-vsego-lyudej-s-vysshim-obrazovaniem/>
4. Лутфуллаев П.М. Хорижий олий таълим муассасаларида сифат ва рақобатбардошликни таъминлаш йўллари // педагог. фан. бўйи. фалсафа док. (PhD) диссерт. автореферати. // Наманган 2018. 50 б., 5 б.
5. Вахабов А.В. Олий таълим сифатини оширишнинг хориж тажрибасидан Ўзбекистон олий таълим тизимини ислох этишда фойдаланиш имкониятлари. // Олий таълим сифати иқтисодий диагностикаси: жаҳон амалиёти ва миллий хусусиятлари. Рес. илм.-амал. конф. матер. тўп.. – Наманган, 2019. – 403-407 б.;
6. Очилов А.О. Юқори малакали кадрлар тайёрлашни бошқариш самарадорлигини ошириш: Иқт. фан. док. (DSc) дисс. –Т., 2018. –241 б.;
7. Рахмонов Н.Р. Минтақавий ижтимоий-иқтисодий ривожланиш асосида олий таълим тизимида кадрлар тайёрлаш сифатини ошириш. Иқт. фан. док. (DSc) дисс. автореф. –Тошкент, 2019, 82 б.;
8. Исхакова С.А. Хизмат кўрсатиш соҳаси ходимлари даромадларини ошириш ва таркибини такомиллаштириш стратегияси (Олий таълим хизматлари соҳаси мисолида): иқт. фан. фал. док. дис. автореф. (PhD). –Самарқанд.: 2019. –64 б.;
9. Рахимов Октябр Дусткабилович, Манзаров Юсуф Хуррамович, Ашурова Лайло Ўзбекистон олий таълим тизимида дастлабки форсайт тадқиқотлар // Современное образование (Узбекистан). 2021. №4 (101). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/zbekiston-oliy-talim-tizimida-dastlabki-forsayt-tad-i-otlar>
10. Режапов Х.Х. Олий таълим тизимида хориж тажрибаси ва улардан фойдаланиш имкониятлари // “Иқтисодиёт ва инновацион технологиялар” илмий электрон журнали. №2, март-апрель, 2017 йил. http://iqtisodiyot.tsue.uz/sites/default/files/maqolalar/2_X_Rejapov.pdf
11. <https://stat.uz/uz/rasmiy-statistika/social-protection-2>
12. <https://kun.uz/news/2021/12/14/ozbekiston-oliy-talim-kvalifikatsiyalarini-tan-olish-boyicha-konvensiyaga-qoshilishi-kutilmoqda>
13. Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги маълумотлари асосида тузилган <https://edu.uz/uz/pages/sss>

**ЎЗБЕКИСТОНДА БАРҚАРОР ИҚТИСОДИЙ ТАРАҚҚИЁТ ВА УНИ ҚўЛЛАБ-ҚУВВАТЛАШ
БОРАСИДА ТАДБИРЛАР ЙўНАЛИШЛАРИ****А.А. Хакимов, тадқиқотчи, Наманган муҳандислик-қурилиш институти, Наманган**

Аннотация. Мақолада сўнгги йилларда Ўзбекистонда барқарор иқтисодий тараққиёт ва уни қўллаб-қувватлаш борасида тадбирлар йўналишлари тадқиқ этилган.

Калим сўзлар: миллий иқтисодиёт, инвестициялар, солиқлар, саноат, эркинлаштириш, иш ўринлари

Аннотация. В статье исследованы основные направления устойчивого экономического развития в Узбекистане в последние годы и меры по его поддержанию.

Ключевые слова: национальная экономика, инвестиции, налоги, промышленность, либерализация, рабочие места

Abstract. The article explores the main directions of sustainable economic development in Uzbekistan in recent years and measures to maintain it.

Key words: national economy, investments, taxes, industry, liberalization, jobs

Маълумки, сўнгги йилларда Ўзбекистон Республикасини жадал суръатларда ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш мақсадида иқтисодиётни эркинлаштириш, тадбиркорлар томонидан ташкил этилган ишлаб чиқариш қувватларни самарали фойдаланишни қўллаб-қувватлаш, чет эл инвестицияларини фаол жалб қилиш, рақобат муҳитини яхшилаш бўйича кенг кўламли чора-тадбирлар амалга оширилди.

Айниқса, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йилнинг 7 февралдаги “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги ПФ-4947-сон Фармони асосида иқтисодиётни ривожлантириш ва либераллаштиришнинг устувор йўналишлари бўйича чора-тадбирлар амалга оширилиши натижасида ижтимоий-иқтисодий ҳаёт замонавий мазмун касб этди ва эндиликда мамлакатимизга Янги Ўзбекистон деб таъриф берилмоқда.

Мамлакатимизни 2017 — 2021 йилларда ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегияси доирасида ўтган давр мобайнида давлат ва жамият ҳаётининг барча соҳаларини тубдан ислоҳ этишга қаратилган 300 га яқин қонун, 4 мингдан зиёд Ўзбекистон Республикаси Президентини қарорлари қабул қилинди. Улар доирасида миллий иқтисодиётни ислоҳ қилиш борасида ташқи савдо, солиқ ва молия сиёсатини либераллаштириш, тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш ва хусусий мулк дахлсизлигини кафолатлаш, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини чуқур қайта ишлашни ташкил этиш ҳамда ҳудудларни жадал ривожлантиришни таъминлаш бўйича таъсирчан чоралар кўрилди.

Жумладан, солиқ юкини камайтириш ва солиққа тортиш тизимини соддалаштириш сиёсатини давом эттириш, солиқ маъмуриятчилигини такомиллаштириш ва тегишли рағбатлантирувчи чораларни кенгайтирилди. Сўнгги йилларда солиқларнинг умумий сонини 13 тадан 9 тага туширилди. Мулк солиғи ставкаси 5 фоиздан 1,5 фоизга, қўшилган қиймат солиғи 20 фоиздан 15 фоизга туширилди. Иш ҳақиға нисбатан солиқ юки қарийб 2 баравар камайтирилди. Импорт бўйича 6 мингта яқин бож ставкалари камайтирилди. Ўтган 5 йил ичида 200 га яқин лицензия ва рухсатномалар бекор қилинди ёки соддалаштирилди [1].

Банклар томонидан истикболли инвестиция лойиҳалари ҳамда кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектларини кредитлашни янада кенгайтиришга эришилди. Жумладан, 5 йил давомида тижорат банклар томонидан республиканинг вилоятлари ва Тошкент шаҳрида тасдиқланган ҳудудий дастурлар доирасида қарийб 18 мингта инвестиция лойиҳаларига 71,9 трлн. сўмдан зиёд кредит маблағлари йўналтириб, саноат, қишлоқ хўжалиги ва хизмат соҳаларида корхоналар ташкил этилди [2].

Ўзбекистонда саноатнинг барча тармоқларини ривожлантиришга катта туртки бўлди. Хусусан, саноат маҳсулотлари ишлаб чиқариш ҳажми 2012-2016 йилларда 421,7 трлн сўмни ташкил этган бўлса, 2017-2021 йиллар давомида эса 1527,1 трлн сўмга етказилди ёки 3,6 баробарга ўсди. Бунинг натижасида аҳоли жон бошига саноат маҳсулотлари ишлаб чиқариш бўйича сўнгги беш йилликларни солиштирилганда, бу кўрсаткич 3,3 баробарга ўсди ёки 12,9 млн сўмни ташкил этди [3].

Иқтисодий ривожланишни давлат томонидан мунтазам қўллаб-қувватлаш учун Ўзбекистонда “ягона дарча” тамойили асосида хорижий инвесторлар билан ишлаш бўйича мутлақо янги тизим жорий этилиб, сармоядорларга ҳар томонлама қўмак берадиган, барча ҳудуд ва тармоқларни қамраб олган Инвестициялар ва ташқи савдо вазирлиги фаолияти йўлга қўйилди. Натижада, иқтисодиётимизга жалб қилинган йиллик хорижий инвестициялар ҳажми 3,5 баробар ошиб, охириги 5 йилда уларнинг умумий қиймати 52 млрд. долларни ташкил этди. Улар ҳисобидан 59 мингта инвестиция лойиҳаси амалга оширилди ва қарийб 1 миллионга яқин янги иш ўринлари яратилди. Жумладан, давлат дастурлари доирасида хорижий инвестициялар ва кредитларни жалб этиш ҳисобига, республикамызда 1029 та йирик ва аҳамиятли инвестицион лойиҳалар ишга туширилиб, 113,2 трлн. сўмлик янги ишлаб чиқариш қувватлари, 115,9 мингдан зиёд иш ўринлари ва 4,1 млрд. сўмлик экспорт ҳажмлари яратилди.

Берилган имтиёзлар ва преференциялар натижасида, тўқимачилик, чарм-пойабзал, фармацевтика, электротехника, кимё ва нефть-кимё, қурилиш материаллари, озиқ-овқат саноатлари ва бошқа соҳалардаги қайта ишлаш даражасини сифат жиҳатидан янги босқичга олиб чиқишга ҳамда экспортнинг йиллик ҳажмини 20 млрд. долларга етказишга эришилди.

Мисол учун, чарм-пойабзал саноати маҳсулотлари ишлаб чиқаришда катта ўринга эга. Сўнгги йилларда амалга оширилган технологик янгилаш ва маҳаллийлаштириш ҳисобига тармоқ сезиларли ривожланди. Хусусан, 2017 - 2021 йилларда умумий қиймати 632 млн. долларлик, шундан 197 млн. долларлик тўғридан-тўғри хорижий инвестициялар ўзлаштирилди ва 411 та янги лойиҳалар ишга туширилди. Натижада, соҳада банд бўлганлар сони 8,6 баробар ошиб, 52 минг нафарга етди. 2017 йилда чарм-пойабзал маҳсулотлари ишлаб чиқариш 760 млрд. сўмлик бўлган бўлса, 2021 йилда бу кўрсаткич 4,4 трлн. сўмни ташкил этди ва ишлаб чиқариш қарийб 6 баробар, экспорт 4 баробар ўсди. Тайёр маҳсулотлар улуши ҳам 32 фоиздан 78 фоизгача кўпайди.

Фармацевтика соҳасида ягона давлат сиёсати тизими ташкил этилди. Фармацевтика фаолиятини ривожлантириш учун шарт-шароитларни яхшилаш мақсадида сўнгги беш йилда 45 та норматив-ҳукукий ҳужжатлар қабул қилинди. Ишлаб чиқарувчи корхоналар сони 149 тадан 220 тага етказилди. Улар томонидан 2017 йилда 1 трлн. сўмга яқин фармацевтика маҳсулотлари ишлаб чиқарилган бўлса, 2021 йилда 2,8 трлн. сўмдан ортиқ миқдорда маҳсулот ишлаб чиқарилди ёки ўсиш ўртача 3 бараварни ташкил этди. Фаолият юритаётган ва янгидан ташкил этилган корхоналар томонидан сўнгги 5 йил давомида 2 471 номдаги дори воситаларини ишлаб чиқарилиши йўлга қўйилди.

Ўзбекистонда тўқимачилик ва текстиль саноатида охириги 5 йилда бўлган ислохотлар ҳисобига, 200 дан ошиқ туман ва шаҳарнинг ҳар бирида йирик тўқимачилик мажмуалари ташкил этилди ва улар томонидан маҳсулотлар ишлаб чиқарилмоқда. Жумладан, 2016 йилда 12,7 трлн. сўмлик маҳсулот чиқарилган бўлса, 2021 йилда 62,0 трлн. сўмга етказилди ёки ишлаб чиқариш қувватлари 3,5 маротабага ўсди. Жумладан, 2021 йил якуни билан 921 минг тонна (2016 йилга нисбатан 2,5 баробарга ўсди) калава ип ишлаб чиқарилди, 860 млн. кв. м. (3,5 баробарга) газлама, 298 минг тонна (5,8 баробарга) трикотаж мато, 457 млн. жуфт (9 баробарга) пайпоқ маҳсулотлари, 1380 млн. дона (6,7 баробарга) трикотаж маҳсулотлари ва 920 млн. дона (11,2 баробарга) тикувчилик маҳсулотлари ишлаб чиқарилишига, 2,8 млрд. доллар (4,1 баробарга) экспорт ҳажмига эришилди ва 401 мингта доимий иш ўринлари (2,2 баробарга) яратилди.

Янги бозорларга кириш учун саноатга халқаро стандартларни кенг жорий қилиш бўйича чора-тадбирлар белгиланиб амалга ошириб келинмоқда. Мисол учун, 2019-2021 йилларда тўқимачилик йўналишидаги 2 мингта корхона халқаро сертификат олгани ҳисобига уларнинг экспорти 1,5 баробарга ошган.

Шунингдек, республикаимизнинг ҳудудларида саноат, қишлоқ хўжалиги, хизмат кўрсатиш соҳаларида кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш бўйича Ҳудудий инвестиция дастурлари қабул қилиниб, сўнгги 5 йил давомида 24,5 млрд долларлик инвестициялар йўналтириш ҳисобига 57 689 та лойиҳалар ишга туширилди ва 800,7 мингдан зиёд иш ўринлари яратилди [4].

Республикада электротехника саноатини ривожлантириш ва модернизация қилиш, янги турдаги замонавий электротехника ва электромаиший маҳсулотлар ишлаб чиқариш қувватларини яратиш, тармоқнинг инвестициявий ва экспорт салоҳиятини ошириш, шунингдек, маҳаллий ишлаб чиқарувчиларни ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш бўйича тизимли чора-тадбирлар амалга оширилмоқда. Жумладан, электротехника саноатини ривожлантириш мақсадида, 2017-2021 йиллар давомида 552,8 млн. долларлик инвестициялар жалб қилинди. Натижада, 2021 йил якуни билан ишлаб чиқариш ҳажми 16 700 млрд сўмга ёки 2016 йилга нисбатан ўсиш суръати 11 баробарга етди. 2016 йилда соҳа бўйича маҳсулотлар экспорти 135 млн. долларни ташкил этган бўлсада, 2021 йил якуни билан 562,5 млн. долларлик маҳсулотлар экспорти амалга оширилди ёки унинг 3 баробарга ўсишига эришилди.

Айниқса, республикаимизда трансформаторлар (2016 йилга нисбатан 4,7 баробарга ўсди), ошхона учун маиший электротехника ускуналар (3,2 баробар), совуткич ва музлаткичлар (2 баробар) ҳамда бошқа турдаги маҳсулотлар ишлаб чиқарилиши йўлга қўйилиб, маҳаллийлаштириш ишлари сезиларли даражада ўсиши таъминланди.

Бу ишлар натижасида, иқтисодиётимизнинг мутаносиблиги ва барқарорлиги таъминланди, унинг таркибида саноат, хизмат кўрсатиш соҳаси, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик улуши оширилди. 2021 йил якунида Ўзбекистоннинг ялпи ички маҳсулоти ҳажми 734,6 трлн. сўмни ташкил этди ёки 2016 йилга нисбатан 2,9 баробарга ўсиши таъминланди. Жумладан, ЯИМнинг таркибида 2016 йилга нисбатан саноат 4,0 баробарга

(189,6 трлн. сўм), хизматлар ҳажми 2,6 баробарга (262,5 трлн. сўм), қишлоқ, ўрмон ва балиқчилик хўжалиги соҳаси 2,5 баробарга (235,4 трлн. сўм) ўсди.

Ўзбекистонда 2021 йилда корхоналар томонидан 451,6 трлн. сўмлик саноат маҳсулотлари ишлаб чиқарилган бўлиб, 2016 йилнинг мос даврига нисбатан 4 баробарга кўпайди. Саноат ишлаб чиқариши таркибида энг катта улуш ишлаб чиқариладиган саноат ҳиссасига тўғри келиб, унинг жами саноат ишлаб чиқаришдаги улуши 83 фоизни ташкил этди.

Жамоатчилик муҳокамаси натижасида “Ҳаракатлар стратегиясидан — Тараққиёт стратегияси сари” тамойилига асосан, 2022-2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси ва уни «Инсон кадрини улуғлаш ва фаол маҳалла йили»да амалга оширишга оид давлат дастури қабул қилинди. Жумладан, мамлакат иқтисодиётини жадал ривожлантириш ва юқори ўсиш суръатларини таъминлашга қаратилган аниқ чора-тадбирлар белгилаб олинди. Хусусан, келгуси беш йилда мамлакатнинг ялпи ички маҳсулот ҳажмини 100 млрд. доллардан ошириш, саноат маҳсулотлари ишлаб чиқаришни 1,4 баравар кўпайтириш режалаштирилган.

Шунингдек, иқтисодиётга 120 млрд. доллар, шу жумладан 70 млрд. доллар хорижий инвестициялар жалб этиш, экспорт ҳажмини йилига 30 млрд. доллардан ошириш мўлжалланган. Хусусий секторнинг ялпи ички маҳсулотдаги улуши 80 фоизга етказилади.

Ўзбекистонда 2026 йилга бориб иқтисодиётга солиқ юкини 25 фоизгача камайтириш, шунингдек, 2023 йилдан қўшилган қиймат солиғини 12 фоизгача тушириш, кейинчалик ер ва мулк солиқларини бирлаштириш режалаштирилди.

Республикамизнинг ҳудудларига 2022 йилнинг ўзида 11,7 млрд. долларлик хорижий инвестициялар ўзлаштирилиши режалаштирилган, шундан, инвестициявий лойиҳаларга 9,5 млрд. доллари тўғридан-тўғри хорижий инвестиция ва кредитлар йўналтирилиши белгилаб олинган.

2022 йил якунига қадар Ўзбекистон Республикаси инвестиция дастури ва Худудий дастурлар доирасида қиймати 15,7 млрд. доллар бўлган 9 346 та инвестиция лойиҳалари ишга туширилади, натижада 277,1 мингта доимий иш ўринлари ташкил этилади. Экспортчи корхоналарни ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш ҳисобига жорий йилда хорижий давлатларга 14,1 млрд. долларлик маҳсулотлар ва хизматлар экспорти амалга оширилади.

Бунинг учун, экспортolni молиялаштириш учун йўналтирилган 200 млн. доллар маблағлардан самарали фойдаланиш, халқаро стандарт ва сертификатлар сонини 2 баробарга ошириш, 50 та халқаро кўргазмаларда 1500 та корхоналар иштирокини ташкил этиш ва шу каби бошқа тадбирларни амалга ошириш белгилаб олинган.

Шунингдек, мавжуд транспорт коридорларини диверсификация қилиш мақсадида, Трансафғон темир йўли орқали Жанубий Осиёга, “Ўзбекистон – Қирғизистон – Хитой” темир йўли орқали Осиё–Тинч океани минтақасига ҳамда Жанубий Кавказни кесиб ўтадиган мультимодал транспорт коридори орқали Европа мамлакатларига мамлакатимизда ишлаб чиқарилган маҳсулотларни экспорт қилиш учун катта имкониятлар яратиш бўйича амалий ҳаракатлар олиб борилмоқда.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони. – Халқ сўзи, 2017 йил 8 февраль.
2. Янги Ўзбекистоннинг 2022–2026 йилларга мўлжалланган Тараққиёт стратегияси лойиҳаси. – Халқ сўзи, 2022 йил 6 январь.
3. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг Қарори. “Коронавирус пандемияси тарқалишига қарши кўшимча чора-тадбирлар тўғрисида” – Халқ сўзи, 2020 йил 24 март.
4. Botirova Rahkimakhon Abdujabborovna, Khakimov Akbar Anvarovich, Sirojiddinov Ikromiddin Kutbiddinovich. Innovation as an important factor in the development of the agricultural sector of the region's economy. - Journal of Critical Reviews ISSN- 2394-5125 Vol 7, Issue 5, 2020.
5. Ботирова, Р. А., Сирожиддинов, И. К., & Жураев, Э. С. (2020). Поддержка и стимулирование инвестиционных процессов в экономике в условиях коронавирусной пандемии. *Экономика и социум*, (5-1), 416-421.
6. Арипов, О. А. (2017). Современные тенденции развития малого бизнеса и предпринимательства в Узбекистане. *British Journal for Social and Economic Research*, 2(5), 33-40.
7. Juraev, E. S., & Xolmirzayev, U. A. (2020). Supporting small business subjects by tax reforms. *Экономика и социум*, (1), 48-52.

УЎК 331.5:378

МАМЛАКАТИМИЗДА ТАЪЛИМ ХИЗМАТЛАРИ ВА МЕҲНАТ БОЗОРИ ИНТЕГРАЦИЯСИ АСОСИДА КАДРЛАР ТАЙЁРЛАШНИ БОШҚАРИШ МУАММОЛАРИ ВА ЕЧИМЛАРИ Ф.Ф. Ҳаққулов, мустақил изланувчи, Қариш муҳандислик-иқтисодиёт институти, Қариш

Аннотация. Мақолада мамлакатда олий таълим хизматлари ва меҳнат бозори интеграцияси асосида юқори малакали кадрлар тайёрлашни бошқариш муаммолари ва ечимлари норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар асосида келтирилган. Мақоланинг хулосавий қисмида буюртмачи иш берувчилар, интеграция иштирокчилари ва олий таълим муассасалари битирувчиларига тегишли тавсиялар берилган.

Калим сўзлар: таълим хизматлари бозори, меҳнат бозори, ҳудудлар, интеграция, ишга жойлаштириш, олий таълим, ишлаб чиқариш корхоналари, бакалавр, магистр, юқори малакали кадр

Аннотация. В статье представлены проблемы и пути решения управления подготовкой кадров высшей квалификации в стране на основе интеграции услуг высшего образования и рынка труда на основе нормативно-правовых актов. В заключительной части статьи даны актуальные рекомендации работодателям-заказчикам, участникам интеграции и выпускникам вузов.

Ключевые слова: рынок образовательных услуг, рынок труда, регионы, интеграция, трудоустройство, высшее образование, производственные предприятия, бакалавр, магистр, высококвалифицированные кадры

Abstract. The article presents the problems and ways of solving the management of the training of highly qualified personnel in the country based on the integration of higher education services and the labor market on the basis of legal acts. In the final part of the article, relevant recommendations are given to employers-customers, integration participants and university graduates.

Key words: educational services market, labor market, regions, integration, employment, higher education, industrial enterprises, bachelor, master, highly qualified personnel

Жаҳонда, шу жумладан, Ўзбекистон Республикасида рақамли иқтисодиёт ва ахборот-коммуникацион технологиялардан самарали фойдаланиш, иқтисодиётнинг барча тармоқ ва соҳаларида маҳсулотлар ишлаб чиқариш ва хизматлар кўрсатиш йўналишларини мустаҳкамлаш ва кенгайтириш, корхона ва ташкилотлар даромадларини ошириш ва харажатларни камайтириш, янги техника ва технологияларни жорий этиш ва такомиллаштириш, иқтисодий фаолиятнинг иқтисодий ва бошқарув услубларини тараққий эттириш, рақобатбардош товар ва хизматлар ишлаб чиқариш, шу жумладан олий таълим муассасаларида рақобатбардош юқори малакали кадрлар тайёрлаш, уларнинг қобилиятидан юртимиз равнақи, иқтисодий тараққиёти, халқимиз фаровонлиги ва ёшларимиз келажагини таъминлаш йўлида мақсадли фойдаланишга асосланган бозор иқтисодиётининг асосий талаблари долзарблиги нуқтаи-назаридан муҳим аҳамият касб этмокда.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Олий маълумотли мутахассислар тайёрлаш сифатини оширишда иқтисодиёт соҳалари ва тармоқларининг иштирокини янада кенгайтириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-3151-сон Қарори [2]да олий таълим тизимида учрайдиган кўпгина муаммолар, шу жумладан, республикамиз ҳудудларини ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш учун замон талабларига жавоб берадиган юқори малакали кадрларни ўз вақтида зарур ихтисосликлар бўйича иқтисодиёт соҳалари ва тармоқлари эҳтиёжидан келиб чиққан ҳолда тайёрлаш, олий таълим мазмунини бевосита корхоналар, муассасалардаги техника, технология, ишлаб чиқариш муносабатларига ҳамда истиқболли ривожланиш дастурларига мувофиқ шакллантириш, кадрларни эгаллаган касби ва мутахассислиги бўйича ишга жойлаштиришга доир қатор долзарб масалалар тўлиқ ечимини топмаганлиги, хусусан, Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Таълим, фан ва маданият масалалари бўйича қўмитаси (UNESCO) ва консалтинг ташкилоти (DGP Research & Consulting) ҳамкорлигида жалб қилинган нуфузли хорижий экспертлар гуруҳи томонидан 2017 йилнинг январь – июнь ойларида Ўзбекистон Республикаси таълим тизимини комплекс ўрганиш бўйича ўтказилган таҳлиллар натижалари асосида берилган хулосаларда олий таълим жараёнида назария ва амалиёт яхлитлиги таъминланмаганлиги, талабаларнинг малакавий амалиётларини ишлаб чиқариш корхоналарида ўтказиш самарали ташкил этилмагани оқибатида битирувчиларнинг аксарият қисми тайёр мутахассис бўлиб чиқиш ўрнига, ишга жойлашгандан кейин қайтадан ўз касбини, мутахассислигини ўрганаётганлиги, шунингдек, таълим сифатини назорат қилиш механизми замонавий талабларга жавоб бермаслиги, таълим муассасаларида малакали педагог ва бошқарув кадрларининг етишмаслиги, хорижий таълим муассасалари билан самарали ҳамкорлик етарлича йўлга қўйилмаганлиги, бундан ташқари, иқтисодиёт соҳаларининг истиқболда кадрлар тайёрлашга буюртмаларини шакллантириш, битирувчиларга қўйиладиган малакавий талабларни ишлаб чиқиш, тармоққа зарур бўлган мутахассисларни тайёрлаш сифатини таъминлаш жараёнидаги иштироки талабга жавоб бермаётганлиги, олий таълим дастурларининг ўзгарувчан меҳнат бозори талабларига ҳамоҳанглигини таъминлаш учун иш берувчилар томонидан тизимли ишлар амалга оширилмаётганлиги кўрсатиб ўтилган. Шунингдек, мазкур Қарорда олий таълим – илм-фан – ишлаб чиқариш ўртасида узилишлар мавжудлиги, интеграция таъминланмаганлиги, илмий-тадқиқот институтлари олий таълимда кадрлар тайёрлаш жараёнига зарур даражада жалб этилмаганлиги, уларда илмий изланишлар иқтисодиёт соҳаларининг реал эҳтиёжларидан келиб чиқмасдан амалга оширилаётганлиги, олий малакали илмий ва илмий-педагог кадрларнинг тизимли тайёрланмаслиги олий таълим муассасаларининг илмий салоҳиятининг пасайишига олиб келаётганлиги алоҳида камчилик сифатида келтирилди.

Таҳлилий маълумотлар шуни кўрсатадики, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 27 июлдаги “Олий маълумотли мутахассислар тайёрлаш сифатини оширишда иқтисодиёт соҳалари ва тармоқларининг иштирокини янада кенгайтириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-3151-сон қарорида иқтисодиёт тармоқлари ва соҳаларининг зарур мутахассисликларга бўлган эҳтиёжини ҳисобга олган ҳолда, республика ҳудудларини ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш учун замонавий талабларга жавоб берадиган юқори малакали мутахассисларни ўз вақтида тайёрлаш, олий таълим мазмунини узоқ муддатли ривожлантириш ва ишлаб чиқариш дастурларига мувофиқ шакллантириш, техник ва технологик алоқаларни бевосита корхоналарда, муассасаларда, мутахассислик ва касбга мувофиқ ишга жойлаштириш бўйича қатор долзарб масалалар белгиланди.

Энг муҳими, келажакда юқори малакали кадрлар тайёрлаш бўйича буюртмалар портфелини шакллантириш, олий таълим муассасалари битирувчиларига қўйиладиган малака талабларини ишлаб чиқиш, соҳа ва тармоқлар учун зарур бўлган мутахассислар тайёрлаш сифатини таъминлаш жараёнларида иқтисодиёт тармоқларининг иштироки муҳим аҳамият касб этади. Президент Фармони [3]да олий таълим – илм-фан – ишлаб чиқариш ўртасидаги ўзаро боғлиқлик тизимида камчиликлар мавжудлиги, уларнинг интеграцияси таъминланмаётганлиги кўрсатилган. Бу масала кўп вақтдан буён ўз ечимини кутмокда. Бунинг ечими барча интеграция иштирокчиларининг биргаликдаги ҳаракатлари асосида амалга оширилади деб ҳисоблаймиз. Бундан ташқари, бизнинг фикримизча, илмий-тадқиқот институтлари олий таълим муассасаларида кадрлар тайёрлаш жараёнига тўғри жалб этилиши, илмий тадқиқотлар иқтисодиёт тармоқларининг реал эҳтиёжларини ҳисобга олган ҳолда амалга оширилиши, малакали илмий ва илмий-педагогик кадрларнинг тизимли тайёрланиши олий таълим муассасаларининг илмий салоҳиятининг оширилишига олиб келади. Бунинг натижасида эса, таълим хизматлари ва меҳнат бозори интеграцияси асосида ОТМларида юқори малакали кадрлар сифатли тайёрланади, буюртмачи ишлаб чиқариш корхоналари ва ташкилотларида самарали хизмат қилади.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 8 октябрдаги ПФ-5847-сон Фармони [3] асосида тасдиқланган “Ўзбекистон Республикаси олий таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш Концепцияси”да ҳам мазкур йўналишга тегишли муаммолар келтирилган ва юқори малакали мутахассислар тайёрлаш жараёнига кадрлар буюртмачиларини фаол жалб этиш борасида бир қатор вазифалар белгилаб қўйилган. Хусусан, асосий эътибор Ўзбекистон Республикасида олий таълимни тизимли ислоҳ қилишнинг устувор йўналишларини белгилаш, замонавий билим ва юксак маънавий-ахлоқий фазилатларга эга, мустақил фикрлайдиган юқори малакали кадрлар тайёрлаш жараёнини сифат жиҳатидан янги босқичга кўтариш, олий таълимни модернизация қилиш, илғор таълим технологияларига асосланган ҳолда ижтимоий соҳа ва иқтисодиёт тармоқларини ривожлантириш масалаларига қаратилган.

Ўзбекистон Республикасида, шу жумладан Қашқадарё вилоятида юқорида келтирилган Концепцияда таълим хизматлари ва меҳнат бозорининг ўзаро манфаатли интеграцияси асосида юқори малакали кадрлар тайёрлашни бошқариш самарадорлигини ошириш бўйича белгиланган вазифалар интеграция иштирокчилари томонидан мазмунан аниқ ва тўғри амалга оширилса, бу натижа мамлакат аҳолисининг фаровонлик даражасини оширишга салмоқли ҳисса қўшади. Зеро, комил шахсни тарбиялаш, юқори малакали бакалаврлар (магистрлар) тайёрлаш ғояси миллий истиқлол мафкурасининг устувор йўналишларидан биридир.

Республикаимиз демографик кўрсаткичларида ёшларнинг катта улуши (60%) мавжудлиги эътиборга олинса, ёшларнинг олий маълумот олишга интилиши долзарб аҳамият касб этади. Бундан ташқари бу жараёнларга корхона ва ташкилотларнинг юқори малакали кадрларга бўлган талаби, олий маълумотли кишиларнинг обрў-эътибори ва ҳурмати юксалтириш, уларнинг иш ҳақини ошириш, Ўзбекистон Республикаси олий таълим муассасаларига кейинги йилларда ўқишга қабул қилиш кўрсаткичларининг ошишига аҳоли сони, шунингдек, қабул квотасининг чекланиши, ОТМларига киришга оширилган контракт асосида ўқиш харажатлари қийматларининг катталиги, абутириентларнинг тест синовларини муваффақиятли топширишга такрор уринишлари ва бошқа омиллар таъсир кўрсатмоқда.

Ўзбекистон Республикасининг “Таълим тўғрисида”ги Қонуни (янги таҳрири) [1] талабларига кўра, узлуксиз таълимнинг олий таълимгача бўлган тизими мажбурий, қолганлари эса ихтиёрийдир. Аммо, узлуксиз таълимнинг мажбурий қисми фуқароларнинг барча талаб, истак ва эҳтиёжларини қондира олмайди. Бинобарин, олий таълимнинг, мос равишда тегишли касбга, мутахассисликка, малакага, билим, кўникма ва тажрибага эга бўлиш жамиятда юқори малакали кадрнинг жамиятда ўз ўрнини топишга, масъул лавозимларда ва нуфузли ташкилотларда (корхона, муассасаларда) ишлаш, мартабасини ошириш, дунёқарабини юксалтириш, юқори малакали кадрлар бўлиб етишиш, жаҳон илм-фанини ўрганиш, узлуксиз таълимнинг кейинги босқичларида ўқиш ёки ривожланган давлатларнинг нуфузли олий таълим муассасаларида шартнома асосида ишлаш ва ҳоказоларга эришишга хизмат қилади. Бу вазифаларнинг барчаси Ўзбекистон Республикаси мустақиллигини мустаҳкамлаш, мамлакат тараққиёти ва халқ фаровонлигини ошириш учун асосий шартлардан биридир. Хорижий мамлакатларда аҳолининг олий таълимга бўлган эҳтиёжи, асосан, нодавлат олий таълим муассасалари сонини кўпайтириш ва уларда таълим жараёнини самарали ташкил этиш учун зарур шарт-шароитларни яратиш ҳисобига қондирилмоқда. Бу тажрибани мамлакатимизда ҳам қўллаш мумкин.

Олий таълим муассасасига юқори сифатли таълим хизматларини таклиф этиш, рақобатбардош юқори малакали кадрлар тайёрлашни бошқариш учун истеъмолчилар – корхоналар ва ташкилотлар, олий таълим муассасалари раҳбарлари, ушбу соҳа мутахассисларининг буюртмаларига асосан қуйидагиларни тавсия қиламиз:

– маркетинг тадқиқотлари асосида фаолиятни нуфузи, замонавийлиги, эҳтиёжи, истеъмолчи-корхоналари ва жисмоний шахсларнинг бакалаврият таълим йўналиши (магистратура мутахассисликлари) талаблари нуқтаи-назаридан мониторинг қилиш ва таклифлар киритиш, янги йўналишлар (мутахассисликлар) очиб чораларини кўриш, давом эттириш ёки бозор иқтисодиёти ва замонавийлик талабларига жавоб берайдиган айрим йўналишларни (мутахассисликларни) ёпиш;

– буюртмачи ташкилотлар, истеъмолчилар (корхона ва ташкилотлар) ва тақсимот комиссияси билан ҳамкорликда карьера кунлари, семинарлар, конференциялар, аукционлар ва тадбирлар ўтказиш, ушбу тадбирларда битирувчиларнинг иштирокини таъминлаш, сифатли ва мақсадли иш олиб бориш йўлида муҳим асосли қарорлар қабул қилиш ва бошқалар.

Таълим хизматлари ва меҳнат бозори интеграцияси асосида олий ўқув юртларида тайёрланаётган юқори малакали кадрларга талабни шакллантириш, корхоналарни билимли, ташаббускор, масъулиятли, меҳнатсевар юқори малакали рақобатбардош кадрлар, ташкилот раҳбарлари, буюртмачилар, соҳа мутахассислари билан доимий равишда тўлдириш қуйидагиларни амалга ошириш асосида ҳал этилади деб ҳисоблаймиз:

– банд бўлмаган (бўш) иш ўринлари мониторингини олиб бориш;

– олий таълим муассасалари билан ҳамкорликда келгусида зарур бўлган йўналишлар ва мутахассисликлар бўйича юқори малакали кадрлар тайёрлаш юзасидан контрактация шартномаларини тузилади. Бунда шартномалар шартларига мувофиқ қуйидаги масалалар бўйича босқичма-босқич олий таълим муассасаларига мурожаат қилади: талабаларга қайси мутахассислик фанларини қайси босқичда тезкорлик асосида ёки аксинча оз миқдордаги соатларда ўқитилиши кераклиги, малакавий амалиётлар қаерда ва қандай ўтказилиши, бу жараёнларда талабаларга қандай кўникмалар сингдирилиши, қайси мавзулар

(мазмун) бўйича саралашни ўргатилиши, қандай мавзуларда битирув-малакавий ишлари ва магистрлик диссертациялари бажарилиши ва бошқалар;

- олий таълим муассасаларининг таклифига биноан бакалаврият таълим йўналишлари ва магистратура мутахассисликлари бўйича кадрларни сифатли тайёрлашга қаратилган йиғилиш ва тадбирларда фаол иштирок этиш, корхоналарда ҳам бундай тадбирларни ташкил этиш;

- мутахассисларни, олимларни, ишбилармонларни семинарлар, конференциялар ўтказиш, шунингдек иқтисодиёт тармоқ ва соҳалари, корхоналарнинг ихтисослашуви бўйича муаммоли маърузалар ўқиш учун таклиф қилиш;

- олий таълим муассасаси билан юқори малакали кадрлар тайёрлаш бўйича тузилган шартнома шартларини ўз вақтида, тўғри ва сифатли бажариш;

- олий таълим муассасалари битирувчиларини шартнома шартномалари асосида ёки ўз мутахассислиги бўйича тақсимот комиссиясининг йўлланмасига эга бўлган бакалавр ва магистрларни ишга жойлаштириш, уларнинг қобилиятларини ривожлантириш, меҳнат кўникмаларини шакллантириш, иш юритиш усуллари ўргатиш, корхонага мослашишга қўмаклашиш, меҳнати учун иш ҳақи олиш, барча зарур шарт-шароитларни яратиш (уй-жой, дам олиш, ижодкорлик ва бошқалар).

Олий таълим муассасасини муваффақиятли битириш, замонавий билимларга эга бўлиш, юқори малакали рақобатбардош кадр бўлиш, нуфузли ташкилотларга ишга жойлашиш (таълимнинг кейинги босқичида ўқиш) учун битирувчиларга қуйидагиларни тавсия этамиз:

- амалиётда ўқиш давомида олган назарий билимлари, таълим муассасасини тамомлагандан сўнг тақсимот комиссиясининг йўлланмаси асосида камида уч йил муддатга (давлат гранти битирувчиси учун) ёки контрактация шартларига мувофиқ буюртмачи корхонага ишга бориш;

- топширилган иш (лавозим, топшириқ) бўйича лавозим тавсифи асосида ишга қабул қилингандан сўнг ўз ваколатлари доирасидаги вазифаларни пухталиқ билан бажариш, ўз хизмат вазифаларига мас'улият ва виждонан ёндашиш, корхона иқтисодиётини ривожлантиришда ўз билим, кўникма, тажриба ва малакаси билан самарали фойдаланиш, келажакда ўз дунёқарашини юксалтириш, доимий равишда ўз устида ишлаш, келажакда заҳира кадрлар рўйхатида киришга ҳаракат қилиш ва заҳира кадр сифатида хизмат поғоналари бўйича кўтарилишга интилиш, ўзи ишлашни режалаштираётган (имконият яратилаётган) корхона раҳбари билан олий таълим муассасаси битирувчиси ўртасидаги меҳнат шартномасини норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар талабларига мувофиқ тузишда фаоллик кўрсатиш ва бу шартнома шартларига қатъий амал қилиш.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Ўзбекистон Республикасининг “Таълим тўғрисида”ги Қонуни (янги таҳрири). ЎРҚ-637-сон. 2020 йил 23 сентябрь. Манба: <https://lex.uz/docs/5013007>

2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 27 июлдаги “Олий маълумотли мутахассислар тайёрлаш сифатини оширишда иқтисодиёт соҳалари ва тармоқларининг иштирокини янада кенгайтириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-3151-сон Қарори. Манба: <https://lex.uz/docs/3286194>

3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 8 октябрдаги ПФ-5847-сон Фармони асосида тасдиқланган “Ўзбекистон Республикаси олий таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш Концепцияси”. Манба: <https://lex.uz/docs/4545884>

УЎК: 338.486

АГРОТУРИЗМ ФАОЛИЯТИНИНГ ШАКЛЛАНИШИ ВА РИВОЖЛАНИШ ХУСУСИЯТЛАРИ

С.Ё. Хусанбоев, мустақил изланувчи, Фаргона политехника институти, Фаргона

Аннотация. Мақолада агротуризм фаолиятининг шаклланиши ва ривожланиши хусусияларини баҳолаш юзасидан фаолият самарадорлиги ўрганилган. Тадқиқот жараёнида “Агротуризм” тушунчасига турли ташкилотлар ва муаллифларнинг ёндашуви, агротуризм фаолияти турлари таснифи ишлаб чиқилган ва агротуризм мажмуасининг таркиби муаллиф ёндашуви асосида шакллантирилган ҳамда улардан амалиётда фойдаланиш услуби асосланган.

Калим сўзлар: туризм, агротуризм, агротуризм фаолияти ижтимоий-иқтисодий тизимлар, диверсификация, қишлоқ туризми, жойлаштириш воситалари, қишлоқ ҳудудидаги кемпинглар, агросаноат мажмуаси

Аннотация. В статье рассматривается эффективность мер по оценке особенностей формирования и развития агротуристической сферы деятельности. В статье уделено особое внимание разработке подходов различных организаций и отмечено мнение авторов к понятию "агротуризм", классификация видов агротуристической деятельности. На основе авторского подхода сформирован состав агротуристического комплекса и обоснован метод его использования на практике.

Ключевые слова: туризм, агротуризм, социально-экономические системы, диверсификация, сельский туризм, средства расселения, кемпинг в сельской местности, агропромышленный комплекс

Abstract. The article considers the effectiveness of measures to assess the features of the formation and development of the agrotouristic sphere of activity. The article pays special attention to the development of approaches of various organizations and notes the authors' opinion on the concept of "agrotourism", the classification of types of agrotouristic activities. Based on the author's approach, the composition of the agrotouristic complex is formed and the method of its use in practice is justified.

Keywords: tourism, agrotourism, socio-economic systems, diversification, rural tourism, means of settlement, camping in rural areas, agro-industrial complex

Тараққиётнинг бугунги босқичида жаҳон миқёсида ижтимоий-иқтисодий тизимларда юз бераётган ўзгаришлар алоҳида тармоқларнинг ривожланиши бевосита ишлаб чиқариш (хизмат кўрсатиш) жараёни бир вақтнинг ўзида хизматлашув билан боғлиқ ҳолдаги таркибий ўзгаришларга юз тутаётганлигини кўрсатмоқда. Ана шундай тармоқлардан бири – кишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ва улар асосида аҳолининг бирламчи эҳтиёжларини қондирувчи зарурий маҳсулотлар (озик-овқат, кийим-кечак ва бошқалар) ишлаб чиқарувчи агросаноат тармоқлари ҳисобланади. Юз бераётган ўзгаришлар, бир томондан, агросаноат тармоқлари фаолиятини иқтисодий жиҳатдан самарали фаолиятини таъминлашга қаратилган бўлса, иккинчи томондан, кишлоқ ҳудудларининг ижтимоий тараққиёти (шаҳарлашув даражаси, инфратузилма ривожланиши, аҳоли турмуш даражаси, демографик ҳолат барқарорлиги ва бошқалар)ни таъминлашни назарда тутди.

Ижтимоий-иқтисодий тизимларда юз бераётган таркибий ўзгаришларнинг асосий қисми ушбу тизимлардаги талаб ва эҳтиёж билан боғлиқ ҳолдаги интеграция жараёнларининг янги кўриниши сифатида изоҳланиб, бу ўзгаришлар натижасида ижтимоий ва иқтисодий эҳтиёжларнинг тўлароқ ҳамда самарали қондирилиши юз беради. Ривожланаётган мамлакатларнинг кишлоқ ҳудудларида аҳоли оқимининг йирик шаҳарларга “кўчиш” тенденцияси ҳам аграр соҳа ва кишлоқ ҳудудлари билан боғлиқ ижтимоий муносабатларнинг янги асосга ўтказилишини талаб қилмоқда. Кишлоқ ҳудудларида амалга оширилаётган агросаноат мажмуаси таркибидаги иқтисодий фаолият корхоналарнинг маҳсулот ишлаб чиқариши билан бирга ҳудудларнинг ижтимоий ривожланишида ҳам муҳим ўрин тутди.

Таркибий ўзгаришларни талаб қилувчи интеграция соҳадаги диверсификация жараёнлари билан кузатилади[1]. Диверсификация латинча – diversificatio сўздан келиб чиқиб, ўзгариш, хилма-хиллик, тармоқланиш маъноларини билдиради. Ушбу жараён жамғарилган капитални ишлаб чиқариш (хизмат кўрсатиш) ҳажмини ошириш билан бирга янги турдаги маҳсулот (хизмат)ларни яратиш, шу билан бирга, фаолиятнинг бошқа тармоқ ёки соҳаларга кириб боришини таъминлашга йўналтирилиши билан юз беради.

Агротуризм фаолиятининг шаклланишидаги асосий сабаблардан бири сифатида айрим тадқиқотларда кишлоқ хўжалиги тармоқ ва соҳаларининг илм-фан тараққиёти билан боғлиқ ҳолда инновацион ривожланиши натижасида иш ўринларининг қисқариб бориши ва тармоқдан бўшаган меҳнат ресурсларини тармоқнинг ёндош соҳаси ҳисобланган агротуризм фаолиятига жалб этилиши сифатида талқин қилинади[2].

Яна бир қатор тадқиқотларда агротуризмнинг шаклланишидаги асосий омиллардан бири сифатида кишлоқ хўжалиги корхоналари (фермер хўжаликлари)да ишлаб чиқариш фаолияти натижаси самарадорлигини ифодаловчи рентабеллик даражасининг пастлиги ва фаолият умумий самарадорлигини ёндош соҳа ҳисобланган агротуризм фаолияти воситасида ошириш кўрсатиб ўтилади[3].

1-жадвал

“Агротуризм” тушунчасига турли ташкилотлар ва муаллифларнинг ёндашуви
(Муаллиф тадқиқотлари асосида ишлаб чиқилган)

Т/р	Муаллифлар	“Агротуризм” тушунчасига таърифлар
1	Бутунжаҳон туристик ташкилоти	Агротуризм – бу туристик хизматлар бозорининг бир қисми бўлиб, унинг ўзига хос хусусияти туристларни жалб этувчи кишлоқ жойларида, қўриқланадиган табиий ҳудудларда табиатдаги рекреацион фаолиятдир. Ушбу сегмент илмий туризм, ёввойи табиатни кузатиш ва суратга олиш, истеъмолчилар фаолияти (балиқ овлаш ва ов қилиш), шунингдек спорт ва саргузашт туризми каби бир қатор фаолият турларини ўз ичига олади.
2	Агротуризмни ривожлантириш ассоциацияси	Агротуризм – бу турар жой, дам олиш, овқатланиш, диққатга сазовор жойлар учун комплекс хизматларни шакллантириш ва тақдим этиш, бўш вақт ва спорт тадбирларини ташкил этиш, балиқ овлаш ва ов қилиш, табиий шароит ва кишлоқ хўжалиги билан боғлиқ билим ва қўникмаларни эгаллаш, шунингдек туризмнинг фаол турлари билан шуғулланиш имкониятларини ўз ичига олган кишлоқ жойларда ташкил этиладиган фаолият тури.
3	А.Кусков, Ю.Джаладян	Агротуризм – бу кишлоқ жойларида фуқароларнинг ўз турар-жойи ва уй-жой участкаси асосида кишлоқ оиласи томонидан яратилган меҳмон уйларида, шунингдек деҳқончилик учун ажратилган ер участкасида дам олишлари. Турар жой, овқатланиш ва кишлоқнинг диққатга сазовор жойлари билан танишишни таъминлайдиган асосий субъект – бу кишлоқ оиласидир.
4	Л.Ефремов	Агротуризм – аҳоли зичлиги паст бўлган шаҳар чегараларидан ташқаридаги ҳудудда ташкил этиладиган туризмдир.
5	А.Иощенко	Агротуризм – бу кишлоқ уйида яшаш, экологик саёҳатлар, саргузашт саёҳатлари ва маҳаллий кишлоқ аҳолиси ҳаётида бевосита иштирок этиш билан боғлиқ турли хил хизматлар тўпламидир.
6	А.Здоров	Атуризм – бу кишлоқ аҳолисининг муаммоларини ҳал қилишга бевосита ҳисса қўшадиган ва барқарор ривожланишга асосланган, етарли бошқарув режимида бўйсунадиган нисбатан ўзгармаган экотизимлар ва этно-маданий мажмуаларга эга кишлоқ ҳудудларига мақсадли саёҳат.

Кўрсатиб ўтилган ҳар икки сабаб ҳам бевосита кишлоқ ҳудудларининг ижтимоий ривожланиши билан боғлиқлиги ҳисобга олинса, агротуризм фаолиятининг шаклланишига сабаб сифатида кишлоқ ҳудудларида

даромад келтирувчи тадбиркорликнинг янги шаклини ташкил этиш орқали аҳоли миграцияси барқарорлигини таъминланишини кўрсатиб ўтиш тўғрисида.

Юқоридаги фикрлардан келиб чиққан ҳолда айтиб ўтиш мумкинки, “агротуризм” атамаси асоссиз равишда пайдо бўлмасдан, анъанавий равишда қишлоқ ҳудудларидаги уй хўжалигининг ажралмас қисми бўлиб келган. Агротуризм фаолияти ҳудудда яшовчи маҳаллий аҳолининг иш билан бандлигини таъминлаш билан бирга қишлоқ хўжалиги корхоналари фойдасининг маълум улусини ташкил этади.

Агротуризм тушунчаси ҳозирги кунда хорижий амалиётда турли хил, кенг ва баъзан қарама-қарши бўлган турли хил таърифлар кўринишида берилмоқда ва бу туризмнинг ушбу турига оид маълумотларни ўрганиш, қиёсий таҳлил қилишдаги мураккабликларни акс эттиради (1-жадвал).

Бир қатор тадқиқотчиларнинг агротуризм фаолияти моҳиятини аниқлаш билан боғлиқ тадқиқотларини ўрганиш асосида ҳозирги даврда мамлакатимизда ушбу фаолиятни шакллантириш ҳамда ривожлантириш жараёнида уни ривожлантириш орқали қишлоқ жойлардаги мавжуд асосий муаммоларни ҳал этиш йўналишларини аниқланди.

Мамлакатимиз қишлоқ ҳудудларида агротуризм фаолиятини шакллантириш ва ривожлантириш орқали бугунги кунда қишлоқ ҳудудларида мавжуд бўлган куйидаги асосий муаммолар маълум даражада ўз ечимини топади:

1. Қишлоқ жойлардаги жадал урбанизация жараёни маълум даражада секинлашади.
2. Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши жараёни янги, самарали ишлаб чиқариш (хизмат кўрсатиш) жараёнларининг яратилиши билан дикерсификациялашади.
3. Ҳудудий экологик муаммолар ҳамда атроф-муҳитни муҳофаза қилиш масалалари маълум даражада ечилади.

4. Ерга органик ишлов бериш кенгайди.

5. Қашшоқлик, ишсизлик каби ижтимоий муаммолар маълум даражада юмшайди.

6. Қишлоқ ижтимоий инфратузилмаси такомиллашади.

7. Миллий маданият ва урф-одатлар қайта тикланади.

“Агротуризм” тушунчасига ёндашувларни ўрганиш жараёнида бир қатор муҳим хулосалар олинди:

биринчидан, агротуризм – бу туризмнинг бир тури бўлиб, унда асосий мотив қишлоқ жойларида дам олиш, табиий қишлоқ жойларида мавжуд бўлган анъанавий маданият билан танишишдир;

иккинчидан, агротуризм “оммавий маданият” таъсири кучли бўлмаган, миллий ўзига хосликни сақлаб қолган ҳудудлар қишлоқ жойларидаги фермер хўжаликлари, шахсий томорқага асосланган оилалар ёки глобаллашув таъсири паст бўлган меҳмонхона мажмуаларида туристларнинг жойлашувини назарда тутди;

учинчидан, агротуризм маҳаллий аҳоли учун иш ўринлари ва даромад олиш имкониятларини яратиш орқали қабул қилувчи субъектларга иқтисодий фойда келтиради;

тўртинчидан, агротуризм атроф-муҳитни муҳофаза қилиш фаолиятини қўллаб-қувватлайди ва туризмнинг одатда “барқарор туризм” деб аталадиган одамларга ва табиий муҳитга салбий таъсирини минималлаштириш ва шу билан бирга иқтисодий фойдани таъминлаш жиҳатларини ўз ичига олади;

бешинчидан, агротуризм туристлар ва маҳаллий аҳолининг ҳудуддаги маданий, миллий, табиий ва бошқа ресурсларни сақлаш зарурлиги бўйича хабардорлигини оширади.

Шундай қилиб, ўтказилган таҳлил асосида агротуризм деганда сайёҳларга комплекс туристик маҳсулотни (турар жой, овқатланиш, диққатга сазовор жойлар, дам олиш хизматлари) шакллантириш ва тақдим этишни, шу билан бирга қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини ишлаб чиқариш жараёнида бевосита иштирок этишни ўз ичига олган, ҳудудларнинг табиий ва миллий ўзига хослигини акс эттирувчи ва сақлайдиган ҳамда маҳаллий аҳоли учун иш ўринлари ва даромад имкониятларини яратиш орқали қабул қилувчиларга иқтисодий фойда келтирадиган мақсадли саёҳатни ташкил этиш билан боғлиқ фаолият тушунилади.

Бизнинг фикримизча, агротуризм фаолияти моҳиятини тор ва кенг маънода тушуниш лозим. Тор маънода агротуризмни қишлоқ хўжалигида қулай ижтимоий шароитларни яратишга (биринчи навбатда маҳаллий аҳолини иш билан таъминлашга), капитални қайта йўналтириш орқали асосий ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишга ва туристик хизматлар бозорида энг мақбул рақобат муҳитини таъминлашга қаратилган турли хил фаолият (спорт, дам олиш, маданий ва кўнгилочар)ни амалга ошириш, деб тушуниш мақсадга мувофиқ.

Кенг маънода агротуризмни бошқа соҳалар учун (йўл хўжалиги ва транспорт, озиқ-овқат таъминоти ва савдо, халқ ҳунармандчилиги ва маданий тадбирлар) технологик жиҳатдан тегишли бўлган табиий ва рекреацион муҳитга мослаштирилган, ҳудудий жиҳатдан устун фаолият деб ҳисоблаш мумкин[4].

Бизнинг фикримизча, агротуризм қишлоқ хўжалиги тармоғининг ёндош тармоғи бўлиб, қишлоқ аҳолиси ва жалб қилинган мижозларни дам олиш элементлари билан фуқароларнинг асосий ишлаб чиқариш ва шахсий даромадлари ҳажмини ошириш учун иш билан таъминлайди. Рекреация деганда инсон томонидан меҳнат жараёнида сарфланган салоҳиятни дам олиш, соғломлаштириш орқали тиклаш тушунилади.

Агротуризм фаолияти ривожланишининг дастлабки давлари (Италия ва Франция, ўтган асрнинг 80-йиллари) ва ҳозирги даври таҳлили ушбу йўналишдаги туристик пакетларнинг истеъмолчилари асосан саноатлашув давридан кейинги даврдаги ўрта синф вакиллари эканлигини кўрсатади. Бу қатъий вақт жадвалида яшовчи, ҳаракатчан, маълумотли, аммо ўз вақтининг муҳим қисми учун “носўғлом” шаҳар майдони ва замонавий шаҳар шароитлари билан чекланган одам. Унинг тасаввурдаги ҳамма нарсада – яшаш

жойи, овқатланиши, ҳордик чиқариши, кўнгил очишнинг алоҳида услуби муҳимлигида “экологик тозалик”ка интилиш устунлик қилади. Ушбу типдаги истеъмолчи турмуш тарзининг ўзига хос хусусиятлари ва унинг янги психологик йўналиши дам олиш ҳамда бўш вақтни ташкил этишга янгича ёндашувни, яъни туризм соҳаси учун туристик маҳсулотнинг янги концепцияси ва янги таркибини талаб қилади. Бугунги даврдаги истеъмолчида SSS моделидан (“sea - sun – sand” – “денгиз - қуёш – соҳил”) LLL моделига (“lore - landscape – leisure” – “билим - ландшафт – ҳордик”) ўтиш тенденцияси, шу билан бирга, туристик хизматлар пакетининг индивидуаллашув тенденцияси кузатилмоқда. Агротуризм фаолиятида бу туристларнинг кичик гуруҳи ва оилавий дам олиш имконияти билан муваффақиятли бирлаштирилган. Шундай қилиб, агротуризм фаолиятини муваффақиятли ривожлантиришнинг энг муҳим омили туристик маҳсулотга нисбатан тўловга қобилиятли энг катта сегментдаги янги истеъмолчи эҳтиёжларини қондириш ҳисобланади.

Ҳозирда даврда қишлоқ туризмнинг асосий таркибий қисми ҳисобланган агротуризм фаолияти Европа мамлакатларида фаол ривожланиб келмоқда. Агротуризм фаолиятини ривожлантиришга таъсир килувчи омиллар қаторига шахсий транспорт сонининг кўпайиши ҳисобига фуқароларнинг ҳаракатчанлигининг ўсиши, бўш вақтни янада самарали ташкил этиш (дам олиш кунлари, тез-тез ва қисқа муддатли таътиллари), замонавий шаҳар ҳаётида ҳаракатчанлик ва стресс даражасининг ўсиши, қишлоқ ҳудудларида тақдим этиладиган туристик хизматлар сифатининг хилма-хиллиги ва ортиши, туристларни кичик ва қулай турар жойларга йўналтириш, шаҳар ташқарисидagi фаол дам олиш (экскурсиялар, пикниклар, ўзига хос спорт турлари), маданий қадриятлар, урф-одатлар, маҳаллий байрамларга қизиқишнинг ортиши каби омиллар киритилади.

1-расм. Агротуризм фаолияти турлари таснифи

(Муаллиф томонидан ишлаб чиқилган)

Таклиф этилаётган таснифга кўра агротуризм фаолияти турлари туризм шакллари бўйича алоҳида фаолиятни ўрганиш, рухий ёки жисмоний зўриқишдан дам олиш ҳамда алоҳида маъза ва таъмга эга овқатларни таътиб кўриш йўналишида ажратилади (1-расм).

Кейинги белги бўйича эса туристларнинг қишлоқ ҳудудидаги жойлашиш воситаларидаги жойлашган ўрнига қараб таснифланади. Учинчи белги эса агротуризм фаолиятидаги асосий белги ҳисобланиб, унга кўра тикт асосий тур, яъни фаол ёки нофаол туристик фаолиятга ажратилади.

Агротуризм фаолиятини ташкил этиш ва ривожлантириш бир вақтнинг ўзида миллий иқтисодиётнинг икки асосий мажмуаси: агросаноат мажмуаси ҳамда туризм мажмуаси билан боғлиқ ҳолда амалга оширилиши талаб этилади. Чунки ташкил этилаётган фаолият мазмун жиҳатидан туризм мажмуаси таркибидаги фаолият ҳисобланса, иккинчи томондан ушбу фаолият агросаноат мажмуасининг ижтимоий инфратузилмаси таркибидаги фаолият йўналиши ҳисобланади.

Агротуризм фаолиятини ташкил этишда уни қишлоқ хўжалиги туристик мажмуаси шаклида ташкил этилиши тавсия этилади. Ҳудудий агротуристтик мажмуаларни шакллантириш учун асос – агротуристтик хизматларни тегишли хизматлар ишлаб чиқаришнинг алоҳида тармоғига ажратиш ҳисобланади. Ушбу хизматлар бошқа кичик тармоқлар билан бир қаторда соғлиқни сақлаш, маданият, уй-жой, савдо, транспорт, таълим соҳаларини ўз ичига олувчи ижтимоий соҳанинг ажралмас қисмидир. Қишлоқ ҳудудларида агротуризмнинг ривожланиши рекреация соҳаси (ўрмон ва ерларни, сув омборларини, тарихий ва маданий ёдгорликларни сақлаш ва тиклаш) билан ҳам боғлиқ.

Агротуризм фаолияти агросаноат мажмуасининг алоҳида соҳаларини боғловчи фаолият эканлигини ҳисобга олган ҳолда агротуризм мажмуаси таркибини агросаноат мажмуаси билан тўғри бириктирган ҳолда шакллантириш тавсия этилади (2-расм).

2-расм. Агротуризм мажмуасининг таркиби
(Муаллиф тадқиқотлари асосида ишлаб чиқилган)

Таклиф этилаётган агротуризм мажмуаси агросаноат мажмуасининг таркибидаги туристик мажмуа ҳисобланиб, агротуризм фаолияти боғлиқлик нуктаи назаридан бир тармоқ (туризм) доирасидан иккинчи тармоқ (қишлоқ хўжалиги) таркибига ўтади ва, натижада, туристик хизматларнинг ташқи диверсификация жараёни юзага келади.

Сўнгги йилларда мамлакатимиз қишлоқ хўжалиги тармоғидаги ўзгаришлар натижасида тармоқдаги ортқича меҳнат ресурсларининг бўшаши ва миграцияси тенденцияси қишлоқ хўжалиги ва у билан боғлиқ мажмуа таркибида юқорида кўриб ўтилган ўзгаришларни амалга оширишни талаб этади.

ҲИСОБЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Здоров А.Б. Агротуристический комплекс: формирование и развитие: монография. – М.: "Химики", 2011. – С. 19.
2. Никитина О.А., Кушнаренко Е.П. Уточнение понятийного аппарата в развитии теории и практики регионального сельского туризма. // Вестник Чувашского университета. Из-во ЧГУ им. И.Н.Ульянова, 2010. – С. 400-405.
3. Busby G., Rendle S. (2000). The transition from tourism on farms to farm tourism. *Tourism Management*, 21(6): 635-642.
4. Здоров А.Б. Экономика туризма Учебник М.: Финансы и статистика, 2004. – С. 47.
5. Mirzaev, A. T. (2020). Assessment of cluster formation in management of recreational activity. *ISJ Theoretical & Applied Science*, 04 (84), 605-610. <https://dx.doi.org/10.15863/TAS.2020.04.84.101>
6. Mirzaev, A.T (2018) "The level of use of tourist attractions in the regions and the factors affecting them," *Economics and Innovative Technologies*: Vol. 2018: No.3, Article19. Available at: <https://uzjournals.edu.uz/iqtisodiyot/vol2018/iss3/19>
7. Мирзаев А.Т. Совершенствование интегральной оценки механизма рекреационно-туристических объектов // Бюллетень науки и практики. 2019. Т. 5. №2. С. 127-134. <https://doi.org/10.33619/2414-2948/39/17>
8. Mirzaev A. T. Evaluation of innovation capacity resource components in effective management of recreational clusters on the basis of econometric analysis // *EPRA International Journal of Research and Development (IJRD)*. – 2020. – pp.131-137. <https://doi.org/10.36713/epra4790>.
9. Мирзаев А.Т. Оценка использования рекреационных возможностей на рынке туристических услуг // Региональная экономика: теория и практика. – 2019. – Т. 17, № 5. – С. 990 – 1002. <https://doi.org/10.24891/re.17.5.990>.
10. Mirzaev A. T. Estimation of the prospects for the use of recreational facilities in the market of tourism services // Наука сегодня: вызовы, перспективы и возможности [Текст]. – 2018. – С. 76.

УЎҚ 33

МЕНЕЖМЕНТНИНГ ИҚТИСОДИЙ АСОСЛАРИНИ РИВОЖЛАНТИРИШ ЗАРУРАТИ

Г. Шокирова, катта ўқитувчи, Наманган муҳандислик-қурилиш институти, Наманган

Аннотация. Ушбу мақолада менежментнинг иқтисодий асослари ҳақида фикр юритилган. Менежментни ривожлантириш ҳар қандай бизнес ёки ишлаб чиқаришнинг асосий ривожлантирувчи омилли эканлиги асосланган.

Калит сўзлар: менежмент, бизнес, ишлаб чиқариш, молиявий-иқтисодий муносабатлар, организация

Аннотация. В данной статье рассматриваются экономические основы управления. Развитие менеджмента основано на том, что оно является ключевым фактором развития любого бизнеса или производства.

Ключевые слова: управление, бизнес, производство, финансово-экономические отношения, организация

Abstract. This article discusses the economic foundations of management. Management development is based on the fact that it is a key development factor of any business or production.

Keywords: management, business, production, financial and economic relations, organization

The time in which we live is an era of change. Our society is carrying out an exceptionally difficult, largely contradictory, but historically inevitable and irreversible modernization of the economy.

"Life itself and the demands of the people present us with new and increasingly complex tasks that require practical solutions."

To cope with this unprecedented change in the lives of current generations, we, among other things, need to acquire new knowledge and learn how to use it in practice. An important part of this knowledge, as world experience shows, is the comprehension of the science and art of management.

Modern conditions make new, incomparably higher requirements for the professional training of bachelors. The need for rationalization and expansion of production, as well as the development of strategic business zones, led to a significant increase in investment in various sectors of the economy. As the market is saturated with a variety of goods and services, a certain market situation is formed and, as a result, the dynamic development of competition - the driving factor of the economy.

It is important for a student to understand that management is an independent field of knowledge that requires thoughtful development, combining science, experience, know-how, multiplied by managerial art. Management thought is influenced by the achievements of many sciences, and the evolution of management at the present time requires the use of these achievements to solve the main problem - how to get the desired results based on the coordinated actions of many people who produce products and services and use diverse resources.

Studying modern problems of economics and management, students improve their intellectual potential and professional skills in anti-crisis enterprise management.

The words "management", "manager" are now widely used in our business and even everyday life, reflecting current trends in the country's economic development in the transition to a market economy.

The English word "management" is translated into Russian as management, organization, leadership. Thus, in general terms, management means management, i.e. organization and management of a particular type of activity, economy, finance and other areas of a person's business life.

In Western literature, there are many definitions of the concept of management. Here is some of them:

Management is the achievement of the goals of the organization through the coordinated efforts of the people working in it.

Management is the process of planning, organizing, directing and controlling to achieve the goals of an organization through the coordinated use of human and material resources.

Although these definitions are different, they nonetheless share three common features:

- 1) indicates the mandatory presence of a goal in management;
- 2) the special intellectual nature of this type of activity is noted;
- 3) it is reported that management takes place in the organization.

Management Characteristics

1. Management is a special type of management inherent in the economy, based on market relations.
2. Management is based on economic methods of management, and is focused on profitability and profitability.
3. Management is a rational way of managing, i.e. This is management aimed at achieving an effective organization of labor. This is a management whose task is to constantly increase labor productivity and product quality.
4. Management - professional management. This is a type of organizational activity, an essential element of which is a comprehensive analysis of specific management conditions, design development of innovations, development of tactics and strategies for the development of an organization, etc.

5. Management is a system of flexible, enterprising management, capable of timely reorganization, sensitive response to market conditions, as well as to competitive conditions and social development factors.

6. Management is the science and art of preparing, organizing and coordinating human efforts in joint activities. The main thing in management is the ability to work with people.

Management was born in America, during the time of immigrants, and originally meant the ability to manage your household or perform any work. With the development of society, the economy, especially the capitalist one, the concept of "management" naturally transformed.

When many professions and types of labor appeared, the need arose for a special kind of activity - managerial activity. Thus, management has become an independent form of human activity - production management, and it is carried out by a special group of specialists - professional managers.

Management at the present stage reflects the diversity of requirements for management as a style of work, the ability to do business, the art and science of coordinating human efforts in joint activities, which allows achieving the intended goal without strict administration.

In modern management literature, the most common term is the word "organization". In broad terms, it means a group of people (two or more) who have a common goal of activity. This is a general concept for such words as enterprise, firm, corporation, bank, institution, etc. The term "organization", thus, can replace all the above words and similar ones.

The manager is usually an employee who is paid by the owner for his work. A manager is an employee at any level of an organization who directs the efforts of people to achieve its goals. If a group of people work together, it has a manager(s). True, in a small business, an entrepreneur combines the functions of an owner and a manager in one person. And, conversely, in corporations, large firms, the corps of managers of the management department is often at the same time partially owners (for example, the director of the company may be one of its owners).

Broadly speaking, the three words businessman, entrepreneur, and manager have the same intrinsic meaning. This is a person engaged in vigorous activity, which, if successful, brings him good material benefits: income, profit, high wages, dividends, bonuses, etc.

The American definition of management is "doing things with the hands of others". Our subject should give a general concept of management, accurately determine the place and relationship of its individual phases, and also give practical management skills.

Any management occurs within some organization. At the same time, they manage: the creation of this organization, the interaction of its parts, the production process, the development of the organization, its relationships with other subjects of the market environment.

REFERENCES:

1. Shakirova, G. S., & Mirzaabdulayeva, G. M. (2019). The relationship between the development of science, technology and innovation. *ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal*, 9(3), 27-33.
2. Шакирова, Г. Ш. (2016). Поддержка малого бизнеса и частного предпринимательства-важный фактор стабильности экономического развития. *Теория и практика современной науки*, (4), 806-808.
3. Sh, S. G. (2015). Nekotorye voprosy sovershenstvovaniya korporativnogo upravleniya v Uzbekistane. *Molodoy uchenyy*, (10), 848-850.
4. Shakirova, G. S. (2019). Innovative activities as an object of investments. *Экономика и социум*, (3), 61-63.

УЎК:330.117

АҲОЛИ ТУРМУШ ФАРОВОНЛИГИНИ ОШИРИШНИНГ НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ

Ш.С.Шарифов, доц., Самарқанд Давлат Университети, Самарқанд

У.М.Абдурахимов, магистрант, Самарқанд Давлат Университети, Самарқанд

Аннотация. Ушбу мақолада аҳоли турмуш даражаси ва фаровонлигини ошириш борасида мамлакатимизда олиб борилаётган ижобий ишлар ва иқтисодчи олимларимизнинг илмий-назарий қарашлари муаллифлар талқинида ўрганилиб, хулоса ва таклифлар келтирилган.

Калим сўзлар: турмуш даражаси, турмуш фаровонлиги, турмуш сифати, турмуш тарзи, қишлоқ хўжалиги, хизмат кўрсатиш, камбағаллик, кам таъминланганлик

Аннотация. В данной статье рассматривается проводимая в нашей стране положительная работа по повышению уровня жизни и благосостояния населения и научно-теоретические взгляды наших экономистов в интерпретации авторов, а также приводятся выводы и рекомендации.

Ключевые слова: уровень жизни, благополучие, качество жизни, образ жизни, сельское хозяйство, сервис, бедность, низкий доход

Annotation. This article discusses the ongoing positive work in our country to improve the standard of living and welfare of the population and the scientific and theoretical views of our economists in the interpretation of the authors, as well as conclusions and recommendations.

Keywords: standard of living, well-being, quality of life, lifestyle, agriculture, service, poverty, low income

Мамлакатимизда аҳоли турмуш фаровонлигини оширишнинг янги ижтимоий-иқтисодий шароитларга мос концепциясини яратишга зарурат туғилди. Уни шакллантиришда охириги йилларда жаҳон амалиётида кенг қўлланилаётган “Турмуш сифати” концепциясининг айрим қоидаларидан фойдаланиш мумкин. Чунки, мазкур концепция инсоннинг жисмоний, ақлий ва ижтимоий баркамоллигини белгилловчи шартларни шакллантиради. Бу ўринда гап фақатгина турмуш сифати (овқатланиш, уй-жой, иш билан бандлик, таълим даражаси) ни баҳоловчи объектив омиллар ҳақида эмас, балки “ўз фаровонлиги”, “бахт”, “қониқиш”, “роҳат” каби тушунчалар инсон томонидан субъектив ҳис қилиниши тўғрисида ҳам бормоқда. Масалан, соғлиқ даражаси, oilaviy муносабатлар, иш, моддий аҳвол, яратувчанлик қобилияти каби қониқишларнинг муҳим таркибий қисми ҳисобланади.

В.Бобков, А.Починок ва бошқа иқтисодчи олимлар “фаровонлик” тушунчасига қуйидагича таъриф беришган: фаровонлик – бу аҳолининг ҳаёт учун зарур моддий, ижтимоий, маданий ва маънавий бойликлар, яъни инсон эҳтиёжларини қондирувчи элементлар, хизматлар ва шароитлар билан таъминланганлигидир.

Аҳолининг турмуш даражаси мамлакат ижтимоий-иқтисодий сиёсати самарадорлигини баҳолашнинг энг муҳим мезони саналади, унинг амалга оширилиши эса жамият ривожланишининг асосий мақсадидир. Аввало, турмуш даражаси иккита таркибий қисмнинг бирикмаси ва ўзаро боғлиқлиги билан тавсифланади: аҳолининг моддий ва номоддий бойликлар билан таъминлангани ва уларнинг истеъмол даражаси.

И.Хасанов, А.Эминовлар бозор иқтисодиёти шароитида қишлоқлардаги оилалар даромадларини кўпайтириш қай даражада ташкил этилаётгани ҳақида фикр юритишар экан, бу ўринда аҳолининг моддий фаровонлигини ошириш йўллари қуйидаги конкрет вазифаларни ўз ичига олади, деб ҳисоблашади:

- истеъмол талабларини аниқлаш, уларни ривожлантириш имкониятларини баҳолаш ҳамда кондиришнинг шакл, усул ва навбатлилигини белгилаш;
- аҳоли даромадлари структурасини ошириш ва ўзгариш истиқболларини белгилаш;
- истеъмолнинг ўсишини олдиндан кўра билиш ва унинг таркибини такомиллаштириш;
- истеъмол талаби тузилмасини ўзгартириш;
- уй-жой муаммосини ҳал қилиш йўллари ва муддатларини белгилаш;
- хизматлар кўрсатиш, маориф, маданият, соғлиқни сақлаш, шунингдек, транспорт ва алоқа соҳаларини ривожлантириш.

А.Қодиров “Ижтимоий тенгликни таъминлаш учун республикада қатор ижтимоий тадбирлар амалга оширилмоқда. Жумладан, кам иш ҳақи ва бошқа тўловлар, одатда, олдиндан кўпайтириб келинди, нарх-наво ўзгариши билан боғлаб олиб борилди, бу эса аҳоли тўлов қобилятининг сақланиб қолишини таъминлади ва турмуш даражаси кескин пасайиб кетишига йўл қўймади. Шу тариқа энг кам иш ҳақини ошириш йўли билан аҳоли ўртача иш ҳақининг, пул даромадларининг ҳам ошишига эришилди”, деб таъкидлайди. А.Акобиров эса бозор иқтисодиёти шароитида аҳоли турмуш даражасини оширишнинг асосий кўрсаткичларидан бири етарли даражадаги иш ҳақи эканлигини эслатади.

Р.Карлибаева, И.Данабаевлар қишлоқ инфратузилмасини ривожлантиришнинг устувор йўналишлари қишлоқларда фақатгина турмуш даражасини юксалтиришни эмас, балки айни йўналишдаги барча соҳа ва тармоқларни бирдек ривожлантиришни мақсад қилиб олиши керак, деган фикр билдиришади.

Бу хусусда Н.Маҳмудов “Қишлоқ тараққиёти ва фаровонлигини оширишнинг ижтимоий-иқтисодий моделлаштиришга оид масалага кенгрок ёндашиб, қишлоқ тараққиёти ва фаровонлигини таъминлаш бир-бири билан бевосита боғлиқ ва алоқадор, ўзига хос хусусиятларга эга фаолият асосида амалга оширилади”, деб ёзади. Унинг уқтиришича, қишлоқ аҳолиси ҳаётининг фаровонлиги ўша ерда ишлаб чиқариш жараёнини самарали ташкил этишга ва бошқаришга дахлдор. Ишлаб чиқариш жараёни эса, ўз навбатида, аниқ миқдорий бирликларга эга таъминловчи ва хизмат кўрсатувчи соҳалар фаолияти билан узвий боғлиқдир.

Шундай қилиб, “Турмуш сифати” концепцияси инсоннинг атроф-муҳит билан ўзаро муносабатларини ҳам ўз ичига олади. Улар эҳтиёжлар қондирилганини ва мавжуд имкониятларнинг қутилган имкониятларга мослиги даражасини ифодалайди. Қолаверса, концепция қоидаларига амал қилиш қишлоқ аҳолиси турмуш шароитини ва фаровонлигини янада яхшилашда асосий пойдевор вазифасини ўтайди. Бунинг учун қишлоқлар шароитини ўрганиш, уларнинг атроф-муҳит билан ўзаро муносабатини баҳолаш, мавжуд имкониятлардан фойдаланиб, ўз эҳтиёжларини қондириш ҳамда қутилаётган имкониятларга мослаштириш зарур бўлади.

Турмуш сифати деганда, кенг маънода аҳолининг турли эҳтиёж ва манфаатлари нуқтаи назаридан ўз турмушидан қониқиши тушунилади. Бу тушунча турмуш даражаси хусусиятлари ва индикаторларини, меҳнат ва дам олиш, уй-жой шароитларини, ижтимоий таъминот ва қаролатларини, ҳуқуқий тартибни сақлаш, табиий-иқлим шароитлари, атроф-муҳитни асраш кўрсаткичларини, бўш вақт мавжудлиги ва ундан оқилона фойдаланиш имкониятларини ва ниҳоят, тинчлик, ором, маиший қулайлик ва барқарорликни қамраб олади.

Турмуш сифати иқтисодиёт чегарасидан ташқарига чиқувчи объектив ва социологик таркибий қисмларни, яъни эҳтиёж ва манфаатларни қондириш, инсонларни турмушидан қаноатлантириш даражасини ўз ичига олувчи категориядир.

Ўтиш даври узоқ муддатли жараён сифатида шартли равишда иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш ва иқтисодиётни эркинлаштириш, жамиятни демократлаштириш, мамлакатни модернизациялаш каби оралик жараёнларни ўз ичига олади.

Бозор иқтисодиётига ўтиш даврининг ўзига хос энг муҳим қонуниятига айланган учта ўзгаришга эътибор бериш лозим. Булар ресурсларни яқка тасарруф этиш вазифасининг давлат “қўлидан кетиши”, бюджет инқирози ва трансформацион пасайиш, янги мулк шаклидаги йирик ва кичик хўжалик юритувчи субъектлар ҳисобига кўп укладли иқтисодиётнинг шаклланишидир.

Албатта, бозор иқтисодиёти шароитида ижтимоий ҳаётни демократлаштириш аста-секин тадбиркорларга кенг йўл очиб беради. Мулкнинг ишлаб чиқарувчиларга қайтариб берилиши, бозор иқтисодиётига тўлиқ ўтилиши аҳолининг турмуш даражаси ошишига олиб келади.

Аҳолининг турмуш шароитини, фаровонлик ва турмуш даражаларини атрофлича тадқиқ этишда халқаро статистик кўрсаткичлар тизимидан ҳам фойдаланилади. Халқаро турмуш даражаси статистикаси ХХ асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб ривожланди. 1960 йили БМТ ишчи гуруҳи томонидан аҳоли турмуш даражасини аниқлаш ва баҳолаш тамойиллари тўғрисидаги маърузада турмуш даражаси кўрсаткичлари тизими яратилди. Аҳоли турмуш даражасини акс эттирувчи кўрсаткичлар тизимининг охириги варианты БМТ халқаро статистикаси томонидан 1978 йилда ишлаб чиқилди. У 12 та гуруҳга мансуб кўрсаткичларни ўз ичига олади:

1. Одамларнинг туғилиши, вафот этиши ва бошқа демографик тавсифи.
2. Санитария-гигиена шароитлари.
3. Озиқ-овқат маҳсулотлари истеъмоли.

4. Уй-жой шароитлари.
5. Маълумот ва маданият.
6. Меҳнат ва бандлик шароитлари.
7. Даромадлар ва харажатлар.
8. Ҳаёт қиймати ва истеъмол баҳолари.
9. Транспорт воситалари.
10. Дам олишни ташкил этиш.
11. Ижтимоий таъминот.
12. Инсон эркинлиги.

Бу кўрсаткичлар кенг халқ оммаси манфаатларини ҳимоя қилган ҳолда, уй-жой шароитларини, меҳнат ва бандлик даражасини, санитария-гигиена шароитларини, ижтимоий таъминотини яхшилаш, дам олишни ташкиллаштириш, маълумоти ва маданиятини юксалтириш натижасида аҳолининг турмуш фаровонлигини янада оширади.

Турмуш даражаси тушунчасини олимлар турлича таърифлайдилар.

Ўзбекистонда фаол ижтимоий сиёсатга амал қилиш орқали аҳоли бепул хизматлар билан таъминланади, унинг муҳтож қатламларига ижтимоий ёрдам кўрсатилади. Юртимиз ҳудудларидаги, айниқса, қишлоқлардаги даромадлар даражасига боғлиқ бўлмаган турмуш фаровонлиги тенденцияларини кўриб чиқадиган бўлсак, таълим, соғлиқни сақлаш, коммунал хизматлар кўрсатиш, тоза ичимлик сув ва иссиқлик билан таъминлаш хизмат кўрсатиш соҳалари жумласига киради. Ушбу хизматларга эришишдаги тенгсизлик эса сақланиб қолган.

Бозор муносабатларига ўтиш жараёнида олинаётган даромадлар нисбатан кўпая бошлаган бўлса-да, қишлоқ жойларда аҳолига кўрсатилаётган хизматлар сифатини ҳали етарли даражада деб бўлмайди. Негаки, қишлоқ аҳолисининг турмуш шароитини яхшилашга бир қанча омиллар таъсир кўрсатади. Ушбу омилларнинг узвий боғлиқлиги, улар ўртасида муайян алоқадорлик мавжудлиги, бирининг ривожланиши бошқасининг ўзгаришига таъсир қилиши кузатилади. Масалан, ишлаб чиқариш қанча юқори бўлса, фаровонлик шунча ошади. Бироқ фаровонликнинг ўсиш тезлиги иқтисодийётнинг ўсиш тезлиги билан бир хил кечмайди. Чунки у даромадларнинг қанча қисми истеъмолга сарфланиши билан боғлиқ.

Бу эса жамғариш миқдорида бориб тақалади. Бунда даромадларнинг тақсимланиши ҳам аҳамиятлидир. Тақсимлашга унинг иштирокчиларининг ижтимоий мажбурияти таъсир кўрсатади. Агар давлатнинг ижтимоий функциялари кучайса, унинг ялпи даромаддаги истеъмоли катта бўлади. Борди-ю, корхоналар ўз зиммаларига катта мажбуриятлар олишса, даромадлардаги улушлари ҳам кўпаяди. Ниҳоят, ижтимоий эҳтиёжларнинг талай қисми аҳоли даромади ҳисобидан қондирилса, унинг даромаддаги ҳиссаси ортади. Бозор тизимида ялпи даромаднинг асосий қисми хонадон хўжаликларида тегади. Даромаднинг бундай тақсимланиши унинг жамғаришдан сўнг қолган қисмига оиддир.

Иқтисодий ва ижтимоий фаровонлик даражаси турмуш сифатини тавсифлагани учун Жаҳон банки уларнинг кўрсаткичларини инсон баркамоллиги индексида ҳисобга олади. Бу турмуш сифати саналгани боис унинг умумлашган кўрсаткичи ҳар доим ҳам иқтисодий фаровонлик даражасига мос келавермайди. Агар иқтисодий фаровонлик ишлаб чиқариш даражасига бевосита алоқадор бўлса, ижтимоий фаровонлик жамғарилган миллий бойликка, масалан, интеллектуал потенциал, ноишлаб чиқариш фондлари ҳажмига ҳам тааллуқли бўлади. Фаровонликнинг ҳамма жиҳатлари умумлашган ҳолда миллий фаровонлик фондида ўзифодасини топади. Бу истеъмол фонди ва халқ турмушини яхшилашга қаратилган ноишлаб чиқариш инвестициялари йиғиндисидир.

Фикримизча, аҳолининг турмуш даражаси ва шароитини яхшилашда кўп жиҳатдан аҳоли истеъмол даражасини аниқлаш, уларни ривожлантириш имкониятларини баҳолаш, эҳтиёжларини қондиришнинг шакл ва усулларини белгилаш истиқболларини ишлаб чиқиш учун моделлаштириш масаласига жиддий ёндашиш керак.

Аҳолининг турмуш шароити ва фаровонлигини баҳолашда унинг истеъмол харажатлари ҳам бекиёс аҳамиятга эга. Бу харажатлар ҳолатининг таҳлили уларни истиқболли баҳолашга чамбарчас боғлиқ бир қатор муаммолар ҳал қилиниши лозимлигини кўрсатди. Олдиндан истиқболли баҳолашни таъминлаш учун куйидаги ахборот манбаларидан фойдаланилди:

- а) вилоят қишлоқ аҳолисининг пул харажатлари ва даромадлари динамикаси;
- б) вилоят қишлоқ аҳолисининг бюджети;
- в) вилоят истеъмол бюджети.

Ўзаро боғлиқликнинг таҳлили давомида қишлоқ аҳолиси олган моддий неъматлар ва хизматни олдиндан баҳолаш тизими келиб чиқади.

Юқоридагиларга асосланиб, мамлакатни модернизациялаш шароитида аҳолининг турмуш шароити, турмуш тарзи ва турмуш даражасини ошириш учун ҳар бир минтақанинг иқлими, урф-одатлари ва бозор иқтисодиёти шароитларини ҳисобга олган ҳолда, эконометрик моделлаштиришдан фойдаланишни кенг йўлга қўйиш учун қатор муаммоларни ҳал қилиш талаб этилади:

- қишлоқ билан шаҳар ўртасида хизмат кўрсатиш соҳасидаги тафовутларни бартараф этиш;
- ҳудудларда хизмат кўрсатувчи бозор инфратузилмаси субъектларини устувор тарзда ривожлантиришни моделлаштириш;

– хуудларда хизмат кўрсатувчи бозор инфратузилмаси субъектлари ўртасидаги рақобат муҳитини яхшилаш;

– хуудларда замонавий илғор технологияларни жорий этиб, рақобатбардош маҳсулотлар ишлаб чиқарувчи мукамал технологик жараёнларни устувор ривожлантириш;

– ишлаб чиқариш фондлари ва ишчи кучларини ҳўжалик оборотиға янада тўлароқ жалб қилишни, яъни жамиятнинг чегараланган ресурсларидан тўғри фойдаланишни бошқаришни моделлаштириш.

Барчамизға аёнки, бугунги иқтисодий ислохотлар жараёнида юртимизда қишлоқларни шаҳарлаштиришға, яъни қишлоқ аҳлининг турмуш шароити ва фаровонлигини оширишға катта эътибор қаратилмоқда. Айниқса, хизмат кўрсатиш соҳаларини ривожлантириш, бу жабҳадаги иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш борасида диққатға сазовор ишларға қўл урилмоқда. Шу асно ишлаб чиқариш ҳажми ҳамда технологик жиҳатдан йирик бўлгани туфайли қишлоқ ҳўжалиги маҳсулотларини қайта ишловчи корхоналар ҳиссдорлик жамиятларига айлантирилди.

Мукаддам аҳоли моддий таъминланганиға доир миқдорий кўрсаткичлар (аҳоли жон бошиға тўғри келадиган миллий маҳсулот ва даромад, озиқ-овқат маҳсулотлари, асосий ноишлаб чиқариш товарлари, хизматлар, турар-жой ва бошқалар истеъмолли) юқори ўринни эгаллар эди. Ҳозир биринчи ўринға ўртача умр кўриш даражаси, ўлим даражаси, жумладан, болалар ўлими, ишсизлик даражаси, даромадлар тенгсизлиги, таълим даражаси, атроф-муҳит аҳволи ва шу каби бошқа кўрсаткичлар қўйилмоқда. Қатор хизмат кўрсатиш соҳалари уларни ривожлантиришға, айниқса, қишлоқ жойларда замонавий илғор технологияларни жорий этиб, хизмат кўрсатишнинг рақобатбардош муҳитини шакллантиришға, алқисса, аҳолининг турмуш шароитини яхшилашға ва фаровонлигини оширишға хизмат қилади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Социальная политика, уровень и качество жизни. Словарь. -М.:ВЦУЖ, 2001 год.
2. Қ.Х.Абдурахманов, Х.Х.Абдурахманов. Аҳоли турмуш тарзи ва даромадлари. Ўқув қўлланма. Тошкент, ТДИУ, 2010 йил, 15-бет.
3. Ҳасанов, А.Эминов. Оила даромадини кўпайтириш қай даражада ташкил этилаяпти? “Ўзбекистон иқтисодий ахборотномаси” журналли, 2001 йил, 7-8-сонлар, 41-42-бетлар.
4. А.Қодиров, Р.Бозоров. Аҳоли фаровонлигини оширишда миллий валютанинг ўрни ва роли. “Иқтисодиёт ва таълим” журналли, 2008 йил, 2-сон, 113-бет.
5. Р.Қарлибаева, И.Данабаев. Қишлоқ инфратузилмасини ривожлантиришнинг устувор йўналишлари. “Ўзбекистон қишлоқ ҳўжалиги” журналли, 2009 йил, 8-сон, 30-бет.
6. Н.Маҳмудов. Қишлоқ тараққиёти ва фаровонлигини оширишнинг ижтимоий-иқтисодий модели. “Иқтисодиёт ва таълим” журналли, 2010 йил, 1-сон, 21-бет.

УЎК: 658:330.341.1

ИННОВАЦИОН ФАОЛИЯТНИ БОШҚАРИШ АСОСИДА САНОАТ КОРХОНАЛАРИНИНГ БАРҚАРОР РИВОЖЛАНИШ СТРАТЕГИЯСИНИ ШАКЛЛАНТИРИШ МАСАЛАЛАРИ

Н.А. Юлдашева, PhD, Фарғона политехника институтли, Фарғона

Аннотация. Мақолада корхонанинг барқарор ривожланиши стратегиясини ишлаб чиқиш ва амалға оширишнинг асосий жиҳатлари кўриб чиқилган. Корхонанинг инновацион фаолиятини ҳисобға олган ҳолда стратегияни шакллантириш босқичлари келтирилган. Шунингдек, корхонанинг барқарор ривожланиши стратегиясини шакллантириш ва амалға ошириш учун инновацион фаолиятнинг асосий жиҳатлари кўриб чиқилган.

Калим сўзлар: инновациялар, корхона, амалға ошириш, стратегия, бошқарув, барқарор ривожланиш, шаклланиш, кадрлар

Аннотация. В статье рассматриваются основные аспекты разработки и реализации стратегии устойчивого развития предприятия. Приведены этапы формирования стратегии с учетом инновационной деятельности предприятия. Также рассмотрены основные аспекты инновационной деятельности по формированию и реализации стратегии устойчивого развития предприятия.

Ключевые слова: инновации, предприятие, внедрение, стратегия, управление, устойчивое развитие, формирование, человеческие ресурсы

Abstract. The article discusses the main aspects of the development and implementation of a strategy for sustainable development of an enterprise. The stages of strategy formation taking into account the innovative activity of the enterprise are given. Also, the main aspects of innovation activity in the formation and implementation of the strategy of sustainable development of the enterprise are considered.

Keywords: innovation, enterprise, implementation, strategy, management, sustainable development, formation, human resources

Инновацион ривожланиш масалалари ҳозирда саноат корхоналари бўйича энг долзарб масалалардан биридир. А.А.Алексеев [2], М.Портер [7] ва бошқалар каби муаллифлар “инновацион стратегия” тушунчасини “иқтисодий фаолиятнинг барча жараёнларининг узок муддатли ривожланишининг ўзаги” [4] сифатида кўриб чиқишган. Бугунги кунда корхоналарни ривожлантиришда устувор йўналишларни белгиланишнинг асосий жиҳатлари, технологик инновациялар дастурларини ишлаб чиқиш тамойиллари аниқ шакллантирилган. Бироқ инновацион стратегияни шакллантириш масалалари ва бу жараёнға таъсир этувчи омиллар ҳалигача етарлича чуқур ўрганилмаган.

Хўжалик юритувчи субъектнинг инновацион стратегиясини шакллантиришнинг бошланғич нуктаси содир бўлиши мумкин бўлган таҳдид ва имкониятларни аниқлашга қаратилган ташқи муҳит ҳолатини таҳлил қилиш саналади.

Шуни таъкидлаш керакки, бундай таҳлил нафақат мавжуд бизнес шароитларини кузатишни, балки, технологик инновацияларни ривожлантириш натижасида юзага келадиган келажақдаги ўзгаришларни баҳолашни ҳам ўз ичига олади.

Барча мамлакатларда инновацияларни бошқариш ва юқори инновацион салоҳият корхоналарнинг барқарор ривожланиши, уларнинг иқтисодий барқарорлиги ва бозордаги мавқеини оширишнинг асосий омиллари ҳисобланади. Корхоналар барқарор ривожланишининг энг муҳим омилли тадбиркорлик субъектларининг инновацион фаолияти самарадорлигининг юқори даражаси бўлиб, буни илм-фанни талаб қилувчи жараёнлар ва технологияларни ривожлантирмасдан, ходимларнинг касбий маҳоратини оширмасдан, инновацион ишланмаларни ишлаб чиқаришга жорий қилмасдан амалга ошириш мумкин эмас.

Инновацияларни бошқариш корхонада мавжуд бўлган ресурслар ва имкониятлардан янада самарали фойдаланишга, барча бизнес жараёнларини фаоллаштиришга ёрдам беради ва ташкилотнинг ташқи муҳитдаги доимий ўзгаришларга мослашувчан муносабати учун зарур шарт-шароитларни таъминлайди.

Юқорида айтилганлар саноат корхоналарининг инновацион фаолияти нуктаи назаридан барқарор ривожланиш стратегиясини шакллантириш муаммосининг назарий ва амалий аҳамиятини аниқлайди ва тадқиқотнинг долзарблигини кўрсатади.

Айрим муаллифлар [3] инновацион стратегияни инновацион соҳадаги устуворликларни аниқлаш ва уларга эришиш бўйича ўзаро боғлиқ ҳаракатлар мақсадларининг ифодаси деб биладилар.

Инновацион стратегияни ишлаб чиқиш корхонанинг ресурс имкониятларини, корхонанинг ўзи ва ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларининг рақобатбардошлик ҳолатини, иқтисодий ривожланиш циклини, илмий-техникавий тараққиёт тенденцияларини баҳолаш асосида унинг ривожланиш мақсадларини аниқлашни ўз ичига олади.

Инновацион стратегияни ишлаб чиқиш - бу корхонанинг имкониятлар даражасини, унинг бозордаги мавқеини, ноаниқлик шароитида ташқи ва ички муҳит омилларининг таъсирини қамраб олувчи инновацион фаолиятни ривожлантиришнинг асосий йўналишларини белгилаш ҳисобланади. Муайян инновацион стратегияни шакллантириш бўйича бошқарув қарорларини қабул қилиш ҳар бир ташкилот учун турлича бўлиб, нафақат умумий хусусиятлар, балки муайян ташкилот фаолиятининг ўзига хос омиллари билан ҳам белгиланади. Бу хусусиятлар аниқ инновацион стратегияларни шакллантиришнинг ҳар бир босқичида ҳисобга олиниши керак [1].

Инновацион стратегияни ишлаб чиқиш жараёни босқичларининг сони ва тузилиши алоҳида корхонанинг индивидуал хусусиятларига кўра фарқ қилади [6]. 1-расмда саноат корхонасининг инновацион ривожланиш стратегиясини шакллантириш ва амалга ошириш жараёнининг босқичлари кўрсатилган.

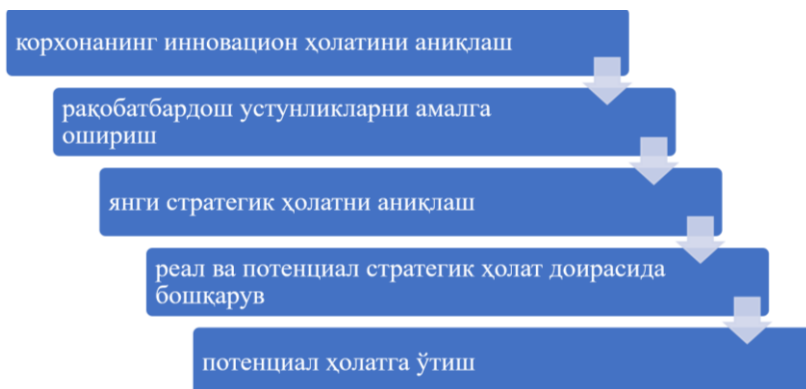
1-расм. Инновацион ривожланиш стратегиясини шакллантириш ва амалга ошириш жараёнлари (муаллиф ишланмаси)

Мазкур жараёнларни амалга оширишни ташкилий ва услубий жиҳатдан қўллаб-қувватлашда инновацион фаолиятни бошқаришнинг ташкилий тузилмасини шакллантириш, ҳамкорлар, истеъмолчилар ва корхоналар билан ташқи алоқалар тизимини мустаҳкамлаш талаб этилади. 2-расмда инновацион стратегияни шакллантириш бўйича асосий йўналишлар кўрсатилган.

Янги стратегик ҳолатга ўтиш жараёнини ташкил этишда иккита шартга риоя қилиш лозим: тўлиқ оқланган қарор ва "эски" ва янги стратегик қоидаларнинг изчиллиги. Стратегик ҳолат якуний ўзгартirilганидан сўнг, инновацион стратегияни ишлаб чиқиш жараёни қайта тақдорланади.

Муваффақиятли инновацион стратегияга қўйиладиган талаблар қуйидагилардан иборат: у аниқ кўрсатмалар ва вақт жадвалларини ўз ичига олиши, мослашувчан бўлиши, ташкилий жиҳатдан қўллаб-қувватланиши ва умумий корпоратив стратегияга мос келиши керак. Инновацион стратегия муваффақиятининг калити уни доимий равишда такомиллаштиришдир.

Хозирда саноат корхоналарининг умумий муаммоларига жумладан: эскирган технологик база, малакали мутахассисларнинг чиқиб кетиши, ишлаб чиқаришни ривожлантириш ва илмий-тадқиқот ишларини олиб бориш учун корхоналардан ўз маблағларининг етишмаслиги, инновацион рақобатбардош маҳсулотларни яратиш ҳамда ишлаб чиқаришни ўзлаштириш бўйича ишланмалар етарли эмаслиги каби муаммолар киради.

2-расм. Инновацион стратегияларни шакллантиришнинг асосий йўналишлари (муаллиф ишланмаси)

Хозирги вақтда корхона учун нафақат ўз ихтисослашувининг муайян йўналишлари бўйича мақсадларга эришиш, балки барқарор ривожланишни таъминлаш муҳим аҳамиятга эга. Бунда асосий афзаллик бўлиб, унинг асосида корхонанинг инновацион салоҳиятидан энг самарали фойдаланиш ва шунга мос равишда инновацион фаолиятни муваффақиятли амалга ошириш саналади.

Яратилган технологиялар ва янги маҳсулотлардан максимал натижаларни олишга қаратилган корхона нафақат илмий-техника ишланмаларида, балки инновациялар яратиш ва уларни бозорга жорий этиш билан бевосита боғлиқ бўлган бошқа соҳаларда, масалан, ишлаб чиқаришда, молия, маркетинг ва мижозлар билан муносабатларда ҳам кадрлар малакасини ривожлантириши лозим [5].

Корхона ходимларининг ушбу ваколатлари истикболли ва фойдали инновацион лойиҳалар шаклида энг катта даромад келтириши учун нафақат мутахассисларни ёллаш, ўқитиш ва уларнинг малакасини ошириш даркор, балки, функционал бўлинулмаларни малакали бошқариш керак. Мазкур ҳолатлар ходимларнинг инновацион имкониятларидан фойдаланиш, уларни расмий ёки норасмий ўзаро фаолият функционал жамоаларга бирлаштириш керак, бунда улар ўз кучларини бирлаштира оладилар, бу уларнинг инновацион фаолиятининг синергик таъсирининг пайдо бўлишига ва юқори самарадорликка олиб келади.

Саноат корхоналарида бундай гуруҳларнинг ташкил этилиши бир қатор мавжуд муаммоларни ҳал қилади, хусусан, инновациялар билан боғлиқ бўлинулмалар фаолиятини мувофиқлаштиради, турли корхоналар билан ўзаро ҳамкорлигини оптималлаштиради ва улар ўртасида ахборот алмашинувини таъминлайди.

Саноат корхоналарининг инновацион ривожланиш стратегияси қўшилиш ва сотиб олиш стратегияси билан тўлдирилиши мумкин, унинг ёрдамида корхоналар янги бозорларни забт этиши ва мавжуд бозорларда бошқа турдаги бозорларга нисбатан камроқ хавф билан таъсир доирасини кенгайтириш учун фойдаланиши мумкин.

Саноат корхоналарида инновацион фаолиятни ташкил этиш сифатини ошириш учун, бизнинг фикримизча, алоҳида инновацион бошқарув тизимини шакллантириш зарур. Буни илмий, техник ва тадқиқот марказларини яратиш орқали амалга ошириш мумкин ёки ҳозирги кунда амалиётда бўлгани каби, корхонага юқори малакали мутахассисларни жалб қилиш ёки инновацион стратегияни амалга ошириш учун ваколатларнинг бир қисмини ўтказиш учун тадқиқот университети билан фаол ҳамкорлик қилиши керак.

Инновацион стратегияни самарали бошқариш, энг аввало, инновацион фаолиятни мувофиқлаштириш учун маълум бир корхонанинг барча хизматлари, бўлинуллари, лабораторияларини жалб қилиш ва ўзаро яқин ҳамкорликни аниглади. Энг яхши усул - бу корхонанинг тажрибали ходимларидан иборат ва фақат инновацион фаолиятни ташкил этиш ва мувофиқлаштириш билан шуғулланадиган тегишли малакага эга янги ходимларни жалб қилган алоҳида таркибий бўлинулмани яратиш саналади.

Инновацион фаолиятга асосланган муваффақиятли барқарор ривожланиш стратегиясини инновацион фаолиятни ташкил этишнинг тубдан янги шаклини - кўпинча венчур бўлинулма деб аталадиган ички рискли корхона жорий этиш орқали шакллантириш мумкин. Венчур бўлинуллари ўз фаолиятини инновацион фаолиятининг стратегик йўналиши билан бошқарувнинг энг юқори даражасида мувофиқлаштирилади. Амалиёт шуни кўрсатадики, турли соҳалардаги мутахассисларнинг мақсадли гуруҳларидан иборат матрицали тузилма асосида венчур бўлинулмаларини қуриш самаралироқдир.

Хулоса қилиб шуни таъкидлаш лозимки, фан-техника тараққиёти ва замонавий бозор талаблари корхоналарни нафақат бизнес муҳитининг доимий ўзгарувчан шароитларига мослашишга, рақобатбардошликни оширишга балки фаолиятнинг барча соҳаларида инновацияларни ишлаб чиқиш ва жорий этишга ундайди. Амалда инновацион стратегияни шакллантириш ва амалга ошириш асосида корхонанинг барқарор ривожланишини таъминлаш учун ишлаб чиқилган воситалардан фойдаланиш инновацияларни жорий этиш бўйича корхона фаолиятининг стратегик йўриқномаларини асосли равишда

қайта кўриб чиқиш корхонанинг барқарор ривожланиши, унинг бозордаги мавқеини мустаҳкамлаш, фаолият самарадорлигини ошириш ва иқтисодий самарани олиш имконини беради.

Инновацион фаолиятни амалга оширишда инновацияларни жорий этишнинг самарали, ҳар томонлама ва тезкор жараёнини таъминлаш нуктаи назаридан маълум бир корхонанинг имкониятларини таҳлил қилиш қатъиян зарур. Ушбу шартларга стратегик режалаштиришни ишлаб чиқиш ва корхонадаги инновацион жараёни корхонанинг барқарор ривожланиш стратегиясини ишлаб чиқишнинг асосий элементига айлантирувчи ташкилий тузилмаларни яратиш, ташкилий, технологик ва молиявий барқарорлигини оширишга қаратилган тамойиллар, усулларни қўллаш орқали эришиш мумкин.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Агарков А.П. Проектирование и формирование инновационных промышленных кластеров / А. П. Агарков, Р. С. Голов. – М.: Дашков и Ко, 2016. – 288 с.
2. Алексеев, А. А. Теория инновационного развития / А. А. Алексеев; М-во образования Рос. Федерации; Гос. образоват. учреждение высш. проф. образования Сев.-Запад. гос. заоч. техн. ун-т. – СПб., 2003.
3. Голубков Е.П. Инновационный менеджмент. Технология принятия управленческих решений / Е. П. Голубков. – М.: Дело и Сервис, 2012. – 464 с.
4. Глушак, Н. В. Анализ перспективности национальных технологических платформ в сфере высоких технологий с позиций NBIC конвергенции / Н. В. Глушак // Креативная экономика. – 2011.
5. Марабаева Л.В. Основы инновационного менеджмента: учеб. пособие / Л.В. Марабаева. Саранск: Тип. «Красн. Окт.», 2004. – 322 с.
6. Медведев В.П. Инновации как средство обеспечения конкурентоспособности организации / В.П.Медведев. – М.: ИНФРА-М, 2011. – 160 с.
7. Портер, М. Конкурентная стратегия. Методика анализа отраслей конкурентов / М.Портер; пер. И.Минервина. – М., 2015.

УЎК 338

ИҚТИСОДИЁТНИ РАҚАМЛАШТИРИШ ШАРОИТИДА ИННОВАЦИОН БОШҚАРИШНИНГ ТАШКИЛИЙ МЕХАНИЗМЛАРИНИНГ НАЗАРИЙ ЖИХАТЛАРИ

Ж.К. Юсупова, таянч докторант, Қорақалпоқ давлат университети, Нукус

Аннотация. Мақолада минтақаларда инновацион бошқаришнинг ташкилий-иқтисодий механизмини ривожлантириш стратегиясини такомиллаштириш йўналишлари ва инновацион фаолиятни бошқариш механизмларини ишлаб чиқишнинг назарий жиҳатлари ўрганилган.

Калим сўзлар: янгиллик, инновация, инновацион инфратузилма, инновацион фаолият, инновацион жараён, механизм, иқтисодий механизм, ташкилий механизм

Аннотация. В статье рассматриваются совершенствования стратегии развития организационно-экономических механизмов управления инновационной деятельностью в регионах и теоретические аспекты разработки механизмов управления инновационной деятельностью.

Ключевые слова: инновация, новация, инновационная инфраструктура, инновационная деятельность, инновационный процесс, механизм, экономический механизм, организационный механизм

Abstract. The article discusses the improvement of the strategy for the development of organizational and economic mechanisms for managing innovation in the regions and the theoretical aspects of developing mechanisms for managing innovation.

Keywords: innovation, innovation, innovation infrastructure, innovation activity, innovation process, mechanism, economic mechanism, organizational mechanism

Дунёда инновацион бошқарув тизими иқтисодий ривожланишнинг стратегик омили ҳисобланган бир вақтда, инновацион фаолият инфратузилмаларини ташкил этиш, инновацион жараёнларнинг ташкилий-иқтисодий механизмини ривожлантириш, инновацион марказларни бошқаришни такомиллаштириш, минтақа инновацион стратегияларини ишлаб чиқиш бўйича концепция ва дастурлар қабул қилинган. Аммо инновацион бошқариш амалиётида минтақаларда инновацион бошқаришнинг ташкилий-иқтисодий механизмини ривожлантириш стратегияларини ишлаб чиқишга кам эътибор берилмоқда.

Жаҳонда инновацион бошқаришнинг ташкилий-иқтисодий механизмини такомиллаштиришга қаратилган қатор илмий тадқиқот ишлари амалга оширилган, жумладан, Буюк Британияда минтақалардаги инновацион марказларни давлат томонидан бошқариш, Германияда инновацион кластерлар ташкил этиш, Жанубий Кореяда инновацион инфратузилмаларни такомиллаштириш, Швейцарияда инновацияларни ривожлантириш учун кичик ва ўрта бизнесни қўллаб-қувватлаш шулар жумласидан. Ҳозирги кунда ривожланган давлатлар минтақаларида инновацион бошқариш самарадорлигини ошириш, иқтисодиётнинг ташкилий-иқтисодий механизмларини такомиллаштириш, инновацион салоҳиятни ошириш стратегияларини шакллантириш, минтақани инновацион бошқаришнинг ташкилий-иқтисодий механизмини ривожлантириш стратегияларини ишлаб чиқиш бўйича илмий тадқиқотлар олиб бориш асосий илмий тенденциялардан ҳисобланади.

Мамлакатимиз минтақаларида инновацион иқтисодиётга ўтиш, инновацион маҳсулотлар ишлаб чиқаришни бошқариш ва инновацион фаолият соҳаларини ривожлантириш бўйича бир қанча ишлар амалга оширилган. Лекин минтақаларда инновацион бошқаришнинг ташкилий-иқтисодий механизмини ривожлантириш стратегияси такомиллашмаганлиги, инновацион фаолиятни бошқариш механизмларининг

ишлаб чиқилмаганлиги, инновацион инфратузилмаларнинг етарли эмаслиги ва илмий-техникавий салоҳиятдан фойдаланиш самарадорлигининг пастлиги инновацион бошқаришнинг ташкилий-иқтисодий механизми ривожлантириш стратегияси самарадорлигини ошириш муаммоларини батафсил ўрганиш зарурлигини кўрсатади. Ушбу муаммоларни ҳал этишда Ўзбекистон Республикаси Президентининг 28.01.2022 йилдаги ПФ-60-сон 2022 — 2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегиясини «Инсон кадрини улуғлаш ва фаол маҳалла йили»да амалга оширишга оид давлат дастурида[1] «Ўзбекистон Республикасининг Инновацион ривожланиш стратегиясини ишлаб чиқиш» бўйича устувор вазифалар белгиланган. Мазкур вазифаларнинг самарали бажарилиши минтақаларда инновацион бошқаришнинг ташкилий-иқтисодий механизмини ривожлантириш стратегиясини ишлаб чиқишни тақозо этади.

Мамлакатимизда инновацион иқтисодиётни шакллантириш борасида амалга оширилаётган чоратadbирлар миллий иқтисодиётни рақобатбардошлигини ошириш, инновацион фаолиятни ривожлантириш ва амалга ошириш учун қулай шарт-шароитлар яратиш асносида аҳоли турмуш даражасини ошириш, ишсизлик муаммосини бартараф этиш, импорт ўрнини босувчи ҳамда экспортбop маҳсулотлар ишлаб чиқаришни йўлга қўйиш масаласига қаратилмоқда.

Бу эса ўз навбатида миллий маҳсулотларнинг ички ва жаҳон бозорларидаги рақобатбардошлигини оширишга, асосий макроиқтисодий ҳамда ижтимоий муаммоларни ҳал қилишга, шунингдек иқтисодиётнинг тармоқларида ишлаб чиқаришни модернизациялаш асосида барқарор ўсишни таъминлашга хизмат қилади.

Дунёда глобаллашув ва рақобатнинг кучайиши иқтисодиётни инновацион бошқариш ва тартибга солиш усуллари тақомиллаштиришнинг муҳим йўналишларидан бири сифатида майдонга чиқишини таъминламоқда. Замонавий ижтимоий-иқтисодий тизимнинг ривожланиши янгиликларга йўналтирилган такрор ишлаб чиқаришнинг инновацион йўлга ўтаётганлиги билан тавсифланади. XX асрда амалга оширилган ишлаб чиқариш ва илмий-техникавий соҳаларнинг қўшилиши ушбу ўзгаришларни белгилаб берди, бу эса ҳўжалик фаолиятининг турли тармоқларида технологик илдамликни таъминлаш имконини яратди.

Кейинги йилларда иқтисодиётнинг барқарор ривожланишини таъминлашда фан-техника тараққиёти роли юқори даражага чиққанлиги, мамлакатларда ижтимоий-иқтисодий ривожланишни таъминлашда инновацияларнинг роли ортиб бораётганлиги кузатилмоқда. Бу эса ҳар қандай мамлакатни аҳоли турмуш даражаси ва яшаш шарoитларини оширишда юқори технологияларга эгаллик даражасининг асосий омилга айланишини таъминламоқда[3].

Мамлакат иқтисодиёти ривожланишини таъминлаш ҳамда самарадорлигини оширишда табиий ва меҳнат ресурсларига нисбатан мамлакатнинг илмий-техник салоҳиятининг роли ортиб бораётганлиги кузатилмоқда. Иқтисодиётнинг самарали фаолияти асосан илғор технологиялардан фойдаланиш даражасига боғлиқ бўлиб илмий-техник ривожланишнинг асоси бўлиб қолмоқда. Иқтисодий ривожланишнинг янги сифат ҳолатига ўтиши илм талаб ишлаб чиқаришни ва инновацион фаолиятнинг аҳамиятини ошириб юборди, бу эса охир-оқибат иқтисодий инқироздан чиқишнинг ва иқтисодий ўсиш учун шарт-шарoитларни таъминлашнинг энг муҳим омиллардан бири бўлиб ҳисобланмоқда.

Иқтисодий адабиётларда “инновация” ибораси потенциал илмий-техник кашфиётларнинг янги маҳсулот ва технологияларга жорий этилиши, амалда реалликка айланиши сифатида талқин этилади. Бозор муносабатлари шакллана бошлаши билан “инновация” билан бир қаторда “инновацион фаолият”, “инновацион жараён”, “инновацион ечим” ва бошқа иборалар ҳам фаол қўлланила бошланди.

Илмий-техник ишланмалар ва киритиладиган янгиликлар илмий-ишлаб-чиқариш даврининг оралиқ натижаси сифатида намоён бўлган тарзда амалда қўллаб борилгани сари якуний натижага айланади. Илмий-техник янгилиги ва ишлаб чиқаришда қўллаш мумкинлиги инновацияларнинг зарурий хусусиятлари ҳисобланади.

Умуман олганда, кенг маънода инновацион фаолият – бу ўз ичига ижтимоий-сиёсий, иқтисодий, жамиятга оид ва ижтимоий ривожланишнинг бошқа омилларини олувчи жамият ҳаёт фаолиятининг ажралмас қисмидир. Тор маънода (иқтисодий маънода) инновацион фаолият янги илмий-техник билимлардан фойдаланган ҳолда ишлаб чиқариш омиллари ўзарo таъсирлашувининг янги даражасини таъминлашда намоён бўлади.

Инновацион фаолиятнинг моҳияти моддий ишлаб чиқаришда янгиликларни яратиш ва тарқатиш ҳисобланиб, у ўзида илмий ва ишлаб чиқариш соҳалари ўртасидаги бўғинни мужассам этиб, уларнинг ўзарo алоқадорлиги натижасида жамиятнинг техник-иқтисодий эҳтиёжлари амалда қониқтирилади.

Иқтисодиётда кечадиган инновацион жараёнларга мутахассислар ва олимлар анча илгари ўз эътиборларини қаратишни бошлаганлар. Мазкур жараёнлар нафақат бозордаги мавжуд талабни фойдали ва оқилона қондиради, балки унинг шаклланишига ҳам ўзининг ижобий таъсирини кўрсатади. Жаҳон амалиётининг кўрсатишича, инновация вужудга келаётган қарама-қаршилиқлар ва инқирозларни бартараф қилиш борасида кучли дастак вазифасини бажаради.

“Янгилик” тушунчаси динамикада ишга туширилган илғор янгиликни англатади, у уни қабул қилувчи ва ундан фойдаланувчи ташкилий тизим учун янги бўлиб ҳисобланади. “Инновация” сўзи (инглизчадан innovation) мазмуни бўйича “янгилик” тушунчасига мос тушади, у янгиликни яратишнинг, тарқатишнинг, фойдаланишнинг ривожланаётган комплекс жараёни сифатида кўриб чиқилиб, у инновацион фаолият ривожланиши ва ўсишига қўмаклашади.

Инновациялар мазмунини таърифлаш борасида адабиётларда турли хил талқинларни учратиш мумкин. Масалан, мазмун ёки ички тузилма жиҳатидан инновациялар: техник, иқтисодий, ташкилий, бошқарув ва бошқа турларга бўлинса, инновациялар кўлами (глобал ва локал), ҳаётийлик даври параметрлари (барча босқич ва босқич ости кабиларини ажратиш ва таҳлил қилиш), жорий этиш жараёнининг қонуниятга бўйсунуши ва бошқа жиҳатлари бўйича фарқланади.

Умуман олганда инновацияларни қуйидагича таснифлаш мумкин:

- ишлаб чиқаришда янги маҳсулотларни яратиш ва ўзлаштиришга, технологияни, ишлаб чиқариш жиҳозларини модернизациялашга, биноларни реконструкциялашга, атроф-муҳитни сақлаш бўйича чоратadbirlарни амалга оширишга йўналтирилган технологик инновациялар;

- ишлаб чиқариш қувватларини кенгайтиришга, ишлаб чиқариш фаолиятини диверсификациялашга йўналтирилган ишлаб чиқариш инновациялари;

- ишлаб чиқариш фаолиятини режалаштириш усуллариининг ўзгариши билан боғлиқ иқтисодий инновациялар;

- сотиш фаолиятини мақсадли ўзгартириш билан боғлиқ ижтимоий инновациялар;

- қарорларни қабул қилиш усуллариини, ташкилий тузилмаларни яхшилашга йўналтирилган бошқарув соҳасидаги инновациялар.

Инновацияларни юқорида келтирилган йўналишларда таснифланиши иқтисодиётни модернизациялаш ва диверсификациялаш шароитида минтақа ва миллий иқтисодиёт даражасида инновацион фаолиятни ўрганишнинг назарий-методологик муаммоларини кўриб чиқиш заруратини келтириб чиқаради. Бу эса бир қатор сабаблар билан белгиланади. Булар:

- ўтган асрнинг 80-90 йиллари олимлар томонидан инновация муаммоларини кўриб чиқишнинг етарли даражадаги фаол даври бўлди. Инновациялар ва инновацион жараёнларни акс эттирувчи қатор тушунчаларни тушунишнинг кўплаб ёндашувлари вужудга келди. Турлича талқин этишлардан халос бўлиш учун ушбу масала бўйича муаллифлик нуқтаи назарини аниқлаштириб олиш лозим бўлади;

- инновация тушунчасининг ўзида бир қатор ноаниқликлар ва қарама-қаршилиқлар мавжуд бўлиб, уларни “ечиш” керак бўлади, масалан “инновация” ва “инновацион фаолият” тушунчаларининг аралашиб кетиши;

- тадқиқот муаммоси бўйича, хусусан, “инновацион бошқаришнинг ташкилий-иқтисодий механизми” тушунчаси мазмунини аниқлаштириш бўйича тушунчавий аппаратни қайта ишлаб чиқиши лозим бўлади.

Инновация тушунчаси (янгилик) илмий жумлалар қаторига нисбатан яқинда, XX асрнинг 30-йилларида Й.Шумпетер томонидан киритилган бўлиб, у бевосита иқтисодий конъюнктура давларини янгиликларни доимий равишда амалга ошувчи концентрацияси ва уларнинг кейинги тарқалиши билан боғлади[6].

Тадқиқотимиз мавзусидан келиб чиққан ҳолда «Механизм» тушунчасига алоҳида тўхталиб ўтишга ҳамда уни иқтисодиётга кириб келиши ва қандай маъно англатишини келтириб ўтишни жоиз топдик.

«Механизм» тушунчаси (юнон тилидан таржима қилинганда-“машина” маъносини англатади) иқтисодиёт назарияси асосчилари томонидан механикадан киритилган. Иқтисодий адабиётда механизм деганда иқтисодий жараёнларга таъсир кўрсатиш усуллари ва воситалари йиғиндиси тушунилади[4].

Бозор механизми-бу бозор тизимига хос бўлган, бир-бирини тақозо этувчи ва биргаликда амал қилувчи иқтисодий воситалардир[5]. Булар жумласига талаб, таклиф, товар нархлари, бозор конъюнктураси, пул, фойда, зарар, фоиз, иқтисодий мажбурият, рақобат кабилар киради.

Бошқаришнинг ташкилий механизминини ташкил этувчилар (тузилмавий, ташкилий-маъмурий, информацион механизмлар) ўзига хос комплекс таъсирга эга. Асосий тавсифи бўйича уларнинг таъсири бир вақтнинг ўзида иқтисодий ва мотивацион механизмларда намоён бўлади.

Иқтисодий механизм. Биринчи навбатда иқтисодий механизм – бу ресурс таъминоти (авваламбор – молиявий, моддий-техник ресурслар), хўжалик таъминоти, хўжалик ҳисоб-китоби ва иқтисодий рағбатлантириш тизимидир. Албатта, иқтисодий рағбатлантириш (ойлик иш ҳақини, моддий рағбатлантириш ёки жазолашни ташкиллаштириш) хўжалик ҳисобининг шакли бўлиб ҳисобланса, ресурс маблағлари таъминотининг бири сифатида кўриб чиқиш мумкин, лекин тизимли кўриб чиқиш мақсадида ушбу “ўзак”ни очиб бериш мақсадли ҳисобланади.

Инновацион механизм – бу инновацион фаолиятни амалга оширишни ташкилий-иқтисодий шакли ва уни ўтказиш, инновацион ечимларни қидириб топишга кўмаклашишнинг шакли, шунингдек ушбу фаолиятни тартибга солиш ва рағбатлантиришнинг дастагидир. Конкрет функцияларни амалга оширувчи бундай механизмларнинг кўплаб турлари мавжуд. Бунинг устига, уларнинг кўпчилик қисми ёпиқ бўлиб ҳисобланмайди ва янги механизмларни вужудга келиши одатий ҳолатдир. Айтиб ўтилган механизмлар тадбиркорлик тузилмаларини инновацияларнинг ҳаётийлик давлари босқичлари билан боғлиқ ҳолатда функционал таъминотини шакллантириши лозим. Функционал таъминот остида инновацион, инвестицион ва молиявий таъминот назарда тутилади. Инновацион таъминот янгиликни самарали қидириш ва вужудга келишига ёрдам бериши керак. Янгиликнинг вужудга келиш жараёнини тезлаштиришга имкон берувчи мос равишдаги механизм кўл остида бўлиши лозим. Кейин эса янгиликларни тижоратлаштириш, уларни ишлаб чиқаришга жорий қилиш мақсадида маблағларни киритиш (инвестициялаш) учун шароитлар яратиш лозим.

Мамлакатимизда инновацион иқтисодиётни шакллантириш ва иқтисодиётни янги босқичга олиб чиқишда инновацион бошқарувни жорий қилиш, жумладан минтақаларнинг инновацион фаоллиги ҳамда рақобатбардошлигини ошириш, ҳудудий ишлаб чиқариш тузилмаларини янгилаш, табиий, минерал хом-ашё, меҳнат, инвестицион ва ҳудудларнинг бошқа ресурсларидан оқилона фойдаланишни йўлга қўйиш муҳим аҳамият касб этади.

Келтирилган фикрларнинг амалга оширилиши минтақаларни инновацион ривожлантириш(МИР)ни таъминлашга хизмат қилади. МИР ҳозирда иқтисодий тадқиқотлардаги долзарб мавзулардан бири саналади ва бу борада қатор илмий тадқиқотлар амалга оширилган[2]. Минтақаларни инновацион ривожлантириш ўз ичига жараёнлар билан боғлиқ ҳамда ташкилий ва технологик инновацияларни, шунингдек уларни минтақада инновацион маҳсулот ва хизматларни ишлаб чиқариш учун корхоналар фаолиятига тадбиқ этиш жараёнларини қамраб олади.

Дунёда глобаллашув жараёнларининг кескинлашуви мамлакат ва минтақалар иқтисодиётининг рақобатбардошлигини ошириш, уларни жаҳон бозорида рақобатбардош маҳсулотлар ишлаб чиқаришини таъминлашни талаб қилади. Шунингдек МИР глобал рақобатбардошликни оширишнинг энг муҳим шартларидан бири саналади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РУЙХАТИ:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони, 28.01.2022 йилдаги ПФ-60-сон “2022 — 2026 йилларга мўлжалланган янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисида”//lex.uz
2. Kropelnyska, S., Vusyatytska, M. (2015). Institutional and financial support for regional innovation development based on cluster approach. *Economic Annals-XXI*, 3-4(2), 37-40.; Makkonen, T., Inkinen, T. (2015). Geographical and temporal variation of regional development and innovation in Finland. *Fennia*, 193(1), 134-147.; Ng, B. K., Kanagasundram, T., Wong, C. Y., Chandran, V. G. R. (2015). Innovation for inclusive development in Southeast Asia: The roles of regional coordination mechanisms. *Pacific Review*, 29(4), 573-602.
3. Қалмуратов Б.С. Институционал ислохотлар шароитида Қорақалпоғистон республикасида инновацион бошқаришнинг ташкилий-иқтисодий механизмини ривожлантириш йўналишлари //Таълим тизимида ижтимоий-гуманитар фанлар *илмий-методологик ва илмий-услубий журнал* №1 40-50 бетлар, Тошкент – 2020
4. Райзберг Б.А, Лозовский Л.Ш., Стародубцова Е.Б. Современный экономический словарь.-М.:ИНФА-М, 2005.
5. Ўлмасов А., Ваҳобов А.В. Иқтисодиёт назарияси: Дарслик.-Т.: “Шарқ” нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси Бош таҳририяти, 2006. 275 б.
6. Шумпетер Й. Теория экономического развития М.: Прогресс, 1982-250 с.

MUSTAQILLIK YILLARIDA BUXORO VILOYATIDAGI MUASSASA MUZEYLARINING VUJUDGA KELISHI VA RIVOJLANISH TENDENSIYASI

(Buxoro davlat universiteti tuzilmasidagi “Qatag'on qurbonlari xotirasi” muzeyi misolida)

B.B. Boltayev, o'qituvchi, Buxoro Davlat universiteti, Buxoro

Annotasiya. Mazkur maqolaning tadqiqot ob'yekti Buxoro davlat universiteti tuzilmasidagi “Qatag'on qurbonlari xotirasi” muzeyining ekspozitsion, ilmiy va fond faoliyati bilan bog'liq jarayon va muammolar, muzeyning asos solinganidan keyingi takomillashuvi bosqichlarining ilmiy-amaliy asoslari hamda uning universitet taraqqiyotida tutgan o'rnini o'rganishdan iborat.

Kalit so'zlar: Boston san'at muzeyi, Chexiya, ekspozitsiya, Badiiy akademiya, Qatag'on qurbonlari, Nuroniy, Xolon universiteti, inventarizatsiya, fond

Аннотация. Объектом исследования данной статьи являются процесс и проблемы, связанные с экспозиционной, научной и фондовой деятельностью Музея жертв репрессий в структуре Бухарского государственного университета, научно-практическая основа развития музея и изучение его роли в развитии вуза.

Ключевые слова: Бостонский художественный музей, Чехия, экспозиция, Академия художеств, Жертвы репрессий, Нуруни, Холонский университет, инвентарь, фонд

Abstract. The object of research of this article is the process and problems related to the exposition, scientific and fund activities of the Museum of Repression Victims in the structure of Bukhara State University, the scientific and practical basis of the museum's development and its role in the development of the university. It consists of studying the place.

Keywords: Boston Museum of Art, Czech Republic, exposition, Academy of Arts, Victims of Repression, Nurani, Holon University, inventory, foundation

Kirish. Mustaqillik yillarida bir qator tarixchi, san'atshunos va muzeyshunos olimlar tomonidan yaratilgan muzeyshunoslikka oid tadqiqot, adabiyotlar, o'quv qo'llanma, darsliklar hamda davriy matbuot materiallari kiradi.

Mustaqillik yillarida nashr etila boshlangan «Moziydan sado» jurnali O'zbekistonda faoliyat ko'rsatayotgan muzeylarning tarixi va faoliyatini o'rganishda katta hissa qo'shayotganini alohida ta'kidlash lozim. Unda nashr etilgan qator ilmiy maqolalardan O'zbekistonda mustaqillik davridagi muzey ishini, davlat muassasalari tarixini yoritishda keng foydalanildi. Bu sohadagi muammolar bo'yicha yetakchi muzeyshunos mutaxassislar, arxivshunos va tarixchi olimlar tomonidan qator ilmiy maqolalar yozilgan. J.Ismoilova, N.Habibullayev, Q.Inoyatov, R.Almeyer, E.Rtveladze, R.Fatxullayev, O'.Yormuhammedov, L.Levteyeva, I.M.Jabborov, D.Rahimova, R.Qayumov, G.Dresvyanskaya, Sh.Vohidov va J.Yoqubov va boshqalarning ilmiy maqolalari shular jumlasidandir [1]. Ushbu maqolalarning har biri muzeyshunoslikka oid muammolarga bag'ishlangan bo'lib, muayyan bir masalani yoritgan.

Asosiy qism. 1992 yil noyabr oyida Buxoroda O'zbekistonda birinchi marta temirchilik muzeyi ochildi. 1992 yil dekabrda Samarqand viloyatining Oqtosh shahrida ochildigan xalq baxshisi Islom shoir Nazar o'g'lining Uy-muzeyi birinchi mehmonlarni qabul qildi. 1993 yil 3 sentyabrda Toshkentda o'zbek ayollari ichidan chiqqan birinchi huquqshunos olim akademika Xadicha Sulaymonova muzeyi ochildi. 1993 yil 1 sentyabrda Toshkent Davlat texnika universiteti qoshida O'zbekistonda birinchi bo'lib Politehnika muzeyi ochildi. 10 sentyabrda Toshkentda o'zbek raqqosasi Mukarrama Turg'unboyeva muzeyi, 21 sentyabrda esa Navoiy viloyatining Tomdi tumanida mashhur cho'pon, ikki marta Mehnat Qahramoni, O'zbekiston Fanlar Akademiyasining faxriy akademigi Jaboy Balimovning hayoti va mehnat faoliyati haqida ma'lumot beruvchi muzey faoliyat boshladi. Shu yil noyabr oyida Toshkentda ochildigan O'zbekiston Xalq ta'limi tarixi muzeyi o'z muxlislarini kutib oldi. Bugungi kungacha umumlashtiruvchi asarlar deyarli mavjud emas. M.Bekmurodov, M.Rashidova, R.Almeyer, L.Yu.Mankovskaya D.Kuryazova, G.Fuzailova, M.Hasanova, I.Ilatov va boshqalar yaratgan, o'zbek hamda rus tillarida chop etilgan maqola, o'quv qo'llanma va darsliklarda mustaqillik davridagi muzeylar faoliyatiga bag'ishlangan[2]. O'zbekiston muzeylariga bag'ishlangan yirik tadqiqotlar R.V.Almeyer tomonidan yaratilgan bo'lib, ularda tanlangan mavzu Buxoro muzeylari misolida ma'lum darajada o'rganilgan[3].

O'zbekiston mustaqil Respublika deb e'lon qilingandan keyin mamlakatimizning Birinchi Prezidenti I. A. Karimov rahbarligida amalga oshirilgan xayrli ishlardan biri chor va sovet mustamlakachiligi yillarida begunoh qurbon bo'lgan, o'tgan asrning 30-50 yillarida “xalq dushmani” sifatida qatag'on etilgan va shu sababli nomlari o'zbek xalqi hamda madaniyati tarixidan o'chirib yuborilgan siymolar xotirasini abadiylashtirish orqali tarixiy adolatni tiklash bo'ldi.

Buxoro Davlat universiteti tuzilmasidagi “Qatag'on qurbonlari xotirasi” muzeyi tashkil etilganligiga yaqinda 18 mayda to'rt yil to'ladi, shu vaqt mobaynida muzeyda ko'plab turli tashriflar va ma'naviy-ma'rifiy ishlar bo'lib o'tdi bular nafaqat muzey, balki universitetimiz faoliyati uchun ham ko'plab imkoniyatlarni yaratib berdi, jumladan 2019 yil 21 yanvar buxorolik ma'rifatparvar-jadid Musojon Saidjonov tavalludining 125 yilligiga bag'ishlangan Respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi o'tkazildi. 2019 yil 25 may kuni AQSH dagi Boston san'at muzeyi xodimlari Nensi Berliner va Tamil Simon muzeyi direktori A.Hamroyev bilan hamkorlikda davra suhbat o'tkazilib o'zaro fikr almashishdi. Shu yil 21 iyun kuni BuxDU katta majlislar zalida, BuxDU tuzilmasidagi Qatag'on qurbonlari xotirasi

muzeysi bilan birgalikda O'zbekiston xalq shoiri Jamol Kamolning 80 yillik yubileyi munosabati va 6 jildlik saylanmasining taqdimotiga bag'ishlangan ma'naviy-ma'rifiy tadbir bo'lib o'tdi. 2019 yil 16 sentyabr Buxoro davlat universiteti Chexiyaning Liberes texnika universiteti iqtisodiy statistika departamenti mas'ul xodimi Karina Tatek Benetti rahbarligidagi delegasiyani qabul qildi. Chexiyalik mehmonlar Buxoro davlat universiteti tuzilmasidagi "Qatag'on qurbonlari xotirasi" muzeyiga tashrif buyurib, bu yerda jamlangan eksponatlar bilan tanishdilar. Muzey xodimlari va mehmonlar o'rtasida kichik davra suhbatlari bo'lib o'tdi.

2019 yil 15 oktyabr O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 28 noyabrda «O'zbekiston Respublikasida milliy madaniyatni yanada rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida»gi qaroriga ko'ra 2019-2020 yillarda Buxoro viloyatida ushbu konsepsiyasini ijrosini amalga oshirish bo'yicha chora-tadbirlar dasturi ishlab chiqildi. Ushbu chora-tadbirlar rejasi asosida Buxoro davlat muzey-qo'riqxonasi «Ko'chma ko'rgazmalar» bo'limi xodimlari tomonidan Buxoro davlat universitetida «Moziy va bugun» deb nomlangan ko'chma ko'rgazma namoyish etildi. Ko'rgazma Prezidentimiz Sh.Mirziyoyevning 5 muhim tashabbuslari doirasidagi tadbir bo'lib, BuxDU San'atshunoslik fakulteti, BuxDU tuzilmasidagi «Qatag'on qurbonlari xotirasi muzeyi» hamkorligida tashkil etildi. Bundan tashqari ko'plab tashriflar, madaniy-ma'rifiy tadbirlar hamda ko'rgazmalar bo'lib o'tgan, shu o'rinda savol tug'iladi, muzeylar va ulardagi tashriflar, madaniy-ma'rifiy tadbirlar hamda ko'rgazmalarining universitet faoliyatidagi o'rni nimada? Ularning o'rni beqiyos jumladan "Ilmiy-amaliy muzey laboratoriya"ga keladigan bo'lsak bu muzey universitet tarixini o'zida mujassam etgan bo'lib, zero tarixiy xotirasiz kelajak yo'q ya'ni muzey universitet faoliyati uchun poydevor bo'lib xizmat qiladi va universitetda tahsil olayotgan har bir talaba qalbida faxr tuyg'usini uyg'otadi.

BuxDU tuzilmasidagi "Qatag'on qurbonlari xotirasi" muzeyi qisqa fursatlarda ko'plab yutuqlarga erishdi va universitet faoliyatiga katta hissa qo'shdi, jumladan muzey bir qator davlat muzeylari bilan o'zaro hamkorlikni yo'lga qo'ydi. Polsha, AQSH, Xitoy, BAA, Avstriya, Germaniya va Rossiya davlatlari shular jumlasidandir. Hamkorlikning amaliy jihatlari to'xtaladigan bo'lsak, muzey direktori A. Hamroyevning 2018 oktyabr oyida Polsha davlatiga, 2019 dekabrda Xitoy safari va muzey xodimi B. Qurbonovning Germaniya muzeyida amaliyot o'tab kelganligini alohida ta'kidlab o'tish lozim. 2019 yilning 30 yanvar - 3 fevral kunlari Moskva davlat xalqaro munosabatlar (MGIMO) instituti ilmiy ishlar bo'yicha prorektori Yevgeniy Mixaylovich Kojokin BuxDUga tashrif buyurib, BuxDU tuzilmasidagi "Qatag'on qurbonlari xotirasi" muzeyi fondlari va ekspozitsiyasi bilan yaqindan tanishdi. T.f.d., professor Yevgeniy Mixaylovich Kojokin tomonidan suratga olinishi rejalashtirilayotgan "Abdulloh Munzim va uning avlodlari" nomli filmda mazkur Muzey ekspozitsiyasida saqlanayotgan o'ta qimmatli suratlardan foydalangan holda, hamkorlikda hujjatli film yaratishga kelishib olindi.

Respublika Birinchi Prezidentining 1999-yil 12-mayda imzo chekkan Farmoyishiga ko'ra, mustamlakachilik davri qurbonlari xotirasini abadiylashtirish komissiyasi tuzildi.

Shu yili iyul oyida hukumat qarori asosida "Shahidlar xotirasi" xayriya jamg'armasi tashkil etildi. Natijada bo'lg'usi muzeyning ko'rgazma vositalarini shakllantirish boshlandi. 2000 yil 12 may kuni Toshkentning Yunusobod tumanida barpo etilgan "Shahidlar xotirasi" yodgorlik majmuining tantanali suratda ochilishi mamlakat va xalqning ijtimoiy, madaniy va ma'naviy hayotida ulkan voqea bo'ldi, qisqa muddatda mazkur majmua tabarruk ziyoratgohlardan, yosh avlodlarni vatanparvarlik va millatparvarlik ruhida tarbiyalashga xizmat qiladigan maskanlardan biriga aylandi. O'zbekiston Respublikasi Birinchi Prezidenti I. A. Karimovning 2001 yil 1 maydagi "Qatag'on qurbonlarini yod etish kunini belgilash to'g'risida"gi Farmoni asosida "Shahidlar xotirasi" yodgorlik majmuida "Qatag'on qurbonlari xotirasi" muzeyi barpo etildi[4]. Muzey 2002 yil 31 avgustda – mamlakatda ilk bor nishonlangan "Qatag'on qurbonlarini yod etish kuni"da tantanali ravishda ochildi. Yodgorlik majmui va muzey barpo etilgan joy XX asrning 20-yillaridan to Ikkinchi jahon urushi boshlanguniga qadar sovet davlatining jazo organlariga qatlgoh bo'lib xizmat qilgan. Toshkent shahrida otilgan qatag'on qurbonlari shu yerdagi uchta qatlgohga dafn etilganlar. Yodgorlik majmui ana shu sobiq uch qatlgoh hududlarini o'zaro birlashtirib turadi. Agar ramziy sag'ana yodgorlik majmuining memorial markazi hisoblansa, muzey binosi uning ma'rifiy markazi bo'lib xizmat qiladi.

Muzey binosi Bo'zsu bo'yida, bahavo joyda joylashgan bo'lib, bir qavatdan iborat, yerdan balandligi 20 metr, dastlabki bino bir gumbazli 400 m² hajimdagi yagona ekspozitsiya zalidan tashkil topgan. Bino atrofi 28 ta naqshinkor ustunlar ko'tarib turgan ayvondan iborat bo'lib, uning umumiy maydoni 784 m² tashkil etadi. Bino o'zbek milliy me'morchiligi an'analari asosida qurilgan. Muzeyning birinchi ekspozitsiyasi 6 bo'limdan iborat bo'lgan. 2007 yilning 31 avgustida Birinchi Prezidentimiz I. A. Karimovning muzeyga tashriflari chog'ida, ushbu muzey faoliyatini yanada takomillashtirish, qatag'on qurbonlari tarixi va achchiq qismatini yanada kengroq o'rganish va aks ettirish maqsadida unga qo'shimcha bino qurish haqida aytib o'tildi. Ajdodlarning an'analarini davom ettirish, hozirgi kunlarning qadriga yetishga, ekspozitsiyada nafaqat bugungi kun, balki kelajak uchun ham g'oyat muhim ahamiyatga ega bo'lgan hujjat va eksponatlarni ko'rsatilishi lozimligi ta'kidlandi. 2008 yil 5 may kuni davlat rahbarining "Qatag'on qurbonlari xotirasi" muzeyining faoliyatini yanada takomillashtirish to'g'risida"gi PQ-861-son Qarori qabul qilindi. Mazkur Qaror ijrosi natijasida muzeyda katta o'zgarishlar amalga oshirildi.

Muzeyning qayta ta'mirlangan va kengaytirilgan binosi qo'sh gumbazli ekspozitsiya uchun mo'ljallangan 3 ta zalidan iborat inshoot bo'lib, atrofini o'yma naqshinkor ayvon o'rab turadi. Ayvonning to'rt tarafidan 42 ta milliy naqshlar o'yilgan, bo'yi 5 yarim metrli ustunlar ko'tarib turadi. Binoning ekspozitsiya zallarining maydoni 960 m² tashkil etadi. Ayvon qismi 640 m², yer to'lasi 1568 m² tashkil etadi[5].

Muzey ekspozitsiyasi 10 ta bo'limdan iborat: "Qatag'on qurbonlari xotirasi" muzeyning yangi ekspozitsiyasini tashkil qilish jarayonida O'zR Fanlar akademiyasi, O'zR Arxiv agentligi, Kartografiya boshqarmasi, O'zbekiston matbuot agentligi, O'zbekiston milliy teleradiokompaniyasi, Madaniyat va sport ishlari vazirligi, O'zbekiston aloqa va axborotlashtirish agentligi, Vesmistr Universiteti, O'zbekiston Badiiy akademiyasi, Mudofaa vazirligi,

“Sovplastital” korxonasi bilan hamkorlikda ish olib borildi. Shu bilan birgalikda Ichki ishlar vazirligi, Milliy Xavfsizlik xizmati, Oliy sud fondlarida saqlanayotgan hujjatlardan ekspozitsiyada foydalanish uchun olindi.

Xulosa. Xulosa qilib, aytadigan bo'lsak BuxDU tuzilmasidagi “Qatag'on qurbonlari xotirasi” muzeyi ochilganligiga ko'p o'tmay, ko'plab hamkorliklarni yo'lga qo'yib universitet faoliyati yo'lida xizmatda bo'lib, uni jahon mamlakatlariga tanitmoqda. Bundan tashqari ushbu muzeylar universitet talabalarining amaliyot darslari uchun ham yaqindan ko'maklashib kelmoqda va ularda katta taassurot qoldirmoqda. Shuni ham alohida ta'kidlash joizki muzeylarimiz nafaqat universitet talabalariga balki boshqa institut talabalari, maktab o'quvchilari va turli yoshdagi qiziquvchan aholi qatlamlariga o'z faoliyati bilan xizmat qilmoqda, bu esa universitetimiz ravnaqi yo'lida katta ahamiyatga ega. Buxoro davlat universiteti tuzilmasidagi “Qatag'on qurbonlari xotirasi” muzeyi misolida mustaqillik yillarida O'zbekiston Respublikasida muzeylar faoliyati takomillashuvining ilmiy-amaliy asoslarini ochib berish, hamda ushbu muzeyning jahon muzeysunosligida tutgan o'rini yoritishdan iborat. Tadqiqot jarayonida Buxoro davlat universiteti tuzilmasidagi “Qatag'on qurbonlari xotirasi” muzeyining ekspozitsion, fond va ilmiy faoliyati mahalliy muzeysunoslik tarixida birinchi marotaba atroflicha tahlil qilindi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Альмеев Р. Музей и маркетинг. // Мозийдан садо. – Тошкент, 2005. – No 4 (32). – С. 12-13.; Дресвянская Г.Я. Музей и общество. // Мозийдан садо. – Тошкент, 2000. – No 1-2 (5-6). – С. 30-33.; Жабборов И., Рахимова Д. Замонавий музейшуносликнинг долзарб муаммолари. // Мозийдан садо. – Тошкент, 2003. – No 1 (7). – Б. 10-12.; Исмоилова Ж. Музей – тарих кўзгуси. // Мозийдан садо. – Тошкент, 2003. – No 2 (18). – С. 17-78.; Вохидов Ш., Ёқубов Ж. Кичик масканларнинг улкан вазибалари // Мозийдан садо, Тошкент, 2000. – No 2. – Б. 18-20.
2. Бекмуродов М., Рашидова М. Музейшунослик. – Тошкент, 2006. – 102 б.; Илалов И. Музееведение. – Ташкент: Мусика, 2006. – 357 с.; Фузайлова Г., Хасанова М. Музееведение. – Ташкент: Фан ва технологиялар bosmaxonasi, 2008. – 192 с.; Маньковская Л.Ю. Бухара: Музей под открытым небом. – Ташкент: Издательско-полиграфический дом имени Гафура Гуляма, 1991. – 255 с.
3. Альмеев Р. Бухара – город музей. – Ташкент: Фан, 1999. – 205 с.; Альмеев Р. Музеи Узбекистана и соци- ально- культурные перспективы их развития. – Ташкент, 2007. – 268 с. ва б.
4. <https://lex.uz/docs/-177255>
5. <https://jspi.uz/ru/31-avgust-qatagon-qurbonlarini-yod-etish-kuni/>

UO'K 902

O'RTA OSIYODA O'LCHOVSHUNOSLIK ILMINING TARIXIY TARAQQIYOTI

A.Do'stov, dotsent, Qarshi Davlat Universiteti, Qarshi

Annotatsiya. Maqolada “Metrologiya” fanining vujudga kelishi va taraqqiyoti, buyuk allomalarning shu sohaga oid ilmiy ishlari batafsil bayon etilgan.

Kalit so'zlar: metrologiya, metrik konventsia, iyyor ishlari, “yig'och”, “kurux”, “qadam”, “gaz”, “qari”, “qarish”, “shar'i”

Аннотация. В статье подробно изложено происхождение и развитие дисциплины «Метрология», а также описаны научные работы великих ученых работавших в этом направлении.

Ключевые слова: метрология, метрическая условность, “йигач”, “курux”, “кадам”, “газ”, “кари”, “карий”, “шерий”

Abstract. And development of the subject «Metrology» in the textbook, as well as the scientific works of our great thinkers in this field are described in detail.

Key words: metrology, metric convention, “yigach”, “kurukh”, “kadam”, “gaz”, “kari”, “karish”, “sherii”

“Metrologiya” so'zi grekcha metros-kenglik va logos o'qish ma'nosini bildirib, kenglik haqida o'qish, aniqroq ma'noda esa o'lchovlar haqidagi fan demakdir. Zamonaviy tarixiy metrologiya fanining vazifasi insoniyat tarixiy taraqqiyotining turli davrlarida qo'llanilgan o'lchov birliklari tarixi va ularni hozirgi davr o'lchov birliklariga muvofiqligini yoritish, ajdodlarimizning bebaho merosini kelajak avlodlarga yetkazishdan iboratdir. Tarixiy metrologiya ijtimoiy-iqtisodiy, xo'jalik, huquq, madaniy tarixni o'rganishda zarurdir. O'lchovlar rivoji avvalo jamiyatning ishlab chiqarish holatlari bilan bog'liqdir.

Ba'zi manbalarda XIX asr oxiridan metrologiya termini uchrashi qayd etiladi.

Jahon fani xazinasiga bebaho hissa qo'shgan ajdodlarimiz o'lchovshunoslik fani poydevoriga ham juda qadimdan asos solishgan. Dastlab ular kundalik ishlarida zarur bo'lgan vaqt, uzunlik, yuza, hajm va og'irliklarni o'lchash uchun kerak bo'lgan usullarni topib, ulardan amalda foydalanishgan. Hali dunyoning aksariyat qismi ilm-fandan bexabar bir paytda biz yashab turgan manzil makonda o'lchovshunoslik bilan shug'ullanuvchi kasb egalari bo'lishi bilan bir qatorda o'lchovshunoslikka oid asarlar bitilgan.

Ulug' olim Ahmad Farg'oniyning dunyoda birinchi bo'lib (861 yil) suv satxini o'lchaydigan (Miqyosi Nil) asbob kashf etganligi va uni yasab amalda qo'llab, “Quyosh soatini yasash haqida kitob” yozganligi buning yaqqol isbotidir.

“Ahmad Farg'oniyning amaliy yutuqlaridan biri uning o'rta asrlardagi asosiy astronomik asbob – usturlub nazariyasini ishlab chiqqani va shuningdek, Nil daryosida “nilomer” degan, ko'p asrlar davomida suv sathini o'lchaydigan asosiy vosita sifatida xizmat qilib kelgan mashhur inshootni yaratgani bo'ldi.

Ahmad Farg'oniy tomonidan IX asrda yaratilgan “Astronomiya asoslari” fundamental asarida olamning tuzilishi, Yerning o'lchovi haqidagi dastlabki ma'lumotlar, sayyoramizning sharsimon ko'rinishga ega ekani xususidagi dalillar mavjud bo'lib, mazkur kitob XVII asrga qadar Yevropa universitetlarida astronomiya bo'yicha

asosiy darslik sifatida o'qitib kelingan hamda Buyuk geografik kashfiyotlar davrida Kolumb, Magellan va boshqa sayohatchilarning kashfiyotlari uchun ilmiy asos bo'lib xizmat qilgan"[1].

Shuningdek, buyuk olim Abu Abdullox Muhammad ibn Muso al-Xorazmiyning algebraga oid risolasining geometriyaga doir qismi "O'lchamlar haqida" bo'lib, olim bunda uzunlik, yuza va hajmlarni hisoblash va o'lchash usullari bilan topishga katta ahamiyat bergan. Unda tanob, gaz, barmoq kabi o'lchov birliklari va o'lchov yog'ochi kabi o'lchash vositalari to'g'risida yaxshi ma'lumotlar berilib, ularni amalda qo'llashning yo'l-yo'riqlari ko'rsatilgan. Xorazmiyning "Quyosh soatlari to'g'risida risola"sida ham o'lchash sohasiga doir qimmatli ma'lumotlar keltirilgan.

Abu Nasr Forobiy ham o'zining "Kitob fi ixso al ulum va at ta'rif" ("Imlarning klassifikatsiyasi va ta'rifi haqida kitob")da mavjud dunyo, narsalarning miqdor, makon va boshqa munosabatlarini o'rganuvchi matematika, bu 7 mustaqil fanga arifmetika, geometriya, mexanika, analitika va yulduzlar, muzika, og'irlik haqidagi fanlarga bo'ladi. Fanlarga batafsil to'xtalib o'tadi va og'irlik haqidagi ilm (o'lchash haqidagi ilm) og'irliklarni aniqlash va o'lchash, bu og'irliklarni zaruriyatga qarab bir joydan ikkinchi joyga ko'chirish haqidagi masalalarni o'rganadi deb yozadi[2].

Bobokalon shoirimiz Yusuf Xos Xojibning turkiy tilda 1069-yili yozilgan "Qutadg'u bilig" asarida o'lchov va o'lchov birliklaridan foydalanibgina qolmay, balki o'lchash va iyyor ishlariga tegishli bilimlarni mukammal bilishga ham chaqirilgan.

Raiyat xaqi bor, bular uch bo'lak.
Xaqini o'tagin, bajo qil tilak.
Biri-kumush qadrin elda asra pok.
Iyor ishini doimo beboq.
Yana bir-ularga adolat yurit.
Ular o'rtasida nizoni qurit.

Iyorlar metall sofligini sinash, bozordagi tosh va tarozilarning to'g'riligini, muomaladagi oltin va kumush pullarning sofligini va og'irligini kuzatib turish kabi ishlarni bajarishgan. Yusuf Xos Xojib o'z asarida muxtasib - (arabcha - bozorlardagi narx-navo va o'lchov asboblarning to'g'riligi ustidan nazoratchi) vazifalariga ham to'xtalib o'tadi:

Qaysi elning bo'lsa ezgu sarboni
U xalq boyib, tug'ar kuni zamoni.
Yana bir toifa el posbonlari (muxtasiblar),
Ular kuchli bo'lsin, ey el sarvari
To tutsin fosiqu beboshni mahkam,
Jamoalashsin qayg'usiz, beg'am[3].

Ajdodlarimiz mahalliy o'lchov birliklariga asos solibgina qolmasdan o'lchovlarni to'g'ri qo'llanishi ustidan qat'iy nazorat ham olib borishgan. Tarixiy manbalarda tarozidan yoki gazdan xaridor haqiga xiyonat qilganlar qattiq jazolanganligi yozib qoldirilgan.

Asrlar osha o'z salobatini yo'qotmagan Sohibqiron Amir Temur tomonidan 1380-1404 yillar davomida qurdirilgan Shahrisabzdagi Oqsaroy binosi qadimgi Misr, Gretsiya va Rimdagi jahon me'morchilik madaniyatining durdonalari deb tan olingan qasrlardan, Misr exromlaridan qolishmasligi, hatto rangbarang bezaklarning, naqshlarning mutanosib ravishda yaxlit kompozitsiyani tashkil etishi jihatidan ulardan ustun turishi quruvchi mutaxassislar tomonidan ilmiy jihatdan asoslab berilgan. Mazkur bino zilzilabardoshligi bilan boshqa binolardan ustun turib, bino ajdodlarimizning matematika, geometriya ya'ni o'lchovchunoslikka oid bilimlarini o'zida muhrlab bizgacha yetib kelgan, Sharq me'morchilik san'atining ijodiy cho'qqisidir. Shuningdek tarixchi Abdurazzoq Samarqandiy 1420-1429 yillari Mirzo Ulug'bek qurdirgan rasadxona haqida quyidagilarni yozib qoldirgan: "Samarqandning shimoliy tomonida sal sharqqa og'ishgan joy tanlandi, mashhur munajjimlar bu ishni boshlab yuborish uchun yulduz ko'rsatgan xayrli kunni aniqlab berdilar. Bino qudrat asosi, ulug'vorlik negizidek pishiq qurildi. Poydevor va ustunlar tog' asosidek shunday mustahkam qilindiki, ular to mashhar kunigacha na joyidan jilar va na qular edi. Baland qurilgan bu muhtasham imorat xonalarning ichiga solingan rasm va beqiyos suratlar to'qqiz falakning daraja, daqiqa, soniya va soniyaning o'ndan bir ulushlari ko'rsatilgan yetti qavat osmon gardishi, yetti sayyora va turg'un yulduzlar tasvirlangan osmon gumbazi, iqlimlar, tog'lar, daryolar, sahrolar, xullas olamga tegishli hamma narsalar tasvirlangan edi. Shundan keyin quyosh va sayyoralarning harakatini kuzatish, ko'rganlarni yozish va qayd qilishni boshlab yuborishga farmon berildi"[4].

Zahiriddin Muhammad Boburning "Boburnoma" asarida ham masofa (uzunlik) birliklari ko'p qo'llanilgan. "Boburnoma" asarida "yig'och", "kurux", "qadam", "gaz", "qari", "qarish", "shar'i" kabi masofa (uzunlik) o'lchov birliklari haqida ma'lumotlarni keltiradi.

Zahiriddin Muhammad Bobur ham o'z asarida bozorlardagi narx-navo va o'lchov asboblarning to'g'riligi ustidan nazorat qiluvchi muxtasib haqida quyidagi ma'lumotlarni keltiradi: "Mavlona Shayx Xusayn Sulton Abdusaid mirzoga juda yaqin, donishmand, davlat ishlariga daxldor kishi bo'lib, muxtasib lavozimini hech kim undan yaxshi bajarmagan"ligini qayd etadi[5].

Fransiya kabi mamlakatlarda ham, o'rta asrlarda feodal knyazliklarda bir-biridan farq qiluvchi, turli o'lchov birliklari ishlatilgan. Sanoat inqilobi dunyo mamlakatlari o'rtasidagi savdo-sotiqning rivojlanishi turli o'lchov birliklaridan voz kechib, yagona metrik tizimga o'tishni taqozo etdi. 1875 yilning 20 mayida Parijda 17 mamlakatning diplomatik vakillari tomonidan metrik konvensiyaning hujjatlari imzolandi va bugungi kunda xalqaro miqyosda keng qo'llanilayotgan o'lchov birliklari qabul qilindi[6].

XIX asrda Rossiya O'rta Osiyoni bosib olganidan so'ng 1894 yili Rossiya hukumati rus o'lchovini Turkistonda so'zsi qo'llash to'g'risida ko'rsatma e'lon qildi. Shundan keyin qadimgi mahalliy o'lchov va o'lchov birliklariga oid barcha ma'lumotlar asta-sekin muomaladan siqib chiqarila boshladi. Xalqaro birliklar tizimi (XBT) 1960 yildan boshlab sobiq SSSRda qo'llana boshladi.

Hozirgi kunda O'zbekistonimizning kitob fondlarida saqlanayotgan 100 mingdan ziyod qo'lyozmalarni [7] varaqlasangiz albatta uzoq o'tmishda qo'llanilgan o'lchov birliklariga duch kelasiz. Biz tariximizning betakror lavhalariga haqida yozar ekanmiz Davlatimiz Rahbari Shavkat Mirziyoev ta'kidlaganlaridek: "Tarixiy merosni asrab-avaylash, o'rganish va avlodlardan avlodlarga qoldirish davlatimiz siyosatining eng muhim ustuvor yo'nalishlaridan biridir" [8].

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. "O'rta asrlar Sharq allomalari va mutafakkirlarining tarixiy merosi, uning zamonaviy sivilizatsiya rivojida roli va ahamiyati" xalqaro konferensiya materiallari. 15-16 may, Samarqand. T: O'zbekiston - 2014.
2. M. Xayrullayev. Uyg'nish davri va Sharq mutafakkirlari. T-1971.
3. Yusuf Xos Hojib. Qutadg'u bilig. T., Akademiya nashri - 2015.
4. A. Abdurahmonov. Ulug'bek akademiyasi. T: 1994.
5. Zahiriddin Muhammad Bobur. Boburnoma T: 1989.
6. A. Do'stov. Xronologiya va metrologiya. (O'quv qo'llanma) Qarshi: "Nasaf" NMIU - 2020.
7. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoevning Oliy Majlisga murojaatnomasi. 2017 yil 22 dekabr, T: O'zbekiston-2018.
8. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Islom hamkorlik tashkiloti Tashqi ishlar vazirlari kengashining 43-sessiyasining ochilish marosimida nutqi. //Xalq so'zi. 2016 yil 19 oktabr. № 206 (6641).

UO'K 93/94

TURKISTONDA QURITILGAN MEVALAR KO'RGAZMASI VA OLOVLI MEVA QURITGICH(SUSHILKALAR)LAR XUSUSIDA (XIX ASR OXIRI XX ASR BOSH LARI)

Sh.A.Hayitov, professor Buxaro Davlat Universiteti, Buxoro
J.X.Arziqulov, o'qituvchi Navoiy Davlat Pedagogika Instituti, Navoiy

Annotatsiya. Ushbu maqolada Rossiya imperiyasi mustamlakasi yillarida Turkistonda o'tkazilgan dastlabki quritilgan mevalar ko'rgazmasi, uning tartib qoidalari va olovli meva quritish texnikasi (sushilkalar) haqida arxiv manbalari asosida ma'lumot berilgan

Kalit so'zlar: meva, quritilgan meva, sabzavot, ko'rgazma, yarmarka, sushilka, konserva, sok, mexanik, bog'bonlar jamiyati, tovar, mahsulot, buyurtmachi, texnik uskuna, funt, pud

Аннотация. В данной статье на основе архивных источников приведены сведения о первой выставке сухофруктов в Туркестане в колониальные годы Российской империи, ее правилах и технике огненной сушки плодов (сушилок).

Ключевые слова: фрукты, сухофрукты, овощи, выставка, ярмарка, сушилка, консервирование, сок, механическое

Abstract. This article provides information about the first exhibition of dried fruits in Turkestan during the colonial years of Russian Empire, its rules and techniques of dried fruits (dryers) on the basis of archival sources.

Keywords: fruit, dried fruit, vegetable, exhibition, fair, dryer, canning, juice, mechanical, horticultural society, commodity, product, customer, technical equipment, pound, pud

Rossiya imperiyasi mustamlakasi yillarida shirin-shakar ho'l mevalarni tashib ketish bilan birga, ularni quritilgan, konserva va sok holatida markaziy tumanlarga etkazishga ham alohida e'tibor qaratilgan.

1870 yillardan boshlab Turkistonda meva, sabzavot va poliz ekinlarining yarmarka va ko'rgazmalari uyushtirildi. Rus matbuotida Turkistonda quruq meva chiqarish, mevalarni suniy ravishda, quritish, ulardan konserva va sok tayyorlab markazga jo'natish haqida, maqolalar e'lon qilinganligi bu sohaga qiziqish ko'chayib borganligidan dalolat beradi [1].

Imperiyaning Turkiston qishloq xo'jaligi uyushmasi va erkin iqtisodiy jamiyati meva va sabzavotlarni quritilgan yoxud konserva holatida istemolchi savdogarlarga taqdim etish, xorijda ularni targ'ib qilish maqsadida ko'rgazmalar tashkil etgan.

Ko'rgazmada ishtirok etadiganlar uchun maxsus qoidalar ishlab chiqilgan. Ushbu qoidaga asosan:

1. Har bir mavaning (donakli, donaksiz) turi va navi 5 funtdan [2], sabzavot va qo'ziqorinning har bir quritilgan navidan 2 funtdan, ko'katlarning har bir navidan 3 funt miqdorda namunalari ko'rgazma ishtirokchi tomonidan taqdim etilgan.

2. Konserva va sok qilingan, pavidlo, fyuri holatida quritilgan sabzavot va mevalardan ikki nusxada tayyorlanadi va bir nusxasi ekspertiza uchun taqdim etiladi.

3. Barcha namunalar qadoqlangan qutilarga va yashiklarga solingan holda yoxud tunika va shisha bonkalarga taqdim etilishi kerak.

4. Taqdim etilgan quritilgan meva va sabzavotlar ko'rgazma ishtirokchisiga tegishli bo'lib, ularni xaridorlarga sotishi mumkin. Ko'rgazma savdosidan kelgan mablag'ning 10 foizi ko'rgazmani tashkil etish xarajatlari uchun ajratilgan.

5. Ko'rgazmada quritilgan meva, sabzavot va mevalardan marmelad, pavidlo, pastila kabi boshqa mahsulotlar ham olib chiqish mumkin.

6. Ko'rgazmada mevalarni quritishda qo'llanilgan sushilka (olovli quritish mashinasi) asbob-uskunalar, texnik vositalar ham olib chiqiladi. Shuningdek ularni ulgurji va yakka tartibda sotishga ruxsat berilgan.

7. Eng sifatli mahsulotlar uchun Imperator Erkin iqtisodiy jamiyati tomonidan medal' bilan taqdirlanadi.

8. Ko'rgazma uchun tavarlar o'n besh kun oldin imperiya Erkin iqtisodiy jamiyatiga taqdim etilishi kerak. Quritilgan meva va sabzavotlardan namunalar Sankt-Peterburgga jo'natilishi zarur bo'lgan [3].

Quritilgan meva va sabzavotlarning ko'rgazmasini tashkil etishda dastlab mahalliy aholi vakillariga ishtirok qilish uchun ruxsat bo'lmagan. Hatto 1890 yil 31 oktyabrda tashkil etilgan quritilgan mevalar va sabzavotlar ikkinchi ko'rgazmasida faqat rus ishlab chiqaruvchilarining mahsulotlari namoyishiga ruxsat beriladi" deb qayd etilgan [4].

Bu davrda Turkistonga "Karusel" markali sushilka(olovli meva quritgich) ko'plab keltirilib, unda meva va sabzavotlarni quritish bir necha soatda amalga oshirilgan. Biroq quyosh nurida tabiiy quritish bir yarim ikki haftaga qadar cho'zilsada, bunday quritilgan meva va qoqilar ekologik toza va sifatli bo'lgan.

Sushilkalar yordamida meva va sabzavotlarni quritish tez amalga oshirilishi, quritilgan mevalarga talabning kuchliligi bunday apparatlarga ehtiyojni ko'chaytirgan. Shu sababli Rossiya orqali Turkistonga Amerika va Evropa mamlakatlaridan sushilkalarni yangi markalarni keltirish hatti-harakatlari kuchli bo'lgan.

1904 yil dekabrda AQSHning Kaliforniya shtatiga qishloq xo'jalik yangi texnikalari bilan tanishish va ularni xarid qilish uchun yuborilgan A. Kunishtovich Amerika meva quritish mashinasida quritilgan mevalarning namunasini Turkistonga yuborgan. AQSH sushilkalari katta va kichik sushilkalardan iborat ikki turda bo'lib, ularning narxi 400 rublgacha haqida A. Kunishtovich tomonidan xabar qilingan [5].

Turkistonda meva va sabzavot quritish korxonasiga Rossiya imperiyasi Bog'bonlar jamiyati bo'limi 1890 yilda quritish uchun 52 pud 0,3 funt (1pud 16 kg) olma, 12 pud 0,7 funt nok, 95 pud 20 funt qovin, 29 pud 14 funt turli navli qaroli, 3 pud 22 funt shaftoli, 49 pud 32 funt o'rik, 16 pud 25 funt rus gilosi, 4 pud 19 funt Buxoro gilosi, 3 pud 20 funt vino bo'ladigan har xil mevalar, jami: 267 pud 18 funt mevalarni taqdim etgan. Ushbu mevalarning 207 pud 26 funti Bag'bonlar jamiyati hisobi bo'limidan, 61 pudi aholiga tegishli edi [6].

267 pud 18 funt mevani quritish harajatlari 44 rubl 40 koopeykani tashkil etib, 29 rubl korxona g'aznasiga foyda sifatida tushgan. Meva quritishdan olinadigan daromad yuqori bo'lmay, atrofdagi aholiga meva quritib berish imtiyozli narxda edi. Ikkinchidan sushilkalarni texnik vositalar bilan ta'mirlash va tamirlash ishlari bahosi yuqori bo'lgan.

Tadqiqot davomida amin bo'lindiki, 1891 yilda korxonaga meva quritish buyurtmachilar yilning oylari bo'yicha buyurtmalar berib borilgan. Jumladan yuqorida qayd etilgan yilning iyun oyida - 39 pud 25 funt, iyulda - 71 pud 18 funt, avgust oyida - 62 pud 0,3 funt, sentyabrda - 34 pud 20 funt meva va sabzavotlar quritish uchun keltirilgan [7]. Sushilkaning bir martalik ta'miri uchun o'rtacha 5 rubl 50 koopeykadan 8 rublgacha talab qilingan. Agar sushilka yangi texnik vositalar bilan ta'minlangan bo'lsa, uning bir martalik ta'mir uchun o'rtacha, 2 rubl 50 koopeyka sarflangan [8]. Ta'kidlash joizki, 1890 yil 31 oktyabrda turkiston bo'limi meva va sabzavot qurituvchilar jamiyati 2-ko'rgazmaning bronza medali bilan taqdirlangan [9].

Olovli mava quritgich (sushilka)larni ishlatish, ularni ta'mirlash, sifatli mahsulot olish kabilar uchun mutaxasislarni o'qitish ham yo'lga qoyilgan. Bu sohada tahsil oladiganlar organik va noorganik moddalar hisoblangan spirt, kraxmal, shakar, sirka haqida ma'lumot olganlar. Ularga amerika, nemis, franso'z meva quritish pechlarini ishlatish o'rgatilgan.

Shuningdek bunday o'quvchilarda jyaga, vistlyasiya, ekspremental pechlar, mevalarni tozalash asbob-uskunalar haqida saboq berilgan. Keyinchalik bu mutaxasislar sushilkalarning mexanigi, ishlatuvchisi sifatida faoliyat yuritdilar.

Biroq bunday texnik bilimlar mahalliy aholi vakillariga emas, ko'chirib kelingan rus fuqarolariga o'rgatilardi. Mahalliy aholi farzandlari yuk ko'tarish va tashish bilan bog'liq qora ishlarda ishlatilgan.

Xullas, ko'rgazma va yarmarkalarga sifatli, bozorbop tovar va mahsulotlarni chiqarish aholining Turkiston meva, sabzavot va poliz ekinlari targ'ib qilingan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. O'zMA U-103 fond, 1-ro'yxat, 12 yig'ma jild, 5-6 varaqlar
2. O'zMA U-103 fond, 1-ro'yxat, 12 yig'ma jild, 6 varaq
3. O'zMA U-103 fond, 1-ro'yxat, 12 yig'ma jild, 5, 6, 7, 9 varaqlar
4. O'zMA U-103 fond, 1-ro'yxat, 39 yig'ma jild, 12-13 varaqlar
5. O'zMA U-103 fond, 1-ro'yxat, 39 yig'ma jild, 13-14 varaq
6. O'zMA U-103 fond, 1-ro'yxat, 39 yig'ma jild, 13- varaq
7. O'zMA U-103 fond, 1-ro'yxat, 39 yig'ma jild, 18- varaq
8. Верховский Вывоз сушеных фруктов и виноградного вина//Туркестанский сборник, Том 536

UDK 93/94

"VIEWS ON THE MUSLIM" RENAISSANCE AND STEPS FOR THE THIRD RENAISSANCE

Z.U. Khaydarov, Ph.D., doc., Namangan State University, Namangan

M.H. Rustamaliyev, master, Namangan State University, Namangan

Annotatsiya. Ushbu maqolada "Musulmon Renessansi" tushunchasi haqida fikr yuritilgan. Mamlakatimda hozirgi kunda yoshlarga berilayotgan imkoniyatlar natijasi o'laroq "uchunchi renessans" poydevori bunyod etilayotganligi tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: Renessans, repessanizm, nanotexnologiya, sun'iy intellekt, mahdudlik qobig'i, tolerantlik, mahdudlik, averroizm, mutaraqqiy, mutakallim

Аннотация. В данной статье рассматривается понятие “мусульманский ренессанс”. Анализируется, что в моей стране закладывается фундамент “Третьего Возрождения” в результате возможностей, предоставляемых молодежи сегодня.

Ключевые слова: Ренессанс, репрессивность, нанотехнологии, искусственный интеллект, оболочка ограничений, толерантность, ограничения, аверроизм, прогрессивность, мутакаллим

Abstract. This article discusses the concept of the “Muslim Renaissance”. It is analyzed that the foundation of the “Third Renaissance” is being laid in my country as a result of the opportunities provided to young people today.

Keywords: The renaissance, repressionism, nanotechnology, artificial Intelligence, shell of limitations, tolerance, limitations, averroism, progressive, mutakallim

“Renaissance” literally means “rebirth” in French. As a term, it has a much broader meaning: in culture, science, art, education, and society in general, it revives and develops rapidly after a long period of stagnation, and the system of social consciousness and values enters a new qualitative stage. The term was first used in Europe after the Middle Ages to refer to the period of development in the 15th and 16th centuries. This social phenomenon, called the Renaissance, was translated into Uzbek as the Renaissance.

The Republic of Uzbekistan is currently laying the foundation for the “Third Renaissance” as a result of the opportunities provided to young people. Any great plan, any great idea, becomes vital and real only if it is directly connected with human needs, the improvement of life, the increase of freedom, and spiritual maturity. Otherwise, it will remain as an airy dream.

The Republic of Uzbekistan, under the leadership of President Sh.M. Mirziyoyev, is entering the Third Renaissance. To this end, the education system is being radically reformed. In his Address to the Oliy Majlis on December 29, 2020, the President of the Republic of Uzbekistan said: “We have set ourselves the great goal of building the foundations of the Third Renaissance in our country, We need to create an environment and conditions that will bring up Ibn Sina, Mirzo Ulugbek, Navoi and Babur. At the same time, first of all, the development of education and upbringing, healthy lifestyle decisions, the development of science and innovation should be the main pillars of our national idea”.[5, p. 2]

In 1909, Adam Metz, a Swiss orientalist and one of the most prominent representatives of the Renaissance movement, published a fundamental work, The Muslim Renaissance. Since then, ideas and studies have emerged that the Renaissance was not just a European phenomenon, but that the peoples of the East experienced it earlier than the Europeans. Adam Metz’s book is an important fundamental study that sheds light on almost all aspects of the social life of the peoples of the East based on historical sources. The book acquaints the reader with the material culture of the medieval Arab Caliphate, the most diverse aspects of social and cultural life, as well as the period of rapid development of science, philosophy, literature, advanced humanist ideas, intellectual and creative activity.

When we talk about this work by Adam Metz, we should also mention his name. The author calls it the “Muslim Renaissance”, the “Islamic Renaissance” and the question is, what kind of Islamic Renaissance can we talk about? The author did not have time to prepare the title of the manuscript for publication, nor to prepare a description of the content of the work. The lack of a title for Adam Metz has led him to accept it as the history of the Muslim Renaissance. If we focus on the use of the term “Renaissance”, this term is used only here. From this it can be deduced that the omission of the title of the work caused everyone to write differently about this book by Adam Metz. But the concepts of the “Western Renaissance” and the “development of Muslim culture” are largely similar. That is why the book is called The Awakening of the Islamic World.[1, p. 230]

Naturally, after the publication of this work by Adam Metz, it caused a lot of controversy among scientists, experts and non-experts, orientalists and other professionals. In particular, the publisher of Adam Metz, Academician I.Yu. Krachkovsky, said: “The complete collapse of the Khilafah, and at the same time the greatest flourishing of Arab culture, as one of Adam Metz’s disciples put it, is the Renaissance of Islam” and the Egyptian historian Ahmad Amin. The value of the book is that it uses a lot of resources and very little authorial intervention.” It is known that before I.Yu. Krachkovsky, Russian and Western European oriental studies considered only medieval Arabic literature worthy of study. I. Yu. From the second half of the 19th century onwards, Krachkovsky began to study regularly, correctly assessing the specific significance of the new Arabic literature that was developing. Its national heritage serves as a foundation for the study of literary processes in the Arab East. [9, p. 3-4]

In short, the Muslim Renaissance was the last work of Adam Metz, to whom he devoted his entire life. The Metz died in December 1917 before retiring, and the book was published in 1922. Although Adam Metz simply limited the scope of his work, both regionally and chronologically, in the process of writing this book, we always refer to his works because history testifies to the value of his works.

Western literature refers to the 15th and 17th centuries as the Renaissance, a period of rapid cultural upheaval in Europe. For example, Joseph Ernest Renan, a 19th-century French scholar, said, “The age of absolute systems is over. In the past, every scientist had his own system, for which he lived and gave his life if necessary. Now we can study them all one by one or on a single sheet”. [2]

The great Russian orientalist NN Konrad points out that the Renaissance began in China in the 7th and 8th centuries and continued in India in the 8th century. It extends the Middle East Renaissance to the time of Alisher Navoi. Jawaharlal Nehru had also described Bobur as a typical representative of the Renaissance. In Discovery of India, he states that “the name of the great conqueror Timur became an epic in languages”, “After Timur’s death, his successors showed a tendency to patronize art rather than military affairs, and in Central Asia”. The Timurid period has begun.

Nehru appreciates the scientific and cultural heritage of the people of Uzbekistan. Well-known Uzbek scholars Al-Khwarizmi, Abu Ali Ibn Sino, Al-Beruni, Z.M.Babur and other scholars are honored. He praised the scientific and historical significance of the great encyclopedist Abu Rayhan Beruni's work "India" and spoke about it with respect and reverence. "Beruni", says Nehru, "studied Sanskrit to study Greek philosophy. Beruni compared Indian and Greek philosophies and was amazed at their commonalities. While Beruni's book is full of evidence, it shows that scientists have continued their work despite war, looting, and genocide". [3, p. 151-152]

In the early Middle Ages, along with the exact sciences such as mathematics, astronomy, physics, chemistry, geodesy, pharmacology, medicine, created by our great ancestors in the fields of history, geography, philosophy, culture and art, architecture, great scientific ideas and discoveries marked a turning point in the development of world science and civilization.

From the 15th century, the Renaissance moved to Europe. By this time, Europe had translated the works of Islamic scholars, including Khorezmi, Beruni, Fergani, and Ibn Sina, into Latin for 300-350 years.

Unfortunately, in the 30s and 40s of the 16th century, traditional society in Central Asia was firmly established. The social need for scientific and artistic research has declined. Serving in the face of past achievements, trying to idealize them and just repeat them, a negative attitude to the news has formed. Gradually, a deep recession and crisis began. They joined us due to unfavorable socio-economic, political, religious and ideological, regional conflicts and divisions, and led to the loss of our national independence in the second half of the 19th century. The Jadids were the first in Turkestan to draw a profound historical conclusion from the past. The reforms they proposed were aimed at reviving the nation and turning it towards development. However, the dictatorial government stifled the Jadid movement. The news of European culture, the changes in the Middle East, the colonial policy of the local people in Turkestan culture, intensified the enlightenment movement against discrimination. The issues of new education, new school, new education, its management, cultural propaganda, organization have come to the fore. [6, p. 321]

After gaining independence, the Republic of Uzbekistan first had to deal with national revival for a quarter of a century. Now that we have moved from a national revival to a national upsurge, the head of state has set a strategic goal of achieving the Third Renaissance. Indeed, historically, we have experienced two Renaissances: the first in the IX-XII centuries, the second in the last quarter of the XIV century - the first quarter of the XVI century. In the First Renaissance, great geniuses such as Fergani, Khorezmi, Farobi, Beruni, Ibn Sino, Yusuf Khas Hajib, Mahmud Kashgari, Mahmud Zamakhshari, great muhaddiths - Bukhari, Termizi, mutakallims - Moturidi and Abul Muin Nasafi and other famous secular scholars illuminated.

In the Second Renaissance, Ulugbek, Giyosiddin Jamshid Kashi, Qazizoda Rumi, Ali Kushchi, Lutfi, Jami, Navoi, Behzod, great architects, composers, painters and historians came out and created works that still amaze the world today.

During both Renaissances, we were one of the most advanced nations in the world. If we want to reach that level again, we have to do the Third Renaissance.

A national idea is, in fact, a concept or slogan that expresses in a few words or phrases the ultimate goal of a particular nation. He unites and mobilizes the people for that purpose. The people coordinate all their efforts, aspirations and creative activities. If necessary, it will radically reform its economic and social relations, the country's legal, political and ideological foundations, and the education system. One of the main tasks of the national idea is, first of all, to preserve and strengthen the unity of the people, the territorial integrity of the country. Second, it defines in general the highest goals, development goals and objectives of the nation. The national idea can be expressed in different terms. But regardless of the form of expression, it must show the people the future, the social purpose.

In the first years after Uzbekistan's independence, the slogan "Uzbekistan - a country with a great future" was promoted. In practice, it serves as a national idea and plays a major role in uniting and mobilizing the people. The emphasis in this attractive slogan was not on society, but on the state. Later, when the form of the national idea was improved, the phrase "Free and prosperous homeland, free and prosperous life" was put forward. The emphasis was not on the political organization (state), but on freedom and prosperity for everyone, regardless of political or ideological views, for the Motherland and for the individual and society, which will never be indifferent. Such a conceptual expression of the national idea has become more perfect.

However, it has not taken a responsible approach to disclosing its content and the tasks for its implementation. In particular, it was not linked to the directions, areas, different stages of reform, current and potential problems. As a result, it remained at the level of an ideological call, a dry slogan. Its influence on people gradually waned as it moved away from specific problems and tasks.

It is difficult to give a definite answer to the question of whether the "Free and prosperous Motherland, free and prosperous life", which was met with great interest and benevolence, has a real impact on our economic, socio-political and spiritual life today. In order to revive the national idea, it is necessary to enrich it with the idea of the Third Renaissance. Only by realizing the Third Renaissance can we build a free and prosperous life in a free and prosperous Motherland. Or, more conveniently, it is appropriate to declare the achievement of the Third Renaissance as a new expression of the national idea.

The national idea represents the highest strategic goal, not the current one. In this sense, the idea of the Third Renaissance is very suitable for the pursuit of the future. The mobilization power of this idea, in general, has a very high ideological potential. At the same time, the glorious pages of our past are connected with the creative and creative potential of our great ancestors. On the path to the New Renaissance, the Uzbek people must not be distracted by

various petty, temporary issues, sectarianism, localism, separatism, and various forms of ideological bigotry. We have no right to forget history lessons.

The idea of the Third Renaissance is close to our national spirit and the aspirations of our people. After all, the people desperately want the river that used to flow to flow again.

First of all, it is necessary to clearly explain the content of the concept, to bring it to the attention of all segments of the population, especially young people. It is necessary to summarize what our ancestors achieved during the Renaissance, their contribution to world civilization, the achievements of other nations and regions, one of the world's leading cultures, science, art and literature, and advanced social ideas.

The causes of the crisis must also be objectively analyzed. Although the Great Silk Road was halted due to great geographical discoveries, it was subjected to internal and external conflicts, disputes, divisions and divisions into three states. were the main causes of the crisis. In order to learn from history, to draw appropriate conclusions, these must be brought to the attention of young people, the population. We are more proud of the achievements of our earlier awakening periods and, for some reason, reluctant to talk about the causes of their crisis.

It is expedient to evaluate the historical conditions and requirements of the First and Second Renaissances and to prove that the historical conditions and requirements of the New Renaissance are completely different.

The Third Renaissance coincided with the Fourth Industrial Revolution. For this reason, it requires, first of all, a technological revolution, a highly developed digital smart (smart) economy. In turn, the transition to a digital, smart economy requires a gradual modernization, automation and robotization of production. At what stage should this process be carried out in Uzbekistan, and how should it be ideologically linked with the idea of a new Renaissance? Due to the need for scientific, technological and technological support, all levels of education must be constantly reformed.

The previous two Renaissances were based on a strong spiritual and ideological basis, first of all on the basis of high morality, justice, thirst for knowledge and tolerance. Islam prioritizes honesty and integrity, fairness and justice, and scientific and practical activism.

The Baitul Hikma, the Khorezm Mamun Academy, and the work of scholars in the Islamic world in general are the most striking examples of international scientific integration at that time. We cannot succeed in the Third Renaissance without a thorough study of the spiritual foundations and causes of the First and Second Renaissances, as well as the subsequent crisis. Even today, we must be characterized by ideological and scientific tolerance, thirst for knowledge, truth, complete denial of national limitations and ideological bigotry.

From the above, it is clear that the Third Renaissance requires us to be more deeply integrated into the international community in the fields of science, technology, information, culture and economics. But we must preserve our identity, our language, our national identity, our spirituality. This means paying close attention to the education system.

Every society nurtures the person it needs. It has a number of ethical, religious, professional, legal and other requirements based on its level of development and trends. The ultimate goal of the development of society is also the human being, his prosperous, free and safe life. A person who fully meets the needs of society has been called differently at different times. Yusuf Khas Hajib called him a "tugal er" [7, p. 45], mystics a "perfect man" and Farobi a "noble man". [8] After independence, we began to use the terms "perfect man" for the individual and "harmoniously developed generation" for the younger generation. That's not the point. No matter what quality we use, in educating the future man, we must first of all take into account the trends of social development and, at the same time, the characteristics of our national spirituality. Therefore, we need to model in advance the requirements of the "fourth industrial revolution" based on artificial intelligence and high technology, and adapt the education system to them.

In order to preserve our national identity, we need to find optimal ways to adequately teach our native language, history, literature and art. Our traditions also need to be improved and modernized. There must be a shift in social consciousness, in people's behavior, and new ideals and values must be established.

The teaching of the Third Renaissance and its dissemination to the general public require extreme caution and non-exaggeration. There is a flaw in the ideological work left over from the Soviet era: we turn the propaganda of any idea into a campaign.

In this regard, the first Eastern Renaissance in the history of the world - the so-called Muslim Renaissance in the Middle Ages and beyond, the invaluable contribution of the great scholars and thinkers to the development of world science and culture, the sacred religion of Islam. his contribution is rightly recognized by the world scientific community. In particular, the Mamun Academy, established in Khorezm in the IX-XI centuries, and the Baghdad Academy, known as the "House of Wisdom", the scientific school of Mirzo Ulugbek, formed in Samarkand in the XV century. The scholars who have worked in the past, the scholars who have created unique works on the deep study and promotion of the essence of Islam in our country, have become famous all over the world. [4]

To achieve this goal, the young people of Uzbekistan must set great goals, create ample opportunities for them to achieve them and provide them with all possible assistance - the highest priority of the Uzbek people. Only then will Uzbekistan create a third renaissance and become a great and powerful force that will realize the age-old dreams of the Uzbek people.

REFERENCES:

1. Адам Мец. Мусульманский ренессанс. Изд-во "Наука". Главная редакция Восточной литературы, М., 1966, 230-бет.
2. Renan "Dialogues fragments philosophiques" – "Falsafiy dialoglar va parchalar". F., 1876, VIII-IX.
3. Жаҳон адабиёти журнали. Масъул муҳаррир: Темир Ғиёсов. Т., 2009, 11-сон. 151-152-бет

4. Resolution of the President of the Republic of Uzbekistan Sh. Mirziyoyev dated June 23, 2017 No. PQ-3080.
5. Address of the President of the Republic of Uzbekistan Shavkat Mirziyoyev to the Oliy Majlis. People's word. December 30, 2020 №276. Page 2
6. Ma'naviyat yulduzlari. Mas'ul muharrir: M.M.Xayrullayev. T.: A.Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 199., 321-bet
7. Yusuf Xos Hojib. Qutadg'u bilig. Hozirgi O'zbek tilida bayon qiluvchi va so'zboshi muallifi BoqijonTo'xliyev, T., 2014, 45-bet.
8. Komilov N. Komil inson haqida 4 risola, T., "Ma'naviyat", 1997.
9. Akbarova M.H. Yangi davr arab adabiyoti. T., 2009, 3-4-bet

UO'K 93/94

GELMUT KOL: GERMANIYA BIRLASHUVIDAGI METIN IRODA**A. Teshayev, magistrant, Buxoro Davlat Universiteti, Buxoro**

Annotatsiya. Ushbu maqolada ikkinchi jahon urushidan so'ng okkupatsion hududga aylantirilgan, keyinchalik bo'lib yuborilgan ikkala Germaniya davlatlarining birlashish jarayoni, muammolar va ushbu jarayonda GFR Kanseri Gelmut Kolning tutgan o'rni to'g'risida ma'lumotlar berib o'tilgan. Shuningdek maqolada Gelmut Kolning birlashgan Germaniyada siyosiy, iqtisodiy, moliya- kredit va axloqiy masalalarini hal qilishga bo'lgan yondashuvini chuqur tahlil qilishga urinib ko'rdik.

Kalit so'zlar: Germaniya Federativ Respublikasi, Xristian Demokratik Partiyasi, Germaniya Demokratik Respublikasi, Gelmut Kol, Xonneker, Shtazi

Аннотация. В данной статье представлена информация о процессе воссоединения двух германских государств, которые после Второй мировой войны были превращены в оккупированные территории, а также о проблемах и роли в этом процессе канцлера Гельмута Коля. Также в статье мы попытались глубоко проанализировать подход Гельмута Коля к решению политических, экономических, финансово-кредитных и нравственных вопросов в объединенной Германии.

Ключевые слова: Германская Федерация, Христианско-демократическая партия, Германская Демократическая Республика, Гельмут Коль, Хоннекер, Штази

Abstract. This article provides information about the process of reunification of the two German states, which were turned into an occupied territory after the Second World War, and about the problems and the role of Chancellor Helmut Kohl in this process. Also, in the article, we tried to deeply analyze Helmut Kohl's approach to solving political, economic, financial-credit and moral issues in united Germany.

Keywords: Federal Republic of Germany, Christian Democratic Party, German Democratic Republic, Helmut Kohl, Honneker, Stasi

XX asrda dunyo ko'plab buyuk insonlarni ko'rdi. Shunday shaxslar bo'ldiki, ularning kasriga insoniyatning salmoqli qismi qirilib ketdi. Yana shunday insonlar bo'ldiki, o'z ajdodlarining xatosini to'g'irlash va millatning ertangi kuni deb yonib yashadi. Ana shu insonlardan biri, mashhur nemis kansleri, Angela Markel aytganidek: "Buyuk yevropalik va nemis xalqi birligini taminlagan buyuk inson" Gelmut Kol edi.

Gelmut Kol og'ir hayotiy yo'lni bosib o'tdi. U Bovariya moliya boshqarmasi amaldori xonadonida tug'uldi. Uning dunyoqarashi konservativ burjua va katolik diniga etiqod bilan shakllangandi. Gelmut 1936 yilda Lyudvigshafen boshlang'ich maktabiga, so'ngra 1910-yil gimnaziya bordi. Ikkinchi jahon urushi boshlanishi bilan uning otasi va katta akasi urushga ketdi. 1944-yilda u shaxar o't o'chirish bosh boshqarmasiga ko'ngilli bo'lib yozildi. Keyin esa o'zi kabi yosh bolalar qatorida Gitleryugen tashkilotiga a'zo bo'ldi. Gelmut Kollning siyosiy dunyoqarashi 1942-yilda Lyudvigshafenda bombardimonga uchragan uy ostidan o'z qo'shnisini olib chiqish paytida shakllandi. Ya'ni og'ir ahvolda qolgan insonlarga yordam berish hislati uning hayotiy maslagiga aylandi. Urushdan so'ng u o'qishni davom ettirib 1950-yilda o'qishni tamomladi. Biroq urushdan keyingi og'ir iqtisodiy sharoit paytida u pul topish uchun ko'plab ishlar qildi. Avvaliga quyonxonada, keyin esa ipakchilik korxonasida ishladi. Ishdan so'ng kechki smenada qurulishda yuk tashuvchi va yuk mashinasi xaydovchisi bo'lib ishlashga ham majbur bo'ldi. Biroq u hayotiy maslagidan bir qadam ham orqaga qaytmadi.

Uning siyosiy faoliyati maktab davridagi Xristian demokratik ittifoqi (XDI) ga a'zo bo'lishidan boshlangan. Koll 1946-yilda ona shaxri Lyudvigshafenda "yoshlar ittifoqi"ning rahbari b'ldi. 1950- yilda u Frankfurt Universitetining yuridik fakultetiga o'qishga kirdi. So'ngra 1951-yilda Geydelberg universitetida o'qidi [1]. U yerda tarix va siyosiy fanlardan saboq olgan. Bitirgach Alfred Veber nomidagi institutda ilmiy hodim bo'lib faoliyat yuritdi. 1958-yilda falsafa fanlari bo'yicha doktorlik ishini yo'qladi. Shundan so'ng u Lyudvigshafendagi litiy zavodida direktor o'rinbosari bo'lib ishladi. 1959-yilda u ximik zavodlar ittifoqining maslahatchisi bo'ldi. Aynan shu davrlardan Gelmut Kolda tashkilotchilik, boshqaruv va ish yurita olish qobiliyatlari yuksala boshlagan. Shu vaqtdan boshlab u rahbarlik imidjini shakllantira oldi. G.Kol o'zining halolligi hamda barcha ishlarni ko'ngildagidek bajarishi bilan ajralib turar edi. Biz uning siyosiy portretini chizishda aynan shu holatlarga ko'p etibor beramiz, chunki bunday xususiyatga ega bo'lgan shaxslar siyosiy maydonda unchalar ham salmoqli emas. Gelmut Kolning jamoa bilan ishlay olish qobiliyati ham taxsinga sazovor bo'lib, yutuqlarini bir o'ziniki deb emas, balki butun jamoaniki deb elon qilar edi. Doim jamoa u bilan faxrlanar edi.

Kol siyosiy faoliyatini Universitetda o'qib yurgan vaqtda ham davom ettirgan. U 1953-yilda XDI ning "Reynland-Pfalse"sida boshqaruv azosi bo'ldi. 1959-yilda G.Kol ona shaxri Lyudvigshafenda partiya boshlig'i boldi.

1960-1969 yillarda esa partiyaning shaxar boshqarmasida rahbar bo'lib ishladi. Aynan shu davrlardan boshlab, unda Germaniyaning birlashtirishda, orzudan yuqoriroq tuyg'ular paydo bo'ldi. Bu ishtiyoq uni doim olg'a boshlagan va har on o'ylantirar edi. albatta taqdimning o'zi ham uni siylagan. Yuqorida aytib o'tilayotgan, Gelmut Kolning kichik siyosiy faoliyatidagi bu haqida so'zlab beradi. Mashhur nemis tarixchisi Verner Mazer aytganidek: “Kol GFR da Germaniyaning birlashtirish harakatini keltirib chiqardi. Uning vatanparvarlik hislati Berlin tomonidan ham tan olinib, nemis davlati tuzish g'oyasini faqatgina ikki xalq birdamligi asosida yaratilishini anglatadi”[2]. Yana bir tarixchi Kristian Xakke aytgan edi: “Yangi kansler faqatgina Kosmopolet emas, tashqi siyosat uning hohish idrokida uncha aks etmasda lekin Gelmut Koll GFR ning tashqi siyosati asoslarini his qilib, shu asosda ish olib bordi”[3]. U 1960-yilda tarjimon qiz Hennelore Renner ga uylandi. Ular 1948-yiladayoq tanishgan edilar. Nikohdan ikki o'g'il dunyoga keldi. 2001-yil 5 iyulida Hennelore Renner xonim 68 yoshida allergiya kasalligidan vafot etdi. “Bu kunni hayotidagi yorug'lik so'ngani, bunday nufuzli lavozimlarga va buyuk ishlarga o'z rafiqamsiz erisha olmagan bo'lardim”- deb eslaydi Koll.

Gelmut Kol, ruhiyat va qarashlariga ko'ra, neokonservativ mafkuraga yaqin bo'lgan xristian demokratiyaning yangi konsepsiyasini ishlab chiqarayotgan siyosatchilarga rahbar edi. Germaniyaning yangi konservatorlari Erxard tomonidan ishlab chiqilgan ijtimoiy bozor xo'jaligining klassik tamoyillariga tayanar edilar. G.Koll o'z strategik maqsadlarini yaqqol anglagan holda barcha siyosiy kuchlar bilan samarali muloqot olib borishga etiborini qaratdi. Qaror qabul qilishda shoshma-shosharlikka yo'l qo'ymaslikka va muammoning “pishib yetilishi”gacha kutib harakat qilish – bunday siyosiy uslub tufayli G.Kol nemis jamiyatining turli qatlamlari vakillari ishonchini qozondi hamda Germaniyaning eng mashhur va obro'li siyosatchilaridan biriga aylandi. Gelmut Kol Parlamentda o'z mavqeyini mustahkamlash uchun Bundestagni tarqatib yuborib, navbatdagi saylovlarni o'tqazdi. Saylovlar 1983-yil 6-martda bo'lib o'tdi va yangi koalitsiyaning ishonchli g'alabasi bilan yakunlandi. XDS- 38,2% ovoz va 192 mandat, XSS-10% ovoz va 52 mandat, EDP 7% ovoz va 34 mandatga ega bo'ldi. GSDP 38,2% ovoz olib, 193 mandatga ega bo'ldi va rasman yirik fraksiyaga aylandi, ammo tasir kuchi bo'yicha Parlamentda yangi koalitsiyadan ortda qolayotgan edi

Gelmut Kol tuzulmaviy siyosatining yangi elementi xususiy lashtirish dasturlarini amalga oshirishdan iborat bo'ldi. Ammo G'arbning boshqa ilg'or mamlakatlaridan farqli o'laroq, nemis neokonservatorlari bu soxani ustuvor deb hisoblamadilar. Hususiy lashtirishning birinchi o'n yilligi davomida G.Koll hukumati (1982-1992) byudjetdan atigi 10 milliard marka oldi holos. Shu bilan birga xalq xo'jaligida katta rol o'ynamaydigan, unchalik katta bo'lmagan korxonalar xususiy lashtirildi. Kichik va o'rta biznesga nisbatan yuritilgan rag'batlantirish siyosati muhim rol o'ynadi. Bu siyosatning asosiy usuli korporativ mablag'ga cheksiz imtiyozlar beruvchi soliq-moliya islohotini amalga oshirishdan iborat bo'ldi. Qishloq xo'jaligi sohasida asosiy e'tibor yirik ishlab chiqaruvchilarga qaratildi. Kol hukumati qishloq xo'jaligida band bo'lganlar sonini qisqartirishga etibor qaratdi. Qishloq xo'jaligida foydalaniladigan yer maydonlari qisqartirildi. Qishloq xo'jaligi maxsulotlari xajmining o'sishi ekinlarning yangi serxosil navlarini yaratish, chorva mollari zotlarini selektsiya qilish, ekinlarni kimyoviy himoya qilish vositalarini yangilash va ishlab chiqarishni mexanizatsiyalashtirish hisobiga ta'minlandi.

Koll hukumati ichki siyosatining yutug'i ko'p jihatdan xo'jalik iqtisodiyoti doirasida o'sish fazasini boshlaganligiga bog'liq edi. Tashqi siyosatdagi ustuvor yo'nalishlar GFRning demokratiya va xalqaro huquq tizimini mustahkamlashga, “atlantik yakdillik” prinsipiga rioya qilishga, NATO azolari o'rtasida teng huquqli munosabatlarga erishishga intildi. Rus tarixchisi A.Filitov G.Kol siyosati haqida shunday degan edi: “Dastlabki davrda Germaniya hukumati a'zolari, Gelmut Kolni Adenauer yo'lidan ketadi deb o'ylashgan edi: bunda “milliy masala” ko'zda tutilgan. Ammo Gelmut Koll G'arb bilan siyosatida Sharq davlati (GDR) bilan bir xil siyosat olib borib, Germaniyaning birlashtirish tomon muhim qadamlarni tashladi”. Rus tarixchisi haq edi G.Kol bu ishni uddaladi. Voqealar rivoji buning isboti edi. 1990- yil 12- sentyabrda “2+4” ishtirokchilari tomonidan “Germaniya masalasini uzul-kesil hal etish to'g'risida” gi shartnoma imzolandi. 1990- yilning may oyidayoq kuchga kirgan ikki mamlakat o'rtasida iqtisodiy, valyuta va ijtimoiy ittifoqi to'g'risidagi shartnoma imzolandi. 1990- yil 3 oktyabrda “Germaniyaning birlashishi to'g'risida”gi qonun kuchga kirdi. 1990- yil 20- dekabrda Ta'ris majlisida Kansler G.Kol boshchiligidagi birinchi Umumgermaniya hukumati tuzuldi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Александр Бойко, член Союза журналистов Германии. Гелмут Коль – канцлер германского единства. Берлинский телеграф. 2017. 22-ном. –С.4
2. Мазер В. Гельмут Коль. М., 1993. –С. 193-194
3. Hacke C. Die Außenpolitik der Bundesrepublik Deutschland. Weltmacht wider Willen? Berlin, 1997. S. 281.

UO'K: 94:316.422.42(575.151) “1939/1945”

SURXON VOHASIGA IKKINCHI JAHON URUSHI YILLARIDA SANOAT KORXONALARI VA AHOLINI EVAKUATSIYA QILINISHI

K.T. Toshov, tayanch doktorant, Termiz davlat universiteti, Termiz

Annotatsiya. Maqolada urushning dastlabki kunlarida urush bo'layotgan va unga yaqin o'lkalardagi sanoat korxonalarini vohaga evakuatsiya qilinishi, uni ishlab-chiqarishga jalb etilishi hamda fashizm ofatiga uchragan hududdagi aholini vohaga ko'chirilishi, ularni qabul qilish, uy-joy, oziq-ovqat, ish bilan ta'minlash masalasidagi voqeyilik manbalarga tayanib ilmiy bayon etilgan.

Kalit so'zlar: sinov, sanoat, evakuatsiya, safarbar qilish, zahiralari, sanoat, aholi, ko'chirish, uy-joy, mehr-oqibat, insonparvarlik

Аннотация. В статье на основе достоверных источников научно изложены эвакуация промышленных предприятий с первых дней войны, действий, также повествуется о переселении населения, которые подверглись напасту фашизма, об их обустройстве, обеспечении их жильём, питанием, работой.

Ключевые слова: испытание, промышленность, эвакуация, командироват, запасы, население, переселение, жильё, милосердие, человечность

Abstract. In the early days of the war, the evacuation of industrial enterprises in the war-torn and nearby countries, their involvement in production and the resettlement of the population in the area affected by fascism, their reception, housing, food, employment, the reality of the issue of supply is scientifically stated in the article, citing sources.

Keywords: test, industry, evacuation, command, reserves, population, relocation, housing, mercy, humanity

Insoniyat boshidan kechirgan urushlar orasida ikkinchi jahon urushi o'zining dahshati bilan alohida ajralib turadi. Bu urushning kishilar qalbiga solgan jarohati, jabru sitamlari hali-hanuz unutilgani yo'q. O'zbekiston xalqlarining ikkinchi jahon urushidagi ishtiroki, ularning fashizm ustidan qozonilgan g'alabaga qo'shgan hissasini xolisona va adolat nuqtai-nazaridan o'rganish tarixiy xotira uchun ham, kelajak avlod uchun ham nihoyatda zarurdir. Ikkinchi jahon urushi davrida million-millionlab begunoh insonlarning umri xazon bo'lganini, qancha-qancha oilalar xonavayron bo'lib, go'daklar yetim qolganini tarix, bugungi va kelajak avlod hech qachon unutmaydi. Bu g'alaba jahon xalqlari tarixida hech shubhasiz, abadiy saqlanib qoladigan ulug' sanadir. Urush arafasida mamlakatimizda 6,5 millionga yaqin aholi yashagan bo'lsa, shundan ikkinchi jahon urushi frontlarida 1,5 millioni urushda bevosita ishtirok etgan. Bu daxshatli urushda qariyb 500 ming yurtdoshimiz, ya'ni urushda qatnashganlarning 30 foizi halok bo'lgan va 130 ming kishi bedarak yo'qoldi.

Muhtaram Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoev 2020 yil 9 mayda O'zbekiston xalqiga va ikkinchi jahon urushi qatnashchi faxriylariga "Ikkinchi jahon urushida qozonilgan g'alabaning 75-yilligi munosabati" bilan yo'llagan tabrigida keyingi yillarida olib borilgan tarixiy ma'lumotlariga asoslanib qo'yidagi haqiqatni haqqoniy xolisona taqdim etdi; "Urushda O'zbekistondan 1 million 951 minga yaqin kishi ishtirok etib, shundan 538 ming o'zbekistonlik fuqarolar halok bo'ldilar. Urush davrida 158 ming hamyurtlarmiz bedarak ketgan bo'lsa, sovet tuzumi siyosati tufayli boshqa o'lkalarga quloq va surgun qilingan 59 mingdan ortiq yurtdoshlarimiz urushda boshqa o'lkalar hisobidan qatnashgan. Urush janggohlarda mardlik va jarsurlik ko'rsatgan 200 mingdan ziyod askar va ofitserlarimiz davlat mukofatlarga sazavor bo'ldilar. Janggohlarda fashizimga qarshi mustahkam iroda va vatanparvarlik namunasini ko'rsatgan 301 nafar O'zbekistonlik Sovet Ittifoqi Qahromoni unvoniga va 70 nafar O'zbekistonlik uchala darajadagi Slava ordeniga ega bo'ldilar"[1].

Mamlakatdagi ahvol nihoyatda tang bo'lib qolgan yoki bosib olish xavfi mavjud bo'lgan joylardagi sanoat korxonalari, oziq-ovqat zahiralari, chorva mollari hamda tinch aholini evakuatsiya qilish vazifasi kun tartibida turgan dolzarb vazifa edi. Chunki bo'layotgan jangda dushman oz bo'lsa-da o'lja olishi yoki o'zi istilo qilgan joylardagi mavjud sanoat korxonalaridan o'z manfaatlari yo'lida foydalanishi g'alaba daqiqalarini yanada uzoqlashtirar va qo'lga kiritiladigan g'alabani yanada qiyinlashtirar edi. Ana shu vaziyatni hisobga olgan holda Davlat mudofaa qo'mitasi dushman hujumi xavfi mavjud mintaqalardagi aholi va sanoat korxonalarini mamlakatning sharqiy mintaqalariga evakuatsiya qilish uchun evakuatsiya qo'mitasini tuzdi. Ushbu qo'mitaga A.M.Shvernik rais etib tayinlandi, urushning dastlabki yillarida evakuatsiya qo'mitasining matonatli mehnati tufayli urush olovi balo-qazodek yopirilib kelayotgan g'arbiy mintaqalardan mamlakatning sharqiy rayonlariga jami 1500 sanoat korxonasi, shu jumladan, 1360 yirik harbiy zavodlar ko'chirildi. Birgina O'zbekistonning o'ziga yuzdan ortiq sanoat korxonalar evakuatsiya qilindi.

Urush davri talablari har bir sohada ishchanlik, fidoyilik, qattiq intizom va jasorat xislatlari namoyon bo'lishini talab etardi. Bu xislatlarga qarshi o'laroq joylarda sustkashlik, o'zi bo'larchilik va boshqa shunga o'xshash holatlar yuzaga kelsa, bu mamlakat ahvolini nihoyatda tang holatga solib qo'yar edi. Shuning uchun ham mamlakat sharqiy mintaqalarida yashayotgan tinch aholi evakuatsiya qilingan sanoat korxonalarini tezda qabul qilib olib, ularni zudlik bilan ta'mirlab tezda mahsulot ishlab chiqarishga moslashtirishi lozim edi. Albatta, bu vazifa og'ir bo'lib katta kuch, yuksak qobiliyat, beqiyos fidoyilik va tinimsiz mehnatni talab etardi.

Urush yillarida Surxondaryo viloyatiga ham 10 ga yaqin sanoat korxonalari evakuatsiya qilindi, ushbu ko'chirib keltirilgan sanoat korxonalari asosan viloyatning Termiz shahriga va Denov tumaniga joylashtirildi. Jumladan, Pavlograd, Chertkov, Prikolontensk yog' zavodlari Denov tumaniga, Chernyanskiy, Staroskolskiy yog' korxonalari Termiz shahriga joylashtirildi. Albatta, bu sanoat korxonalarini viloyatga kuchirib keltirish va ishga tushirilishida jiddiy qiyinchiliklarga ro'baro kelindi. Bu qiyinchiliklar birinchi navbatda malakali texnik xodimlarning va moddiy resurslarning yetishmasligi natijasida yuzaga keldi. Lekin urush davri talablari bu vaziyat bilan hisoblashmas, ko'chirib keltirilgan korxonalar qanday qilib bo'lsa-da tezda mahsulot ishlab chiqarishga moslashtirilishi lozim edi. Ana shuni hisobga olgan viloyat sanoatchilari va ko'chirib keltirilgan korxonalarning malakali ishchilari kechani-kecha, kunduzni kunduz demasdan tinmay mehnat qildilar.

Binokorlar va montajchilar noqulay iqlim sharoitlarida oziq-ovqat tanqisligi va boshqa xil yetishmovchiliklar qurshovida bo'lsa-da, tinmay mehnat qilishlari evaziga asbob-uskunalarni muddatidan oldin o'rnatib, ishlab chiqarish jarayoniga hozirladi. Jumladan, Ukrainaning Povlograd viloyatidan keltirilgan o'simlik moyi ishlab chiqarishga moslashgan asbob-uskunalar Denov paxta tozalash zavodi sushilkasi binosiga joylashtirildi. Bu bilan esa Denov yog'-ekstraksiya zavodi qurilishiga poydevor qurildi, zavod Respublika qo'mitasi rejasiga binoan 1944 yilda ishga tushirilishi va 60 ming tonna chigitni qayta ishlashi lozim edi. Lekin, mavjud vaziyatdan to'g'ri va unumli foydalangan

zavod ahli qurilish montaj ishlarini jadal suratlarda boshlab yubordilar. Ayniqsa, P.Morozov va I.Vasilenko brigadasi ishchilari mardonavor mehnat qildilar. Natija kutilgandan ham ziyoda bo'ldi va zavod 1943 yil yanvar oyiga kelib o'zining birinchi mahsulotini bera boshladi [2]. 1943 yilning IV kvartalida zavod ishga tushdi, mazut bo'lmaganligi sababli kotel sheluxa yoqilib isitilar edi, har bir smenada uch yuz-to'rt yuz kilogrammgacha moy ishlab chiqara boshlandi. Shu yillar mobaynida zavod yiliga 979 tonna o'simlik moy ishlab chiqardi, bunga 10769 tonna chigitni qayta ishlash tufayli erishildi.

Urushning boshlanishi munosabati bilan nafaqat sanoat korxonalari va tinch aholi, balki dushman istilosi xavfi bor tumanlarda joylashgan madaniyat muassasalari ham sharqiy rayonlarga ko'chirilgan edi. Jumladan, Ukrainadagi Xarkov viloyatining muzikali drama teatri jamoasi Termizga evakuatsiya qilindi, natijada teatrning V.Mevashutch, A.Ya.Milman, I.Lindina va Branskiy kabi san'at ustalari Surxon vohasi san'atkorlari bilan yelkama-yelka turib ijodiy mehnat qildilar va turli-tuman p'esarlari sahnaga qo'yidilar.

Fashistlar agressiyasining boshlanishi nafaqat urush harakatlari borayotgan joylarda yashayotgan, shu bilan birga janggohlarga yaqin joy bo'lgan hududlar aholisining aholining ham turmushini ostin-ustin qilib yubordi. Ular tug'ilib o'sgan joylaridan begona bo'lib boshqa yurtlarga kelib qoldilar, lekin shuni alohida ko'rsatish lozimki, o'z yurtidan vaqtincha ajragan jabr diydalar O'zbekistonga kelib mehridaryo insonlarning mehribonliklari bilan xo'rlangan yuraklari taskin topdi.

Xalqimizning olijanob fazilatlarini urush yillarida respublikaga evakuatsiya qilingan aholiga ko'rsatilgan yuksak g'amxo'rlikda namoyon bo'ldi. Bu xususda Birinchi Prezident I.A.Karimov shunday degan edi: «O'sha og'ir yillarda, bir burda non tanqis bo'lgan yillarda, O'zbekiston urush tufayli uy-joysiz qolgan minglab oilalarga boshpana berdi, non berdi, qanchadan-qancha yetim-yesirlarning boshini siladi» [3].

Davlat mudofaa qo'mitasining «Mamlakatdagi nemis-fashist boqinchilari bosib olish xavfi bo'lgan territorialardagi tinch aholini evakuatsiya qilish» to'g'risidagi qarorga binoan ko'plab ayollar, bolalar va keksalar urush o'chog'iga yaqin joylardan sharqqa evakuatsiya qilina boshladi. Shu munosabat bilan 1941 yil 3 dekabrda O'zbekiston Kompartiyasi Markaziy Qo'mitasining «Evakuatsiya qilingan sovet fuqarolarini qabul qilish va joylashtirish bo'yicha» maxsus qarori qabul qilindi. Qarorga binoan joylarda evakuatsiya qilingan aholini qabul qilib olish qo'mitalari tuzila boshlandi. Ushbu qo'mitalar joylardagi sharoitni o'rgangan holda ko'chirib keltirilgan aholini yashash uchun uy-joy bilan ta'minlash, ishga yaroqli aholini ishga joylashtirish, ko'chirib keltirilgan aholini ijtimoiy himoya qilish va shunga o'xshash turli tadbirlar bilan shug'ullanar edi.

Surxondaryo viloyatida ham ana shunday qo'mitalar tuzildi va viloyatga evakuatsiya qilingan turli millat vakillari surxondaryoliklarning quyosh taftidek issiq mehridan bahramand bo'lib o'zlariga yashash uchun boshpana topdilar hamda turli xil ishlarga joylashib, buyuk g'alabaga erishish uchun voha ahli bilan yelkama-yelka turib mehnat qildilar. Urushning «qonli panjalari» ko'plab bolalarni ota-onasidan ajratgan va ularning qalblariga yetimlik yarasini solgan edi. Bu norasidalarini tarbiyalab, ularga otalik va onalik mehrini ko'rsatish vazifasi har bir imon-e'tiqodli insonning zimmasidagi bosh vazifa edi. Shu munosabat bilan Surxondaryo viloyati ijroiya qo'mitasi 1942 yil 12 yanvarida «Evakuatsiya qilingan ota-onasiz yetim bolalarni qabul qilish va tarbiyalash bilan shug'ullanuvchi viloyat, shahar, tumanlar qo'mitasini tuzish haqida qaror» qabul qildi [4]. Qabul qilingan qarorga binoan viloyatning barcha tumanlarida evakuatsiya qilingan aholini qabul qilish, yashash uchun joy bilan ta'minlash va ishga joylashtirish qo'mitalari tuzildi. Umuman, 1942 yilning mart oyigacha bo'lgan vaqt mobaynida Surxondaryo viloyatiga 719 oila yoki 1862 kishi evakuatsiya qilindi. Evakuatsiya qilingan aholining 480 tasi erkak, 1059 tasi ayol, 323 tasi bolalar edi yoki ko'chirib keltirilgan aholining 1480 nafari ishga yaroqli edi. Viloyatga ko'chirilgan ishga yaroqli aholi tezda ishlab chiqarishga jalb qilindi. Jumladan, ana shu ishga yaroqli aholining 1209 nafari mehnat jamoa va davlat xo'jaliklarida ishga joylashtirilgan bo'lsa, 271 kishi esa turli tashkilot va muassasalarga jalb qilindi [5].

1942 yilda toshkentlik ayollar respublikaning barcha ayollariga murojaat bilan chiqdi. Jumladan, murojaatda barcha o'zbek xalqiga qarata: «O'zbekistonga evakuatsiya qilingan va boqimsiz qolgan bolalarga jamoatchilik yordami ko'rsatish umumxalq ishini avj oldiraylik. Har bir ishchining, har bir kolxozchining, xizmatchining, ziyolining oilasi, har bir korxona, jamoa xo'jaligi va davlat xo'jaligi shu bolalarni joylashtirish va tarbiyalashda faol qatnashsin» deyilgan edi. Toshkentlik ayollarning murojaatiga qo'shilgan Surxon vohasi ahli ham ota-onasiz qolgan bolalarga astoydil g'amxo'rlik ko'rsata boshladi. Viloyat ahli ota-onasiz qolgan bolalarga yordam sifatida 188000 ming so'm pul to'pladilar va pullarni ota-onasiz qolgan bolalar fondiga topshirdilar [6].

Mehridaryo surxondaryoliklar ota-onasiz qolgan bolalarga turli-tuman g'amxo'rliklar qilish bilan birga ularni bevosita o'z xonadonlariga olib kelib tarbiyalab voyaga yetkazish ishida ham faol ishtirok etdilar, jarohatlangan dillariga malham bo'ldilar. Ana shunday mehridaryo insonlardan yuzlab surxondaryoliklarning nomlarini keltirib o'tish mumkin. Jumladan, Sherobod tumani G'urjak qishlog'ida yashovchi Egamberdi Quvvatov besh yoshli o'g'il bolani, Iskandarova Qunduz ikki yoshli qiz bolani, Jo'raev Xoliq sakkiz yoshli o'g'il bolani, viloyat sog'liqni saqlash bo'limi ishchisi Galieva uch yoshli bolani, viloyat xalq ta'limi bo'limi xodimi Lesenkin besh yoshli qiz bolani, Sherobod tumani partiya qo'mitasi ishchisi V.Korchak ikki-uch yoshli qiz va o'g'il bolani, o'y bekasi K.I.Kolesova ikki yoshli qiz bolani o'z tarbiyasiga oldilar [7].

1942 yilning ikkinchi yarmiga kelib viloyatga ko'chib keltirilgan aholining soni ortib bordi va 1943 yilga kelib, viloyatga yana 966 kishi keltirildi. Ko'chib keltirilgan aholining 121 nafari erkaklar, 437 nafari xotin-qizlar, 8 nafari 1 yoshdan 8 yoshgacha bo'lgan bolalar, 200 nafari esa 8 yoshdan 16 yoshgacha bo'lgan o'spirinlar edi. Evakuatsiya qilingan ishga yaroqli aholi o'z ixtisosligiga qarab turli ishlab chiqarish korxonalariga joylashtirildi. Jumladan, leningradlik geolog-professor Vlyalov Oleg Stepanovich «Voroshilov neft» trestiga geolog bo'lib ishga kirdi. Urushgacha Qrim ASSRning Feodosiya kasabasi vrah bo'lib ishlagan G.B. Yablonovskaya viloyat sog'liqni

saqlash bo'limiga vrach bo'lib ishga joylashgan bo'lsa, Kiev universiteti talabasi R.B Lermontov esa «Leninskaya znamya» gazetasida korrektor bo'lib faoliyat yuritib boshladi. Evakuatsiya kilingan aholi viloyat aholisi tomonidan juda iliq kutib olindi, ularga turli-tuman yordamlar ko'rsatildi va boshpana ajratib berildi. Jumladan, 1283 nafar Polsha fuqarosi Sariosiyo tumaniga o'rnatilgan bo'lsa, 575 kishi esa Denov tumaniga ko'chirib keltirildi 548 kishi esa Sho'rchi tumanidan boshpana topdi. Mehri daryo sho'rchiliklar ko'chirib keltirilgan jabr-diydalarga yordam tariqasida 2615 so'm pul ajratdi, 59 kishiga esa moddiy yordam uyushtirildi. Shuningdek, 81 ta turli xil uy-ro'zgor buyumlari, jumladan, 23 ta ko'rpa, 20 dona ko'ylak, 18 dona shim, ikki juft etik, bir juft tufli va boshqa turli mahsulotlar bilan insonparvarlik yordamini ko'rsatdilar.

Darhaqiqat, fashistlar Germaniyasi ustidan g'alabani ta'minlashda o'zbek xalqining ham nihoyatda katta hissasi bor. Mash'um urush yillarida o'zbek xalqi ham fashizmga qarshi kurashda mislsiz jasorat ko'rsatdi. Front ortidagi tinimsiz mehnat, hisobsiz yo'qotishlar cheksiz azob va uqubatlar xalqimizning sabr-bardoshini, chidam va matonatini yana bir bor sinovdan o'tkazdi. Front chiziqlarida olib borilgan beomon janglarda mardlik va shijoat ko'rsatgan o'zbek jangchilarining jasorati so'nmas qahramonlikka aylandi.

Xalqimizning mehmondo'stligi, qalbi kengligi, sahovatligi, mehrirdaryoligi va bolajon xalq ekanligi ikkinchi jahon urushi yillarida yana bir bor sinovdan o'tdi. Ana shu og'ir sinovli yillarda voha mehnatkashlari ham ko'chirib keltirilgan aholiga har tomonlama yordam berib, ular bilan dasturxonidagi eng oxirgi nonini ham baham ko'rdi. Butun qalb qo'rini va yurak mehrini yetim bolalar tarbiyasiga sarfladi, ana shu yillarda surxondaryolik qalbi keng mehribon insonlar ming-minglab xasta dillarga malham bo'lib, ularga ham moddiy, ham ma'naviy jihatdan madadkor bo'ldi va asrlar davomida ajdodlaridan meros bo'lib kelayotgan mehmondo'stlik, mehribonlik kabi xislatlarga sodiq ekanligini isbotladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Shavkat Mirziyoevning 9 may munosabati bilan so'zlagan nutqi. 2020 yil 9 may.
2. Ulug' Vatan urushi: savollar va javoblar. Toshkent, 1987, 72-bet.
3. Karimov I.A. Vatan sajdagoh kabi muqaddasdir. 80-81-betlar.
4. Tursunov S. va boshqa. Surxondaryo tarixidan lavhalar. Toshkent, 1991. 19- bet.
5. Surxondaryo viloyati davlat arxivi 70-fond, 1-yozuv, 228-ish, 357-358-varaqlar.
6. Surxondaryo viloyati davlat arxivi 70-fond, 1-yozuv, 228-ish, 360-361-varaqlar.
7. Lenin bayrog'i gazetasi. 1985 yil 4-may soni.

UO'K 93/94

TO'QIMACHILIK SANOATINI MALAKALI MUTAXASSISLAR BILAN TA'MINLASH

F.X. Utayeva, katta o'qituvchi, Buxoro Davlat Universiteti, Buxoro

Annotatsiya. Buxoroda to'qimachilik sanoatini rivojlanishi uchun malakali kadrlar juda ko'p kerak bo'lgan. Kadrlarga bo'lgan ehtiyoj texnika instituti qoshida texnikumlar va maxsus kurslarni tashkil etilishiga sabab bo'lgan. Maqolada to'qimachilik sanoati, mutaxassis kadrlar va ish unumini oshirish uchun madaniy tadbirlarning o'z ahamiyatli ekanligi bayon etilgan.

Kalit so'zlar: amaliyot, to'qimachilik, maxsus kurslar, kutubxona, sport, yotoqxona, tadbirlar, musobaqalar, yutuqlar

Аннотация. Развитие текстильной промышленности Бухары требовало большого количества квалифицированных кадров. Потребность в кадрах привела к созданию техникумов и спецкурсов при Технологическом институте. В статье подчеркивается важность культурных мероприятий для текстильной отрасли, профессионального персонала и производительности труда.

Ключевые слова: стажировки, текстиль, спецкурсы, библиотека, спорт, общежитие, мероприятия, конкурсы, достижения

Abstract. The development of the textile industry in Bukhara required a large number of qualified personnel. The need for personnel led to the creation of technical schools and special courses at the Institute of Technology. The article highlights the importance of cultural events for the textile industry, professional staff and labor productivity.

Key words: internships, textiles, special courses, library, sports, community, events, competitions, achievements

Kirish. XX asrning ikkinchi yarmida Buxoro viloyatida gaz, neft, kimyo, engil sanoat, energitika, mashinasozlik, sanoat materiallarini qayta ishlash va tayyorlash, uy-joy kombinati, ip-yigiruv kombinati va boshqa sanoat tarmolarini tez taraqqiy qila borishi, shuningdek viloyat xalq xo'jaligi taraqqiyoti rejalarida to'qimachilik sanoatni rivojlantirish uchun mutaxassis kadrlarga bo'lgan ehtiyojni talab darajasiga etkazish uchun Buxoroda texnika instituti texnikumlar va maxsus kurslar tashkil etildi.

Buxoro ip-gazlama kombinati qurilishi shiddat bilan ketayotgan bir vaqtda malakali kadrlarni tayyorlash uchun 1972 yilda Buxoro shahrida 100-sonli texnikum kombinat negizida ochildi. 1979 yilgi hisobotlarga ko'ra ta'lim muassasasi o'z faoliyati davomida 2370 dan ortiq yosh malakali kadrlarni tayyorlab bergan, ular Buxoro ip-gazlama kombinatida amaliyotlarni o'tab, texnikumni tamomlagach shu yerda ish faoliyatlarini davom ettirganlar.

Texnikumga maktabni 8-10-sinflarni bitirgan qizlar, yaqin Sovet Armiyasi safidan qaytgan yigitlar, shuningdek, 5,6,7,9-sinflarni tugatgan 16 yoshga to'lgan qizlar qabul qilingan. Talabalarga 70 rubl midorida stipendiya to'langan turar joy bilan ham ta'minlangan.[1]

1979 yillarda KPSS MK Bosh kotibi SSSR Oliy Kengashi Prezidiumi Raisi L.I.Brejnev 17-iyun - Tibbiyot xodimlari kuni munosabati bilan tibbiyot xodimlarining mehnatiga yuksak ahamiyat berish kerakligini belgilab bergan

va "Ijtimoiy vazifalar orasida xalqimiz sog'ligi haqida g'amxo'rlik qilishdan muhimroq narsa yo'q deb ta'kidlab o'tgan. Albatta bu 1979 yilda Buxoro to'qimachilik kombinatining tibbiy-sanitariya qismida moddiy-texnik bazasini mustahkamlash, tibbiyot xodimlari bilan ta'minlash, fabrika ishchi va xizmatchilariga tibbiy xizmat ko'rsatish sifatini oshirishga qaratilgan keng ko'lamli ishlar amalga oshirilishiga turtki bo'lgan. To'qimachilik kombinati yonida tashkil etilgan tibbiyot bo'limida tibbiy yordam sifati, diagnostika va davolash usullari yaxshilandi, travmatologiya, tomoq-burun, tug'ruq va ginekologiya bo'limlarida yangi murakkab jarrohlik turlarini amalga oshirish uchun mutaxassislar taklif qilina boshlandi.

To'qimachilik kombinatining tibbiy-sanitariya qismida tibbiyot xodimlari har yili turli yuqumli kasalliklarning oldini olish maqsadida to'qimachilik kombinati ishchilariga profilaktik tuzatish ishlari olib borilgan. Uchta ishlab chiqarish brigadasi korxonada ikki smenada ish olib borganlar. Nazorat qilish uchun tibbiy-muhandislik guruhi tuzilgan bo'lib, guruhda 3 nafar shifokor va 10 nafar hamshira to'qimachilik ishchilarining farzandlari salomatligiga ma'sul qilib birlashtirib qo'yilgan. To'qimachilik kombinatining tibbiyot bo'limida 50 nafarga yaqin shifokor va 180 nafar o'rta tibbiyot xodimi ishlagan. Tibbiyot bo'limi tarkibida ayollar maslahat bo'limi tashkil etilgan shifoxona 300 o'ringa mo'ljallangan.

Ko'pgina tibbiyot xodimlari o'zlarining mehnatlari bilan hurmat qozonganlar. Jumladan: Z.K.Shamurodova, Sh.R.Umarova, K.R.Ro'ziev, S.D.Rahmonovlar va boshqalar.[2]

Toshkent Politehnika institutining Buxoroda kechki umumtexnika fakulteti o'z faoliyatini 1959- yildan 1972-yilgacha davom ettirib, 1972-yildan boshlab Toshkent Politehnika institutining filialiga va 1978- yildan Buxoro oziq - ovqat va engil sanoat texnologiya institutiga aylantirilgan.

1972 yil Buxoroda yangi texnik oliy o'quv yurtini barpo etishda otaliq tashkilotlar qatorida Buxoro to'qimachilik kombinati rabariyati A.Fozilov rabarligida kombinatdan 37368,74 so'mlik mabla ajratildi. Bu vaqtda kombinatning o'zida ham qurilish ishlari davom etayotgan edi. Jumladan Kombinat qurilishi direktori S.B.Baratov 1972-1973 yillar dunyo mamlakatlarining boy tajribalari asosida kombinat qurilishini marraga etkazdi va korxonaning 1-yigiruv tikuv fabrikasini foydalanishga topshirdi, kombinat ish faoliyatini boshlab yubordi. [3]

Buxoro ip-yigiruv kombinati direktori-U.U.Umarbekov tomonidan 1974 yil 21 fevralda Yengil sanoat vazirligiga kombinat ishchilarini avtobus bilan ta'minlash uchun buyurtma qilingan.

Buyurtma asosida O'zbekiston SSR Avtomobil transporti vazirligining Buxoro viloyat ijroiya qo'mitasi ertalab va kechki smenalarda ishchilarni zavodga uzluksiz yetkazib berishni tashkil etadi, shuningdek, shahar va zavod o'rtasida doimiy avtobus qatnovini ta'minlaydi.

Ish unumdorligini oshirish uchun O'zSSR Savdo vazirligi va Buxoro viloyat qo'mitasi quyidagilarni bildirgan va bular kombinatda tezda ishchilar xizmati uchun ishga tushirilgan. Jumladan: to'qimachilik ishchilarining oshxonasi va yotoqxonalar, yotoqxonada sartaroshlar, poyabzal, kiyim-kechak, soat ta'mirlash ustaxonalari, kimyoviy tozalash va dorixonalarni ochish.

Korxonada Buxoro viloyat qo'mitasi tomonidan pochta va matbaa bo'limi tashkil etilgan bo'lib turli viloyatdan kelganlar uchun qulayliklar yaratilgan.

1974 yil 1 sentyabr, 1974-1975 yillarda loyihalashtirilgan yozgi va qishki kenoteatrlar qurish uchun loyihasmeta hujjatlari tayyorlangan.

To'qimachilik sanoatida ish unumini oshirish uchun ishlayotgan mutaxassislar ma'naviy tadbirlarga ham jalb etilgan. Korxonada kutubxona va sport to'g'araklari faoliyati yaxshi olib borilgan.

Buxoro ip-yigiruv kombinatida 1975 yil 14 iyul holatiga ko'ra ishchilar soni 3497 kishi, shundan 2051 nafari komsomol a'zosi, 1055 nafari ayollarni tashkil qilgan. 1975 yil 17 iyul direktor Axmedov G'ulom Axmedovich partiya va komsomol tashkilotchilariga korxona ishchilarini ishdan tashqari vaqtlarini mazmunli o'tkazishlari uchun ma'naviy tadbirlarni o'tkazish rejalashtirilgan. Ma'naviy tadbirlarni o'tkazish Partiya tashkilotchisi - Negmatova S.N., komsomol tashkilotchisi- Maxmudova M, kombinat raisi - Tsoriyev B.T., To'qimachilik ishlab chiqarish sohasi bo'yicha qo'mita a'zosi - K.V. Lazarevalarga yuklatilgan.

Sexlar o'rtasida 60 dan ortiq kishi turli sport turlari bo'yicha sport toifalariga ega bo'lgan. 1974 yilda sport va jismoniy tarbiya ishlarini bo'yicha fabrikalar o'rtasida eng yaxshi ko'rsatgichga ega bo'lgan. Buxoro shahrida o'tkazilgan bellashuvda kombinat 6 o'rinni egallashgan.

Sexlar orasida musobaqalar tashkil etilgan, ammo 2 ta voleybol maydonchasidan tashqari musobaqalar tashkil etadigan sharoitlar bo'lmagan shuning uchun 1976 yilda kombinatda yoshlar tashabbusini inobatga olib sport inshootlarini qurishni tezlashtirish rejalashtirilgan. [4]

Kombinat raisi B. Tsoriyev, Partiya tashkiloti kotibi - R.Nigmatovlar tomonidan oldindan rejalar tuzilib olindi. Jumladan, 1975 yil korxona ishchilarini kutubxonaning sektoriga obuna qilish va tadbirlar o'tkazish. Quyidagi tadbirlar o'tkazish rejalashtirilgan va o'tkazilgan. Jumladan:

- V.I.Leninning tug'ilgan kuni - 1975 yil 22 aprel
- N.A.Moloxovning adabiy kechasi - 1975 yil 17 iyul
- Xalqaro bolalarni himoya qilish kuni 1975 yil 31 iyul
- 1975-yil 5-dekabr Konstitutsiya qabul qilingan kunga bag'ishlangan konsert
- O'zSSR tashkil topganiga 51 yil 1975 yil 27 oktyabr.

Rejalar kombinat kutubxonasida tuzilgan. [5]

1976 yildagi ommaviy sport tadbirlarining kalendar rejasida keltirilishicha,

1976 yil kutubxonada kitob o'qiganlar: ishchilar – 102 ta, xodimlar – 66 ta, talabalar – 141 taga yetgan. [6]
Bundan ko'rinib turibdiki, mutaxassislar o'z sohalari bo'yich kitoblar o'qib o'z tajribalarini orttirganlar.

1974 yil 1 sentyabr, 1974-1975 yillarda loyihalashtirilgan yozgi va qishki kenoteatrlar qurish uchun loyiha hujjatlarini tayyorlangan va 1975 yil to'qimachilik hududida 300 o'rinli qurilish uchun mablag' ajratilgan. Buxoro trolleybus idorasi 50 ta vagon va trolleybus yo'nalishlari uchun 1976 yilgi reja asosida ishlarni muddatdan oldin bararish uchun ishlar boshlab yuborilgan. Kombinat ishchilarining yotoqxonasi 10 ming so'mlik mebel bilan ta'minlandi, qurilish-montaj ishlari uchun 0,8 million so'm, 1974 yilda zavod hududida maktab o'quvchilar uchun 1104 o'rinli maktab qurish uchun 64 million so'm ajratilgan.

Vazir F. Xodjaev 1974 yil. kombinatni ishchilar bilan ta'minlash [7] da Buxoro viloyat qo'mitasi va shahar ijroiya qo'mitasiga topshiriq bilan murojaat qilgan. Murojaatda yoshlar ayniqsa, maktab bitiruvchilar o'rtasida, ishlab chiqarish va viloyatda ularni doimiy ishga jalb etish maqsadida keng tushuntirish ishlari olib borilishi ta'kidlangan. Mazkur farmoyishning bajarilishini nazorat qilish To'qimachilik va trikotaj sanoati bosh boshqarmasi – I.Sh.Shodibekova zimmasiga yuklatilgan. Bu qilinadigan ishlarning samarasi Buxoro to'qimachilik kombinatiga ishchilarni jalb qilinishi va kerak bo'lsa malakali kadrlar qilish uchun kurslarga va tashkil etilgan oliy dargohlarga yo'llanmalar berish.

To'qimachilik kombinatini qurishda maxsus mutaxassis quruvchilarlarga hamda malakali kadrlarlarga etiyov va talab ko'payganligi Toshkent Politehnika institutining filiali bo'lib kelgan institut 1978 yil sentyabrdan boshlab institut mustaqil ish yurita boshladi. Institutning rektori qilib O'zbekiston Respublikasi FA akademigi Nusrat A'zamovich Parpiyev tayinlangan. Buxoro viloyatini to'qimachilik sanoatini turli sohalar bo'yicha malakali mutaxassislar bilan ta'minlashda bu institutning o'rni ahamiyatlidir. Buxoro viloyati uchun to'qimachilik sohasi bo'yicha yetarli kadrlarni yetkazib berishda jonbozlik ko'rsatda boshlagan.

Institutda To'qimachilik va engil sanoat fakulteti 1979-yilda tashkil etilgan bo'lib, o'quv jarayonlarini takomillashtirish uchun amaliyotlar tajribali ustozlar boshchiligida Buxoro ip-gazlama kombinatida amalga oshirildi. [8] 1979-yildan "To'quvchilik", "Yigiruv" mutaxasislari bo'yicha malakali kadrlarni tayyorlagan bo'lsa, 1982 yildan boshlab "Tikuvchilik masulotlar texnologiyasi", "Yengil sanoat mashina va apparatlari" mutaxassislari bo'yicha to'qimachilik sanoatini turli tarmoqlarini rivojlantirish uchun malakali kadrlar tayyorlashga kirishildi. To'quvchilik sohalarini rivojlantirish uchun Moskva Davlat Dizayn va texnologiya universiteti va Ukraina institutlarida chop etilgan o'quv adabiyotlari va jurnallar bilan fakultet va kafedralarning fondini boyitdilar.

To'qimachilik sohalar bo'yicha mamlakatimizning ko'plab ishlab chiqarish korxonalari bilan aloqada bo'lib, shu korxonalar uchun malakali kadrlar tayyorlab kelganlar va hamkorlik shartnomalari tuzilgan. Jumladan: Toshkentdagi "Yulduz", "Qizil tong", "O'zbekiston", "Qunduz" Qarshidagi "Sanam", Samarqand shahridagi "8-mart", Urganchdagi "Tikuvchi", Buxorodagi "B.Nashbandiy", "Nigora", "Zardo'z", "Buxoroteks", "Buxoro paxta sanoati hududiy hissadorlik birlashmasi" "Qobulteks", "Qorako'lteks", "Buxoro ipagi", Olot, G'ijduvon, Vobkent tumanlaridagi to'qimachilik korxonalari. "Tabiiy va kimyoviy tolalarni yigirish" va "To'quvchilik" mutaxassislarni tayyorlash fakultetiga O.M.Yoriyev 1979-1985 yillar davomida dekan vazifasini bajarib, fakultet va kafedra o'qituvchilari to'qimachilik sohalar bo'yicha mamlakatimizning ko'plab ishlab chiqarish korxonalari uchun yetuk kadrlarni etkazib berishda ilm va salohiyatlarini ayamaganlar 1979 yildan boshlab institutda o'qitishning uch shakli: kunduzgi, kechki, sirtqi o'qish tartiblari joriy etilib, o'quv jarayonlari olib borilgan.

Buxoro ip-yigiruv kombinatini mutaxassislar bilan ta'minlash uchun 1983 yil "To'qimachilik masulotlari texnologiyasi" kafedrasini tashkil etilib va kafedra mudiri dostent R.G.Aliev rabarligida talabalar Moskva shahridagi "Bolshevikcha" tikuvchilik fabrikasida yuqori saviyadagi amaliyotni o'tadilar. Toshkent, Moskva, Leningrad, Minsk, Vilnyus, Riga, Xarkov, Gorkiy va boshqa shaharlardagi to'qimachilik sanoati korxonalari bilan shartnomalar tuzib bitiruv amaliyotlarini o'tash yo'lga qo'yilgan.

Xulosa qilib aytganda, Buxoroda o'lgan to'qimachilik sanoatini qurilishi xalqimizni dunyoga tanitdi, ish o'rinlari tashkil etildi, o'qimishli va malakali kadrlar soni ko'paydi. Juda katta buniyodkorlik ishlari olib borildi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Бухарское городское училище №100 // Текстильщик Бухары, 1979 г 9-июня –стр 4
2. Х.Рахимов (заместитель начальника медсанчаст текстильного комбината по лечебной работе) // За здоровье текстильщиков, Текстильщик Бухары, 1979 г 9-июня –стр 4
3. Субхидин Баротов Меҳнат яратган мўъжиза (Бухоро тўқув фабрикаси қурилиш тарихидан лавҳалар) "Бухоро вилоят босмахонаси", МЧЖ-нашриёти 2018 йил, - 8 б
4. Buxoro viloyat davlat arxivi 1236 fond, 1-ro'yxat, 121- yig'ma jild, 44- varaq
5. BVDA 1236 fond, 1- ro'yxat, 121- yig'ma jild, 44- varaq
6. BVDA 1236 fond, 1- ro'yxat, 121- yig'ma jild, 47- varaq
7. BVDA 1236 fond, 1- ro'yxat, 36- yig'ma jild, 95- varaq
8. Xojiyev M.T., Mastonov K.X. "30-yil Buxoro va YESTI o'tmishi, buguni, ertasi", "O'zbekiston", 2008.-5 b.

UO'K 930

BUXORO XONLIGI VA BOBURIYLAR SULOLASI DIPLOMATIYASI

N.I. Xasanova, PhD, Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti, Denov

Q.D. Bozorov, talaba, Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti, Denov

A.D. Uralova, talaba, Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti, Denov

Annotatsiya. Ushbu maqolada Buxoro xonligi va Boburiylar sulolasining tashqi diplomatik va savdo aloqalari haqida ayrim ma'lumotlar keltiriladi. Demokratik jamiyat qurish yo'lida shu vaqtgacha bosib o'tilgan tarixiy

bosqichlarni tahlil etish asosiy vazifalardan biri bo'lib hisoblanadi. Jamiyat va davlatchilik tarixini yanada chuqurroq anglash va undan to'g'ri xulosa chiqarish mustaqil davlat barpo etish yo'lida asosiy omillardan biri bo'lishi mumkin.

Kalit so'zlar: Buxoro xonligi, Hind elchilari, A.Jenkinson, Erketi shahri, Jung'orlar, savdo-sotiq, mevalar, o'simliklar

Аннотация. В данной статье представлены некоторые сведения о внешнеполитических и торговых связях Бухарского ханства и династии Бабуридов. Одной из основных задач является анализ исторических этапов, пройденных к настоящему времени в построении демократического общества. Более глубокое понимание истории общества и государственности и извлечение из нее правильных выводов может стать одним из ключевых факторов построения независимого государства.

Ключевые слова: Бухарское ханство, индийские послы, А. Дженкинсон, Эрketи, джунгары, торговля, фрукты, растения

Abstract. This article provides some information on the foreign diplomatic and trade relations of the Bukhara Khanate and the Baburid dynasty. One of the main tasks is to analyze the historical stages that have been traversed so far in building a democratic society. A deeper understanding of the history of society and statehood and drawing the right conclusions from it can be one of the key factors in building an independent state.

Key words: Bukhara Khanate, Indian Ambassadors, A. Jenkinson, Erketi, Dzungars, trade, fruits, plants

Kirish. O'zbek davlatchiligi tarixini ilmiy tadqiq etish, unga haqqoniy baho berish va to'plangan tajribadan ijodiy foydalanish mustaqil O'zbekiston Respublikasining ijtimoiy – siyosiy va madaniy taraqqiyotida muhim ahamiyat kasb etadi. Shuning uchun XX asrning oxiriga kelib jahon sivilizatsiyasining ajralmas qismi bo'lgan O'zbekiston tarixini, xususan o'zbek davlatchiligi tarixini har tomonlama o'rganish davlat siyosati darajasiga ko'tarildi.

Shu bois ham, so'nggi yillarda O'zbekiston tarixining qator dolzarb masalalarini o'rganishda aniq va haqqoniy tarixiy yondashuv masalasi muhim bo'lib bormoqda. Ta'kidlash joizki, o'zbek xonliklaridan biri bo'lgan Buxoro xonligi – Boburiylar tarixi, uning ijtimoiy, iqtisodiy, madaniy hayoti va xalqaro munosabatlarida katta iz qoldirgan davlat bo'lib, uning har bir hukmdori yuritgan ichki va tashqi siyosat hamda uning oqibatlarini o'rganish alohida ilmiy izlanishlar olib borishni taqozo qiladi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya: Buxoro xonligi va Boburiylar sulolasi haqidagi ma'lumotlarni (jumladan, XVIII asrda O'rta Osiyoning qo'shni Sharq mamlakatlari bilan aloqalarini) o'rganishda muhim o'rin tutadi. Ularda iqtisodiy va siyosiy munosabatlar tahlili, savdo yo'llarini o'rganishga qaratilgan sa'y-harakatlar, qaysi davlatlardan qanday tovarlar va qancha miqdorda olib kelinganligi haqida batafsil ma'lumotlar berilgan.

Shuningdek, Zahiriddin Muhammad Bobur "Boburnoma" asarida ta'kidlanganidek "qo'shni Eron va Shayboniylar davlatidan kelgan elchilar sharafiga ziyofat uyushtirildi. Ularga turli-tuman sovg'a-salomlar hadya etildi. Har uchchala mamlakat o'rtasida do'stlik va o'zaro savdo-sotiq munosabatlarini o'rnatish haqida shartnoma imzolandi".

Hindistondagi Boburiylar saltanati bilan Buxoro xonligi o'rtasidagi o'zaro munosabatlarning o'rnatilishi Bobur va Ko'chkunchixonlar nomi bilan bog'liq. Ko'chkunchixon hukmronligi davrida Buxoro xonligi Boburiylar davlatini tan oldi hamda u bilan savdo va elchilik munosabatlarini o'rnatdi.

Ko'chkunchixonning elchisi xon tomonidan Boburga Movarounnahrning mashhur mayizlaridan, subxoni o'riklaridan va boshqa noyob ne'matlaridan yetti tuyaga yuklangan sovg'a-salomlari qatorida tortiq qilingan 200 ta yaxshi ot olib kelganligi manbalarda qayd etilgan.

Natijalar: O'z navbatida, Bobur ham Buxoro xonligiga elchilar yuborgan. Bu ikki davlat o'rtasidagi savdo va elchilik munosabatlari Boburning o'g'li Humoyun hukmronligi yillarida ham davom etgan. Bunday munosabatlar keyingi shayboniy va boburiy hukmdorlar davrida yanada kengaygan. Chunonchi, Buxoro xoni Abdullaxon II safaviylarga qarshi kurashda boburiylar bilan birga harakat qilishga intilgan. Abdullaxon davrida Buxoro xonligining Hindiston, Xitoy, Turkiya, Rossiya bilan savdo va diplomatik munosabatlari rivojlangan. 1572–1578-yillari Hindistonda Buxoro xonining elchilari, Buxoroda esa Hindiston podshohi Akbarning elchilari bo'lgan.. Buxorolik elchilar o'z hukmdorining sovg'a-salomlari va maktubini olib borganlar. Bir qancha vaqtdan so'ng yana javob sovg'a-salomlari va maktubini olib, o'z vatanlariga qaytganlar.

Abdullaxon kuchli bilim sohibi va teran fikrlaydigan buyuk shaxs bo'lgan deya olishimiz mumkin. Negaki u butun ilmiy salohiyati bilan davlatni qudratini kengaytirishga olgan. Abdullaxon hududini kengaytirishga davom etayotgan bir paytda u e'tiborini Qandahorda qaratadi. Lekin bu paytda Akbarning qudrati Abdullaxonning rejalariga imkon bermaydi. Natijada Abdullaxon Akbarning ittifoqiga suyanib safaviylarning yerlarini bosib olishga harakat qila boshlaydi. Natijada har ikkala davlat o'rtasida diplomatik munosabatlarning kuchayishiga olib keladi. Hind tarixchisi Ramish Chandira Varma XVI asrning ikkinchi yarmida O'rta Osiyo bilan Hindiston o'rtasidagi diplomatik munosabatlarni ikki davrga bo'lib tushintiradi: 1) 1555 – 1589 yillar Abdullaxonning Hindistonga agresiv siyosat olib borganligi; 2) 1588 yildan boshlab Akbarning o'limiga qadar (1605 yil bo'lib, Hindistonning O'rta Osiyoga hisbatan zo'ravonlik siyosatini butunlay yoritib berishga harakat qiladi. Abdullaxon Eron hukmdori Abbos I ga qarshi harakatlar boshlaydi. Nizomiddinovning ma'lumotlariga qaraganda, "O'rta Osiyoning chet el sharqi bilan munosabatlari kurashish uchun ittifoqi bo'lgan davlat Hindiston bilan diplomatik munosabatlari 1572– yil Dehliga Oltamishni elchi qilib yuborishidan boshlanadi. Elchi Abdullaxonning har ikkala davlat o'rtasida davom etib kelayotgan do'stlik aloqalarining kuchaytirish haqidagi maktubini topshiradi. Akbarshoh Oltamishni Gujaratni bosib olgandan keyin qabul qilgan, tarixchi Varmaning ma'lumotiga ko'ra elchi Akbarshohga safaviylarning yerlarini bo'lib

olishni ham taklif qilgan va Akbarshoh buni sir saqlagan deydi. Biroq bu taklif bo'lmagan degan fikrlarni olimlarimiz quyidagi sabab orqali aniqlik kiritadi: 1) Abdullaxon hali Movoraunnahr va Balxni o'ziga butkul bo'ysundirmaganligini; 2) o'sha davrda Eronda Taxmasp poddshohlik qilib turgan vaqtda (1524 – 1576) taxt uchun o'zaro kurash kuchaymagan. Shuning uchun Oltamish elchiligi hali safaviylarning yerlarini bo'lib olish yuzasidan taklif qilishi ehtimoldan uzoq edi. Chunki elchi olib brogan maktubda Abdullaxon Hind imperatorining yordamiga suyanib, Turonda o'z dushmanlari ustidan g'alaba qozonishini aytgan edi. Akbarshoh elchi orqali Abdullaxon nomiga yuborgan maktubidano'stlik munosabatlarini o'rnatishga rozi ekanligini bildirdi.

Muhokama: Bundan tashqari F.Beneveni ham o'z tadqiqotlarida Buxoroning Boburiylar sulolasi bilan aloqasiga doir ma'lumotlarni berar ekan, u 1722 yil ko'p savdo karvonlari Mashhaddan Buxoroga, Hirot va Isfahonga jo'natilganligi, lekin ularning bari turkmanlar yoki afg'onlar tomonidan talanganligini, oqibatda Balx orqali bo'ladigan savdo to'xtab qolganligi, to'rtinchi yil Kobul, Laxor va Hindiston shaharlariga karvonlar qatnamay qo'yganligini yozadi.

F.Beneve o'zining xizmatkori Minerni oltin va kumush konlarining joylashgan joyini topish va aniqlash maqsadida savdogar qiyofasida Balx va Badaxshonga jo'natadi. Uning xabariga ko'ra, u yerda ko'proq Buxoro tovarlari sotilib, savdogarlar bu tovarlar uchun Badaxshon aholisidan tillo va kumush quymalari ko'rinishida haq olganlar.

F.Beneve xizmatkori Minerni Balx va Badaxshon bozorlaridagi rus tovarlari hayron qoldirgan: ular nina, oyna, qaychi, munchoqlar, suvsar, qunduz, los mo'ynalari va terisi, yashil, qizil va to'q zangori movutlar edi. Uning yozishicha, Badaxshondan Balx orqali Mashhadga oltin va kumush orilgan karvonlar bir yilda 2, 3 va hatto 4 marta borgan. Xurosonda bular oltin va kumush tangalarga aylantirilib, unga O'rta Osiyo uchun Eron mollari sotib olingan.

Xulosa: Xulosa qilib aytish mumkinki, Buxoro xonligi va Boburiylar sulolasining diplomatik aloqalari har tamonlama va chuqur o'rganilgan so'ngi o'rta asrlar davridan bizning davrimizgacha bo'lgan (XVIII-XIX asrlar) tariximiz ajdodlarimizning qanday yuksak madaniyatga ega bo'lganliklariga yana bir bor amin bo'lamiz. Shuningdek, buyuk bobokolonimiz Bobur va buburiylar sulolasi nafaqat, Buxoro xonligi bilan qolaversa, Yevropa bilan ham hamkorlik, o'zaro elchilik aloqalarini o'rnatishga harakat qilgan va bunga erishgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Nizomiddinov I. O'rta Osiyoning chet el sharqi bilan munosabatlari. –T: O'zbekiston; 1961. –[B 103.]
2. Erskin Uilliam. Bobur Hindistonda. –T: Fan; 1995. –[B 65.]
3. Axmedov B.A. O'rta davrlarning tarixiy-geografik adabiyoti Osiyo XVI-XVIII asrlar. (Yozma yodgorliklar). T., 1985
4. Axmedov B.A. O'zbekiston xalqlari tarixi manbalari. T.: O'qituvchi, 1991.
5. Bartold V. Turkiston madaniy hayoti tarixi. T., 1913 yil.
6. Zakiy Validdin Turon. Xotiralar. // Sharq yulduzi, 1993 yil.
7. Zahiriddin Muhammad Bobur. Boburnoma. Toshkent: Sharq, 2008 yil.

УЎК 93/94

МЎҒУЛЛАРГА АСИР ТУШГАН ЖАЛОЛИДДИН МАНГУБЕРДИНИНГ ҚИЗИ - ТУРКОН ТАҚДИРИ

Б.М. Абдиримов, ўқитувчи, Урганч давлат университети, Урганч

Аннотация. Мақолада мўғулларга асир тушган Жалолиддин Мангубердининг қизи – Туркон тақдири ҳақида ҳикоя қилинади.

Калим сўзлар: Хоразмишохлар давлати, Туркон, Хулагу, Кермон, Мосул, Бадриддин Лулу.

Аннотация. В статье рассказывается о Таркен, дочери Джалаладдина Мангуберди, попавшей в плен к монголам.

Ключевые слова: Государство Хорезмишахов, Таркен, Хулагу, Керман, Мосул, Бадриддин Лулу

Abstract. The article tells about Tarken, the daughter of Jaloliddin Manguberdi, who was captured by the Mongols.

Key words: State of Khorezmshahs, Tarken, Khulagu, Kerman, Mosul, Badridin Lulu

“...Бу воқеаларни қайд қилишни ҳеч ҳам истамасдим, баъзан буни ёзиш кераклигини тушунсам ҳам бир қадам олдинга, икки қадам ортга отиб воз кечардим. Ислонинг ва мусулмонларнинг ўлим хабарлари ва бошларига тушган фалокатларни ёзиш осонми? Қошки онам мени туғмаса, қошки бу даҳшатли фалокатлардан олдин ўлиб кетсам”. Кимдир “Аллоҳ таоло томонидан Одам атонинг яратилганидан то бугунгача бу каби даҳшатга ўхшаши йўқдир”, деса мутлақо ҳақ гапни айтган бўлар эди” [7].

Ибн Ал-Асир

Бу сўзлар XIII асрнинг биринчи чорагида мўғулларнинг Ислон шарқида жойлашган халқлари устига уюштирган даҳшатли босқини ҳақида ёзган тарихчи Ибн ал-Асирнинг “Комил тарих” асаридан олинган. Ҳақиқатдан ҳам бу даврда мусулмон дунёси катта фалокатларни бошдан кечириди. Мўғулларнинг бу босқинчилик ҳаракатлари давомида Жалолиддин Мангуберди 10 йил давомида қаршилик кўрсатади ва мусулмон дунёсининг озодлик ҳаракатига етакчилик қилади. Унга қардош ва диндош давлатлари

хукмдорлари ёрдам бермасдан унга қарши кураш олиб борадилар. Натижада мўғуллар ва ислом дунёси ўртасида девор сифатида турган Жалолиддин Мангуберди икки фронтда – шарқда мўғуллар билан, ғарбда Боғдод халифаси, айюбий шахзодалар, гуржилар, аламут ҳашшошийлари, Кўния Салжукийлари билан курашишга мажбур бўлади. Унинг бевақт ҳалокатидан сўнг мўғуллар Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатларида дахшатли қирғинларни амалга оширадилар. Лекин Хоразмшоҳлар давлатини бошқарган Ануштегинийлар ҳонадони вакиллари йўқ бўлиб кетмадилар. Уларнинг мўғуллар давлатида, Кўния Салжукийлар давлатида [18, 41-46], Миср [17, 69-76] ва бошқа давлатларда сиёсий фаоллигини кўришимиз мумкин. Масалан Хоразмшоҳ Аловуддин Муҳаммаднинг қизи Хонсултон асир олинганидан сўнг шахзода Жўжиганикоҳланади. Айрим манбаларга кўра унинг фарзанди Беркахон Олтин Ўрданининг хони ва биринчи мусулмон бўлган чингизий сифатида тарихга киради. Хоразмшоҳлардан бўлган Сайфиддин Кутуз эса Миср султони бўлиб мўғулларнинг Яқин Шарқдаги ғалабали юришларини тўхтатади [1, 435-448]. Жалолиддин Мангубердининг саркардалари эса Кўния Салжукийлари давлатидан жой олади ва кейинчалик уларнинг айримлари ўзларининг мустақил бекликларига асос соладилар [2, 787; 8, 84; 9, 166; 12, 67; 13, 74; 15, 723; 16, 5]. Ануштегинийлардан бўлган яна бир малика Жалолиддин Мангубердининг қизи эди.

Манбаларга унинг Каймакар-шоҳ ва Манкатуи-шоҳ исмли ўғил фарзандари бўлиб ёшлигида вафот этганилиги эслатилади. Бироқ бугунги кунгача унинг Туркон исмли қизи ҳақида ҳеч қандай маълумот берилмайди. Маълумотларга қараганда 1231 йилда Жалолиддин Мангуберди ҳалокатидан кейин унинг Туркон исмли икки ёшли қизи Журмогун исмли мўғул нўёни қўлига асир тушади. Бу воқеадан 10 йил олдин мўғуллар 4 ойлик қамал қилиб Каспий денгизи жанубидаги Илол қалъасини эгаллаб бу ерда яширинган Хоразмшоҳлар давлатининг улуг Туркон хотунни ва унинг оиласини Чингизхон ҳузурига жўнатишган эди. Чингизхон Туркон Хотун ва оиланинг бир нечта аёлларидан ташқари барчасини қатл қилади [10]. Худди шу тартибда Мўғул нўёни Журмагон Жалолиддин Мангубердининг кичкинагига кизчаси малика Турконни ҳам бувиси Туркон хотун сингари мўғуллар давлати пойтахти Қорақурумга жўнатилади. Малика Турконнинг Қорақурумда қандай тарбия кўргани ҳақида бизда маълумотлар мавжуд эмас. Балки бувиси Туркон хотун билан ҳам учрашгандир. Рашидиддин [22, 49], Жувайний, Абул Фараж маълумотларига кўра кейинчалик мўғулларнинг Яқин ва Ўрта Шарқни бутунлай босиб олиш учун жўнатилган шахзода Хулагуга қўшиб Хоразмшоҳлар давлатининг сўнги маликаси Туркон ҳам жўнатилади [3, 390]. Хулагу 1250 йилларда ўзининг юришларини бошлаганлигини ҳисобга олсак бу пайтда малика 23 ёшдан ўтган бўлади. Фикримизча малика мўғулларнинг Яқин Шарқдаги давлатлар билан сиёсий-дипломатик алоқаларни ўрнатиш ва уларни ўз измига солишда фойдаланиш мақсадида саройда ҳеч қандай азоб уқубатларсиз катта қилинади. Чунки Жалолиддин Мангуберди ҳалок бўлса ҳам шу давргача унинг ҳарбий қисмлари Яқин Шарқдаги энг асосий етакчи куч эди. Бунга қадар Жалолиддиннинг саркардалари Кайирхон, Баракатхон (Беркахон), Сарухон кабилар бошчилигидаги хоразмликлар Кўния Салжукийларига муносиб рақиб бўлган, Яқин Шарқ минтақасидаги салибчиларга ўнглаб бўлмас даражада мағлубиятга учратган [6, 608], уларнинг бош шахри Қуддусни ҳам тортиб олган, бир-бирининг ерларига кўз олайтираётган айюбий шахзодаларни ҳам жиловлаб олган эдилар. Шу билан бирга бу хоразмликлар ўзларининг давлатлари мўғуллар томонидан босиб олинган бўлса ҳам ҳалигача уларга мурасасиз курашга тайёр эдилар. Минтақадаги араблар эса мўғулларга қарши озодлик курашини олиб борган етакчи кучлар бўлмаганлигига тарих гувоҳ. Яқин Шарқда хоразмликларнинг обрўси ниҳоятда ошиб кетганки айрим шу давр тарихчилари 1245 йилни хоразмликлар йили сифатида эътироф этишган. Ҳаттоки минтақадаги ҳукмдорлар ўз ҳокимиятининг легитимлигини кўрсатиш учун ёки легитимлигини таъминлаш учун ўзларини хоразмшоҳлардан деб эълон қилар ёки улар билан қандачилик ришталарини боғлар эдилар. Бизнинг фикримизча айнан мана шу сабабларга кўра малика Туркон келгусида Яқин Шарқ мамлакатларига юриш қилишда дипломатик алоқалар йўлида фойдаланиш учун саройда сақланган. Лекин 1246 йилдан сўнг хоразмликларнинг Миср ҳукмдори Малик Солиҳ Нажмиддин Айюб бошчилигидаги катта қўшинга мағлуб бўлганидан сўнг минтақанинг турли ҳудудларига тарқаб кетади [11, 245]. Хуллас Хулагу Эронда мўғулларнинг янги давлатига асос солиш йўлида босқинчилик юришларини қилиб 1258 йилда ҳалифалик пойтахти Боғдодни қамал қилади. Қамалга ҳалақит қилмаслик учун атрофдаги ҳокимлар билан ҳузокарага киришади. Шу мақсадда Мосул ҳукмдори Бадриддин Лулу билан ҳам иттифоқ тузади. Иттифоқчиликни мустаҳкамлаш учун эса Мосул шахзодаси Солиҳ Исмоилга Жалолиддин Мангубердининг қизи Турконни жуда қимматли зеб-у зийнатлар билан шариат қоидалари асосида никоҳлаб беради [4, 564; 5, 210]. Мосулнинг бўлғуси ҳукмдори Солиҳ Исмоил учун Жалолиддин Мангубердининг қизини никоҳига олиши Чингизийлар куёви бўлишдан кам аҳамият касб этмас эди.

Воқеалар ривожини ҳақидаги маълумотлар Абул Фараж ва Рашидиддин томонидан келтирилади. Унга кўра малика Туркон Мосулда катта мавқега эга бўлиб, шаҳардаги нотинчликни таъминлашга хизмат қилади [4, 580].

Жалолиддин Мангубердининг куёви Солиҳ Исмоил мўғуллар билан курашиш учун Мисрга Жалолиддин Мангубердининг жияни Сайфиддин Кутуз ёнига жўнаб кетади. Бу пайтда Сайфиддин Кутуз 1260 йилда мўғулларнинг катта қўшини Фаластинда Айн-Жалут майдонида мағлубиятга учратган эди [20, 516]. Мўғуллардан озод қилинган Ҳалаб шахри Кутуз томонидан Солиҳ Исмоилга топширилади [21, 215]. Миср султони Бейбарс даврида эса мўғулларга қарши курашиш учун унга ҳарбий ёрдам берилади [22, 57]. Малика Туркон эри Малик Солиҳ билан Мисрга кетмаган кўринади. Хулагу бутун Эронни бўйсундирганидан сўнг 1259 йилда ҳудудларни ўзининг ишончли одамларини ҳоким қилиб жўнатади. Рашидиддинга кўра Малика Турконга Эроннинг жануби-шарқидаги катта ҳудуд Кермон тегади [22, 61]. У Кермонга кетиб

ўзининг ҳокимлик вазифасини бажаради. Жуда қизиқ тақдир. Чунки Кермон ҳокими Бароқ хожиб билан Ануштегин хонадонининг ўзига хос ҳисоб – китоби бор эди. Яъни у бир неча бор бу хонадонга хиёнат қилган эди. Кермон ўлкаси Жалолиддин Мангуберди даврида Бароқ хожиб томонидан бошқарилган. Бароқ хожибнинг келиб чиқиши Жувайнийнинг хабарига кўра олдин Қорахитойлар элчиси сифатида Султон Аловуддин Муҳаммад Саройига келиб қолиб кетган ва маълум хизматлари эвазига юксак мақомларга эга бўлган [19,428]. Кейинчалик мўғуллар босқини даврида бошланган бошдоқликда Бароқ хожиб Кермонга яширинган эди. Унинг Ануштегин хонадонига биринчи хиёнати – 1224 йилда Жалолиддин Мангуберди Ҳинд водийсидан Кермон орқали Исфохонга келаётганида Бароқ хожиб уни бу ерда узоқроқ қолишга қаршилик қилади ва тезроқ бу ердан кетиш чораларини кўради. Иккинчи хиёнати – Жалолиддин Мангуберди Кавказдаги ҳарбий ҳаракатлар билан овоза бўлган пайтда исён қилади ва бу воқеа Жалолиддиннинг Кавказдаги ишини тўхтатиб 17 кунда [14, 399] бу ерга келиб уни ўз измига солиш билан тугайди [23, 153]. Учинчи ва энг оғир хиёнати – 1227 йилда Ануштегинийлар шахзодаси – Жалолиддин Мангубердининг укаси Ғиёсиддин Пиршоҳни кўшини камлиги ва ўз кўшинининг кўплигидан кибрланган Бароқ хожиб Ғиёсиддинга қарата “Сомонийлардан салтанатни олиб қуллари Ғазнавийларга берган, Салжуқийлардан олиб сенинг оталаринг бўлган Хоразмшоҳларга берган тақдир худди шундай менга ҳокимиятни берди” ҳаволаниб [14, 398] ожиз аҳволга тушганидан фойдаланган Бароқ хожиб Ғиёсиддиннинг онаси, яъни Султон Аловуддин Муҳаммаднинг бева хотинини дастлаб ўз никоҳига мажбурий равишда олиб, кейин эса уни буғиб ўлдиради [14, 398] ва Ғиёсиддинни эса бошини олиб мўғул хони Ўқтой ҳузурига жўнатади ва “Сенинг иккита душманинг қолган эди, уларнинг бирини бошини сенга жўнатапман, энди битта душманинг қолди” деб мактуб жўнатади. Хуллас Бароқ хожибнинг ўз хожаси Жалолиддин Мангубердини ва унинг қариндошларини Кермондан қанча узоқлаштирмасин тақдирнинг тақозоси билан вақти келиб айнан шу Кермонга Жалолиддин Мангубердининг кизи Туркон эғалик қилганлигини кўришимиз мумкин.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎХАТИ:

1. Abdirimov B.M. Khorezmians in the Middle East (13th century). // Sultanlar şehri Silvan Tarih - Toplum.// - Ankara: Aralık, 2021.
2. Ahmet Şimşirgil, “Saruhanogulları Beyliği”, Türkler, C. VI, Ankara 2002.
3. Alaaddin Ata Melik Cüveyni, Tarih-i Cihan Güşa, Çev. Mürsel Öztürk, TTK Yayınları, Ankara, 2013.
4. Gregory Abul Faraj (Bar Hebraeus). Abul Faraj tarihi. Cilt II. Suryanchadan Ingilizcheye cheyren Ernest Wallis Budge, turkcheye cheyren Omer Riza Dogrul. – Ankara: Türk tarih kurumu, 1950.
5. Hasan Geyiköglü. Doğu Anadolu harezmşahlar. Yüksek Lisans Tezi. Erzurum 1992.
6. Henry Richards Luard, D.D. Matthiei Parisiensis. (Monachi Sancti Albani). Chronica Majora. VOL. IV. London: 1877.
7. Ibnül Esir. İslam tarihi. Türkcha tarjması. – İstanbul: Hikmet neşriyatı. 2016.
8. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Anadolu Beylikleri, TTK Yayınları. – Ankara, 1988.
9. İsmail Onarlı, “Saruhanogulları Beyliği”nin Ulu Evliyası: Hamza Baba”, Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi, S. 21, Ankara 2002.
10. Kazım Paydaş, Fatih bostanci. Opinions about whether Han Sultan is Berke Han’s Mother or not. DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.821900>. Journal of History and Future, December 2020, Volume 6, Issue 4.
11. Khodjaveva Rano. The khwarezmians in medieval arabic and persian manuscripts. Asian Journal of Multidimensional Research (AJMR) Article DOI : [10.5958/2278-4853.2021.00036.7](https://doi.org/10.5958/2278-4853.2021.00036.7) Asian Journal of Multidimensional Research (AJMR).
12. Muhammed Ercan. XIII-XIV yüzyıllarda Anadolu Harezmşahları (Horzumşahları). Yüksek lisans tezi. Konya-2019.
13. Mustafa Kiliç. Halep Eyyubileri. – Ankara, 2019.
14. Müstevfi-yi Kazvini. Tarih-i güzide. Çeviren Mürsel Öztürk. - Ankara : Türk Tarih Kurumu, 2018.
15. Salim Koca, “Anadolu Türk Beylikleri”, Türkler, C. VI, Ankara 2002.
16. Saruhan Oğulları, Editör: Mehmet Çelik, Manisa Valiliği Yayınları, Manisa, 2000.
17. Абдиримов Б.М. Араб манбаларида хоразмликлар ва миср мамлуклар давлатининг ташкил топиши ҳақида. // “Adabiy manbashunoslik va matnshunoslikning dolzarb muammolari” mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy anjuman materiallari. Toshkent: Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti nashriyoti, 2022.
18. Абдиримов Б.М. Жалолиддин Мангуберди вафотидан сўнг хоразмлик саркардалар бошчилигидаги ҳарбий қисмларнинг Рум султонлиги хизматига кириши // Хоразм – Мкарказий Осиё цивилизацияси тизимида мавзусидаги халқаро анжуман материаллари – “Хоразм”, Урганч, 2020.
19. Алоуддин Атомалик Жувайний. Тарихи Жахонгушо. Назарбек Раҳим таржимаси. – Тошкент: MUMTOZ SO'Z, 2015.
20. Аҳмад ибн Али ибн Абдулқодир Абул Аббос ал-Хусайний ал-Убайдий Тақийддин ал-Макризий. Ас-сулук лимаърифати дувалил мулук. Нашрга тайёрловчи: Муҳаммад Абдулқодир Ато. – Ливан\Байрут: Дорул кутубил илмий. Биринчи нашр: 1418 ҳ.й – 1997 м.й. Т. I.
21. Бекзод Абдиримов. Хоразмийлар изини излаб ... – Тошкент: Шарқ маърифати, 2021.
22. Рашид ад-дин. Сборник летописей. Том III. – М.-Л.: Издательство Академии Наук СССР, 1946.
23. Шихобиддин ан-Насавий. Султон Жалолиддин Мангуберди ҳаёти. Тошкент. Ўзбекистон. 2009.

УЎК. 94 575.1+314.74

ТАШҚИ МЕҲНАТ МИГРАЦИЯСИ АГЕНТЛИГИНИНГ ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИДА САМАРАЛИ МИГРАЦИЯ СИЁСАТИНИ ЮРИТИШДАГИ ЎРНИ ВА АҲАМИЯТИ

Г.Б.Азаматова, ассистент, Жиззах политехника институти, Жиззах

Аннотация. Бугунги кунда самарали миграция сиёсатини олиб бориш жараёни - ҳар бир мамлакат учун долзарб масала ҳисобланади. Ўзбекистон Республикасида миграцияни тизимли тартибга солиш,

мигрантлар фаолиятини ўрганиб таҳлил этиш, уларга ёрдам бериш ва бу борадаги муаммоларга ечим топиш борасида ташқи меҳнат миграцияси агентлиги фаолияти муҳим аҳамият касб этади.

Калим сўзлар: миграция, меҳнат миграцияси, мигрантлар, Ташқи меҳнат миграцияси агентлиги, касбга ўқитиш, мослаштириш жараёнлари, Корея, Россия Федерацияси, Туркия

Аннотация. Сегодня процесс проведения эффективной миграционной политики является актуальным вопросом для каждой страны. Деятельность Агентства по внешней трудовой миграции играет важную роль в системном регулировании миграции в Республике Узбекистан, изучении и анализе деятельности мигрантов, оказании им помощи и поиске решений проблем в этой сфере.

Ключевые слова: миграция, трудовая миграция, мигранты, Агентство по внешней трудовой миграции, профессиональное обучение, адаптационные процессы, Корея, Российская Федерация, Турция

Abstract. Today, the process of conducting an effective migration policy is a topical issue for every country. The activities of the Agency for External Labor Migration play an important role in the systematic regulation of migration in the Republic of Uzbekistan, the study and analysis of migrant activities, assistance to them and finding solutions to problems in this area.

Key words: migration, labor migration, migrants, Agency for External Labor Migration, vocational training, adaptation processes, Korea, Russian Federation, Turkey

Хозирги вақтда миграция жараёнлари ҳам турли таъсирлар остида ўзига хос тарзда тараққий этиб бормоқда. Дарҳақиқат, миграция - табиий жараён бўлиб, бир неча йўналишлар асосида ҳаракатланади. Бундай жараённи тизимли тартибга солиш, хавфсиз, тартибли миграцияни ташкил этишда ҳар бир мамлакат ўзининг қонуний тизимини яратиб самарали миграция сиёсатини юритади.

1990- йилларнинг охири ва 2000 йилга келиб мамлакатимизда даромад топиш иштиёқидаги ўзбекларни ҳам ўз ичига олган меҳнат эмиграцияси жараёнлари ривожлана бошлади[1]. Бундай ривожланиш мамлакатнинг ижтимоий-иқтисодий тараққиётига ҳам сезиларли таъсир кўрсатади, шу сабаб Ўзбекистон Республикасида миграция сиёсатини амалга оширишда ташқи меҳнат миграциясини тартибга солиш муҳим жараён ҳисобланади. Мамлакатимизда аҳоли бандлигини таъминлашга, айниқса кейинги йилларда меҳнат бозори самарадорлигини ошириш, аҳолини мунтазам иш билан таъминлаш ва аҳоли даромадини ошириш, хотин - қизлар, кам таъминланган оилалар аъзоларини бандлигини таъминлаш ҳамда ташқи меҳнат миграцияси жараёнларини тартибга солиш масалаларига алоҳида эътибор қаратилмоқда[2]. Ўзбекистон Республикасида Ташқи меҳнат миграцияси агентлиги фуқароларнинг хорижда ишга жойлаштириш, хориждаги меҳнат фаолиятини самарали ташкил этишни назорат қилиш орқали уларга хорижда меҳнат фаолияти билан шуғулланишга доир ҳуқуқларини амалга оширишда кўмаклашиб, ноқонуний миграциянинг олдини олиш бўйича мутасадди ҳисобланади. Эндиликда Ўзбекистон фуқаролари чет элларда ўз меҳнат фаолиятини хусусий меҳнат шартномалари асосида Ташқи меҳнат миграцияси масалалари бўйича агентлик томонидан бериладиган тегишли рухсатнома билан амалга ошириш имкониятига эга[3]. Ўзбекистон Республикаси Бандлик ва меҳнат муносабатлари вазирлиги ҳузуридаги Ташқи меҳнат миграцияси агентлиги республика миллий манфаатларини инобатга олган ҳолда, Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатларига мувофиқ Ўзбекистон Республикаси фуқароларининг меҳнат миграцияси жараёнларини тартибга солиш ва уларни хорижда уюшган ҳолда ишга жойлаштириш соҳасида халқаро ҳуқуқ нормалари ва қоидаларига асосланган фаолиятни амалга оширади[4]. Сўнгги йилларда Ўзбекистон Республикасида ташқи меҳнат миграцияси агентлиги фаолияти ва унинг меҳнат мигрантларига ёрдам кўрсатиш сифатини яхшилаш борасида самарали ишлар олиб борилмоқда. Бугун юртимизда инсон омили олий қадрият даражасига кўтарилди. Президентимиз Шавкат Мирзиёевнинг **“Одамлар эртага эмас, бугун бахтли яшашни истайдилар”**, деган тамойилни илгари суриши ва буни бугунги сиёсатимизнинг устувор йўналишига айлантиришида ҳам айнан шу мазмун-моҳият мужассамдир. Мазкур принцип ижроси ўлароқ, мамлакатимизда амалга оширилаётган инсонпарвар сиёсат одамлар ҳаётига янгича мазмун бахш этмоқда[5]. Мамлакат ташқарисида ўз меҳнат фаолиятини олиб бораётган мигрантларни, уларнинг оила-аъзоларини давлат томонидан қўллаб-қувватлаш, ҳимоя қилиш мақсадида Вазирлар Маҳкамаси ҳузурида Хорижда вақтинчалик меҳнат фаолиятини амалга ошираётган Ўзбекистон Республикаси фуқаролари ҳуқуқларини ҳимоя қилиш ва халқаро иқтисодий ҳамкорлик масалалари департаменти ҳам ташкил этилган. Хорижда Ўзбекистон Республикаси Бандлик ва меҳнат муносабатлари вазирлиги ҳузуридаги Ташқи меҳнат миграцияси агентлигининг ваколатхоналарини ташкил этиш ва жиҳозлаш[6] масалаларига ҳам алоҳида эътибор қаратилган. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 28 майдаги 3743- сонли **“Ўзбекистон Республикаси Бандлик ва меҳнат муносабатлари вазирлиги ҳузуридаги Ташқи меҳнат миграцияси агентлигининг хорижий ваколатхоналарини очиш тўғрисида”** ги Қарори[7] га кўра, Агентликнинг Квангжу (Корея) ва Москва (Россия) шаҳарларида ваколатхоналари, шунингдек, Москва шаҳридаги ваколатхонанинг Санкт-Петербург, Новосибирск, Екатеринбург, Самара ва Уфа каби Россия Федерациясининг 5 та шаҳрида вакилликлари очилди. Ўзбекистон Республикаси Бандлик ва меҳнат муносабатлари вазирлиги ҳузуридаги Ташқи меҳнат миграцияси агентлиги тўғрисида[8] ги Низом Ўзбекистон Республикаси Президентининг **“Ўзбекистон Республикасининг ташқи меҳнат миграция тизимини янада такомиллаштириш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”** 2018 йил 5 июлдаги ПҚ-3839-сон қарорига [9] мувофиқ Ўзбекистон Республикаси Бандлик ва меҳнат муносабатлари вазирлиги ҳузуридаги Ташқи меҳнат миграцияси агентлиги фаолиятининг тартибини белгилайди.

2017 йил якунларига кўра, иш топиш илинжида 1 миллион 630 мингдан ортиқ фуқароларимиз мамлакатни тарк этган. Улардан 1 миллионга яқини, аниқроғи, 944 328 нафари Россия Федерациясига, 626 791 нафари Қозоғистонга, қолганлари Туркия, Жанубий Корея ва бошқа давлатларга чиқиб кетган[10]. Ташқи меҳнат миграцияси агентлиги томонидан 2019 йилда 13 458 нафар фуқаро чет элда: Корея, Россия Федерацияси, Туркия, Польша, Болгария, Қозоғистон, Тожикистон ва бошқа давлатларга ишга жойлаштирилган, 60 122 нафар мигрантларга ҳуқуқий ва моддий ёрдам кўрсатилган. Шунингдек, covid-19 пандемия даврида ТИВ, нодавлат ташкилотлар билан ҳамкорликда 10 954 мигрантларга ёрдам кўрсатилди, 8348 кишига озиқ-овқат ва нақд пул кўринишида ёрдам кўрсатилган бўлса, шундан агентлик томонидан 842 нафар мигрантга моддий ёрдам[11] ажратилган. Шунингдек, агентлик томонидан 2019 йилда ажратилган моддий ёрдамлар суммаси 23 453 АҚШ долларни, 2020 йилда 39406.0 АҚШ долларини ташкил этди. Ташқи меҳнат миграцияси агентлиги томонидан бўлажак меҳнат мигрантларини касбга ўқитиш, мослаштириш жараёнлари бўйича ҳам амалий ишлар олиб борилмоқда. Жумладан, 2020 йилда 21 437 нафар фуқаролар Ўзбекистондаги касб-хунар марказларида ўқишга жалб қилинган бўлса, 10 272 киши эса кетишдан олдин мослаштирилган, улар билимини баҳолаш марказлари 26 тани ташкил этади[12]. 2020 йилда меҳнат мигрантлари оилаларига уй-жой олиш учун агентлик томонидан 3687 та тасдиқномалар берилиб, шундан 975 таси комиссия томонидан ижобий ҳал қилинган. 2021 йил 10 ойида “Йўл хариталари” асосида 50 минг фуқародан 45,2 минг нафари ўқитилиб, шундан 43 минги (25 турдан ортиқ) касб-хунарга ва 2,2 минг киши чет тилларини (рус, инглиз, корейс, япон ва бошқалар) ўрганишга жалб қилинди. 115 минг кишидан 92,1 минг фуқаро хорижда ташкилий тартибда ишга жойлаштирилди. Ушбу кўрсаткич 2020 йилнинг шу даврига (3383 та) нисбатан 88,7 мингтага ёки 27 бараварга ўсган. Хорижга ишлаш учун кетаётган 27 191 меҳнат мигрантининг ҳаёти ва соғлиғи суғурта қилинди, 640 кишига хорижга кетиш ва ишга жойлашиш учун микроқарзлар берилди ҳамда 2629 фуқарога ишлаш рухсатномаси расмийлаштириш бўйича хизматлар кўрсатилди[13]. 2021 йилда Ташқи меҳнат миграцияси агентлиги ва унинг хорижий давлатлардаги ваколатхоналари орқали хорижда ишлаётган 105 минг 187 нафар меҳнат мигрантига ҳуқуқий, моддий ва ижтимоий ёрдам кўрсатилиб, 348,1 минг АҚШ доллари миқдоридаги иш ҳақлари ундириб берилган. Шунингдек, 651 нафар меҳнат мигрантига “**birgamiz.com**” портали орқали агентлик томонидан тўғридан-тўғри йўналтирилган бир марталик моддий, 459 нафарига озиқ- овқат ҳамда нақд пул кўринишида ёрдам кўрсатилган. Бошпанасиз қолган 81 нафар меҳнат мигранти хостелларга жойлаштирилиб, 55 нафар оғир вазиятга тушиб қолган, 34 нафар Россия Федерацияси ИИБ вақтинчалик сақлаш марказларида сақланаётган меҳнат мигрантлари ва 120 нафарга яқин вафот этган фуқароларнинг жасадлари юртимизга қайтариб олиб келинган[14]. Ўзбекистоннинг чет элда доимий яшаётган фуқаролари ва меҳнат мигрантларига ҳуқуқий ёрдам кўрсатиш мақсадида Россиянинг Санкт-Петербург, Қозон, Ростов-Дон, Екатеринбург ва Владивосток шаҳарларида, Қозоғистоннинг Олма-ота ва Октов, Хитойнинг Гуанчжоу шаҳарларида янги бош консулхоналар очилди. Хориждаги фуқароларимиз ҳуқуқ ва манфаатларини ҳар томонлама ҳимоя қилишда хорижий давлатларнинг ваколатли идоралари билан ҳамкорликни ривожлантириш мақсадида ўзбекистонлик мигрантлар сони кўп бўлган давлатларда Ташқи меҳнат миграцияси агентлигининг ваколатхоналарини ташкил этишишлари давом эттирилади[15]. Жаҳонда меҳнат мигрантлари ҳуқуқларини ҳимоя қилиш ва миграцион жараёнларни самарали, оқилона ва барқарор бошқариш воситаларини шакллантириш учун умумий ёндашув ва стратегияларни ишлаб чиқиш, ҳаракатларни мувофиқлаштириш ва инсон ресурсларини сафарбар қилишнинг илмий асосларини тадқиқ этишга алоҳида эътибор қаратилмоқда[16]. 2022 йил 28 январь куни Ўзбекистон Республикаси Президенти 2022–2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистон тараққиёт стратегияси тўғрисидаги фармон [17] ни имзолади. Ушбу стратегия “**инсон кадри учун**” тамойили асосида Янги Ўзбекистон тараққиёти ривожини йўлидаги асосий устувор йўналишларни белгилаб беради ва мамлакатда демократик ислохотларни давом эттиришда асосий мезон бўлиб хизмат қилади. Хавфсиз, тартибли ва қонуний меҳнат миграциясини таъминлаш ҳамда самарали миграция сиёсатини юритиш мазкур стратегиянинг мақсадларидан биридир. Мамлакатимизда хорижда меҳнат қилиб, малака орттириб қайтган фуқароларимизнинг тадбиркорлик фаолиятини қўллаб-қувватлашга, улар билан манзилли ишлаш тизимини яратилиши, шунингдек, хорижда ишлаётган фуқароларнинг меҳнат стажини ҳисобга олиш, мигрантларни рағбатлантириш, кредит бериш тизимининг йўлга қўйилганлиги мамлакатимизда аҳоли миграцияси жараёнларига берилаётган эътибордир[18].

Мигрантларнинг ҳуқуқ ва манфаатларини қонуний ҳимоя қилишда – ташқи меҳнат миграцияси агентлиги ўз фаолиятини самарали ташкил этиб, айна вақтда хорижда ўз меҳнат фаолиятини бошлаган, олиб бораётган юртдошларимизга хавфсиз, тартибли ва қонуний меҳнат миграциясини яратиб беришдаги иштироки ва ўрни Ўзбекистон Республикасида самарали миграция сиёсатини амалга оширишда аҳамиятлидир.

ҲОИДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Қодирова З. Хориждаги Ўзбекистонлик меҳнат мигрантлари фаолиятининг ижтимоий – иқтисодий масалалари. Ижтимоий фикр – инсон ҳуқуқлари. №1(77), 2017.76-6.
2. Аманов О.А. Қишлоқ меҳнат бозорини самарали ривожлантириш асосида аҳолини иш билан бандлигини ошириш. Иқт.ф. бўйича ф.ф.д. (PhD) дисс. ... иши. Тошкент - 2019.3-6.
3. Қодирова З. Ўзбекистонда меҳнат миграцияси жараёнларини тартибга солишда халқаро меҳнат ташкилотининг ўрни // Ижтимоий фикр- инсон ҳуқуқлари. №2(70), 2015.31-6.
4. <https://mehnat.uz/uz/subordinate-organizations/position/241>.
5. Кучли ижтимоий сиёсатнинг Ўзбекистонга хос тажрибаси // Халқ сўзи, 2018 йил 14 апрель, №74 (7032), 3-6.

6. <https://lex.uz/acts/3811317>
7. <https://www.lex.uz/docs/4884762?ONDATE=28.05.2018%2000#4942354>
8. <https://mehnat.uz/uz/subordinate-organizations/position/241>
9. <https://lex.uz/docs/3811317>
10. Мехнат миграцияси тизимидаги вазибаларнинг амалий ечими //Халқ сўзи, 2018 йил 7 июль, № 138 (7096), 2-б.
11. Ташқи меҳнат миграцияси соҳасига оид асосий кўрсаткичлар тўғрисида маълумот.2019 йил.<http://www.migration.uz>.
12. Ташқи меҳнат миграцияси соҳасига оид асосий кўрсаткичлар тўғрисида маълумот.2020 йил.<http://www.migration.uz>.
13. <https://kun.uz/news/2021/12/03/tashqi-mehnat-migratsiyasi-yangi-tizim-qanday-ishlayapti>
14. Феруза Эшматова. Мамлакат фуқароларининг ҳуқуқлари хорижда ҳам бирдек ҳимоя қилиниши лозим//Халқ сўзи, 2021 йил 2 июнь, № 115 (7895), 3-бет.
15. Л.Сувонов.Фуқароларнинг ҳуқуқ ва манфаатларини кафолатли ҳимоялаш –халқаро майдонда давлатимиз имижини оширишга хизмат қилади// Янги Ўзбекистон, № 141 (141), 2020 йил 30 июль,2-бет.
16. Муҳиддинов Э.М.Аҳолини иш билан бандлигини таъминлашда меҳнат миграциясининг роли. Иқтисодиёт фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация иши.4-бет.
17. <https://lex.uz/docs/5841063>
18. Азаматова Г.Б.Ўзбекистонда аҳоли миграцияси ҳаракатлари масалалари ва мигрантлар фаолияти таҳлили.Ўтмишга назар//№ SI-3(2021),109-бет.DOI <http://dx.doi.org/10.26739/2181-9599>.

УЎК 93/94

ҚҲЙИ АМУДАРЁ МИНТАҚАСИДА САЙЁҲЛИК ИСТИҚБОЛЛАРИ

Х.Б. Аминов, кичик илмий ходим, Хоразм Маъмун академияси, Хива

Аннотация. Мазкур мақолада Қўйи Амударё минтақасида сайёҳлик соҳаси тарихининг ўрганилиши, ривожини, унинг ўзига хос хусусиятлари ҳамда янада ривожлантириши бўйича таклиф ва тавсиялар берилган.

Калим сўзлар: туризм, Қўйи Амударё, Қорақалпоғистон Республикаси, Хоразм вилояти, устувор вазибалар

Аннотация. В данной статье было проведено исследование истории туристического сектора в регионе нижней Амударьи, его особенностей, были даны предложения и рекомендации по его дальнейшему развитию.

Ключевые слова: туризм, Нижняя Амударья, Республика Каракалпакстан, Хорезмская область, приоритетные задачи

Abstract. In this article, the study of the history of the tourism sector in the lower Amudarya region, its features, its further development proposals and recommendations were given.

Keywords: tourism, lower Amudarya, Karakalpakstan Republic, Khorezm region, priority tasks

Ўзбекистон мустақилликка эришгандан сўнг, юртимизда озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт қуриш йўлидан дадил қадамлар ташланди. Ўтган қисқа вақт ичида ижтимоий-иқтисодий ислохотлар натижасида сезиларли натижаларга эришилди. Чунки, мамлакат ўзининг географик жойлашуви, мавжуд ресурслари ҳамда катта инсон ресурсларига эга. Шу ўринда айтиш жоиз, туризм соҳасининг ҳар томонлама ривожланиши учун қатор имкониятларга эга бўлиб, ўзининг қулай стратегик ўрни, қулай табиий шароити туфайли жаҳон туризм идустриясида ўзига хос ўрин эгаллайди ҳамда архитектура меъморчилигининг ноёб ёдгорликлари билан беллаша олади. Зеро, халқимизнинг ўзига хос миллий таомлари ғоят гўзал анъаналари, урф-одатлари, очиқ юзли ва меҳмондўстлиги бутун дунё аҳолисини ўзига жалб қилади.

Ўзбекистон тарихий туризмга ихтисослашган бўлиб, унинг Самарқанд, Бухоро, Хива, Термиз сингари қадимий шаҳарлари ўзининг ажойиб тарихий ёдгорликларини сақлаб қолгани ҳолда дунёнинг ноёб туризм марказлари қаторига киради. Шу жумладан, қадимий шаҳарлардан бири Хиванинг туризм марказларидан бири сифатида аҳамияти катта.

Археологик маълумотларга кўра, Хива шаҳри милoddан аввалги V асрда барпо этилганлиги маълум. Хивани археологик жиҳатдан ўрганиш XX аср ўрталаригача олиб борилган. Шаҳар Хоразмшоҳлар даврида (XII-XIII асрларда) раvнақ топиб, ҳудуди кенгайди. XVII асрнинг 2-ярмидан Хоразмнинг пойтахтига айлангач, ҳар томонлама ривожланди. Меъморий қиёфаси ҳам ўзгара борди. Меъморий ансамблининг яхлитлиги жиҳатидан Хива Ўрта Осиёда ягона ҳисобланади. 1967 йилда Ўрта Осиёда илк бор Хиванинг Ичан қалъа (шаҳристон) қисми тарихий-меъморий ёдгорликлари қўриқхонаси деб эълон қилинди. Мана шундай имкониятлар шаҳарда туризмни янада ривожлантиришга катта ҳисса қўшади. Зеро, Хива шаҳри қадимий шарқий шаҳар афсонавий кўринишини Ичан-қалъа шаҳри тарихий марказида сақлаб қолган бўлиб, у ерда кўплаб тарихий меъморчилик обидалари сақланиб қолган. Шунинг учун Хивадаги “Ичан-қалъа” Умумжаҳон маданий мерос рўйхатига киритилган. Бундан ташқари Хива ҳунармандчилик маркази сифатида ҳам катта қизиқиш уйғотиши табиий.

Мавзу юзасидан масалаларни ёритишда мавжуд адабиётларни қатор туркумларга ажратиш мумкин. Жумладан, туризм соҳаси билан боғлиқ ишларга Н.Содиқованинг “Маданий ёдгорликлар хазинаси” китоби, Р.Абдумаликов, Т.Холдоровларнинг “Туризм” қўлланмаси, А.Ф.Саидовнинг “Ўзбекистонда туризм: истиқбол ва муаммолари” китоби, М.А.Хошимов, В.Кучерявихнинг “Табиатнинг нодир сайроҳлари” китобини айтиш мумкин[1].

Айниқса, “Продвижение Бренда Великий шелковый путь на мировой туристский рынок” мавзусидаги тезислар тўпламида туризми ривожлантиришнинг илмий-назарий масалалари чуқур таҳлил қилинган [2]. Бундан ташқари Хоразм вилоятида туризми ривожлантириш масалалари бўйича Урганч давлат университети ва Хоразм Маъмун академияси олимларининг қатор ишлари аҳамиятлидир. Бу борада Хоразм Маъмун академиясидаги грант лойиҳаси ҳужжатлари, шунингдек, вилоят ҳокимлиги ва Туризм ва маданий мерос вазирлиги ва интернет маълумотлари катта роль ўйнайди [3].

Шунингдек, Хива тарихи, айниқса, Ичан қалъа тарихи билан боғлиқ кўплаб материаллар муҳим илмий аҳамиятга эга [4]. Бу борада тарихчи олимлардан проф. М.Мамбетуллаев, проф. Ш.Матрасулов, проф. М.Матниёзов, проф. А.Сотлиқов, доц. Қ.Собиров, доц. Ғ.Ходжаниёзов, т.ф.н. А.Абдурасулов, т.ф.н. К.Худайбергенов, Д.Бобожоновлар қатор изланишларни олиб бориб, шаҳарнинг тарихий туризм маркази сифатидаги мавқеи ҳақида қимматли тарихий маълумотларни келтириб ўтганлар.

Яратилаётган кенг имкониятларга қарамадан сайёҳлик соҳасида кутилаётган натижаларга эришилаётгани йўқ. Зеро, Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев шундай деган эди: – “Биз чет эллик туристларни қадимий тарихимиз ва қадриятларимиз билан жалб қилишимиз мумкин. Лекин Хоразмнинг, Хиванинг тарихи тўлиқ ўрганилмаган, уни таништириш бўйича тизим ҳам йўқ. Шунинг учун Хоразм тарихини энг қадимги даврдан бошлаб йилма-йил ўрганиб, одамларга содда тилда тушунтиришни йўлга қўйиш керак. Муҳим даврлар ва воқеалар, ҳар бир хон ҳаёти бўйича шоу-румлар ташкил этиб, сайёҳларни қизиқтириш зарур. Хивага келган одам катта таассурот, билим олиб кетсин, бу ерда кўпроқ қолиб вақтини мазмунли ўтказсин [5].

Янгича ёндашувлар асосида Қуйи Амударё минтақасида туризми янада ривожлантириш учун бир қатор долзарб вазифаларни белгилаш мумкин:

- минтақада туризми ривожлантиришнинг илмий муаммоларини таҳлил қилиш;
- “Туризм тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Қонунининг Қорақалпоғистон Республикаси ва Хоразм вилоятида бажарилишини ўрганиш;
- минтақада археотуризмни ривожлантиришнинг ўзига хос хусусиятларини очиш;
- Хиванинг – сайёҳлик, меъморчилик ва хунармандчилик маркази сифатида қирраларини ифодалаш;
- “Ичан-қалъа” музей-қўриқхонаси ривожланиш концепцияси ва экспозицияларини таҳлил қилиш.

Маълумки, XXI аср дунё олимлари томонидан туризм асри деб эътироф этилмоқда. Ушбу индустрия бугунги кунда энг кўп ва тез даромад келтирадиган соҳа бўлиб, ўсиш даврини бошидан кечирмоқда. Тадқиқотчиларнинг кўрсатишича, яқин орада бу соҳа йилига 1 млрд дан зиёд кишига хизмат қилиш салоҳиятига эга бўлиши мумкин.

Жаҳон туризми бозорида Ўзбекистон ҳам ўз нуфузи ва салоҳиятига эга. Чунки мамлакатимизда 8 208 та маданий мерос объектлари, жумладан 2265 дан ортиқ архитектура ёдгорликлари, 4788 та археологик ёдгорликлар рўйхатга олинган. Уларнинг асосий қисмлари шаҳарларда жойлашган.

Бугунги кунда туризм соҳасини тадқиқ қилиш борасида кўплаб илмий изланишлар олиб борилиб, туризми янги турлари фанга киритилмоқда. Туризм соҳасига турли хил ёндашувлар мавжуд бўлиб, немис олимлари бизнес туризмни соҳанинг бир йўналиши сифатида қабул қилмайдилар. Уларни фикрича турист саёҳат давомида фақат дам олиши ҳамда хордиқ чиқариши лозим. Бу вақтда турист умуман иш билан шуғулланмаслиги керак. Жаҳоннинг реал иқтисодиётида эса 20 %дан ортиқ туристлар бизнес туризми иштирокчиларини ташкил этади.

Ҳозирги кунга минтақада 500 дан ортиқ, жумладан Қорақалпоғистон Республикасида 291 та, Хоразм вилоятида 259 та маданий мерос объектлари сақланади. Буларнинг аксарияти археологик ва меъморчилик ёдгорликлари ҳисобланади. Қорақалпоғистон Республикасида кўпчилик объектларни археологик ёдгорликлар ташкил этса, Хоразм вилоятида меъморчилик ёдгорликлари кўп сақланган.

Кейинги йилларда минтақадаги мавжуд тарихий ва маданий обидаларни сақлаш, уларни таъмирлаш ва реставрация қилиш борасида кенг қамровли ишлар амалга оширилмоқда. Музейлардаги экспонатларни сақлаш ва унинг устидан замонавий назорат тизимини ўрнатиш, улар билан таништирувчи музей ходимлари ва гид-экскурсоводлар малакасини ошириш борасида тизимли иш олиб борилмоқда.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Содиқова Н. Маданий ёдгорликлар хазинаси. — Т.: «Фан», 1981; Абдумаликов Р., Холдоров Т. Туризм. — Т.: 1992; Саидов А.Ф. Ўзбекистонда туризм: истиқбол ва муаммолари, — Т.: «Мехнат», 1992; Хошимов М.А. Кучерявих В.И. Табиатнинг нодир сайргоҳлари, Т., «Мехнат», 1991.
2. Продвижение Бренда «Великий шелковый путь» на мировой туристский рынок. ЮНВТО, 2018.
3. Хоразм вилояти расмий сайти (<http://xorazm.uz>); УрДУ жорий архив ҳужжатлари; Хоразм Маъмун академияси жорий архив ҳужжатлари. Илмий котиб ҳисоботлари; Туризм ва маданий мерос вазирлиги веб сайти (www.uzbektourism.uz); Маданий мерос (www.meros.skm.uz) УрДУ сайти (www.ursu.uzpak.uz).
4. www.khivamuseum.uz, «Ичан-қалъа» музей-қўриқхонаси жорий архиви. Хива, 2019; Хорижликлар - Хива ҳақида. - Урганч, 1997. Хива – путеводител. - Т., 1988.
5. <https://xs.uz/uzkr/post/shavkat-mirziyoev-turistlarni-tarikhimiz-va-qadriyatlarimiz-bilan-zhalb-qilishimiz-mumkin>

ХОРАЗМ САВДО МАРКАЗЛАРИНИНГ МАРКАЗИЙ ОСИЁ САВДО ТИЗИМИДА ТУТГАН ЎРНИ

Р.Б. Анёзов, PhD, Урганч Давлат Университети, Урганч

Аннотация. Ушбу мақолада Марказий Осиё савдо муносабатларида Хоразм савдо марказларининг тутган ўрни ва аҳамияти ҳақида маълумот берилади.

Калим сўзлар: Марказий Осиё, Хоразм, Буюк ипак йўли, карвон йўллари, Хоразм шаҳарлари, Гурганж, Урганч, Кат, карвонсарой

Аннотация. В этой статье представлена информация о значении торговых центров Хорезма в торговых отношениях Центральной Азии.

Ключевые слова: Центральная Азия, Хорезм, Великий Шелковый путь, караванные пути, города Хорезма, Гургандж, Ургенч, Кат, караван-сарай

Abstract. This article provides information about the importance of Khorezm Trade Centers in Central Asian trade relations.

Key words: Central Asia, Khorezm, Great Silk Road, caravan routes, Khorezm cities, Gurganj, Urgench, Kat, caravanserai

Долзарблиги: Хоразм савдо марказларининг Марказий Осиё савдо тизимида тутган ўрнини ўрганиш ва бу масалада янги илмий қарашларни шакллантириш ҳозирги кундаги тарихий зарурат ҳисобланади.

Хоразм воҳаси ҳам қадимдан Марказий Осиё коммуникация тизимининг бир бўлаги сифатида Буюк ипак йўлининг шимолий йўналишидаги муҳим ҳудуд сифатида кўзга ташланади. Бу танланган мавзунинг долзарблигини белгиловчи асосий хусусиятдир.

Методлар ва ўрганилганлик даражаси: Хоразм савдо марказларининг вужудга келиши ва ривожланиши шарт-шароитлари ҳамда сиёсий вазият тўғрисида фикр юритадиган бўлсак, Хоразмни Марказий Осиёнинг бир бўлаги сифатидаги фаолияти, хўжалик ҳаёти ва савдосидаги ўрни тўғрисида сўз юритилади. Бунинг учун энг аввало, Мовароуннаҳр хўжалик ҳаёти хусусида тушунчага эга бўлиш керак. Сомонийлар сулоласи ҳукмронлиги даврида (IX-X асрлар) Мовароуннаҳрда хўжалик тараққиёти фақат Марказий Осиёнинггина эмас, балки Олд Осиёнинг ҳам етук ҳудудларидан бири ҳисобланарди. Шаҳар билан кишлок, ўтроқ деҳқончилик ҳудудлари билан кўчманчи қабилалар ўртасидаги маҳсулот айрибошланишнинг кучайиб бориши карвон савдосини ўсиши ўлканинг кишлок хўжалиги, кон ишлари ва хунармандчиликнинг ривожланиши бинобарин кейинги соҳаларнинг ривожини, савдо-сотиқнинг тараққий этишининг омили бўлди.

Бу даврда Мовароуннаҳр ва Хоразм иқтисодий жиҳатдан мусулмон мамлакатлари орасида етакчи ўринлардан бирини эгаллар эди. Мамлакатда деҳқончилик ҳам, хунармандчилик ҳам юксак даражада тараққий қилган бўлиб ўз эҳтиёжини қондирибгина қолмасдан, четга ҳам жуда кўп миқдорда маҳсулот чиқаришга имконият яратган эди [1.295]. Бутун дунёда машҳур бўлган Мовароуннаҳр маҳсулотларининг тури кўп эди. Бунинг ёзма манбалар тўла тасдиқлайди. Ал-Истахрийнинг таъкидлашича, Мовароуннаҳрнинг ўзида ишлаб чиқариладиган моддий бойликлар шунчалик мўлки, бу ернинг аҳолиси, бошқа мамлакатлардан маҳсулотлар олмасдан ҳам ўз эҳтиёжларини қондира олардилар. Ёзма манбаларнинг берган маълумотларига қараганда, Зарафшон, Қашқадарё воҳалари, Фарғона, Элок, Шош ва Хоразмда IX-XV асрларда деҳқончилик ва боғдорчиликда маълум бўлган барча маҳсулотлар етиштирилган, хунармандчиликда ҳам барча маҳсулотлар ишлаб чиқилган. Ал-Истахрий Зарафшон водийсини тасвирлар экан, унинг унумдорлигига қойил қолиб, Бухоро воҳасини мовий осмон гумбази остига тўшалган ва қасрлар билан нақшланган ям-яшил гиламга ўхшатса, Закарийё Қазвиний эса Гурганжда хунармандчиликнинг барча турларининг ниҳоятда ривожланганини кўриб, ҳайратда қолган эди [2.135].

Хусусан Хоразмнинг Марказий Осиё шаҳарлари хўжалик ва савдо ҳаётидаги ўрни тўғрисида айтилган бўлсак, X аср араб манбалари (Мақдисий, Ис-таҳрий, Ибн Руста, Ибн Фадлан) маълумотида кўра, бу соҳада Хоразмнинг ўрни бекиёс бўлганлигини кўрамиз. Бу манбаларнинг барчаси Хоразмнинг Марказий Осиё ташқи савдосида жуда катта роль ўйнаганлигини, айниқса, Шарқий Европа, Волгабўйи ва Сибирь халқлари билан бўладиган транзит савдода Хоразм асосий боғловчи халқа бўлганлигини тасдиқлайди.

Мақдисий асарларида келтириб ўтилган четга чиқарилган ва келтирилган товарлар рўйхатида, Хоразм орқали булғорлардан келтирилган жуда кўплаган турдаги маҳсулотларни ҳам кўрсатиб ўтади.

X аср манбаларида келтирилган маълумотлар нафақат X асрга, балки кейинги асрларга ҳам хос бўлиб, Хоразмнинг Волгабўйи, Шарқий Европа, кўчманчилар дунёси, Хуросон, Эрон, Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатлари, Ҳиндистон, Хитой ва, айниқса, Марказий Осиёнинг бошқа ҳудудлари билан бўлган савдо алоқалари йиллар ўтиб, кенгайса-кенгайганки, асло тўхтаб қолмаган. Хоразмнинг Марказий Осиё шаҳарлари билан олиб борган савдоси ҳақида X-XV аср манбаларида турли-туман маълумотлар мавжуд бўлсада, улар бу мавзунинг тўлалигича ўрганиш имконини бермайди.

Бир аср давомида, ҳозирги Марказий Осиё ҳудудида олиб борилган археологик тадқиқотлар ёрдамидагина, бу соҳада кўпгина муваффақиятларга эришилди. Аммо бу билан ҳам ҳали савдо йўллари хусусидаги билимларимизни етарлича деб бўлмайди.

Аммо шу ўринда, тарихий манбаларда (Истахрий, Мақдисий) келтирилаётган савдо йўллари хусусидаги маълумотлар билан археологик тадқиқотлар натижасида олинган маълумотларни таққослаб ўрганишдан олдин, даставвал, Истахрий ва Мақдисий асарларида келтирилган Хоразмнинг ички ва Марказий

Осиё шаҳарлари билан боғловчи савдо йўллари тўғрисидаги маълумотларни умумий ҳолатга келтириб ўтиш мақсадга мувофиқ бўлса керак деб ўйлаймиз.

Истахрий асарида Ҳазораспдан Катгача бўлган йўл кўрсатилган: Ҳазорасп-Кардаранхос – 3 фарсах; Кардаранхос-Хива – 5 фарсах; Хива-Сафардиз – 5 фарсах; Сафардиз-Кат – 3 фарсах[3.287]. Агар Кардаранхоснинг ҳозирги кундаги Боғот туманидаги Қалъажик ёдгорлиги ўрнига, Сафардизни ҳозирги Хонка ўрнига, Катни ҳозирги Бегуний ўрнига тўғри келишини ҳисобга оладиган бўлсак, Истахрий келтириб ўтган манзиллар орасидаги масофа (1 фарсах – 6-8 км) айнан шу манзиллар ўрнида ҳозирги кундаги шаҳар ва манзиллар орасидаги масофага тўғри келиб боради.

Хоразм савдо марказларининг Мовароуннаҳр савдо марказлари билан бўладиган алоқасида, айниқса, Амударё муҳим роль ўйнаганлигини, Амударё орқали юк ортилган кемалар Мовароуннаҳрнинг кўпгина шаҳарларига бориб етган. Ёзма манбалар ҳам Амударёда кемалар қатнаганлиги ва асосий савдо йўлларида бири бўлганлигини тасдиқлайди. Ибн Фадлан ўз саёҳатномасида Бухоро билан Хоразм ўртасидаги савдо ишлари асосан, кемалар орқали амалга оширилганлигини ёзиб қолдирган.

Сомонийлар даврида улкан минтақадаги сиёсий барқарорлик натижасидагина Хоразм юқорида кўрсатиб ўтилган ҳўжалик муваффақиятларига эришган дейишимизга тўлиқ асос бор. Ҳатто нумизматик материалларга таянадиган бўлсак, Хоразм савдогарлари сўғд савдогарларидан кейин, баъзи ҳолларда эса тенг мавқеда иш юритиб, аста-секин Мовароуннаҳр савдосида ўз мавқеларини ошириб борганлигини кўриш мумкин. Чунончи IX-X асрларга оид Сўғд шаҳарларининг фақат учтасида – Варахша, Пойкент, Қумсовгандан топилган тангаларни таҳлил қилиш шуни кўрсатадики, бу тангалар орасида Хоразм майда айирбошлов тангаси, фақат Самарқанд Сўғди тангаларидан кейин иккинчи ўринни эгаллайди. Шу ўринда машҳур тарихчи Наршахийнинг маълумоти қизиқиш уйғотадики, у ўзининг «Бухоро тарихи» асарида араблар истилоси даврида ва ундан олдин (VII-VIII асрлар) Бухоро ички савдосида Хоразм тангалари ҳукмронлик қилганлигини ёзиб ўтган эди[4.14]. Аммо кейинчалик вазият бора-бора Хоразм савдогарлари фойдасига ўзгарганлигини кўрамиз. Чунки кейинги, X-XV асрларда рўй берган сиёсий воқеалар ҳам бунга кучли таъсир ўтказган. Бунинг сабаблари қуйидагилардир: Осиёда вужудга келган ва бирининг ўрнини иккинчиси эгаллаб турган Қорахонийлар, Ғазнавийлар ва Салжуқийлар давлатлари ўртасида ўзаро кураш ва урушлардан, Мовароуннаҳрнинг бошқа ҳудудларига нисбатан четда бўлган ҳамда улар таркибида ҳам мустақил давлат сифатида фаолият кўрсатган. Бу эса Хоразмнинг иқтисодий ривожига, савдо шаҳарларининг ўсишига унчалик таъсир қилмади.

X-XII асрлар давомида ҳам Хоразм Шарқий Европа, Волгабўйи ва Русь билан бўлган савдода транзит савдо маркази ролини ўйнаши билан бирга, ўзида ишлаб чиқарилган маҳсулотларнинг йилдан-йилга кўпайиб борганлигини нафақат манбалар, балки археологик тадқиқотлар натижасида топилган буюмлар ҳам тасдиқлайди.

XII-XIII асрларда вужудга келган Хоразмшоҳ-ануштегинлар давлатининг маркази сифатида ҳам Хоразм савдо марказларининг роли шу даражада ошдики, Хоразм савдогарлари бу даврда Буюк Ипак йўлидаги асосий савдо ишларини тўлалигича ўз қўлларига олганлар.

Тадқиқот натижалари: Бу даврда Хоразм савдо марказларининг аҳамияти Марказий Осиё ички ва ташқи савдо муносабатларида жуда муҳим бўлганлиги билан изоҳланади. Савдо йўллари бўйлаб янги шаҳарлар пайдо бўлиб, улар ички ва ташқи иқтисодий-маданий алоқаларда иштирокига қараб ривожланиб борганлар. Бу Хоразм воҳасидаги шаҳарларда савдо қарвонларига хизмат кўрсатишга ихтисослашган инфратузилмалар мавжудлигида ҳам яққол кўзга ташланади.

Бу эса Хоразм воҳасининг ўрта асрлар даври қарвон йўлларида жойлашган ва ўз даврида хизмат кўрсатиш тизимида муҳим ўрин тутган тарихий-археологик ва меъморий ёдгорликларни кенгроқ ўрганиш имконини беради.

Хулоса: Бу юқорида Хоразм савдо шаҳарларининг вужудга келиши ва ривожланиш жараёнини таҳлил қилганда ҳам таъкидлаб ўтилган эди.

Мўғуллар босқини арафасидаги Хоразм ҳақидаги Ёкут Ҳамавий фикрини эслаб ўтиш жоиз деб ўйлаймиз: "...ҳеч қерда бундай гавжум ва яшнаган жойни кўрмаганман... Хоразмнинг деярли ҳамма шаҳарларида мол-товар ҳамда дўкон-расталарга бой бозорлар бор, бозори бўлмаган қишлоқ камдан-камдир".

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, Мўғул босқини Мовароуннаҳр шаҳарлари каби, Хоразм шаҳарларига ҳам катта вайронагарчиликлар келтирди. Аммо мўғул босқини оқибатларидан тезда ўзини ўнглаб олган Хоразм, айниқса, унинг Олтин Ўрдага бўйсунувчи қисми, олдингидек, ҳатто олдингидан ҳам ривожланиб, Мовароуннаҳр ва Олтин Ўрданинг энг муҳим савдо марказига айланади. Гурганч эса бутун Мовароуннаҳр ва Олтин Ўрдада ишлаб чиқарилган барча тур маҳсулотлар тўпланувчи савдо марказларидан бири ҳисобланади.

ҲОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. с.295.
2. Буниёдов З. Ануштегин Хоразмшоҳлар давлати. 135-бет.
3. Мавланов Ў.М. Марказий Осиёнинг қадимги йўллари: шаклланиши ва ривожланиш босқичлари. Монография. - Т.: Академия, 2008. й. 287-бет.
4. Наршахий. Бухоро тарихи. //«Мерос» тўпламида. -Т.: «Камалак», 1991, 14-бет.

МУСТАҚИЛЛИК ЙИЛЛАРИДА НАВОИЙ ВИЛОЯТИНИНГ ДИПЛОМАТИК АЛОҚАЛАРИ

В.И. Аширов, ўқитувчи, Навоий давлат педагогика институти, Навоий

Аннотация. Ушбу мақолада қайтадан ташкил этилган Навоий вилоятида мустақиллик йилларидаги дипломатик муносабатлар, саноат соҳасидаги ўзгаришлар, иттифоқдош Республикалар билан савдо сотиқдаги ўзаро ҳамкорлик масалалари архив маълумотларига таянган ҳолда ёритиб берилган.

Калим сўзлар: Навоий, Учкудук, вилоят, савдо, тадбиркорлик, фирма, корхона, маҳсулот, дипломатик алоқалар, шартнома, ҳамкорлик, бартер, рубль, товар айрибошлаш, иттифоқдош Республикалар

Аннотация. В данной статье на основе архивных данных освещены вопросы дипломатических отношений в реорганизованной Навоийской области за годы независимости, изменения в промышленности, сотрудничество в торговле с союзными республиками.

Ключевые слова: Навои, Учкудук, область, торговля, предпринимательство, фирма, предприятие, товар, дипломатические отношения, соглашение, сотрудничество, бартер, рубль, торговля, союзные республики

Abstract. This article covers the issues of diplomatic relations in the reorganized Navoi region during the years of independence, changes in industry, cooperation in trade with the Allied Republics, based on archival data.

Key words: Navoi, Uchkuduk, region, trade, entrepreneurship, firm, enterprise, product, diplomatic relations, agreement, cooperation, barter, ruble, barter, allied republics

Ўзбекистон мустақиллигини қўлга киритиши мамлакат ва давлат олдидаги бир қанча ўзгаришлардаги муаммоларни секинлик билан мустақил тарзда ҳал қилиш заруратини юзага келтирди. Сабаби саноат ишлаб чиқариш бирёқлама шаҳарлар сифатида асос солинган мамлакатимизнинг бошқа ҳудудлари сингари саноат корхоналарининг бундан кейинги тараққиётидаги ҳамкорликлари ва мустақил фаолият юритиши муаммолари вазиятлардан бири эди. “Маълумки, собиқ тузум даврида республикаимизнинг иқтисодиёти бир томонлама ривожланган, фақат хом-ашё етиштиришга йўналтирилган бўлиб, машъум салбий оқибатларга олиб келган пахта яккахокимлиги авжига чиққан эди. Ўзбекистон ўзининг қолоқ ишлаб чиқариш ва социал инфратузилмаси билан собиқ иттифоқда жон бошига истеъмол даражаси бўйича энг паст ўринда турарди.”[1] Буни биз XX асрнинг 90-йилларида мамлакатимизнинг ижтимоий-иқтисодий тараққиётидаги салбий ҳолатлардан ҳам билишимиз мумкин. Масалан янги саноатнинг етакчи тармоқлари ҳисобланадиган Зарафшон воҳасидаги йирик шаҳарлар, жумладан Навоий вилоятида ҳам мана шундай муаммолар кўзга ташланади. Агар архив маълумотларига эътибор қаратадиган бўлсак йирик саноат шаҳарлари Навоий, Зарафшон, Учкудук саноат шаҳарларида иқтисодий қийинчиликлар даврида ишлаб чиқариш тўхтаб қолмасдан ички ва ташқи бозорда ҳам саноат кишлоқ хўжалик маҳсулотларига талаб ортиб борганлигини кўрамиз. Лекин бу масаланинг бир томони бўлса иккинчи томони эса ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларга нисбатан нарх белгилаш масаласида бир қанча муаммолар юзага келди. Сабаби барчамизга маълумки 1991-1994 йилларда Иттифоқдан мерос қолган рубль зонаси негизида давлат фаолияти бошқа Республикалар қатори маълум бир вақт давомида фаолият юритиб келди. Шундай бўлишига қарамадан ялпи ишлаб чиқаришдаги кескин пасайиш рублни қадрини ҳам сақлаб қола олмади. Аммо саноат маҳсулотларини маълум бир қисми рубль ҳисобида иттифоқдош Республикаларга чиққан бўлса қолган қисми эса товар айрибошлаш йўли орқали ҳам ишлаб чиқариш тармоқларида кўпроқ мана шу усул қўлланилади. Бартер ва рубль билан савдо сотиқнинг кўринишлари амалда бўлган иттифоқдош Республикалар билан амалга ошириб борилган. Масалан қўйидаги жадвал орқали ҳам фикримизга аниқлик киритишимиз мумкин. 1992 йил 17 январда тузилган шартномага асосан Навоий “Брок-Сервис” фирмаси Россиянинг Новосибирскойнинг Сузун заводида қўйдаги қурилиш медаларни етказиб бериш мажбуриятини олган.

№	Экспорт медаларининг номи	Ҳажми
	Қурилган майз	10 тонна
	Қурилган ўрик	3 тонна
	Қурилган олма	23 тонна
	Ерёғоқ	13 тонна

Новосибирскойнинг Сузун райони Навоийнинг “Брок-Сервис” фирмасига қўйидаги қурилиш маҳсулотларини етказиб беради.[2]

№	Маҳсулот номлари	Ҳажми
1	Шифер	5400 та
2	Ёғоч маҳсулотлари	500 м ²

Демак бир нарсга эътибор қаратишимиз лозимки савдо сотиқда давлатлараро дипломатик шартномалар имзоланмаган бўлса ҳам оғзаки келишувлар асосида иқтисодий ҳамкорликлар давом эттирилган.

Вилоят депутатлар Кенгазининг сессияларида ҳам саноат ҳудудларидаги хом ашё маҳсулотларни қайта ишлаб чиқариш ишларини тезлаштириш рақобатбардош маҳсулотлар ишлаб чиқариш масалалари режалаштириб борилган ва Европа давлатларининг бир қанча фирмалари томонидан ҳам бунга қизиқиш билдирилганлиги ҳамкорлик шартномаларида қайд этилади. Масалан Швейцариянинг “АТС”, Исроил давлатининг “ЮСОН-Айзенберг”, Туркиянинг “Дери-максан”, Германиянинг “Универсал” [3]фирмалари

билан ҳамкорликни йўлга қўйилиши, қишлоқ хўжалик маҳсулотларига талаб катта бўлганлиги ҳамкорлик учун қўшма корхоналар тузилганлиги бошқа давлатлар томонидан ҳам инвестиция киритаётганлигида қўришимиз мумкин. Ушбу ҳамкорлик шартномалари кейинчалик бошқа давлатларнинг қизиқишларига сабаб бўлган. Мустақиллик йилларида “Навоиазот” ишлаб чиқариш бирлашмасида Хитой давлатининг Хунань вилояти билан ҳамкорликда полипропилен халталар тайёрлайдиган қўшма корхонани қурилиши, Испания давлати берадиган қарзга Ғазгон мармар конини қайта жиҳозланиши, Швейцария ёрдами билан Лангар кон бошқармасида шиша тайёрлашни ўзлаштириш”[4] ҳамкорлик соҳаларидаги дипломатик муносабатлар юқори даражада давом этган. Саноат ишлаб чиқариш соҳасидаги иқтисодий алоқалар фақатгина ижобий томонга ривожланиб бормасдан унинг салбий ҳолатлари ҳам кўзга ташланади. Бу эса ўз навбатида маҳаллий кадрларни ўқитиш мустақил ҳамдўстлик мамлакатлари билан кўпроқ тўғридан тўғри алоқаларни амалга ошириш лозимлиги ўша йиллардаги вилоят депутатлари ва Кенгашларида соҳа ходимлари томонидан илгари сурилган асосий масалалардан бири сифатида кун тартибига ўрганилиб чиқилган. Лекин 1991 йил 19 ноябрда “Давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш тўғрисида” ги [5]қонун қабул қилинган бўлсада вилоятда бир қанча камчиликлар кўзга ташланади, аммо бунга эътибор берилмаётганлиги таъкидланган.

Баъзи саноат корхоналарини маҳсулот ишлаб чиқаришида режани бажармаслиги, саноат корхоналарини қурилишидаги кечикишлар, баъзиларида давлат дотацияси ҳисобига фаол ишлаб турганлиги бу ва шунга ўхшаш вазифалар ўрганилмасдан қолиб кетаётганлиги Республика томонидан белгиланган режага таъсир этаётганлиги бу масалаларга ҳушёрроқ қараш кераклиги бир неча бор қайд этилади. Вилоятда саноат корхоналарини иқтисодий жиҳатдан қўллаб-қувватлаш билан биргаликда, техникавий жиҳатдан эскирган ва ишлаб чиқариш жараёнида талаб даражасида маҳсулот ишлаб чиқармаётганлиги ҳамда деярли маҳсулот ишлаб чиқариш имкониятини йўқотиб, яроқсиз ҳолга келиб қолганлиги саноат корхоналарини қайта тиклаш ва қўмаклашиш мақсадида бир қатор муҳим тадбирлар амалга оширилди. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1993 йил 31 июлдаги “Ўзбекистон Республикасида кичик ва ўрта тадбиркорларни ривожлантириш қўмаклашувчи жамғармани ташкил этиш тўғрисида”ги фармони асосида давлат назоратида турган корхоналарни хусусийлаштириш асосида ишлаб чиқариш қувватни қайта тиклаш масаласига алоҳида эътибор берилди. Натижада Навий вилоятида бир қатор маҳаллий саноат корхоналарини хусусийлаштириш асосида ишлаб чиқариш технологияси қайтадан таъмирланиб, маҳсулот ишлаб чиқариш йўлга қўйилди. Агар Навий вилоятининг мустақилликдан сўнгги режалаштирилган дастурларига эътибор қарадиган бўлсак 1995 йилгача 200 га яқин катта кичик корхоналар қурилиши ва бу саноат корхоналарини 1993 йил бошларигача 40 га яқини ишга тушиши ва ўн минглаб аҳолини ишга қабул қилиш орқали уларнинг ижтимоий турмуш шароитини яхшилаш кераклиги иқтисодий аҳамиятга эга бўлсада аммо бу билан саноатдаги ривожланишни аҳоли жон бошига ҳисоблайдиган ялпи ички маҳсулотга нисбатан етарли деб бўлмайди.

Агар ўша йилларда вилоят аҳолисини қўпайишини динамик жиҳатдан таҳлил қиладиган бўлсак кўпроқ аҳолини ўсиши унинг миграцияси саноат шаҳарларида кенгайиб борганлигида қайд этилади. Масалан вилоят аҳолиси 1993 йилда 742,4 минг кишини ташкил этган бўлса бу 1992 йилга нисбатан 102,5 % га ўсганлигини қўришимиз мумкин. Вилоят бой хом ашё базасига эга бўлиб кўпроқ иттифоқдош Республикалар шунингдек иқтисодий-ижтимоий турмуш шароити орқада бўлган қўшни вилоятлар Қорақалпоғистон, Хоразм вилоятларига кўпроқ гуманитар ёрдам бериб ҳамкорлик алоқаларини амалга оширганлиги ички ва ташқи бозор учун ҳам саноат маҳсулотларини етказиб бериб турганлиги архив манбаларида қайд этиб ўтилган.

Шунингдек қайтадан ташкил этилган вилоят аҳолисини ижтимоий иқтисодий ҳаётини юксалтириш, унга гушт ва сут маҳсулотларини етказиш мақсадида қишлоқ хўжалиги соҳасида бир қанча соҳаларни қайтадан тикланиши масалалари илгари сурилган. Мустақиллик йилларида аҳолини тадбиркорлик фаолиятига ўргатиш ва улар учун зарур шарт шароитларни яратиш мақсадида саноат ва қишлоқ хўжалик соҳаларидаги етакчи тармоқларни оёққа турғизиш молиявий маблағлар ажратиш шомашошарликка йўл қўймаслик керак эди албатта. Лекин шундай бўлсада баъзи ўринларда камчиликлар кўзга ташланади. Масалан Учқудуқ туманида саноат корхоналарини кенгайтириш мақсадида Гагарин ва Юбилейный давлат хўжаликларини табиий ҳудуди, шарт шароити инobatга олинмасдан бирлаштириб юборилиши хўжаликдаги чорвачилик маҳсулотларини сонини 100 мингдан 68 мингга камайиб кетиши бунинг устига ушбу ҳудудда яшаётган аҳоли манзилларининг ижтимоий, тиббий, маданий, маиший турмуш тарзи аҳоли яшаш масканларининг яхшиланишига ўзининг таъсирини кўрсатганлиги ва бу каби салбий ҳолатларни олдини олиш лозимлиги бўйича масалалар бозор иқтисодиётига ўтиш йилларида иқтисодий ислохотлар билан биргаликда аста секин ўрганилиб борилган.

Хулоса ўрнида шуни алоҳида қайд этиш ўринлики мустақиллик йилларида Навий саноат шаҳарларида кичик ва ўрта бизнес корхоналари ташкил этилиши, уларда саноат маҳсулотлари, кундалик эҳтиёж моллари, аҳолига турли хизматлар кўрсатиш ишлари босқичма босқич йўлга қўйилди. Кичик ва ўрта бизнес корхоналарининг бир қисми бозор иқтисодиёти даврида ишлаб чиқаришни миллийлаштирган бўлса, уларнинг кўпчилиги қисми ўз фаолиятини такомиллаштириб, ишлаб чиқараётган, маҳсулотларини сифатини ошириб борди ҳамда таннархини камайтириб, иқтисодий тараққиётда ўз ўрнини топа бошлади. Саноат соҳасидаги дипломатик алоқаларни ривожланиши соҳасида Навий вилояти Республикамизда етакчи ҳудудлардан бирига айланиб, янги саноат корхоналарини қуриш ва ишга тушириш имкониятлари яратилди ва кенгайиб борди. Шунингдек вилоят саноат корхоналарини орттирилган янги тажрибалари ҳамкорликни янгича форматида дипломатик муносабатларни кейинги йиллардаги саноати тараққий этган давлатларнинг

фирма, корхоналари билан савдо иқтисодий инвестициявий ҳамкорликдаги ўзаро иккитомонлама дипломатик алоқаларини ривожланганлиги мамлакатимиз иқтисодиётини юксак тараққиётида хорижий давлатларнинг саноат корхоналари томонидан қизиқиш билдирганлигида ҳам кўришимиз мумкин. Чунки бозор иқтисодиётини ривожлантиришнинг ҳозирги босқичида энг аввало, ишлаб чиқаришда янги инновацияларни жорий этиш, миллий корхоналар рақобатдошлигини ошириш, уларнинг иқтисодий мустақиллигини ички ва ташқи бозордаги мавқеини мустаҳкамлаш дипломатик ҳамкорликни юксалтириш давридаги иқтисодий ҳамкорлик тараққиётнинг асосий омилларидан бири ҳисобланади.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎХАТИ:

1. Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. -Ўзбекистон, 1995, Б-18
2. Навоий вилоят давлат архиви. 100-фонд, 3-рўйхат, 21-йиғма жилд, 22- варақ.
3. Навоий вилоят давлат архиви. 100-фонд, 1-рўйхат 4-йиғма жилд, 23- варақ.
4. Навоий вилоят давлат архиви. 100-фонд, 1-рўйхат 4-йиғма жилд, 25- варақ
5. Қаранг: <https://www.lex.uz/acts/98430>

УЎК 93/94

ЖАМОАТЧИЛИК НАЗОРАТИ ТИЗИМИНИ ЮЗАГА КЕЛТИРУВЧИ ОМИЛЛАР

С.Б. Бабажанов, тадқиқотчи, Урганч давлат университети, Урганч

Аннотация. Мақолада қонун устуворлигини таъминлаш, унинг ижтимоий ҳаётдаги ўрнини янада мустаҳкамлаш учун аввало жамоатчилик назорати самарадорлигини ошириш зарурати мавжудлиги кўрсатиб ўтилган, бу борада қилинаётган амалий ишлар натижаси ижтимоий фалсафий таҳлил этилиб, истиқболда қилиниши керак бўлган стратегик чора-тадбирлар режаси борасида фикр мулоҳазалар билдирилган. Бундан ташқари, жамоатчилик назоратини ўрнатиш турли давлатлар тарихида қандай юз берганлиги тўғрисида асосли манбалар келтирилган.

Калим сўзлар: жамоатчилик назорати, қонун, журналистик текиширув, жамоатчилик фикрини ташиқлаштириш, бошқариш ва назорат қилиш зарурати, ижтимоий ҳаёт

Аннотация. В статье подчеркивается необходимость повышения эффективности общественного контроля в целях обеспечения законности, дальнейшего усиления его роли в общественной жизни. Кроме того, приводятся достоверные источники о том, как происходило установление общественного контроля в истории различных государств.

Ключевые слова: общественный контроль, право, журналистское расследование, необходимость организации, управления и контроля общественного мнения, общественной жизни

Abstract. The article emphasizes the need to increase the effectiveness of public control in order to ensure the rule of law, further strengthening its role in public life. In addition, reliable sources are given on how the establishment of public control took place in the history of various states.

Key words: public control, law, journalistic investigation, the need for organization, management and control of public opinion, public life

Мустақилликнинг илк йилларидан бошлаб, мамлакатимиз ижтимоий ҳаётида чуқур демократик ислохотлар олиб боришга киришилди. Жумладан, Давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари томонидан қонун ҳужжатларининг ижро этилиши устидан жамият, фуқаролик институтлари назоратини амалга оширишнинг тизимли ва самарали ҳуқуқий механизмини яратишга қаратилган.

Ўзбекистон Республикасининг биринчи Президенти Ислоҳ Каримовнинг Олий Мажлис Қонунчилик палатаси ва Сенатнинг 2010 йил 12 ноябрда ўтказилган кўшма мажлисидаги “Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси”ни қабул қилишга бағишланган маърузасида “Ўзбекистон Республикасида жамоатчилик назорати тўғрисида”ги Қонунни қабул қилиш борасида илгари сурган ғоялари асосида, 2018 йил 12 апрелда “Жамоатчилик назорати тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Қонуни (ЎРҚ-474-сон) [1] қабул қилинди.

Мутахассисларнинг келтириб ўтишича, фуқаролик жамиятини куриш принципини танлаган ҳар қандай ҳукуматда жамоатчилик назоратини юзага келтирувчи омилларнинг пайдо бўлиши табиий ҳол бўлиб, уларни қуйидагича таснифлаш мумкин:

– жамоатчилик назорати фуқароларнинг ўз ҳуқуқлари ва бурчларини бошқалар билан биргаликда адо этадиган, жамият бошқарувини шакллантирадиган, инсон-жамият-давлат ўртасидаги мувозанатни ушлаб туришга хизмат қиладиган ижтимоий институтдир [2];

– жамоатчилик назорати давлат органларининг очиклиги, халққа ҳисоб бериши, уларнинг фуқаролик жамияти институтлари, оммавий ахборот воситалари билан ўзаро муносабатлари, ҳокимиятлар тақсимланиши принципининг амалга оширилишида “ўзаро бир-бирини тийиб туриш ва қарама-қарши таъсир этишнинг мураккаб тизимида намоён бўлади”ган давлатнинг тўлақонли фаолият қилиши учун “дастак” ҳисобланади [3];

– жамоатчилик назоратининг табиати тўғридан-тўғри адолат, тенглик, фуқаролик эркинликларини ифода этади. Давлат ва фуқаролик жамияти ўртасида муроасага келиш натижасида ёки сиёсий имтиёзлар сифатида вужудга келган жамоатчилик назорати жамоатчилик тартиботини легитимлаштиради ва унинг тўғрилигига, мақбуллигига ишочни оширадиган шакл бўлади [4];

– фуқаролик жамиятининг ривожланганлиги ҳуқуқий давлат мавжудлигининг шarti, ҳокимият устидан жамиятнинг назорат қилиш қобилияти сифатида ифодаланади, айнан давлат органларининг фаолияти устидан жамоатчилик назорати зарурий институт бўлиб, унинг ёрдамида биринчи навбатда, инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари ҳимоя қилинади ва таъминланади [5];

– жамоатчилик назорати давлат органлари фаолиятининг норматив-ҳуқуқий стандартларга мувофиқлигини аниқлаш ва аниқланган оғишларни тўғрилаш бўйича фуқаролик жамияти институтлари ва алоҳида фуқароларнинг ваколатли давлат органлари ёхуд жамоатчилик фикрига мурожаатлари бўйича тизимли фаолиятidir [6];

Давлат бошқарувини демократлаштириш, унда халқ иштирокини таъминлаш, қабул қилинадиган қонунлар ижроси бўйича масъул (*давлат органлари*) субъектлар фаолияти устидан жамоатчилик назоратини ўрнатиш объектив зарурат бўлиб, турли давлатчиликлар тарихида турлича ёндашувларда кечганлигини кўриш мумкин:

Америка Қўшма Штатларида жамоатчилик назоратига бўлган эътибор бирмунча ривожланган бўлиб, бу давлатда жамоатчилик назорати биринчи навбатда давлат ҳокимияти органлари фаолиятининг шаффофлиги, фуқаролик иштироки ва фуқароларнинг биргаликдаги ҳаракатлари тамойили устуворлигини таъминлашга эътибор қаратилади.

АҚШ давлатчилик тарихида жамоатчилик назоратига бўлган эътиборнинг тизимли ривожи Президент Авраам Линкольн даврида давлат сиёсатида яққол кўзга ташлана бошлади. Унинг “халқ кучи билан, халқ иродаси билан, халқ учун” каби сўзлари, Америкача бошқарув тарихида жамоатчилик назорати тизими учун шиор даражасига кўтарилди.

Қўшма Штатларда жамоатчилик назоратини тўғридан-тўғри амалга ошириб бўлмайди, яъни вакиллик органлари орқали ёндашув усули қўлланилади. Бунда фуқаролар хоҳиш-иродасини жамоатчилик назоратининг бевосита усули сифатида қуйидаги шакллар орқали амалга оширилади:

- фуқароларнинг ҳокимият органлари фаолияти тўғрисидаги маълумотлардан фойдаланиши;
- журналистик текширувлар ўтказиш;
- мурожаат, яъни фуқароларнинг давлат ҳокимияти ва маҳаллий ўзини ўзи бошқариш органларига индивидуал ёки жамоавий мурожаатлари;
- фуқароларнинг маҳаллий давлат ҳокимияти органлари, фуқаролар йиғилишлари, жамоатчилик муҳокамалари орқали жамият ишларини бошқаришда иштирок этиши;
- жамоатчилик фикрини шакллантирадиган, ҳукмрон элитага таъсир кўрсатадиган тадқиқот, публицистик ва бадиий асарлар яратиш;
- қонун лойиҳалари ва давлат ижтимоий ҳаётининг бошқа муҳим масалаларини оммавий муҳокама қилиш;
- халқнинг қонунчилик ташаббуси;
- қонун лойиҳаларини жамоатчилик экспертизаси;
- ҳакамлар ҳайъати [7].

Умуман бу шаклларнинг барчасини кенг маънода ҳукумат устидан жамоатчилик назоратини ўрнатишда конструктив асоси бўлиб, ҳозирда АҚШ жамиятида ҳарбийлар устидан фуқаролик назорати, разведка идоралари устидан демократик назорат, жиноий судлов устидан жамоатчилик назорати, фуқаролик экологик назорати, тиббиёт муассасалари устидан фуқаролик назорати [8] ва бошқа шакллар мавжуддир.

Буюк Британияда ўзига хос давлат бошқаруви шаклланган бўлиб, уларда расмий ҳукумат ёки конституция мавжуд эмас [9]. Мамлакат умуммиллий Британия парламенти асосида ишлайди. Шунингдек, инглизлар қонун устуворлигини, солиқ ва армия устидан парламент назоратини, сўз ва диний бағрикенглик шарафловчи ва унинг шаффофлигини таъминлаш бўйича намунали ҳукумат бошқарувини ўрнатишга эришган давлат ҳисобланади.

Буюк Британия ҳукумати жамоатчилик назорати тизимига қай даражада эътибор беради ва уни ривожлантириш йўлида қандай ислохотлар олиб бормоқда? Бу каби саволларга қуйидагича жавоб бериш мумкин:

- қонун чиқарувчи орган одатда давлат хизматлари ва давлат операциялари устидан тўлиқ жамоатчилик назоратини сақлаб туриши, ҳукуматни шартли қўллаб-қувватлаш орқали жамоатчилик ва парламент масъулиятини таъминлаши, зарурат туғилганда асосли қаршилик билдириш ҳуқуқига эга эканлиги;
- жамоатчилик палатаси миллий сиёсий мунозараларнинг муҳим маркази ҳисобланиши, “жамоатчилик фикрини” ҳукуматга таъсир этиш имконияти сезиларли даражада эканлиги;
- қонун чиқарувчилар яқка тартибда ва биргаликда жамоатчиликни ташвишга солаётган масалаларни ва фуқароларнинг шикоятларини очиб бериш ва эълон қилишга интилиши, ҳам кўпчилик, ҳам озчиликнинг фикрларини самарали ифода этилиши ва жамоат манфаатларини ҳисобга олган ҳолда консенсус кўрсатиш ҳуқуқига эга эканлиги;
- янги қонунларни тайёрлашда қонун чиқарувчи орган ҳукумат консултацияларини назорат қилиши ва қонун чиқаришдан олдин самарали назоратни таъминлашга қаратилган ижтимоий (*халқ фикри*) тизим олдидаги ҳисобдорлигини ҳис этилиши;
- қонун чиқарувчилар сиёсатининг татбиқ этилишида мунтазам ва таъсирчан тарзда жамоатчилик назоратида бўлиши, улар томонидан текширилиши, давлат хизматлари ва сиёсатни тақдим этиш

самарадорлигида жамоатчилик назорати ўрнининг доимий сезилиб [10] турилиши – Буюк Британия қироллиги сиёсатида халқ манфаатларининг жамият ижтимоий ҳаётидаги ўрнини белгилаб бермоқда.

Россия Федерацияси ҳукумати олдида давлатда фуқаролик жамиятини шакллантириш, қонун устуворлигини таъминлаш, аҳолига муносиб шарт-шароитлар яратиш, жамоатчилик институтлари фаолиятини ривожлантириш, жамоатчилик фикрини ўрганиш ҳамда унинг назорат қилиш механизми замонавий элементларини ишлаб чиқишдек оғир вазифаси турибди. Чунки, бошқарувдаги “авторитаризм” элементларининг мустақамлиги, асрлар оша ўздан “кучсиз” давлатларга нисбатан “тоталитаристик” муносабатнинг устуворлашиб келиши натижаси, нафақат россиянинг ташқи геосиёсатида, балки, ички сиёсатида ҳам қўллаб-қўллаб ислохотларни олиб боришни талаб этмоқда. Масалан, россиялик олима Ольга Николаевнанинг “*Контроль общества над государством*” номли диссертациясида келтириб ўтилишича, жамоатчилик назорати самарадорлигини ошириш учун: **ижтимоий барқарорлик** (*кучли ҳукумат, ягона илҳам ҳуқуқий тизим, қонунга ҳурмат, барқарор иқтисодиёт*); **ижтимоий мувозанат** (*жамиятдаги таваққулни тан олиш, ижтимоий ҳимояланмаган қатламларни таъминлаш, ҳудудий яхлитликни сақлаш, жиноятчиликка қарши кураш*); **ривожланган фуқаролик жамияти** (*сиёсий плюрализм, бозор иқтисодиёти, аҳоли менталитетининг ўзгариши, ижтимоий фаол шахс*)ни қарор топтириш, Россия ҳукумати ҳал этиши зарур бўлган асосий омишлар ҳисобланади.

Хулоса. Мамлакатимиз ижтимоий ҳаётига жамоатчилик назорати янги тушунча сифатида кириб келмади, яъни давлатчилигимиз тарихига эътибор берсак, “жамоатчилик назорати” тушунчаси қай даражада қадимий илдизга эга эканлиги кўринади. Аммо ушбу феноменни бугунги ислохотларимиздаги аҳамиятини аниқлаш, уни ривожлантириш борасида қилиниши керак бўлган амалий чора-тадбирлар режасини ишлаб чиқиш долзарб аҳамият касб этмоқда.

Биринчидан, жамоатчилик назорати ўз таркибига мавжуд ижтимоий вазиятнинг танқидий таҳлилини киритган ҳолда коррупция, мансабдорлик ваколатларини суиистеъмол қилинишини аниқлаш ва бошқаларни объектив баҳолашда давлат бошқаруви жараёнларини тушуниб олиш учун зарур бўлган билимлар ва малака йўллари ишлаб чиқишда замонавий демократиянинг ахборот алоқалари майдонини юзага келтириши [11] туфайли, мамлакатимизда олиб борилаётган ислохотчиликда “жамоатчилик назорати” тизимини такомиллаштиришга алоҳида эътибор берилмоқда.

Иккинчидан, жамоатчилик назоратининг аҳамияти, уни янада самарали ташкил этиш қўп жиҳатдан нодавлат жамият тузилмалари ва уюшмалари, фуқаролик жамияти институтларига боғлиқлиги учун, бу тузилмаларнинг мустақиллигини амалда таъминлаш, уларнинг ривожланишига кенг имкониятлар очиб бериш, улар фаолигини оширишга қўмаклашиш ва ҳар томонлама қўллаб-қувватлашнинг ташкилий ва ҳуқуқий механизмларини тўла ишлаб чиқиш ўта долзарб масала бўлиб, қонунлар ижросини таъминлаш, қабул қилинган ва амалда бўлган норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни ҳаётга жорий қилишда давлат органлари фаолияти устидан жамоатчилик назоратини кўчатириш [12] зарурати жамиятимиз ижтимоий ҳаётида муҳим аҳамият касб этмоқда.

Учинчидан, жамоатчилик назорати амалда мавжуд бўлган назоратнинг илғор – прогрессив шакллардан биридир [13], деган эди Ш.Арноштейн. Бу шуни англатадики, бугунги кунда фуқаролик жамияти институтлари жамоатчилик назоратини амалга ошириш орқали фуқароларнинг давлат билан ўзаро самарали алоқасини таъминлаш, одамларнинг қайфиятини, мамлакатда кечаётган ўзгаришларга муносабатини аниқлашнинг муҳим воситаларидан бирига айланади.

Тўртинчидан, жамоатчилик назоратини амалга оширувчи субъект сифатида фуқароларнинг давлат билан ўзаро самарали алоқасини таъминлаш, одамларнинг қайфиятини, мамлакатда кечаётган ўзгаришларга муносабатини аниқлашнинг муҳим воситаларидан бирига айланаётганлиги, албатта қувонарли ҳолдир. Таъкидлаш жоизки, мамлакатимизда давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари томонидан қонун ҳужжатларининг ижро этилиши устидан жамоатчилик назоратини амалга оширишнинг конституциявий асосларини шакллантириш ва давлат органлари фаолияти устидан жамоатчилик назоратини амалга ошириш механизмларини ривожлантиришга алоҳида эътибор берилганлиги [14] ҳам ҳақиқат. Аммо, жамият ва давлат манфаатларига жавоб берадиган амалий ишларнинг “драйвери” ҳисобланган ижтимоий тизим самарадорлигини оширувчи ислохотларни жамият кутиб турибди. Бу ҳам ҳақиқат.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Ўзбекистон Республикасининг «Жамоатчилик назорати тўғрисида»ги Қонуни ҳақида батафсил маълумот олиш учун, ушбу манбага: <https://lex.uz/docs/3679092> қаранг.
2. Шодиев Н.Т ва бошқалар. Ўзбекистонда фуқаролик жамиятини шакллантиришда жамоатчилик назоратининг роли. –Т.: Тошкент молия институти, 2003. –Б.22
3. Новиков А.В. Контроль в социально-политической системе российского общества. –М.: Современная экономика и право, 2005. –С.23
4. Исакова Ю. Гражданский контроль в современной социально-философской мысли//Власть. 2012. –№7. –С. 116
5. Грудцына Л.Ю., Лагуткин А.В. Идея “Общественного договора” как основа диалога государства с гражданским обществом //Государство и право. 2016. –№2. –С.96
6. Зубарев С.М. Понятие и сущность общественного контроля за действием государственных органов //Административное право и процесс. 2011. –№ 5. –С.5
7. Пархоменко А. Общественный контроль в Соединенных Штатах Америки// «Молодой учёный». –№20 (124). 2016. –С.622-623
8. Прозрачность и участие: Общественный контроль 2.0 в США и Европе // Фонд открытой новой демократии.org/wp-content/uploads/report-control.pdf

9. <https://www.britannica.com/place/Athelney>

10. <https://blogs.lse.ac.uk/politicsandpolicy/how-effective-is-parliament-in-controlling-uk-government-and-representing-citizens>

11. Олламов Я. Давлат органлари ва фуқаролик жамияти институтлари: ўзаро муносабатларда мурожаатларнинг ўрни, жамоатчилик назоратининг роли ва мурожаатлар билан ишлашни такомиллаштириш муаммолари. –Т.: IJOD-PRESS, 2021. –Б.215

12. Олламов Я. Давлат органлари ва фуқаролик жамияти институтлари: ўзаро муносабатларда мурожаатларнинг ўрни, жамоатчилик назоратининг роли ва мурожаатлар билан ишлашни такомиллаштириш муаммолари. –Т.: IJOD-PRESS, 2021. –Б.215

13. Amstein S.A. Aladder of citizen participation in the USA // Journal of the Royal Town Planning Institute, vol. 57, no. 4, pp. 176-182.

14. Мамасиддиқов М.М., Отажонов А.А. Мамлакатимизда давлат идоралари фаолияти устидан самарали жамоатчилик назоратини ўрнатиш механизмларини ишлаб чиқиш ва такомиллаштириш. Монография. –Т.: Lesson press, 2020. –Б.8-9

УЎК 93/94

ХОРАЗМ ХОТИН-ҚИЗЛАРИ ИККИНЧИ ЖАҲОН УРУШИ МАЙДОНЛАРИДА

Ф.Ж. Жуманиязова, к.и.х., Хоразм Маъмун академияси, Хива

Аннотация. Ушбу мақолада иккинчи жаҳон уруши даврида ҳаракатдаги армия сафида ўз ватани тинчлиги, озодлиги учун эркалар билан бир сафда туриб мардонавор жанг қилган ва жангчиларга тиббий ёрдам кўрсатган хоразмлик хотин-қизлар тўғрисида маълумот берилади.

Калим сўзлар: Иккинчи жаҳон уруши, ҳарбий сафарбарлик, Роза Иброҳимова, разведкачи, “За боевые заслуги”, “Красная Звезда”, “За взятие Кёнигсберга”, “За победу над Германией”, ҳамшира

Аннотация. В этой статье будет рассказано о хорезмских жёнщинах, которые храбро сражались в рядах движения во время Второй мировой войны вместе с мужчинами за мир и свободу своей родины в рядах армии и оказывали медицинскую помощь бойцам.

Ключевые слова: Вторая мировая война, военная мобилизация, Роза Ибрагимова, разведчица, “За боевые заслуги”, “Красная Звезда”, “За взятие Кёнигсберга”, “за победу над Германией”, медсестра

Abstract. This article will tell about the Khorezm women who bravely fought in the ranks of the movement during the Second World War together with men for the peace of their homeland, freedom in the ranks of the army and provided medical assistance to the fighters.

Key words: World War II, military mobilization, Rosa Ibragimova, scout, “For military Merit”, “Red Star”, “For the capture of Königsberg”, “for the victory over Germany”, nurse

Миллий истиқлол йилларида ватанимиз тарихини ҳаққоний, илмий асосда ўрганиш давлат сиёсати даражасига кўтарилди. Хусусан, 70 йилдан ортиқ давр ичида халқимиз бошидан кечган маънавий таъйиқларнинг ўзбек хотин-қизлари ижтимоий ҳаётига таъсири, совет тоталитар тузумининг маҳаллий миллат хотин-қизларига бўлган муносабати масаласи ўзининг илмий асосланган талқинини кутаётган муҳим муаммолардан бири ҳисобланади. Иккинчи жаҳон урушида иштирок қилган ҳар бир ватандошимизнинг жасоратларини, нафақат эркалар, балки улар билан бир сафда турган хотин-қизларнинг қаҳрамонликларини ўсиб келаётган ёш авлод онгига сингдириш лозимлигини Ўзбекистон Республикаси Президенти ўзининг 2019-йил 23-октябрдаги ПҚ-4495-сонли “Иккинчи жаҳон урушида қозонилган ғалабанинг 75 йиллигини муносиб нишонлаш тўғрисида”ги қарорида алоҳида таъкидлаб ўтган[1].

Иккинчи жаҳон уруши йилларида, кўп миллатли Ўзбекистон халқи жумладан, хоразмликлар ҳам бутун тараққийпарвар инсоният қатори 1941-1945 йилларда иккинчи жаҳон урушида фаол иштирок этиб, фашизм устидан қозонилган ғалабани таъминлашга муносиб ҳисса қўшди. Бу ғалаба замирида ватанимиз йигитлари билан бир қаторда, хотин-қизларининг жуда катта ҳиссаси, меҳнати, жасорати ётибди.

Совет ҳукумати 1941 йил 22-июн куни уруш бошланиши муносабати билан бутун мамлакат халқига мурожаатнома ишлаб чиқди ва ўша куни радио орқали эълон қилинди. Бу мурожаатнома халқни ғалабага эришиш учун мустаҳкам жипслашишга, уюшқоқлик ва фидокорлик кўрсатишга чақирди. Ўзбекистоннинг барча вилоятларида, шаҳар ва туманларида, корхона ва муассасаларида митинглар ва йиғилишлар бўлиб ўтди. Ишчилар, хизматчилар, зиёлилар, деҳқонлар, талаба ёшлар ўз ватанларини ҳимоя қилишга отландилар. Вазият бутун мамлакат ҳаётини уруш даври талабларига мослаб қайта қуришни, бутун куч ва воситаларини сафарбар этишни талаб қилар эди. 1941 йил 23-июн куни ВКП(б)МҚ Сиёсий бюроси партия ва совет органлари уруш шароитига мослаб қайта қуриш тўғрисида қарор қабул қилди. Партия ва совет ҳукуматининг ҳарбий ҳолат тўғрисида, ҳарбий хизматга мажбур бўлган кишиларни қизил армияга сафарбар этиш тўғрисида, қурол-аслаҳа ишлаб чиқариш бўйича сафарбарлик режасини жорий этиш тўғрисида қарорлари эълон қилинди. Урушнинг биринчи ойидаёқ ҳарбий комиссарликларга 32 мингдан зиёд, ўзларини фронтга жўнатилишларини сўраб, аризалар келиб тушди. Бундай аризалар хотин-қизлар томонидан ҳам берилган эди.

1941 йил 23-июнда Хоразм вилояти Урганч тумани ҳарбий комиссариатига шу мавзудаги 200 га яқин аризалар тушди. Вилоятда жангтоҳларга жўнатилишини сўраб ариза берувчиларнинг сони кун сайин ортиб борди. Бир неча кун ичида Хоразм вилояти ҳарбий комиссариатига 1156 та ариза тушди, шулардан 147 таси хотин-қизлар томонидан берилган[2].

Уруш йилларида қаҳрамонлик кўрсатган хоразмлик қизлардан бири - Роза Иброҳимова эди[3]. У 1925 йилда Хоразм вилояти Шовот туманида туғилган. Роза Иброҳимовани отаси таниқли тарихий шахс эрон миллатига мансуб Аҳмаджон Иброҳимов бўлиб, бу киши Хоразмда совет ҳокимияти ўрнатилишида иштирок этган. Роза Иброҳимова 1941 йилда Тошкент медицина техникумида ўқишга қабул қилинади. 1942 йилда ўқишни қисқа муддатда тугатиб, сўнгра 4 ойлик радиоразведка мактабини битказди ва фронтга жўнаб кетди. Фронтда у отасининг жангловор анъаналарини давом эттириб, тўрт йил давомида Смоленск, Орша, Минск, Витебск, Литва, Латвия, Полша, Шарқий Пруссия, 3-Белоруссия фронтларида душман билан мардонавор курашиб то Берлинни штурм билан ишғол қилиш учун бўлган жангларда қатнашиб, ўзининг кўркмас, жасур қиз эканлигини намоён этди ва ҳукуматнинг “За боевые заслуги” медали билан тақдирланди” [4].

Бундан ташқари Роза Иброҳимова кўрсатган жасорати учун “Красная Звезда” ордени, “За взятие Кёнигсберга” ва “За победу над Германией” медаллари билан тақдирланган, урушдан кейин эса, ўз Ватанига қайтиб келиб, туғруқхоналарнинг бирида доялик фаолиятини олиб боради[5].

Хоразмлик яна бир мард қиз бу - Аҳмедова Шафиқа Юсуповна эди. У 1921 йилда Хивада туғилган. Шафиқа 1937 ўрта мактабни аъло баҳоларга тугатиб, Самарқанд медицина институтига ўқишга киради. 1942 йилда врачлик дипломини олиб, ҳарбий комиссариат илтимосига кўра Урганч шаҳридаги ҳарбий қисмдан Сталинградга хизматга кетади. Шафиқа Юсуповна Сталинград фронтининг 64-гвардиячи армиясининг ўқчи полкига ҳарбий врач қилиб тайинланади[6]. У ҳар куни юзлаб ярадорларни даволади. Унинг ғалабага бўлган ишончи тинмай ишлашга ундаган. Фашистлар Мамай кўргонини ишғол қилишга ҳаракат қилаётганди, совет аскарлари душман ҳужумини тиш-тирноғи билан қайтариб турганда, ёш врач Шафиқа ўқ ёмғири остида юриб, ярадорларга биринчи ёрдам бериб турди. Сталинград душмандан озод этилгандан кейин Шафиқа Аҳмедова Курск - Орёл фронтга жўнатилди[7]. Йўлда у тушган эшалонга немис самолётлари тўсатдан ҳужум қилди, паровоз ишдан чиқарилди. Кўп кишилар ҳалок бўлди ҳамда яраланди. Бу ерда ҳам хоразмлик мард қиз ҳамширалар кўмагида кўпгина ярадорларга биринчи ёрдам кўрсатди. Оғир ярадорларни эса фронт орқасига жўнатди. Совет армияси қадамба-қадам ҳужумга ўтган пайтларда ҳам Шафиқа Юсуповна Аҳмедова жангчилар орасида бўлиб, уларга доим тиббий ёрдам хизматини кўрсатди. Уруш тугаши арафасида уни фронт орқасига ишга юбордилар. Уруш тугаши билан у ўзини туғилиб ўсган Хива шаҳрига қайтади. Урушдан кейинги фаолиятини, Урганч темир йўл станцияси қошидаги шифохонада, врач бўлиб давом қилдирди.

Мария Федоровна Добриднева – асли украиналик бўлган бу аёл Хоразмга қизи Галинани саломатлигини мустаҳкамлаш мақсадида келган ва шу ерда қолиб кетган. Иккинчи жаҳон урушига 1941 йилда Хоразм вилояти Урганч шаҳридаги ҳарбий қисмдан кетган Мария Федоровна Сталинград химоясидаги 62-армиянинг биринчи гвардияси таркибида бўлган. Гвардиячи медицина хизмати лейтенанти Мария Федоровна Добриднева сурункали беш йил уруш давомида қанчадан-қанча жангчиларни ҳаётини сақлаб қолди. Бу мард қизнинг жангловор йўли Киев, Курск дугаси, Белоруссия, Польша, Чехословакиядан Берлингача давом қилди.

Мария Федоровнанинг Ватан озодлиги йўлидаги хизматлари муносиб тақдирланди. “Жасурлиги учун”, “Киев қаҳрамонона химояси учун”, “Сталинград муҳофаази учун”, “Варшавани озод қилганлиги учун”, “Берлинни ишғол қилганлиги учун” медаллари[8], Олий Бош қўмондонликнинг ўнлаб ташаккурномалари гвардиячи медицина лейтенанти Мария Федоровна Добридневага берилди. Урушдан кейин Мария Федорова вилоятдаги биринчи касалхонада ҳамшира бўлиб ишлади.

Ольга Санфирова – 1917 йил 2 майда Самара шаҳрида туғилган. 1932 йилда унинг оиласи Урганч шаҳрига кўчиб келган. Ўз юртида 7 синфни тугатиб келган Ольга Урганчда ўқишни давом қилдиради. Мактабда ўқиб юрган даврида бу зийрак қиз Хоразм округ прокуратурасида техник секретарь, Урганч ёғ заводида лобарантка бўлиб ишлади.

Олга 1935 йилда онаси билан бирга Коломна шаҳрига – туғишган опаси Надежда Константиновнакига кўчиб келади. У 1936-1937 йиллар Москвадаги санитария авиацияси бошқармасида статист бўлиб ишлаб, 1937 йил кузида Ростов ўлкасидаги авиация мактабига кириб, 1940 йил уни тамомлайди.

Улуғ ватан уруши бошланиши билан Ольга ўз хоҳиши билан фронтга жўнайди. Олдин учувчи, кейин эскадрилья командирининг ўринбосари, комсомол комитети секретари, бошланғич партия ташкилоти секретари, бир вақтнинг ўзида эскадрилья командири лавозимларини бажаради. У Сталинграддан то Польшагача бўлган курашларда иштирок қилиб, 630 марта жангловор урушда иштирок қилди.

Ольга Санфированинг жанг пайтларида ҳам Урганччи, узоқ Хоразмни эслаши, ўртоқларига ўзининг илгари Лайли деб номланганини сўзлаб бериши унинг уруш даврида ҳам “Лайли” исми билан аталишига сабаб бўлган.

“Лайли” номи билан душманни Вольга дарёсидан то СССР нинг ғарбий чегарасигача қувган Ольга Санфирова ғалабагача яшай олмади. 1943 йил 13 декабрда кечаси ҳавода ёна бошлаган самолётдан парашют ёрдамида ўзини ерга ташлаган Ольга қаҳрамонларча ҳалок бўлди.

Ольга 1942 йил 14 мартда партия сафига кирган эди. Жасур қиз капитан даражасига кўтарилган. Улуғ Ватан урушида 29 учувчи Совет Иттифоқи Қаҳрамони унвонига сазовор бўлган. Шулардан бири Ольга Санфировадир[9].

Улуғ Ватан уруши бошланганида Хива шаҳридан 40 нафар тенгдош қизлар ўз хоҳишлари билан кўнгиллилардан бўлиб фронтга кетиш учун ҳарбий комиссариатга мурожаат қиладилар. Бу қизларнинг

илтимослари инбатга олиниб, дастлаб улар медицина ҳамширалари тайёрлаш курсида ўқитиладилар, сўнгра фронтга жўнатиладилар. Фронтга жўнатиладилар орасида Махбуба Худоёрова ҳам бор эди.

Махбуба гурланлик Онабиби Собирова билан Сталинград шахрига юборилган. Ўша пайтда у ерда каттиқ жанглар борар эди. Душман ўқидан ярадор бўлганларни ҳамширалар жанг майдонидан олиб чиқишган, уларга зудлик билан медицина хизмати кўрсатишган.

Махбуба Худоёрова ҳаракатдаги ҳарбий қисмларда марказий госпиталларда ҳам ҳамширалик қилди. У Сталинграддан то Харьковгача бўлган жанговор йўлни босиб ўтди. 1944 йилда ҳамшира Махбуба Худоёровага одатдан ташқари жанговар вазифа топширилди. У оғир жангларда иккала оёғидан ажралган қаҳрамон жангчи, хивалик Иброҳим Сатторовни уйига кузатиб бориш юзасидан топшириқ олди. Ҳамшира ярадор жангчи билан узок ва машаққатли йўлни босиб Хивага келади.

Махбуба Худоёрованинг оиласидагилар қизини вафоти ҳақида хат олишган эди. Махбубанинг тириклиги улар учун кутилмаган қувонч, шодликка айланди. Махбуба Худоёрованинг урушдан кейинги меҳнат фаолияти Ҳазорасп район марказий касалтхонаси билан узвий боғлиқ [10].

Бу ватанпарвар хоразмлик қизларимиз иккинчи жаҳон уруши фронтларида мардларча, эркалар билан бир сафда туриб душманга қарши курашга отланганлар. Уларни ёрқин хотирасини ўрганиш ва ўсиб келаётган ёш авлодга етказиш бизнинг бурчимиз ҳисобланади.

Уруш миллионлаб кишиларнинг ёстиғини қуритди. Хоразмдан фронтга кетган жангчиларнинг ҳам кўпчилиги қайтиб келмади. Уруш йилларида ҳалок бўлган ўғил-қизлар хотираси халқимиз қалбида мангу яшайди. Вилоятимиздаги барча туман марказларида, кўпгина қишлоқларда урушда ҳалок бўлганлар хотира монументлари ўрнатилган, ҳар йили Хотира ва қадрлаш куни нишонланиб, урушда шахид кетганлар эсланади, уларнинг ҳақиқига дуолар қилинади.

ҲОИДАЛИНГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Иккинчи жаҳон урушида қозонилган Ғалабанинг 75 йиллиғини муносиб нишонлаш тўғрисида. Ўзбекистон Республикаси Президентининг қарори. 2019 йил 23 октябрь, ПҚ-4495 <https://lex.uz/docs/4664439>

2. Хотира. Хоразм вилояти. Биринчи китоб. 1941-1945 йиллардаги урушда ҳалок бўлган ва бедарак йўқолган жангчилар. – Т.: Ўзбекистон, 1994. – Б.7.

3. Роза Иброҳимова. Ичан қалъа музей кўриқхонаси фонди. ГХМЗ КП 3409. Инв. 952.; Левченко С. «Народное слово» / <https://samtur.uz/ct/252-so-snaiperskoj-vintovkoj-na-hrupkih-plechah.html>; Вклад Узбекистана в великую победу над фашистской Германией / <https://ia-centr.ru/han-tengri/journal/>

4. Исҳоқова М., Муҳаммаджонова М. Ўзбек аёллари иккинчи жаҳон уруши майдонларида. «O'zbekiston tarixi»/ 2020, № 2, -Б. 46.

5. Шомансурова Р. Уч аёл қиссаси. Саодат журнали. №5, 16-бет.

6. Аминова Р. Ғалаба қўшиғи янгрисин мангу. Саодат журнали. 1968 йил №5. 5-бет

7. Матжонов К. Изатда. Саодат журнали. 1975 йил №5. 30-бет

8. Ражабов Н. Рейхстагга дастхат битган жувон. Хоразм ҳақиқати 1980 йил 9 май 3-бет.

9. Билолов Г., Собиров О. Қаҳрамон қиз Ольга. Хоразм ҳақиқати. 1980 йил 9 май. 4-бет.

10. Жуманиёзов О. Ҳамшира. Хоразм ҳақиқати 1982 йил 15 май 3-бет.

УДК: 9 (с52)

ВЕЛИКИЙ ШЁЛКОВЫЙ ПУТЬ В ЭПОХУ ДРЕВНОСТИ

З.А. Камалова, ассистент, Жиззакского Политехнического института, Жиззак

Аннотация. Мақолада ХХІ асрда ҳам устувор йўналиш бўлиб қолаётган антик даврдаги Буюк Ипак йўлининг илмий таҳлили берилган. Милoddan аввалги 4-3 минг йилликларга оид қадимий савдо алоқаларининг пайдо бўлиши кўриб чиқилади. Шунингдек, Марказий Осиё нафақат меридионал йўналишида – Ғарбдан Шарққа ва аксинча алоқаларда бўгин вазифасини ўтаганлиги, балки шимолдан жануб бўйлаб транс - маданий алоқалар маркази бўлиб хизмат қилгани ҳам илмий нуқтаи назардан асосланади.

Калим сўзлар: Ўзбекистон, Хитой, Буюк Ипак йўли, Денгиз ипак йўли, лойиҳа, транспорт, товарлар, савдо алоқалари, маршрут, “Лазурит”, “Нефрит”, “Кумуш”, “Олтин” йўллари

Аннотация. В статье проводится научный анализ Великого шелкового пути в эпоху древности, которые остаются приоритетом в ХХІ веке. Рассмотрено возникновение древних торговых связей, восходящих к IV–III тыс. до н.э. Также с научной точки зрения обосновано, что Центральная Азия выступала связующим звеном в контактах не только меридионального направления – с Запада на Восток и обратно, но и выполняла роль фокуса транс культурных контактов по линии север-юг.

Ключевые слова: Узбекистан, Китай, Великий шелковый путь, Морской шелковый путь, проект, транспорт, товары, торговые связи, маршрут, «Лазуритовый», «Нефритовый», «Серебряный», «Золотой» пути

Abstract. The article provides a scientific analysis of the Great Silk Road in the era of antiquity, which remain a priority in the ХХІ century. The emergence of ancient trade relations dating back to the 4th-3rd millennium BC is considered. It is also substantiated from a scientific point of view that Central Asia acted as a link in contacts not only in the meridional direction - from West to East and vice versa, but also served as the focus of trans-cultural contacts along the north-south line.

Key words: Uzbekistan, China, Great Silk Road, Maritime Silk Road, project, transport, goods, trade relations, route, "Lazurite", "Jade", "Silver", "Golden" routes

Актуальность: В процессе изучения древних путей торговли и обмена большое значение имеет районирование источников сырья и концентрации различных типов оседлых поселений в пределах отдельных древнеземледельческих районов и областей оседлого расселения. Необходимо отметить также значение традиционных путей передвижения скотоводческих племен и сезонных перекочевок в сложении торговых путей древности. Большую роль в становлении дорог играла миграция племен и народов, прокладывавших новые пути и маршруты в «неведомые земли»

Методы: В статье рассматривается история Шелкового пути в эпоху древности на основе общепринятых исторических, научных и объективных методов.

Результаты исследования: Зарождение Великого Шелкового пути относится к глубокой древности. Тогда обмен товаров, вероятно, стихийно, шел непосредственно от племени к племени, от области к области через посредников, и вряд ли торговые караваны пускались в то время на большие, отдаленные расстояния. В условиях замкнутого хозяйственного цикла сельских общин Центральной Азии обмен и торговля были, видимо вызваны не только наличием сельскохозяйственных излишков, но, скорее всего, необходимостью производства прибавочного продукта для целенаправленного обмена с целью поддержания и улучшения традиционного хозяйственного направления, а также прибавочного продукта[1]. Культурные, духовные, политические и экономические связи так же, как системы определенных караванных дорог, соединяющих различные страны, и историко-культурные области начали осуществляться, по-видимому, уже в эпоху неолита, в период сложения раннеземледельческих культур и получили широкое развитие в цивилизациях эпохи бронзы. Об этом свидетельствуют разнообразные находки, чаще всего украшения и предметы утвари, найденные далеко от мест их происхождения. Можно также предположить, что уже в древнейшую эпоху истории, задолго до появления письменности, народы обменивались духовными ценностями. Мировые культурные контакты и синтез культур были объективно-необходимым и неуклонно развивающимся процессом[2].

Возникновению древних торговых связей, восходящих к IV–III тыс. до н.э., способствовала разработка залежей полудрагоценных камней – лазурита в горах Бадахшана и нефрита в верхнем течении р. Яркенд-Дарья в районе Хотана[3].

Узбекистанские исследователи выделяют несколько древнейших торговых путей Средней Азии (III–II тыс. до н.э.). Один из них в эпоху бронзы связывал Бадахшан, Бактрию, Уструшану с Хорезмом, Согдом, Центральным Казахстаном, Уралом. Второй путь соединял Бактрию и Маргиану с Месопотамией (поставки Бадахшанского лазурита через Мундигак, Шахри Сохта, по южной окраине пустыни Дашти Лут в Ур, Урук, Киш, Лагаш и т.д.). Третий торговый путь связывал Бактрию и Маргиану с индийскими центрами городской цивилизации в Хараппе и Мохенджо Даро[4]. Наряду с «Лазуритовым» путем в I тыс. до н.э. существовал так называемый «Нефритовый» путь, связывавший области Хотана и Яркенда с Северным Китаем, где из нефрита изготавливали, в том числе, и государственные регалии[5]. Торговым эквивалентом нефриту был шелк. Китайский ученый Лю Чжи Цзюань в своей монографии «История шелка» приводит данные об археологических находках шелковых изделий в Китае[6]. Распространение шелка за пределами Китая также известно с глубокой древности. Шелковая ткань, относящаяся ко II тыс. до н.э., найдена на юге Узбекистана; ткань – в одной из урартских крепостей (около 656 г. до н.э.), в Штутгарте, Хохмихане (Бавария, VI–V вв. до н.э.), в Кельне (IV в. до н.э.), в Пазарыке, Алагоу, Урумчи (IV в. до н.э.)[7]. В III в. до н.э. контроль над важнейшими торговыми дорогами в Восточном Туркестане переходит в руки хунну (гуннов), которые не давали китайцам возможности проложить дорогу на запад. Находки, сделанные в гуннских погребениях Ноин-Улы позволяют говорить о развитых связях гуннов с Китаем и Западными регионами[8].

Традиционно первопроходцем по Шелковому пути на Запад считается Чжан Цзянь, но многие китайские и узбекистанские ученые не считают его первооткрывателем Великого Шелкового пути, как дороги в Западные земли. В качестве доказательства исследователи приводят данные, содержащиеся в древнем письменном памятнике «Повествование о сыне неба Му». Муван (1001–945 г. до н.э.) правитель царства Чжоу[9], в 989–988 гг. до н.э. со свитой совершил поездку в Центральную Азию. Он прошел южным краем Таримского бассейна, через Памир, возможно, побывал в Ферганской долине, долине Зарафшана[10].

Если считать начало истории Великого Шелкового пути от путешествия Му, то она насчитывает 3 тыс. лет, однако некоторые китайские ученые подвергают сомнению его поездку, и относят проложение китайцами пути в Западные земли Чжан Цзянем к 140–134 гг. до н.э.[11]. Имеется важный источник, гласящий о торговых связях между Востоком и Западом в I тыс. до н.э.: стеклянные изделия, центр производства которых со II тыс. до н.э. находился в Восточном Средиземноморье, ближневосточные бусы и браслеты, обнаруженные в могильниках сакского времени (I тыс. до н.э.) на Южном Памире[12], Тянь-Шане и Алтае. Находки в Китае привозных стеклянных изделий V–III вв. до н.э. многочисленны. Налицо два пути их распространения: из Восточного Туркестана в Шаньдун и из Хэнани в Гуаньдун. По-видимому, в древности пути распространения стекла и нефрита совпадали[13].

Таким образом, важную роль в международных торговых связях играла концентрация в некоторых областях редких минералов и металлов, изделия из которых имели повышенный спрос. Отсюда, происходит формирование и активное функционирование таких древнейших путей, как «Лазуритовый», «Нефритовый», «Серебряный», «Золотой» и т.д. Эти торговые пути в разное время, в зависимости от политической ситуации и географических условий играли главенствующую (но не исключительную) роль в системе дорог Великого Шелкового пути. В середине I тыс. до н.э. начал функционировать «Степной» путь, связывавший побережье

Черного и Азовского морей с Центральной Азией. Он начинался в городах Северного Причерноморья, находившихся в первых веках н.э. под властью Боспорского царства и Римской империи [14]. Помимо этих основных трасс Великого Шелкового пути, существовали и другие дороги, посредством которых все эти три трассы соединялись между собой [15]. Так, из морских портов западного побережья Индии ряд дорог вел на север и через Хайберский перевал они выводили в Бактрию, где соединялись с основной трассой Великого Шелкового пути.

Таким образом, начальная дата I периода – III тыс. до н.э. – связана с формированием и развитием «Лазуритового пути». Конечная – конец II в. до н.э., с установлением постоянных контактов Средней Азии (центра Великого Шелкового пути) и Китая [16].

Вывод: изучение истории Великого Шелкового пути позволяет нам сделать вывод о том, что только с созданием крупных государств, взявших на себя функции прокладки дорог и обеспечения относительной безопасности, продвигавшихся по ним торговых караванов, дипломатических посольств, можно говорить о регулярном их строительстве и использовании.

Появление трансконтинентальной магистрали завершило объединение древних цивилизаций в макросистему с продуктивными инфраструктурными связями. Великий Шелковый путь интенсивно влиял на всю систему товарно-денежных отношений, систему стоимостей. Уже в первые века н.э. экономические связи между представителями западных и восточных цивилизаций перестают быть спонтанными, более подчиняясь логике политических и торговых расчетов. В самом глобальном смысле, международная торговля становится делом государства и его административных институтов [17].

В этом же периоде наблюдается мощный поток идеологических систем древности, идущий с Запада на Восток (в Китай) – зороастризм, манихейство, христианство, иудаизм.

Спецификой Центральноазиатского региона было то, что он оказался в зоне перекрещивающегося воздействия трех цивилизационных систем: антично-христианского Средиземноморья через Переднюю Азию, индуистско-буддийского и китайско-конфуцианского. При этом Центральная Азия выступала связующим звеном в контактах не только меридионального направления – с Запада на Восток и обратно, но и выполняла роль фокуса транс культурных контактов по линии север-юг. Последнее весьма характерно проявилось в значимой позиции региона по отношению к кочевому миру Евразийских степей.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Сагдуллаев А.С. Оседлые области юга Средней Азии в эпоху раннего железа (генезис культуры и социально-экономическая динамика). Автореф. дис. ... докт. ист. наук. – М.: МГУ, 1989. – С. 31.
2. Артановский С.Н. Историческое единство человечества и взаимное влияние культур. – Л.: Просвещение, 1967. – С. 101-103.
3. Хотан (Юйтянь), древнее княжество в Восточном Туркестане, находилось в районе современного Хотана. По мнению японских ученых (Сиратори Куракити) название Юйтянь может быть истолковано как «нефритовый город». См., напр.: Восточный Туркестан в древности и раннем средневековье / Под ред. С.Л. Тихвинского. – М.: Наука, 1988. – С. 273.
4. Ширинов Т.Ш. Древнейшие торговые пути Средней Азии (III–II тыс. до н.э.) // Тезисы международного семинара ЮНЕСКО. «Формирование и развитие...». – Т.: Фан, 1990. – С. 42-43.
5. Ходжаев А. Китайский фактор в Центральной Азии. – Т.: Фан, 2007. – С. 94.
6. Zhijuan Liu. The Story of Silk. – Beijing: Foreign Languages Press, 2006. – P. 4-7. (Перевод с англ. здесь и далее – О.П.Кобзевой)
7. Находка шелковой ткани археологом А. Аскаровым при раскопках поселения поздней бронзы (сер. – вторая половина II тыс. до н.э.) Сапаллитепе оставляет открытым вопрос о возможности производства шелка на территории Средней Азии. См.: Аскаров А.А. Сапаллитепе. – Т.: Фан, 1973. – С. 180; Его же. Древнеземледельческая культура эпохи бронзы юга Узбекистана. – Т.: Фан, 1977. – С. 126.
8. Буряков Ю.Ф., Грицина А. Мавераннахр на Великом Шелковом пути... – С. 13-14.
9. В танское время этот путь получил название Уйгурского. Он активно функционировал в VII–VIII вв., по нему шли миграции центральноазиатских кочевников. См.: Бернштам А.Н. Гуннский могильник Ноин-Ула и его историко-археологическое значение // Известия АН СССР. Отделение общественных наук. – М., 1937. – № 4. – С. 14-21.
10. Ходжаев А. Китайский фактор в Центральной Азии... – С. 45.; Zhijuan Liu. The Story of Silk... – P. 11.
11. Ходжаев А. Мувангнинг ғарбий сафари / Буюк Ипак йўли. – Ташкент: ЎзМЭ, 2007. – С. 138-140.
12. Абзураков А.А., Безбородов М.А., Заднепровский Ю.А. Стеклоделие Средней Азии в древности и средневековье. – Т., 1963. – С. 78-79.
13. Великий Шелковый путь на протяжении веков проходил через Памир («Крышу мира»). Через Памир шли три пути: Ваханский или Великий Памирский путь (или Великий Буддийский путь), Шугнанский или Малый Памирский путь, и Кашмирский путь, через «висячий переход». Древние пути через Памир были исследованы в работах Н.А. Северцова, М.А. Стейна, А.Н. Зелинского, Б.А. Литвинского и др. ученых. См., например: Stein A. On Ancient Thracts past the Pamirs // Hymalay an Journal. – London, 1932. – Vol. IV. 1932. – P. 10-60; Литвинский Б.А. Древние кочевники «Крыши мира». – М., 1972. – С. 116-121.; Зелинский А.Н. Памир и Великий Шелковый путь // НАА. – Москва, 1976. – № 5. – С. 112-118.
14. Лубо-Лесниченко Е.И. Великий Шелковый путь // Вопросы истории. – Москва, 1985. – № 9. – С. 89.
15. Ртвеладзе Э.В. Великий Шелковый путь... – С. 24, 178, 184.
16. Ахметшин Н.Х. Тайны Великой пустыни. Миражи Такла-Макан. – М.: Вече, 2004. – 380 с.
17. Гюль Э. Диалог культур в искусстве Узбекистана. Античность и средневековье. – Ташкент: Mir Inform, 2005. – 206 с.

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ СУД ТИЗИМИДА АМАЛГА ОШИРИЛГАН ТУБ

ЎЗГАРИШЛАР (2017-2020 йиллар мисолида)

Д.П. Комолов, директор ўринбосари, Қашқадарё вилоят халқ таълими ходимларини қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини ошириш ҳудудий маркази, Қарши

Аннотация. Ушбу мақолада Ўзбекистон суд тизимининг 2017-2020 йиллардаги тарихи меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар ва манбаларни қиёсий таҳлил қилиш асосида ёритиб берилган. Шунингдек, Янги Ўзбекистонни бунёд этиш жараёнида мустақил суд ҳокимиятини таъкил қилишда давлат сиёсатининг мазмун-моҳияти очиқ берилган.

Калим сўзлар: судьялар олий кенгаши, Олий суд, вилоят суди, маъмурий суд, иқтисодий суд, апелляция, кассация, гендер тенглиги

Аннотация. В данной статье освещается история судебной системы Узбекистана в 2017-2020 годах на основе сравнительного анализа нормативных документов и источников. Также раскрыта сущность государственной политики по становлению независимой судебной системы в процессе создания нового Узбекистана.

Ключевые слова: высший совет судей, Верховный суд, областной суд, административный суд, экономический суд, апелляционная, кассационная, гендерное равенство

Abstract. This article highlights the history of the judicial system of Uzbekistan in 2017-2020 based on a comparative analysis of normative documents and sources. The essence of the state policy on the formation of an independent judiciary in the process of creating a new Uzbekistan is also disclosed.

Key words: supreme Council of Judges, Supreme Court, regional court, administrative court, economic court, appeal, cassation, gender equality

Ўзбекистон Республикаси суд тизимида 2017 йилдан бошлаб туб ўзгаришлар амалга оширилди. Ушбу даврда Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёев томонидан суд-ҳуқуқ тизимини тубдан ислоҳ қилишга қаратилган бир қатор меъёрий-ҳуқуқий актлар қабул қилинди. Жумладан, суд тизимидаги устувор вазифаларни белгилаб олишда Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги “2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги фармоннинг қабул қилиниши муҳим рол ўйнади. Ушбу ҳужжат том маънода янги Ўзбекистонни бунёд этишнинг ҳуқуқий пойдевори эканини амалда намоён этди. Ҳаракатлар стратегиясидаги иккинчи устувор вазифа қонун устуворлигини таъминлаш ва суд-ҳуқуқ тизимини ислоҳ қилишга бағишланган эди[1].

2017 йилгача бўлган тарихга назар ташласак бир қатор ҳолатлар судларнинг самарали фаолият юритишига имкон бермаганлиги аён бўлади. Хусусан, суд ҳокимиятининг икки олий органи – Ўзбекистон Республикаси Олий суди ва Олий ҳўжалик судининг мавжудлиги суд тизимини бошқариш вазифаларининг тақдорланишига, ягона суд амалиёти таъминланмаслигига олиб келаётган эди.

Фуқаролар ва тадбиркорлик субъектларининг ҳуқуқлари, эркинликлари ҳамда қонуний манфаатларининг ишончли ҳимоясини таъминлаш зарурати маъмурий судлар тизимини ташкил этишни тақозо этмоқда эди. Бундан ташқари, ҳарбий суд судьяларининг Ўзбекистон Республикаси Қуролли Кучлари таркибига киритилганлиги ҳамда умумий юрисдикция судларининг моддий-техник ва молиявий таъминоти адлия органлари томонидан назорат қилиниши суд ҳокимиятининг мустақиллиги таъминлиги мувофиқ келмас эди.

Суд тизимидаги юқорида кўрсатиб ўтилган ҳолатларни бартараф этиш ҳамда ҳаракатлар стратегиясида кўрсатиб ўтилган вазифаларни амалга ошириш учун 2017 йил 21 февралда Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикаси суд тизими тузилмасини тубдан такомиллаштириш ва фаолияти самарадорлигини ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги фармони қабул қилинди[2]. Фармонга асосан суд тизимида қуйидаги ўзгаришлар амалга оширилди:

Биринчидан, суд ҳокимиятининг чинакам мустақиллигини таъминлаш, судлар фаолияти самарадорлиги ва нуфузини ошириш, судлар тузилмасини ҳамда судьялик лавозимларига номзодларни танлаш ва тайинлаш тизимини янада такомиллаштириш мақсадида Судьялар олий кенгаши таъсис этилди.

Иккинчидан, суд амалиёти бирлигини таъминлаш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Олий суди ва Олий ҳўжалик суди бирлаштирилиб, фуқаролик, жиноий, маъмурий ва иқтисодий суд иш юритуви соҳасидаги суд ҳокимиятининг ягона олий органи - Ўзбекистон Республикаси Олий суди ташкил этилди.

Учинчидан, оммавий-ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган маъмурий низоларни, шунингдек маъмурий ҳуқуқбузарликлар тўғрисидаги ишларни кўриб чиқишга ваколатли бўлган Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳар маъмурий судлари, туман (шаҳар) маъмурий судлари ташкил этилди.

Тўртинчидан, Ўзбекистон Республикаси Олий суди ҳарбий ҳайъати, Ўзбекистон Республикаси Ҳарбий суди, округ ва ҳудудий ҳарбий судлар штат бирликларини судьялар ва ҳарбий судлар ходимларидаги ҳарбий хизматчилар ҳуқуқий мақоми, шу жумладан ҳарбий хизматчилар учун белгиланган ҳуқуқ, имтиёз ва афзалликлар сақланмаган ҳолда Ўзбекистон Республикаси Қуролли Кучлари таркибидан Ўзбекистон Республикаси Олий суди тизимига ўтказилди. Ўзбекистон Республикаси Олий судининг ҳарбий ҳайъати

тугатилиб, Ўзбекистон Республикаси Олий судининг маъмурий ишлар бўйича судлов ҳайъати ташкил этилди.

Бешинчидан, Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳар ҳўжалик судларини Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳар иқтисодий судлари этиб ўзгартирилди. Тадбиркорлик субъектларининг қонуний манфаатларини кафолатли ҳимоя қилишга қаратилган ва ишларни биринчи инстанцияда кўриб чиқишга ваколатли бўлган туманлараро, туман (шаҳар) иқтисодий судлари ташкил этилди.

Олтинчидан, амалдаги суд мажлиси котиби лавозими тугатилиб, белгиланган умумий штат бирлиги доирасида судларнинг тузилмаларига судья катта ёрдамчиси, ёрдамчиси лавозимлари киритилди.

Юқорида қайд этилганидек янгидан ташкил этилаётган судларни тўлдириш учун давлат бюджети ҳисобидан молиялаштириладиган қўшимча 318 та судьялик штат бирлиги ташкил этилди ва суд тизимидаги жами судьяларнинг иш ўрни 1331 та этиб белгиланди. Жумладан, Ўзбекистон Республикаси Олий суди судьялари учун 73 та, Қорақалпоғистон Республикаси суди, вилоятлар ва Тошкент шаҳар умумюрисдикция судлари судьялари учун 344 та, Қорақалпоғистон Республикаси суди, вилоятлар ва Тошкент шаҳар маъмурий судлари судьялар учун 73 та, фуқаролик ишлари бўйича туманлараро, туман (шаҳар) судлари судьялар учун 267 та, туманлараро маъмурий судлари судьялар учун 70 та, жиноят ишлари бўйича туман (шаҳар) судлари судьялари учун 351 та, туманлараро, туман (шаҳар) иқтисодий судлари судьялари учун 141 та, Ўзбекистон Республикаси Ҳарбий суди, ҳудудий ҳарбий судлар судьялар учун 12 та штат бирлиги ажратилди.

2017 йил 6 апрелда «Ўзбекистон Республикаси Судьялар олий кенгаши тўғрисида»ги қонун қабул қилинди[3]. Мазкур қонунга мувофиқ Кенгаш раис, раис ўринбосари, котиби ва аъзолари — жами йигирма бир нафар кишидан иборат таркибда судьялар, ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар, фуқаролик жамияти институтлари вакиллари ва ҳуқуқ соҳасидаги юқори малакали мутахассислар орасидан шакллантирилди. Кенгаш раиси Ўзбекистон Республикаси Президентининг тақдимига биноан Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенати томонидан тайинланган. Жумладан, ушбу лавозимга Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Сенатининг қарори билан 2017 йил мартда М.А.Усмонов, 2018 йил июнда У.Қ.Мингбоев, 2020 йил августда Х.Б.Ёдгоров тайинланди.

Кенгашнинг ўн бир нафар аъзоси Кенгаш раисининг тақдимига биноан Ўзбекистон Республикаси Президентини томонидан судьялар орасидан тасдиқланар эди. Кенгашнинг ушбу аъзоларидан бир нафари Қорақалпоғистон Республикаси судларининг судьяси бўлган. Кенгаш котиби ва унинг етти нафар аъзоси Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар, фуқаролик жамияти институтлари вакиллари ҳамда ҳуқуқ соҳасидаги юқори малакали мутахассислар орасидан тасдиқланган. Кенгашнинг раиси, котиби ва судьялар орасидан тасдиқланган ўн бир нафар аъзоси ўз фаолиятини доимий асосда амалга оширса, қолган саккиз нафар аъзоси, шу жумладан Кенгаш раисининг ўринбосари жамоатчилик асосида фаолият юритиши қонунда баён этилган эди.

Судьялар олий кенгаши судьялик лавозимларига номзодларни энг малакали ва масъулиятли мутахассислар орасидан танлов асосида лавозимга тайинлаш, шунингдек раҳбар судьялик лавозимларига номзодларни кўрсатиш учун тавсия этиш орқали судьялар корпусини шакллантирган. Бу борадаги Кенгашнинг ваколатларини 4 гуруҳга ажратиш мумкин эди. **Биринчидан,** Ўзбекистон Республикаси Олий судининг раиси, раис ўринбосарлари ва судьялари лавозимларига номзодларни тавсия этиш ҳамда уларни ваколатини муддатидан илгари тугатиш тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Президентига таклифлар киритган. **Иккинчидан,** вилоятлар ва Тошкент шаҳар судларининг раислари ҳамда раис ўринбосарлари, Ўзбекистон Республикаси Ҳарбий судининг раиси лавозимларига тавсия этиладиган номзодлар бўйича Ўзбекистон Республикаси Президентига тақдимномалар киритган. **Учинчидан,** ҳарбий судларнинг, вилоятлар ва Тошкент шаҳар судларининг судьяларини, туманлараро, туман, шаҳар судларининг раислари ва судьяларини Ўзбекистон Республикаси Президенти билан келишилган ҳолда лавозимга тайинлаган ва вазифасидан озод этган. **Тўртинчидан,** Қорақалпоғистон Республикаси судларининг судьялик лавозимлари учун номзодларни тавсия этиш ва уларнинг ваколатларини муддатидан илгари тугатиш юзасидан Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгесига тақдимномалар киритган.

Бундан ташқари, Судьялар олий кенгаши ўз касбий фаолиятида муваффақиятларга эришган судьяларни давлат мукофотлари билан тақдирлаш тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Президентига тақдимномалар киритган, судьяларни интизомий, жиноий ёки маъмурий жавобгарликка тортиш масалалари юзасидан ҳулосалар берган. Шунингдек, суд-ҳуқуқ соҳасидаги қонун ҳужжатларини янада такомиллаштириш бўйича таклифларни ишлаб чиққан ҳамда қонунда кўрсатилган бошқа ваколатларни амалга оширган.

Ўзбекистонда судьялик лавозимида бўлишнинг халқаро тан олинган муддатлари жорий этилиши муносабати билан 2017 йил 12 апрелда қонунчиликка киритилган ўзгаришларга мувофиқ судьялик лавозимига биринчи марта беш йиллик муддатга, кейин ўн йиллик муддатга, сўнг судьялик лавозимида бўлишнинг муддатсиз даврига тайинланиш ёки сайланиш амалиёти жорий этилди[4]. Бунинг натижасида, 2017 йилда Судьялар олий кенгашига судьялик лавозимларига биринчи марта тайинланадиган номзодлар захирасига киритиш учун жами 412 нафар шахснинг аризаси келиб тушган бўлса, шундан 241 нафари захирага олинган, 110 нафари захирага олиниши номуносиб деб топилган, 171 тасига эса захирага олинишга рад жавоби берилган. 2018 йилда эса, жами 734 та шахсдан ариза келиб тушган бўлса, шундан 445 нафари захирага олинган, 128 нафари номуносиб топилган, 289 нафарига захирага олиниш юзасидан рад жавоби

берилган[5]. Ушбу жараёнда Судьялар олий кенгаши томонидан ҳар бир шахснинг тақдим этган ҳужжатлари синчиклаб ўрганилиб, шундан кейин коллегиял асосда қарор қабул қилинган.

2018 йил 25 декабрь ҳолатига кўра илк бор судьялик лавозими заҳирасида турган номзодлар 795 тани ташкил қилган бўлса, шундан биринчи беш йиллик муддатга муносиб деб топилганлар сони 190 нафарни ташкил этган эди. 2019 йилда республика бўйича жами фаолият юритган судьяларнинг 564 нафари, яъни ярмидан кўпи биринчи марта судьялик лавозимига тайинланганлар ташкил этар эди. Келгусида 10 йил ва муддатсизга тайинланадиган ёки сайланадиган судьялар сонини кўпайтириб боришга эътибор кучайтирилади.

Фаолияти давомида ишларни кўришда сансалорликка йўл қўйганлиги, қўпол муносабатда бўлинганлиги ёки судьялар одоб-ахлоқи қоидаларига зид бошқа хатти-ҳаракатларни содир этганлиги учун судьяларнинг бир қисмига тегишли таъсир чоралари қўлланилган. Таҳлиллар шуни кўрсатадики, Судьялар олий кенгаши томонидан 2017-2018 йиллар давомида 115 нафар судьяга ҳайфсан, 24 нафар судьяга жарима, 36 нафар судьяга огоҳлантириш берилиб, 30 нафар судья муддатидан олдин лавозимидан озод этилган бўлса[5], 2019-2020 йилларда эса 89 нафар судьяга ҳайфсан, 15 нафар судьяга жарима, 76 нафар судьяга огоҳлантириш берилиб, 8 нафар судья муддатидан олдин лавозимидан озод этилган[6.Б.24].

Суд ҳокимияти олдида қўйилаётган муҳим вазифаларни тушунтириш, шунингдек, юқоридаги каби салбий ҳолатларни бартараф этиш нуктаи-назаридан Судьялар олий кенгаши судьялик лавозимига заҳирада турган номзодлар ва уларнинг оила аъзолари билан “Судьялик касб-эмас у ҳаёт тарзидир” мавзусида суҳбатлар олиб борган. Хусуан, Тошкент, Сирдарё, Жиззах, Навоий, Бухоро вилоятлари ва Тошкент шаҳар судларига бевосита ташриф буюриб, судьялар билан юзма-юз суҳбатлар уюштириб борган.

Албатта, малакали ва тажрибали судьялар корпусини ташкил этиш ҳамда суд аппарати ходимларини тайёрлашнинг янги тизимини яратиш жамиятда суд идораларига бўлган ишончни оширишга хизмат қилади. Шу мақсадда Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 6 январдаги «Судьялик лавозимларига номзодларни тайёрлаш, судьялар ва судлар аппарати ходимларини қайта тайёрлаш, уларнинг малакасини ошириш тизимини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги қарори қабул қилинди[7]. Мазкур қарорга асосан Ўзбекистон Республикаси Судьялар олий кенгаши ҳузурида Судьялар олий мактаби ташкил этилди. Судьялар олий мактабининг асосий мақсади замонавий билимларга эга бўлган малакали судьялар ва судлар аппарати ходимларини тайёрлаш орқали одил судловни юқори даражага кўтаришдан иборат эди. 2020 йил 1 августга қадар ушбу таълим муассасасида 59 нафар номзод судьялик йўналиши бўйича 1 йиллик магистратура босқичида таълим олиб, шундан 18 нафари судья лавозимига тайинланган. 2020 йилда ушбу даргоҳда республикадаги барча судьялар учун 6 маротаба қисқа муддатли ўқув курслари ташкил этилди.

2017 йил 31 май куни “Ўзбекистон Республикасининг Конституциявий суди тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Қонуни янги тахрирда қабул қилинди ва ушбу Қонун қабул қилиниши муносабати билан Ўзбекистон Республикасининг 1995 йил 30 августда қабул қилинган “Ўзбекистон Республикасининг Конституциявий суди тўғрисида”ги Қонуни ўз кучини йўқотган деб топилди[8]. Ушбу Қонуннинг 2-моддасига кўра Ўзбекистон Республикасининг Конституциявий суди қонун чиқарувчи ва ижро этувчи ҳокимият ҳужжатларининг Конституцияга мувофиқлиги тўғрисидаги ишларни кўриб чиқиш бўйича доимий фаолият кўрсатувчи суд ҳокимияти органидир. Яъни, Конституциявий суд Ўзбекистон Республикаси қонунларининг ва Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси палаталари қарорларининг, Ўзбекистон Республикаси Президенти фармонлари, қарорлари ва фармойишларининг, ҳукумат, маҳаллий давлат ҳокимияти органлари қарорларининг, Ўзбекистон Республикаси давлатларaro шартномавий ва бошқа мажбуриятларининг Ўзбекистон Республикасининг Конституциясига мувофиқлигини, Ўзбекистон Республикасининг Президенти томонидан имзоланганига қадар Ўзбекистон Республикаси конституциявий қонунларининг, Ўзбекистон Республикаси халқаро шартномаларини ратификация қилиш тўғрисидаги Ўзбекистон Республикаси қонунларининг Ўзбекистон Республикасининг Конституциясига мувофиқлигини аниқлайди, Қорақалпоғистон Республикаси Конституциясининг Ўзбекистон Республикасининг Конституциясига, Қорақалпоғистон Республикаси қонунларининг Ўзбекистон Республикасининг қонунларига мувофиқлиги тўғрисида хулоса, Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ва қонунлари нормаларига расмий шарҳ беради.

2017 йил 1 июндан бошлаб Ўзбекистон Республикаси Олий суди ва Олий ҳўжалик суди ягона Ўзбекистон Республикаси Олий судига бирлаштирилиши тизимдаги муҳим воқеликлардан бири бўлди. Бунинг натижасида нафақат суд тизимини бошқаришдаги бир-бирини такрорловчи функциялар бартараф этилди, балки қонунларни бир хилда татбиқ этилишини ҳам таъминлашга ёрдам берди.

Ўзбекистон тарихида илк маротаба давлат органлари ва мансабдор шахсларнинг қарорлари ҳамда ғайриқонуний хатти-ҳаракатлари устидан судга шикоят қилиш борасида тизим йўлга қўйилди. Конституциявий ҳуқуқни амалда таъминлаш мақсадида яратилган ушбу тизим қисқа муддатда ўз натижасини бера бошлади. Мисол учун, 2019 ва 2020 йиллар мобайнида маъмурий судлар томонидан 31 321 та ариза қўрилиб, шундан 21272 таси ёки салкам 67,9 фоизи қаноатлантирилган. Жумладан, ҳокимларнинг 2852 та қарори ноқонуний деб топилди, фуқаролар ва юридик шахсларнинг бузилган ҳуқуқлари тикланди[9.Б.26].

2017 йилгача бўлган даврда Ўзбекистон Республикасида 14 та вилоят даражасидаги ҳўжалик судлари мавжуд бўлиб, асосан вилоят марказларида фаолият юритар эди. Туман ва шаҳарларда қуйи бўғиндаги

хўжалик судлари мавжуд эмаслиги боис, тадбиркорлик субъектлари хўжалик низолари юзасидан судда иштирок этиш учун ўнлаб километрлик масофани босиб, вилоят марказига бир неча маротаба қатнашга мажбур бўлар эди. Ушбу сансалорликларни бартараф этиш ва тадбиркорлик субъектларининг манфаатларини ҳимоя қилиш мақсадида 2017 йил 1 июндан туманлараро, туман (шаҳар) иқтисодий судлари ташкил этилиши натижасида ишларни фақат биринчи инстанция тартибида қўрувчи алоҳида бўғин юзага келди.

Бунинг натижасида Ўзбекистон Республикасининг 14 та маъмурий-худудий бирлигида вилоят даражасидаги 14 та иқтисодий суд ҳамда ишларни биринчи инстанцияда қўриб чиқишга ваколатли бўлган 71 та туманлараро, туман (шаҳар) иқтисодий судлари ташкил топди. Айрим туманлар ва шаҳарларнинг ўзига хослигини, ундаги тадбиркорлик субъектлари сони ҳамда қўшни туман маъмурий марказлари билан ўртадаги масофани инобатга олган ҳолда мазкур туманлар ва шаҳарларда биттадан иқтисодий суд ташкил этилди. Жумладан, Қорақалпоғистон Республикасининг Амударё тумани, Жиззах вилоятининг Фориш тумани, Қашқадарё вилоятининг Чирокчи тумани, Навоий вилоятининг Учқудуқ тумани, Самарқанд вилоятининг Пастдарғом ва Нуробод туманлари ҳамда Самарқанд шаҳри, Сурхондарё вилоятининг Бойсун туманида биттадан иқтисодий судлар ташкил этилди[10.Б.19].

Тошкент шаҳридаги туманлар бир-бирига яқинлиги, шаҳарнинг транспорт қатновини инобатга олган ҳолда шаҳар ҳудудида битта Тошкент туманлараро иқтисодий суди ташкил этилди. Қолган 62 та иқтисодий судлар эса икки ёки ундан ортиқ туман (шаҳар)лар ҳудудида биттадан ташкил этилди[10.Б.20]. Масалан, Гулистон туманлараро иқтисодий суди Гулистон шаҳрида жойлашган бўлиб, бир-бирига яқин бўлган 4 та маъмурий birlik, яъни Гулистон ва Янгиер шаҳарлари, Гулистон ва Мирзаобод туманлари ҳудудини қамраб олган бўлиб, ушбу маъмурий birlikларда жойлашган тадбиркорлик субъектлари ўртасида юзага келган иқтисодий низоларни қўрувчи суд ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик процессуал кодекси, Иқтисодий процессуал кодекси ва Маъмурий суд ишларини юритиш тўғрисидаги кодекси 2018 йилнинг январь ойида тасдиқланди ва 2018 йил 1 апрелдан кучга кирди. Таъкидлаш керакки, ушбу кодекслар дунёнинг тараққий этган давлатларининг илғор тажрибасини чуқур ўрганиш, ислохотлар жараёнида тўпланган бой тажриба асосида ишлаб чиқилди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 13 июлда «Суд-ҳуқуқ тизимини янада такомиллаштириш ва суд ҳокимияти органларига ишончни ошириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги фармонида судларнинг жамоатчилик ва оммавий ахборот воситалари билан ишлари қониқарсиз даражада ташкил этилганлиги, суд фаолиятини лозим даражада ёритиш имконини бермаётгани кўрсатиб ўтилган эди. Натижада, Ўзбекистон Республикаси Олий суди веб-сайтида суд қарорларини тизимли равишда эълон қилиш тартибини босқичма-босқич жорий этиш, қабул қилинган суд ҳужжати ўқиб эшиттирилганидан сўнг унинг мазмун-моҳиятини суд процесси иштирокчиларига тушунтирилишини суд амалиётига йўлга қўйиш, судлар фаолияти тўғрисида жамоатчилик ва оммавий ахборот воситаларини хабардор қилиш мақсадида ҳар чоракда вилоят судлари раислари ва уларнинг ўринбосарлари томонидан брифинглар ўтказиш, Ўзбекистон Республикаси Олий суди судлов хайъатлари томонидан суд ишларини назорат тартибида, вилоятлар ва уларга тенглаштирилган судлар томонидан суд ишларини апелляция ва кассация тартибида қўриб чиқиш амалиёти обзорларини ҳар чоракда эълон қилиш каби чора-тадбирларни амалга ошириш тизими йўлга қўйилди.

2019 йилда жинойт ишлари бўйича судлар томонидан 36845 нафар шахсга нисбатан 28846 та иш қўриб чиқилган. Маъмурий судлар томонидан ушбу давр мобайнида оммавий-ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган 16256 та иш, фуқаролик ишлари бўйича судлар томонидан 188282 та ва иқтисодий судлар томонидан 197291 та иш қўриб чиқилиб, ҳал этилган[11.Б.6].

Суд ишларини сайёр суд мажлисларида қўриб чиқиш амалиёти аҳоли билан очиқ мулоқотни йўлга қўйишда муҳим омиллардан бири ҳисобланади. Шунингдек, кенг аҳоли вакилларини суд мажлисларига жалб этиш орқали уларни одил судловга бўлган ишончини мустаҳкамлашга ҳам катта ёрдам беради. Рақамларга мурожаат этсак, сайёр суд муҳокамаларида қўриб чиқилган ишларнинг миқдорий кўрсаткичлари йил сайин ошиб борганлиги маълум бўлади. Агар 2016 йилда республикадаги фуқаролик ишлари бўйича судлар томонидан 7769 та иш сайёр суд мажлисларида қўриб чиқилиб, бу эса йил давомида қўрилган ишларнинг бор-йўғи 2,8% фоизини ташкил этган бўлса, 2017 йилда 56165 та (19,5%), 2018 йилда 80113 тани (36,9%) ташкил этган. Юқоридагиларга мос равишда жинойт ишлари бўйича судлар томонидан 2016 йилда 3810 та (6,2%), 2017 йилда 16 882 та (28,5%), 2018 йилда 17 679 та (46,1%), иқтисодий судлар томонидан 2016 йилда 175101 та (52%), 2017 йилда 203 124 та (58,4%), 2018 йилда 264 087 та (65,5%), маъмурий судлар томонидан 2017 йилда 103 180 та (35%), 2018 йилда 215 788 та (56,2%) ишлар сайёр суд мажлисида қўриб чиқилган[12.Б.14.].

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 24 январдаги Олий Мажлисга Мурожаатномасида таъкидланганидек, ўтган 3 йилда 1 минг 989 нафар, 2019 йилнинг ўзида 859 нафар фуқарога нисбатан оқлов ҳукми чиқарилди. Шунингдек, 2019 йилда 3 минг 81 нафар шахс суд залидан озод қилинган бўлса, 2 минг 623 нафар фуқарога асоссиз қўйилган моддалар айбловдан чиқарилди ва ўзгартирилди[13]. Бу, шубҳасиз, суд-ҳуқуқ соҳасида эришилган улкан ютуқлардан биридир. Таъкидлаш жоизки, узок йиллар мамлакат учун тамға бўлиб келган “Жаслик” жазони ижро этиш колонияси тугатилди. Ушбу муассасанинг ёпилиши мамлакат сиёсий ҳаёти ва жаҳон ҳамжамияти олдида жуда катта воқеа бўлди.

Шунингдек, озодликдан маҳрум қилиш жойларида сақланаётган маҳкумлар сонининг 2,5 баробарга камайиши инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш соҳасида муҳим қадам бўлди.

2020 йил 24 июлда «Судлар фаолиятини янада такомиллаштириш ва одил судлов самарадорлигини оширишга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармони қабул қилинди[14]. Фармонга асосан 2021 йил 1 январдан бошлаб суд тизимида бир қатор ўзгартиришлар амалга оширилиши кўрсатиб ўтилган эди. Хусусан, ўрта бўғиндаги фуқаролик ишлари бўйича, жиноят ишлари бўйича судлар ва иқтисодий судлар негизида судьяларни қатъий ихтисослашуви сақлаб қолинган ҳолда Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳар умумюрисдикция судларини ташкил этиш кўзда тутилган эди.

Маъмурий судлар соҳасида ҳам бир қатор ўзгаришлар бўлиши режалаштирилган эди. Маъмурий ишлар бўйича қуйи бўғин судлари ҳисобланган туман маъмурий судлари тугатилиб, унинг ўрнига туманлараро маъмурий судлар ташкил этилди. Бу жараёнда Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳар маъмурий судлари сақлаб қолинди.

Яна бир эътиборга молик жиҳат шундаки, ортиқча суд босқичларини бекор қилиш орқали «бир суд - бир инстанция» тамойили жорий этилди. 2017 йилга қадар 7 та суд инстанциясида суд қарорлари қайта кўриб чиқилган бўлса, кейинги уч йилда бу инстанциялар сони 3 тага қисқартирилди[15]. Суд инстанциялари қисқартирилиши бу, албатта, бузилган ҳуқуқнинг тезроқ муддатда ортиқча оворагарчилик ва сарф-харажатларсиз самарали тикланишини аниқлатади. Шу сабабли халқаро стандартларга мос равишда уч босқичли суд тизими яратилди: биринчи инстанция (туман (шаҳар) судлари, айрим тоифадаги мураккаб ишлар бўйича — вилоят судлари), апелляция инстанцияси (вилоят даражасидаги судлар) ва кассация инстанцияси (Олий суд) дан иборат бўлган «Бир суд — бир инстанция» тамойили жорий қилинди. Халқаро ташкилотлар ва экспертларнинг эътирозига сабаб бўлаётган назорат инстанцияси тўлиқ бекор қилинди. «Бир суд — бир инстанция» тамойилининг жорий этилиши натижасида фуқароларнинг одил судловга эришиш даражаси ошаётганини алоҳида таъкидлаш лозим.

Шунингдек, Олий суд тузилмасида инвестициявий низоларни ҳамда рақобатга оид ишларни кўриш бўйича судлов таркиби тузилди. Судлов таркиби инвестиция киритилган санада йигирма миллион АҚШ доллари эквивалентидан кам бўлмаган миқдорда инвестицияни амалга оширган жисмоний ёки юридик шахслар ва давлат органлари ўртасида юзага келадиган инвестициявий низолар ҳамда рақобатга оид ишларни кўрган.

Ўзбекистон Республикаси Олий судининг таркибий бўлинмасида ҳам ислоҳ этиш жараёни кўзда тутилган бўлиб, унга мувофиқ, Ўзбекистон Республикаси Олий суди аппарати раҳбари лавозими жорий этилди. Шунингдек, Суд-ҳуқуқ соҳасидаги қонунчиликни таҳлил қилиш бошқармаси, Жамоатчилик ва оммавий ахборот воситалари билан ҳамкорлик бошқармаси тузилди.

Жиноят ишларини судда кўришда дастлабки эшитув босқичи жорий этилди. Дастлабки эшитув босқичи иш юзасидан қарорларни тарафлар иштирокида қабул қилиш тартибини белгилаш, жиноят ишининг умумий тартибда кўриб чиқилишига тўсқинлик қилувчи омилларни тезкорлик билан аниқлаш ва бартараф этиш имконини берди. Ушбу институтнинг киритилиши суд жараёни муддатларини қисқартириш, суд босқичида фуқароларнинг ролини ошириш ва кейинчалик аниқланадиган муаммоларни ўз вақтидан бартараф этишга олиб келди.

Ушбу янги тартиблар судьяларнинг бошқа давлат органлари ва мансабдор шахслардан мустақиллигини янада кучайтириш ҳамда фуқаролар томонидан судларга мурожаат қилинганда ортиқча сансалорликка йўл қўймаслик мақсади кўзланган эди. Юқорида кўрсатиб ўтилган ўзгаришларни ўзида акс эттирган «Судлар тўғрисида»ги қонуннинг янги таҳририни ишлаб чиқиш бўйича кўрсатмалар берилди ва мазкур қонун 2021 йилда қабул қилинди.

2020 йил 3 сентябрда Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Суд ҳокимияти органлари фаолиятини рақамлаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги қарори қабул қилинди[16]. Ушбу қарорда фуқаролар ва тадбиркорлик субъектларига кўрсатиладиган интерактив электрон хизматлар турларини кенгайтириш юзасидан кўрсатмалар берилди. Хусусан, Олий судга 2020 йил якунига қадар суд мажлисларида видеоконференцалоқа режимида иштирок этиш имконини берувчи мобил дастурни ишлаб чиқиш ва уни амалиётга жорий этиш топшириғи берилди. Кейинги йилларда эса суд мажлисларида масофадан туриб, жумладан мобил қурилмалар ва электрон ҳамкорликнинг бошқа шакллари орқали иштирок этиш имкониятини кенгайтириш, суд мажлисларини иш бўйича тарафларнинг илтимосномаси ва раислик қилувчининг розилиғи билан аудиоёзувдан фойдаланган ҳолда қайд этиб бориш, суд қарорларини иш бўйича тарафларга онлайн тарзда тақдим этиш, суд ишларини давлат архивига электрон шаклда топшириш каби жаҳон тажрибасидаги илғор ютуқларни босқичма-босқич жорий этиб бориш режалаштирилган эди.

2017-2020 йиллар давомида соҳага оид 23 та норматив ҳужжат, жумладан, 3 та қонун, 17 та Президент фармони ва қарори, 3 та Вазирлар Маҳкамаси қарорининг қабул қилиниши жамиятда қонун устуворлигини, инсон ҳақ-ҳуқуқлари, эркинлигини таъминлаш давлат сиёсати даражасига кўтарилганлигининг яққол далили ҳисобланади.

2020 йил Ўзбекистон Республикаси суд тизимида жами 1235 нафар судья фаолият юритиб, уларнинг 619 нафари биринчи беш йиллик муддатга, 559 нафари 10 йиллик муддатга ҳамда 57 нафари муддатсиз даврда фаолият юритар эди[6.Б.11]. Тизимда 13 нафар илмий даражага эга судьялар мавжуд эди. 2020 йилда

Олий судда фаолият юритаётган 8 нафар, қуйи судларда фаолият юритаётган 23 нафар судьялар ўзларининг фидокорона меҳнатлари сабаб давлат мукофотлари билан тақдирланган эди.

Ўзбекистон Республикаси суд тизимидаги судьяларнинг миллий таркиби ҳақида сўз юритадиган бўлсак, судьяларнинг 1122 нафари ўзбек, 47 нафари қорақалпоқ, 6 нафари қозоқ, 5 нафари тожик, қолганларини бошқа миллат вакиллари ташкил этган[11.Б.15].

Мамлакатнинг суд тизимида гендер тенгликни таъминлаш, аёлларнинг суд-ҳуқуқ соҳасидаги мавқеини ошириш, айниқса, аёл судьяларни қўллаб-қувватлаш борасида қатор ишлар амалга оширилди. Хусусан, 2019 йилда суд тизимида 149 нафар аёл судья фаолият юритган бўлса, 2020 йилда бу кўрсаткич 157 нафарни ташкил этиб, суд тизимида уларнинг умумий улуши 13,3 фоизни ташкил этди[17.Б.6].

Хулоса ўрнида айтиш мумкинки, 2017-2020 йилларда Ўзбекистон Республикасида суд тизимини мустаҳкамлаш, коррупциядан холи бўлган судьялар корпусини шакллантириш ва судлар фаолиятига турли даражадаги мансабдор шахсларнинг аралашувиغا чек қўйишга қаратилган кучли ижтимоий, иқтисодий ва ҳуқуқий асослар яратилди. Суд ҳокимиятининг мустақиллигига қўмаклашадиган Судьялар олий кенгашининг ташкил этилиши судьяларни сайлаш ва тайинлаш механизми янада демократлашувиغا хизмат қилди. Фуқаролар ва юридик шахсларга янада қулайликлар яратиш мақсадида тизимда бир-бирини вазифасини тақролайдиган судлар ҳамда инстанциялар сони камайтирилиб, рақамлаштириш ва интерактив хизматлар соҳага кириб келди. Судьяларнинг умумий сони оширилиб, бунинг натижасида илк бора маъмурий судлар ташкил этилди. Бир сўз билан айтганда, судларнинг одиллиги ва мустақиллиги оширилди.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎХАТИ:

1.Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги фармони. –Т.: Адолат, 2018. -112 б.

2.Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикаси суд тизими тузилмасини тубдан такомиллаштириш ва фаолияти самарадорлигини ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги фармони. // “Халқ сўзи” газетаси, 2017 йил 22 феврал.

3.Ўзбекистон Республикасининг «Ўзбекистон Республикаси Судьялар олий кенгаши тўғрисида»ги қонуни //«Халқ сўзи» газетаси, 2017 йил 7 апрел.

4.Ўзбекистон Республикасининг “Судлар тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикасининг қонуни, Ўзбекистон Республикасининг фуқаролик процессуал ва ҳўжалик процессуал кодексларига ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш ҳақида”ги қонуни // «Халқ сўзи» 2017 йил 13 апрел.

5.Ўтган йилларда неча нафар судья ишдан бўшатилади? // «Халқ сўзи» 2019 йил, 9 январ.

6.Судьялар олий кенгашининг 2020 йилдаги фаолияти. Ахборотнома. Тошкент 2021.–386.

7.Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Судьялик лавозимларига номзодларни тайёрлаш, судьялар ва судлар аппарати ходимларини қайта тайёрлаш, уларнинг малакасини ошириш тизимини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги қарори. Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 07.01.2019 й., 07/19/4096/2427-сон., Электрон манба: <https://lex.uz/docs/4141425>

8.Ўзбекистон Республикасининг «Ўзбекистон Республикасининг Конституциявий суди тўғрисида»ги Конституциявий қонуни // «Халқ сўзи», 2017 йил 1 июн.

9.Нодирхонова Н. Суд-ҳуқуқ тизимидаги стратегик ислохотлар инсон манфаатларига хизмат қилади // Strategy of Uzbekistan. –Тошкент, 2021. -№ 3, Б. 24-29.

10.Комилов Қ., Эргашев М. Иқтисодий судларга мурожаат қилиш тартиби: амалий қўлланма.–Тошкент:Ilmiy-texnika axboroti-press nashriyoti, 2018.–232 б.

11.Ўзбекистон Республикаси судлари фаолиятининг ҳисоботи 2020 йил.Т.:2021.-276.

12.Сайёр суд мажлиси: таҳлил ва таклифлар. Тошкент 2019. -108 б. Электрон манба: [https:// sud.uz/wp-content/uploads/2020/02/выездные-суды.pdf](https://sud.uz/wp-content/uploads/2020/02/выездные-суды.pdf)

13.Ўзбекистон Республикаси Президентининг расмий веб-сайти 24.01.2020 й., Электрон манба: <https://president.uz/uz/lists/view/3324>

14.Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Судлар фаолиятини янада такомиллаштириш ва одил судлов самарадорлигини оширишга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида»ги фармони. Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 24.07.2020 й., 06/20/6034/1103-сон; Электрон манба: <https://lex.uz/docs/4910826>

15.Комилов К. Адолат ва қонун устуворлиги – инсон кадр-қимматини таъминлашнинг энг асосий шarti //«Янги Ўзбекистон», 2021 йил 15 декабрь.

16.Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Суд ҳокимияти органлари фаолиятини рақамлаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги қарори Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 04.09.2020 й., 07/20/4818/1255-сон., Электрон манба: <https://lex.uz/docs/4979896>

17.Ўзбекистон Республикаси судьялар ҳамжамияти гендер таркиби: қўлланма.–Тошкент: Baktria press,2021.– 44 б.

УЎК 93/94

“САҲИҲУ БУХОРИЙ”НИНГ ЁЗИЛИШ ТАРИХИ ВА УСЛУБИ

Н.С.Қобилов, илмий ходим, Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот маркази, Самарқанд

Аннотация. Мақолада бухоролик муҳаддис, фақиҳ ва тарихчи аллома Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил Бухорийнинг шох асари “ал-Жомий ас-саҳиҳ” ҳадис тўпламининг ёзилиш тарихи ва услуби баён этилган.

Калит сўзлар: Бухорий, муҳаддис, Саҳиҳул Бухорий, Масжидул ҳарам, санад, саҳиҳ

Аннотация. В статье описывается история и стиль написания сборника хадисов “аль-Джами ас-сахих”, шедевра бухарского хадисоведа, правоведа и историка Абу Абдулла Мухаммада ибн Исмаил Бухари.

Ключевые слова: Бухари, мухаддис, Сахикуль Бухари, Масджидуль Харам, санад, сахиҳ

Abstract. The article describes the history and style of writing a collection of hadiths "al-Jami 'as-sahih", a masterpiece of the Bukhara hadith scholar, jurist and historian Abu Abdullah Muhammad ibn Ismail Bukhari.

Keywords: Bukhari, muhaddith, Sahihul Bukhari, Masjidul Haram, sanad, sahih

Исломи динида Курони каримдан сўнг иккинчи манба бўлиб эътироф этилган китоб Имом Бухорийнинг “ал-Жомийъ ас-саҳиҳ” – (Ишонарли ҳадислар тўплами)дир. Имом Бухорий бу асарни **“ал-Жомей ал-муснад ас-саҳиҳ ал-мухтасар мин умур Расулуллоҳ (соллаллоҳу алайҳи васаллам) ва сунаниҳ ва айямиҳ”** деб номлаган. Китобнинг номини сўзма-сўз таржима қилинганда “Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васалламнинг ишлари, суннатлари ва айёмлари ҳақида қисқа, саҳиҳ, муснад тўплам” деган маънони билдиртади. Асарнинг бундай номланишини аллома Бадриддин Айний ҳам ўзининг “Умдатул Қорий фи шарҳи ал-жомийъ ас-саҳиҳ” асарида тасдиқлаган. Имом Бухорийнинг шахсан ўзидан “Саҳиҳи Бухорий”ни 90 000 нафар талаба ёд олганлиги манбаларда қайд қилинган [5:4; 3:346]. Асрлар давомида дунё уламолари “Саҳиҳи Бухорий”ни ўқишга, ўқитишга катта аҳамият бериб келганлар. Уни ўрганиб, тадқиқ ва таҳлил қилишга диққат қаратганлар. Ҳадис илмининг султони, ҳадис илмида мўминларнинг амири, улуғ бобокалонимиз Муҳаммад ибн Исмоил Бухорий томонидан таълиф этилган бу асар қанча-қанча нусхаларда мусулмон халқлари ўртасида тарқалиб, унга юзлаб шарҳлар битилган ҳамда дунёнинг турли тилларига таржима қилинган ва ҳозирда ҳам таржима қилинмоқда.

Нусхасининг адади ва истифода этилиши жиҳатидан Куръони каримдан кейинги ўринда турган бу асарнинг шунчалик юксак даражага етганлигининг ўзига хос сабаблари бор. Исломи оламида “ас-Саҳиҳ”, “ал-Жомийъ ас-саҳиҳ”, “Саҳиҳул Бухорий” номлари билан машҳур икки дунё саодатига элгучи йўл бўлган бу китобнинг ёзилиш тарихига ва услубига бир назар солсак бу омиллардан айримлари зохир бўлади.

Мазкур асарнинг ёзилиш сабабларидан бири, Имом Бухорий ҳазратларининг устози, ҳадис илмида мўминларнинг амири Исҳоқ ибн Роҳавайҳнинг сўзлари деб кўрсатилган. Иброҳим ибн Маъқал Насафийдан ривоят қилинади: Имом Бухорий: “Исҳоқ ибн Роҳавайҳ бир куни: Қанийди сизлар Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васалламнинг ҳадисларидан саҳиҳларини тўплаб бир асар таълиф этсаларингиз, деб айтди. Мана шу сўз менинг қалбимга қаттиқ ўрнашиб қолди. Натижада “ал-Жомийъ ас-саҳиҳ – Ишонарли ҳадислар тўплами”ни жамлашга киришдим”, - деди [1:5]

Имом Бухорий ҳазратлари бу китобни ёзишдан олдин нафақат устозларидан кўрсатма олган, балки муҳаддис аллома Аллоҳ таолодан ҳам илоҳий бир иршод олган, десак хато бўлмайди. Чунки, Имом Бухорийнинг кўрган тушлари бунинг ёрқин далилидир. Муҳаммад ибн Сулаймон ибн Форисдан ривоят қилинади: Имом Бухорийнинг: “Тушимда Пайғамбар соллаллоҳу алайҳи васалламни кўрдим. Мен у зотнинг ҳузурларида туриб, қўлимдаги елпиғич билан пайғамбаримизни елпиб турган эканман. Бу тушнинг таъбирини баъзи таъбирчилардан сўраганимда улар: “Сен Пайғамбар соллаллоҳу алайҳи васалламни ёлғондан ҳимоя қилар экансан”, дедилар. Бу туш мени “ал-Жомийъ ас-саҳиҳ”ни ёзишимга ундади”, деб айтаётганини эшитдим [1: 5].

Кимки жаноб Пайғамбаримизни тушида кўрган бўлса, ҳақиқатдан ҳам уни ҳаётда кўрган ҳисобланишини ҳам алоҳида таъкидлаб ўтиш лозим. Имом Бухорийнинг бу тушлари ҳам аслида Аллоҳ таолодан бўлган илоҳий бир кўрсатма эди.

Имом Фирабрий шундай ривоят қилади: Муҳаммад ибн Абу Ҳотимнинг шундай деб айтаётганини эшитдим: “Муҳаммад ибн Исмоил Бухорийни тушимда кўрдим. У киши Пайғамбар соллаллоҳу алайҳи васаллам ортидан юриб кетаётган эди. Пайғамбар соллаллоҳу алайҳи васаллам ҳар қачонки қадамларини кўтарсалар, у зотнинг қадамларини изларига Имом Бухорий ўз қадамини қўяр эди” [1:5].

Жумладан, мазкур тушни Нажм ибн Фузайл ҳам кўрганлиги манбаларда ривоят қилинган.

Имом Бухорийнинг мазкур шоҳ асарини қаерда таълиф этилгани тўғрисида манбаларда турли фикр-мулоҳазалар мавжуд. Шулардан айримларида; Имом Бухорий бу асарининг шарҳ ва изоҳларини Пайғамбаримиз соллаллоҳу алайҳи васаллам қабрлари ва минбарлари ўртасидаги жойда ёзган, дейилади. Абу Фазл Макдсийнинг ёзишича, уни Бухорода тасниф қилиб чиққан. Баъзи манбаларда бу асарнинг ёзилиши Басра деб, баъзиларида Макка деб кўрсатилган. Умар ибн Муҳаммад ибн Бужайр Самарқандийдан эса қуйидагича ривоят қилинади: Имом Бухорийни: “Ал-Жомийъ” китобимни Масжидул Ҳарамда тасниф қилиб чиқдим. Бу китобга бирор ҳадисни киритишдан олдин ғусл қилиб, икки ракаат истихора¹ намозини ўқиб, сўнг ўша ҳадисни саҳиҳлигига тўлиқ ишонч ҳосил қилгандан кейингина уни китобимга киргизганман, деб айтаётганини эшитганман [1:490].

Бу ривоятлар зоҳиран қараганда бир-бирига қарама-қаршига ўхшайди. Аммо бу манбаларни умумлаштириб, диққат билан қарасак, уларнинг ҳаммаси тўғрилиги маълум бўлади. Чунки, Имом Бухорий бу асарини таълиф қилишни тахминан м.833 (217-ҳижрий) йилларда 23 ёшларида Масжидул Ҳарамда бошлаб, м.849 (х.233) йилларда, қирқ ёшга тўлмасдан 16 йил давомида Масжидул Ҳарамда ёзиб тугаллаган ва бу муддат давомида фақат Масжидул Ҳарамдан чиқмай ўтириши мумкин эмас, албатта. Имом Бухорий бу саҳиҳ асарини таълиф, таснифотларини бошқа шаҳарларда амалга оширган бўлсада, уни бобларга ажратиб, тартибга келтиришни фақат Масжидул Ҳарамда амалга оширган. Имом Бухорий ҳазратлари китобни ёзиб тугатгандан кейин Имом Аҳмад, Яҳё ибн Муъин, Али ибн Мадиний ва улардан бошқа муҳаддис уламоларга кўрсатади. Улар бу китобни саҳиҳлигини эътироф этишиб, Имом Бухорийнинг бу ишларига тасаннолар

¹ Бир ишни бошлашдан олдин Аллоҳ таолодан яхшилик сўраб қилинадиган ибодат.

айтадилар.

Имом Бухорий асаридан муқаддам ҳадислар даражасига қараб саҳиҳга ажратилиб жамланмаган. Ўша вақтда ҳадис аҳли орасида ҳадиснинг ровийсининг истилоҳий ҳолатини, унинг ишончли ёки ишончсиз эканлигини ўрганиш машҳур бўлган. Улардан ривоят қилинган ҳадислар даражаси ажратилиб кўрсатилмасдан китобларга киритилган. Имом Бухорий ҳазратлари ҳадисларни тўплаш соҳасида мутлақ янгича бир йўлни кашф этдики, бу билан ҳадис илми соҳасида “олтин аср”ни бошлаб берди.

Имом Бухорийдан олдин ҳадис илми билан шуғулланган муҳаддис уламолар олаётган ҳадисларини саҳиҳ, ҳасан ва заифлигига² эътиборларини қаратишмаганлар, балки тўпламларига уларни ажратмасдан қиритишганини айтиб ўтдик. Имом Бухорий ҳазратлари эса ҳар бир ҳадисни эшитиб ёд олишдан олдин унинг ровийларини³ қимлигига, тақвосига, шариатга амал қилиш-қилмаслигига, хотирасининг мустаҳкамлигига ҳамда дин ва дунёишларидаги адолатига жуда қаттиқ эътибор берган. Эътиқоди суст ва ёлгончилик билан озгина бўлса-да танилган кишилардан умуман ҳадис олмаган. Ривоят қилишларича, Имом Бухорийга ўзига нотаниш бўлган бир ҳадис етиб келибди. Унинг ровийси эса Имом Бухорий турган жойдан бошқа ерда экан. Имом Бухорий ҳазратлари шу ҳадисни санадини⁴ ва саҳиҳлигини у ровийдан сўраб билиш учун узоқ масофани босиб унинг уйига келар экан. Аммо бу ровийни далага, ўзига тегишли бўлган ерга чиқиб кетганини айтидилар. Имом Бухорий унинг дала ерига йўқлаб борса, қочиб кетган отини ушлаб олиш учун этагини қайириб, худди ем солингандек кўрсатиб, уни чақираётган экан. Имом Бухорий ҳазратлари: Бу инсон тилсиз жониворни алдаб турибди, ундан нимани кутиш мумкин, дея ундан ҳадис тингламасдан ортига қайтиб кетган экан. Дарҳақиқат, Имом Бухорий ҳазратлари мана шундай бир диққату эътибор, жидду жаҳд билан саҳиҳ ҳадисларни тўплаганлар. Сохта ҳадисларни эса фақат бошқаларга билдириш учун ёд олган ҳолос. Имом Бухорий Пайғамбаримиз соллаллоҳу алайҳи васалламнинг ҳадиси муборақларини санади муттасил⁵ ва ровийлари ишончли бўлганларини танлаб олиб, китоб шаклига келтирди. Шундан сўнг ҳадисшунослик соҳасида саҳиҳ ҳадисларни ажратиб, тўплам ҳолига келтирила бошланди. Муборак ибн Аҳмаддан ривоят қилинади: “Имом Бухорийнинг ҳадис ривоят қилишдаги шартини – санадининг саҳиҳлигига ихтилоф қилинмаган, ишончли ровийлардан ривоят қилинган, ҳадис санади ихтилофсиз ҳолда саҳобаи киромларга муттасил боғланган бўлса, у ҳадиснинг санади муттасил деб эътироф этган” [1:7].

Шунингдек Имом Бухорий наздида ҳадис санадидаги табақаларда ровийларнинг оз бўлиши ҳам ҳадиснинг саҳиҳлигига далолат қилган. Масалан; агар санаддаги тобеъинлар табақасида икки ровий бўлса, у ҳолда ҳадис “ҳасан – ривоят қилиниш услуби чиройли” мартабасида бўлган, агар бу табақада бир ровий келтирилган бўлса, у ҳадисни “саҳиҳ” деб эътироф этган. Имом Бухорийнинг бундай йўл тутишининг ўзига хос сабаблари мавжуддир, чунки ҳадис қанчалик кўп ровийдан ўтиб муҳаддисга етиб келса, унинг ибораларидаги хато ва адашишлар шунчалик кўп бўлиш эҳтимоли мавжуддир. Шунингдек, Имом Бухорий ҳадис соҳасида “ҳаддасано – бизга ҳадис айтди” иборасини ва унинг ўрнига қоим бўладиган бошқа ибораларни ҳамда “ан-ан – фалончи фалончидан, у эса фалончидан ҳадис айтди” иборасини ҳам истилоҳий маънода қўллаганки, бу санаддаги ровийларнинг даражасига ҳам далолат қилади. Жумладан, Имом Бухорий “ал-Жомий ас-саҳиҳ”ни таълиф этишда ҳадисларни бобларга тасниф қилиб, уларни фикҳий масалаларга мувофиқ тартиб билан келтирган, бу ҳам ўқувчига китобдан истифода қилишни енгиллаштиради. Ҳар бир китобнинг ва бобларнинг аввалида оят ва шарҳларнинг келтирилиши ҳам ўзига хос бир услуб бўлиб, бу ўқувчининг фикр доирасини кенгайтиришга имкон беради. Шунингдек, Имом Бухорий ҳазратлари мазкур ҳадис тўпламини “Ваҳийнинг бошланиши” китобидан бошлаб “Тавҳид” китоби билан якунлашганини ҳам бир ҳикмати бўлиб, ўқиш жарёнида эътиборли китобхон бу билан Имом Бухорий ҳазратларининг нимага ишора қилаётганини теран пайкаб олади.

“Саҳиҳул-Бухорий” ҳадислар тўплами 97 китоб ва 3881 бобдан иборат бўлиб [4:670.], ундаги барча ҳадислар сони, тақририлари билан қўшиб ҳисоблаганда 7563 тадир [4:670]. Китобнинг хошиясидаги муаллақ ҳадислар⁶ 1391 та, бирор ҳадисга тобеъ бўлиб келган ҳадислар 344 та ва бу китобдаги барча ҳадислар адади 9082 тага етади [2:36.] Имом Бухорий ҳазратлари бу ҳадисларни олти юз минг ҳадис орасидан энг-энг саҳиҳларини ажратиб олганлигини ҳисобга олсак, бу китобнинг яна бир бекиёс қиймати кўз олдимизда яққол намоён бўлади. Агар ҳадисларни ҳар бирини олдин ғусл қилиб, икки ракаат намоз ўқигандан кейин ўз тўпламига киритганлигини ҳам ёдга олсак, бу қиймат янада равшанроқ кўринади. Бу ҳақда Имом Фирабрийдан шундай ривоят қилинади: Имом Бухорийнинг: “Мана бу “ас-Саҳиҳ” китобимга ҳар бир ҳадисни ғусл қилиб, икки ракаат намоз ўқиганимдан кейингина киритдим”, деб айтаётганини эшитганман [1:5.].

Биз “Саҳиҳул Бухорий” ҳақида фақат ўз билимимиз доирасида фикр юритдик ҳолос. Бу асарнинг ўрганилмаган қирралари, ҳикматлари қанчалик кўп мутолаа қилинса, шунчалик кўп намоён бўлаверади. Имом Бухорий ҳазратларининг илмий маънавий меросининг гултожи бўлган бу шоҳ асарни ўрганиб, илмий тадқиқ этишга ва кенг оммага етказишга юртимизда кенг эътибор берилмоқда. Жумладан, шу яқин

² Саҳиҳ ҳадис – санади муттасил боғланган бўлиб, ровийлари одиллиги ва хотирасини ўткирлиги билан танилган ҳамда турли ихтилоф ва зарар етказувчи сабаблардан холи бўлган ҳадис.

Ҳасан ҳадис – саҳиҳлик шартларига тўлиқ жавоб берган, аммо ровийларини баъзисини хотираси жуда кучли бўлмаган ҳадис.

Заиф ҳадис – саҳиҳ ва ҳасан шартларини ўзида мужассам қилмаган ҳадис.

³ Ровий – ҳадисни тинглаб ўзидан кейинги кишиларга етказиб берувчи шахс.

⁴ Санад - муҳаддисдан то Пайғамбар соллаллоҳу алайҳи васалламгача бўлган ровийлар силсиласи.

⁵ Санади муттасил – узлуксиз боғланган санад.

⁶ Изоҳ сифатида келтирилган санадсиз ҳадислар.

йилларнинг ўзидаёқ шайх Абдулазиз Мансур таҳририда 2008 йилги ўзбек тилидаги “Саҳиҳи Бухорий”нинг таржимаси, Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф ва у зотнинг шогирдлари томонидан таржима ва изоҳлар ёзилган “Олтин силсила, Саҳиҳул Бухорий” асарларини нашр этилиб кенг жамоатчилик эътиборига тақдим этилиши, шунингдек, Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот марказида Имом Бухорийнинг илмий меросини кенг тадқиқ этилиши ҳам фикримизнинг далилидир.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎХАТИ:

1. Аҳмад ибн Али ибн Ҳажар Асқалоний. “Фатҳул Борий”. Муқаддима. Қоҳира. 1880й. Б.5.; Дорул маърифат. Байрут 1379 (1960).
2. Шамсиддинхон ибн Зиёвиддинхон ибн Эшон Бобохон. “Сихоҳус ситта”.
3. Абдусалом ал-Муборакфурий. “Имом Бухорий”. ТИУ нашриёти. Т-2008.
4. “Ал-Кутуб-с-ситта”. Дору-с-салом. Рнбз 2000й.
5. Муҳаммад ибн Абдулкарим. Ривоят ва нусах ал-Жомий ас-саҳиҳ. Макка 2006.

УЎК 93/94

БУХОРО АМИРЛИГИ ТАСАРРУФИДАГИ БОЗОРЛАРНИНГ САВДО СОТИҚДАГИ ЎРНИ ВА РОЛИ

Ш.Ё. Қудратов, катта ўқитувчи, Бухоро Давлат Университети, Бухоро

Аннотация. *Ушбу мақолада XIX аср охири - XX аср бошларида шарқ мамлакатлари орасида Бухоро амирлиги тижоратнинг муҳим маркази сифатида машҳур бўлганлиги, дунё давлатларида ишлаб чиқарилган турли хилдаги моллар билан тўлиб тошган маҳобатли бозорлари тўғрисида маълумотлар берилган.*

Калим сўзлар: *Бозор, тижорат, савдо, савдогар, тоқ, тим, гумбаз, раста, қорақўл тери савдоси, ташқи савдо, товар, бож.*

Аннотация. *В данной статье предоставлены сведения популярности Бухарского эмирата в качестве важнейшего центра торговли среды стран Востока в конце – XIX и начале XX вв., изобилия величественных рынков различными товарами произведенных в странах мира.*

Ключевые слова: *рынок, торговля, коммерция, коммерсант, купол, тим, торговый ряд, каракулевой шкурой, внешняя торговля, товар, пошлина*

Abstract. *The following article provides information about the popularity of the Emirate of Bukhara as the most important center of trade among the countries of the East in the late 19th and early 20th centuries, the abundance of majestic markets for various goods produced in the countries of the world.*

Keywords: *market, trade, commerce, merchant, dome, tim, stall, karakul skin trade, foreign trade, commodity, duties*

Бухоро ўзининг савдо ва турли мамлакатлар савдогарларининг учрашув жойи бўлган бозорлари билан машҳур бўлган. Бозорлар ва савдо расталари маҳсулотлар турларига кўра Лабиховуздан қадимий шаҳарнинг марказий майдони Регистонгача чўзилган эди. Бухоро бозорлари ўзининг маҳобати билан машҳур бўлиб, бу XX аср бошидаги саёҳатчилар томонидан қайд этиб ўтилган.

Бозорлар савдо қаторлари бинолар, тим ва тоқлардан, яъни ўзида маълум бир товарни сотиш ишлари амалга оширилган майдонлардан ташкил топган. Улардан асосийлари Токи Заргарон (заргарлар токи) Токи Телпакфурушон (бош кийимлар сотилади) Токи Саррофон (пул айирбошловчилар маркази) бўлиб улар кўчалар билан бирлаштирилган. Уларда дўконлар зич жойлашган эди. Токи Саррофондаги кўчалардан бирида 150 тагача дўкон бор эди. Шаҳарнинг марказида 26 та раста мавжуд эди. Тахтаминора ҳудудида 13 та, калапўш бозори ҳудудида 47 та дўкон мавжуд бўлган. Расталарнинг кўпчилиги ёпиқ эди. Бухоронинг иккинчи йирик савдо маркази Регистон майдони бўлиб, унда озиқ-овқат маҳсулотлари сотилган. Шаҳарда савдогарлар яшайдиган жойларда кўплаб бозорлар мавжуд эди. Саллоҳхона дарвозаси яқинидаги Арабон гузарида қорақўл савдоси билан шуғулланишган. Ҳудуд қорақўл бозорига айланган [1]. Алоҳида савдо иншоотлари (тим) лар ҳам қизгин савдо марказлари эди. Улардан энг йириги Тими Абдуллохон бўлган. Бу кўплаб гумбазларга эга бўлган тўғри бурчакли иншоотнинг деворлари бўйлаб 100 тагача дўкон мавжуд эди. Тими Абдуллохонда парча бахмал ипак фабрика буюмлари билан савдо қилинган.

Шаҳар марказидаги йирик бозорлардан ташқари бозорлардан ташқари Бухорода кўплаб кичик бозорлар ҳам бор эди. Улар Гавкушон мадрасасида (бозори Хўжа) Ғозиён Пахтабон ва Жўйбордаги Ҳавзи навда хиёбонда Шергирон дарвозасидан узоқ бўлмаган Ҳавзи баланд Мирдўстим гузарида бозори нав Ҳавзи лесакда парранда савдоси бозори (товук, кабутар, каклик, бедана) жойлашган. Кичкина бозорлар шаҳар дарвозалари ёнида шаҳардан ташқарида ва ичкарида жойлашган. Шаҳар ичида 50 та шаҳар ташқарисида 22 та бозор мавжуд эди. Шаҳарнинг ташқи савдо бўйича йиллик товар айланмаси 35-40 миллион металл рублни ташкил этган [2]. Бозорлар ҳақидаги қизиқ маълумотларни Бухорога 1863 йилда келган Армани Вамбери келтирган. Саёҳатчининг диққатини савдогарлар ва харидорларнинг ранг-баранг этник таркиби жалб қилган. У қайд этадики, Бухоро бозорлари хорижлик учун ирқлар кийимлар ва ахлоқнинг турли-туманлиги билан танилиб, бу томонини ҳеч нарса билан алмаштириб бўлмайди бухороликлар, хиваликлар, қўқонликлар, қирғизлар, қипчоқлар, туркманлар, ҳиндлар, яҳудий ва афғонларнинг ранг-баранг аралашуви барча асосий бозорларда мавжуддир. Бухорода кўп сонли афғон ва Эрон савдогарлари яшаганлиги қайд этилади. Шаҳарда 900 дан зиёд ҳиндистонлик мавжуд бўлган.

А.Вамбери маҳаллий товарларга эътиборини қаратиб хорижлик учун Бухоро бозорида шу нарса қизиқки, у ерда маҳаллий саноат томонидан ишлаб чиқариладиган товарлар: пахта, матодан қилинган икки йўллик алача деб аталадиган мато, ўргимчак тўрини эслатувчи майин ипак рўмолдан тортиб, оғир адрасгача ва шунингдек, теридан қилинадиган буюмлар бу ерда асосий ролни ўйнайди.

Шарқ аҳолиси ўзининг оригиналликни намойиш қилишда чах-чух қилишни, яъни кийимнинг чақнашини намойиш қилишни яхши кўради ва менга харидорнинг, яъни чопонини кўз-кўз қилиш учун у ёқдан-бу ёққа юришини кўриш хузур бағишлаган эди. Барча бу каби маҳаллий саноат маҳсулотлари жуда арзон бўлган [3].

Бухорода бозорлар бир неча турларга бўлиниб, улар шаҳар иқтисодий ҳаётининг маркази вазифасини ўтаган. Шаҳарда савдо-сотикқа ихтисослашган турли-туман моллар сотиладиган алоҳида бозорларларнинг йўлга қўйилганлиги савдо маданиятининг анча юксак бўлганлигидан нишонадир.

Бозорлар кеча-кундуз давомида ишлаган. Булар эрталаб (Чорсу) ва кечкурун (Регистон) бозорлари гавжум бўларди. Чорсу, Чахорсу [4] номлари билан мажхур бўлган бозорлар одатда тўрт йўл кесишган ерларда бунёд этилиб, усти гумбаз билан қопланган ва шаҳарнинг ижтимоий-иқтисодий ҳаётида муҳим роль ўйнаган. Бухоро амирлигидаги машхур Чорсу, асосан Тоқи Заргарон, Тоқи Телпакфурушон, Тоқи Саррофон каби савдо расталарини бир-бири билан бирлаштириб турган. Бозорларнинг шарқона ўзига хос томони шундаки, савдо-сотик ишларининг иссиқ ва совуқдан ҳимоя этилган, ёпиқ тоқ ва тимларда амалга оширилганлигидир. Йирик ва машхур тимлардан бири Абдуллоҳон тими бўлиб, унда жами 100 дан ортиқ ёғочдан қурилган дўконлар фаолият кўрсатарди. Тимларда асосан зарбоф, бахмал, шойидан тайёрланган маҳсулотлар, тайёр озиқ-овқат маҳсулотлари сотилган. Телпакдўзлик Бухорода энг тарқалган касблардан бири бўлиб, бозорларда алоҳида телпакфурушлар расталари (тоқи телпакфурушон) бўлган.

XX аср бошларидаги Бухоро ҳаётини чуқур ўрганган шарқшунос А.А.Семёнов, маҳаллий бозор расталарининг бойлиги ҳамда ранг-баранглиги, шарқ ғарбда ишлаб чиқилган молларни сотиб олиш имкониятининг кенглиги ҳақида қуйидагича гувоҳлик беради. Бухоро бозорида Швейцариядан келтирилган қуйилтирилган сут, Германиядан концентрат ҳолда келтирилган Либих курук шўрваси, Шанхайнинг курук занжабил мураббоси, Бирма пойтахти Рангундан олиб келинган хушбўй шамлар, Ҳиндистондан келтирилган зардўзлик рўмолларини, Мексиканинг кумуш долларлари, Туркиянинг олтин лираси, инглиз фунт стерлингини бемалол харид қилса бўларди [5].

Бухоро бозорларининг яна бир тури от бозорларидир. От сотиладиган бозор ўша даврларда 2 та бўлган. Бири шаҳар ичида, Регистон яқинида бўлган. Бу жойда савдо ҳар ҳафтада 3 кун, шанда, душанба, ва сешанба кунлари олиб борилган. Иккинчи от бозори Баҳоуддин мазори яқинида бўлиб, бу ерда савдо чоршанба кунлари ўтказилган. Манбаларда, Бухорода отларнинг нархи юқори бўлганлиги қайд қилинади. Бир от 10 тилло (олтин танга) 15 тиллодан харид қилинган. Асл зотли отларни бозорга чиқарманганлар. Уларни воситачилар орқали савдогарлар ҳовлилардан танлаб олганлар. Бундай мумтоз отлар нархи 100-150 тиллога етган. XX аср охирида Бухоро шаҳрида 50 та га яқин ёпиқ бозорлар бўлиб, ҳар бир бозорда ўзига хос маҳсулот сотилган. Жумладан, 3 та дон бозори, 1 та балиқ бозори, 1 та ун, 1 та туз, 3 та кўмир, 1 та метал буюмлар сотиладиган бозор, 2 та тиббиётда қўлланиладиган доривор ўсимликлар сотиладиган бозор, 2 та полиз маҳсулотлари, 2 та мева ва бошқа бозорлар шулар жумласидандир [6].

Шаҳарда савдогарлар яшайдиган маҳаллалар ҳам кичик бозорларга айланган. Масалан, Арабон маҳалласида яшаган йирик савдогар Салимоҳун қорақўл тери сотиш билан шуғулланган. Натижада, бу маҳалла қорақўл тери савдоси билан шуғулланадиган марказга айланган. Бухоро шаҳри дарвозалари яқинида ҳам бозорлар мавжуд бўлган [7]. Хусусан, Самарқанд дарвозаси яқинидаги гавжум бозорда асосан нон ва гўшт маҳсулотлари, саноат усулида тўқилган матолар ва бўёқлар ҳамда хўжалик буюмлари билан улгуржи савдо қилишган. Бухоро атрофидаги бозорлар савдогарлар ва харидорлар манфаатидан келиб чиқиб, белгиланган ҳафта кунларига қараб ишлаган. Масалан, душанба куни Гиждувон, Вардонзе, Ҳазрати Мир Кулол, Галоосиё бозорлари ишлаган бўлса, сешанба куни Когон бозори, чоршанба куни Мозори Баҳоуддин. Хайрбот бозорлари, пайшанба куни Кумушкент, Бўстон, Қумбозор, якшанбада эса Ромитан, Вобкент бозорлари фаолият олиб борган.

XIX асрда Ғузор бозори чорва молларини сотиш ва сотиб олишда энг катта бозор ҳисобланган. Бухоро амирлигининг шимолий қисмидаги бозорларда қишлоқ хўжалик маҳсулотлари ва чорва молларининг нархлари жанубий қисмига нисбатан фарқ қилган. Жанубдан бозорларга Хива, Россия, Афғонистон, Ҳиндистондан кўпроқ маҳсулот олиб келинган. Шимолий қисмидаги бозорларга эса четдан келтирилган маҳсулотлар анча кам олиб борилган.

Бухоро амирлиги ҳудудидаги бозорларнинг иқтисодий аҳамиятига эътибор қаратар эканмиз, амирлик пойтахтда шундай бир турдаги бозор бўлганлигига, унинг маънавий қадр-қимматини ҳеч нарса билан ўлчаб бўлмаслигига гувоҳ бўламиз. XX асрнинг 80-90 йилларида деб ёзган эди қадимшунос олим Вяткин, Бухорода Ўрта Осиёдаги энг йирик бой ва муҳим китоб бозори бўлган. Бу ерда мусулмон адабиётлари, китоб, қўлёзма манбаалар араб, форс ва туркий тилларда бўлиб улар орсидан қимматбаҳо ва ноёб китоблар қўб бўлган. Самарқанд, Қўқон, Шаҳрисабз, Тошкент каби шаҳарлардаги китоб бозорлари Бухороникидай бой эмас эди [8]. Бухоро шаҳридаги Абдуллоҳон тимида жойлашган китоб бозорида 25-30 та киши савдо қилган. Китоб ва қўлёзма манбалар маҳаллий, рус ва бошқа мавжуд мамлакатлар қўғозларида, турли рангларда ёзилган. Китобфурушларнинг ҳар бирида 20-30 тадан қўлёзма китоблар мавжуд бўлган. Китобфурушлар, қўлёзмаларни масжид, мадрасалар ва бадавлат кишиларга сотганлар. Манбаларда қайд қилинишича Ғузор

беги янги қурилган мадраса кутубхонаси учун Бухоро китоб бозоридан умумий қиймати 75000 тангадан иборат ҳар хил китоблар сотиб олган.

Хулоса қилиб айтганда Бухоро амирлигининг иқтисодий ҳаётида бозорлар муҳим ўрин эгаллаб, амирликдаги савдо-сотиқ мунособатларини ривожлантиришда катта хизмат қилган.

ФҲЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

- 1.Истории Бухары с древнейших времен до наших дней. Ташкент, 1976 с-168.
2. Зияева Д.Х. Трансформация традиционной городской экономики Бухары в конце XIX начале XX вв // Центральная Азия.Человек-Общество-Государство. Москва.2013 –С.227.
3. Зияева Д.Х. Трансформация традиционной городской экономики Бухары в конце XIX начале XX вв // Центральная Азия.Человек-Общество-Государство. Москва.2013 –С.228.
4. Рашидов У. XX аср бошларида Бухоро амирлигидаги сиёсий ва иқтисодий жараёнлар. Бухоро 2011.-Б.19.
5. Қосимов Ф. Халқаро мунособатлар тизимида Бухоро давлатининг ўрни (1900-1924). Бухоро, 2004. №2. –Б.5-6.
6. Амонова Ф. Бухоро амирлиги иқтисодиётига тарихий назар.-Тошкент,2013. –Б.32.
7. Сухарева.О.А. Бухара XIX-начало XX вв М.1966.-С.48.
- 8.Туркестанский ведомости. 1897. №61.

УЎК:131.336(540)

“РИГВЕДА” ДА РУҲ ТУШУНЧАСИ ВА УНИНГ ТАСНИФИ

Т.А. Мадалимов, таянч докторант, Тошкент давлат транспорт университети, Тошкент

Аннотация. Мақолада Қадимги Ҳиндистонда асосий ведалардан бўлмиш Ригведада рух тушунчасининг мазмун моҳияти келтирилиб ўтилган.

Калим сўзлар: рух, веда, монизм, мифология

Аннотация. В статье рассматривается сущность понятия Духа в Ригведе, одной из главных Вед Древней Индии.

Ключевые слова: дух, Веда, монизм, мифология

Abstract. The article discusses the essence of the concept of Spirit in the Rig Veda, one of the main Vedas in Ancient India.

Keywords: spirit, Veda, monism, mythology

Ҳар қандай рух ҳақидаги таълимот ғоялари ундан олдинги диний, фалсафий ёки мифологик таълимотларга таянади. Фалсафанинг ривожланишида эса айнан диний қарашлар унга таянч вазифасини ўтаган. Қадимги ҳинд фалсафасининг яралиши ҳам бунга ёрқин мисол бўла олади. Қадимги ҳинд фалсафасининг ҳар бир классик мактаблари бевосита Веда адабиёти билан боғлиқдир. Шунинг учун қадимги ҳинд фалсафасидаги рух ҳақидаги ғояларнинг шаклланишининг ибтидоси илк ведалар адабиёти билан бошлаш мантикийлик ҳисобланади.

В.К.Шохин “Янги фалсафий қомус” ҳақидаги китобида Веда даврини фалсафани келажаги учун қурилган давр сифатида қараган. Бинобарин, Ригведада веда-орийларининг олам ва ҳудоларнинг яралиши ҳақидаги инсоннинг гнеосологик қарашлари ҳақида мадҳиялар мавжуд.

Веда орийларининг олами макрокосмос ва микрокосмосларга бўлинган. Бутун борлиқ коинотнинг абадий ҳаракатига асосланган бўлиб, у рита (ऋत, ṛta) қонунларига бўйсиниши керак. Шу сабабдан космос, макро ва микро олам инсонлар ва табиат рита қонунларига бўйшинишади. Барча диний таълимотларда бўлгани каби Ригведада ҳам оламни яралиши ҳақидаги назариялар жуда кўп. Лекин инсонни яралиши ҳақидаги маълумотлар жуда кам. Ригведада тирик мавжудотлар ичида инсонни алоҳида алқаш йўқ. Фақатгина уларни икки гуруҳга бўлишган : द्विपाद(divipad)- икки оёқлилар ва कैटस्पद (katuspad) тўрт оёқлилар. Бундан кўриниб турадики ведаларда инсонни шунчаки тирик мавжудот сифатида уни ҳайвонлардан алоҳида қилиб улуғламаган. Лекин алоҳида шахслар яъниким қахрамонлар ва ярим худолар алоҳида шахс сифатида улуғланган.

Маълумки, онг яқка индивидуал кўринишда шаклланмайди. Унинг ижтимоийлашуви зарурдир. Индивидуаллик бу жамиятдан узоклашиши деганидир. Шу маънода немис файласуфи Эрих Фромм шундай таъкидлайди: “ Ҳар қандай жамиятда инсон хавф-хатардан ўзини асрашни ва оч қолишни истамаса у албатта ижтимоийлашиши шарт ва зарурдир”.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, Ригведа ёзилган пайтда ҳинд-орийлар қабилавий ҳаётда истиқомат қилишган. Асарда уларнинг бир неча қабилавий юришлари ва парчалари акс этган воқеалар ҳам мавжуд. Неолит даврида ҳинд орийлар асосан дехқончилик билан шуғулланган. Яйловзорлар ва дарахтзорларнинг мавжудлиги уларнинг кўчиб юришлари замин яратган. Веда адабиётларини тушуниш учун уларнинг ярим кўчманчи турмуш тарзини тушуниш лозим. Бундан шуни хулоса қилиш мумкинки, кўчманчи ва ярим кўчманчи аҳолининг дунёқарашлари туб аҳоли қарашларидан буткул фарқ қилади. Шунинг учун ҳам ўтрок ҳаёт кечирадиган халқларда инсон ва аждодлар руҳига бағишланган маросим ва анъаналарга жуда катта эътибор берилади. Одатда бундай тасвирлар дафн маросимлари асосий планга ўтилади ва унда майда деталларгача эътибор берилади. С. А. Токарев айтишича, қадимги арабларни худолари ҳақида гапира туриб, уларни қундалик ҳаётга таъсир этишини таъкидлайди. Лекин уларда рух ҳақидаги фикрлар ёзилмаган, эҳтимол ўша даврда уларнинг ҳаётида бу муҳим маъно акс этмагандир [1].

Ярим ўтроқ ҳаёт тарзи уларни ўлимга кам эътибор беришига сабаб бўлди. Доимий янги жойларга кўчиб ўтиш уларга дафн маросимларининг алоҳида ритуалларини ишлаб чиқариш шароитларини таъказо этмаган. Бу шундан ярим кўчманчилик доимо ташқи таъсир остида қолиши ва қарам қолиши натижасидир. Ижтимоийлик ва анъанавий турмуш тарзини сақлаб қолиш учун максимал даражада ҳаракат қилишган шунинг учун ҳам ҳинд-орийлар жамиятида маиший ҳаётни тавсифловчи худолар жуда ҳам кўп бўлган. Ҳаёт қийинчиликларининг ўзи турмушни тартибга солишга мажбур бўлган. Бу эса уларни “рух”, “нариги дунё” ҳақидаги фикрлашга жиддий ундашмаган. Ўлим тушунчаси уларни ҳаётида негатив тушунчаларни ва жамоанинг кайфиятига таъсир этувчи омил сифатида қаралган. Ригведада эса ўлим ҳақидаги тушунчаларни кейинги даврга қолдиришади. Эҳтимол ярим ўтроқ шароитда ўлим жамонинг кайфиятига таъсир этар. Масалан: сардорнинг ўлими ва раҳнамонинг тўсатдан вафот этиши ва ҳ.к. [2]

Ведаларда уч рақами муқаддас ҳисобланган. Ригведада ер ва осмон ўлим ва ҳаётни ифодоловчи ўттиз учта худо мавжуд. Орий халқларининг тафаккури ижтимоий фаол ҳаёт тарзи билан боғлиқ бўлган шунинг учун худолар инсон яшаш тарзи билан боғлиқ.

Ригведада уч хил диний қарашни кўриш мумкин: натуралистик пантеизм, монотеизм ва монизм. Ригведада худонинг яратилиши –бу инсонларнинг ақлий маҳсули сифатида қаралган. Веда худолари табиатнинг ғайритабиий кучлари натижасида вужудга келган ва улар аста секин ахлоқий сифатларга эга бўлди. Веда даври донишмандлари табиатни онгсиз равишда ҳайратда қолдиришди. Ришилар (донишмандлар) моҳиятан шоир бўлганлиги сабабли, табиатни ҳис-туйғулар орқали жонлантира олган. Улар табиатни сева бошлашди: куёшнинг уфқда ярқирашини кузатишди. Бу сирли жараёнлар рух ва табиатнинг бирлашишига сабаб бўлди. Улар учун табиат “рух”га эга мавжудотдир: у билан мулоқот қилса бўлади, фикрлашиш мумкин. Табиат бу осмоннинг “дарчаси”. Унсурлар эса илоҳийдир. Бу фикрлар қадимги ведалар дунёқарашининг ўзига ҳослигини билдиради.

Бу дунёқарашлар кейинчалик анимистик ғоялардан монотеистик қарашларни вужудга келишига сабабчи бўлди. Яъни табиатнинг қудратли кучларига эътиқодини англаши кейинчалик худонинг мавжудлигига ҳақидаги ҳақиқатни англашга эришди. Масалан: туфон кўтарилганда момақалдиروқ овозини ешитида. Бу эса худонинг марҳамати сифатида қабул қилинади. Бу пайтда Орий халқлари худонинг борлиги ҳақидаги қарашларни мутлоқ тан оларди. Ҳинд орийлари ва форсликлар ўртасида яқинлик ва ўхшашлик бор эди. Улар ҳар иккаласи ҳам Ҳиндистонга ва Эронга келишганида зардўштийлик таълимоти ҳукм сурарди. Эҳтиёжлари ва яшаш тарзи умумий бўлгани учун улар янги ерларни излашга талпинишмаган. Доктор Миллс таъкидлашича: “Санскрит тилида ёзилган ҳинд эпосларидан кўра, Авесто Ведаларга яқиндир”. Бундан кўриниб турибтики, ҳиндорийлар диний эътиқодида зардўштийлик қарашларининг элементларини кўриш мумкин. Ҳиндистонга орийлар Панжоб орқали келишганида, улар маҳаллий дасью қабиласига дуч келишган. Илоҳий рухларга эътиқод килувчи дасьюлар оддий ҳиндлардан фарқи шуки, улар вегетерианлар эди. Орийлар улардан ўзларини узоқроқ сақлашган. Айнан шу ирқий ва маданий тафовутлар кейинчалик варна тизими келиб чиқишига асос бўлди. Бундан ташқари ўз динини софлигини сақлаш мақсадида улар (орийлар) ўзларининг муқаддас китобларини яратилишига асос бўлди.

Оламнинг мукамал эмаслик туйғуси, инсониятнинг ожизлиги ва олий рухга мухтожлиги инсон қалбига бўлган эҳтиёж доимийдир. Антик давр файласуфлари ва манбаалари бундай масалага жавоб топа олишмади. Фақатгина нурли осмонгина ечим бўла олади. Офтоб, юлдузлар, ой ўзгариши мумкин, булутлар кўчиши мумкин, лекин осмон абадий қолади. Ушбу тушунча орийларда Дяус деб аталган, яъни энг олий осмон худоси сифатида қаралган. Энг эътиборлиси шундаки, бундай илоҳлар қадимги юнон ва Рим худоларида ҳам мавжуд эди. Шу сўз кейинчалик этимологик жиҳатдан “дева” сўзининг келиб чиқишига асос бўлди. “Дева” сўзи санскрит тилидан олинган бўлиб, “муқаддас” деган маънони англатган. Барча унсурлар: куёш, ой, юлдузлар ва ерга нисбатан сифат кўринишида келган. Бу қарашлар худдики Зардўштийлик қарашлари каби мутаносибдир. Ерга нисбатан улар “валесньемат”, “меҳрибон она” каби сифатларни бериб ўтишган. Айнан шу йўл орқали моддийликдан шахсийликка, шахсийликдан илоҳийликка қараб тараққий этган. Барча эътиқодларда бўлгани каби ведаларда ҳам илоҳий “ота-она” сифатида Ер ва Осмон тилга олинади. Лекин Ригведада улар яқка тушунчани анлатувчи иккита мавжудот сифатида қаралган. Улар барча унсурлар(куёш, ой, юлдузлар) инсонлар ва худоларнинг яратувчиси сифатида қаралган. Лекин савол тўғилади? Осмон ва ерни ким яратган? Улар қаердан пайдо бўлган? Бундай яратувчанлик фақатгина илоҳий қудратга эга худолар: Индра, Агни, Сомага берилган. Варуна –वरुण- бу осмон худоси ҳисобланиб, ушбу сўзнинг ўзаги “वर (вар)” бўлиб, ўрамоқ деган маънони англатади. Ушбу худо қадимги юнонлардаги Уран ва Авестодаги Ахурамаздага тўғри келади. Унинг доимий йўлдоши Митра бўлиб,агар улар биргаликда келса, зулмат ва ёруғликни акс эттиришади. Варуна худоси тинчликни сақловчи худо бўлиб, гуноҳкорларни жазолайди, ибодат қилганларни кечиради. Куёш- бу Варунанинг кўзлари, осмон унинг ёпинчиги, шамол эса унинг нафасидир. Унинг хоҳишига кўра, дарё мавжланади, куёш чараклайди. Варуна яратган қонунлар рита (रीत)лар деб аталиб, у олам қонун- қоидалари эди. Оламда нимикни содир бўлса, ритага бўйсинади. У Афлотун ғоялари билан чамбарчас боғлиқдир. Риталар барча нарсаларнинг ибтидоси сифатида қаралади. Ританинг шарафига осмон ва ер мавжуд деб қаралади. Бу ерда ўзгармас воқеиликнинг биринчи мистик белгилари кўринади. Воқеилик бу ўзгармас қонундир. Рита тамойиллари моддийликдан илоҳийликка қараб ўсиб боради. Ригведага кўра, энг муҳим ва илоҳий унсур бу- оловдир. Агни худоси фақатгина Индрага бўйсинган. Агни жазирама иссиқ бўлганда ёки момақалдируқ чаққанда пайдо бўлади, унинг ердаги аналогичақмоқтош ҳисобланади. Қаҳрамон Матарившан худди қадимги юнон қаҳрамони Прометей каби осмондан оловни олиб

тушган. Сом- бу илҳом ва абадийлик рамзи бўлиб, Авестодаги Хаомага ва юнонлардаги Дионисга ўхшатишган.

Ҳинд орийлари Ҳиндистонга бостириб ғалаба қозониши кейинчалик уларнинг гедонистик кайфиятларини ривожлантиришга асос бўлди. Шунинг учун уларда рухнинг келажаги ҳақидаги фикрлар абсурд деб ҳисобланади. Уларга ҳаёт ёрқин ва гўзал кўринган. Ғафлат ва мусибатлардан ҳоли эди. Уларни ўлим ваҳимага солмаган. Энг ажабланишли уларда охираг ҳақида тушунчалари саёз булган. Рухнинг қайта туғилиши ҳақидаги қарашлар кейинчалик пайдо бўлишган. Ориилар даврида ўлим бу ҳаётни тугатганини билдирмаган. Уларнинг назарида тундан кейин тонг келади, ўлимдан кейин яна бошқа ҳаёт бошланди. Бир марта мавжуд бўлган мавжудотлар ўзларининг мавжудлигини тугатмайдилар. Улар қаердадир бир марта бўлса ҳам мавжуд бўлишлари шарт. Яма ва Ямилар ер юзидаги биринчи одамлардир. Инсон вафот этганидан сўнг у Яма салтанатига жўнатилади. Рух вафот этган танани ташлаб кетганидан сўнг нурли никоб кийиб, абадий Яма ва аждоҳлари яшайдиган худолар масканига боради. Марҳумлар эса бу жаннатга бориши учун сув ва куприкдан ўтиши керак бўлади. Вафот этганларнинг рухлари осмонда Яма билан бирга яшашади. Улар худди ердагидек истиқомат қилишади. Самодаги қувончлар худди ердаги қувончлар каби дидир. Фақат улар улугвор ва мукамалроқдир. Бу ёрқин лаҳзалар фақатгина буюк донишмандларгагина ато қилинади. Веданинг айрим матнларида келажак ҳақидаги фикрлар ҳам мавжуд. Сома худосининг шарофати билан ҳинд худолари абадийлик мақомига эга бўлган. Худога ўхшашлик- бу ҳар бир қахрамоннинг мақсадидир. Чунки улар боқий жаннатда яшашади: улар оч қолмайдилар, чанқамайдилар, уйланмайдилар ва турмушга ҳам чиқишмайдилар. Муқаддас худолар абадий яшашади. Инсонлар эса бугунги кун фарзандлари. Яма ҳукмронлик қиладиган осмонда худолар бахтдан сармаст бўлишади. Инсонлар эса қашшоқликда яшашади. Инсонлар қандай қилиб бундай натижага эришиши мумкин? Инсонлар худоларга қурбонлик келтириши керак, чунки мангулик худо томонидан бериладиган муқофотдир. Худоларга итоат этадиган ахлоқли инсонлар абадийликка эришади. Савол туғилади агар инсоният худоларга итоат этмасачи, унда нима бўлади? Улар дўзахга тушишадими? Дўзах тушунчаси мавжудми? Ёки худоларга ишонмайдиган даҳрийлар учун алоҳида жой борми? Агар осмон фақат тақводорлар ва олийжаноблар учун мўлжалланган бўлса, унда ёвузлик ўз мавжудлигини ўлим билан яқунлай олмайди, аммо айни пайтда улар осмонга ҳам қира олмайди. Демак дўзах тушунчаси муҳимдир. Агар Варуна гуноҳкорларни жазолаш учун уларни тубсиз зулматга ташлаган бўлса, Индра эса даҳрийларни қоронғуликка фарқ қилган. Бундан кўринадики, гуноҳкорларнинг тақдири зулмат билан боғлиқ эди ёки улар умуман йўқ бўлиб қолишган. Бу ерда сансара қондалари ва уларни элементлари мавжуд эмас. Ригведада қуйидагича парча мавжуд: “ У барча ишларини тугатгандан сўнг қариликни ҳис қиладди, кейин эса бу ердан чиқиб кетади ва қайта туғилади. Бу эса унинг учинчи туғилиши эди”. Бу талқин Ведаларда уч марта туғилиш борлигини кўрсатади: биринчиси-болалигида, иккинчиси- ота-онасидан тарбия олганда, учинчисида эса- ўлимдан сўнг. Ригведанинг X боб 58 бўлимида беҳуш ётган инсоннинг қалби, ўз руҳини дарахтлардан, осмондан ва куёқдан қайтишини сўраган. Бундан кўринадики қандайдир истисно ҳолатларида рух танадан ўзқда бўлиши мумкин. Лекин бу орииларда қайта туғилиш ҳақидаги назариялар мавжуд бўлган дегани эмас.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎХАТИ:

1. С.А. Токарев Мифы народов мира Т 1 - М, 1983 с 395
2. А. С. Майданов. Тайны великой “Ригведы”- М, 2002

УЎК 93/94

УСТРУШОНАНИНГ ЗООМОРФ ТОПИНЧЛАРИ (БАҚА ТОПИНЧИ АРХЕОЛОГИК МАТЕРИАЛЛАР АСОСИДА) О.Мамиров, илмий ходим, Ўз РФА Миллий археология маркази, Тошкент

Аннотация. Мазкур мақолада Уструшона ҳудудида олиб борилган археологик тадқиқотлар жараёнида аниқланган қадимги Уструшона аҳолисининг эътиқодида алоҳида ўрин олган бақа топинчи ҳусусида маълумотлар берилган. Жумладан, Уструшонанинг қадимги аҳолиси маънавий ҳаётида ҳам бақа топинчи алоҳида аҳамиятга эга бўлиб, унинг баъзи унсурлари асрлар давомида ҳудуддаги аҳоли турмуши тарзида, ҳунармандчилиги ва амалий санъатида сақланиб келмоқда.

Калим сўзлар: маънавий маданият, моддий ашёлар, Авесто, Беруний, Уструшона, бақа, топинч, Пишагорсой, Шахристон, Ой илоҳаси, эътиқод, зооморф, амалий санъат, ҳунармандчилик, заргарлик, дев, афсоналар, ҳосилдорлик

Аннотация. В данной статье представлена информация о зооморфных культов Уструшаны, т.к. большую часть ее населения в древности имела языческую верование, то особое место в верованиях древних жителей Уструшаны занимал культ лягушки. Как показывает археологические материалы изображение лягушки служило оберегами и защищая хозяина от воздействия различных злых сил. При этом особое значение имел культ лягушки, который сохранялся на протяжении многих столетий.

Ключевые слова: духовная культура, артефакты, Авеста, Бируни, Уструшана, лягушка, культ, Пишагорсай, Шахристон, Богиня Луны, верование, зооморф, прикладное искусство, ремесло, ювелирство, демон, мифология, плодородия

Abstract. This article provides information about the zoomorphic cults of Ustrushana, because most of its population in antiquity had a pagan belief, then a special place in the beliefs of the ancient inhabitants of Ustrushana was occupied by the cult of the frog. As archaeological materials show, the image of a frog served as amulets

protecting the owner from the effects of various evil forces. At the same time, the cult of the frog, which persisted for many centuries, was of particular importance.

Keywords: spiritual culture, artifacts, Avesta, Biruni, Ustrushana, frog, cult, Pshagarsay, Shahrstan, Goddess of the Moon, carving, zoomorph, arts and crafts, craft, jewelry, demon, mythology, fertility

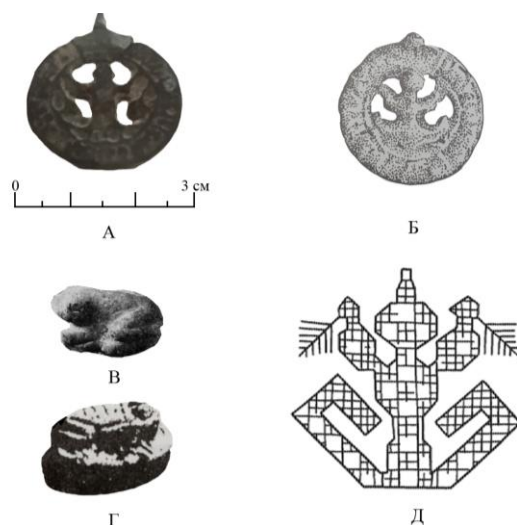
Ўрта Осиё халқлари моддий ва маънавий ҳаётининг қадимги даврини ўрганишда уларнинг эътиқоди ва топинчларини ўрганиш тарихни тўлиқ тиклашда муҳим ўрин тутди. Чунки қадим аجدодларимиз ҳаётининг катта қисми илоҳий эътиқод ва урф одатларга амал қилиш ва сақлаш учун сарфланган. Уларнинг маънавий маданиятида шаклланган топинч ва эътиқодий тасаввурлар жамият тартибини сақлаш, амалий санъат ва хунармандчилик ривожига, бошқа халқлардан ажралиб туриш, насл давомийлиги ва ўзликни сақлаб қолишнинг асосий унсурларидан бири ҳисобланган. Шу ўринда айтиш мумкинки, бугунги кунда ўзбек миллий қадриятларини сақлашда қадимий аجدодларимизнинг маънавий маданияти, эътиқоди ва топинчларини ўрганиш археология фани соҳасида алоҳида ўрин тутди.

Мавзунини ёритишда археологик материалларнинг хусусиятини ёритиш, қиёсий таҳлил қилиш, аниқланган моддий ашёвий манбаларни ўрганишда тарихий ҳолисликни сақлаш ва этнографик маълумотлар билан мустахкамлаш орқали қадимги Уструшона аҳолисининг жониворлар билан боғлиқ топинчлари хусусиятлари ўрганилди.

Уструшона ҳудудида олиб борилган тадқиқотлар жараёнида зоолатрик тасаввурлар билан боғлиқ моддий манбаларга кўп дуч келинмоқда. Шунини алоҳида таъкидлаш керакки, Уструшона атамасининг келиб чиқиши ва унинг лингвистик таҳлилинини олиб борган тадқиқотчилар орасида ҳам унинг эътиқод ва илоҳий тушунчалар билан боғлаш фикри кенгайиб бормоқда. Жумладан О. И. Смирнова Уструшона атамасининг ўзагида буддавийлик динидаги “Sudarsana” илоҳасининг номи ётади дея фикр билдиради [1-64]. Шунинг ўзидан ҳам Уструшона аҳолисининг эътиқоди ва маънавий маданиятидан далолат беради. Уструшона топонимлари билан шуғулланган А.Аюбов ҳам турли жой номларини илоҳий атамалар билан изоҳлайди [2-9].

Жиззах вилояти, Зомин туманида Бошпишоғор қишлоғи ўрта асрлар даври манбаларида Бушагар (Шагара) деб аталган Уструшонанинг умумий тоғ рустокларидан бири бўлган ҳудуд Пишағорсой хавзасида жойлашган. X асрда араб сайёҳи Ибн Хауқал, “ўз шаҳрига эга бўлмаган рустоклар қуйидагилар: Бушагар, Месха, Бургар, Бангам, Минк, Бескен ва Исбаскент” дея маълумот беради [3-21]. Бу ҳудудни Н.Н. Негматов Сангзор водийсида, ҳозирги кундаги Пишағор қишлоғи номи ва унга яқин бўлган Шавдар тоғининг шимолий этагида жойлашганлигини локализация қилади [4-247]. Ушбу ҳудудда кўплаб ёдгорликлар жойлашган бўлиб, улар орасида Тўрткўлтўбатепа алоҳида ажралиб туради. У Пишағорсойнинг ўнг қирғоғида, Бешбулоқтепа шаҳар ёдгорлигига яқин жойда жойлашган. А.А. Грицина берган маълумотларга кўра ёдгорлик ярим квадрат шаклда, одатий қалъалар ҳажмига қараганда анча катта ўлчамга (110х110 м, баландлиги – 20 м) эга. Айтиш мумкинки, ушбу қолдиқлар мусулмонликкача бўлган даврдаги ибодатхона қолдиқлари [5-114].

Шаҳар ёки оазисни ўраб олган сой тўғрисида маҳаллий аҳоли орасида турли ривоят ва маълумотлар сақланиб қолган. Унинг баъзи талқинларига кўра, қадим даврда Олтин исмли момо яшаган. У жуда бой аёл бўлган ва ариқ қаздирган. Ёдгорлик ҳудудида суғориш тизими бўлганлиги унинг рельефида кўриниб турибди. Яна бир талқинга кўра, ушбу ариқдан қадимда кўплаб инсонлар олтин топиб олишган. Шу сабабли “Олтин ариқ” деб ном олган. “Олтин ариқ” сўзини унга монанд келувчи атамалар туркий халқлар вакиллари бўлмиш хакас халқи эпосидаги гўзаллик маъбудаси - “Олтин-Ариқ” номи билан [6-152] ҳамда, олтой халқлари эпосидаги “Олтин Кушқу” каби образлар номи билан топонимик жихатдан қиёсласак, маълум маънода сув илоҳаси ва унинг қадимда аёл образида улуғланганлиги билан боғлиқлик борлигини тахмин қилиш мумкин [7-77].

1-расм. А-Тўрткўлтўбатепа ёдгорлигидан топишган тумор, Б-Афросиё ёдгорлигидан топишган тумор, В-Сополитепа ёдгорлигидан топишган статуэтка, Г-Қуркат дахма қабрларидан топишган статуэтка, Д-Славян халқлари каштачилигида бақа тасвири

Ёдгорлик худудида 2019 йилда олиб борилган археологик тадқиқот ишлари жараёнида бир қанча моддий ашёвий манбалар қўлга киритилди. Шулардан бири мисдан қуйма услубда ясалган аёллар тақинчоғи бўлиб, унинг Уструшона қадимги аҳолисининг ҳаётида муҳим ўрин тутган эътиқод тасаввурлари ва бадий образлари тўғрисидаги тадқиқотларимиз учун аҳамияти катта.

Тақинчок тумор айлана шаклда, диаметри 2,5 см, қалинлиги 1 мм, юқори қисмида илиш учун махсус халқача ҳосил қилинган. Тумор марказида босма услубда бақа тасвири туширилган. Туморнинг четки қисмига айлана шаклда майда пистончалар шаклида безак берилган (1-расм, А).

Асотирлар ва мифологияда акс этган космологик оламнинг уч поғонали тизимида жонивор ва топинч сифатида – бақа қуйи қатламга тегишли бўлиб, ер ости сувларида чиққан. Бир тарафдан, бақа худди тошбақа, балиқ ёки бошқа бир денгиз жониворлари сингари ерни ўз елкасида кўтариб турса, иккинчи тарафдан бир қатор муҳим космологик унсурларни очувчи сифатида талкин қилинади [8-84]. Бурят ва олтой халқлари афсоналарига кўра, бақа тескари ётган ҳолда қоринда заминни ушлаб туради [9-14]. Шу каби жониворлар топинчлари тўғрисида турли халқ афсоналари ва эртаклари ҳозирга қадар сақланиб келмоқда. Юқорида тилга олинган топинч сифатида эҳтиром кўрсатиладиган хайвонлардан ит, от, бўри, қўй, туя, хўроз, балиқ, илон кабиларни мисол қилиб келтиришимиз мумкин. Ушбу асфсона ва топинчларнинг қай даражада ҳақиқатга яқин эканлигини археологик тадқиқотлар жараёнида аниқланган моддий ашёвий манбалар тасдиқлаб келмоқда.

Бақа статуэткаи илк бор Ўзбекистон худудида Сополитепа ёдгорлигидан топилган бўлиб, тош мергелдан ўйиб ишланган [10-84] (1-расм, В). Бақа топинчи билан боғлиқ моддий манбалар археологик тадқиқотлар жараёнида кўплаб учрайди. Жумладан, Уструшона худудида олиб борилган археологик тадқиқотларда ҳам кўплаб топилмалар аниқланган. Шулардан бири Курқад дахмаларидан топилган, фаянсдан ишланган бўлиб, эр. авв. I – эрамининг I асрларга тегишли [11-395] (1-расм, Г). Шу каби статуётка мил. III-I асрларга оид бақа топинчи тасвирланган ақиқ тош Ерқўрғон ибодатхонасидан топилган бўлиб, миниатюра шаклида қиёфаланган [12-54-56].

Бундан ташқари ичига бақа тасвири туширилган сирланган сопол коса Бинкетдан топилган бўлиб, унинг диний-асотир билан боғлиқ эканлиги кўриниб туради. Шу ўринда айтиш мумкинки, бақа бойлиқ, фаровонлик рамзи сифатида бухоро заргарлик ишлари намуналарида кўп учратамиз. Славян халқлари мифологияси ва маъжусийлигида бақа тимсоли “туғаётган аёл” тасвири билан қиёсланади ва халқ амалий санъатида сақланиб келмоқда [13] (1-расм, Д). Унинг асосий вазифаси ёмон кўз ва ёвузликлардан сақловчи бўлган. Бақа тимсоли веда санскрит мадҳиялар тўплами “Ригведа” да алоҳида “бақа мадҳияси” сифатида баён этилиб, унга кўра бақа вақиллаши баҳорнинг ва ёмғирли кунларнинг яқинлашиб келаётганини аниқлашга [14-767]. “Авесто”да бақа “храфстра” деб номланиб тоза бўлмаган жониворлар сафида ҳамма жойда “ўлдириш” мумкин бўлган. Қомусшунос оли Беруний ҳам бақа топинчи хусусида эслатиб, ҳиндлар унга юқори даражада сажда қилмаганликларини айтиб ўтади [15-122]. Тадқиқотчилар фикрича бақа тимсоли Ой илоҳаси билан боғлиқ ҳисобланади. Айтиш мумкинки, афсоналарда уларга умумий хусусиятлар ва бир хил унсурга тааллуқли дея баҳо берилиб, иккаласи ҳам ер-сув унсурини бирлаштирган ўзликка эга эканлиги таъкидланади. У ёмғир ва туман инъом этувчиси ҳисобланган. Ой ер унсури билан боғлиқ бўлиб, совуқлик, зулмат ва аёллик ибтидоси ҳисобланган. Бундан ташқари у хайвонот ва наботот оламининг ҳосилдорлиги ва кўпайиши учун масъул бўлиб, ўзида туғилиш ва қайта тирилиш ҳомийси каби хусусиятларни жамлаган. Ой ва бақанинг мифологик семантикаси ўзаро боғлиқ бўлиб, уларни ягона образда жамлашга хизмат қилади [16-101]. Афросиёбдан топилган IX-X асрларга оид бронза тумор (1-расм, Б) шу каби топилмалардан бири бўлиб, қуйма услубда ясалган. Тўрткўлтўбатепе ёдгорлигидан топилган тумор ҳам ясаши, стилистикаси ва вазифасига кўра айнан Афросиёбдан топилган тумор билан яқинлиги аниқланди. Уструшона заргарлиги тарихини ўрганган З. Умарова фикрича Уструшона заргарлиги қўшни Сугд заргарлиги билан кўп жиҳатдан ўхшашдир. Жумладан, стилистик яқинлиги, тақинчоқлар ансамблида аналогик буюмлар мавжудлиги ва тақий анъаналарининг ўхшашлиги кузатилади. Уструшона заргарлик санъатининг шаклланишида эса кўпроқ кушан заргарлик санъати таъсири мавжуд [17-13]. Тадқиқотларда таъкидланишича аёллар заргарлик буюмлари диний-сеҳр функциясига кўра учта асосга эга: апотропик (қўриқловчи, асровчи, химояловчи), ҳосилдорлик ва кўпайиш ва умидворлик [18-18]. Ушбу тасаввурлар бақа образи асровчи тумор сифатида маълум бир трансформация натижасида XIX асргача сақланиб келган. Қорақалпоқ халқи аёллар тақинчоқларида “бақа туйма” номи билан аталувчи тақинчоқлар вояга етган қиз ва келинларга тақилган [19-49-50].

Бақа топинчи ва унинг бадий тасвири интерпретацияси масаласида тадқиқотчи А. Шевяков Марказий Осиё тарихининг бир муҳим муаммосига эътибор қаратади. Қандай қилиб зардуштий эътиқодида “нопок” тимсол муқаддас дахма ичида пайдо бўлиб қолди? Бу муқаддас жой ҳақиқатда зардуштийларникими? [20-39].

Марказий Осиёга исломнинг тарқалиши натижасида ривожланган ўрта асрларда барча соҳаларда унинг таъсири сезила бошлади. Лекин шуни алоҳида қайд этиш зоиқи, Уструшонада исломгача бўлган эътиқод таъсири кўп соҳаларда мўғул босқинига қадар давом этганлигини ва унинг заргарлик санъатида сақланиб қолганлигига биз юқорида таърифлаган заргарлик буюмлари бунга яққол мисол бўла олади.

Уструшона қадимги аҳолиси эътиқодида бақа топинчи дастлаб ўтроқ деҳқончилик маданияти учун асосий мафкура ҳисобланган ер-сув муқаддаслиги билан боғлиқ ҳосилдорлик, фаровонлик тимсолларидан бири бўлган бўлса, кейинчалик унинг майдони кенгайиб борган. Бир томондан ҳосилдорлик химоячиси ва

хомийси, иккинчи томондан фақатгина ўсимлик, ҳосилининг химоячиси эмас, балки инсоннинг ўзини ва наслининг химоячиси сифатида ҳам қабул қилина бошлайди.

Хулоса ўрнида айтиш мумкинки, умумий маънода Уструшонада бақа топинчи бошқа жониворлар топинчи сингари аҳоли онгида ўз эгасига соғлиқ, фаровонлик, серфарзандлик, ёмон кўздан асраш ва узок умр кўриш кафолати вазифасини ўтаб келган. Узок давр мобайнида ушбу топинч аҳоли маънавий ҳаёти, маиший турмуши ва амалий хунармандчилигида ўз ўрнини сақлаб қолган.

ҲОИДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎХАТИ:

1. Смирнова О.И. Первые монеты из Уструшаны//Эпиграфика Востока.-1971. -Вып XX. С. 64.
2. Аюбов А.Р. История сложения и трансформации топонимов Уструшаны эпохи древности и средневековья. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Худжанд. 2012. С 9.
3. Бетгер Е.К. Извлечения из книги «Пути и страны» Абу-л-Касыма ибн Хаукаля // Труды САГУ. Археология Средней Азии. Ташкент, 1957. С. 21.
4. Н. Негматов. Историко-географический очерк Уструшаны с древнейших времен по X в. н. э. Тр. Тадж. археол. эксп., т.2, Мат-лы и иссл. по археол СССР, №37, М-Л., 1953. С. 247.
5. Гридина А.А. Археологическая исследования в бассейне Пшагарсая//ИМКУ. №36 Самарканд 2008. С. 114.
6. Алтын-Арыг. Хакасский героический эпос. / Запись и подготовка текста, статья, перевод и комментарий В.В. Майногашевой М., 1988. С. 152.
7. Мамиров О. У. Илк ўрта асрларда Уструшона аҳолиснинг зоолатрик саждалари (археологик ва этнологик материаллар асосида).// Жиззах воҳаси – Марказий Осиё цивилизацияси тизимида (Қадимги даврдан ҳозирги кунгача)”. Жиззах 2020 й. 77 б.
8. Мифы народов мира. Главный редактор С.А. Токарев. Том II. Москва. СЭ. 1992. С.84.
9. Каташ С. Мифы, легенды Горного Алтая. – Горно Алтайск, 1978. – с. 14.
10. А.Аскар. Древнеземледельческая культура эпохи бронзы юга Узбекистана. Ташкент. 1977. С. 84.
11. Мирбабаев А.М. Дахмаки Курката: раскопки и исследования. Материальная и духовная культура Уструшаны//Древняя Уструшана: города, их локализация и хронология. Душанбе, 2005. С. 395.
12. Сулейманов Р.Х. Нефедов Н. Раскопки святилища храма городища Еркургана. //ИМКУ . Вып.15. Ташкент. С.54-56.
13. Рыбаков Б.А. Язычество древних славян. М.: Наука, 1981.
14. Ригведа. Мандалы I-IV. Изд. подготовила Т.Я. Елизаренкова. М.: Наука, 1989. -767.
15. Бируни А. Собрания сведений для познания драгоценностей (Минералогия). М.: Изд-во АН СССР.1963.- С.122.
16. Каландарова О. И. культ лягушки в религиозно-мифологических воззрениях населения Бактрии-Тохаристана и Согда.// Муаррих. (Историк) научно-теоретический журнал. №3(23)2020. Душанбе. 2020. С. 101.
17. Умарова З.Х. История развития ювелирного искусства таджиков(V-начало XX вв.). Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Душанбе. 2009. С. 13.
18. Мамбетова А.И. Семiotика ювелирных украшений в традиционной культуре Казахстана. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата культурологии. Санкт Петербург. 2005. С. 18.
19. Фахретдинова Д.А. Ювелирное искусство Узбекистана. 1988.- С.49-50
20. Шевяков А. И. Образ лягушки в верованиях народов Евразии. Т. 1995. С. 39.

УЎК 93/94

ХОРАЗМ ЎЗБЕКЛАРИ ОИЛАВИЙ МАРОСИМЛАРИ МАВЗУСИНИНГ XX АСР ТАРИХИЙ ТАДҚИҚОТЛАРИДА АКС ЭТИШИ

Н.М.Маткаримова, PhD, Урганч давлат университети, Урганч
Д.А. Хайруллаева, магистрант, Урганч Давлат университети, Урганч

Аннотация. Ушбу мақолада Хоразм ўзбеклари оилавий маросимлари мавзусининг XX асрдаги манба ва адабиётларда ёритилиши таҳлил этилган.

Калит сўзлар: оилавий маросимлар, никоҳ тўйи, миллий маросимлар, расм-русмлар, қадриятлар, урф-одатлар, анъаналар, ишонч-этиқод, тарихиунослик, этнографик тадқиқотлар

Аннотация. В данной статье анализируется освещение семейных обрядов хорезмских узбеков в источниках и литературе XX века.

Ключевые слова: семейные обряды, свадьбы, национальные обряды, обычаи, традиции, верования, историография, этнографические исследования

Abstract. This article analyzes the coverage of family rituals of the Khorezm Uzbeks in the sources and literature of the twentieth century.

Keywords: wedding, superstition, national ceremonies, values, customs and traditions, confidence, conviction, magic, witchcraft, experience

Хоразм воҳасидаги оилавий маросимлар тарихига оид манбаларни таҳлил қилиш жараёнида XX асрда амалга оширилган бир қатор тадқиқотлар ва бу соҳадаги илмий адабиётларни ҳам кўрсатиб ўтиш мумкин. Бу даврда амалга оширилган илмий наشرлар янги назарий-методологик йўналишлари, турли-туман ва кенг мавзуларда бажарилганлиги билан ажралиб туради. Мазкур адабиётларда оилавий маросимларларнинг назарий методологик жиҳатлари ўрганилган ва тўпланган бой маълумотлар янада чуқурлаштирилган ҳолда тадқиқ қилинган.

Хоразмдаги оилавий маросимлар тарихига оид XX асрда яратилган манбалар ва тадқиқотларни хронологик жиҳатдан қуйидаги даврларга бўлиб ўрганиш мумкин:

I. XX аср бошлари рус ва хорижий муаллифлар тадқиқотлари.

II. Советлар даври тадқиқотлари маълумотлари (1917-1991 йиллар).

III. 1991 йилдан кейинги хорижда ва Ўзбекистонда нашр қилинган илмий адабиётлар ва тадқиқотлар.

XX аср бошларида Хоразм воҳаси ўзбеклари оилавий маросимларини ўрганиш борасида В.В. Бартольд, Э. С.Вульфсон, С.Ф. Олденбург ва К. Иностранцев, М.С. Андреевлар томонидан рус тилида қатор эътиборга сазовор ишлар чоп этилган. Аммо, бу даврда амалга оширилган ва Марказий Осиё, жумладан, Хоразм, Тошкент воҳалари ҳамда Зарафшон, Фарғона водийлари аҳолиси оилавий маросимлари, анъанавий ва замонавий урф-одатларига бағишланган этнографик тадқиқотлардаги асосий масалалар коммунистик мафкура нуқтаи назаридан талқин этилган. Жумладан, 1921 йилда М.С.Андреев раҳбарлигида йирик шарқшунос ва этнограф олимлардан иборат “Туркистон маҳаллий аҳолисининг маиший турмушини ўрганиш” илмий гуруҳи ташкил этилган. Бу гуруҳ томонидан тадқиқий дастурга киритилган ўлка аҳолисининг анъана, урф-одат ва маросимлари ва диний эътиқодлари ва бошқа кўплаб масалалардаги ноёб этнографик маълумотлар йиғилиб нашр этилган [1, 163-179].

Хоразм воҳаси оилавий маросимлари мавзуси айниқса, 1936 йилда ташкил қилинган Хоразм археология-этнография экспедициясининг фаолияти давомида кенг миқёсда ва илмий жиҳатдан тадқиқ қилинди. Экспедиция аъзолари С.П.Толстов, М.А.Итина, Т.А.Жданко, Н.П.Лобачева, К.Л.Задыкина, Г.П.Снесарев, В.М.Сазонова, Ю.А.Рапопорт, О.А.Вишневская ҳамда С.И.Поляков, Э.Г. Кагаровларнинг асарлари шулар жумласидандир.

Булар ичида айниқса, Н.П.Лобачева, П. Г. Снесарев, К.Л.Задыкина ва В.М.Сазоноваларнинг тадқиқотлари биз тадқиқ қилаётган мавзуга оид энг асосий адабиётлар сирасига киради. Хусусан, Н.П.Лобачева суннат тўйи маросимини таҳлил қилар экан: “Бутун суннат тўйи маросимларини ўтказиш тартибини кузатар эканмиз, шуни таъкидлаш керакки, ҳозирги кунга келиб у жуда ўзгарган. Суннат тўйи маросимининг кўп қисмлари йўқолган, ҳатто маросим таркибига замонавий элементлар ҳам қўшилган”, – деб ёзади ва энди суннат тўйлари илгаригидек жамият эмас, балки оила ваколатида эканлигини ва бу нарсани унинг ижтимоий аҳамияти торайганини билдиришини таъкидлаб ўтади [2, 38]. Ўзбекларнинг анъанавий маросимларини ўрганган Н.П.Лобачева Ўрта Осиё халқлари оилавий маросимларини ўрганиш ва таҳлил этиш билан бирга, совет даврида юзага келган маросимларни ижобий деб таърифлайди ва ўз ишларида кенг тарғиб қилади. Мазкур тадқиқотлар олиманинг узок йиллар олиб борган тадқиқотлари самарасидир.

Қадимий диний эътиқодларнинг кўринишларини Хоразм мисолида ўрганган Г. П. Снесаревнинг шу соҳадаги фундаментал асари [Снесарев, 336 с] оилавий маросимларни ўрганишда муҳим манба бўлиб хизмат қилади. Муаллиф ушбу асарида Хоразм ўзбеклари ҳаётидаги демонологик кўринишлар ҳамда шомонлик, магия-афсунгарлик, тотемизм, зардуштийлик каби қадимий диний эътиқод изларини минтақа аҳолиси оилавий маросимларида намоён бўлиши муаммосини илмий асосда тадқиқ этган. Хусусан, Г.П. Снесаревнинг маълумотига кўра, Хоразмда гўшангага чироқ ёқиб олиб чиқиш удуми сақланган ва лампани аравада жуда авайлашган. Негаки йўлда у ўчиб қолса, бу катта бахтсизликдан дарак берган. Аммо, Снесарёвда маълумотларни озроқ бўрттириш ва ҳамма нарсани кўпроқ сеҳр-жоду билан боғлаш кўзга ташланади. Чироқни ўчирмаслик деганда, атайлаб ўчирмаслик назарда тутилади, шамолда ўчса, бошқатдан ёқиб қўйилаверади ва буни ҳеч қандай ёмонликка йўйишмайди. Куёвнинг хонадонида ҳам бу чироқ уч кун мобайнида кеча-кундуз ёниб туради [3, 78]. Шундай қилинса, келин-куёв оиласининг чироғи сираям ўчмайди, деб яхши ният қиладилар.

Шу ўринда М.А. Бикжанова, О.А. Сухарева, А.Ф. Моногарова, Т.Х. Ташбаева ва М.Д. Савуров, каби олимларнинг ишлари катта аҳамият касб этишини таъкидлаб ўтмоқ лозим. Бу тадқиқотчиларнинг хизматлари шундаки, улар оилавий маросимларнинг анъанавий шакллари биринчилардан бўлиб кўрсатиб берибгина қолмасдан, бу муаммоларни ўрганиш усуллари ҳам яратдилар. Ўзбекларнинг анъанавий урф-одат ва маросимларини ўрганган О.А.Сухареванинг тадқиқотлари алоҳида аҳамиятга эгадир [4, 118-131]. Этнограф олиманинг асарлари ўзбекларнинг оилавий маросимлари ва у билан боғлиқ урф-одатларини ўрганишда катта аҳамиятга эга.

Ўрта Осиё ва Қозоғистон халқларининг оила ва маросимлари бўйича бир қатор тадқиқотлар қилинган бўлиб, улар орасида Н.А.Кисляковнинг ишлари алоҳида ўрин тутати. Н.А.Кисляков ўз асарларида катта патриархал оилаларнинг парчаланиш жараёнини ўтроқ ва ярим ўтроқ аҳоли мисолида қиёсий таҳлил этиб, оилавий маросимлар хусусида жуда қимматли маълумотлар ёзиб қолдирган [5, 240].

Ўрта Осиё ва Қозоғистон халқлари турмуш маданиятини ўрганган С.М.Абрамзон тадқиқотларида ҳам туркий халқларнинг оилавий турмуш тарзи ва тўй маросимлари чуқур тадқиқ этилган [6, 44-67]. Бу йирик илмий тадқиқотлар бугунги кунда ҳам ўзининг қиммати ва илмий аҳамиятини сақлаб қолган нашрлар жумласига киради.

Мазкур муаммоларни назарий ва илмий тадқиқ этган олимлардан К.Ш. Шониёзов асарлари алоҳида аҳамиятга эга. Ўзбекларнинг этник тарихи, моддий ва маънавий маданиятини ўрганишдан ташқари олим оила ва маросимлар хусусида ҳам бир қанча ишларни амалга оширади. Муаллиф, ўзбек халқининг маросим ва анъаналарини ўрганишни қипчоқлар ва қарлуклар мисолида ёритган [7, 195].

Хоразм воҳаси оилавий маросимлари Т. Қиличев [8, 184] ва Ҳ.Исмоилов [9, 53] лар томонидан этнографик жиҳатдан ҳам маълум даражада ўрганилган. Хусусан, Тўра Қиличевнинг бу даврдаги

тадқиқотлари шахсий кузатувга асосланган катта қўламдаги ва ноёб материалларнинг мавжудлиги билан диққатга сазовор бўлиб, оилавий маросимларни ва улар билан боғлиқ расм-русумларни ўрганишда ўзига хос ўринга эга. Унинг Хоразм халқ театри асарида оилавий маросимларда бажариладиган урф-одатлар ҳам театрлаштирилган томоша сифатида куйидагича баён этилади: “Хоразм халқининг ўғил уйлантириш тўйи маросимида “Совчиликка бориш”, “Фотиҳа тўйи”, “Ётоғ тўйи”, “Қиз узатув”, “Келин туширув тўйи” каби сахна ҳаракатини гавдалантирадиган традициялари бор” [9, 150].

Умуман, ўрганилаётган муаммонинг XX асрда ёритилиши даражасини таҳлил қилар эканмиз, шу нарсага амин бўлдикки, бу даврда оилавий маросимларга оид қатор эътиборга молик ишлар амалга оширилган. Бироқ, айнан шу даврда чуқур илмий асосга эга тадқиқотлар билан бирга социалистик мафкурага хизмат қилувчи тадқиқот ишлари ҳам пайдо бўлганлигини қўришимиз мумкин.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Андреев М.С. Некоторые результаты этнографической экспедиции в Самаркандскую область 1921// Известия Туркестанского отдела РГО. Т. ХУШ/ 1921.
2. Н.П. Лобачева, Л.А. Тульцева Традиции в современной обрядности узбеков; Ўша муаллиф. Значение общины в жизни семьи (по материалам свадебной обрядности хорезмских узбеков) //Этническая история и традиционная культура народов Средней Азии и Казахстана. Нукус, 1989; Ўша муаллиф. Древние социальные институты в жизни современной семья народов Средней Азии // Семья. Традиции и современность. – М., 1990.
3. Снесарев Г.П. Хоразмликларнинг мусулмонликдан аввалги маросимлари ва урф-одатлари. - Урганч, 2018.
4. Сухарева О.А. Традиция семейно-родственных браков у народов Средней Азии (в порядке дискуссии) // Семья и семейные обряды у народов Средней Азии и Казахстана. – М.: Наука, 1978.
5. Кисляков Н.А.Очерки по истории семьи и брака у народов Средней Азии и Казахстана. Ленинград: Наука, 1969.
6. Абрамзон С.М. Предметы культа казахов, киргизов и каракалпаков. //Материальная культура и хозяйство народов Кавказа. Средней Азии и Казахстана. Ленинград: Наука, 1978.
7. Шаниязов К. Узбеки-карлуки (Историко-этнографический очерк). – Ташкент: Фан, 1964.
8. Киличев Т. Хоразм халқ театри. Тошкент, 1988.
9. Исмоилов Х. Анъанавий ўзбек кийимлари (XIX аср охири – XX аср боши). – Т.: Фан, 1979.

УЎК 93/94

ЕР-СУВ ИСЛОҲОТИНИНГ ДАВРИЙ МАТБУОТДА ЁРИТИЛИШИ А.Т. Мингноров, доц., Тошкент Давлат Педагогика Университети, Тошкент

Аннотация. Большевиклар ҳокимият тепасига келгач, миллий республикалар, хусусан Ўзбекистонда ҳам ҳукмронлигини янада мустаҳкамлаш мақсадида турли хил ислоҳотларни амалга ошира бошладилар. Ўзбекистонда ўтказилган ер-сув ислоҳоти шулар жумласидан ҳисобланади. Ушбу ислоҳот маҳаллий халқ учун бўлмай, балки босқинчилик сиёсатини олиб бораётган большевиклар манфаати учун хизмат қилар эди. Бу жараёнлар, манбалардан бири ҳисобланган даврий матбуот материаллари орқали очиб берилди.

Калит сўзлар: ҳарбий коммунизм, янги иқтисодий сиёсатнинг, қурултой, ер фонди, қулоқлаштириш, чорикор

Аннотация. Когда к власти пришли большевики, они начали проводить различные реформы, чтобы еще больше укрепить свою власть в национальных республиках, особенно в Узбекистане. Одной из них является проводимая в Узбекистане земельно-водная реформа. Эта реформа пошла не на пользу местному населению, а на пользу большевикам, проводившим оккупационную политику. Эти процессы раскрывались по материалам периодической печати, являющейся одним из источников.

Ключевые слова: военный коммунизм, новая экономическая политика, съезд, земельный фонд, оглушение, хорикор

Abstract. When the Bolsheviks came to power, they began to carry out various reforms in order to further strengthen the dominance of the national republics, especially in Uzbekistan. The land-water reform in Uzbekistan is one of them. This reform was not for the benefit of the local people, but for the benefit of the Bolsheviks, who were pursuing a policy of aggression. These processes were disclosed through the periodic press which was considered one of the sources.

Keywords: military communism, new economic policy, congress, land fund, deafening, choricor

Большевиклар 1925 йил оstonасида Ўзбекистонда аграр ислоҳотларни ўтказиш учун шароит етилди, деб ҳисобладилар. 1925 йил ноябрь-декабрь ойларида “Ўзбекистон коммунистлар фирқасининг иккинчи қурултойи” [7] бўлиб ўтади. Бу даврий матбуот саҳифаларида етарли тарзда ёритилиб борилди. Қурултойда “ер-сув ислоҳоти тўғрисида” декрет қабул қилинди. Ўзбекистонда ер-сув ислоҳотини икки босқичда амалга ошириш режалаштирилди. Биринчи босқичда Самарқанд, Тошкент ва Фарғона вилоятларида амалга ошириш назарда тутилди. Бу ислоҳот жойлардаги тайёргарлик даражасига қараб уч босқичда амалга оширилади.

1925 – 1929 йиллардаги ер-сув ислоҳоти оммавий жамоалаштириш (коллективлаштириш) жараёнлари ўз навбатида республикамизда ҳам “қулоқлаштириш” сиёсатини маълум даражада бошлаб берган ҳолат эканлиги билан белгиланади. Ер ислоҳоти ўзининг бутун мазмун моҳияти билан коммунистларнинг бадавлат хўжаликлари чеклашга ва кишлукда синфий курашни авж олдириб, республикада ўз мовқеларини янада мустаҳкамлаб олишга қаратилган ҳаракатлардан бири эди. Тошкент вилоятида январнинг ярмигача 120 та катта бойлар рўзғори тугатилиб, улардан куйидаги нарсалар олинади:

Ер ислохоти муносабати билан тортиб олинган мол-мулк ҳисоби	Янги тузилган чорикор рўзгорларига тортиб олинган мол-мулкни тарқатил ган мол-мулк ҳисоби	Ер ислохоти компанияси орқали ўзлаштириб олган мол-мулк ҳисоби
8 282 десятина ер	2 280 десятина ер	6002 десятина ер
334 та от	86 та от	248 та от
651 та ҳўкиз	193 та ҳўкиз	458 та ҳўкиз
6 та туя	Тарқатилмади	6 та туя
24 та эшак ва хачир	Тарқатилмади	24 та эшак ва хачир
128 та арава	31 та арава	97 та арава
39 та мужик арава	8 та мужик арава	31 та мужик арава
96 та рус омочи	16 та рус омоч	80 та рус омоч
308 та омоч	109 та омоч	199 та омоч
158 та мола	30 та мола	128 та мола
14 та экиш машинаси	Тарқатилмади	14 та экиш машинаси
55 та шамол машинаси	3 та шамол машина	52 ташамол машина
25 та машина ўроқ	8 та машина ўроқ	17 та машина ўроқ
8 та янчийдиган машина	1 та янчийдиган машина	7 та янчийдиган машина

Шу ўринда яна бошқа ҳудудлардаги ер-сув ислохотига оид манбаларга эътиборни қаратамиз: “Жиззах туманида 15 январгача 6 та катта бойларнинг рўзгорлари тугатилиб, улардан 306 десятина сувлик ер, 70 десятина сувсиз ер, 12 та от, 30 та ҳўкиз, 1 та эшак, 15 та омоч, 2 та мола, 1 та шамол машина, 1 та машина ўроқ, 2 та рус омочи, 6 та кетмон, 8 та ўроқ, 3 та эгар, 2 та арава олинган. Яна ўзлари ишламайдиган 17 та рўзгордан (кўпи 3-даражали савдогарлар) 137 десятина сувлик ер, 16 десятина сувсиз ер, 7 та от, 14 та ҳўкиз 2 та эшак мажбурий соттириб олинди. Нормадан ортқик ерлари бўлган 2 та рўзгордан 48 десятина ер олинган. Комиссия иш бошлаганидан бири 84 та рўзгорга 415 десятина сувлик ер, 16 десятина сувсиз ер, 2 та от, 20 та ҳўкиз 7 та омоч, 1 та арава берилган”.

Агар келтирилган манбага эътибор қаратадиган бўлсак, камбағал деҳқонларга тарқатилган нарсдан кўра бой ва ўзлари меҳнат қилмайдиганлар деб жуда катта нарсаларни ўзлари ўзлаштириб олганликларини кўриш мумкин. Масалан, 19 та от олиб қўйилган бўлсада, камбағалларга 2 нафарини бериб 17 нафарини ўзлаштириб олганлар. 44 та ҳўкиз олинган бўлсада 20 нафарини тарқатиб, 24 нафарини олиб қолганлар. Бундай мисолларни яна давом эттириш мумкин. “Қизил Ўзбекистон” газетасининг 1926 йил 29 январь сониди ер ислохотига оид қуйидагича маълумот берилган: “Фарғона ер ислохоти вилоят комиссиясининг ўн кунлик (7январдан 16январгача)ишида вилоят ер ислохоти комиссиясининг аъзолари 10 кунда 20та районни текшириб чиқдилар. 17 январгача бутун вилоятда 684 та от, 6 та туя, 49 та арава, 14 та от-арава асбоблари мажбурий соттириб олинган. Бутун Фарғона вилоятида 1926 йил 14 январгача 960 та савдогарлар рўзгоридан 29,404 таноб ер ҳамда 314 та катта бойлар рўзгоридан 9 138 таноб ер, 478 та от, 889 та ҳўкиз, 8 та эшак, 906 та кетмон, 818 та омоч, 681 та ўроқ, 34 та теша, 99 та мола, 68 та от-арава асбоби, 339 та арава, 10 та темир паншаха, 59 та ходи, 124 та эгар, 3 та шамол машинаси, 8 та экиш машинаси мусодара қилинди.

Энди эса ташкил қилинган хўжаликларга берилган асбоб-анжомлар хусусидаги маълумотларга эътибор қаратамиз: “9,977 та чорикор рўзгорлари ўрнаштирилиб, уларга 82,816 ярим таноб ер, 140 та от, 249 та ҳўкиз, 8 та эшак, 267 та кетмон, 175 та омоч, 119 та ўроқ, 34 та теша, 68 та от-арава асбоби, 113 та арава, 28 та мола, 10 та паншаха, 26 та ходи, 107 та эгар, 3 та шамол машинаси, 8 та экиш машинаси берилган”. Ер ислохоти орқали аҳолидан тортиб олинган фақатгина эшак, теша, паншаха ва экиш машинасидан бошқа барча нарсаларни ўзлари ўзлаштириб олиб, янги ташкил қилинган чорикор рўзгорларига кам тарқатилганлигини манбалар тасдиқлаб турибди. Большевикларнинг ўз манфаатлари учун ўзлаштириб олган мулк қуйидаги кўринишдан иборат:

Ер ислохоти орқа ли тортиб олинган мол-мулк ҳисоби	Янги тузилган чорикорлар рўзгорига тарқатилган мол-мулк ҳисоби	Ўзлаштириб олинган мол- мулк ҳисоби
165,927 таноб ер	82,816,5 таноб ер	83,111,5 таноб ер
478 та от	140 та от	338 та от
889 та ҳўкиз	249 та ҳўкиз	640 та ҳўкиз
8 та эшак	8 та эшак	0
906 та кетмон	267 та кетмон	639 та кетмон
818 та омоч	175 та омоч	643 та омоч
681 та ўроқ	119 та ўроқ	562 та ўроқ
34 та теша	34 та теша	0
68 та от-арава	68 та от-арава анжоми	0
339 та арава	113 та арава	226 та арава
99 та мола	28 та мола	71 та мола
10 та паншаха	10 та паншаха	0
59 та жоди	26 та жоди	33 та жоди
124 та эгар	107 та эгар	17 та эгар
3 та шамол машина	3 та шамол машина	0
3 та экиш машина	3 та экиш машина	0

Умуман олганда, Ўзбекистонда ўтказилган ер-сув ислохоти совет ҳокимиятининг республикадаги хусусий хўжаликларни тугатишдаги асосий қадам бўлди. Юқорида келтирилган манбаларга таянган ҳолда

шуни таъкидлаш жоизки, большевиклар томонидан амалга оширилган ушбу ислохот ҳам маҳаллий аҳоли манфаатларига зид бўлиб, бу тadbир биринчи ўринда коммунист ларнинг, аниқроғи иттифок ҳукмрон доираларининг кўрсатмалари остида амалга оширилганлиги учун собиқ иттифок газнасига хизмат қилар эди. Большевиклар Ўзбекистонда ер-сув ислохотини ўтказиши орқали:

-биринчидан, маҳаллий бой ва ўзига тўқ оилаларни тугатишда камбағал табақалар ҳаракатларидан фойдаландилар;

-иккинчидан, коммунистлар бой оилаларни ўзига тўлиқ тобе қилиш учун улар билан ўрта ҳол ва камбағал оилалар ўртасида зиддият чиқаришга интилдиди;

-учинчидан, большевиклар ўзларини доимо камбағалларнинг ҳимоячиси сифатида кўрсатишди;

-тўртинчидан, коммунистлар ер ислохотини турли хил меъёрлар орқали (бойлар, муштумзўрлар, савдогарлар, ошиқча ери борлар, яшириб қўйилган ерлар, эгаси маълум бўлмаган ерлар ва х.к) ўтказиб, уларнинг мулкларини тортиб олганлар;

-бешинчидан, коммунистлар тортиб олинган бойликларнинг маълум қисминигина халққа бериб, асосий қисмини ўзлаштирганликларини манбалар тасдиқлаб турибди.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Мирзиёев Ш. М. Миллий тараққиёт йўлимизни катъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. Асарлар I жилд. – Тошкент: Ўзбекистон, 2017. – 592 б.

2. Мирзиёев Ш. М. Миллий тикланишдан миллий юксалиш сари. Асарлар IV жилд. – Тошкент: Ўзбекистон, НМИУ, 2020. – 452 б.

3. Файзулла Хўжаев. Танланган асарлар. – Тошкент: Фан, 1978. – 676 б.

4. Файзулла Хўжаев. Танланган асарлар. – Тошкент: Фан, 1980. – 596 б.

5. Акмал Икромов. Индустрлаштириш сиёсатимиз // Коммунист. 1928. – №3. – Б.2-11.

6. Акмал Икромов. Ер ислохоти тўғрисида ҳисобот // Қизил Ўзбекистон. 1925. 1 декабрь №290.

7. Қизил Ўзбекистон. – 1925. – №286; – №288; – №290; – №292; – №293; – №294;

УЎК 93/94

САЗАҒОН МАДАНИЯТИ, УНИНГ ЎРГАНИЛИШИ ВА ТАРИХШУНОСЛИГИ МАСАЛАЛАРИ

С.Т.Мирсоатова, т.ф.н., Фарғона давлат университети, Фарғона

Аннотация. Ушбу мақолада неолит даврига оид археологик маданиятлардан бири – Ўрта Зарафшон ҳудудида ўрганилган Сазагон маданиятининг очилиши, тарихшунослиги масалаларига бағишланган. Сазагон маданияти Ўзбекистон ҳудудида тадқиқ этилган Калтаминор, Марказий Фарғона, Устюрт, Тожикистондаги Ҳисор маданияти жамоалари билан маданий алоқада бўлган. Шу билан бирга Ўрта Зарафшон ҳудудида палеолит давридан одамлар яшаб келган бўлиб, кейинги даврлар, хусусан, Сазагон неолит даври жамоалари ҳам маҳаллий туб аҳолига мансублиги уларнинг моддий маданиятининг ўзига хослиги орқали талқин қилинган.

Калит сўз ва иборалар: Сазагон, неолит, микролит, тош индустрияси, Ўрта Зарафшон

Аннотация. Данная статья посвящена истории открытия одной из археологических культур эпохи неолита – сазаганской культуры в Центрально-Зарафшанском регионе. Сазаганская культура находилась в культурном контакте с культурными общностями Кальтаминара, Центральной Ферганы, Устюрта, изученных в Узбекистане, и Гиссара в Таджикистане. В то же время район Среднего Зарафшана был заселен людьми с эпохи палеолита, а более поздние периоды, в частности сазаганские неолитические общины, также интерпретировались как принадлежащие местному коренному населению в силу специфики их материальной культуры.

Ключевые слова и фразы: Сазаган, неолит, микролит, каменная индустрия, Средний Зарафшан

Abstract. This article is devoted to the history of the discovery of one of the archaeological cultures of the Neolithic era - the Sazagan culture in the Central Zarafshan region. The Sazagan culture was in cultural contact with the cultural communities of Kaltaminar, Central Fergana, Ustyurt, which were studied in Uzbekistan and Gissar in Tajikistan. At the same time, the Middle Zarafshan region has been inhabited by people since the Paleolithic era, and later periods, in particular the Sazagan Neolithic communities, were also interpreted as belonging to the local indigenous population due to the specifics of their material culture.

Key words and phrases: Sazagan, Neolith, microlithic, stone industry, Middle Zarafshan

Долзарблиги: Инсоният тарихи тараққиётида тош даврининг якунловчи босқичи ҳисобланган неолит даври жамоалари моддий маданияти юртимиз сарҳадларида жуда яхши тадқиқ этилган. Калтаминор (Амударё ва Зарафшон дарёси қуйи оқимидаги), Устюрт (Қизилқумда), Марказий Фарғона (Фарғона водийсида) ва Сазагон (Ўрта Зарафшон воҳасида) жамоалари маданиятлари бу давр ҳақида маълумот беради. Бу маданиятлар орасида Сазагон маданияти ўзига хослиги ва қолган маданиятлар ўрталиғида шаклланилиши билан ажралиб туради.

Методлар ва ўрганилганлик даражаси: Ўрта Зарафшон воҳаси Қоратепа тоғ массиви шимолий ёнбағрида туркум ҳолатда неолит жамоаларига оид ёдгорликлар топилиб, тадқиқ этилган. Мазкур моддий маданият фанга “Сазагон маданияти” номи билан киритилган. Ҳозирги кунда бу маданиятга оид 30 дан зиёд ёдгорлик археологик харитага олинган ва улардан Сазагон 1.2, Жангал 1, Тепакўл 3.4, Очилғор маконларида қазил ишлари бажарилган. Сазагон 1. ёдгорлиги 1966 йилда О.Ибрагимов томонидан очилган ва у Самарқанд

шаҳридан 27 км. узунликдаги масофада Сазағонсой ёнбағридан топилган. Шу йили Д.Н.Лев томонидан ёдгорликда тадқиқот ишлари олиб борилган. Бу ердаги табиий эрозияга учраб ўйилиб кетган террасадан маданий қатлам қолдиқлари аниқланган [1; 16; 17]. Ушбу макон 1967-1968 йилларда Д.Н.Лев ҳамда М.Ж.Жўракуловлар томонидан ўрганилган. 1971-1977 йилларда олиб борилган қазииш ишлари натижасида эса бу ерда 96 м² майдон текширилиб маданий қатламлар аниқланган. Дастлаб, Д.Н.Лев Сазағон 1 маконини неолит даври билан саналаб, уни Калтаминор маданиятига хос, деб топган. Кейинчалик қайта тадқиқотлар натижасида ёдгорликларнинг материаллари статистик ва қиёсий жиҳатдан тўлиқ ўрганилди ва Калтаминор материаллари билан таққосланди [4; 5; 6; 22]. Натижада Сазағон 1 индустриясида пластинасимон тош қуроллар эмас, балки микролитойдлик даражаси юқори даражада раванак топганлиги аниқланди. Сазағон топилмалари орасида уни Самарқанд сўнгги палеолит макони билан боғловчи элементлар ҳам мавжуд.

Тадқиқот натижалари: 1966 йили Сазағон 2 макони топилган бўлиб, у Сазағонсойнинг юқори қисмида, террасанинг чап қирғоғида жойлашган. Ушбу жойда 1971-1982 йилларда олиб борилган қазиишмалар натижасида (М.Ж.Жўракулов бошчилигидаги СамДУ археология кафедраси томонидан) 800 м² майдонда маданий қатламлар очиб ўрганилиб, кўплаб археологик материаллар олинди. Тош буюмлардан ташқари суяк қуроллар, фаунистик қолдиқлар, тақинчоқлар, сопол буюмлар ва биринчи марта краниологик материаллар топилган [7; 8; 9]. Қўлга киритилган материаллар Сазағон 1 никига ўхшаш, лекин сон жиҳатидан анча кўплиги билан ажралиб туради. Бу ердан қуролларнинг баъзи бир янги типлари топилди (геометрик кўринишдаги буюмлар). Сопол буюмлари эса кўп ҳолларда неолитдан кейинги даврларга хосдир. Бироқ айрим қўлда ишланган чаплама сопол буюмлар қолдиқлари неолит даври материаллари билан боғлиқ бўлиши мумкин.

Ҳозиргача Сазағон ёдорликларидан уй-жой қолдиқлари топилмаган. Бироқ Сазағон 2 маконидан диаметри 3,85х3,65 м. бўлган тош терилган майдон аниқланган [12]. 1988 йилда Жангал 1 маконида ҳам тош конструкцияларнинг қолдиқлари топилган. У тухумсимон кўринишда, ҳажми 4х4,5 м бўлиб, йирик (25х35 см) қирқилган тошдан терилган. Бу конструкциянинг баъзи жойларининг баландлиги 40-45 см гача етади [19]. Бундай йирик қирқимли (плиткали) тош термалари Сазағон 2 маконидан ҳам аниқланган [11]. Аммо уларнинг характери ҳақида аниқ бир фикр айтиш қийин. Бу конструкциялар ёғоч, қамишдан ёки тошдан терилган уйлارнинг асоси бўлиши мумкин. Бундай тош супаларнинг орасида энг йириги 40 м. кв майдонга эга [15]. Бундай уй жой қолдиқлари маълум даражада ўтроклашув бўлганлиги ҳақида маълумот беради. Сазағон ёдгорликларида Жанубий Тожикистоннинг Тутковул маконидаги каби тош супаларнинг учраши ва улар атрофида чиқинди ўраларнинг мавжудлиги юқоридаги фикрни исботлайди. Бу ўралардан сопол синиқлари, сут эмизувчиларнинг суяк қолдиқлари ва х. лар топилган [10].

Жангал 1 макони Сазағонсойга қўшни бўлган Эгрикулсой ёнбағрида жойлашган бўлиб, 1986 – 1989 йилда СамДУ археологик экспедицияси томонидан тадқиқ этилган. Макон тош индустрияси ўз характери ва хусусияти билан Сазағон маданиятига мансуб [19].

Тепакўл 3 макони Тепакўлсойнинг чап ёнбағрида жойлашган бўлиб, 1989-1996 йилларда мавсумий СамДУ археологик экспедицияси томонидан тадқиқ этилган.

Макондан топилган тош қуроллари, сопол буюмлар таҳлили уларнинг Сазағон маданиятига тегишли эканлигини кўрсатди [13].

Тепакўл 4 макони Тепакўл 3 маконидан сой ўзани бўйлаб юқори томон тахминан 250 – 300 метр масофада бўлган қўлнинг қайирида жойлашган. Ёдгорлик 1996-2004 йиллар мобайнида тадқиқ этилган, қўлга киритилган археологик ашёлар маконни Сазағон маданияти ёдгорликлари жумласига киритиш имконини беради [14].

Очилғор макони Сазағонсой ёнбошида аниқроғи, Сазағон 2 неолит маконининг устки қисмида жойлашган бўлиб, макон 2004 йилдан буён СамДУ археологик гуруҳи томонидан тадқиқ этилиб келинмоқда. Макондан топилган архаик кўринишдаги қуроллар, дисксимон йирик қирғичлар, тош ўзақлари учбурчаксимон пайконлар, понасимон қуроллар маконнинг пастки маданий қатлами мезолит даврига, сопол буюмлар учратилган юқори маданий қатламлари неолит даврига оид жамоалар ёдгорликларидир, деб хулоса чиқариш имконини берди [20].

Юқорида зикр этилганидек, мазкур ҳудудда 30 дан зиёд ибтидоий одамзот излари топилган манзилгоҳлар аниқланган, лекин уларда ҳали археологик қазиишмалар ўтказилмаган.

Геоморфологик ва палеогеографик маълумотлар таҳлили шуни кўрсатадики, Қоратепадаги маконларнинг айримлари тоғолди ва унга туташ ҳудудларнинг табиий ресурсларини у ёки бу тарзда ўзлаштирган, мақсадли тарзда бунга сафарбар қилинган аҳолининг асосий қўналғалари бўлган.

Зарафшон водийсидаги неолит даврига оид яна бир ёдгорлик Самарқанддан 18 км жанубда Зарафшон тоғ тизмасининг шимолий тармоқлари чеккасида, Қоратепа массивидаги Оҳалик тоғида жойлашган. Ёдгорлик маҳаллий аҳоли тилида Шоҳтош деб аталган ҳарсанг айвон остида жойлашган. У мрамарсойнинг ўнг қирғоғида, сув сатҳидан 6-7 м. баландликда жойлашган.

Айвоннинг майдони 4х5 м. Ушбу макондан учта маданий қатлам топилган бўлиб, уларнинг қалинлиги 20 см дан 1 м гача етади. Бироқ биринчи қатламдан сўнгги даврларга хос айрим сопол идишлардан бошқа ҳеч нарса топилмаган. Иккинчи қатламда Андроново даври сопол идишлари билан бирга неолит даври материаллари аралашган ҳолатда экани қайд этилган. Шунингдек, бу қатламда кўмир ва ўчоқ қолдиқлари аниқланган. Ёдгорликнинг учинчи маданий қатламида эса фақат неолит даврига оид буюмлар топилган. Бу қатламлардан ретушланган пластина ва микропластиналар, айрим микроқирғиччалар, кесгичлар,

ретушланган учириндилар, нуклеуслар ва суяк қуроллар топилган. Маданий жиҳатдан Оҳалик материаллари Сазагон маданиятига хослиги таъкидланган [2; 3].

2019 йилда Н. Холматов томонидан “Сазагон маданияти ва унинг Ўзбекистон неолит даврида тутган ўрни” [21] мавзусида докторлик диссертацияси ҳимоя қилиниб, маданиятни ўрганилиши ва тадқиқоти кенг ёритиб берилган.

Ишда Ўрта Зарафшон воҳасида муаллиф томонидан аниқланган 30 га яқин очик ва ғор-ўнғур типидagi Сазагон маданияти ёдгорликлари асосида мазкур ҳудуднинг археологик харитаси яратилиб, Ўрта ва Қуйи Зарафшон воҳасида ўрганилган Чорбақти 11, 23, 27, 41, Сазагон 1, Замичатош, Қорақамар, Очилғор макони пастки маданий қатламидан топилган тош қуролларга типологик ёндошув асосида воҳа тош даври таракқиёти босқичлари тизимида мезолит тарихий давр сифатида мавжуд бўлганлиги асосланган; Ўрта Зарафшон воҳаси Қоратепа тоғ тизмаси шимолий ён бағри янги кашф этилган палеолит (Олмабулоқ макони), мезолит (Қорақамар, Замичатош, Очилғор макони пастки маданий горизонти) ва неолит (Жангал 1, Тепакул 3, 4, 5, Лолаб, Очилғор юқори маданий горизонти, Оҳалик) ёдгорликлари асосида мазкур ҳудуд тош даврида ўзига хос “микро маданий воҳа” бўлганлиги, Ўрта Зарафшон воҳаси Қоратепа тоғ тизмаси ён бағрида аниқланган 10 га яқин неолит ёдгорликлари тош индустрияси учириндили-пайрақали эканлиги, пайрақали қисмида микропайрақалар салмоғининг юқорилиги, қайроқтошли элемент кузатилиши ҳамда тош қуролларида тоғ минтақаси мезолит-неолит даври ёдгорликлари тош индустриясига хос хусусиятларнинг мавжудлигига асосланиб, Сазагон маданиятининг Марказий Осиё неолит маданиятлари тизимида мустақил маданият эканлиги исботланди. Сазагон жамоаларининг қўшни Қалтаминор жамоалари билан пайрақадан ясалган тош қуролларининг шакли, ишлов берилиш усуллари, сопол идишлари шакли ва безаклари, ҳамда зеб-зийнатлари ўхшашлиги, Ҳисор жамоалари билан тош индустриясида тоғ минтақасига хос қуроллар, қайроқтошли элемент, Марказий Фарғона жамоалари билан тош индустриясида микропайрақалар салмоғи юқорилиги ҳамда пасттекислик минтақасига хос геометрик микролитларнинг деярли учрамаслиги асосида Сазагон, Қалтаминор, Ҳисор ва Марказий Фарғона жамоалари ўзаро маданий алоқада бўлишганлиги очиб берилган [21]. Мазкур илмий иш Сазагон маданияти бўйича амалга оширилган сўнгги тадқиқот сифатида энг янги изланишлари билан ҳам аҳамиятлидир.

Хулоса сифатида айтиш мумкинки, Сазагон жамоалари ҳаётида ўзлаштира хўжалик устувор бўлса-да, лекин улар маданияти таракқиётининг сўнгги босқичларида ишлаб чиқариш хўжалигининг дастлабки кўринишлари намоеън бўла бошлаган. Ўзбекистон неолит маданияти маълумотлари таҳлили кесимида Сазагон жамоалари ҳудудий жиҳатдан қўшни бўлган Ҳисор, Марказий Фарғона ҳамда Қалтаминор жамоалари билан ўзаро маданий алоқада бўлган. Ўрта Зарафшон воҳаси Сазагон жамоалари маданияти генезисида маҳаллий Олмабулоқ мустъе ёдгорлиги, Самарқанд сўнгги палеолит макони, Чорбақти, Сазагон 1, Замичатош, Қорақамар, Очилғор макони пастки 34 мезолит даври жамоалари моддий маданиятининг иштироки мавжуд.

ҲОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Аскарлов А.А., Лев Д.Н. Древнейшие следы пребывания человека на территории Самарканда // История Самарканда. Т. 1. – Ташкент. 1969.
2. Гречкина Т.Ю. Археологические работы на стоянке Замича-Таш на Каратепе // АО – 1985 г. – Москва. 1986. – С. 7-10.
3. Гречкина Т.Ю. Отчет Самаркандского палеолитического отряда на стоянке каменного века Агалик в 1992 г. Архив ИА АН РУз. Ф4.01. Д. 224. 1993. – С. 1-22.
4. Джуракулов М.Д. Некоторые итоги археологических исследований СамГУ им. А. Навои в 1970 г. // Труды СамГУ. Новая серия, вып. 218. Самарканд.: 1972.
5. Джуракулов М.Д. Работы в Самаркандской области // АО – 1981 г. – Москва. 1983.
6. Джуракулов М.Д., Холматов Н.У. предварительные результаты статистического подсчета и характер развития неолитической индустрии Сазаган 1 / Материалы по истории Узбекистана (археология, древняя история, этнография) // Труды СамГУ. Новая серия, вып. 307. – Самарканд. 1976.
7. Джуракулов М.Д. Раскопки стоянки Сазаган // АО – 1980 г. – Москва. 1981.
8. Джуракулов М.Д. Работы в Самаркандской области // АО – 1981 г. – Москва. 1983.
9. Джуракулов М.Д. Некоторые итоги исследования неолитической стоянки в селении Сазаган // ОНУ, № 6. – Ташкент. 1983.
10. Джуракулов М.Д., Аванесова Н.А. Работы СамГУ // АО – 1986 г. – Москва. 1988.
11. Джуракулов М.Д. Предварительные результаты исследования неолитической стоянки Сазаган // Вопросы этнографии и археологии. (на узб.яз.). – Самарканд. 1984
12. Джуракулов М.Д., Аванесова Н.А. Работы СамГУ // АО – 1986 г. – Москва. 1988.
13. Журакулов М.Д., Холматов Н.У. Тепакул 3 неолит манзилгоҳи ўрганилиш натижалари // Тарих фанининг долзарб муаммолари. СамДУ. – Самарканд. 1997.
14. Журакулов М.Д., Холматов Н.У. Тепакул 4 неолит манзилгоҳи (ўрта Зарафшон воҳаси) // Тарих ва истиқлол. Илмий мақолалар тўплами. – Самарканд. 2000.
15. Коробкова Г.Ф. Мезолит Средней Азии и его особенности // КСИА АН СССР. №149. – Москва. 1977.
16. Лев Д.Н. Из истории изучения первобытной археологии Самарканда // Труды СамГУ. Новая серия, вып. 182. – Самарканд. 1970.
17. Лев Д.Н. Итоги работы археологического отряда СамГУ им. А. Навои в 1966 г. // Труды СамГУ. Новая серия, вып. 218. – Самарканд. 1972.

18. Холматов Н.У. Неолитическая стоянка Джангал 1 (новые данные о культурных контактах населения равнин и предгорий) // Проблемы взаимосвязи природы и общества в каменном веке Средней Азии. ТД конференции посвященной 50-летию открытия Тешик-Таша. – Ташкент. 1988.

19. Холматов Н.У. Неолитическая стоянка Джангал 1 (новые данные о культурных контактах населения равнин и предгорий) // Проблемы взаимосвязи природы и общества в каменном веке Средней Азии. ТД конференции посвященной 50-летию открытия Тешик-Таша. – Ташкент. 1988.

20. Холматов Н.У. Очил гор макони тадқиқотлари // Ўзбекистонда археологик тадқиқотлар 2004-2005. – Тошкент. 2006.

21. Холматов Н.У. Сазагон маданияти ва унинг Ўзбекистон неолит даврида тутган ўрни // Тарих фанлари доктори (DSc) илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация автореферати. – Тошкент. 2019. – 72 б.

22. Холмошкова В.А., Холмошкова Ю.П. К вопросу о характере развития мезолитической индустрии Сазаган // Сибирь в древности. – Новосибирск. 1979.

УЎК 93/94

ҚОРАҚАЛПОҒИСТОНДА ИЛМ-ФАН ВА МАДАНИЯТ СОҲАСИНИНГ РИВОЖЛАНИШИ

Т.О.Пирнязова, ўқитувчи, Қорақалпоғистон Тиббиёт институти, Нукус

Аннотация. Мақолада Қорақалпоғистон Республикасида "Қорақалпоғистонда фан ва маданиятни ривожлантириши" масалалари мемуар ҳужжатлари асосида кўриб чиқилади. Муаллиф ушбу жараённинг ижобий томонларини очиб берди. Маълумотлар архив манбалардан ҳам тақдим этилади.

Калим сўзлар: "Қорақалпоғистонда фан ва маданиятни ривожлантириши", саводсизликни бартараф этиши, Амударё бўлими, Қорақалпоғистон Республикаси, халқ оммаси, социалистик жамият қурилиши

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы «Развитие науки и культуры в Каракалпакстане» в Республике Каракалпакстан на основе мемуарных документов. Автором были раскрыты и плюсы этого процесса. Приводятся данные и из архивных источников.

Ключевые слова: «Развитие науки и культуры в Каракалпакстане», ликвидация безграмотности, Амударьинский отдел, Республика Каракалпакстан, народные массы, строительство социалистического общества

Abstract. The article examines the issues of the "Development of science and culture in Karakalpakstan" in the Republic of Karakalpakstan on the basis of memoir documents. The author revealed both the pros and cons of this process. Data from archival sources are also presented.

Keywords: "Development of science and culture in Karakalpakstan", liquidation of illiteracy, Amudarya department, Republic of Karakalpakstan, popular masses, building a socialist society

XIX-XX аср бошларида жадал ижтимоий-иқтисодий ўзгаришлар, таълимнинг ўсиши муносабати билан хотиралардаги шахсий мулоҳазалар тобора кўпроқ фonga айланиб қолди ёки ижтимоий жиҳатлар билан боғлиқ бўлиб борди. Хотиралар тобора сиёсий характерга эга бўлиб боради. Шарқда М.К.Гандининг «Менинг ҳаётим» ва Ж.Нерунинг «Автобиография» хотиралари пайдо бўлади. Хотираларни давлат арбоблари ҳам ёзган: У.Черчилл «Жаҳон инқирози», Р.Пуанкаре «Франция хизматида», Г. Гувер «Хотиралар».

Қорақалпоғистоннинг «давлат арбоблари», олимлар ва маданият ходимлари хотираларининг пайдо бўлиши куйидаги сабаб билан изоҳланади: улар тарихни одамларнинг вақт ичидаги узлуксиз ҳаёти, унда ўтмиш ва келажак шартли, аниқлаб бўлмайдиган чегара билан ажратилган, ўзаро бир-бирига ўтиб туради; ўтмиш ҳозирги даврда мужассамлашади, ҳозирги давр эса ҳар сония ўтмишга айланади.

1918 йил 30 июнда Амударё халқ таълими бўлими ташкил қилинди. Нукусда, Назархонда, Чимбойда, Бий-Бозорда, Шайх-Аббазда, Сарийида ва бошқа жойларда 470 болани қамраб олган 8 та бошланғич мактаблар, 1919 йил июнь ойида Тўртқўлда 420 кишини ўқитадиган ликбез [1] очилди.

Амударё вилоятида 16 минг мактаб ёшидаги болалар бор эди, уларни ўқитиш учун 300 дан ортиқ ўқитувчилар керак эди. 1922 йилда 19 та мактаб ва 9 та болалар уйи мавжуд эди. Бошланғич таълимни ташкил этишни С.Мажитов, Е.Кожуров, Ю.Ахметов, Х.Салимов, Қ.Авезов, Қози Маулик Бекмухаммед ўғли ва бошқалар бошқарган [2]. Улар мактаб ўқувчиларига араб графикасини ўқитишни, халққа тушунарли бўлган тилда дарсликлар яратишни бошлади. С.Мажитов ислоҳ қилинган араб алифбоси асосида «Алипбе» («Бошланғич»), «Оқў китоби» («Книга для чтения»), «Егеделер саўаты» («Катталар учун саводхонлик») номли биринчи дарсликларни яратди.

Шунга қарамай, А.Досназаров ҳақли равишда танқид қилганидек, «Совет ҳокимияти мавжуд бўлган олти йил давомида (1917-1923 йилларда - Б.К. Ҳ.О.) маҳаллий аҳолидан ўқишга бирорта ҳам одам юборилмади» [3]. Фақат 1927 йилда Қорақалпоғистонга тақсимлаш бўйича ўринлар ажратилди: Казпединститутда – 6; Ленинград педагогика институтида - 2; МДУ - 1; САГУ - 36; Оренбург ишчилар факультети – 5 [4]. 1932 йилда Ўрта Осиё университетларига 43 киши юборилди, улар орасида У. Холмуратов (ТошМИ), М.А.Мухаммедов (Ростов тиббиёт институти), Ш.Балтабаев, Т.Бекимбетов ва Я.М.Досумов (ТошПИ), У.Булешов (САГУ), У.Уразов.

Араб алифбосини ўзгартириш масаласи асосан тилшунослар, маданият намояндалари (Е.Поливанов, А.Малов, Қ.Аимбетов, К.Убайдуллаев, Н.Давкараев, Н.Баскаков) томонидан муҳокама қилинган бўлса, унда 30-йиллар охиридаги мономафкуранинг ўрнатилиши уни нафақат тилшунослик, балки кескин сиёсий масала

ҳам қилди. Ҳокимият араб алифбосини барча қолок, ўрта асрлик, диний-мусулмончилик бўлган нарсаларнинг тимсоли деб ҳисоблашган.

1927 йил 1 августда Қорақалпоғистонда алифбони лотинлаштириш жорий этилди, кечки курслар ташкил этилди, ёрдам учун дўстлар тўғраги ва қўмиталар тузилди, янги алифбонинг аҳамияти «Ёркин қорақалпоқ» газетаси саҳифаларида кенг ёритилди [5]. 1929 йилдан мактаблар С.Мажитов томонидан лотин ёзувида ёзилган «Қорақалпоқ алифбоси», «Қорақалпоқ тилидан дарс», «Қорақалпоқ тилининг грамматикаси» дарсликларидан фойдаланишни бошладилар. Натижада эски графикадаги адабий ёдгорликлар миллат маънавий доирасидан ташқарига чиқди.

«Топилис» («Хужум») кампанияси даврида «агар КАОда деярли 99% одамлар саводсиз бўлса, уларнинг 50% ни аёллар ташкил этади. Вилоят бўйлаб аёллар учун битта мактаб бор» [6]. 1931 йилда 19 та аёллар мактаблари фаолият кўрсатди. Айнан ўша пайтда Ж.Сеитова, Ф.Қодирова, Г.Бекназарова, Ш.Артиқова, А.Арзиева, З.Усербаева, М.Ф.Муратова, З.Жуманазарова, У.Бекмуратова, Х.Танташева ва бошқалар сиёсий ва жамоатчилик майдонига кириб келди.

1934 йил 1 сентябрда Ўқитувчилар институти иккита – қорақалпоқ тили ва адабиёти, физика ва математика бўлимлари билан очилди. Марказий ОТМи М.А.Панкратов (Ростов), М.Г.Бабайкин (Ульяновск), Л.А.Шчелков (Киров), М.Галикеев (Бухоро), А.Д.Уразбаев (Тошкент), Г.Г.Адгамов ва С.И.Шайтир (Москва), П.И.Сенинларни (Курск) иш сафарига йўллади. Ўқитувчилар орасида маҳаллий кадрлар ҳам мавжуд эди: Д.Б.Базаров, Н.Давкараев, Т.Б.Бекимбетов, А.Бегимов, О.Б.Булешов, Я.Досумов, М.А.Музаффаров, С.Б.Булатов ва бошқалар. Ўз фаолияти давомида Ўқитувчилар институти томонидан 118 нафар қорақалпоқ тили ўқитувчиси ва 67 рус тили ўқитувчиси, 80 нафар физика-математика ўқитувчиси, 27 нафар тарих ўқитувчиси тайёрланди [7]. Натижада 1938 йилда Қорақалпоғистондаги бошланғич мактаблар сони 641 тага қўпайди, 73 минг ўқувчи қамраб олинди, уларда 2 мингдан ортиқ ўқитувчилар таълим берди. Ўқитувчилар институтида талабалар сони 65 дан 125 гача, педагогика техникумида - 230 дан 350 тагача, педагогика ишчилар факультетида - 250 дан 270 тагача, бошланғич синф ўқитувчиларини тайёрлаш курсларида - 100 дан 250 гача, ўқитувчилар малакасини ошириш курсларида - 150 дан 200 гача кўтарилди. Танқисликни қоплаш учун бошқа республикалардан 150 киши таклиф қилиш талаб қилинди. 1941 йилдаги аҳолини рўйхатга олиш натижаларига кўра, республикада 74525 нафар саводсиз одамлар ҳисобга олинган [8].

Қорақалпоқ, козок ва ўзбек мактабларида рус тилини мажбурий ўрганишни жорий этиш (1938) қорақалпоқ алифбосини рус графикасига ўтказиш билан биргаликда амалга оширилди. 1940 йил 1 сентябрдан бошлаб барча турдаги мактабларнинг қуйи синфларида рус ёзуви асосида қорақалпоқ алифбоси асосида ўқитиш ва таълим бериш бошланди.

1931 йил 12-августда Қорақалпоқ ҳукумати илмий-тадқиқот ишларини ташкил этишга алоҳида аҳамият бериб, Қорақалпоқ комплексли илмий-тадқиқот институтини ташкил қилди [9]. Тўртқўлда илмий-тадқиқот институтининг очилиши катта аҳамиятга эга эди, чунки у Хоразм воҳасида биринчи ва ягона илмий-тадқиқот институти эди. ҚҚИТИнинг биринчи директори этиб Н.А.Гнеденко, илмий котиби этиб Н.А.Баскаков тайинланди. Институт ўзининг амалий ишининг мақсад ва вазифаларини тўлиқ ва тўлиқ Қорақалпоғистон Республикасини иқтисодий ва маданий ривожланишининг кундалик манфаатларига бўйсундирди [10] Олимлар: «ҚҚАССР қишлоқ хўжалиги ва уни ижтимоий реконструкциялаш», «Дехиш ва унга қарши кураш чоралари», «Устюртда геологик материалларни қайта ишлаш», «ҚҚАССР нинг қишлоқ хўжалигидаги хомашё, минерал ресурслар ва маҳаллий фойдали қазилмалар асосида саноат ривожланиш йўллари», «Қорақалпоқ терминологик луғати», «1916 йил қўзғолони тарихи бўйича материаллар», «Қорақалпоқлар тарихининг асосий босқичлари» ва бошқа мавзуларни тадқиқ қилди. Я.Досумов, Н.Давкараев, Қ.Аимбетов, Ж.Урумбаев Миллатлар институтининг (Москва) аспирантурасига юборилди.

1932 йилда СССР Фанлар академияси ҚҚАССР худудига комплекс экспедицияни юборди, унинг таркибига геокимёвий, агроиктисодий, геоботаник, қумли-саҳро, геологик кидирув, этнографик ва тарихий-библиографик гуруҳлар қиритилган [11] экспедициялар ишлатилмайдиган энг бой табиий, иқтисодий ва маданий бойликларни топдилар.

Қорақалпоғистоннинг ишлаб чиқарувчи кучларини ўрганиш бўйича биринчи конференция (1933 йил 18-25 март, Ленинград) ўз ишига жалб қилишни мақсад қилиб қўйди. Минтақа иқтисодиёти ва маданиятини ривожлантиришга ҳисса қўшадиган минтақани янада ўрганишга олимларнинг эътиборини жалб қилиш. П.П.Иванов, А.Н.Самойлович, Н.Н.Палмов, А.И.Пономаревларнинг илмий ишлари Қорақалпоғистон халқларининг маданий меросига қизиқишни сақлаб қолишга ёрдам берди. 1935 йилда «Қорақалпоғистон тарихи тўғрисида материаллар» нашр этилди.

1937 йилда СССР Фанлар академиясининг Тарих ва моддий маданият академиясида С.П.Толстов бошчилигида Хоразм археологик ва этнографик экспедицияси ташкил этилган бўлиб, у Хоразм тарихининг турли давларига тегишли бўлган 650 дан ортиқ археологик объектларни кашф этган ва ҳоказо. Орол денгизи билан чегарадош даштли худудлар – Палеолит давридан тортиб ўрта асрларнинг қалъалари, шаҳарлари ва қишлоқлари билан яқунланган жойлар. Экспедициянинг Қорақалпоқ этнографик округи республиканинг барча вилоятлари, Қорақалпоқларнинг Сирдарёнинг қуйи қисмида, Жанадарё ва Қувондарё хавзаларида қадимги яшаган жойларини тарихий-этнографик тадқиқ қилди. Т.А.Жданко, Б.В.Андрианов, М.В.Сазонова, К.Л.Задикина, Н.П.Лобачева, С.К. Камалов, Р.К.Косбергенов, У.Х.Шалекенов сўзлардан ёзиб олишган қорақалпоқ халқининг тарихий анъаналарини билувчилар, қорақалпоқ қабилалари, кланларнинг келиб

чиқиши ва таркиби ҳақида кўплаб оғзаки ривоятлар мавжуд ва клан бўлиналари, Амударё дельтасига келгунга қадар ва ундан кейинги ҳаракатлар тўғрисида [12].

Ўзбекистон Фанлар академиясининг кўчма мажлисида (1945 йил 9-12 октябр, Нукус) глобал аҳамиятга эга қадимий суғориш иншоотларининг сақланишини таъминлаш бўйича махсус чоралар кўриш масаласи кўтарилди. Шунингдек, у Қорақалпоғистон ҳудудидаги моддий маданият ёдгорликларини ҳар томонлама ўрганишни ривожлантиришни таклиф қилди. Қорақалпоқ халқ оғзаки ижоди асарларини ёзиб олиш ишларини жадаллаштириш ва халқ достонининг намуналари тўпламини нашрга тайёрлаш вазифаси қўйилди.

1959 йил 25 июлда Ўзбекистон ҳукумати Қорақалпоғистон халқ хўжалиги ва маданияти соҳаларида илмий тадқиқотлар вазифаларини кенгайтиришни ҳисобга олиб, Интеграциялашган институт негизида ЎзССР Фанлар академиясининг Қорақалпоқ филиалини ташкил этди. Қорақалпоқ филиалининг раиси этиб М.К.Нурмухамедов тайинланди. 1960-1970 йилларда. С.К.Камалов бошчилигида ЎзССР Фанлар академиясининг Қорақалпоқ бўлими Амударёнинг қуйи оқими ва Орол денгизининг жануби, Устюрт платоси ва Қизилқумнинг шимоли-ғарбий қисмида табиий бойликлар бўйича тадқиқотлар олиб борадиган, халқларнинг тарихи, иқтисодиёти ва маданиятини ўрганган, мураккаб илмий марказ бўлган. ККАССР ҳудудида истиқомат қилувчи [13]. Мавжуд муаммоларни ўрганишга олимлар катта ҳисса қўшдилар: «ККАССР халқ хўжалигини ривожлантириш истикболлари», «Республика балиқ захираларини химоя қилиш ва кўпайтириш», «Ўрта Осиё ва Қозғистон халқларининг атласи учун материаллар» («Қорақалпоқлар»), «ККАССР тарихини ўрганиш», «Қорақалпоқ адабиёти ва фолклори», «Қорақалпоқ тили тарихига оид ишолар», Қорақалпоғистон ҳукуматига «ККАССРда қамишларни қайта ишлаш учун целлюлоза-қоғоз заводини қуриш мақсадга мувофиқлиги тўғрисида», «Тузларни қайта ишлаш учун электролиз заводини қуриш тўғрисида» тавсиялар берилган. Олимлар яқинлашиб келаётган Орол экологик офати тўғрисида том маънода қичқирган ҳолда турли ҳокимиятларнинг эшикларини тақиллатишни бошладилар, кўпчилик бу нафақат ишлаб чиқариш учун табиий ресурсларни ўрганиш, балки уларни сақлаш учун ҳам зарурлигини айтди. Лекин олимларнинг йиғилиши бюрократик идоралар лабиринтларида чўкди [14]. Шу билан бирга, «юқоридан» Қорақалпоғистоннинг манфаатларига жавоб бермайдиган, тобора кўпроқ янги мавзуларни туширишда давом этди.

1983 йил 21 мартда республика илмий муаммолар кенгашининг ташкил этилиши фойдали бўлди: қорақалпоқ адабиётшунослиги (раиси - М.К.Нурмухамедов); Қорақалпоқ тили (Д.С.Насыров); бадиий искусство (Т.Алланазаров); Қорақалпоқ АССР тарихи (С.К.Камалов); ботаника муаммолари бўйича (А.Бахиев); зоологияда (Р.Т.Тлеуов); кимё (О.Асаматдинов). 1960 йилдан 1985 йилгача 26 доктор ва 324 фан номзодлари тайёрланди.

1976 йилдан 1984 йилгача университет фанлари ривожланди. 65 та монография ва рисоалар, 13 та илмий ишлар тўплами, 67 та дарслик ва университет олимларининг ўқув қўлланмалари нашр қилинди [15].

Қорақалпоғистондаги минтақавий тиббиётда урта илмий муассасалар - Нукус вабога қарши станция, Ўзбекистон дерматовенерология институтининг Қорақалпоқ бўлими ва Тошкент онкология ва радиология илмий-тадқиқот институтининг филиали иштирок этди. 1986 йилда Нукусда Ч.Абдиров бошчилигида Ўзбекистон ССР Соғлиқни сақлаш вазирлигининг экспериментал ва клиник тиббиёт илмий-тадқиқот институти ташкил этилди.

Қорақалпоқ олимлари М.К.Нурмухамедов, С.К.Камалов, Ч.Абдировларнинг ЎзССР Фанлар академияси академиклари, Я.М.Досумов, И.Т.Сагитов, Ж.Базарбаев, А.Бахиев – муҳбир аъзо этиб сайланиши муҳим ва муҳим эди. 80-йилларнинг охириларида қорақалпоқ фанидаги муҳим воқеа.

Бердак, Ажиниёз, Қунхожа анъаналарини давом эттириб, 1920-йилларда халқ шоирлари А. Дабилов, С.Мажитов, А. Мусаев, С. Нуримбетов ижоди ривожланди.

Қорақалпоғистон мусикий ҳаётида буклар ва жайра алоҳида ўрин тутган. Улар тарих, эпик анъана ва анъанавий мусиқа маданиятининг ижодкорлари, сақловчилари ва давомчилари бўлиб қолишди. Жирау ижрочилари Нурабилла Каражанов, Ерполат Рамбердиев, Қурбонбой Тажибаев, Оғиз Ниёзов, К.Қайратдинов, Жанабай Тореев, Жапак Шамуратов, Эсжан Косполатов, Г.Тлеумуратов, А. Қайратдинов ва бошқалар жуда машҳур эди. Улар Қорақалпоғистонда маданият соҳасининг ривожланиши ва тараққий этиши учун катта ҳисса қўшдилар.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. ЦГА РК, ф. 173, оп.1, д.22, л.9.
2. Кудияров А.Р. О просветительской работе Кази Маулика //Вестник ККО АН РУз. – Нукус, 1999. - №1. – С.52-55.
3. Кошанов Б.А. Размножитькакзакрытоеписьмо. Информационный доклад А.К.Досназарова в ЦК РКП (б)// Вестник ККО АН РУз. – Нукус, 1992. - №3. – С.87.
4. ЦГА РУз, ф. 94, оп.1, д.164, л.16.
5. ЦГА РК, ф.26, оп.1, д. 197, л.132.
6. Абдуллаева Я. Қорақалпоғистон хотин-қизлари: кеча ва бугун. Х1Х асрнинг охири ва ХХ аср. – Т.: Ijoddunyosi, 2004. – С. 87.
7. Теберик билим дەرғайы. Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институтына 75 жыл. – Нөкис: Қарақалпақстан, 2010. – С. 8-12.
8. Уразбаева Р. История образования в Каракалпакстане (последняя четверть Х1Х – начало ХХ1 в.). – Т.:Yanginashr, 2011. – С.96.
9. ЦГА РК, ф.322, оп.1, д.74, л.92.

10. Камалов С.К., Германова В.В. У истоков изучения культурного наследия каракалпакского народа // Общественные науки в Узбекистане. – Т., 1994.- №1-2. – С.81.

11. ЦГАРК, ф.322, оп.1, д.53.

12. Базарбаев Р.Дж. История формирования научного центра Каракалпакстана (1925-1997 гг.): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Нукус, 1999; Курбанова З.И. Становление и развитие этнографической науки в Каракалпакстане (1920-2000 гг.): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Нукус, 2002.

13. Базарбаев Р.Дж. История формирования научного центра Каракалпакстана (1925-1997 гг.): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Нукус, 1999. – С.13.

14. Давлетов С. Ўзбекистонда экологик вазият ва унинг ижтимоий муаммолари (XX аснинг иккинчи ярми – XXI аср боши). – Т.: Фан, 2012. – С.141-146.

15. Уразбаева Р. История образования в Каракалпакстане (последняя четверть XIX – начало XXI в.). – Т.: Янги нашр, 2011.

УЎК 93/94

МАРҒИЁНАНИНГ БРОНЗА ДАВРИДАГИ ХОНАНИ ИСИТИШ ҚУРИЛМА ВА ВОСИТАЛАРИНИ ЎРГАНИЛИШИ ВА УЛАР БИЛАН БОҒЛИҚ МУАММОЛАР

К.А. Раҳимов, т.ф.н., кат.и.х., ЎЗР ФА Миллий археология маркази, Самарқанд археология институти, Самарқанд

Аннотация. Мазкур мақолада Марғиёна ҳудудидаги энеолит ва бронза даврларига тааллуқли ёдгорликлари олиб тадқиқотлар натижасида қайд қилинган хонани ички қисмига ўрнатилган муқим сандаллар, кўчма сандалларнинг, камин-ўчоқларнинг ўрганилиши ва улар билан боғлиқ муаммоларни ечилиши илмий таҳлиliga бағишланган ва шу билан бирга келгуси йилларда, янги археологик материаллар асосида тадқиқотчилар олдига ўз ечимини қутаётган муқим вазифалар, яъни бронза давriga оид хонани ички қисмига ўрнатилган муқим сандаллар ва кўчма сандал, камин-ўчоқларнинг ушбу ҳудудларда пайдо бўлиши, шакли, ўлчами, вазифалари, ривожланиши босқичлар, тарқалиши географияси, бошқа маданиятларнинг бронза ва кейинги давр топилмалари билан қиёсий тоққослаш ва уларнинг даврий саналари ҳақида қисқача мулоҳазалар билдирилиши ҳусусида тақлиф ва тавсиялар келтириб ўтилган.

Калит сўзлари: Ўрта Осиё, Қадимги Бактрия, Марғиёна, Гонур, Тўғолоқ-21, Мурғоб, Тахирбой, Келели, Ажикуй, Аучин, Таип, Одам-Басан, Олтинтепа, камин-ўчоқ, сандал, кўчма сандал

Аннотация. Данная статья посвящена изучению памятников энеолита и бронзового века в районе Маргианы, изучению несъемных сандалий, переносных сандалий, каминов и их решений, а в ближайшие годы, на основе новых археологических материалов, перед исследователями стоят важные задачи, а именно фиксированные сандалии и переносные сандалии, установленные в интерьере помещения эпохи бронзы, появление каминов в этих помещениях, форма, размеры, функции, этапы развития, география распространения, сопоставимые с находками бронзового и более позднего периодов других культур предложения и рекомендации для сравнения и краткие комментарии по их периодическим датам.

Ключевые слова: Средней Азии, Древней Бактрии, Маргианы, Гонур, Тоголок-21, Мургаб, Тахирбай, Келели, Ажикуй, Аучин, Таип, Адам-Басан, Алтындепе, камин-очаги, сандал, переносные сандал

Abstract. This article is devoted to the study of Eneolithic and Bronze Age monuments in the Margiyana region, the study of fixed sandals, portable sandals, fireplaces and their solutions, and in the coming years, based on new archeological materials, researchers important tasks that lie ahead, namely fixed sandals and portable sandals installed in the interior of the room of the Bronze Age, the appearance of fireplaces in these areas, shape, size, functions, stages of development, geography of distribution, comparable to the findings of bronze and later periods of other cultures suggestions and recommendations for comparison and brief comments on their periodic dates.

Keywords: Central Asia, Ancient Bactria, Margiana, Gonur, Togolok-21, Murghab, Tahirbay, Keleli, Ajkuy, Auchin, Taip, Adam-Basan, Altyndepe, hearth fireplace, sandal, portable sandal

Тарихий манбаларида келтирилишича, Марғиёна номи милоддан аввалги VI асрдан маълум бўлиб, “Авесто”нинг биринчи оятида бу давлат “Мауру” номи билан эсга олинаиб, Ахмонийлар шоҳи Доро I нинг Беҳистун ёзувларида Марғуш шаклида келтирилиб штилган. Юнон манбаларида эса Марғиёна ҳақидаги тасаввурлар юнон-македон босқини даврида юзага келган бўлиб, Искандар Харакский, Катта Плиний, Страбон, Птоломей ва бошқа антик давр тарихчиларининг асарларида ҳам маълумотлар келтириб ўтилган [1].

“Авесто жамияти” қадимги Эрон ва Турон замин халқлари давлатчилигининг илк кўриниши бўлиб, унинг дастлабки босқичлари зардуштийлик динининг муқаддас китоби – “Авесто”да акс этиб, Марғиёна ҳудудлари Ахурамазда томонидан учинчи бўлиб яратилган мамлакат сифатида эътироф этилган [2].

Марғиёнанинг қадимги ўтроқ деҳқончилик маданиятини ўрганишда 1946 йилдан Туркменистон ҳудудида археологик тадқиқотлар олиб борган Жанубий Туркменистон археологик экспедициясининг (ЮТАКЭ) ўрни катта бўлган. Дастлаб, экспедиция аъзолари Нисанинг қадимги шаҳри ҳудудларида тадқиқотлар олиб борилди ва Жанубий Туркменистоннинг кенг микёсда ўрганила бошланди. Жанубий Туркменистон археологик экспедицияси томонидан 1947–1948 йилларда Жанубий Туркменистон ҳудудларида, 1949 йилдан эса қадимги Марв шаҳри ҳудудларида, Мари ва Байрамали шаҳарларидан шимолга томон, яъни Марғиёнанинг қадимги суғориш тизими бўйлаб кенг қўламда ишлар бошланади [3, 204 б.].

Қадимги Марғиёна деҳқончилик маданиятининг шаклланиши, милoddан аввалги II минг йилликнинг бошларидан Копетдоғ тоғолди жамоаларининг бу ҳудудларга кўчиб келиши ҳисобига юз берган, яъни метрополия деҳқон жамоаларининг бир қисмини Мурғоб воҳасига келиб жойлашиши Қадимги Марғиёна воҳасида деҳқончилик маданиятининг вужудга келишига туртки берди [4, 119 б.]. 1950 йилдан бошлаб Марв воҳасини ўрганиш жадаллашиб, Гяурқалъа ва Язтепада қазилар ишлари давом этирилди. 1951 йилда Аравалитепа гуруҳига тегишли ёдгорликларда қидирув ишлари олиб борилиб, 1952 йилда Тохирбойтепа очилди [4, 212 б.]. Бу ёдгорликлар таҳлилига кўра, сўнгги бронза даврида бу ҳудудларда ўтроқ деҳқончилик маданияти шаклланишини, милoddан аввалги I минг йиллик бошларида эса Марғиёнада суғорма деҳқончилик асосида ўтроқ деҳқончилик маданиятининг ривожланиши, унинг заминида илк синфий жамият муносабатлари таркиб топа бошлаган, деган хулосаларга олиб келди.

Мурғоб воҳасида 1954–1956 йилларда олиб борилган археологик тадқиқотлар, воҳада сўнгги бронза даврига келиб, ўтроқ деҳқончилик маданияти негизида Қадимги Шарқ цивилизациясининг янги маркази узил-кесил шаклланди, деган хулоса чиқаришга олиб келди [5, 14 б.]. Б.А. Куфтин томонидан Номозгоҳтепада ўтказилган кенг миқёсли стратиграфик тадқиқотларидан сўнг, Жанубий Туркменистон ҳудудларидаги энеолит ва бронза даври ёдгорликларининг археологик даврлаштириш системаси ишлаб чиқилди. Шунингдек, Қадимги Марғиёнанинг йирик маданий ёдгорлиги Яз-тепада ҳам археологик тадқиқотлар олиб борилиб, даврий санасини Яз-1, Яз-2, Яз-3 босқичларига бўлиш имконини берди [5, 29 б.].

Қадимги Марғиёна археологик ёдгорликлари асосан дарё ўзанида бўлиб, улар қуйидаги уч гуруҳга бўлинади: шарқий гуруҳ – Тохирбой маданий гуруҳи, иккинчи гуруҳ марказий, яъни Язтепа гуруҳи, учинчи гуруҳ ғарбий йўналиш бўлиб, Аравали-тепа гуруҳи деб номланади ва уларнинг классификацияси ишлаб чиқилиб, бунга кўра Қадимги Марғиёна ёдгорликлари Шимолий Афғонистон ёдгорликлари сингари икки типга бўлинади, яъни Шимолий Афғонистонда ёдгорликлар қалъа-қўрғон ва қалъа-қўрғонсиз ёдгорликларга бўлинган бўлса [6, 29 б.], Марғиёнада эса катта майдонли арки аъло ва пасткам шахристонга эга бўлган ёдгорликлардир. Иккинчиси – арки аълосиз турли катта-кичикликдаги ёдгорликларга бўлинади [6, 29–63 б.].

Қадимги Марғиёна ёдгорликларининг шарқий группасини йирик ёдгорлиги Тохирбой-тепа бўлиб, жанубдан шимолга томон 11 км, шарқдан ғарбга томон 6 км гача чўзилган кенг майдонда қатор ёдгорликлар жойлашган. Мурғоб воҳасида тадқиқотлар дастлаб Тохирбой I тепалигидан бошланиб, улар орасидаги йирик археологик манзилгоҳ Тохирбой-3 ёдгорлигидир. Тохирбой I нинг баландлиги 6–6,5 метр, майдони 40 x 50 м, унча катта бўлмаган арки аълога эга. Арки аълонинг кириш йўлаги шимолида жойлашган. Тохирбой I нинг ёшини аниқлаш мақсадида 1955 йилда арки аълонинг ғарбий қисмида шурф солинади. У ердан топилган сопол буюмлари Яз I, Яз II даврига тегишли бўлиб, Яз III даврида манзилгоҳ инқирозга учрайди. Тохирбой гуруҳининг қолган ёдгорликлари аркага эга бўлмаган майда манзилгоҳлардан иборат бўлиб, бу ёдгорликлар 1–1,5 метр баландликдаги тепаликларда жойлашган бўлиб, ҳеч қандай муҳофаа иншоотларига эга бўлмаган ва оддий қишлоқ мавзесини эслатади [5, 64–65 б.].

В.М. Массон Марғиёна комплексини, яъни Номозгоҳ VI даври маданиятини Мурғоб варианты сифатида ўрганиб, уни икки босқичга: юқори – Аучин даври (милoddан аввалги 1600–1300) ва қуйи – Тохирбой даври (милoddан аввалги 1300–1000) босқичларига бўлади [5].

В.И. Сарианидининг Мурғоб воҳасида олиб борган тадқиқотларига суяниб, бронза даври ёдгорликларини уч даврга, яъни Келтели (милoddан аввалги 1750–1500 йиллар), Гонур (милoddан аввалги 1500–1250 йиллар) ва Тўғолок (милoddан аввалги 1250–1000 йиллар) босқичларига ажратади [7, 74 б.].

Бронза даври Марғиёна ёдгорликлари морфологик жиҳатдан Жанубий Туркменистон ва Қадимги Шарқ ёдгорликларидан бирмунча фарқ қилиб, ёдгорликлар фақат бронза даври маданий қатламдан иборатлиги билан ажралиб туради. Ҳар бир ҳудуд йирик шаҳар марказига бўйсуниб, унинг атрофида майда аҳоли турар-жойлари жойлашган. Уларда ёдгорликларнинг сони турлича бўлиб, 3 тадан 30 тагача етган. Буларнинг ичида энг йириклари Гонур, Тўғолок, Тохирбой ва Аучин бўлиб, 15 тадан 30 тагача йирик аҳоли группаларини бирлаштирган [8, 29 б.].

1978 йилда олиб борилган археологик қазилар натижасида Гонур ёдгорлиги очиб ўрганилди. У Марғиёна ўтроқ деҳқончилик минтақасининг йирик марказларидан бири бўлиб, 20 гектарга яқин майдонни эгаллаган [9, 123–125 б.].

Мурғоб воҳасининг йирик ўтроқ деҳқончилик ёдгорлигидан яна бири Тўғолок бўлиб, у милoddан аввалги II–I минг йилликларга тегишлидир. Тўғолок гуруҳи ёдгорликлари сирасига Тўғолок-1 ва Тўғолок-21 ёдгорликлари ҳам киради. Тўғолок-1 ёдгорлиги қишлоқ типидagi мафкуравий марказ вазифасини бажарган бўлса, Тўғолок-21 ёдгорлигида топилган ибодатхона воҳанинг диний ҳокимият маркази вазифасини бажарганлигидан далолат беради. Тўғолок-21 ёдгорлиги икки йирик тепаликда жойлашган ёдгорлик бўлиб, жанубий тепаликдан топиб ўрганилган монументал бино ва ибодатхона воҳа аҳолисининг ҳаётида муҳим роль ўйнаган [10, 152–154 б.].

Қадимги Шарқнинг маданий ўчоқларидан бири бўлган Жанубий Туркменистоннинг Мурғоб деҳқончилик ўлкаси яхши ўрганилган ҳудудларидан бири ҳисобланиб, ўлкасида бронза даврида саккизта суғорилиш райони - «микрооазис» жойлашган. Булар Келтели, Ажикуй, Аучин, Таип, Гонур, Тоголок, Адам-Басан ва Тохирбой деҳқончилик воҳаларига ажратилган [5, 5 б.; 9, 6–51 б.; 11, 17 б.; 12;]. Мурғоб деҳқончилик воҳасида жойлашган саккизта кичик ўлкаларнинг марказлари деб талкин қилинаётган Аучин-I, Гонур-I,

Тоголок-1 ва Тоголок-21 ёдгорликларида кенг қўламдаги археологик тадқиқотлар ўтказилган [13, 10-13 б.; 14; 15, 109-119 б.].

Ф. Хибертнинг бу жойда ўтказган стратиграфик изланишларига кўра Гонур-І ёдгорлигида иккита қурилиш даври борлиги, қуйи қатламларнинг мил.ав. 2100-1900 йилларга, юқори қатламлари эса 1900-1700 йилларга оидлиги айтилган [16, 120-134 б.]. Тоголок воҳасида Тоголок-І ёдгорлиги воҳанинг, Тоголок-21 ёдгорлиги эса бутун Марв деҳқончилик воҳасининг маркази сифатида талқин қилинади [7, 34-53 б.].

XX асрнинг иккинчи ярмида Мурғоб дарёсининг қадимги ирмоқларида олиб борилган археологик тадқиқотлар олдин фанга маълум бўлмаган Қадимги Марғиёна деҳқончилик маданияти мавжуд эканлиги ва II минг йилликдан бошлаб, қарийиб 3000 кв.км майдонда, қадимги ўтроқ деҳқончилик маданияти шаклланишини кўрсатмоқда. Мурғоб дарёси ҳавзаларининг секин-аста қадимги ўтроқ деҳқон жамоалари томонидан ўзлаштирилиши натижасида, бу ҳудудларда марказий ҳокимиятга бўйсунувчи қабилалар иттифоқи вужудга кела бошлаган.

Қадимги Марғиёна бронза даври Мурғоб воҳасидаги ёдгорликларда тадқиқотчилар томонидан олиб борилган қазилар ишлари жараёнида қўплаб хона иситиш қурилмалари ва воситалари қайд қилинган.

Шунинг учун ҳам ушбу мақолада Марғиёнанинг бронза даврига тегишли хонани иситиш қурилмалари ва воситаларини тадқиқотчилар томонидан бугунги кунгача қай даражада ўрганилгани ва кейинги тадқиқотларда улар билан боғлиқ қайси муаммоларга эътибор берилганлиги ва келгуси тадқиқотларда уларнинг пайдо бўлиши, шакли, ўлчами, вазифалари, ривожланиш босқичлар, тарқалиш географияси, бошқа маданиятларнинг бронза ва кейинги давр топилмалари билан қиёсий тоққослаш ва уларнинг даврий саналари ҳақида қисқача мулоҳазалар билдирилиши ҳусусида тавсия ва таклифлар билдирмоқчимиз.

Камин ўчоқлар хонани иситишга мўлжалланган ўчоқлар бўлиб, улар илмий адабиётларда девор орасига қурилган печкасимон ўчоқ ёки бўлмаса камин ўчоқ деб юритилади. Адабиётларда бу ҳусусида турли хил фикрлар мавжуд бўлиб, улардан бирида, яъни луғатларда “камин” термини “ўчоқсимон уй печкаси” деб [17, 417 б.], бошқа бир луғатда эса “камин” термини грекча сўз бўлиб, “ўчоқ” деган имаънони билдирган [18, 215 б.]. Уларнинг оловхоналари квадрат ва тўғритўртбурчак шаклларда қурилган. Камин ўчоқлар Қадимги Шарқда маданиятлараро тарқалган, умуммаданий жараёнлар ҳосиласидир. Месопотамия, Хараппа, Эрон, Ўрта Осиёда неолит давридан бошлаб ҳозирги вақтгача ҳам қўлланилиб келинаётган, тугал меъморий ечимини топган қурилмалардан бири ҳисобланади.

Ўрта Осиёда энг қадимги камин-ўчоқлар Жанубий Туркманистоннинг неолит даврига оид Жойтун маданиятининг Манжуклитепа, Чопонтёпа ва Жойтун ёдгорликларида ўрганилган [19, 10 б.; 20, 28-29 б.; 21, 32 б.; 22, 148 б.]. Бу даврга оид камин-ўчоқлар хона деворларининг олд томонига қурилган бўлиб, уларнинг устки қисмида мўрилари мавжуд бўлган. Бу ўчоқлар бронза даврига оид девор олди ўчоқларини эслатсада, уларнинг шакли ва тузилишларида катта фарқлар борлиги сезилади. Камин ўчоқларнинг кашф этилишини Қадимги Шарқ цивилизациясининг инсоният моддий маданиятига, меъморчилига қўшган янгиликларидан бири, деб ҳамда тадқиқотчи ушбу меъморий қурилмани қадимги Бактрия мисолида бронза даврида истиқомат қилган аҳолиси нафақат ўзлаштиришган, балки унинг ривожланиши ва тараққиётига ҳам муносиб ҳисса қўшганлигини. Ҳусусан, унинг оловхонасини том қисми арксимон шаклда қурилиши бронза давридан бошланган ва кичик бўлсада Ўрта Осиёдаги энг қадимги арксимон шаклдаги меъморчилик намунаси, деб таъкидлаб ўтилаган [23, 70-71 б.; 24, 94 б.].

Энеолит даврига оид Геоксюр воҳасини Геоксюр-1 ва Акчатепа ёдгорликларида ҳам камин-ўчоқлар қузатилади [25, 476-477 б.]. Бу даврдан бошлаб камин-ўчоқлар хона деворлари орасига қурила бошлайди. Лекин, ҳар иккала даврга оид камин-ўчоқларни шакли ва турлари тўғрисида тадқиқотчилар томонидан тўлиқ маълумот бермаганлар. Б.А. Литвинский томонидан Номозгоҳтепадан ҳам камин-ўчоқ очиб ўрганилиб, у мил.ав. III минг йилликнинг ўрталари ва II минг йилликнинг биринчи ярми билан саналанган [26, 35 б.]. Бундан ташқари Гонур ёдгорлиги саройидаги хоналарни биридан ва Аджи-Куи-8 ёдгорлигидан ҳам камин-ўчоқлар топилганлиги тўғрисида маълумотлар берил [27, 70-83 б.]. Тадқиқотчилар камин-ўчоқларни мил. ав. III минг йилликларни охирига ва II минг йилликларни бошларига оид эканлигини таъкидлаб ўтганлар. Мурғоб воҳасидаги мил.ав. II минг йилликга оид Келели 4 ва Таиптепа-1 ёдгорликларда ҳам камин-ўчоқлар учрайди [25, 476-477 б.; 28, 173 б.]. Камин-ўчоқларни вазифалари ҳусусида тадқиқотчилар турли фикрларни билдирганлар. О. Бердиевнинг фикрича, неолит даврнинг камин-ўчоқларидан бир вақтнинг ўзида хона иситиш ва овқат пишириш учун фойдаланилган [21, 28-29 б.; 29, 32 б.]. Чунки, бу даврда камин-ўчоқлар хона деворлари орасига эмас, балки хона деворлари ёнида қурилган бўлиб, уларни устига қозон идишларни қўйиш қулай бўлган [23, 65-74 б.]. Бошқа бир гуруҳ тадқиқотчилар эса, бронза даври камин-ўчоқлари хонани иситиш учун хизмат қилган, деб айтиб ўтадилар [8, 67 б.; 30, 24-25 б.; 31, 70-76 б.].

Камин-ўчоқлар Жанубий Туркманистоннинг неолит даврига оид Жойтун маданиятида ва энеолит даврига оид Геоксюр воҳасида, Намозгоҳ V даврида Мурғоб воҳасида, қадимги Бактриянинг Жарқўтон ва Дашли ёдгорликларида учраши қузатилади. [23, 71 б.; 24, 93 б.].

Бизга маълумки, сандаллар ҳам қадимдан Ўрта Осиёда, Афғонистон, Эрон, Туркия, Япония ва бошқа Шарқ мамлакатларида иситиш воситаси сифатида фойдаланиб келинган. Улар икки хил, яъни хонанинг бир четига ёки ўртасида маҳсус чуқурча қазилиб, уни ички қисми сомон аралаш лой билан сувалган қурилмалар ва шу билан бирга металл, лойдан ясалган кўчма (бир-иккинчи жойга қўчириладиган) сандаллардан иборат бўлган. Улар хонада жойлашиши ўрни, шакли жиҳатидан ва ёқилгани тежамкорлиги билан бошқа иситиш

воситаларидан ажралиб турган. Негаки, уларга ошхона ўчоқларида ва бошқа турдаги ўчоқларда ёқилган оловнинг чўғи олиб келиб солинганлиги ҳамда меҳмонхоналар келган вақтдагина хонани иситиш воситаси сифатида вақтинчалик фойдаланганлиги билан муҳим аҳамиятга эга [23, 69-72 б.].

Ўрта Осиёда энг қадимги сандаллар В.И. Массон томонидан Номозгоҳ II даври билан саналанган Қора тепа ёдгорлигида олиб борилган қазилар тадқиқотлари натижасида [32, 62 б.] ва энеолит даврига оид Геоксюр (Кўк майсазор) ёдгорлигида Ўрта Осиёнинг ҳозирги сандалларини эслатувчи қурилмалар очиб ўрганилган [33, 231-237 б.]. Бундан ташқари, бронза даврига оид Мурғоб воҳасини Келтели 4-6 ёдгорликларини хоналарини марказий қисмида полдан қазиб ясалган ўчоқлар учрашини таъкидлаб ўтилган [28, 173-177 б.].

Ўрта Осиё халқларининг қадимий иситиш воситаларида бири ҳисобланган лойдан ва бронзадан ясалган кўчма сандаллар Олтинтепа ёдгорлигида энеолит даврига оид қатламларидан учрайди. Ушбу ёдгорликда ягона бронза кўчма сандал қабрлардан биридан топилган [34, 123 б.; 35, 68-84 б.]. Тадқиқотчилар Л.Б. Кирчо, Г.М. Ковнурко Олтинтепадан топилган кўчма сандалларнинг ички томони қурум билан қопланганлигини ҳисобга олиб, ундан иситиш учун чўғ сақлашда фойдаланилган деган фикрга келганлар [34, 123 б.]. Ю. Якубовнинг фикрича, шубҳасиз, Ўрта Осиёда анча илгари металлдан ясалган кўчма сандаллар пайдо бўлган бўлиб, улар сандал вазифасини бажарган ва улардан асосан шаҳарнинг ўзига тўқ оилалар уйни безатилган (парадный) хоналарида иситиш воситаси сифатида фойдаланилганлигини айтиб ўтади [36, 119 б.]. И. С. Масимов ўз тадқиқотларида Олтинтепадан топилган товдаларнинг гардиш диаметри 30 см.дан кам бўлмаганлигини таъкидлаб, уларни икки вариантга ажратади. Уларнинг айримларини ички томони, баъзиларининг эса ташқи томони қора қурум билан қопланганлиги ҳақида маълумот беради [37, 7 б.]. Шимолий Туркменистон ҳудудида жойлашган илк темир даврига оид Куюсай-2 ёдгорлигида ички томонида олов изи учрайдиган, унча катта бўлмаган ён деворли товдалар В.И. Вайнберг томонидан қайд қилинган [38, 42-43 б.]. Бундан кўришиб турибдики, қадимги даврларда ҳам ички томони олов таъсирида қора-қурум билан қопланган ташқи кўриниши товасимон кўчма сандаллар ҳам мавжуд бўлган.

Ўрта Осиёнинг турли ҳудудларининг сўнгги ўрта асрларига оид хонани ички қисмида жойлашган ер сандалларининг жойлашиши, шакллари ҳусусида тадқиқотчилар ўзларини қиматли фикрларини айтиб ўтганлар [36, 119 б.; 39, 103 б.].

Ёзма маълумотларда келтирилишича, сандаллар Ўрта Осиёнинг текислик ройонларида, яъни юқори Зарафшон ҳудудларида унча қадимги даврларида эмас, балким, тахминан XIX асрнинг биринчи яримларида пайдо бўлганлиги айтиб ўтилган [40, 40-41 б.]. А.К. Писарчикнинг маълумотига кўра, ўтган асрнинг 40 йилларида Бухора ҳудудида яшовчи аҳоли чўяндан ясалган бу типдаги идишлардан иситиш воситаси сифатида кенг фойдаланганлар [39, 97 б.]. Кўчма сандал ўзига тўқ шаҳар уйини меҳмон учун мўлжалланган хонани асосий иситиш воситаси бўлиб, Самарқанд, Бухоро ва бошқа шаҳарлардаги ҳуқумдорларни саройларида XX асрга қадар фойдаланиб келинганлиги айтиб ўтилган [39, 101 б.].

Шимолий Бақтриянинг бронза даврига оид қайд қилинган хона иситиш қурилмалари, хонани ички қисмига ўрнатилган муқим сандал, кўчма сандаллар ва камин-ўчоқларнинг пайдо бўлиши, шакли, ўлчами, вазибалари, ривожланиш босқичлар, тарқалиш географияси, бошқа маданиятларнинг бронза ва кейинги давр топилмалари билан қиёсий солиштириб, уларнинг даврий саналари ҳусусида тадқиқотчилар ўзларини фикрлар билдириб ўтганлар. Бундан ташқари, сандалларни хонани иситиш учун қулайликлар ва уларнинг Ўрта Осиёда энеолит даврдан бошлаб пайдо бўла бошлаганлиги, улардан бронза, илк темир, антик, илк ва ўрта асрлар ҳамда ундан кейинги даврларда ҳам аҳоли томонидан фойдаланиб келинганлиги айтиб ўтган [19, 15-16 б.; 23, 265-272 б.; 24, 93-94 б.; 31, 71-75 б.; 41, 256-261 б.; 42, 114-119 б.; 43, 48-68 б.].

Юқоридаги илмий таҳлиллардан келиб чиққан ҳолда айтадиган бўлсак, қадимги Марғиённинг бронза даврига оид ёдгорликлардан очиб ўрганилган хона иситиш қурилмалари, хонани ички қисмига ўрнатилган муқим сандаллар ва кўчма сандаллар тадқиқотчилар томонидан археологик материаллар намунаси сифатида ўрганилган бўлиб, уларнинг шакли, ўлчами, вазибаларига аниқлик киритиш, ривожланиш босқичлар, тарқалиш географияси, бошқа маданиятларнинг бронза, кейинги давр ва этнографик топилмалари билан қиёсий солиштириш, уларнинг даврий саналари ҳусусида қимматли фикрлар билдириш тадқиқотчилар келгусидаги изланишларида ўз ечимини қутаётган муҳим вазибалардан бири ҳисобланади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Древние источники о Средней Азии. – Т., 1940. 216 с.
2. Авесто, Видевдат I // Интернет сайти: www.avesta.org.ru
3. Массон Е.А. Краткая хроника полевых работ ЮТАКЭ за 1948-1952 гг. // Труды ЮТАКЭ. – Ашхабад, 1955. Т.V.
4. Удмурадов Б.Н. Алтындепе и Марғиана: вопросы связей, хронологии и происхождения. – Ашгабад, 1993.
5. Массон В.М. Древнеземледельческая культура Марғианы. – М.- Л.: АН СССР, 1959. – 216 с.
6. Сарияниди В.И. Древние земледельцы Афганистана. – М.: Наука, 1977. – 369 с.
7. Сарияниди В.И. Древности страны Марғуш. – Ашхабад: Илим, 1990. – 314 с.
8. Аскарлов А.А., Ширинов Т.Ш. Ранняя городская культура эпохи бронзы юга Средней Азии. Самарканд, 1993
9. Сарияниди В.И. В поисках страны Марғуш. – М.: Наука, 1993. – 286 с.
10. Сарияниди В.И. Протозороастрийский храм в Марғиане и проблема возникновения зороастризма. // ВДИ. – 1989. – № 1.
11. Hiebert F.T. Origins of the Bronze Age Oasis Civilization in Central Asia // American School of Prehistorik Research Bulletin. 42. - Cambridge, 1994.
12. Масимов И.С. Изучение памятников эпохи бронзы низовьев Мурғоба // СА. - М.: 1979, №1.
13. Сарияниди В.И. Сельский храм Тоголок I в Марғиане // ВДИ. - М.: 1990, №2.

14. Сарияниди В.И. Протозароастрийский храм в Маргиане и проблема возникновения зароастризма // ВДИ. - М.: 1989, №1.
15. Хиберт Ф, Мур К. Новые стратиграфические раскопки в Гонур-депе(север) // Информационный бюллетень МАИКЦА. Вып.19. 1994.
16. Хиберт Ф. Раскопки жилых кварталов Гонур-депе (северный холм, весна 1989 г) // Информационный бюллетень МАИКЦА. Вып.19. 1994.
17. Русча -ўзбекча лугат. I-том, Ташкент, 1983. 807 с.
18. Словарь иностранных слов. М. -1989.
19. Рахимов К.А. Сополли маданияти ёдгорликлариди олов билан боғлиқ қурилмалар ва ошхона идишлари типологияси. Автореф. Дисс... т.ф.н. Самарқанд, 2011.
20. Бердиев О. Изучение памятников эпохи неолита // КД. Ашхабад, 1968. Вып. I.
21. Бердиев О. Некоторые результаты изучения древнеземледельческих поселений // КД. Ашхабад, 1970. Вып. III.
22. Бердиев О. Материальная культура Туркменистана в период неолита и раннего энеолита // Первобытный Туркменистан. Ашхабад, 1976.
23. Рахимов К.А. Қадимги Бактриянинг бронза давридаги хонани иситиш қурилмалари // Хоразм маъмур академияси Аxbоротномаси. №11 (82). Хива, 2021.
24. Рахимов К.А.История изучения отопительных сооружений помещений в Древней Бактрии эпохи бронзы // Наука, технологии, образование: актуальные вопросы, достижения и инновации сборник статей международной научно-практической конференции, состоявшейся 17 января 2022 г. В. Г Пенза: МЦНС «Наука и Просвещение». –2022.
25. Масимов И.С. Раскопки в Келлелинском оазисе // Археологические открытия 1981 г. М.: 1983.
26. Литвинский Б.А. Намазга-тепе по данным раскопок 1949-1950 гг. // Советская этнография. № 4. М.: 1952.
27. Сарияниди В.И Гонур-депе (Город царей и богов) Ашхабад “Мерос”, 2006.
28. Масимов И.С. Новые исследования памятников эпохи бронзы на Мургабе // Древние цивилизации Востока (Материалы II Советско-американского симпозиума) Ташкент, 1986.
29. Массон В.М. Джейтунская культура // Труды ЮТАКЭ. М.: 1961. Вып. X.
30. Сарияниди В.И Исследования памятников Дашлинского оазиса // Древняя Бактрия. М.: 1976.
31. Рахимов К.А. Бронза даври Жарқўтон ўчоқлари // ИМКУ. Вып. 31. Самарқанд, 2000.
32. Массон В.М. Новые раскопки на Джейтуне и Кара-тепе // СА. Вып. №3. М., 1962.
33. Сарияниди В.И. Энеолитическое поселение Геоксюр (результаты работ 1956-1957 гг) // ЮТАКЭ. Вып. X. Л., 1961.
34. Ковнурко Г.М., Кирчо Л.Б. Особенности производства керамики эпохи энеолита и бронзы Алтын-депе по данным петрографии. // Особенности производства поселения Алтын-депе в эпоху палеометалла. Санкт-Петербург, 2001.
35. Кирчо Л.Б. Металлические изделия Алтын-депе // Особенности производства поселения Алтын-депе в эпоху палеометалла. Санкт-Петербург, 2001.
36. Якубов Ю. Раннесредневековые бытовые очаги из поселения Гардани Хисор // Жилище народов Средней Азии и Казахстана. Москва, 1982.
37. Масимов И.С. Раскопки жилых комплексов на Алтын-депе // КД, вып. VII. Ашхабад, 1978.
38. Вайнберг В.И. Памятник раннего железного века в северной Туркмении // КД (каракумские древности). Вып.V. Ашхабад-1977.
39. Писарчик А.К. Традиционные способы отопления жилищ оседлого населения Средней Азии в XIX-XX вв. // Жилище народов Средней Азии и Казахстана. Москва, 1982.
40. Давыдов А. Жилище- В кн.: Материальная культура таджиков верховьев Зеравшана. Душанбе, 1973.
41. Рахимов К.А. Отопительные и кухонные очаги сапалинской культуры (по материалам раскопок арка Джаркутан) // История материальной культуры Узбекистана (ИМКУ). Самарқанд, 2008. Вып. 36.
42. Рахимов К.А. Об отдельных типах отопительных систем Северной Бактрии эпохи бронзы // Вестник Каракалпакского отделения Академии наук Республики Узбекистон. Нукус, 2016 г. №3.(244).
43. Рахимов К.А. Об отопительных системах помещений северной Бактрии эпохи бронзы // Вестник Международного института центрально азиатских исследований(МИЦАИ). Вып-25. 2017.

УЎК 93/94

XX АСР БОШЛАРИДА ХИВА ЎЗБЕКЛАРИНИНГ НИКОҲ ТЎЙИ МАРОСИМЛАРИ

Ю.Рахманова, Урганч Давлат университети доценти, УрДУ тузилмасидаги “Қатагон қурбонлари хотираси” музейи директори, Урганч

Аннотация. Ушбу мақолада XX аср бошларида Хива ўзбекларининг никоҳ тўйи маросимларини ўтказиш тартиби таҳлил этилган. Келинни қуёвнинг уйига узатиб бориш, тўй кунини амалга оширилган удумларнинг мажик аҳамияти, “келин салом”, “қуёв кирди” ва бошқа маросимлар ёритиб берилган.

Калит сўзлар: никоҳ тўйи, тўй харажатлари, никоҳ хати, никоҳ палови, тўй араваси, чироқ, олов ёқиш, чимилдиқ, келин янга, келин салом

Аннотация. В данной статье даётся анализ порядка проведения церемоний бракосочетания у узбеков Хивы в начале XX века. Освещено магическое значение таких обрядов, осуществляемых в день свадьбы как проводы невесты в дом жениха, “куёв кирди” (жених зашёл), “келин салом” (приветствие невесты) и других церемоний.

Ключевые слова: Свадьба бракосочетания, свадебные расходы, свидетельство о браке, брачный плов, свадебная телега, возжигание свечей, огня, свадебный полог, сваха невесты, приветствие невесты

Abstract. The article analyses the rituals obeyed in wedding ceremonies of the Uzbeks living in Khiva in early 20th century. The essence of seeing off the bride to the bridegroom's house, the magic importance of customs obeyed

on the day of wedding, 'kuyov ko'rdi'(getting acquainted with the groom), 'takht solar'(making throne-bed), 'kelin salom'(bride's greeting) and others are revealed.

Key words: wedding, wedding expenditure, marriage certificate, marriage meal, wedding cart, lamp, to burn fire, chimildik, bride's yanga (sister-in-law), bride's greeting

Никоҳ тўйи фотиҳа тўйидан кейин ўтказиладиган жуда муҳим тадбир бўлиб, унда эркак ва аёл ўртасидаги тузилган иттифоқ халққа эълон қилинган. Маҳаллий урф-одатларга боғлиқ равишда турли ҳудудларда бир-биридан фарқ қилувчи никоҳ маросимлари шаклланган. Ушбу мақолада биз XX аср бошларида Хива ўзбекларининг никоҳ тўйи маросимларини ёритишга ҳаракат қиламиз.

Хоразмда никоҳ тўйи учун харажатлар кўпроқ куёв томон зиммасига тушган. Жумладан, куёв томон келин томонга 100 кило гуруч, 2-3 та қўй, 30 кило ёғ, ўтин, кўп миқдорда кулча, қатлама, чўрак, нонлар бериб юборган [2]. Келин хонадонидида катта қозонда палов дамланган.

Никоҳ тўйи куни келиннинг уйига куёв ва келиннинг қариндош-уруғлари, элат вакиллари ташриф буюрган. Хотин-қизлар алоҳида хонада созчи халфа аёллар ва ўйинчилар иштирокида хурсандчилик қилишган [5]. Шу куни куёвнинг отаси қозига бориб, никоҳ хати, яъни никоҳ қилиш учун рухсат хати олиб келган [6]. Қозига рухсат хати бергани учун ҳақ тўланган. Қуйида ана шундай хатлардан бири билан танишамиз:

Мазкур никоҳ хатдин кўпия ушбуди

Раҳмонбердиннинг қавмида Саййид Ниёз валад Маҳмуд Ниёзбойни бир никоҳ боқирасига жавоб бердик. Агар ночор ўн олти яшар бўлса ва оқила бўлса, мулла-имом мубошир бўлиб таҳқиқлаб икки тарафнинг ризолиги бирла мувофиқ шаръий шариф ақд қилсунлар. Ва доғи имом мазкур ўз исмини ва масжид қавми ва икки шохидларни ва оталарини исмларини патакни орқасига ёзуб, бунда келтуруб берсун деб моҳ жумодул аввални ўн иккинчисида хат битилди.

1342 йил Хива қозиси эшон Охун муҳрини босгандур

(Мазкур рухсат хатнинг асл нусхаси Хива музейида сақланиб тургандур. Мазкурдин кўчириб ёздим: Болтаев, музейнинг илмий ходими) [4].

Куёвнинг отаси никоҳ ўқишга рухсат хатини келтириб элат имомига топширганидан кейин имом шу хат асосида келин-куёвга никоҳ ўқиган.

XX аср бошларида никоҳ ўқиш вақтида куёвнинг шахсан ўзи қатнашмаган. Ўзининг яқин қариндошларидан бир кишига ишонч билдириб вакил қилган. Куёв ризолигини бергач, имом билан вакил қизнинг уйига боришган, вакил, имом, қиз ва қизнинг янгаси – жами 4 киши бир хонада жам бўлган. Шундан кейин имом вакилдан: “Сиз куёв, яъни бу қизни олувчи томонидан шохид вакил бўлиб келдингизми?” – деб сўраган. У куёв томонидан вакил қилинганини тасдиқлаб, куёвнинг рози бўлганлигини имомга айтганидан сўнг имом қиздан розилик сўраган. Қиз куёвни кўзи билан кўрмагани, унинг яхши ё ёмонлигини билмаганлиги боис розиман деб айтиши қийин кечган. Қизнинг мажбур бўлиб айтган розиман деган сўзини эшитиб, имом рози бўлди деб диний калималарни ўқиб, фотиҳа қилиб чиқиб кетган [2].

Хоразмда тўй давомида ўтказиладиган маросимларда асосан кекса, соғлом, кўп болали эркак ва аёллар қатнашиб, мажик маросимларнинг барча босқичларида муҳим ўрин тутишган. Ушбу кишилардаги асосий хусусиятлар ғайритабiiий равишда ёш жуфтликка ўтади деган қатъий фикр ҳукмрон бўлган. Бу жараён келин олиб кетадиган совғаларни тайёрлашданок бошланган. Одатда, келиннинг уйига кўрпа-тўшак тикишга кўмаклашиш учун аёллар ташриф буюришган. Бу масалада кўшаяна (чимилдик) марказий нуқта бўлиб, уни кекса, кўп болали, неvara кўрган аёл бичиб, тиккан. Кўшаяна келин ва куёвни ғайритабiiий ёвуз кучлардан ҳимоя қилувчи восита деб билинган [10]. Кўшаяна, одатда, никоҳ тўйи куни тикилган.

Аёллар иштирокида куёвга сарпо кийдириш маросими ўтказилган. Бунинг учун келин янгаси ва кайвони аёллар қиз томондан куёвга қилинган сарпони олиб чиқиб, куёвга кийгизганлар [2]. Куёв кўлтиғига ёш келин-куёвнинг ҳаёти ширин бўлсин, ўзларидан кўпайсинлар деган мақсадда конфет, ўрик қоқи солинган.

Аёллар келинни куёвнинг уйига бирга узатиб бориш учун келин чиқадиған тўй аравасини ясатганлар. Бунинг учун бир аравга сўвитнинг* новдасини маҳкам боғлаб, кўшаяна ёрдамида шу аравани чодирга ўхшатиб ясатганлар. Серфарзанд бўлсин деган ниятда кўшаяна мевали дарахтлар новдаларига – жийда ёки тут дарахтига бириктирилган. Кўшаяна тақилган аравга келиннинг кийимлари жойланган янги оржа (сандик) маҳкам боғланган. Шунингдек, аравга куёв томонидан келинга юборилган кийимлар, кўрпа-тўшак, ёстик, кигиз ёки гилам жойланган. Қизнинг отаси, ўзига тўқ бўлса, бир соғин сигирни боғлаб юборган.

Келин чиққан кўшаяна арава дастурхонида кўп нон ва конфетлар бўлиб, ходим аёл йўликқан одамларга нон ва конфетлардан оз-оздан тарқатиб борган. Куёв ва куёвнинг жўралари ясан-гусан қилиб, кўшаяна арава атрофида от чоптириб, рақс тушиб, шод-хуррамлик билан келганлар. Куёвнинг отаси бадавлат бўлса, келин янги уйига етгунча майда тангалар сочиб борган [2].

“Келин куёв уйига яқинлашди” деган хабар келиши билан ҳовли олдида “хонадондан бало-қазо нари бўлсин” деган ниятда мўъжазгина олов ёқилган. Келин ўтирган улов шу олов устидан ўтказилган. Кўшаяна аравда келган аёлнинг қўлида ёқилган чирок бўлган, оловнинг поклаш ва асраш хусусиятлари билан боғлиқ олов билан поклаш, оловдан сакраш, гулханни айланиш каби маросимлар томоша шаклида ўтказилган [12].

* Сўвит – тол дарахти.

Келин араванинг от қўшадиган арш томони ерга қўйилгач, келиннинг янгаси ва келин қўшаянага ўралиб тушиб, уйга кирган. Келин аравадан тушиши билан созчи халфалар соз чертишни бошлаганлар [2].

Келин уйга кирганидин сўнг бошида ўралиб келган қўшаяна уйнинг тўрига парда шаклида такиб қўйилган. Келин шу қўшаяна ортида дугоналари ва янгаси билан ўтирган.

Келин куёв уйга келиб тушгач, кечки тўй зиёфати оралиғида “куёв кирди” маросими ўтказилган. Чимилдиқ жойлашган хонага куёв жўралари билан ташриф буюрган. Ушбу маросимда қизнинг уйдан қайнатма шўрвада пиширилган қўйнинг қуйруқ ёғи нон билан биргаликда куёв жўраларга тарқатилган [2].

Янгалар тўй маросимида ўзига хос магик вазифани ҳам бажарганлар. Улар ёш келин-куёвни ёмон кўзлар, ёвуз кучлардан сақловчи ҳомий бўлганлар [1]. Келин янга чимилдиқли хонанинг рўпарасидаги уйда ётган.

Кеч тушгач тўй зиёфати авжига чиққан. Тўй куни катта қозонларда палов пиширилиб, меҳмонларга тортилган. Ярим кечагача созчи ва ашулчилар томошалар тўйда хизмат қилганлар.

Келиннинг ота-онаси никоҳ тўйининг куёв уйида бўладиган маросимларида иштирок этмаган [7].

Никоҳ тўйининг эртаси куни “келин салом” маросими ўтказилган. Шу куни кечроқ куёв жўралар ташриф буюрганлар. Қизнинг отаси қўй гўштидан чучвара пиширтириб, 10 – 15 лаган миқдорида куёвнинг уйига юбортирган. Бу маросим “куёв бараки”^{*} деб аталган [2,3,4,5]. Тўйдан бир ёки икки кун ўтгандан кейин келиннинг отаси “куёв кўрар” маросимини ўтказиш кунини маълум қилиб, ушбу хабарни оқсоқол ва қайвони аёл орқали қудаларига юборган. Шундан кейин “куёв кўрар”, “куёв саломи”, “куда танишиш” каби маросимлар ўтказилган.

Тўй март ойи – “қизил гул” сайлига тўғри келиб қолса, янги келиннинг уйига қиз-жувонлар ташриф буюрганлар [3,4,5].

Хоразм ўзбекларининг тўй маросимлари Ўрта Осиёнинг бошқа ҳудудларидаги халқларникидан ажралиб туради. Юқоридаги тўй маросимларининг асосий қисми бугунги кунгача сақланиб қолган бўлиб, улардан қизиқарли тарихий ва этнографик манба сифатида фойдаланиш мумкин. Никоҳ маросими ижтимоий ва этник тарихни ўзида акс эттиради, халқнинг турмуш тарзида сақланиб келаётган одатларнинг илдишларини аниқлашга ёрдам беради.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Аширов А. Ўзбек халқи анъанавий турмуш тарзида қадимий диний эътиқодлар билан боғлиқ маросимлар ва урф-одатлар // Ўзбекистон халқлари дини, маданияти ва урф-одатлари: тарих ва ҳозирги ҳолат. Илмий мақолалар тўплами. – Тошкент: Тошкент ислом университети, 2011. – Б.36.
2. Болтаев А. 16.2-қўлёзма дафтар, Хоразмнинг Хива шаҳрида XX асрнинг бошигача халқларнинг тўй ва келин олиш тартиблари. Шахсий архив материали.
3. Дала ёзувлари. Хоразм вилояти Хива шаҳри, 2018 йил.
4. Дала ёзувлари. Хоразм вилояти Хива шаҳри, 2020 йил.
5. Дала ёзувлари. Хоразм вилояти Хива шаҳри, 2021 йил.
6. Ичан қалъа давлат музей қўриқхонаси фонд архиви. Никоҳга рухсат бериш тўғрисидаги қозихат КП 3972/1-2.
7. Лобачева Н. Свадебный обряд как историко-этнографический источник (на примере хорезмских узбеков). // Советская этнография. 1981. №2. – С.38.
8. Лобачева Н. Значение общины в жизни семьи (по материалам свадебной обрядности хорезмских узбеков) // Этническая история и традиционная культура народов Средней Азии и Казахстана. – Нукус: Каракалпакстан, 1989. – С.47.
9. Лобачева Н. Свадебный обряд как историко-этнографический источник (на примере хорезмских узбеков). // Советская этнография. 1981. №2. – С.40.
10. Снесарев Г.П. Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма. – М.: Наука, 1969. – С.77.
11. Снесарев Г.П. Хорезмские легенды как источник по истории религиозных культов Средней Азии. – М.: Наука, 1983. – С.36.
12. Халқ томошалари ва байрамлар // Хива – минг гумбаз шаҳри. – Б.108; Снесарев Г. Хоразмликларнинг мусулмонликдан аввалги маросимлари ва урф-одатлари. – Урганч, 2008. – Б.78.

УЎК 93/94

ХОРИЖИЙ МАМЛАКАТЛАРДАГИ ҲАРБИЙ ТАЪЛИМ ТИЗИМИНИНГ ҚИЁСИЙ ТАҲЛИЛИ

Ё.Ю. Розимова, т.ф.н., Ўзбекистон Республикаси Қуrolли Кучлари Академияси, Тошкент

Аннотация. Мазкур мақолада хорижий мамлакатларнинг ҳарбий таълими тизимининг илмий тадқиқ қилишининг долзарблиги ҳарбий таълимнинг миллий тизимини сифат жиҳатдан янги босқичга кўтаришининг назарий-методологик ва амалий характердаги қатор сабаблари ҳамда зарурияти билан ўзаро боғлиқлиги, жумладан бунда таълимнинг жаҳон ва миллий тажрибасидан фойдаланиш асосида соҳавий белгиланган таълим тизими сифатида ҳарбий таълимнинг истиқболли тизимини лойиҳалаштириш каби маълумотлар муҳассам.

Калит сўзлари: ҳарбий таълим йўналиши, ватанпарварлик, ҳарбий таълим - тарбия, муҳофаа, ижтимоий муаммолар, руҳий ҳолат, ҳарбий –ҳуқуқий, низом талаблари, ҳарбий вазият, хавфсизлик чоралар

Аннотация. Актуальность исследования системы военного образования зарубежных стран взаимосвязана с рядом теоретических, методологических и практических причин и необходимостью

* Барак – чучвара, Хоразм шеvasидаги сўз.

поднять отечественную систему военного образования на качественно новый уровень, в том числе с перспективами военного образования как отраслевая система образования, например системный дизайн.

Ключевые слова: направление военного воспитания, патриотизм, военное образование - воспитание, оборона, социальные проблемы, психическое состояние, военно-правовые, уставные требования, военное положение, меры безопасности

Abstract. The relevance of research in the system of military education of foreign countries is interrelated with a number of theoretical, methodological and practical reasons and the need to raise the national system of military education to a qualitatively new level, including the prospects of military education as a sectoral education system, such as system design.

Keywords: military education, patriotism, military education, defense, social issues, mental state, military-legal, statutory requirements, military situation, security measures

Кишилиқ жамиятининг порлоқ келажаги ҳаётӣ эҳтиёж сифатида таълим тизимида қўрсатилаётган эътибор билан белгиланади. Тобора глобаллашиб, шиддат билан тараққий этиб бораётган мамлакатнинг узлуксиз таълим тизимида инновациялар татбиқ этиш, янги сифат босқичига кўтариш, унга илғор педагогик ва замонавий ахборот технологияларини жорий қилиш ҳамда таълимда соҳавий интеграцияларни амалга ошириш давлат сиёсати даражасига кўтарилди. “Таълим тўғрисида”ги Қонун ва “Кадрлар тайёрлаш миллий дастури”нинг қабул қилиниши натижасида ишлаб чиқилган кадрлар тайёрлаш миллий модели орқали рақобатбардош замонавий кадрлар тайёрлашнинг асоси яратилди.

Ҳозирги кунда педагогика фани фақат ёш авлодни тарбиялаш ва шакллантириш учунгина зарур бўлиб қолмай, балки фanning роли жамиятнинг барча соҳаларида муҳим аҳамият касб этмоқда. Бинобарин, мамлакатимиз мудофаа салоҳиятини мустаҳкамлаш Ўзбекистонни ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегиясининг [1] устувор йўналишларидан бири сифатида белгилаб олинди. Ушбу Стратегияга биноан 2017 йилда бошқа соҳалар қаторида ҳарбий соҳада ҳам кенг қўламли ўзгаришлар амалга оширилди. Қисқа муддатда дастлабки аниқ натижаларга эришилди ва янгиланаётган Қуролли Кучлар тизими бўйича стратегик ёндашув ишлаб чиқилди. Бу эса “ёш авлодимизда қатъий ҳаётӣ позиция ва Ватанимиз тақдири учун юксак масъулият туйғусини шакллантириш алоҳида муҳим аҳамиятга эга. Шунинг билан олиб, мамлакатимизда ўрта мактабдан бошлаб олий ўқув юртига қадар узлуксиз ҳарбий таълим ва ватанпарварлик тарбияси бўйича ўзига хос ноёб ва яхлит тизим яратилмоқда” [2], дея баёнот қилди Хавфсизлик кенгашининг кенгайтирилган йиғилишида Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев.

Маълумки, Ватан ҳимоясида тобланган мард ўғлонлар ўзининг мардлик ва жасурлик фазилатлари, юксак ватанпарварлик туйғуси билан обрў-эътибор қозонган ҳарбий хизматчилар ёшларга ҳар томонлама ибрат ва ўрнак намунаси ҳисобланади.

Ўзбекистон истиқлолга эришганининг илк кунларданок ёш авлодга катта эътибор қаратилди. Бинобарин, узлуксиз таълимда амалга оширилган кенг қамровли ислохотлар ёшлар, айниқса, бўлажак ҳарбийларни ўз она-Ватанига, миллий ғояга садоқат, аждодлар ва миллий қадриятларга нисбатан фахр-ифтихор руҳида тарбияланишида юқори ўринни эгаллайди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 5 июндаги “Ёшларга оид давлат сиёсати самарадорлигини ошириш ва Ўзбекистон ёшлар иттифоқи фаолиятини қўллаб-қувватлаш тўғрисида”ги Фармонида бу ўз аксини топти. Фармонга мувофиқ Соҳибқирон Амир Темурнинг Ватанга садоқат, эл-юртни ардоқлаш, мардлик, фидойилик ва адолатпарварлик каби юксак фазилатлари ёш авлод учун ўрнак бўлиб хизмат қилишини инobatта олган ҳолда Республиканинг барча ҳарбий академик лицейларига “Темурбеклар мактаби” номи берилди.

Ҳарбий таълимнинг замонавий парадигмаси ҳарбий таҳдидлар юзага келаётган ҳарбий-сиёсий шароит, уруш ва қуролланган кураш мазмуни ўзгариши; таълимнинг байнамилаллашуви ва ҳарбий таълим тизимида мамлакат таълим тизимининг таъсир этиши; ҳарбий кадрларни тайёргарлик маҳорати ва сифатида талабнинг ортганлиги ҳамда ҳарбий таълим тизимини самарали бошқарувга [3] зарурияти билан ифодаланади. Бу эса нафақат ушбу тизимнинг олдиндан режалаштирилган келажақдаги ўзгаришларида намоён бўлади, балки мамлакатимиз Қуролли Кучларининг мудофаа қобилияти ва жанговар тайёргарлигида уларнинг таъсирини илғаш мумкин. Бу жиҳатдан ҳарбий таълимнинг миллий тизимини ривожлантириш учун катта амалий диққат-эътибор хорижий мамлакатларнинг (Россия, АҚШ, Германия, Буюк Британия, Франция, Канада каби қатор бошқа давлатлар) ҳарбий таълимнинг тизимли таҳлили ва уларнинг ҳарбий кадрларнинг таълим ва тарбиясига нисбатан ёндашувларига қаратилади. Хорижий ҳарбий педагогиканинг замонавий ҳолати умуман олганда ҳарбий хизматчилар таълим ва тарбияси муаммолари бўйича ягона методологиянинг мавжуд эмаслиги билан характерланади. Шу билан бир вақтда офицер кадрларни педагогик тайёрлашнинг ҳолати ва назарияси, амалиётининг ривожланишининг предмети А. Акеркпехт, М. Эйнскау, М. Коллинс, К. Евелин ва бошқа хорижий олимларнинг илмий тадқиқотлари ҳисобланади.

АҚШ, Германия, Буюк Британия ва НАТОнинг айрим бошқа мамлакатлари олий ҳарбий таълим муассасаларида таълим тизими асосида одатда бихевиоризм, рационализм, неотомизм, экзистенциализм, неопозитивизм, прагматизм, неофрейдизм каби турли хил психологик ва педагогик назарияларидан фойдаланилади. Дунёдаги геополитик ва ҳарбий-стратегик жараёнларнинг мавжуд ўзгаришлари билан боғлиқ ҳолда НАТО армиясининг ҳарбий хизматчилари тайёргарлигининг мазмуни ва йўналишлари сезиларли ислохотларга юз тутди. НАТО блокнинг ҳарбий ўқув муассасасидаги офицернинг

тайёргарлигига - мамлакатнинг ҳарбий-сиёсий манфаатлари, офицерларга нисбатан жамият ва ҳарбий амалиётнинг талаблари, педагогик ва психологик фанларнинг ҳолати, офицер ва оддий аскарлар таркибини жамлашнинг услублари, уларнинг ҳарбий-касбий тайёрлашнинг тизими ва бошқа омиллар таъсир кўрсатади. Таълим ва тарбиянинг асосий мақсади ҳарбий хизматчи шахсини ўз мамлакатининг ватанпарвар фуқароси, ўз устида ишлаб камолотга эришишга доимий интилувчи жангвор профессионал сифатида шакллантириш ва ривожлантиришни кўзда тутати [4]. Маълумки, замонавий армияларда таълим жараёни кўп режали характерга эга. Замонавий хорижий армиялардаги офицерларни тайёрлашнинг ташкилий томондан одатда уч йўналиш бўйича амалга оширилади: бошланғич тайёргарлик (илк офицер унвонини эгаллашига қадар); ҳарбий хизматни ўташ жараёнидаги тайёргарлик; мустақил тайёргарлик. Ўз-ўзидан маълумки, Россия, Белоруссия ва бошқа қатор хорижий мамлакатларнинг ҳарбий таълим тизими ва уларнинг асосий жиҳатларини қиёсий таҳлил қилиш чоғида турли мамлакатларнинг ўзига хос хусусиятлари мавжудлигини кўриш мумкин. Бу эса қуйидаги жадвалда ўз аксини топган:

Россия, Белоруссия ва қатор хорижий мамлакатлар ҳарбий таълими тизимининг қиёсий таҳлили ушбу мамлакатларнинг армияси махсус ва касбий тайёргарликнинг турли даражаларига эга ҳарбий кадрларга бўлган эҳтиёжларини таъминловчи ҳарбий таълим муассасаларининг кенг тармоғини кўзда тутати. Ҳарбий таълим муассасалари билан бир қаторда ҳарбий кадрларнинг тайёргарлиги фуқаролик таълим муассасаларида ҳам амалга оширилади. Хизмат жараёнида ҳарбий хизматчилар амалиётда ва ўқиш муддатлари турлича бўлган ҳар хил курсларда доимо ўзларининг ҳарбий ҳамда махсус билимларини такомиллаштириб борадилар. Қуролли кучлар сафига хизматнинг шартномавий тизими қўлланилади, лавозимга тайинлашда ва офицер унвонини эгаллашда аттестациялар ўтказилади, ҳарбий хизматчилар касбий сифатларини баҳолашнинг рейтинг тизими кенг қўлланилади.

Шундай қилиб, офицерлар тайёргарлиги ҳарбий хизматчилар тайёргарлигининг асосий таркибий жараёни ҳисобланади ва одатда улар: ҳарбий таълим муассасаларида; мутахассислиги бўйича тайёрлов курсларида; махсус тайёрлов курсларида; олий тайёрлов курсларида амалга оширилади. Офицер кадрларга қўйиладиган асосий талаблар орасида қуйидагилар муҳим ўринни эгаллайди: қўл остидагилар таълими ва тарбиясининг замонавий методларидан фойдалана олиш кўникмаси, ҳарбий хизматчиларнинг жипслашган жамоаларини туза олиш қобилияти, қўл остидагилар билан тўғри ўзаро муносабатни қура олиши, шунингдек, уларда ўзига ишонч ва дадиллик туйғуларини ривожлантириш, ўз муомаласи ва қўл остидагилар хатти-ҳаракатларини асослаб бера олиши лозим. Ҳарбий хизматчи деганда, кўз ўнгимизда, энг аввало, қоматиға ҳарбий либос ярашган, тутилган юрти ва оқ сут берган халқини жондан севувчи, замонавий ҳарбий билим ва кўникмаларга эга, тинчлик ва барқарорликни сақлашдек олижаноб мақсад йўлида ҳар қандай жасоратга тайёр мард ва ботир ўғлонлар намоён бўлади. Ҳозирда Миллий гвардия сафларида жангвар шайлиги ва касбий малакаси юқори, чуқур билим ва интеллектуал салоҳиятга, ўз муқаддас ҳарбий бурчини бажариш йўлида қатъий ирода ва мустаҳкам тайёргарликка эга бўлган, юртимизга садоқатли, мард ва фидойи инсонлар кўп. Бироқ, бу кадрларни заҳирасини шакллантиришда тобора глобаллашиб бораётган замон талабларига жавоб бера оладиган узлуксиз таълим механизмининг такомиллаштириб, унга илғор инновацияларни татбиқ қилиш доимо долзарб масала бўлиб қолаверади. Бинобарин, бўлажак ҳарбий хизматчиларнинг касбий тайёргарлиги – бу юқори даражадаги касбий маҳорат ва касб малакасини ошириш, хизмат, жангвор ва жисмоний тайёргарликнинг барқарорлигини юқори савияда таъминлаш, юксак маънавий ва ахлоқий фазилатларни шакллантиришга қаратилган ташкилий ва узлуксиз жараёндир.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Мирзиёев Ш. Қуролли Кучларимиз – мамлакатимиз барқарорлиги ва тараққиётининг мустаҳкам кафолатидир/Ўзбекистон Республикаси Президентини Шавкат Мирзиёевнинг Хавфсизлик кенгашининг кенгайтирилган таркибдаги мажлисидаги нутқи – Электрон ресурс: <http://uza.uz/oz/politics/urolli-kuchlarimiz-mamlakatimiz-barqarorligi-vataraiyetini-11-01-2018sphraseid=4108356>.
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги Фармониға шарҳ. // Халқ сўзи. - Тошкент, 2017. - № 28(6722) - Б.2.
3. Ёшларни ҳарбий-ватанпарварлик руҳида тарбиялаш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2018 йил 23 февралдаги 140-сон қарори. Электрон ресурс: <http://lex.uz>
4. Военная психология и педагогика: Учебное пособие / Под ред. П.А. Корчемного, Л.Г. Лаптева, В.Г. Михайловского. - М.: Изд-во «Совершенство», 2008. - 384 с.

УЎК 351.853.1

НАВОИЙ ВИЛОЯТИДАГИ ТАРИХИЙ ЁДГОРЛИКЛАРНИНГ АҲАМИЯТИ ВА ТАЪМИРЛАНИШИНИНГ АСОСИЙ ЙЎНАЛИШЛАРИ

Ж.Ф. Савриев, мустақил тадқиқотчи, Навоий

Аннотация. Ушбу мақолада мустақиллик йилларида Навоий вилоятидаги тарихий ёдгорликларнинг таъмирланиши ва уларнинг амалий аҳамияти илмий далиллар асосида таҳлил қилинган.

Калит сўзлар: меъморий ёдгорлик, масжид, мадраса, мақбара, Нурота, Кармана

Аннотация. В данной статье на основе научных данных анализируется восстановление исторических памятников Навоийской области за годы независимости и их практическое значение.

Ключевые слова: памятник архитектуры, мечеть, медресе, мавзолей, Нурота, Кармана

Abstract. This article analyzes the restoration of historical monuments in Navoi region during the years of independence and their practical significance on the basis of scientific evidence.

Keywords: architectural monument, mosque, madrasa, mausoleum, Nurata, Karmana

Ўрта Осиёда ислом дини қарор топиши билан шаҳарсозлик маданиятида масжид(1), мадраса(2), мақбаралар(3) қурилиши учун янги давр бошланиб, жума ёки жомеъ масжидлари қурилишига алоҳида эътибор билан қаралди[1]. Бундай бинолар одамлар гавжум майдонлар яқинида қурилган. Нурота шаҳридаги “Чилустун жомеъ масжиди” (IX аср), “Панжвақта”, “Сайид ато жомеъ масжиди” (XIV аср), “Кўк Гумбаз масжиди”. (XVI аср), Кармана туманидаги, Ҳазора ҚФЙ ҳудудида жойлашган “Мавлоно Ориф Дегтароний жомеъ масжиди” (VII-IX-XI аср), “Қосим Шайх жомеъ масжиди” (XVI аср), Дўрмон ҚФЙ да жойлашган “Дўрмон жомеъ масжиди”, (XIX аср охири), Қизилтепа туманидаги “Тошмасжид меъморий мажмуаси (XVI аср) ва бошқалар шулар жумласидандир. Жорий архив манбаларининг далолат беришича, Ўзбекистон ҳудудида 2019 йил ҳолатига кўра 2066 та масжид фаолият юритиб келган[2], лекин уларнинг ичида қадимийлиги билан алоҳида ажралиб турган меъморий ёдгорликларнинг 600 дан ортиғини алоҳида давлат муҳофазасига олинган масжидлар ташкил этади[3]. Мазкур ёдгорликларнинг бир қисми таъмирдан чиқарилган бўлиб, бошқа қисмлари ўрганилиш босқичида яъни таъмирлаш ишларига тайёрланмоқда, яна бир қисмида эса тадқиқ этилиши билан боғлиқ муаммолар мавжуд эди.

Жумладан, Навоий вилоятида ҳам 81та жомеъ масжидлари қурилган бўлиб[4], шундан 61 таси қадимийлиги ва меъморчилик қурилиши билан алоҳида ўз тарихийлигига эга. Навоий вилоятидаги фаолият юритаётган масжидларнинг меъморчилигида асосан бир ва кўп устунли, гумбазли, пештоқли, бурчакли, бир ва кўп томонлама айвонли, кўп хонали турларини учратишимиз мумкин. Кўплаб масжидларнинг лойиҳалаштирилишида аввало аҳоли турмуш тарзининг таркибий қисми бўлган диний эътиқодларнинг шаклланишидан келиб чиқиб қурилишида асосан ушбу жараён эътиборга олинган. Чунки, Ўзбекистон ҳудудида дастлабки масжидлар ва хонақоларнинг пайдо бўлиши, халифаликнинг сиёсий доирасига киритган араб босқинчиларининг роли маҳаллий санъати, жумладан қурилиш санъати учун ҳам дастлабки даврларда таъсирли аҳамиятга эга бўлган[5]. Дарҳақиқат, Ўрта Осиё меъморчилик обидалари ўзининг мукамал ечими, афсонавий безаклари билан кишиларни лол қолдириб, бир қарашдаёқ бундай дурдоналарни чуқур билимга эга бўлгандагина яратиш мумкин деган фикрни туғдиради. Бироқ араблар истилосига бўлган даврдан афсуски бизгача бирор бир тузукроқ ёзма манба етиб келмаган. Шунинг учун бу давр назарияси ҳақида фақатгина фараз тарзида гапириш мумкин[6]. Умуман олганда, Республикаимизнинг мустақиллиги йилларида меъморий-монументал меросларни сақлаб қолиш, таъмирлаш ва реконструкция қилиш ишлари устувор вазифа этиб белгиланиши алоҳида аҳамият касб этади. Хусусан, ўтган 19 йиллик мустақил ривожланиш даврида Навоий вилоятининг ўзида Президентимизнинг ташаббуси билан кенг қўламли бунёдкорлик ишлари амалга оширилди. Булар тарихий маданий ёдгорликлар, масжид, мадраса, мақбара ва хонақоҳлар, зиёратгоҳларни ободонлаштириш каби ишлар билан боғлиқдир. Жумладан, ушбу ишлар амалга оширилганидан сўнг, Навоий вилоятидаги жамланган меъморий ёдгорликлар орасидаги, Мовороунаҳрдаги энг қадимги, “Мавлоно Ориф Дегтароний” номлари билан боғлиқ масжид ва зиёратгоҳ, “Мир Саид Баҳром мақбараси ” ва зиёратгоҳи, “Хожа Хусрав мақбараси” ва зиёратгоҳи, “ Чилустун жомеъ масжиди”, “Панжвақта”, “Сайид ато жомеъ масжиди”, “Кўк Гумбаз масжиди”, “Қосим Шайх жомеъ масжиди” ва зиёратгоҳи, “Дўрмон жомеъ масжиди”, “Тошмасжид меъморий мажмуаларини иккинчи умрини ўтаяпти деб мисол қилиб айтиб ўтишимиз мумкин. Бу иншоотлар ўз даврининг меъморчилик ютуқлари ва илғор технологиялари асосида бунёд этилганлиги ҳамда бир неча асрлар ўтганига қарамадан асл ҳолатини йўқотмасдан бизгача етиб келганилиги билан аҳамиятлидир[7]. Бироқ вақт ўтиши билан табиий – иқлим муҳити, ташқи таъсирлар ёдгорликларнинг жисмоний (моддий) эскиришига олиб келган. Булар натижасида ёдгорликларнинг нураш жараёни доимий равишда секин асталик билан ўз ҳолатини йўқотишлари тезлашиб, уларни сақлаб қолиш вазифаси устида иш олиб борилишини техник ҳолатларини мунтазам назорат қилишни, консервация-таъмирлаш ишларининг илмий асосланган усулларидан фойдаланиб доимий равишда жорий ва капитал таъмирлаш жараёнларига мунтазам равишда эҳтиёж сезилади дейишимиз мумкин. Мустақиллик йилларида мамлакатимизда олиб борилган қурилиш-таъмирлаш ишлари, аввало Навоийликларнинг ўз қадриятларини асраб-авайлаш ва келажак авлодга етказиш каби эҳтиёжга, бу борада давлатимизнинг ташаббускорлиги ва ҳар томонлама қўллаб-қувватланишига таянилганлиги алоҳида эътиборга лойиқ[8]. 1991-2019 йилларда, Ўзбекистон хусусан Навоий вилоятидаги тарихий ёдгорликлари таъмирланишининг асосий йўналишлари мисолида мавжуд маданий мерос объектларини сақлаш, таъмирлаш, консервациялаш ва қайта тиклаш борасида бажарилган ишларнинг қўлами ва хусусиятларини инобатга олиб, уни 1991-2000 й.й ҳамда 2000-2019 йилларни ўз ичига олган икки даврга бўлиб ўрганиш мантиқан ва мазмунан мақсадга мувофиқ бўлади деб ҳисоблаймиз. Бундай тарихий даврларга бўлинишнинг сабаби ўрганилаётган соҳадаги ўзгаришларнинг тамал тоши айнан 1991 йилларда қўйилганлиги билан боғлиқ[9]. Навоий вилоятидаги мустақилликка қадар етиб келган ва аянчли ҳолатда бўлган кўплаб маданий мерос объектларини таъмирлаш ва консервациялашга қаратилган дастлабки ишлар айнан биринчи босқичда қисман, иккинчи босқичда эса мукамал равишда таъмирлашга тўғри келди. Улар аввало, халқаро ва республика аҳамиятига молик бир қатор дастлабки тадбирлар доирасида амалга оширилиб, Кармана, Нурота, Қизилтепа туманларидаги бир қанча тарихий-меъморий иншоотларни таъмирлаш, қайта тиклаш жараёни бевосита давлат, жамоатчилик ҳамда ҳомийлик ёрдами билан олиб борилди[10]. Иккинчи босқич халқаро стандартлар талабларига жавоб

берувчи “Маданий мерос объектларини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш тўғрисида” ги 2001 йил 30 август қонунининг қабул қилинишидан бошланди[11]. Миллий қонунчилик тизимидаги ушбу ижобий ўзгариш соҳада жадал суръатлар билан иш юритиш ва республикада мавжуд маданий меърос объектларини ҳисобга олиш, уларнинг техник ҳолатидан келиб чиққан ҳолда барча имкониятларни ишга солиб, қурилиш-таъмирлаш ва бунёдкорликни амалга ошириш учун кенг имкониятлар яратди. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2002 йил 29 июль куни “Маданий мерос объектларини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланишни янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида” ги 269-сонли қарори қабул қилинди[12]. Қарорда маданий мерос объектларининг муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш масалаларини мувофиқлаштириш бўйича вилоятларда, шу жумладан Бухоро, Навоий ва Самарқанд вилоятларида идоралараро комиссия тузилган эди[13]. Унинг зиммасига маданий меърос объектларини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш соҳасидаги давлат сиёсатининг асосий йўналишларини амалга ошириш юзасидан таклифлар тайёрлаш асосий вазифа сифатида юклатилган эди. Бу эса ўз навбатида, соҳада олиб борилаётган таъмирлаш ва қайта тиклаш борасидаги амалга оширилаётган ислохотларнинг навбатдаги босқичига асос бўлиб хизмат қилди. Навоий вилоятида миллий қонунчилик тизимидаги ушбу ўзгаришлар соҳада жадал суръатлар билан иш юритиш ва туманлардаги мавжуд маданий мерос объектларини ҳисобга олиш, уларнинг техник ҳолатидан келиб чиққан ҳолда барча имкониятларни ишга солиб тузатиш таъмирлашда кенг имкониятлар яратди.

Изоҳлар

1. Масжид- арабча сўздан олинган бўлиб, мусулмонлар жамоа бўлиб сажда қилинадиган жой ҳисобланади. Масжидлар асосан беш вақт намозни ўқиш учун қурилган. Дунёдаги биринчи масжид Мадина шаҳрида (VII- аср), Муҳаммад пайғамбар томонидан қурилган. Мананьковская Л., Булатова Памятники зодчества Хорезма.-Тошкент: Ўзбекистон, 1978. Ислом обидалари.-Тошкент: Шарқ, 2002.

2. Мадраса- арабча сўздан олинган бўлиб, дарс ўрганмоқ деган маънони билдиради. мусулмонларнинг ўрта ва олий ўқув юрти. Уламолар ва мактабдорлар, Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатларида давлат органлари хизматчиларини ҳам тайёрлайди. VII-VIII асрларда ислом дини уламолари мусулмон илоҳиёти масалаларини шарҳлаб бериб турадиган марказ сифатида араб давлатларида пайдо бўлган.

3. Мақбара-арабча сўздан олинган бўлиб, (марқад, турбат) -бирор майитнинг жасади жойлашган меъморий иншоот ёки тош тобут (дахма, сағана). Мақбара усти куббали чортоқли бино бўлиб, рамзий ғояларни ўзида ифодалаган. Чортоқ - ер қуррасини ифода этувчи барқарор шакл, кубба - осмон гумбази рамзи, булар биргаликда, Коинотни англатган. «Коинот модели» нинг бу тарзда барпо этилиши борлиқнинг Аллоҳ томонидан яратилгани ҳақидаги ақидага мувофиқлаштирилган.

ҲОЙДАЛЕНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Ахмедов М. Қ. Ўрта Осиё меъморчилиги тарихи. -Тошкент: Ўзбекистон, 1995. -Б.53-54.
2. www.muslimuz.
3. Туризм ва Маданий мерос вазирлиги маълумотномаси.
4. <https://masjid.uz/navoiy-v/222-karmana-tumani/1473-mavloni-orif.html>.
5. Абриев Р.Б. Ўзбекистон мустақиллиги йилларида тарихий-меъморий обидаларни, таъмирлаш ва қайта тиклаш жараёнлар. -Тошкент: Фан, 2015. -Б.20.
6. Ахмедов М. Қ. Ўрта Осиё меъморчилиги тарихи. -Тошкент: Ўзбекистон, 1995. -Б.113.
7. Воронина В.А. Некоторые данные о памятниках зодчества Узбекистана /Архитектурное наследство. выпуск 3. Москва: 1953. Б.107.
8. Ахмедов Э. Ўзбекистон шағарлари мустақиллиги йилларида. -Тошкент, 2002.
9. Абриев Р.Б. Ўзбекистон мустақиллиги йилларида тарихий-меъморий обидаларни, таъмирлаш ва қайта тиклаш жараёнлар. -Тошкент: Фан, 2015. -Б.68.
10. Навоий вилоят ҳокимлигининг жорий архив маълумотномаси. 2019 йил январь-сентябрь ойлари давомида барча соҳаларда амалга оширилган ҳомийликлар тўғрисида.
11. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. - Тошкент: 2001 й, 9-10-сон.
12. “Маданий мерос объектларини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланишни янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида” ги Ўзбекистон Республикаси Вазирлар маҳкамасининг 269-сонли қарори . -Тошкент: 2002. 29 июль.
13. Абриев Р.Б. Ўзбекистон мустақиллиги йилларида тарихий-меъморий обидаларни, таъмирлаш ва қайта тиклаш жараёнлар. -Тошкент: Фан, 2015. -Б.94.

УЎК 94:355(575.1)

ОРОЛБЎЙИДА ҲАРБИЙ ИШНИНГ ШАКЛЛАНИШИ ВА РИВОЖЛАНИШИ БОСҚИЧЛАРИ

(Бронза даврида)

Б.М. Сатимов, ўқитувчи, Урганч Давлат Университети, Урганч

Аннотация. Мақолада Бронза даврида Оролбўйи ҳудудлари аҳолиси қурол-аслаҳаси тарихи археологик маълумотлар асосида қараб чиқилади.

Калит сўзлар: Шимолий Тагискен, Қизилқум, Ёғочбанд, Андроново маданияти, Тозабогёб, Амиробод, Гонур, М.А.Итина, бронза

Аннотация. В статье на основе археологических данных рассматривается история вооружения жителей Приаралья в эпоху бронзы.

Ключевые: Северный Тагискен, Кызылкум, Йогочбанд, Андроновская культура, Тозабогёб, Амрибад, Гонур, М.А. Итина, бронза

Abstract. The article examines the history of armaments of the inhabitants of the Aral Sea region during the Bronze Age on the basis of archeological data.

Keywords: North Tagisken, Kyzylkum, Yogochband, Andronovo culture, Tozabogyob, Amirabad, Gonur, M.A. Itina, bronze

Оролбўйи ҳудудларида, дастлабки курул-яроғларнинг вужудга келиши ва курулланиш тарихининг илдизлари кам ўрганилган масала бўлиб, бу масала ҳарбий ишга бағишланган адабиётларда қисқача аксини топган, ҳолос.

Бронза металлургияси ва ихтисослашган курулсозлик тараққиёти оқибатида, бронзанинг таркибий қисми мис ва қалай каби маъдан ашёларига эҳтиёж ошиб боради. Мис ва қалай конлари Қизилқум, Жанубий Урал ва Марказий Қозоғистонда жойлашиб, улардан фаол фойдаланилган.[1] Конлардан хомашё олиниб, ишлаб чиқариш жойларда маъдан эритилган ва қуйма ёмби иқтисодий йўллар орқали турли вилоятларга етказиб берилган. [2]

Сўнгги тадқиқотлар натижаларининг талқин қилинишига кўра, Марғиёна-Бактрия бронза даври цивилизацияси Шумер, Элам, Шарқий Эрон ва Ҳинд водийси цивилизацияларига оид ижтимоий – иқтисодий ва сиёсий белгилари билан ажралиб турган. Улар юқори даражада тараққий топган қишлоқ хўжалиги ва ихтисослашган ҳунармандчилик соҳалари, ибодатхона ва сарой мулкчилиги, илк шаҳарлар ва давлатчилик тизимида намоён этилган. [3]

Шу боис ҳарбий ишнинг ривожланиши сиёсий омиллар таъсири билан белгиланган эди. Мисол тариқасида, Марғиёнадаги бронза даври Гонур шаҳрида хом ғиштдан қурилган ва тўртбурчакка яқин тарҳи асосида (120x125м) барпо этилган ҳашаматли саройнинг мудофаа девори ички йўлакка эга. Йўлак ичидан ташқи деворда ўрнатилган шинаклар орқали камондан ўқ отилган, шунингдек, мудофаа иншоот барча томондан тўғри бурчакли буржлари билан мустаҳкамланган. [4] Марказида катта сарой қалъаси мавжуд Гонур шаҳри алоҳида мудофаа деворларига ҳам эга. Улар шаҳар аҳолисини ҳимоя қилиш мақсадида ташқи ҳарбий босқинларга қарши қурилган. Гонурнинг жанубий теварагида йирик ибодатхона жойлашган. Унинг марказий қисми мудофаа девор ва думалок шаклда буржлар билан мустаҳкамланган, хусусан саждагоҳ истехкоми ва унинг атрофи бўйлаб катта тўртбурчак қалъа ичида аниқланган ибодатхона хизматчиларнинг турар жойларидан иборат.[5] Жанубий Бактрияда (Шимолий Афғонистон) думалок тарҳидаги бронза даври Даштли 3 ибодатхонасини, ички йўлак ташкил этувчи икки халқа мудофаа деворлари ўраб олган. Йўлакдан иншоот деворларини бўйлаб бунёд этилган 10 та тўғри бурчакли буржларга кириш жойи бўлган. Ибодатхонанинг истехкоми ташқи теварак қисмида, саждагоҳ мулки хизматчиларнинг турар жойлари мавжуд бўлиб, ушбу меъморий мажмуасининг қазиб очилган шимолий қисмидан 110 дан ортиқ уй – жойлар қолдиқлари аниқланган. [6]

Шунингдек, Жанубий Ўзбекистонда жойлашган, лабиринт тизимига эга уч қатор мудофаа деворлари билан ўраб олинган Сополлитепа ҳамда Шеробод воҳасидаги ички қалъа, сарой, ибодатхона ва деҳқончилик жамоаларнинг турар жойларидан иборат илк шаҳар – Жарқўтонни тилга олиш мақсадга мувофиқ. [7] Бундай мудофаа иншоотлар – алоҳида қалъалар, истехкоми саройлар ва ибодатхоналар ҳамда илк шаҳарларнинг вужудга келиши узок масофада амалга оширилган ташқи миграциялар билан белгиланган. Уларнинг сабаблари мил.авв. III минг йилликнинг иккинчи ярмида Олд Осиёда иқлимнинг исиб кетиши натижасида дарёларда сув ҳажми даражасининг пасайиши, қурғоқчилик ва чўлланиш жараёнларининг бошланиши билан белгиланди. [6] Шу боис илғор Шарқ цивилизациялари ҳудудларидан оммавий миграциялар оқибатида Марғиёна ва Бактрия ерлари ўзлаштирилган эди. Тадқиқотчиларнинг ёзишича, кўчиб келган зироаткор – чорвадорлар, ҳунармандлар ва бинокорлар ўзларининг собиқ юртларида қўлланилган меъморчилик тузилиш усуллари, мураккаб мудофаа тизими, турли иншоотлар, катта биноларни барпо этиш, бинокорлик техникасини ва мураккаб геометрик қуриш тизимини аввал билган уюшган жамият вакиллари эди.[8] Ташкилий ижтимоий-иқтисодий ва давлат маъмурий бошқаруви муҳитда ривожланган жамият вакиллари, ўзларига кўп жиҳатдан номаълум ўзлаштирилган янги ерларда аҳоли манзилларини душман ҳужумларидан сақлаш учун мудофаа иншоотларини бунёд этишган. Ҳарбий истехкомларнинг юқори даражада тараққий топганидан илгарида ишлаб чиқилган бинокорлик режаси тамойилларига асосланган тарҳи тўғри бурчакли, думалок ва тўртбурчакли қалъалар, мудофаа деворларининг ташқи қисмидаги ички хоналарга эга буржлар, икки девор орасида йўлаklar ва камондан ўқ отишга мўлжалланган шинаклар ёрқин дарак беради.

Марғиёна ва Бактрияга нисбатан Оролбўйида бронза даври чорвадор қабилалари яратган моддий маданиятининг кўриниши, турмуш – тарзи ва ижтимоий-иқтисодий ўзаро алоқалари, сиёсий омиллар ва давлатчилик тизимидан йирик уруғ-қabila жамоаларнинг эски анъаналарига таяниб ривожланган. Илмий адабиётларда Тозабогёб маданиятининг келиб чиқиши мил.авв. II минг йилликнинг ўрталарида Қуйи Волгабўйи, Жанубий Урал ва Қозоғистон даштларидан Срубная (Ёғочбанд) – Андронов маданияти чорвадор қабилаларнинг Оролбўйи ҳудудларига кириб келиши билан боғланади.[9] Евроосиё ҳудудларида кенг ёйилган ушбу қабилаларнинг тарихи “дашт бронза маданияти” тушунчаси билан боғлиқ ҳолда талқин қилинади. Тадқиқотчиларнинг ёзишича, дашт чорвадорларнинг Ўрта Осиёга кириб келиши мил.авв. II минг йилликнинг ўрталаридан бошланган. Миграция йўллари Ўстюрт, Жанубий ва Шарқий Оролбўйи, Тошкент ва Зарафшон воҳалари орқали ўтиб, Туркменистоннинг жанубий-ғарби, Шимолий Афғонистон, Сурхон

воҳаси ва Жанубий Тожикистон каби кенг сарҳадларни қамраб олган.[10] Дашт чорвадор қабиалари қуролланиш соҳасида катта ютуқларга эришган, лекин Оролбўйидаги Андроново маданияти қабиаларнинг оралиқ маконларидан қурол-яроғлар топилмаган, чунки улар мавсумий хусусиятга эга бўлган. [9] Аксинча улар жанубий Тожикистонда мазор қўрғонлар ва манзилгоҳларни, археологик ўрганилиши натижасида қўлга киритилди. Дашт қабиаларига оид қуроллар бронзадан ишланган болта, найза, ханжар, ўк учлари, пичоқлар ҳамда тошдан ясалган гурзи ва ўк учларидан иборат. [11] Чакмоқтош ўк учлари аввалгидан дашт ҳудудларида кенг ёйилган (неолит–энеолит даврлари).[12] Дашт қабиаларнинг жанубий воҳаларга кириб келиши тинч шароитда амалга оширилганлигига ўхшайди. Археологик тадқиқотларга кўра, чорвадорлар томонидан зироаткор аҳоли қалъаларининг ҳарбий куч ишлатиб забт этилиши, ёндириб юборилиши ва вайрон қилиниши излари аниқланмаган. Аксинча шимолдан кўчиб келган ва тўб жойли аҳоли гуруҳлари ёнма–ён яшаб, уларнинг ўзаро муносабатлари осойишта ривожланган. Рақобатчилик ва жиддий низолар бўлмаган шароитда чорвачилик ва деҳқончилик маҳсулотлари билан ўзаро иқтисодий фойдали айирбошлаш устунлик қилган. Одатда, этномаданий жараёнларнинг ривожланиши шуни кўрсатадики, турли этнос вакиллариининг яқин ҳудудий қўшничилиги ёки аралаш жойлашиши ҳамда узок муддатли ўзаро муносабатлари, уларнинг қоришиб кетишига олиб келишган. Натижада янги этник бирликлар пайдо бўлади.

Мил.авв. X–VIII асрлар Жанубий Оролбўйида Амиробод маданияти ривожланган пайтларида, уруғ жамоалар аъзолари аввалгидек ёғоч устунли ярим ертўлали кулбаларда яшаган. Оролбўйида кулбаларда кун кечириш анъаналари Калтаминор маданияти давридан бошлаб, 4 минг йил давомида деярли ўзгармасдан пахса – хом ғишт турар жойларнинг қурилишида ишлатилмаган. Шунингдек, манзилгоҳларни ўраб олган ғовлар (сунъий кўтармалар) ва хандақлар аниқланмади. Алоҳида турар жойлардан бронзадан қуроллар ясаш ишларига мансуб кўйма тош қолипларнинг топилиши эътиборга молик. [9] 1959 йилда Қуйи Сирдарё сарҳадларидаги Инкардарё эски ўзани қирларида Шимолий Тагискен мазор қўрғонларининг кашф этилиши муҳим илмий аҳамият касб этди. Бу ердан мил.авв. IX–VIII асрларга оид, хом ғишдан қурилган катта макбараларнинг қолдиқлари топиб текширилган. Макбараларнинг марказида тархи тўртбурчак ёки думалок шаклдаги деворлар билан ўралган, кенг хилхоналар (майдони 50 кв.метрдан ортиқ) жойлашган бўлиб, улар, қалинлиги 3–4 метрли иккинчи қатор деворларига эга. Иккита девор махсус йўлак билан ажратилган.[13]

М.А.Итинанинг ёзишича, Шимолий Тагискен архитектурасини Оролбўйи ва умуман шимолий дашт чорвадорларнинг сўнгги бронза даври оламида бетақрор воқеа сифатида баҳолаш лозим, чунки Тагискен меъморчилигида Оролбўйи қабиаларнинг хом ғишдан қурилишда илк бор фойдаланганлиги намунаси ўз аксини топиб, дашт ҳудудларида бундай бинокорлик анъаналари Бактрия цивилизациясининг маданий таъсирида татбиқ этилган.[14] Шу масала юзасидан қуйидаги эътиборли жиҳатларни уқтириб ўтиш мақсадга мувофиқ: Шимолий Тагискен макбараларининг барпо этилиши жараёнида қўлланилган бинокорлик – меъморий тузилиш усуллари ҳамда думалок ва тўртбурчакли тарх, иншоотлар деворлари орасида ички йўлакнинг мавжудлиги ва қурилишида тўғри бурчакли ғишдан фойдаланиш, мазкур ишнинг олдинги саҳифаларидан жой олган маълумотларга кўра, аввалгидан бронза даври Марғиёна–Бактриянинг истеҳкомли меъморчилигида тўлиқ ифодаланган. Шу билан бирга макбараларнинг қалин ташқи деворлари, гўё улар мудофаа аҳамиятга эга ва душман ҳужумига қарши қурилган. Мил.авв.VII асрда, илк темир даври бошланиши билан бирга, қуйи Сирдарёнинг қадимий ўзанлари бўйлаб илк сак қабиалари кенг жойлашади. Улар Сарикамиш бўйи (Довдон ўзани) теварагидаги ерларни ҳам ўзлаштиришган.[15] Мил.авв. VII–VI асрлар чегарасида Сарикамиш бўйи тепаликларида Кўзалиқир қалъаси бунёд этилади. Хусусан Кўзалиқир Оролбўйида илк мудофаа иншооти ҳисобланади. Ушбу давр Хоразм воҳасида давлатчилик тизими шакллана бошлайди. Бу тарихий босқич этник, сиёсий ва маданий омиллар билан белгиланган эди. [16]

Оролбўйида чорвадор қабиалари ҳарбий уюшмаларининг вужудга келиши ва ўтроқ аҳолиси илк давлатчилик тузумига ўтиши даврида қурол-яроғлар ва ҳарбий техника янги асосларда ривожлана бошлаган. Ушбу ҳолат ва ҳарбий соҳага тегишли бошқа масалалар мазкур тадқиқотнинг кейинги бандларида очиқ берилади. Энеолит ва бронза даври Ўрта Осиё жанубида металлургия тараққий топиши оқибатида ҳўжалик ва ҳунармандчилик, ижтимоий-иқтисодий муносабатлар ва этномаданий соҳаларида сезиларли ўзгаришлар юз берди. Тадқиқотнинг шу банди мазмунида уқтирилганидек, бронзанинг кашф қилиниши, ихтисослашган ҳунармандчиликнинг ривожланиши, ташқи миграциялар натижасида янги ерларнинг ўзлаштирилиши ва этномаданий жараёнлар таъсирида мудофаа иншоотларни барпо этиш ва қурол-яроғларни такомиллаштириш долзарб вазифага айланади. Бироқ турли табиий – географик шароитда маданий ва ижтимоий – иқтисодий ривожланиш даражаси турлича бўлиб, Ўрта Осиёнинг илк цивилизациялари ва дашт маданиятларнинг ўзаро таъсири ўз хусусиятларига эга бўлган.[17] Табиий – географик, ижтимоий-иқтисодий ва маданий омиллар билан белгиланган минтақа қабиаларининг нотекис ривожланиши туфайли, жанубий вилоятларга нисбатан Оролбўйида илк шаҳарлар ва давлатчилик тизими, ҳарбий истеҳкомлар ва ихтисослашган қуролланиш соҳаси кечроқ пайдо бўлган.

Бронза даврining сўнгги босқичларида (Тозабөгёб ва Амиробод маданиятлари) Оролбўйи қабиаларининг жамоаларида ов қуролларидан фарқли равишда асосий вазифаларга кўра, ҳужум ва ҳимоя қилиш мақсадида ишлатиш мумкин бўлган қурол-яроғлар (бронзадан ясалган найза учи, ханжар, катта пичоқлар ҳамда жанговор камон ва ўк) вужудга келган. Илк темир даврида Оролбўйи ҳарбий иш соҳаси тарихида янги босқич бошланган.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Рузанов В.Д. Металлообработка Средней Азии в эпоху бронзы.– Самарканд, 2013.
2. Мавлонов У. Марказий Осиёнинг қадимги йўллари. – Тошкент: Akademiya, 2008.– Б.34-35.

3. Абдуллаев Ў. Ўрта Осиёда ибтидоий жамоа тузуми ва илк давлатчилик тарихи. – Тошкент: Lesson press, 2019. – Б.199.
4. Мамедов М. Древняя архитектура Бактрии и Маргианы. – Ашхабад, 2003, – С. 22-25.
5. Сарияниди В.И. Археологические доказательства протозароастризма в Бактрии и Маргиане // Тр. Маргианской археологической экспедиции. Т.2. – М., 2008. – С. 9-27.
6. Сарияниди В.И. Древние земледельцы Афганистана. – М.: Наука, 1977. С. 34. рис.11.
7. Аскарлов А.А., Ширинов Т.Ш. Ранняя городская культура эпохи бронзы юга Средней Азии. – Самарканд: Институт археологии АН РУз, 1993. – 162 с.
8. Сагдуллаев А.С., Тогаев Ж.Э. Миграция эпохи бронзы в Центральной Азии // Проблемы истории, археологии и этнологии Центральной Азии. – Ташкент, 2018. – С.89-90.
9. Итина М.А. История степных племен Южного Приаралья (II–начало I тысячелетия до н.э. // Тр. ХАЭЭ. Т.Х. – М., 1977. – С. 232.
10. Кузьмина Е.Е. О южных пределах распространения степных культур эпохи бронзы в Средней Азии // Памятники каменного и бронзового века Евразии. – М.: Наука, 1964. – С. 121-140.
11. Манделштам А.М. Памятники эпохи бронзы в Южном Таджикистане // МИА. №145. – Л.: Наука, 1968. – С. 74-85; Виноградова Н.М., Кузьмина Е.Е. Контакты степных и земледельческих племен Средней Азии в эпоху бронзы // Восточный Туркестан и Средняя Азия в системе культур древнего и средневекового Востока. – М.: Наука, 1986. – С. 136, рис.6, С.145, рис.11; Пьянкова Л.Т. Древние скотоводы Южного Таджикистана. – Душанбе: Дониш, 1989. – С. 42-47.
12. Виноградов А.Б. О распространении наконечников кельтеминарского типа // Этнография и археология Средней Азии. – М.: Наука, 1979. – С. 3-9; Бижанов Е.Б. Новые данные о неолите Юго-Западного Устюрта // ККФ АН УзССР. №3, 1980. – С.71, рис.1, с. 73, рис. 2.
13. Толстов С.П. По древним дельтам Окса и Яксарта. – М.: ИВЛ, 1962. – С.80-85.
14. Итина М.А. Взаимодействие земледельческих цивилизаций Средней Азии с их «варварской» периферией в эпоху бронзы // Древние цивилизации Востока. – Ташкент: Фан, 1986. – С. 133-134.
15. Итина М.А. Ранние саки Приаралья // Археология СССР. – М., 1990. – С. 31-34.
16. Вишневская О.А., Рапопорт Ю.А. Городище Кюзели-гыр. К вопросу о раннем этапе истории Хорезма // ВДИ. – №2. – М.: 1997. – С. 150-151.
17. Аскарлов А. К вопросу о взаимоотношениях населения степей Евразии и Южного Турана в эпоху бронзы // Культуры азиатской части Евразии в древности и средневековье. – Самарканд, 2021. – С. 55-64; Сагдуллаев А.С. Некоторые вопросы изучения взаимодействия степных культур и древних цивилизаций // Культуры азиатской части Евразии в древности и средневековье. – Самарканд, 2021. – С. 132-136.

УЎҚ 902

ФАРҒОНА ВОДИЙСИ АҲОЛИСИНИ ЯНГИ ЎЗЛАШТИРИЛГАН ЕРЛАРГА КЎЧИРИЛИШИДА КАДРЛАР МАСАЛАСИ ВА УНИНГ ҲАЛ ЭТИЛИШИ (1945-1955йй.)

А.Саттаров, катта ўқитувчи, Андижон давлат тиббиёт институти, Андижон

Аннотация. Мазкур мақолада Фарғона водийсида янги ўзлаштирилган ерларда пахта етиштирилишида кадрлар масаласи ва унинг ҳал этилишида қўрилган чора-тадбирларнинг тарихий таҳлили ҳақида сўз юритилади.

Калим сўзлар: Фарғона водийси, аҳоли, кўчириш, кадр, пахта, туман, колхоз

Аннотация. В данной статье рассматривается кадровая проблема выращивания хлопка на вновь осваиваемых землях Ферганской долины и проводится исторический анализ мер, принимаемых для ее решения.

Ключевые слова: Ферганская долина, население, расселение, кадры, хлопок, район, колхоз

Abstract. This article discusses the personnel problem of growing cotton on the newly developed lands of the Fergana Valley and provides a historical analysis of the measures taken to solve it.

Keywords: Ferghana Valley, population, resettlement, personnel, cotton, district, collective farm

Қишлоқ хўжалигини ўрта ва олий малакали мутахасисларни тайёрлаш кадрлар сиёсатининг муҳим вазифаларидан бири эди. Кадрларнинг етишмаслиги бу масаланинг ниҳоятда долзарблиги билан боғлиқдир. Чунончи 1946 йил 1 январдаги маълумотларга кўра Ўзбекистонда жами 1749 нафар олий маълумотли мутахасис, шу жумладан, 97 нафар мелиоратор муҳандис, 95 нафар қишлоқ хўжалигини механизациялаш ва электрлаштириш муҳандиси бор эди. Кўпчилик хўжаликларда агрономлар, зоотехниклар, қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариш мутахасислари лавозимларини колхоз ва совхозларининг асосий тармоқлари ва бўлимларига малакали раҳбарлик қилишни таъминлашга қодир бўлмаган чаласавод кишилар эгаллаган эди.[1]

ЎзССР Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Кўчириш Бошқармаси тамонидан аҳолини кўчирилиши режалаштирилган ҳудудларга кадрлар бўйича штат лавозимлари белгилаб берилади. 1947 йил ЎзССР Наманган вилояти ва Андижон вилоятининг Холдонбек туманидан, Тошкент вилоятининг Мирзачўл ва Сирдарё туманларига кўчириб келтирилганларга ва кўчиб юрувчи қурилишларга хизмат кўрсатиш бўйича типли хўжалик ҳисобидан кадрлар белгиланади. Ушбу кадрлар қуйидаги штатлар билан белгиланган. Гуруҳ бошлиғи, бош муҳандис (у бир вақтнинг ўзида бошлиқ ўринбосари лавозими), қурувчи муҳандис, йўл қурилиши муҳандиси, муҳандис ирригатор, агроном, ер қурилиши муҳандиси, кўчирилиш бўйича назоратчи, бош ҳисобчи, ҳисобчи ғазначи, хўжалик мудир, котиба-машинист, фаррош, ошпаз, қоравул.[2] Агарда колхозда 150 та уйдан ортиқ қурилиш бўлса, колхоз ўз ҳисобидан ўнбошли қурувчи техникасини ёллаган.

Фарғона вилояти бўйича “Суғориладиган ерлардан тўлиқ фойдаланиш мақсадида суғорилишининг янги тизимига ўтиш ва қишлоқ хўжалик ишларини механизациялаштириш тўғрисида”ги 1950 йил 17 августдаги ССР Вазирлар Маҳкамасининг қарори қабул қилинади. Ушбу қарорни амалга ошириш бўйича ССР Пахтачилик Вазирининг 1950 йил 11 сентябрь 629 сонли буйруғи қабул қилинади.[3] Ушбу қарорларда янги суғориш тизимига ўтиш бўйича кадрларни жалб этиш бўйича тадбирлар белгиланади. Вилоят пахтачилик Бошқармаси ва Вилоят сув хўжалиги бошқармаларига янги суғориш тизимини тадбиқ этишда гидротехник кадр мутахасислари долзарб масала эди. Кадрларни ҳар бир туманда шакллантиришда ССР Пахтачилик вазирлиги тадбирлар ва топшириқларни белгилаб беради. Суғоришда янги тизимга ўтиш колхоз режаларини тузиш учун Вилоят сув хўжалиги, Вилоят пахтачилик Бошқармаси, Вилоят қишлоқ хўжалиги Бошқармаси ва Вилоят пиллачилик Бошқармаси биркаликда гидротехник(бошлик), агроном, ер тузувчи, ва ипакчи кадр мутахасисларига семинарлар ташкил этилган.[3] Ушбу семинарларни ташкил этишнинг маълум сабаблари натижасида амалга оширилган. 1949 йил ЎзССР Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Кўчириш бошқармаси ва Фарғона вилояти ижроия қўмитаси қошидаги кўчирилиш гуруҳининг текширувларида маълум бўлади. Унга кўра ЎзССР Вазирлар Маҳкамасининг вилоят ичкарасида аҳолини кўчириш қарорига мувофиқ Вилоят ижроия қўмитасининг 1949 йил 29 март 227-сонли қарорига кўра Фарғона вилояти бўйича 1164 та хўжаликни кўчириш режаси қабул қилинган. Бундан ташқари ЎзССР Вазирлар Маҳкамасининг 1949 йил 29 апрель 669-сонли қарорига мувофиқ ушбу йилнинг 13 майида Вилоят ижроия қўмитаси тамонидан 333-сонли 2000 та хўжаликни кўчириш ҳақида, Вилоят ижроия қўмитасининг 1949 йилда Фарғона вилояти бўйича колхоз хўжаликларини кўчириш режасини бажарилишини таъминлаш бўйича тадбирлар ҳақида номли 343-сонли қарорлари қабул қилинди. Ушбу қарорларга мувофиқ 2776 та уй қурилиши ва бир ойлик қурилиш графиги режаси ишлаб чиқилади.[3]

Кўчириб келтирилган 844 та хўжаликдан 60 таси яқка хўжалиқдир. Аҳоли кўчирилган колхозларда яна шундай маълумотлар борки, улар қишлоқ хўжалигига умуман тааллуқли бўлмаган кадрлар (тегирмончилар, уй бекалари чойхоначилар ва б.к.) бўлган. Масалан, 1948 йил Молотов тумани “Чўли Гулистон” колхозига “Қизил Давлат” колхозига 10 та хўжалик ўтказилган тушунтириш ишларига қарамай энг яхши колхозчилар жўнатилиши ўрнига колхоз бошқаруви кўчирилувчи колхозларга тасодифий одамлар кўчирилган.

Фарғона вилоятида 1949 йилда аҳолини кўчиришда 22 та гуруҳ назоратчиси лавозини штати вақанция бўлган. Шу жумладан қуйидаги туманларда – Охунбобоев, Молотов, Кува, Богдод, Тошлок, Бувайда, Қўкон, Коганович, Фарғона ва Олтиариқ туманларида Туман назоратчиларининг 11 та штат бирлигидаги лавозимлар 10 тага ихчамлаштирилди. Туман назоратчилари тамонидан кўчирилган аҳолига инструктажлар ўтказилмаган. Бунинг натижасида кўчаётган аҳоли кийинчиликларга дуч келган. Туманлар ижроия қўмиталари кўп ҳолларда кўчириш бўйича туман назоратчиларидан бошқа ишларда фойдаланишган.

Фарғона вилоятининг кўплаб туманлари пахта етиштирувчи туманлар бўлганлиги сабабли илғор пахтакор колхозчиларни кўчириш вилоят учун қишлоқ хўжалиги кадрларини янада кўпайтириш масаласини юзага келтирди.

1952 йил 24 январда Фарғона вилояти ижроия қўмитасини вилоятлараро кўчириш режаси ҳақида қарори қабул қилинади.[4] Ушбу қарор туманларда кўчирилувчи оилаларни танлаб олиш тадбирларини амалга оширишга бағишланган эди. Колхозчиларга тушунтириш ишлари колхозларнинг умумий йиғилишларида ва колхозчилар билан ўтказилган алоҳида суҳбатлар орқали амалга оширилди.

1950 йил Андижон вилоятида янги ерларни ўзлаштиришда ирригация-мелиоратив ишлари ишчилари ва тракторчи кадрлар етарли бўлмаган. Бунинг натижасида белгиланган режа амалга ошмаслик ҳолати кузатилган. Ирригация-мелиоратив ишлари ҳаммаси бўлиб фақат 48.8% га бажарилган. Сталин тумани 15.3% га, Холдонбек тумани 26.8% га ва Избоскан тумани 21.8% га бажарган. Режадаги 4335 гектар ернинг ўзлаштирилишида кундаков қилиш (ерни илдиздан тозалаш) 521 гектарда амалга оширилган, шўр ерларни ювиш амалий жаҳатдан бошланмаган. Қаровсиз ерларни ҳайдаш ҳаммаси бўлиб 236 гектарда амалга оширилган. Кўплаб туманларда ҳайдов ишларига киришилмаган, трактор бригадалари биринчи ҳайдовга жўнатилмаган.[5] Асосий сабабларидан бири Вилоят қишлоқ хўжалиги бошқармаси ва МТС (машина трактор станцияси) ларда трактор бригадаларида тракторчи кадрлар билан таъминланмаган. Аҳолини кўчириш ишларини суғлаштириш натижасида ўз-ўзидан қишлоқ хўжалигида пахта ва бошқа маҳсулотларни етиштиришда ишчи кадрлар масаласи муаммолари тугамаган. Ушбу муаммоларни ҳал этишда колхозчилар меҳнатини тўғри уюштириш, уларнинг меҳнатига ҳақ тўлашни тартибга солиш чораларини кўриш, умуман нормал меҳнат ва турмуш шароитини яратишдан иборат бўлган. [6]

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, кўчириб ўтказувчи оилаларни танлаб олишга кўчириш бўлимининг барча ходимлари, туман аҳолини кўчириш инспекторлари ва бошқалар жалб этилган. Кўчирилаётган оилаларни тасдиқлашда, ҳужжатларни кўриб чиқишда ва кўчирувчиларни жўнатишда туман ижроия қўмитаси вакиллари, кўчириш жойи туман назоратчилари ва кўчириш жойларининг кўплаб колхоз вакиллари иштирок этишган. Айнан туманлардан вакилларни иштирок этишидаги асосий мақсад аввалги кўчириш тадбирларида қишлоқ хўжалигига оид бўлмаган аҳолини кўчириш натижасида ишчи кучи етарли етишмаслик омиллари юзага келган.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. С.Турсунов Мустабид тузумнинг аграр сиёсати (1946-1965йиллар), Шарк.-Т,2001, 6-47
2. Ўзбекистон Миллий архиви, Р.314-фонд, 7-рўйхат, 10-иш, 20 варак.
3. Фарғона вилоят давлат архиви, 1124-фонд, 2-рўйхат, 691-иш, 10,11,13,113 вараклар.
4. Ўзбекистон Миллий архиви, Р.314-фонд, 7-рўйхат, 193-иш, 43 варак.

5. Ўзбекистон Миллий архиви, Р.837-фонд, 33-рўйхат, 8839-иш, 5 варак.

6. Ўзбекистон колхоз ва совхозлар тарихи, очерклар VII китоб, “Ўзбекистон” нашриёти, Тошкент-1978.

УЎК 93/94

АНЪАНАВИЙ ХИВА ЁҒОЧ ЎЙМАКОРЛИГИ САНЪАТИ (“ИЧАН ҚАЛЪА” МУЗЕЙ-ҚЎРИҚХОНАСИ ЭКСПОНАТЛАРИ МИСОЛИДА)

Г.О.Султанова, мустақил изланувчи, Миллий рассомлик ва дизайн институти, Самарқанд Давлат Университети, Самарқанд

Аннотация. Ушбу мақолада Хива “Ичан қалъа” давлат музей қўриқхонасида сақланаётган ёғоч ўймакорлиги коллекциялари тўғрисида, Хива ўймакорлиги мактаби анъаналари ва ўзига хос хусусиятлари, таниқли ўймакор усталар ва уларнинг асарлари ҳақида маълумотлар берилган.

Калит сўзлар: ёғоч ўймакорлиги, экспозиция, эшик, устун, ислимий нақш, Ота Полвонов, Сапо Боғибеков, Хайитмат Боғибеков, шогирд, анъаналар

Аннотация. В статье представлены сведения о коллекциях резьбы по дереву, хранящихся в Хивинском государственном музее-заповеднике «Ичан-Кала», традициях и особенностях хивинской школы резьбы, известных резчиков и их работах.

Ключевые слова: резьба по дереву, экспозиция, дверь, колонна, растительный узор, Ота Полвонов, Сапо Боғибеков, Хайитмат Боғибеков, ученик, традиции

Abstract. The article presents information about the wood carving collections kept in the Khiva State Museum-Reserve "Ichan-Kala", the traditions and features of the Khiva carving school, famous carvers and their works.

Key words: woodcarving, exposition, door, column, floral pattern, Ota Polvonov, Sapo Bogibekov, Hayitmat Bogibekov, student, traditions

Ёғоч ўймакорлиги ўзбек халқ амалий безак санъатининг кенг тарқалган турларидан бир ҳисобланади.. Бунда бирор нақш ёки тасвир тахта ёки ёғоч буюмларга чизиб, кесиб, уйиб, ишланади. Бадий санъатнинг бу тури деярли барча халқларда бўлиб, қадимги Шарқда антик дунё мамлакатлари архитектурасида кенг ишлатилган. Асрлар давомида Европа ва Осиё мамлакатларида ёғоч ўймакорлигининг ривожланиб ўзига хос бадий услублари келиб чиққан. Шу сингари Ўрта Осиёда ҳам ёғоч ўймакорлиги қадимдан ривожланиб кишиларнинг уй-рўзгор буюмларида ва архитектурасида жуда кенг қўлланилган. Бу ўймакорлик қадимий архитектуранинг эшик, дарвоза, устунлар, ҳар хил тўсин, стол, хонтахта, кутича, рамка, қаламдон ва бошқа буюмларни безашда ишлатилиб келинган.

“V-VI асрларда ёғоч ўймакорлиги намуналари Сурхондарё воҳасидаги Юмалок тепа тубидан топилган. Олимларимиз аниқлашча бундан 1-1,5 минг йил муқаддам мазкур жойда нақш ўймакорлиги санъати бўлиб, у жуда яхши ривожланганлиги исботланган. Бундай ноёб топилмалар Самарқанд, Бухоро, Хива, Шахрисабз ва бошқа шаҳарлардаги археологик қазилмалардан топилган.”

Хоразм қадимдан ўзининг бой маданий мероси, боқий анъаналари, амалий санъати билан донг таратган. Айниқса, ҳунармандларнинг ижод маҳсуллари ҳали-ҳануз кенг жамоатчиликни ўзига мафтун этиб келмоқда.

XIX аср охири - XX аср бошларида Хиванинг дунёга машҳур монументал ёғоч ўймакорлиги санъати энг юқори чўққига чиққан даври десак адашмаймиз. Уша даврда анъаналарга бой мумтоз санъат ривожига муносиб ҳисса қўшган халқ усталарининг бутун бир гуруҳи етишиб чикди. Улар орасида Ота Полванов, Абдулла Болтаев, Сапо Боғибеков, Рўзмат Машарипов каби таниқли ёғоч ва ганч ўймакорликлари усталари бор эди.

“Ичан-қалъа” давлат музейида миллий маданиятимизнинг узвий қисми бўлган халқ амалий санъатининг энг ноёб ёдгорликлари сақланади.

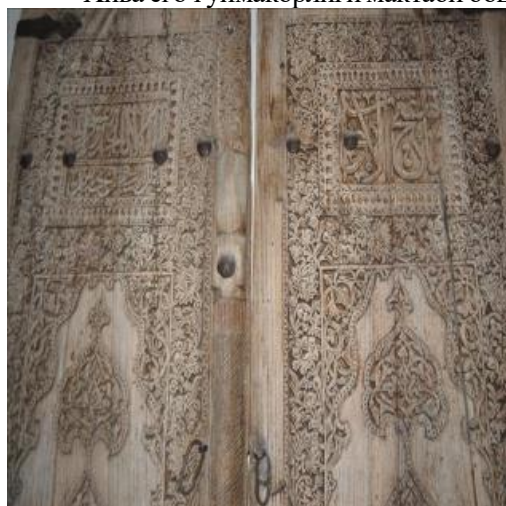
Бу ерда халқ усталарининг энг нозик дид билан ишланган меъморий тарихий ёдгорликлари, хон саройлари, мадрасалар, масжидлар, миноралар сақланиб қолган. “Санъат дурдонаси бўлган “Ичан-қалъа” тарихий ёдгорликларнинг ҳар бир гиштида, қўли гул халқ усталарининг ўлмас ижодини кўрамиз.”²

Хоразм амалий санъати экспозициялари “Ичан-қалъа”даги энг бебаҳолиги ва ноёблиги билан ажралиб туради. Хоразм амалий санъати экспозициясида санъат дурдоналарининг 398 намуналари намойиш этиб келинмоқда. Намойишхоналарда сайр этар экансиз, инсон қўли билан яратган мўжизаларни, бетакрор ва нафис санъат асарларини кўриб олам-олам завқ оласиз.

Бугунги кунда музейида XIII асрдан то ҳозирги кунгача бўлган даврни қамраб олган қўли гул усталар томонидан яратилган бебаҳо амалий санъат дурдоналарини кўришга муяссар бўласиз.

Хоразм амалий санъати экспозициясида халқ амалий санъатининг турли хил туридаги намуналарини кўриш мумкин. Жумладан, ёғоч ўймакорлиги, наққошлик, тўқимачилик, мармар ўймакорлиги, ганч ўймакорлиги, гиламчилик, кулолчилик, хаттотлик, мисгарлик, қандакорлик, кўнчилик, пичоқчилик, заргарлик буюмлари намойиш қилинмоқда.

Экспозиция “Ёғоч ўймакорлиги” залидан бошланади. Бу ерда Хива амалий санъати усталари томонидан ўйиб ишланган ўймакор устунлар, ўйма эшиклар, устун таги, лавҳлар, сандиқчалар ва бошқа ёғоч ўймакорлиги буюмлари намойишга қўйилган.

Хива ёғоч ўймакорлиги мактаби бошқа мактабларга қараганда ўйма нақшларнинг майдалиги, юзалиги, заминининг камлиги нақшларнинг зичлиги ҳамда бадий тузилиши жиҳатидан ўйноқлиги (ҳаракатчанлиги, динамикавийлиги), яъни новдаларни спиралсимон ишланиб ажойиб шакллар ҳосил қилиши билан фарқ қилади. Ёғоч ўймакорлиги буюмларида нақш элементларидан олма гул, кўчқоршоҳ, бодом гули, уч япроқли, уч ғунча, оддий япроқ, турунж, рапида турунж, тож, гужум, бурч гул нақшларини қўллаганликларини кўрамиз. “Хива ўймакорлиги усталари кўпинча қайрағоч, терак ва чинор ёғочларини кўпроқ ишлатадилар, улар ёғоч рангининг табиийлигини сақлаган ҳолда унинг юзасига ва заминига пахта, зиғир (хоразмча-оқ ёғ) ёғи берганлар.”

Хива нақшларининг олма гул, айланма нақш, аркон, тирноқ ҳамда бошқа номлар билан аталувчи юздан зиёд турлари бор. Энг чиройли нақш икки, баъзан уч қатлам қилиб ўйилади. Усталар бир нақшни бошқа такрорламаслик, бировдан нусха олмасликка интиланган. Шунинг учун ҳам ёғочга ўйилган нақшлар

ниҳоятда мукамал бўлиб, улар замирида рамзий маънолар яширинган. Хоразм ёғоч ўймакорлигида 30 дан зиёд гуллардан фойдаланилган. Шулар ичида майда гуллар ҳам этибордан четда қолмаганини кўрамиз. Айниқса "Уч япроқли", "Уч ғунчали", "Уч косали" ва бошқа гуллардан усталар кўпроқ фойдаланганлар. Музейда сақланаётган ноёб экспонатлардан бири, XIX аср Хива ёғоч ўймакорлиги мактабига мансуб Рўзмухаммад уста ишлаган ноёб қўш табакқали эшик ҳисобланади. Эшик ўймаси – нафис, чиройли қилиб, “турунж” нақш композицияси ишланган, атрофига хошия ислимий ва ўсимликсимон нақшлар ўйилган. Эшикнинг юқори қисмида нақшлар билан биргаликда араб ёзувларини кўришимиз мумкин.

Экспозицияда Хиванинг машҳур ёғоч ўймакорлари Ота Полвонов, С.Боғибеков ва унинг ўғиллари Х.Боғибеков, А.Боғибеков, шогирдлари Д.Ибрагимов, Қ.Жуманиязов, Ш.Рўзметов, Д.Қутлимурадовлар томонидан ишланган ёғоч ўймакорлиги буюмлари намойишга қўйилган. Ҳозирги кунда ўймакор усталарнинг касбини неваралари ва шогирдлари давом эттириб келмоқда. Экспозицияда XXI асрга хос бўлган Н.Исмоиловнинг саккиз қиррали ўйиб ишланган стол, стулларини, хивалик уста К.Жуманиязовнинг олти қиррали стол ва стулчаларини, лаган, лавҳ, қаламдонларини кўрамиз.

Қуран тахта (лавх) Қ.Жуманиязов. Хива.2010 й.

Сандиқ. Қ.Жуманиязов.Хива.2010 й

Токча. Ш.Рўзметов. Хива. 2014 й.

Қаламдон. Қ.Жуманиязов. Хива.2010 й

Олти қиррали стол. Н.Исмаилов. Хива.2018 й.

Музей экспозициясида Хива ёғоч ўймакорлиги мактабининг таниқли усталаридан бири Ота Полвонов ижодига мансуб икки табақали ёғочдан ўйиб ишланган қадимий ноёб эшик сақланмоқда. КП 200 рақамли бу эшик 1946 йилда ишланган бўлиб, наққош Абдулло Болтаев ва ўймакор уста Ота Полвоновнинг биргаликдаги ижод намунаси ҳисобланади. Ўймакор эшик ҳажми 193х112 см икки табақали бўлиб унда “мадохили”, “хошия”, “уч япроқ”, “олма гул”, “бодом гули”, “кўчқор шохли япроқ” нақшлари композицияси иккала табақада симметрик равишда тақдорланган. Эшикдаги нақшлар майда ва нафис қилиб ўйиб ишланган.

Ота Полвонов 1867 йилда хивалик ёғоч ўймакор уста Полвон Абдусатторов оиласида дунёга келдган. У болалик даврлариданок ёғоч ўймакорлиги санъатига меҳр қўйди ва дастлабки сабоғини бобоси уста Абдусаттордан, кейинчалик эса отаси уста Полвондан санъат сирларини ўрганди. Хивадаги кўпгина биноларнинг дарвоза, эшик ва устунларини безашда қатнашди. 1934 йилда Ота Полвонов кўҳна таъмирлаш ишларида иштирок этиб наққош Абдулло Болтаев тайёрлаган ахта ёрдамида устун ва эшикларни қайта таъмирлади. Арқдан ташқари Тошховли, Нуриллобой саройи ва бошқа ва қадимий биноларни қайта таъмирлаш ишларида фаол иштирок этди. Ота Полвонов ва наққош Абдулло Болтаев ҳамкорлиги кўп муваффақиятларга олиб келди. Машҳур уста шогирди Сапо Боғибеков билан биргаликда наққош Абдулло Болтаев қўмағида 1937 йилда тайёрлаган ёғоч устун Париждаги халқаро кўргазмада олтин медаль ва биринчи даражали диплом билан тақдирланган. 1940 йилдан бошланиб 7 йил мабойнида бунёд этилган Тошкентдаги Алишер Навоий номидаги катта академик опера ва балет театри биносининг Хива залида фойелари учун эшикларни жозибатор ва гўзал нақшу нигорлар билан безади. 1962 йилда эса Урганч вокзали учун 2 ва 4 табақали эшикларни, Бадий кўргазмалар дирекцияси учун ва устунларни ёғоч ўймакорлигининг Хива услубига хос бетакрор нақш композициялари билан безади. Ота Полвонов умрининг охиригача ёғоч ўймакорлигининг Хива мактабини ривожига бекиёс ҳисса қўшди. У 1972 йили 105 ёшида вафот этди. Ота Полвонов безаган асори атиқалар ўзининг нафислиги ўзига хослиги ва гўзаллиги билан ажралиб туради. У ўзи эгаллаган санъат сир-асрорларини ёшларга ўргатди. Унинг шогирдларидан бири Сафо Боғибековдир.

Уста Сафо Боғибеков 1904 йилда хивалик ёғоч ўймакор уста Боғибек Абдурахмонов оиласида таваллуд топди. У дастлабки ёғоч ўймакорлиги санъати сир-асрорларини отаси Б. Абдурахмоновдан, кейинчалик эса Ота Полвоновдан қунт билан ўрганди. У устози билан биргаликда кўплаб ёғоч ўймакорлиги ишларини амалга оширди. Жумладан, Тошкент шаҳридаги Алишер Навоий театри ва Урганч темир йўл вокзалида ҳамкорликда иш олиб борган. Уста кўплаб жамоат ва турар жой бинолари учун ўйма эшиклар, устунлар, дарвозалар ва уй – рўзгор буюмларидан қутича, лавх, хонтахта, курси ва бошқа бир қатор буюмлар тайёрлади. Хива шаҳридаги кўплаб меъморий обидаларни қайта таъмирлаш ишларида фаол иштирок этган. Сафо Боғибеков устози билан машҳур наққош Рўзмат арбоб Машарипов нақш композициялари асосида “Битав рапида” гул нақшларини маҳаллий гужум дарахтларидан тайёрланган эшикларга “Чока пардоз” усулида ўйиб ишлаган. Сафо Боғибеков яратган, сақлаб қолган умрбоқий санъат давомчилари 200 дан ортиб кетди. Улар яратган ижод намуналари Республикамизнинг Тошкент, Шаҳрисабз, Қўқон, Самарқанд, Нукус ва чет давлатларда уюштирилган кўргазмаларда сертификат ва дипломлар билан тақдирланди. Таниқли ўймакор усталарнинг яратган бетакрор ёғоч ўймакорлик ишлари кўплаб нуфузли музейларда авайлаб сақланмоқда.

Намоён.С. Боғибеков.Хива, XX аср.

Ибн Сино портрети.С. Боғибеков.1980й

Сафо Боғибековнинг “Ичан-қалъа” музей қўриқхонаси экспозициясида бир нечта бетакрор ўйма нақшлар билан безатилган сандиқ ва паннолари сақланиб келмоқда. Музейда устанинг XX асрга оид КП 4695/22 рақамли қайроғоч дарахтидан ишланган ҳажми 48х20см бўлган панно ўйма асари ўрин олган. Намоён (панно) композицияси “мадохили”, “хошия”, “уч япроқ”, “олма гул”, “бодом гули” нақшлари асосида яратилган.

Музей коллекцияларида устанинг юксак маҳорат билан ишланган КП 6139/5 рақамли 1980 йилда яратилган Ибн Сино портрети тасвирланган намоённи ҳам кўришимиз мумкин. Намоённинг хошия қисмига миллий анъанавий ўсимликсимон нақшлар юксак дид ва маҳорат билан ўйиб ишланган. Композициянинг марказига буюк бобоколониимиз Ибн Синонинг ён томондан портрети рельеф усулида ўйиб ишланган.

Музей экспозициясида уста Сафо Боғибековнинг ўғли Хайитмат Боғибековнинг ёғоч ўймакорлик асарлари ҳам ўрин олган. Хива ёғоч ўймакорлиги мактаби анъаналарини сақлаб, уни янада ривожлантираётган усталардан бири Ўзбекистон Республикаси халқ устаси Хайитмат Боғибековдир. Ёғоч ўймакорлиги сирларини отаси Сафо ота Боғибековдан ўрганди. Ота боболарининг тажриба, услубларига таяниб юксак маҳорати билан Хайитмат Боғибеков авлодлар сулоласининг давомчиси ҳисобланади. Ҳ.Боғибеков устозининг анъаналари давом эттириб бир қатор ўймакорлик асарлари яратган ва ҳозирги кунда сермахсул ижодини давом эттириб келмоқда. Экспозициясида устанинг ижодига мансуб КП 6139/4 рақамли, Ал-Хоразмий портрети ишланган намоён намойишга қўйилган. Асарнинг ҳажми 78х58см бўлиб 1982 йилда ишлаган. Намоённинг хошия қисмида ислимий ўсимликсимон нақш ишланган бўлиб, композициянинг марказига Ал-Хоразмийнинг ён томондан портрет тасвири рельеф усулида ўйиб ишланган. Ўзбекистон Республикаси халқ устаси Хайитмат Боғибеков ота-боболарининг касбини давом эттириб, наққошлик, ёғоч ўймакорлиги, дурадгорлик ҳамда хаттотлик санъатини

юксалтиришга ўз ҳиссасини қўшаяпти. Уста замонавий биноларни шарқона услубда ўйма нақшлар билан безашда ҳам ўзига хос янги услублар яратди. Ҳ. Боғибеков ижодига мансуб нақшинкор эшик ва устунлар бир қатор хорижий мамлакатлардаги маданият ҳамда санъат қошоналарини безаб турибди. Масалан, Тошкент шаҳридаги Хотира майдони айвонларига ҳам унинг қўлида сайқал топган бир нечта устунлар ўрнатилган. Бундан ташқари, Хайитмат ота шоғирдлари билан биргаликда Урганч, Хива шаҳарларидаги бир қатор бинолар айвонлари ва устунларига ўйма нақшлар ишлаган. Уста ясаган нақшиндор устунлар, эшиклар ҳамда бошқа ўймакорлик маҳсулотлари хорижлик сайёҳларнинг ҳавасу ҳайратига сабаб бўлаяпти. Хоразм ёғоч ўймакорлиги ривожининг энг асосий омилларидан бири бу ерда “Устоз-шоғирд” мактабининг анъанавий тарзда давом эттирилаётганидир, - дейди “Эл-юрт хурмати” ордени соҳиби Хайитмат Боғибеков. Шунинг учун бу мактаб яратган нақшлар асрлар оша ўз шаклини йўқотмай келаяпти. Мен ҳам устозларим сингари мазкур ҳунарнинг сир-асрорини ёшларга ўргатишга ҳаракат қилаяпман. Ахир ҳар бир устанинг издошлари бўлиши керакда -деб таъкидлайди уста.

Хоразм ёғоч ўймакорлиги мактаби равнақида таниқли уста, моҳир ҳунарманд Ота Полвонов, Сафо Боғибеков, Хайитмат Боғибековларнинг алоҳида ўрни бор албатта. Бугунги кунда мазкур ўймакорлик мактаби анъаналарини усталарнинг шоғирдлари муносиб давом эттириб, кўпгина ёшларга ушбу ҳунар сирларини пухта ўргатиб келмоқдалар.

Хоразмлик ҳунармандлар яратган ўймакорлик дурдоналарини “Ёғочга муҳрланган мўъжиза”, десак, асло муболаға бўлмайди. Шу боис ушбу санъат турини янада ривожлантириш, воҳага хос қадимий нақш усулларини қайта тиклаш йўлида ижодий изланишлар олиб борилмоқда. Бу эса ўзбек амалий санъатининг дунёда янада шуҳрат қозонишида аини муддао бўлаётир.

ҲОИДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎИХАТИ:

1. С.Булатов. Ўзбекистон халқ амалий безак санъати.Т.1991.
- 2.. А.Абдурасулов.Хива.Ўзбекистон.1997.
3. “Ичан-қалъа” давлат музей-кўрикхона фонди ҳужжатлари.
4. А.Султонов. “Хивалик ёғоч ўймакор Ота Полвонов”. “Санъат” журнали 4-сон. 2009 йил.

ЎУК 93/94

ЗАМОНАВИЙ ДУНЁДА – ЖАМОАТЧИЛИК ФИКРИНИ ШАКЛЛАНТИРУВЧИ МЕДИА АХБОРОТ ЭВОЛЮЦИЯСИ

Ж.А. Таникулов, тадқиқотчи, Самарқанд давлат университети, Самарқанд

Аннотация. Ушбу мақолада замонавий дунёнинг медиа ахборот эволюцияси ҳамда жамият ижтимоий ҳаётида медиа муҳит сезиларли даражада ривожланганлиги ёки телевидение каби анъанавий оммавий ахборот воситаларидан кўра кўпроқ онлайн режимда фаолият олиб бораётган ижтимоий медиаларга бўлган эҳтиёж кун сайин ортиб бораётганлиги, айниқса, медиа ахборот манбаини кенгайтириш ортидан дунё жамоатчилиги қарашларида “медиа ахборот муҳити”га бўлган муносабат ҳам “янги форматга” ўтганлиги, янги медиа тарихи қисқа вақт оралиғида катта аудиторияда фикр мулоҳазалар билдирилиб, олинган натижалар ижтимоий фалсафий таҳлил этилган.

Калим сўзлар: медиа ахборот эволюцияси, жамият, муҳит, телевидение, оммавий ахборот, ижтимоий медиалар, муносабат, дунё жамоатчилиги, янги медиа тарихи

Аннотация. В данной статье рассматривается эволюция медиаинформации в современном мире и значительное развитие медиасреды в обществе или растущая потребность в большем количестве онлайн-социальных медиа, чем в традиционных медиа, таких как телевидение. Изменилось и отношение к «информационной среде» на «новый формат».

Ключевые слова: information evolution, society, environment, television, media, social media, attitudes, world community, new media history

Abstract. This article discusses the evolution of media information in the modern world and the significant development of the media environment in society, or the growing need for more online social media than traditional media such as television. The attitude to the "information environment" has also changed to a "new format".

Keywords: эволюция медиаинформации, общество, окружающая среда, телевидение, медиа, социальные медиа, мировоззрение, мировое сообщество, история новых медиа

Кириш. Янги асрдан бошлаб жамият ижтимоий ҳаётида медиа муҳит сезиларли даражада ривожланиди. Кейинги вақтларда одамлар газета, радио ёки телевидение каби анъанавий оммавий ахборот воситаларидан кўра кўпроқ онлайн режимда фаолият олиб бораётган ижтимоий медиаларга бўлган эҳтиёжи ортиб бормоқда. Шу сабабли, сўнги ўн йилликда ижтимоий мулоқот қилиш учун кўплаб медиа каналлар пайдо бўлди. Ушбу платформаларда барча соҳалар кесимидаги муаммо ва масалаларни ўзи ичига қамраб олган, ҳажм ва миқдор жиҳатидан катта диапазондаги маълумотлар омбори шаклланди. Айниқса, жамоатчилик фикри шаклланишига ўз таъсирини ўтказиб келаётган воситачилик ва шахслараро мулоқотни таъминловчи планшет компьютерлар ва смартфонларнинг пайдо бўлиши – жамоавий мулоқот шаклини янада тезлаштириб юборди.

Албатта бундай ўзгаришлар ижтимоий ҳаётимизга ўз таъсирини ўтказмай қолмади. Медиа ахборот манбаини кенгайтириш ортидан дунё жамоатчилиги қарашларида “медиа ахборот муҳити”га бўлган муносабат ҳам “янги форматга” ўтмоқда. Бу масала доирасида “Шарқ ва Ғарб тадқиқотларида қандай концепциялар илгари сурилмоқда?” каби саволларга ушбу илмий тадқиқот доирасида жавоб берилди.

Муҳокама ва натижалар. Iryna Kuksa (*Буюк Британия*) томонидан илгари сурилатган қарашлар:

– Рақамий технологиялар доимий равишда мавжуд маданий шакллари қайта белгиланган жараёнида бўлиб, бу кўпинча ангиларнинг пайдо бўлишига олиб келади. Масалан, мултимедиа (*ҳар хил турдаги оммавий ахборот воситаларининг том маънода аралашмаси*) матн, график, аудио, анимацияни ўз ичига олади ва ахборот, билим ва бундан ташқари, мулоқотнинг янги сифатларини етказиш учун мослашувчанликни таъминлайди.

Муносабат: Iryna Kuksa келтириб ўтганидек, жамоатчиликка медиа ахборот етказувчи восита сифатида «мултимедиа» – жамиятнинг барча қатламига таъсир этиш имкониятига эга ҳисобланади. Жумладан, жамоатчилик аудиториясига ўз ғояларини “матн”, “график”, “аудио”, “анимация”дан фойдаланган ҳолда етказилиши натижасида жамоатчилик фикри “кристаллашув”ни юзага келтиради. Бундан ташқари, эпизодларни содда, жун, тушунарли, кинояли ҳамда афсонавийлик жанрларидан фойдаланган ҳолда тақдим этиши натижасида – жамоатчилик психологиясида (*айниқса ёшлар онгиди*) жиддий ўзгаришни юзага келтиради.

– Медиа тармоқда кўплаб мумкин бўлган йўллар бўлгани сабабли, янги медиа тарихи қисқа вақт оралиғида катта аудиторияни забт этди. Бироқ, аниқ нарса шундаки, медиа муҳитнинг таракқиёти рақамли технологиялар ишлаб чиқариш усулини тўхтатиб бўлмайдиган даражада ўзгартирди. Бунинг натижасида маданий кадрларни ўтказиш (*трансформация қилиш*) ва сақлаш (асраш) каби масалалар очиқлигича қолмоқда [1].

Муносабат: муаллиф ҳақи равишда таъкидлаганидек, медиа ахборот воситаларини янги технологиялар билан етказилиши, жамоатчилик фикрида (*айниқса ёшларда*) миллий кадрларга нисбатан замонавий кадрларни трансформациясини юзага келтирмоқда. Биргина мисол, ҳозирги ёшлар эҳтиёжидида ота-она томонидан айтиладиган эртақ ёки ҳикояни эшитишдан кўра, замонавий қаҳрамонлар акс этган мултимедиани эшитишни маъқул кўради. Бу уларга биринчидан минг йиллик кадрлардан бегоналанишувни олиб келса, иккинчидан ўзлигини асрашга хизмат этувчи “миллий рух”ни емирилишини таъминлайди.

Marcus Leaning (*Professor of Digital Media Education at University of Winchester*) қарашлари:

– Медиа ахборот воситаларининг салоҳиятига протекционистик ёндашувнинг ортиши, аҳолининг айрим қатламлари, хусусан, болалар ва ёшлар медиа ахборот воситалари объектига айланиб қолишига олиб келмоқда. Медиа макон янги шакллари ва улар ёрдам берадиган алоқа таъсиридан кўпроқ онги шуури етилмаган ёшлар қатлами хавф остида эканлиги сезилмоқда. Хавотирли жиҳати шуки, бундай янги технологиялар тақдим этадиган ўзаро таъсир ва иштирок этишнинг янги имкониятлари кун сайин ошиб бормоқда.

Юқоридаги фикр дунё билан турли хил сезиларли орқали алоқа қилишимизни тан олиш билан боғлиқ бўлса-да, бу ерда ташвиш шундаки, медиа ахборотдан фойдаланувчи билан ўзаро муносабатларнинг турли усуллари янги компетенция шакллари талаб қилаётганлиги, “мултимодал” саводхонликни оширишга заруратни келтириб чиқармоқда.

Муносабат: Marcus Leaning ўзини “Медиа ва ахборот саводхонлиги” номли асарида келтириб ўтганидек, бугунги медиа бозор савдосига чиқарилаётган аксарият махсулотлар, ўзининг савияси пастлиги билан ҳам “харидорғир” бўлиб қолмоқда. Чунки арзон ва оммабоп шаклда ишлаб чиқилаётган “медиа

товарлар” асосан ёшлар аудиториясига мўлжалланган бўлиб, ёшлар қатлами орқали “дунё маънавий муҳитига” таъсир этмоқда.

– Сизга турли хил режимлар орқали иштирок этишни таклиф қиладиган медиа ахборот воситаларининг янги шакллари: визуал, аудио, ҳаптик (*баъзи ўйин консолларида мавжуд бўлган ҳаракатга асосланган ўзаро таъсир*), виртуал ҳақиқат ва реаллик мезонлари орқали қўллаб семиотик таъсир механизмларидан фойдаланган ҳолда мақсадга эришмоқда.

Муносабат: дарҳақиқат бугунги медиа ахборот таъсири онлайн, офлайн, механик, визуал, аудио, ҳаптик ва ҳок. “ячейкалар” воситасида катта кучга эга тизимга айланиб улгурди. Масалани муаммоли жиҳати шундаки, жамиятда медиа ахборот “қўллари”, “зомбилари”, “медиа ахборот ташувчи манкуртлар” аудиторияси ҳам горизантал, ҳам вертикал диоганал бўйлаб ошиб бормоқда.

– Медиа ахборот тарқатувчи технология доимий равишда такомиллашиб боради, ривожланиш тезлиги, таъсир доираси ва компьютер технологияларининг тез ўзлаштирилиши уни бошқа технологик янгиликлардан ажратиб туради. Бундан ташқари, бу ўзгариш кенг сезилади, яъни бу замонавий жамиятнинг рефлекслигидан далолат берадики, содир бўлаётган ўзгаришлар ва янги технологияларнинг жамоатчилик фикрига таъсири ва умуман жамият ижтимоий ҳаётига таъсири сезилиб туради. Шунинг учун ҳам жамиятда барқарор жамоатчилик фикри шаклланишига эришиш учун “медиа саводхонлик”, “технологик саводхонлик”ни ошириб бориш талаб этилади [2]. Чунки, медиа ахборотни академик ва стратегик тушуниш орқали “шахс медиа саводхонлиги” кўникмасини ривожлантириш ёки медиа таълимга асосланган ёндашувни қарор топтириш мумкин.

Муносабат: “медиа саводхонлик”, “технологик саводхонлик” Marcus келтириб ўтганидек нафақат бугунги жамият тараққиётига таъсир этади, балки, кейинги тараққиёт босқичларига ҳам ўз таъсир кучини кўрсатади. Хусусан, “медиа таълим”га эътибор бериш асносида биринчидан, аксарият ҳолларда “медиа хуруж қурбони” бўлаётган ёшлар қатлами орасида позитив турмуш-тарзини қарор топтириш мумкин. Иккинчидан, жамиятда, айниқса шаҳар ва қишлоқ аҳолиси ўртасидаги тенгсизлик барқарорлашувига эришиш мумкин. Қолаверса, бугунги глобллашув, ахборот оқимининг интенсификашув таъсиридан чиқиш учун, аввало соғлом фикрлайдиган, ўз позициясида қатъий турган ҳолда жамият билан ҳамнафас яшайдиган қатламга бўлган эҳтиёжнинг ортиб бориши кузатилмоқда.

Yalda Uhl (*болалар, оилалар ва ўқитувчиларга рақамли дунёда ҳаракат қилишда ёрдам беришга қаратилган миллий нодавлат ногижорат ташкилоти Common Sense Media direktori*) ғоялари, фикр мулоҳазалари ва хулосалари:

– ёш болалар ҳозирда медиа ахборот берувчи электрон оммавий ахборот воситаларидан мисли қўрилмаган даражада қўп фойдаланиш имкониятига эга. Ота-оналар ўртасида ўтказилган кенг миқёсли сўровлар ҳисоботи шуни кўрсатмоқдаки, ёшларнинг қўпчилиги 3 ойликдан бошлаб телевизор ёки видеога дучор бўлишда ва 2 ёшга келиб 90% га яқини доимий томошабинлар бўлиб, кунлик вақтни асосан телевизор ёки видео томоша қилиш билан ўтказишади. Ушбу оммавий ахборот воситаларининг ёшларга таъсири ота-оналар, соҳа мутахассислиги бўйича олимлар ва бошқа жамоатчилик орасида бир қатор хавотирларни келтириб чиқармоқда. Бу эса медиа ахборот тарқатувчи ушбу оммавий ахборот воситаларининг ёш болаларининг когнитив ва ижтимоий ривожланишига таъсир кўрсатиши учун ижобий ва салбий потенциаллари ҳақида илмий изланишлар ва жамоатчилик фикрини шакллантириш заруратини янада оширмоқда. Масаланинг энг жиддий ташвишлари орасида телевидениени ўзининг расмий хусусиятлари ва сахна ўзгаришининг тез суръати билан ҳаяжонланиши ҳамда болаларнинг эътиборини ривожлантириш жараёнларига тўсқинлик қилаётганлиги билан янада аҳамиятлидир.

Муносабат: юқорида мавзу доирасида Christakis, Zimmerman, DiGiuseppe ва McCarth улар томонидан олиб борилган тадқиқотлар натижаси 2004 йилда эълон қилинди. Унга кўра телевизор ва DVD дисклари пассив восита бўлиб, ёшларни жамият аъзолари билан ижтимоий алмашинувида ўз таъсирини ўтказиши исботланди. Тадқиқот хулосасига кўра тил ўрганиш, ҳикоялар китобини ўқиш ва кўнгилочар ўйин билан боғлиқ бўлган интерфаол медиа ахборот берувчи воситаларга боғланиб қолиш, мияни ривожлантириш учун салбий таъсир воситалар ҳисобланади деган, фикрга келинди. Чунки, улар (*ёшлар*) видео томоша қилиш орқали фикрлаш, танқидий муносабат билдириш кўникмасидан айрилади, яъни маълум вақт миядаги фаоллик тўхтатилади ёки эквивалентга алмаштирилади.

– Сўнгги ўн йил ичида олиб борилган тадқиқотлар телевидение ва видео материалларнинг жуда ёш болалар ривожланишига потенциал таъсири ҳақида жуда қўп маълумотлар тақдим этилди ва диққат ва ўрганиш билан боғлиқ бу ташвишларнинг аксарияти ҳозирда кенг жамоатчиликка жуда яхши тушунарли бўлди. Аммо тахминларга кўра, савол ва жавоблар мураккаблашмоқда, чунки олиб борилган тадқиқотларнинг диққат марказида болалар видеони кўриш учун сарфлаган вақтга кўпроқ урғу берилган.

Муносабат: бизнинг қарашларимиз бўйича, боланинг ёши ва когнитив етуклиги, қўрилатган дастурнинг мазмуни ва кўриш жараёнида ёшлар онгида содир бўладиган ижтимоий ўзгаришларга қаратилган тадқиқотлар контекстига эътиборни кўпроқ қаратиш керак. Масалан, ҳозирги ёшлар орасида планшет ва смартфонлардан фойдаланиш кўникмасига эга бўлмагани топилмаса керак. Демак, ёш хусусияти инобатга олинган ҳолда бу қўрилмаларнинг таъсири қандай кечаётганлигини тадқиқ этиш мақсадга мувофиқдир. Чунки, янги замон ёшлари босма китоб ўқишдан кўра – электрон китобларни ўқишни, янги интерактив мобил технологияларидан фойдаланишни маъқул кўрмоқда.

– Ўтмишда телевизорнинг ёш болалар когнитив ва ижтимоий ривожланишига таъсири ҳақида берилган кўплаб саволлар, бу сафар планшетлар, смартфонлар, электрон китоблар ва ўйинлар каби янги интерактив “медиа ахборот экранлар” билан боғлиқ бўлмоқда.

Муносабат: бундай замонавий муносабатнинг асл сабаби шундаки, уларнинг (*ёшлар*) ҳаракатчанлиги сенсорли экран қобилиятига қараб ўзгармоқда. Чунки, бу қурилмалар болаларнинг кундалик ҳаётида телевизорга қараганда анча инвазивдир. Масалан, “*Common Sense Media*”нинг 2013 йилдаги ҳисоботида айтилишича, 0 ёшдан 8 ёшгача бўлган болаларнинг баъзи турдагилари “ақлли” мобил қурилмалардан фойдаланиш имконияти сўнгги 2 йил ичида 50% га ошган ва қурилмадан фойдаланиш учун сарфланган ўртача вақт 3 баробарга ошган. Ўша вақт оралиғида 2 ёшгача бўлган болалар мобил технологиялардан камроқ фойдаланиш имкониятига эга, аммо 38% и камида биттасидан фойдаланган, бу икки йил олдинги 10% фойдаланишдан сезиларли даражада юқори [3].

Хулоса шуки, ёшларга ушбу қурилмалар (*планшет ва смартфон*) жуда ёқади. Улар бу нозик воситалар бошқарувини ўзида сақлаб қолиш учун доимий “ички” ёки “ташқи” эмоциялари билан курашиб бориши ҳам ҳақиқат. Чунки, мобил қурилмаларни телевизордан фарқли жиҳати шундаки, улар пассив медиа эмас, балки интерактивдир ҳамда улар билан «катталар» ёрдамсиз ҳам ишлаш мумкин. Шундай қилиб, медиа ахборот берувчи замонавий воситалар – уларга шартли равишда жавоб бериш ва самарали ўрганишни қўллаб-қувватлаш учун муҳим салоҳиятга эга [4] бўлиб қолмоқда.

Бугунги кунда олиб борилаётган тадқиқотларда ижтимоий медиа қонуниятларидан фойдаланишда сифатий жиҳатдан бир қатор муаммолар кузатишмоқда.

Биринчиси, илмий жамоатчиликнинг барчаси ижтимоий медиа механизмларидан бирдек фойдаланиш кўникмасига эга эмас.

Иккинчиси, олиб борилган ва хулосалари эълон қилинган аксарият тадқиқотлар натижаси ижтимоий медиа ахборотидан олинган хулосалар асосида мувофиқлаштирилмаган.

Учинчиси, жамоатчилик аудиториясининг катта қисмида медиа ахборот воситалари платформаларидан фойдаланиш борасидаги ишларни ривожлантириш қониқарли эмас. Бу борада “*American association for public opinion research*” тадқиқотчилари қуйидагича хулосаларни тақдим этди:

1. Ижтимоий медиа илмий жамоатчиликлка маълум бир саволлар тўплами учун фойдали тушунчаларни бериши мумкин, аммо кўпчилик аҳоли (*жамоатчилик*) учун умумлаштириладиган аниқроқ илмий прогнозларни бермайди. Шу сабабли медиа ахборотдан фойдаланиш кўникмаси етарли даражада эмас.

2. Ижтимоий тармоқларнинг оммавий табиати ҳалол ва очиқ фикр алмашиш учун тўсиқларга жиддий эътибор беришни талаб қилади. Аммо биз кўп ҳолларда бунга эътибор бермаяпмиз. Масалан, ижтимоий медиа жамоатчилик фикрида қарор топаётган ҳар қандай муаммога ҳам амалий ва ҳолисона жиҳатдан ёндашади, унинг потенциал афзалликлари ва хато манбаларини текширишида ҳам ҳолисликни кўриш мумкин.

3. Илмий тадқиқот олиб боришда энг кўп учрайдиган тўсиқлардан бири – маълумот тўплаш учун ижтимоий медиадан фойдаланишда намунавий рамка яратиш ва респондентларни ёллаш учун фойдаланишдаги камчилигимиздир. Бугунги кунга келиб, ижтимоий медиа сайтларидан фойдаланиш орқали жамоатчилик фикрини ўрганиш бўйича тўпланган маълумотлар аҳолининг умумий қатламини қандай ифодалаши мумкинлигини кўрсатишга уринишлар бўйича озгина муваффақиятга эришилди. Аммо бу кенг қамровли жамоатчилик фикрини шакллантирувчи механизмни ишлаши учун етарли эмас.

4. Ижтимоий медиа фойдаланувчилари кенг жамоатчилик вакиллари эмаслиги ва ишончли танлаб олиш рамакалари йўқлиги сабабли, ҳозирда фақат эҳтимоллик бўлмаган намуналарни шу тарзда тўплаши мумкин бўлиб қолмоқда. Масалан, тадқиқотчилар интернетдан фойдаланадиган одамлар оламини, интернетдагилар орасида ижтимоий медиадан фойдаланадиган одамларни ва бу одамларнинг ижтимоий тармоқларда қандай намоён бўлишини ҳисобга олишлари кераклиги кўп ҳолатларда илмий тадқиқотларнинг объектдан четда қолмоқда.

5. Ижтимоий медиадан фойдаланган ҳолда жамоатчилик фикрини ўрганишга қаратилган тадқиқотлар кўпинча тўлиқ бўлмаган маълумотлар билан боғлиқ муаммоларга дуч келмоқда. Бундан ташқари, жамоатчилик фикрини ўрганувчи тадқиқотчилар одатда фақат сўралганда маълумот берадиган сўров иштирокчиларидан фарқли ўлароқ (*социологик сўровнома ўтказувчи тадқиқотчилар*), ижтимоий тармоқлардан фойдаланган ҳолда олган натижаларини, яъни ўзлари қўлга киритган илмий янгиликларни, мажбурияти сифатида масъулиятни ҳис этган ҳолда оммага эълон қилиши керак.

6. Ижтимоий медиа тадқиқотларидаги кўп контент кўпинча медиа манбалари бўйлаб боғланган таркибни ўз ичига олади, улар ҳам ўзгариши мумкин. Ижтимоий тармоқлардан тўлиқ бўлмаган маълумотлар таҳдиди билан бир қаторда, унинг кўплигидан келиб чиқадиган имкониятлар ҳам мавжуд. Масалан, сўров маълумотлари одатда кесма тадқиқотларда бир марта шахслардан олинади. Шундай тартибда, ушбу жараён маълум вақт оралиғида чекланган миқдордаги аудиторияда такрорланиши мумкин. Ижтимоий тармоқлар эса фикр, муносабат ва ҳулқ-атворга қараб ўтказилган тадқиқотлар ҳақиқатни акс эттирган ҳолда тадқиқотлар узлуксизлигини таъминлаш имконини беради [5]. Шунинг учун ҳам ижтимоий медианинг табиатан оммавий эканлиги маълум даражада ҳақиқатдир. Чунки, у (*ижтимоий медиа ахборот*) бизни қизиқтирган маълумотлар турини кўриш эҳтимолига жуда яқин бўлиб, у орқали жамоатчилик фикрига таъсир қилиш мезанизмларини топишимизга имкон беради.

Хулоса: *Биринчидан*, ҳозирги дунё медиа маконини “гегемон кучлар”, яъни йирик ахборот марказлари бошқармокда. Бу даврда ахборот таъминоти маълум мақсадга йўналтирилган ҳамда бир томонламалиги эҳтимоли юқори бўлиши табиий ҳолдир. Аммо ахборот дунё жамоатчилигига айнан шу кучлар таъсирида ишлаб чиқилган талқинда етказилишига қарши курашиш учун, аввало жамоатчилик фикрини шакллантириш керак бўлади.

Иккинчидан, жамоатчилик фикрини шакллантиришнинг ҳозирги илмий назарий жиҳатлари, технология “эскирган услуб”да олиб борилаётганлигини инобатга олсак, замонавий ОАВ билан, хусусан медиа ахборот воситалари билан кулланганини давр тақозо этмокда. Чунки, Ўзбекистон шароитида мутахассислар томонидан ишлаб чиқилаётган механизмларнинг ҳозирги шакли, уларнинг муайян тизимга солинганлигини кўрсатиб, бу “қолип” билан медиа ахборот воситалари таъсирига доир илмий назарий билимларимизни жаҳон стандартига тенглаштириш кийин кечади.

Учинчидан, глобаллашув шароитида медиа ахборот дунёсида мутлақ эгаликка интилиш кайфияти яққол кўзга ташланмокда. Бунинг халқаро медиамаконда ахборотнинг монополлашувига йўл очилиши, айрим ҳолларда медиа ахборот таъсири қудратли давлатларнинг “қудратли кулолига” айланаётганлигидан ҳам кўриш мумкин. Биргина йўл шуки: ё қудратли бўлиш орқали ахборот таъсирига тушмаслик мумкин. Ёки “медиа ахборот хуружи”га қарши кенг жамоатчилик фикрини шакллантириш орқали ҳимояланиш мумкин. Ривожланаётган мамлакатлар учун “учинчи йўл” йўқ.

Тўртинчидан, замонавий жамиятда бирин-кетин модернизация босқичларининг кириб келиши табиий ҳолдир. Бу даврда ижтимоий ҳаётимизда рўй берадиган ҳар қандай ўзгариш – жамоатчилик фикрига жиддий таъсир этиши мумкин. Айниқса, ижтимоий медиа ахборотига мойиллиги юқори бўлган жамиятда. Шу сабабли, динамик ривожланаётган тизимда, шу тизимга мойил бўлган жамоатчилик фикрини шакллантирувчи механизмларни ишга солиш, энг мақбул йўлдир. Бу тизим элементларига медиа воситалари ҳам киради. Чунки, улар бугуннинг “қаҳрамони” сифатида гавдаланмокда.

Бешинчидан, медиа ахборот ўз матнлари орқали жамоатчилик фикрига, кадриятларига, унинг эркинлигига ва мафкуравий дунёқарашига таъсир этиб, “жамоавий импульсни” шакллантиради. Шу сабабли, унинг таъсир доирасини ижтимоий тараққиётга хизмат эттиришга эришишнинг биринчи йўли – медиа таълим тараққиётига эришишдир.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Iryna Kuksa, Mark Childs. Making Sense of Space. 2014. www.sciencedirect.com/topics/social-sciences/media-history
2. Marcus Leaning. Media and Information Literacy. 2017. <https://www.sciencedirect.com/topics/social-sciences/media-history>
3. <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/B9780128094815000018>
4. Yalda T. Uhls, Michael B. Robb. Cognitive Development in Digital Contexts, 2017. www.sciencedirect.com/topics/social-sciences/media-education
5. American association for public opinion research (Social Media in Public Opinion Research: Report of the AAPOR Task Force on Emerging Technologies in Public Opinion Research). May 28, 2014. –P.4-5

УЎК 902

ҚИШЛОҚЛАР МАВЗУСИ ТАРИХШУНОСЛИГИ

Ч.Темирова, доц., т.ф.н., Қариш ирригация ва агротехнологиялар институти, Қариш

Аннотация. Мазкур мақолада қишлоқ тарихи мавзусининг тарихиунослиги мустақил объект сифатида тўлақонли равишда ёритилган бўлиб, бу масалани тарихий нуқтаи-назардан ўрганиш бугунги кунда ҳам илмий ва амалий аҳамиятга эгадир.

Калим сўзлар: қишлоқ, тадқиқот, адабиёт, тарихиунослик, ижтимоий, маданий, илмий, давр

Аннотация. В данной статье историография предмета сельской истории полностью освещена как самостоятельный объект, а исследование этого вопроса с исторической точки зрения и сегодня имеет научное и практическое значение.

Ключевые слова: сельское, исследование, литература, историография, общественное, культурное, научное, период

Abstract. In this article, the historiography of the subject of rural history is fully covered as an independent object, and the study of this issue from a historical point of view is of scientific and practical importance even today.

Key words: rural, research, literature, historiography, social, cultural, scientific, period

Мамлакат ободлиги, халқнинг фаровон яшаши қишлоқларнинг тақдири ва келажаги билан бевосита боғлиқ. Ўзбек халқининг илдизи ва томири бевосита қишлоқ заминига бориб такалади. Бу масалани тарихий нуқтаи-назардан ўрганиш бугунги кунда ҳам илмий ва амалий аҳамиятга эгадир.

Ўзбекистон қишлоқлари ижтимоий ва маданий соҳа тарихига бағишланган докторлик диссертациялари қаторига З.Мирзаев, А.Норбеков, Р.А. Носиров, А.А. Маврулов М.О.Ғуломов ва Ю.Эргашеваларнинг тадқиқотларини киритиш мумкин. Ушбу муаллифлар томонидан Ўзбекистон қишлоқларининг турли тарихий даврлардаги аҳоли, муаммолари, қишлоқ маданият муассасалари, ижтимоий ривожланишининг асосий йўналишлари ҳамда қишлоқ зиёлиларининг шаклланиш жараёнлари тарих фанида илмий нуқтаи-назардан ўрганилганлиги ва таҳлил этилгандан далолат беради. Жумладан, З.Мирзаев ва А.Норбековларнинг докторлик диссертациясининг баён қилиш услуби, хусусан, назарий-

методология жиҳатдан совет даври мафкуриси таъсиридан тўла халос бўлмаганлиги кузатилади. Шунингдек, юқорида номлари қайд этилган докторлик диссертацияларининг даврий чегараси совет даврига тегишли бўлиб, уларда келтирилган аниқ маълумотлар мустақиллик йилларидаги ижтимоий-маданий аҳволни қиёсий ўрганишда муҳим илмий аҳамият касб этади.

Ўзбекистон қишлоқлари ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаётига бағишланган номзодлик диссертациялари қаторига Б.Н.Узоқов, М.Д.Хаджие-валарнинг ишларини ҳам ҳам қайд этиш лозим. Мазкур муаллифлар томонидан олиб борилган тадқиқотларда ҳам асосий эътибор қишлоқларнинг ижтимоий ҳаётини тадқиқ этишга қаратилди. Сўнгги йилларда қишлоқлар тарихи мавзусида бажарилган ишларга Э.Р.Тилаев, Н.Қ.Қувватова ва Ф.Ж. Ёрматовларнинг тадқиқотларини қиритиш мумкин.

Истиқлол йилларида маданият соҳаси тарихини янги назарий методоло-гия асосида тадқиқ этишда А.Мавруловнинг иши алоҳида аҳамиятга эга. Мустақиллик йилларида ижтимоий ва маданий соҳанинг совет даври тарихини ўрганишга бағишланган бошқа бир қатор рисола ва монографиялар ҳам яратилди. Масалан, А.Ҳазратқулов ва С.Турсуновларнинг монография-ларида совет даврида ижтимоий соҳанинг турли йўналишларида амалга оширилган ишлар ва уларнинг натижалари янги назарий методология нуқтаи-назардан таҳлил этилган. Бу ишлар совет даври ижтимоий соҳа фаолиятини танқидий ўрганиш юзасидан дастлабки уринишлар сирасига киради.

М.Х. Нурмухаммедова ва Ю.А.Эргашеванинг монографияларида Ўзбекистон қишлоқларида маданий соҳадаги муаммолар ва уларнинг ечими тўғрисидаги масалалар тадқиқ этилади. Хусусан, М.Х. Нурмухаммедованинг монографиясида инсон омили ва қишлоқ ижтимоий ривожланиши, маданий-оқартув муассасалари, турли халқ байрамлари хусусида фикр юритилади.

Тадқиқот тарихшунослиги таҳлили нуқтаи назаридан иккинчи гуруҳга масаланинг турли хил жиҳатларини таҳлил қилган ижтимоий-гуманитар соҳа вакиллари томонидан яратилган тадқиқотлар ва адабиётлар киритилди. Т.Я.Абдуллаев, З.У.Исмоилова, И.Рамазонов, М.Эшматов, Г.Х.Бекмуродова-ларнинг тадқиқотларида ўрганилаётган мавзу фалсафий нуқтаи-назардан таҳлил қилиниб, қишлоқ ёшлари маънавий қиёфаси, қишлоқ турмуш тарзини янгилашнинг ижтимоий-сиёсий ва маънавий омиллари, шаҳар ва қишлоқ аҳолиси ҳаётини яқинлаштириш муаммоси, аграр ислохотлар ва қишлоқ фуқаролари ижтимоий қиёфасининг шаклланиши ҳақидаги фикрлар умумлаштирилган. Р.С. Муратов, З.Р. Худойбердиев, Р.И. Эгамбердиев, Б.Я. Янгибоев, Ш.Э. Қаршиевларнинг тадқиқотлари қишлоқ иқтисодий ҳаётини ўрганишга бағишланган бўлиб, уларда қишлоқ аҳолисининг озик-овқат, енгил саноат маҳсулотлари билан таъминланишига доир маълумотлар келтирилади. Қишлоқларда демография, ижтимоий-иқтисодий ва маданий-маърифий соҳанинг умумий ҳолати, қишлоқ ва бозор, қишлоқда ижтимоий ҳимоя тизими, қишлоқ маданияти ҳамда жамоат ташкилотлари, оила, экология ва саломатлик масалаларини қамраб олган қатор ишлар мавжуд. Улар орасида, аввало, М.Исломов, А.Маматказин, Ю.Додобоев, А.Мамадалиев, А.Жўраев, М.Усмонова, Э.Аҳмедов, У.Умарова, И.Эргашев, М.Холматова, С.Сафаева, М.Содиқова, Ш.Отабоев кабиларнинг ишларини таъкидлаш лозим. Қишлоқларни ўрганишда республика олимларидан Ҳ.Ҳасанов, С.Қораев, П.Ғуломов, Т.Нафасов, С.Турсунов, Н.Охунов, М.Миракмалов, Ю.Ахмадалиевларнинг асарларини қайд этиш ўринлидир. Улар ўз тадқиқотларида қишлоқ номлар тарихи, этнографияси, хўжалиги каби жиҳатларни қамраб олишган. Тадқиқотчилар М.А.Содиқова, Р.Ш.Тлеубергенов, Р.С. Муратов, Ш.А. Балгаева, Г.Т.Ядгарова, М.Э.Эшматов, И.Э.Шоймардоновлар ўз тадқиқотларида Ўзбекистон қишлоқларининг ижтимоий, иқтисодий, экологик муаммоларига тўхталиб ўтишган.

Мустақилликнинг дастлабки йилларида яратилган ушбу муаллиф-ларнинг тадқиқотлари Ўзбекистон қишлоқларининг ижтимоий, маданий ҳаёти мустақиллик ғояси нуқтаи-назардан таҳлил қилинган. Шунингдек, уларда қишлоқ ижтимоий инфратузилмасининг шаклланиш жараёни, бозор иқтисодиётига ўтиш даврида қишлоқ аҳолисини ижтимоий ҳимоялашнинг шарт-шароитлари, қишлоқ маданий-маърифий муассасаларидаги муаммолар кўриб чиқилиб, мустақил Ўзбекистонда қишлоқ сиёсатининг асосий моҳиятини атрофлича ёритишга ҳаракат қилинган.

Ўзбекистон жанубий вилоятларининг ижтимоий ва маданий ҳаёти мавзуси тарихшунослигида мамлакат қишлоқлари аҳолисининг ўсиш хусуси-ятлари, қишлоқдаги демографик жараёнларнинг ижтимоий-иқтисодий муам-молари, ижтимоий инфратузилманинг ривожланиши каби масалалар “Қишлоқ жойлар демографияси” монографиясида ҳам ўз аксини топган. А. Жўраевнинг “Қишлоқ ва ижтимоий ҳаёт” номли монографиясида қишлоқда ишлаб чиқариш ва ижтимоий масалаларнинг ривожланиши ҳар томонлама таҳлил этилган. А.Солиев, М.Назаровларнинг “Ўзбекистон қишлоқлари” номли монографиясида Ўзбекистон қишлоқлари, уларнинг турли минтақалар, табиий-хўжалик туманлардаги географик хусусиятлари, қишлоқларни географик ўрганишнинг баъзи масалалари, “Қишлоқ таракқиёти ва фаровонлиги йили” Давлат дастурининг ҳудудий жиҳатлари таҳлил қилинади. Шунингдек, унда қишлоқ жойларнинг демографик вазияти, агроиқтисодий тузилмаси, ижтимоий соҳалар ривожланиши ва ҳудудий ташкил этилиши ҳам қисман кўриб чиқилади. Шунингдек, сиёсатшунослик фанлари доктори, профессор И.Эргашевнинг монографиясида жамиятнинг сиёсий-ижтимоий ҳаётида қишлоқларнинг ўрни, давлат сиёсатида қишлоқларда амалга оширилаётган ислохотлар ва уларнинг натижалари, қишлоқларнинг маънавий жиҳатдан янгилиниши масалалари сиёсий-фалсафий нуқтаи-назардан таҳлил этилади.

Қишлоқда турар жой муаммосига бағишланган бир нечта илмий ишлар юзага келди. Етук мутахассис олимлардан А. А. Маҳкамов, Ф. М. Ашрафий. К. М. Мирзааҳмедова, Р. С. Белий, В. И. Немировский, Х. А. Салоҳутдинов, Х. И. Қаюмов, К. Н. Файзиевларнинг илмий ишлари катта аҳамиятга эга бўлди. Айниқса,

меъморчилик фанлари доктори А. А. Маҳкамовнинг "Сельские жилые дома юга страны" монографияси бу соҳада муҳим илмий бурилиш ясади. Олимнинг ушбу ишида ҳозирги даврнинг энг долзарб масалалари, жумлалан, Ўрта Осиё республикалари, хусусан Ўзбекистон қишлоқларида турар-жой бинолари меъморчилигининг типологик томонлари, уларни лойиҳалаш, қуриш ва фойдаланиш бўйича тўпланган илғор тажрибалар, шунингдек, халқ меъморчилигидаги анъаналар, турар-жой биноларининг иқлим шароити ҳар хил бўлган туманлар бўйича янги зонал типларини яратиш, уларнинг меъморий ва функционал ечимларини, ҳажм режа параметрларини такомиллаштиришга бағишланган қатор амалий таклифлар берилди.

Хуллас, мазкур масала бевосита Ўзбекистонда мустақиллик йилларида қишлоқларнинг ижтимоий-маданий ривожланиши тарихий фаолиятига бағишланган алоҳида тадқиқот объекти сифатида, унга оид тўпланган маълумотлар ва оғзаки тарих асосида, илмий адабиётларга таянилган ҳолда тарихий нуқтаи назардан чуқур ўрганилди.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Турсунов С. Қишлоқ аҳолисининг уй-жой маиший шароитларини яхшилаш муаммолари (1946-1965 йиллар). – Тошкент: Термиз ДУ, 1994. – Б. 10.
2. Қишлоқ жойлар демографияси. – Тошкент: Университет, 2005. – Б. 8.¹ Жўраев А. Қишлоқ ва ижтимоий ҳаёт. – Т.: Мехнат, 1992. – 136 б.
3. Солиев А., Назаров М. Ўзбекистон қишлоқлари (Қишлоқ жойлар географияси). Т.: "Fan va texnologiya", 2009, – 212 б.

УЎК 93/94

ГАВР ҚАЛЪА ЁДГОРЛИГИ ТУРАР ЖОЙЛАРИ (ХУДЖАЙЛИ ТУМАНИ)

М.Т. Туребеков, доцент, Қорақалпоқ давлат университети, Нукус
А.К. Алимбетов, ўқитувчи, Қорақалпоқ давлат университети, Нукус

Аннотация. Ушбу мақола Қорақалпоғистон Республикаси Худжайли тумани Миздахкан археологик мажмуасида жойлашган Гавр-қалъа ёдгорлигида очилган хоналарнинг ўлчамлари ва вазифаси, уларнинг ички интерьерлари ва шаҳарнинг стратегик тузилишига бағишланган. Муаллифлар археологик тадқиқотлари натижасида Гавр-қалъа ёдгорлигининг Хоразмшоҳлар даврига оид қисмида очилган турар жойларнинг ўлчамлари, ички интерьерлари, шаҳарнинг топографик жойлашуви, қурилиш материаллари, муҳофаа деворларининг ўлчамлари ҳақида маълумотлар берилган. Шунингдек, Гавр-қалъа ёдгорлигидаги 1928-1929 йиллардаги археологик кузатувлар, 1962-1966 йиллардаги археологик тадқиқотлар, 1994-2005 йиллардаги Гавр-қалъа аркидаги археологик қазималар натижалари таҳлил қилинган.

Калит сўзлар: Гавр-қалъа, Миздахкан, мажмуа, хронология, топография, разрез, Хоразмшоҳлар, Антакия, вилоят, ҳовли, хона, турар жой, пахса, коридор

Аннотация. Статья посвящена размеру и назначению помещений позади памятника Гавр-кала, расположенного в Миздахканском археологическом комплексе Ходжайлинского района Республики Каракалпакстан, их внутреннему убранству и стратегической структуре города. Авторы приводят сведения о размерах поселений, интерьерах, топографическом положении города, строительных материалах, размерах оборонительных стен Хорезмшахов в части памятника Гавр-кала. Также были проанализированы результаты археологических наблюдений памятника Гавр-кала в 1928-1929 годах и археологических исследований в 1962-1966 гг., и на основе анализируются результаты археологических раскопок в 1994-2005 гг. по арке Гавр-Кала.

Ключевые слова: Гавр-кала, Миздахкан, комплекс, хронология, топография, разрез, Хорезмшахи, Антакия, регион, арка, двор, комната, помещение, пахсы, коридор

Abstract. The article is devoted to the size and purpose of the premises behind the Gavr-kala monument located in the Mizdahkan archaeological complex of the Khojayli region of the Republic of Karakalpakstan, their interior decoration and the strategic structure of the city. The authors provide information on the size of the settlements, interiors, the topographic position of the city, building materials, the size of the defensive walls of the Khorezmshahs in the part of the Gavr-kala monument. The results of archaeological observations of the Gavr-kala monument in 1928-1929 and archaeological research in 1962-1966, archaeological excavations in 1994-2005 were also analyzed.

Key words: Gavr-kala, Mizdahkan, complex, chronology, topography, section, Khorezmshahi, Antakia, region, arch, courtyard, yard, room, pakhsy, corridor

Гавр-қалъа ёдгорлиги Миздахкан археологик мажмуасининг ғарбий тепалигида жойлашган. 1928-1929 йиллари ёдгорликда А. Ю. Якубовский томонидан биринчи марта археологик кузатув ишлари олиб борилади [7, 309-312].

В. В. Бартольд ўрта асрлардаги араб-форс ёзма манбаларидаги тилга олинган Миздахкан ёдгорлиги ҳақида ўрта асрлардаги араб-форс бадий-географик асарларида айтиб ўтилган рустак (қўрғонга хос ҳовли)ларнинг жойлашганлигини ёзма манбалар асосида тарифлайди [2, 395-399].

Ёдгорликда В. Н. Ягодиннинг 1962, 1964-1965-йиллардаги археологик тадқиқотларнинг натижасида арканинг пойдевори XI-XII асрнинг бошларидаги маданий қатламнинг устига қад қутарганлигини ва арка XI асрнинг охирида XII асрнинг бошларида қурилган ва у XIII асрнинг бошларига қадар фойдаланилган деган хулосага келган [6, 195-196].

Бердақ номидаги Қорақалпоқ давлат университетининг археологик амалиёт даврида 1995-2005-йиллар оралигида Археология кафедрасининг доценти М. Туребеков, ўқитувчилар А. Алимбетов, Ф. Ж. Утепбергенов бошчилигида археологик казиш ишлари амалга оширилган [3, 68-71; 5, 165-167].

Бу йиллар давомида Гавр-қалъа арканинг шарқ томонида 10×2 метрлик разрез қилинди. У материкка қадар қазилди. Унинг чуқурлиги 4 метр. Шарқдаги девор пахсадан солинган. Унинг ташқари томони пастга қарай кенгайиб боради. Унинг баландлиги ташқари томонидан 12-14 метр. Пастки бўлимида унинг қалинлиги 3-3,5 метр. Унинг ички полининг қадди 2 метр. Баланд қисми 1 метр. У пахсадан солинган. Пастки қатламининг баландлиги 1,3-1 метр [1, 46-47].

1994-2005-йиллар давомида Гавр-қалъа арканинг ички бўлимидаги 49 хужранинг ва марказий айвоннинг очилди [4, 49].

Археологик тадқиқотлар вақтида очилган хоналарнинг таснифи ҳақида қисқача маълумотлар келтириб ўтамыз; биринчи турар жойнинг 1-хонаси шимоли-ғарбдаги бурчакта жойлашган. Унинг эшиги шарқдаги томонда жойлашган. Унинг ўлчами 0,9 метр. 2- хона биринчи хонанинг шарқ томонида жойлашган бўлиб, унинг ўлчами 6,5×2,9 метр. Эшиги жануб деворда жойлашган.

4-хона 3-хонанинг жануби-шарқ томонида жойлашган. Хонанинг ўлчами 6,5×6,5 метр. Унинг эшиги жануб деворнинг шарқдаги четида жойлашган. 5-хона 2-хонанинг шарқ томонида жойлашган. Унинг ўлчами 4,5×4,8 метр. Унинг эшиги ғарб томоннинг жануб бурчагида ени 1 метр. 9-хона 3-хонанинг жануб томонида жойлашган. Унинг ўлчами 7×4,5 метр. Унинг деворлари пахсадан солинган. Деворларнинг сақланган баландлиги 0,7-1,7 метр. Хонанинг поллари пишган ғиштлардан терилган.

5-хонанинг жануб томонида иккинчи турар жой жойлашган. У битта хонадан иборат. Унинг ўлчами 4,5×4,8 метр. Унинг эшиги жанубдаги деворнинг шарқ бурчагида жойлашган.

Учинчи турар жой 5-6 турар жойнинг шарқ томонида жойлашган. Унинг ўлчами 10×5 метр. Хонанинг эшиги жанубдаги деворнинг шарқ томонида жойлашган.

Тўртинчи турар жой арканинг жанубий-ғарб бурчагида жойлашган. У 13 та хонадан иборат. Унга кириш эшиги айвоннинг жануб-ғарбий бурчагида жойлашган. 20-хонанинг ўлчами 3,5-5,5 метр. Эшиги жануб томонидаги деворда жойлашиб эни 1 метр атрофида. 21-хонанинг ўлчами 9,8×8,3 метр. Шу хонадан 26-хонага қирадиган эшик жойлашган. 26-хонанинг ўлчами 3,3×2,9 метр.

24-хона 21-хонанинг шарқий деворнинг жанубий -шарқий бурчагида жойлашган унинг ўлчами 3,1×3,3 метр. Хонанинг ички деворлари сомон аралаш лой билан сувалган.

21-хонанинг жанубидаги деворининг ўртасида иккита эшикнинг ўрни бор. Унинг ени 0,9 метр. У эшикдан 22-хонага қиради. Унинг ўлчами 5×4 метр. 21-хонадан жанубда катта 18-хонага олиб қирадиган эшик жойлашган. Хонанинг ўлчами 10,5×4,8 метр. Хонанинг полининг айрим ерларида пишган ғишт терилган. Хонанинг деворлари 1,5-2 метр баландликда сақланган.

15-хонанинг ўлчами 7,8×7,8 метр. Хонанинг полига пишган ғиштлар терилган. Деворлари сомон аралаш лой билан 0,5-1,5 см қалинликда сувалган. Унинг усти ганч билан сувоқланганлиги маълум. 15-хонанинг ғарб деворида уч эшик бор. 15-хонадан 11-хонага ўтиш йўли жойлашган. 11-хонанинг ўлчами 12,2×4,5 метр. Унинг эшигига кириш оғзининг ўнг (шимолий) томонида кичкина девор қурилган. У 1 метр узунликда, қалинлиги 30 см. У пишган ғиштлардан терилган. Хужранинг жанубий ғарбидаги ва шимол томонида супа бор. У пишган ғиштлардан қурилган. Супанинг баландлиги 30 см оғизга яқин ерда ва супанинг олдида пишган ғиштлардан терилган ўчоқ бор. Унинг ўлчами 55×55 см. баландлиги 20 см. Хонанинг ички интерьер қурилишларига қараганда хонада одамлар яшаган деган хулосага келинган [5, 165-167].

10-хона 11-хонанинг орқасида жойлашган. Унинг ўлчами 4,5 х 2,4 метр.

14-хона 15-хонанинг ғарб томонида жойлашиб, ўлчами 3,8 х 3 метр. Хонанинг деворлари пахсадан қурилган ва сирти сомон аралаш лой билан сувалган. Похол сувоқ билан сувалган.

16-хонага 15 хонанинг ғарбдаги деворининг марказий қисмидаги эшик орқали кирилади. Хонанинг ўлчами 12,6 х4,5 метр. Хонада ғиштдан терилген супа жойлашган, супанинг баландлиги 30 см. Хонада ўчоқ бўлиб, унинг ўлчами 18х18 см.

Тўртинчи турар жой 12 хонадан иборат эканлиги аниқланган лекин у ерда нечта оила яшаганлиги ҳақида аниқ маълумотлар йўқ. Бу хоналарда ҳокимнинг соқчилари яшаган деган фикрни билдиради [5, 165-167].

Бешинчи турар жой 23-26 хоналарнинг шарқ томонида жойлашган. Унинг кириш эшиги шимолий томонда ени 3 метр. Хонанинг қаридор ҳисобида хизмат қилганлиги маълум. Унинг узунлиги 12,5 метр ва 4 метр. Унинг полига пишган ғиштлар тўшалган. Кириш эшигининг иккита томонидаги девори энли, яъни 1,5 метр. Демак, бу ерда мустаҳкам дарвоза бўлган деган фикрга келамиз. Деворининг сақланган баландлиги 0,7-1,3 метр. Хонага кирганнан кейин 3 метрдан ўнгга қараб қирувчи эшик жойлашган. Эшикдан кирганнан сўнги хонанинг ўлчами 3,1 х 2,1 метр.

23-хона 27-хонанинг жануби-ғарбий томонида жойлашган. Хонанинг деворлари шимолдан-жанубга томон 3,4 метр. Унинг ғарбдаги ва шарқдаги деворлари бузилиб кетканлиги сабабли ўлчами аниқланмади.

Олтинчи турар жой иккита 30,31 хоналардан иборат бўлиб, 31-хонанинг ўлчами 2,7 х 2,9 метр унинг эшиги айвоннинг жануби-шарқ бурчагида жойлашган. 31-хонанинг ўлчами 4,2 х 3,7 метр.

Еттинчи турар жой арканинг шарқ қисмида жойлашган, у ўн беш хонадан иборат. У уйга ва аркага қирувчи эшик жануб-шарқдаги бурчакдан 2,05 метр шарқдаги деворда жойлашган. Унинг ени 1,35 метр. У

эшиқдан осма кўприк ёрдамида шарқ томонидан кирган, у баландликда жойлашган. Ўша эшиқдан киришдан №34 хона бошланади. Унинг ўлчами 4,6 x 11,1 метр.

33-хона 34-хонанинг ғарбий томонида жойлашган. Бу хонанинг жанубдаги 60% томони ёмғир сувлари тасирида ювилиб йўқ бўлиб кетган. Хонанинг ўлчами 4,6x11,1 метр. 33-хона ишидан 35-хонага кирувчи эшик шимолий деворининг марказида жойлашган. Унинг ени 1 метр. Поли пишган ғиштлардан терилганлиги аниқланган.

32-хона 33-хонанинг ғарб томонида жойлашган. Унинг ўлчами 11,1x6, метр. Унинг эшиги сақланмаган. Бу хонанинг ғарбдаги деворнинг марказида эшик жойлашган. Унинг эни 0,8 метр. Бу эшиқдан 8 хонага кирилади. Хонанинг ўлчами 4,2x2,2 метр. Хонанинг полига пишган ғиштлар терилган. Ғиштларнинг ўлчами 23-25x23-25x4-5 см. 28-хонанинг ғарбдаги деворида эшик бор. У эшик орқали 27-хонага чиқилади.

29-хона № 32 хужранинг ғарб томонида ва шимоли-ғарбдаги бурчагидан бир метр жанубда ғарбдаги деворида эшик бор. Унинг ени 0,9 метр. Бу эшиктан 29-хонага кирилади. Хонанинг ўлчами 2x4 метр.

35-хона кириш оғзи жануб томондан 33-хонадан бошланади. Унинг ени 1 метр. Ундан катта хонага кириш йулаги бор. 35-хонанинг ўлчами 9,2x7,3 метр. Эшик жануб-ғарбий томондаги бурчактан 1,1 метр масофада жойлашган. Бу хонадаги полга пишган ғиштлар терилган. Хонадан ҳар хил кулол идишларининг синиқлари топилган.

35-хонанинг ғарб томонида иккита хона 36 ва 37 хоналар жойлашган. 36-хонанинг ўлчами 4,3x3,5 метр. Деворлари сомон аролаш лой билан сувалган. Унинг устидан оқ гипс билан сувалгани аниқланган.

37-хона 36-хонанинг шимолий томонида жойлашган. Унинг эшигининг ўлчами 0,9 метр. Хонанинг ўлчами 3,5x2 метр.

38-хона 35-хонанинг шимолий деворидаги эшиги арқали боғланади. Унинг энини 1 метр. У жанубдаги деворнинг ғарбдаги бошланган ерида жойлашган. 38 хонанинг ўлчами 3,5x8,6 метр. Унинг деворлари пахсадан тикланиб, қалинлиги 1,5-2 см сомон аролаш лой билан сувалган. Устунги бети гипс билан юпка этиб сувалган. Поли пишган ғиштлардан терилган.

Бу хонанинг шимолида, унинг ғарбдаги бурчакига яқин эни 1 метрлик эшик жойлашган. У эшиқдан 41 хонага кирилади. Унинг ўлчами 5,4x4,4 метр.

42-хонанинг эшиги 45 хонанинг жанубдаги деворининг ўртасида жойлашган. Унинг эни 1 метр. Хонанинг ўлчами 5,1x4,2 метр, хонанинг деворлари сомон аролаш лой билан сувалган.

43-хона 45-хонанинг жануби-ғарб бўлимида жойлашган. Унинг эшигининг эни 1 метр. Хонанинг ўлчами 4,2x2,8 метр. Эшигининг эни 0, 9 метр. 43-хонадан кулол идишларининг ва суяк қолдиқлари топилган.

45-хонанинг шарқ томонида 44-хона очилди. Унинг эшиги ғарбдаги деворнинг шимолий четида жойлашган бўлиб, унинг эни 1 метр. Хонадан кулол идишларининг қолдиқлари ва ири шохли уй хайвонларининг суяклари топилди.

46-хона 45-хонанинг шимолий шарқ томонида арканинг бурчагида жойлашган. Унинг ўлчами 4,2x6,8 метр. 45-хона билан 46-хона боғловчи эшикнинг эни 1 метр. Унинг шарқ томонида арканинг баландлиги 8 метр атрофида сиртки девори сақланган. Ички полдан 5,7 метр баландликда ёғоч бостирган тешикларнинг ўринлари сақланган. Бостирма ёғоч қўйилган тешикнинг ўлчами 30x30 см. Уларнинг жойлашган оралиги 70 см. Ҳар бир пахсанинг баландлиги 80-40 см.

48-хона 45-хонанинг шимолий деворнинг марказида эшик жойлашган. Хонанинг жануб деворинда ва унинг шарқий эшикини ўрни бор. Хонанинг ўлчами 4,2x5,6 метр. Унинг полига пишган ғишт терилган. Унинг устида ёмшоқ қатлам бор. Деворлари 1,5-2 см қалинликтаги сомон аролаш лой билан сувалган. Унинг устида 0,5-1 см қалинликта гипс сувоқнинг қолдиқлари бор. Деворнинг пойдеворида қамишлар солинган. Арканинг эшигидан киргандан сўнг 34- хона бошланади, бошқа хоналарга шу эшиқдан кирилади. Унинг кўпчилик хоналари ва 34 хона коридор ҳисобланган. Ундан шимолга томон 35- катта хонага кирилади. Бу хонага яқин ғарб томондаги иккита хонада соқчилар яшаган бўлиши керак деган фикрдамиз.

48-хонага шимол томонга битта 38-хонанинг ичидан кирилади. Ундан сўнг хонадоннинг катта жойига кирилган. У ердаги 5 хонага кириш эшиги катта 45- хонадан бошланган.

Саккизинчи турар жой бир хонали. У 35 ва 37 хоналарнинг шимолий томонида жойлашган. Унинг эшиги ғарбдаги деворнинг шимолий четида жойлашган [5, 165-167].

Тўққизинчи турар жой шимолий томонда 45-48 хоналарнинг ғарб томонида жойлашган. У иккита хонадан иборат. 46-хона коридор вазифасин бажариб, 45-хонанинг ғарб томонида жойлашган. Унинг эшиги жануб деворнинг ғарб чеккасида жойлашган.

46-хонанинг шимолий томонида 49-хона жойлашган. Унинг ўлчами 4,5x4,2 метр. У ерда кулол идишларнинг синиқлари ва уй хайвонларининг суяклари топилди. Деворлари пахсадан солинган. Унинг усти оқ гипс билан жуда текисланиб сувалган, унинг устига ўсимликнинг расмлари рангли нақшлар чизилган.

46-хонанинг шимолий томонида 48-хона жойлашган. Хонанинг эни 5,5x10,2 метр. Унинг полига пишган ғиштлар терилган. Лекин уларнинг кўпчилик қисми бузилган.

Марказдаги очик (айвон) саройдан ғарб томонда иккита 12-13-хона жойлашган. 12-хонанинг ўлчами 10x11 метр. 12-хонанинг шарқ томонида девори йўқ. 13-хонанинг ўлчами 4,3x14 метр. Полларига пишган ғиштлар терилган.

Арkning марказий бўлимида айвон бор. Унинг ўлчами 23,3x22,3 метр. Унинг атрофида 49 та хоналар жойлашган. Уларни таҳлил қилиб қараганимизда тўртта қисмидагина одамлар барқарор яшаганлиги маълум

бўлди. Еттинчи турар жойда шаҳарнинг ҳоқими яшаган бўлиши мумкин. Сабаби у ерда бир нечта (14 хона) хоналар бор. 45 хонада ташнов бор, ва ўт ёққан ўрин бор. Уларнинг ҳамма хоналари бир - бири билан боғланган. 33-хонадан бошлаб 34-38, 41-45, 47-48 хоналар бир - бири билан алоқадор бўлган. 46 ва 49 хоналарда соқчилар яшаган бўлиши мумкин. У ерда ҳам ўчоқ ва ташнов қолдиқлари аниқлан.

Арканинг жануби-ғарб бўлимида яна битта оила яшаган бўлиши мумкин. У томондаги 12-хона (11, 14-22, 24, 26) бир уйга тегишли бўлган. Ундан холос 16-хонада ўт ёққан ўчоқ қолдиқлари бор. Демак, бу уйда қалъанинг вазири яшаган бўлиши мумкин. Жануби-ғарб бўлимида 6 та хонадан иборат уйда битта оила яшаган. Унинг битта хужрасина ўчоқ бўлган. Демак, у ерда шаҳарнинг қазнахоносининг бошлиғи яшаган бўлиши мумкин деган хулосага келинган [5,168].

Хулоса қилиб айтганимизда, Гавр-қалъа ёдгорлигининг аркасидаги археологик қазилар ишлари қуйидагилардан иборат. Қазилар сабабдан катта хоразмшоҳлар даврига оид қурилиш қолдиқлари очилган. Уни қуриш вақтида катта майдончани тупроқ билан текислаган. Унинг атрофида пахсадан деворлар қурган. Пойдеворининг баландлиги 3 метр, пахсадан солинган. Унинг ўлчами 63×63 метр бўлган. Унинг устига пахсадан девор солинган. Унинг баландлиги полдан 5,5-5,7 метр. Деворнинг юқори томони гофр услубида қурилган. Қалъа деворнинг дарвозаси шарқ томонда жойлашган. Ўнга осма кўприк ёрдамида кириб чиққан. Уларнинг жойлашишига қараганда ҳар бир турар жойда 1 хонадан 12 та хонагача бўлганлиги аниқланган. Аркада тўққизта турар жой ошилган. 8, 12, 13, 40 хоналар қайси турар жойга тегишли эканлиги номаълум. Хоналар сиртки девор бўйлаб 1-3 қаторга солинган. Марказий бўлимида ўлчами 23×23 метрлик майдонча аниқланган.

Ёдгорликда одамларни жойлаштириш учун экологик, сиёсий ва иқтисодий шарт-шароитлар мавжудлигидан гувоҳлик беради. Мудофа деворларининг тикланиши турар-жой, шаҳар аҳолисинг хавф хатарлардан шаҳарнинг ҳаёти ва мол-мулкнинг хавфсизлигини таъминлашга хизмат қилган.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎХАТИ:

1. Алимбетов А., Утепбергенов Ф., Гўйр қала қитателинде алып барылган стратегиялык қазыў жумыслары. ҚМУ дың 25-жыллык юбилейине арналған. XXV-илимий-теориялык конференция материаллары. ҚМУ Нөкис 2001.
2. Бартольд В.В., Соч. Том II, часть I-II.-М. «Наука», 1963.
3. Туребеков М. Т. Исследование цитадели Гяур қала городища Миздахкан // АИУ-2001 г. Ташкент, 2002;
4. Туребеков М. Раскопки городище Гяур-қалы. – Антик давр цивилизацияси тараккиётида Хоразмнинг урни. Урганч-Хазарасп, 2011.
5. Туребеков М. Раскопки Гяур-қалы Миздахкана. – Археологические исследования в Узбекистане – 2000 год. Самарканд, 2001.
6. Ягодин В.Н. К изучению топографии и хронологии древнего Миздахкана. – История, археология и этнография Средней Азии. М., 1968.
7. Якубовский А.Ю. Городище Миздахкан // Записки коллегии востоковедов. Том.5.Л.1930.

УЎК 902.7 (392.1).

ҚОРАҚАЛПОҚЛАРДА ЧАҚАЛОҚ ТУҒИЛИШИ ВА ПАРВАРИШИГА ОИД УРФ-ОДАТЛАРДА МАГИК ТАСАВВУРЛАР

Қ.Ж. Турекеев, ЎЗР ФА Қорақалпоғистон бўлими Қорақалпоқ гуманитар фанлар ИТИ, Нукус

Аннотация. Мақолада фарзанд туғилиши билан боғлиқ баъзи одатларда ўрин олган магик қарашларнинг турмуш тарзида сақланиб қолганлиги ҳақида сўз юритилади. Бу илмий иш 2013-2020 йиллар мобайнида олиб борилган дала тадқиқотлари маълумотларига таяниб яратилган. Шунингдек, мазкур урф-одатларда қадимги реликт ва синкретик тасаввурларнинг сақланиб қолганлиги исботланган.

Калим сўзлар: магия, анъанавий тасаввурлар, фарзанд туғилиши, исм танлаш, «бесик той», чилла

Аннотация. В статье речь пойдет о том, что магические представления, заложенные в некоторых обычаях, связанных с рождением ребенка, сохранились в быту. Эта научная работа была написана на основе данных полевых исследований, проведенных в период с 2013 по 2020 год. Также доказано, что в этих традициях сохранились древние реликтовые и синкретические представления.

Ключевые слова: магия, традиционное воображение, рождение ребенка, выбор имени, «бесик той», чилла

Abstract. The article describes the magic views related to the birth of a child that take place in some customs preserved in the life style. This research work was done depending on the field research conducted during 2013-2020. In addition, it is proved that ancient relicts and syncretic thoughts were preserved in these customs and traditions.

Key words: magic, traditional thoughts, birth of a child, choosing a name, «cradle wedding», chilla

Магик характердаги урф-одат ва тасаввурлар дин тарҳида ниҳоятда муҳим роль ўйнаган ва бугунгача сақланиб келмоқда. Магия (сеҳргарлик) – ҳар қандай диннинг илк давридан энг сўнгги босқичигача муҳим ва узвий қисмларидан биридир... [15, 404]. Қорақалпоқларнинг маънавий ҳаётида магик қарашлар салмоқли ўрин тутди. Уларда қорақалпоқ халқининг инсон ва табиат ҳақидаги бугунги кунгача мавжуд бўлган барча қарашлари мужассам этган. Вақт ўтиши билан анъанавий тасаввурлар анча ўзгарган бўлиб, алоҳида унсурларни йўқотганини ёки аксинча уларга эга бўлганини кўриш мумкин. Аммо ўзининг консервативлиги билан ажралиб турувчи бир қатор магик қарашлар ва маросимий амалиётлар аҳолининг турмушида мавжуд бўлиб, улар сирасига бола ҳаётининг илк даври билан боғлиқ тасаввурлар қиради.

Фарзанд дунёга келгач, қорақалпоқлар бир қатор магик маросимларни амалга оширади. Уларни бажаришдан асосий мақсад – боланинг соғлиғини ҳимоя қилиш ва умр давомийлигини таъминлашдан иборатдир. Улардан аксарияти чақалоқнинг киндиги тушишига алоқадор бўлиб, уни ўзга кўздан алоҳида пухталиқ билан бекитадилар. Киндикни айниқса бефарзанд аёллардан қатъий равишда асрайдилар, чунки мавжуд қарашларга кўра, бундай аёл киндикнинг парчасини (айниқса ўғил боланики бўлса) ютиб юборса, у яқин вақтда ҳомиладор бўлиши мумкин экан. Халқнинг тасаввурларига кўра, ушбу амал болага зиён келтириши, яъни у келажакда бепушт бўлиб қолиши мумкин [26]. Шунинг учун киндик кўп йил давомида сандиқда сақланган. Худди шундай тасаввурлар қозоқларда ҳам бўлиб, агарда ёши катта аёллар фарзандсиз аёлнинг овқатига қуритилган киндик майда тўғраб солинса, жувон ҳомиладор бўлиб қолишига ишонганлар [3, 93].

Қорақалпоқ халқининг анъанавий тасаввурларига кўра, янги туғилган боланинг киндиги ёвуз руҳлардан ҳимоя қилишга қодир. Аёллар ҳеч қачон ўз фарзандларининг киндигини бировнинг қўли етадиган жойда сақламаганлар. Киндикни тўғри келмайдиган жойда сақлаш фарзанднинг келажакига таъсир этиши мумкинлигига ишонганлар. Киндикни бир парча матога ўраб, тумор сифатида бешикка илиб қўйиш ҳоллари кузатилган. «Киндикни бешикка солишнинг магик мақсади бола соғлом ва зиён-заҳматсиз ўсишидан иборат», деган тасаввурлар ўзбек халқида ҳам мавжуд [4, 75]. Қозоқларда эса «она киндикни тоза оқ матога ўраб, ишончли жойга олиб қўйган ва кўп йиллар давомида асраган. Ушбу амалга кўра киндик сақлаб қолинса, она келажакда яна фарзанд кўриш мумкинлигига ишонган» [3, 93].

XX асрнинг иккинчи ярмида қорақалпоқларда қуйидагича одат мавжуд бўлган: агарда оилада болалар кетма-кет нобуд бўлса, янги туғилган боланинг киндигини уйнинг остонасида болта билан чопиб, сўнг болага *Болтабой* исмини қўйганлар [22]. Бундай одат тожикларда ҳам учрайди: оилада ёш болалар тез-тез нобуд бўлаётган тақдирда, кейинги туғилган ўғил болага *Болтабой* ёки *Тешиабой* деб исм қўйилган; ўзбекларда бундай исм *Остонақул* бўлган [4, 75; 14, 130]. Аммо XXI асрнинг бошларида қорақалпоқларда ушбу одат ҳам, Болтабой каби исм ҳам қайд этилмаган.

Халқимиз орасида киндик билан бир қаторда фарзанднинг йўлдоши билан боғлиқ қатор магик амаллар бажарилган. Масалан, қорақалпоқ аёллари фарзандсиз жувон йўлдош устига ўтирса, яқин орада ҳомиладор бўлиб қолишига ишонганлар [25]. Лекин ушбу магик амал чақалоққа зиён етказиш ёки унинг онаси бошқа фарзанд кўролмаслиги мумкин деган инонч кучли бўлган. Шунинг учун йўлдош қўмилган жой сир тутилган. Чимбой туманининг айрим овулларида бу жой оила аззоларидан бири (кўпинча отаси) томонидан қўриқланган [20]. Бундай қарашлар бошқа халқларда ҳам кузатилган: қозоқларда ҳам йўлдош ерга қўмилгандан сўнг, ўша жойни қўриқлаш одатга кирган [3, 93].

«Исм бериш» маросими ҳам кўплаб қарашлар ва ишончларни ўз ичига олади. Масалан, оилада фақат қизлар туғилганда, кейинги фарзанднинг ўғил бўлишига умид боғлаб, қизга *Улбосын*, *Улбийке*, *Улбоған*, *Улдада*, *Улдаулет*, *Улмекен*, *Улперий* («ўғил бўлсин» дегани) каби исмлардан бирини қўйишади. Айрим ҳолларда фақат қизлар туғиладиган оилада ўғил туғилишини орзу қилиб, навбатдаги туғилган қиз фарзандга эркакларнинг кийимини кийгизиш одати баъзи туманларда сақланиб қолган [26]. Мабодо фарзанд ўлик туғилса, кейинги туғилган чақалоқга *Турсын*, *Турсынбийке*, *Турсынай*, *Турсынбай*, *Турды*, *Турдыбай* («яшаб қолсин» дегани) каби исмлардан бирини танлайдилар.

Агарда оилада янги туғилган чақалоқларнинг ўлими кетма-кет содир бўлса, бу ҳолатга чек қўйиш учун дунёга келган навбатдаги болага *Шалабай*, *Шалахан*, *Илекер* (туғалланмаган; қиёмига етмаган маъносини англатувчи) каби ёқимсиз оҳангли исм қўйиш одат бўлган [12, 57]. Ахборотчиларнинг бизга берган маълуматларига қараганда, муддатидан олдин (чала) туғилган болага бундай исм қўйилса, у тирик қолиб, соғлом яшаб кетар экан [26].

XXI асрда анъанавий исмлардан ташқари миллат ифтихори ҳисобланган шахсларнинг шарафига исм бериш кенг тарқалган. Чунончи, ўтган асрда машҳур қорақалпоқ шоирлари (*Бердақ*, *Эжинияз*), миллий қаҳрамонлар (*Амангелди*, *Айдоқ*, *Ерназар*), кейинчалик таниқли давлат арбоблари (*Қаллибек*, *Муўса*)нинг исмларини қўйиш расм бўлган. 2016 йилгача ўғил болаларга республиканинг биринчи президенти шарафига Ислом деб исм бериш кенг тарқалган бўлса, ҳозирги вақтда давлатимизнинг амалдаги президентининг исми энг кўп қўйилаётган исмлардандир. Қизларга исм бераётганда бўлса, ўзининг оқиллиги, чакқонлиги, омилқорлиги билан ажралиб турувчи таниш ёки қариндош аёлнинг шарафига исм қўйишга ҳаракат қилинади [27].

Айрим оилаларда фарзандга ислом динининг буюк алломалари шарафига исм қўйиш одат ҳисобланади. Аммо қорақалпоқларнинг тасаввурича, бундай исмлар боланинг тақдирига ҳам ижобий, ҳам салбий таъсир кўрсатиши мумкин. Машҳур исм болага оғирлиқ қилганда, унга лақаб қўйишган ёки бошқа исм билан аташ ҳолатлари ҳам учрайди. Қўшимча равишда иккинчи исм ёки лақаб қўйиш юзасидан Э.А.Бегматов: «Чақалоққа берилган исмни яшириш, уни бошқа қўшимча исм ёки лақаб билан юритиш, баъзан эса болага умуман исм қўймаслиқ удумлари ҳам болани ёмон кўзлардан, бевақт ўлимдан асрашга қаратилган ҳаракатдир», деб ёзади [5, 593].

Этибор бериш керак бўлган масалалардан яна бири чақалоқларнинг нобуд бўлиши билан боғлиқ иримлардир. Фарзанднинг ўлими оила учун оғир жудолик. Содир бўлаётган кетма-кет ўлимлар бир қатор магик маросимларни келтириб чиқарган. Айниқса эгиз туғилган болаларнинг бири ўлиб қолса қатор чоралар қўрилган. Бундай эгизакларнинг биттаси нобуд бўлмаслиги учун Қонлиқўл туманида чақалоқларнинг йўлдошини одат бўйича бир жойга қўмишган. Улар алоҳида қўмилса, эгизаклардан бири нобуд бўлади деб

хисобланган [23]. Агарда эгизаклардан бири ўлиб қолса, иккинчисининг ҳаётини сақлаб қолиш ниятида бир-бирига зич ёпишиб ўсган дарахт шоҳини иккига бўлиб, бир қисмини омон қолган боланинг ёнига қолдиришган, иккинчи қисмини эса нобуд бўлган фарзанд билан қўмишган [19]. Бу амалнинг келиб чиқиши, эҳтимол, ёвуз руҳларни алдаш ниятига боғлиқ бўлиб, дарахт шоҳи рамзий маънода омон қолган чақалокнинг ўрнини босган.

Қорақалпоқ оилаларида янги туғилган фарзандлар кетма-кет нобуд бўлса, улар ётган бешик «зарар келтирувчи» деб ҳисобланиб, ундан қутилишга ҳаракат қилишган. Ундан ҳеч бир ҳолда фойдаланилмаган. Одатда бешикни қабристонга олиб бориб, ўша ерда қолдиришган. Кейинги туғилган болага янги бешик олиб берилган.

Айрим ҳолларда буни тескари шикли ҳам учрайди. Яъни, эски бешикнинг (мисол учун, унда бир неча авлод соғлом ва бақувват бўлиб ўсган тақдирда) ижобий сифатларига ишониб, янги туғилган чақалокни аввал унга, кейин эса янгисига белашган. Чақалокка аталган бешик янги бўлишига қарамасдан тепасига олов (*эдираспан*) билан поклаш маросимини ўтказишган. Қорақалпоқларнинг бундай магик тасаввурлари сабаб узоқ вақт хизмат қилган бешик оилада меҳр билан авайлаб сақланади. Бундай бешик қорақалпоқларда табаррук (*кийели*) деб ҳисобланади. Шунга ўхшаш қарашлар ўзбек, қирғизларда ҳам мавжуд бўлган. Оилада тайёр эски бешик бўлса, бола туғилгандан кейин иккинчи ёки учинчи куни унга белашган, бундай имкон бўлмаса, бешинчи ёки еттинчи куни ушбу амал бажарилган [1, 281].

Чақалокни илк маротаба бешикка белаш билан боғлиқ маросимни (*бесик той*) ёши катта, табаррук, серфарзанд ва бахтли-саодатли, фаровон ҳаёт кечириётган аёл амалга оширади. Ушбу қарашнинг замирида бола келажақда серфарзанд, барчанинг ҳурматида сазовор инсон бўлиб етишсин деган маъно борлигини кўришимиз мумкин.

Болани илк маротаба белашдан олдин исирик (*эдраспан*) тутатиб, олов билан бешикни поклайдилар. Ушбу амал чақалокни ёвуз руҳларнинг хуружидан асраш мақсадида бажарилади. Бола бешикка беланганидан сўнг, бешик устида одатда катта ёшдаги одамларга тегишли етти хил кийим ташлаб олинган [19]. Бу маросимда ўрин олган етти рақами ажодлар руҳларига инончлар билан боғлиқ бўлса керак, чунки етти рақамга алоҳида аҳамият берганлар; ҳар бир қорақалпоқ учун ўз ажодларини – етти пуштини билиш ҳам фарз, ҳам қарзидир [7, 158-159].

Болани «ёмон кўздан» асраш учун ёстиғининг тагига қалампир, туз ва турли буюмларни қўйишган. ХХ асрнинг охириларида Чимбой ва Қораўзак туманларида бешикнинг ёнига пичок, курол ёки эгар-жабдуқ қўйиш одат бўлган. Ахборотчиларнинг айтишича, эгар ва бошқа от абзали бола ва онани ёвуз кучлардан ҳимоя қилади. Айрим одамлар бешикка Қуръон оятлари ёзилган қоғоз варақлари ёки нон бўлагини солишган. Халқ орасида мавжуд бўлган иримга қўра, нон сеҳргарлик кучига эга бўлиб, турли офатлардан асрайди, турли мусибатлар ва ёмон хабарларни бартараф қилади.

Болани илк маротаба бешикка белаш асосан *шилле* (чилла)нинг ниҳоясига етиши билан боғлиқ. Шу куни чақалокни чўмилтирадилар. Ўғил болани чўмилтирганда бошига 37-39 қошиқ сув, чақалок қиз бола бўлса 41 қошиқ сув қуйилади. Бу удум бола катта бўлиб, уйланиш вақти келганда, қалинни камроқ тўлаш, қиз болага эса каттароқ қалин берилиши нияти билан боғлиқ [26].

Чақалок 40 кунлик бўлгач, дастлабки қорин сочи (*қарын шаш*) олинади. Агарда айнан шу вақтда ушбу амал бажарилмаса, болада муайян иллатлар, масалан, келажақда қарғиши кучли бўлиш хусусияти пайдо бўлиши мумкин деб ишонишади. Боланинг қорин сочи магик кучга эга деб билиш натижасида улардан ҳимояловчи восита сифатида фойдаланилади. Деярли ҳамма жойда қорақалпоқлар уни тумор сифатида бош кийимга тикиб қўядилар. Бундай сочни оловга ёки ерга ташлаш мумкин эмас. Шу сабабдан аёллар орасида «*Қарын шашы басында, бале – келмес балама*» («Қорин сочи бошида бўлса, болам ҳеч қандай балога дучор бўлмайди») деган мақол пайдо бўлган. Худди шундай қарашлар қозоқларда ҳам мавжуд [16, 77].

Боланинг қорин сочи турли магик амалларда қўлланилган. Масалан, агарда оилада фарзандлар нобуд бўлаётган бўлса, илк маротаба соч олинганда, бола бошининг қоқ ўртасидан кокил – *айдар шаш* қолдирилган. Одатда анъанавий равишда ушбу амал ўғил болаларга нисбатан бажарилган, лекин қизларга нисбатан ҳам шундай маросим ўтказилгани ҳақида маълумотлар учрайди. Хусусан, оилада ўғил болалар омон қолиб, қизлар нобуд бўлган тақдирда, янги туғилган қиз фарзанднинг ҳаётини сақлаб қолиш учун унинг бошида кокил қолдирилган эди [19]. Мабодо оилада кетма-кет қизлар туғилаётган бўлса, кенжасига *айдар шаш* қўйганлар. Бу ҳолда кейинги туғилажак фарзанд ўғил бўлсин деб ният қилинган [24]. Қиз боланинг бошида бундай кокилни қолдириш одати бошқа халқларда тожик, туркман, қирғиз ва қозоқларда ҳам кенг тарқалган [2, 91; 10, 206; 13, 163; 17, 80-83].

Оилада чақалоклар бирин-кетин нобуд бўлса, бўлажак фарзандларнинг ҳаётини сақлаб қолишга йўналтирилган маросимлар амалга оширилган. Бундай чоралардан биттаси чақалокка мато кийимларидан қуйлак тайёрлашдир. Еттита хонадондан мато кийимлари йиғиб олиниб, чақалокка қуйлак тикилган [9, 66]. Мавжуд ишончларга қўра, бундай чоралар боланинг ҳаётини сақлаб қолишга хизмат қилади. Қашқадарёлик ўзбеклар чақалок *шилле* (чилла) вақтида ўлиб қолса, кейинги туғилган болага бошқа чилла қуйлак тикишган. Бу қуйлак учун серфарзанд оилалар яшаган еттита хонадондан кийимлар олинган [6, 141]. Қозоқлар болага бундай қуйлакни 100 та кийимдан тиккан бўлса, нўғайларда *шилле көйлек* 40 та кийимдан тикилган [8, 337; 11, 168]. Л.А.Чвырнинг фикрига қўра, ушбу куроқ буюмларга ҳимояловчи функциядан ташқари, кўп фарзандлилиқни кучайтирувчи хусусият қўшиб берилган [18, 131].

Юқорида айтилган маълумотлардан кўриниб турибдики, боланинг туғилиши ва ҳаётининг илк даври билан боғлиқ маросимий амалиётнинг туркими ўзига хослиги, этномаданий, диний ва магик амалларнинг бойлиги билан ажралиб туради. Ушбу удумларда синкретлашган анъанавий эътиқодларнинг кўринишлари сақланиб келган. Боланинг туғилиши, шилле даври, исм танлаш, дастлабки қорин сочини олиш, чилла кўйлакни кийгизиш (*ийт кўйлек*) билан боғлиқ магик удум ва амаллар фарзандни кўз тегишидан асраш, унга тансихатлик ва узоқ умрни таъминлашга йўналтирилгандир. Ушбу удумларни амалга оширишда кўплаб магик амаллар ва қондаларнинг бажарилганлиги қорақалпоқ аҳолиси орасида тўпланган маълумотлар билан исботланмоқда. Оилада ўтказиладиган бошқа маросимлардан фарқли равишда тегишли анъаналарга риоя қилишда болалик даври билан боғлиқ урф-одатларга амал қилиниб келинмоқда. Баён этилган материалларнинг кўрсатилишича, қорақалпоқларнинг асосий магик удум ва одатлари Ўрта Осиё ва Қозоғистон халқлари риоя қилаётган маросимий амалиёт билан маданий узвийликка эга.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Абрамзон С.М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. – Фрунзе: Кыргызстан, 1990. – 480 с.
2. Андреев М. Таджики долины Хуф (верховья Амударьи). Вып. 1. – Сталинабад: Изд-во АН Таджикской ССР, 1953. – 251 с.
3. Арғынбаев Х. Қазақ халқындағы семья мен неке. – Алматы: Ғылым, 1973. – 328 б.
4. Аширов А. Ўзбек халқининг қадимий эътиқод ва маросимлари. – Тошкент: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2007. – 276 б.
5. Бегматов Э. Ўзбек исмлари изоҳи. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2016. – 608 б.
6. Давлатова С.Т. Қашқадарё миллий кийимлари: анъанавийлик ва замонавийлик. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2006. – 177 б.
7. Жураев М., Расулова З. Миф, маросим ва эртақ. – Тошкент: Mumtoz so'z, 2014. – 308 б.
8. Керейтов Р.Х. Ногайцы. Особенности этнической истории и бытовой культуры. – Ставрополь: Сервисшкола, 2009. – 464 с.
9. Курбанова З.И. Традиционные верования и представления каракалпаков, связанные с одеждой и украшениями // Вестник Антропологии. 2016. – № 3. – С. 64-73.
10. Морозова А.С. Туркменская одежда второй половины XIX – начала XX в. // Занятия и быт народов Средней Азии. – Л.: Наука, 1971. – С. 168-223.
11. Петров И.Г. Одежда в родинных обрядах чувашей: историко-этнографические очерки. – СПб.: Своё издательство, 2015. – 220 с.
12. Сайымбетов О.Т. Қарақалпақ тилиндеги меншикли адам атлары. – Нөкис: Билим, 2000. – 72 б.
13. Сураганова З.К. Обмен дарами в казахской традиционной культуре. – Астана: КАМ Медиапринт, 2009. – 192 с.
14. Сухарева О.А. Мать и ребенок у таджиков (обряды и представления, связанные с материнством и младенчеством у таджиков города Самарканда и кишлаков Кусохо, Канибадама и Шахристана) // Иран. Ленинград: 1929. – Т. III. – С. 107-154.
15. Токарев С.А. Ранние формы религии. – М.: Политиздат, 1990. – 622 с.
16. Толеубаев А.Т. Реликты доисламских верований в семейной обрядности казахов (XIX – начало XX в.). – Алма-Ата: Ғылым, 1991. – 214 с.
17. Фиельструп Ф.А. Из обрядовой жизни киргизов начала XX века. – М.: Наука, 2002. – 300 с.
18. Чвырь Л.А. Опыт анализа одного современного обряда в свете древневосточных представлений // Средняя Азия, Кавказ и зарубежный Восток в древности. – М.: Наука, 1983. – С. 124-138.
19. Муаллифнинг дала ёзувлари. Қорақалпоғистон Республикаси Чимбой тумани Бахытлы МФЙ. 2013 йил.
20. Муаллифнинг дала ёзувлари. Қорақалпоғистон Республикаси Чимбой тумани Таза жол МФЙ. 2013 йил.
21. Муаллифнинг дала ёзувлари. Қорақалпоғистон Республикаси Шуманай тумани Ақ жап МФЙ Қиёт кишлоғи. 2014 йил.
22. Муаллифнинг дала ёзувлари. Қорақалпоғистон Республикаси Қонлиқўл тумани Наўрыз МФЙ. 2014 йил.
23. Муаллифнинг дала ёзувлари. Қорақалпоғистон Республикаси Қонлиқўл тумани Сарыалтын МФЙ. 2014 йил.
24. Муаллифнинг дала ёзувлари. Қорақалпоғистон Республикаси Чимбой тумани Кеңес МФЙ. 2015 йил.
25. Муаллифнинг дала ёзувлари. Қорақалпоғистон Республикаси Нукус тумани Шортанбай МФЙ. 2016 йил.
26. Муаллифнинг дала ёзувлари. Қорақалпоғистон Республикаси Мўйноқ тумани Порлытаў, Шағырлы, Шеге кишлоқлари. 2019 йил.
27. Муаллифнинг дала ёзувлари. Қорақалпоғистон Республикаси Нукус шаҳри Саипов кўчаси. 2020 йил.

УЎК. 620.9(091)(584.4)

ЎЗБЕКИСТОНДА ЭЛЕКТРОЭНЕРГЕТИКА САНОАТИ РИВОЖИДА ГИДРОЭНЕРГЕТИКАНИНГ ЎРНИ

Ш.С. Хакимова, таянч докторант, Ўзбекистон Миллий университети, Тошкент

Аннотация. *Электр энергетикаси Ўзбекистон иқтисодиётининг асосий соҳаси ҳисобланади. Айнан унинг ҳолати ва ривожланиши мамлакат иқтисодиётининг ўсиш сурати, меҳнат унумдорлигининг ошиши, аҳолининг фаровонлик даражасига узвий боғлиқ. Мақолада Ўзбекистонда электр энергияси ишлаб чиқаришда гидроэнергетика соҳасида олиб борилаётган ўзгаришлар, гидроэлектростанциялар фаолияти ҳақида маълумот берилган.*

Калит сўзлар: *гидроэнергетика, электр энергия, электрлаштириш, электр станция, “Гидролойиҳа”, “Ўзбекэнерго”, “Ўзбекгидроэнерго”*

Аннотация. Электроэнергетика является основной отраслью экономики Узбекистана. Его состояние и развитие неразрывно связаны с темпами роста экономики страны, ростом производительности труда, уровнем благосостояния населения. В статье представлена информация об изменениях в производстве электроэнергии в Узбекистане в области гидроэнергетики, эксплуатации гидроэлектростанций.

Ключевые слова: гидроэнергетика, электроэнергия, электрификация, электростанция, «Гидропроект», «Узбекэнерго», «Узбекгидроэнерго»

Abstract. The electric power industry is the main branch of the economy of Uzbekistan. Its condition and development are inextricably linked with the growth rate of the country's economy, the growth of labor productivity, and the level of well-being of the population. The article provides information on changes in the production of electricity in Uzbekistan in the field of hydropower, the operation of hydroelectric power plants.

Key words: hydropower, electricity, electrification, power plant, Hydroproject, Uzbekenergo, Uzbekhydroenergo

Бугунги кунда мустақил Ўзбекистон ўз тараққиётининг янги босқичига дадил қадам қўймоқда. Мамлакатимизда амалга оширилаётган кенг қўламли ислохотлар кесимида барча жабҳалар қатори гидроэнергетика соҳасида ҳам туб ўзгаришлар, илмий-техник ислохотлар, улкан бунёдкорлик ишлари фаол амалга оширилмоқда.

Мамлакатимизда аҳоли сонининг муттасил равишда ўсиб бораётганлиги, сўнгги йилларда миллий иқтисодиётни ривожлантириш, янги иш ўринларини яратиш ва шу орқали аҳоли фаровонлигини ошириш мақсадида қўплаб замонавий, янги саноат корхоналарининг пайдо бўлаётгани, табиийки, электр энергиясига бўлган талабни ҳам оширмоқда.

Таъкидлаш жоизки, бугунги кунда электр энергия ресурсларини ишлаб чиқаришда қайта тикланадиган энергия манбаларидан фойдаланган ҳолда янги экологик тоза ишлаб чиқиш қувватларини ташкил этиш, соҳада замонавий технологиялардан кенг фойдаланиш ва шу асосда корхоналар ва аҳолининг электр энергияга бўлган эҳтиёжини янада тўлароқ қондиришни таъминлаш муҳим вазифа ҳисобланади [6].

Республикада гидроэнергетика соҳасида катта илмий ва амалий тажриба тўпланган. 90 йилдан ортиқ вақтдан бери саноатда “Гидролойиха” лойиҳа-кидиров институти ўтган асрнинг 90-йилларидаги архивлар, малакали кадрлар ва моддий-техника базасини сақлаб келмоқда. 2009 йилда “Гидролойиха” АЖга асосий фондларни тубдан модернизация қилиш, қайта тикланадиган энергия манбаларининг бошқа турларидан фойдаланган ҳолда янги ГЭС ва иншоотлар қуриш учун зарур бўлган ҳужжатларни ишлаб чиқиш бўйича миллий дастурни амалга оширишни бошлаш топширилди [4].

Миллий электроэнергетика саноатини бошқариш давлат “Ўзбекэнерго” АЖ зиммасига юкланди. Мамлакатимизнинг гидроэнергетика салоҳиятидан самарали фойдаланиш, сув-энергетика ресурсларини бошқаришнинг ягона тизимини шакллантириш, электр энергия ишлаб чиқариш таркибида қайта тикланадиган гидроэнергетика ресурслари улушини изчил ошириш, гидроэнергетикани ривожлантириш мақсадида 2017 йил май ойида “Ўзбекгидроэнерго” акциядорлик жамияти ташкил этилди. “Ўзбекэнерго” АЖ тизими таркибига кирган гидроэлектростанциялар, гидротехника ва бошқа объектлар, “Ўзсувэнерго” уюшмаси (ҳозирги Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлигининг собиқ тузилмаси) мулклари унинг балансига ўтказилди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 18 майдаги “Ўзбекгидроэнерго” акциядорлик жамиятини ташкил этиш тўғрисида”ги ПФ-5044-сонли Фармони ва “Ўзбекгидроэнерго” акциядорлик жамияти фаолиятини ташкил этиш тўғрисида”ги ПҚ-2972-сонли қарори мамлакатимизнинг энергетика мустақиллигини кучайтириш, мавжуд гидроэлектростанциялардан самарали ва хавфсиз фойдаланиш, юқори маневрли ва самарали янги электр энергияси ишлаб чиқариш ташкилотларини яратиш орқали Ўзбекистонда ягона гидроэнергетика соҳасини яратиш йўлида улкан қадам ҳисобланади.

1985 йилдан 2000 йилларгача электр энергиясига бўлган эҳтиёжни қондириш бошқа мамлакатлардагидек иссиқлик электр станцияларини қуриш ҳисобига амалга оширилди. Шу сабабли республикада гидроэнергетика иншоотларининг қурилишида деярли ўзгариш юз бермади, асосий ишлар ишлаб турган ГЭСларнинг самарадорлигини ошириш, уларни таъмирлаш ва реконструкция қилиш масалаларига қаратилди [10].

Бу масалалар Энергетика ва электрлаштириш вазирлиги маълумотларига қараганда кейинги 10 йилда Ўзбекистонда янги электр қувватларини ишга тушириш ҳажмининг ўсиши электр энергияси истеъмолига нисбатан орқада қолиб кетган. 60 фоиздан зиёд энергия ишлаб чиқариш техникаси ўз фойдаланиш муддатини ўтаб бўлган. Кейинги йилларда дарёларда сувнинг камайиши натижасида электр энергия ҳосил қилиш бўйича ГЭСлар бажариши керак бўлган ишни ИЭСлар зиммасига юклашга мажбур бўлган [11].

1990-1992 йилларда собиқ Милиорация ва сув хўжалиги вазирлигининг топшириғига асосан “Сувлойиха” институти “2010 йилгача Ўзбекистон Милиорация ва сув хўжалиги вазирлиги тизимида кичик ГЭСларни ривожлантириш схемаси”ни ишлаб чиқди [7]. Ишлаб чиқилган схемага асосан ирригация тизимларида 143 дона кичик ГЭС қуриб, йилига 3,96-4,5 млрд кВт соат электр энергияси ишлаб чиқариш режалаштирилган. Ушбу ҳар бир эрригация тизимидаги энергетик нукталар аниқланиб, шу нукталарнинг режада гидравлик ва энергетик характеристикалари кўрсатиб берилди [14, 216]. Бу режа Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1995 йил 28-декабрдаги 476-сонли “Ўзбекистон Республикасида

кичик гидроэнергетикани ривожлантириш тўғрисида”ги қарори билан мустаҳкамланди. Ушбу қарорга мувофиқ республикадаги мавжуд сув омборлари, магистрал каналлари ва дарёларида умумий қуввати 1180 МВтдан иборат бўлган, йилига ўртача 4,6 млрд кВт соат электр энергияси ишлаб чиқарадиган 141 та, жумладан, 2010 йилга қадар умумий қуввати 423 МВт бўлган, йилига ўртача 1,3 млрд кВт соат электр энергияси ишлаб чиқарадиган ГЭСлар қурилиши режалаштирилган [12]. Қарорни амалга ошириш учун Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги қошида 1996 йилда “Ўзсувэнерго” иктисослаштирилган бирлашмаси ташкил этилди [3]. 2017 йилга қадар республикада мавжуд 36 та ГЭСнинг 28 таси “Ўзбекэнерго” акциядорлик жамияти, қолгани эса Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги қошидаги “Ўзсувэнерго” иктисослаштирилган бирлашмаси таркибида бўлган [1].

“Ўзбекэнерго” АЖ тасарруфида бўлган ГЭСлар 1926-1980 йилларда бунёд этилган бўлса, “Ўзсувэнерго” бирлашмаси таркибида бўлган ГЭСлар 1984-2013 йилларда қурилиб, фойдаланишга топширилган [9].

2003 йилда республика электр станцияларида қарийиб 48,6 млрд кВт соат электр энергияси ишлаб чиқарилган ва бу кўрсаткичнинг 47,1 млрд кВт соати “Ўзбекэнерго” АЖ тасарруфидаги электр станциялари ҳиссасига тўғри келган. Шундан 6,2 млрд кВт соатни ГЭСлар ишлаб чиқарган [13].

2014 йилга келиб юртимизда ҳосил қилинган электр энергиясининг қарийиб 97 фоизи “Ўзбекэнерго” давлат-акциядорлик компанияси тасарруфидаги электр станцияларига тўғри келса, қолган 3 фоизи эса, Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги тасарруфидаги гидроэлектр станциялар ҳамда йирик саноат корхоналарининг блок станцияларидан олинди [5].

Ҳукумат томонидан 1995 йилда тасдиқланган “Ўзбекистон Республикасида кичик гидроэлектростанцияларни ривожлантириш дастури”га мувофиқ 298,2 МВт қувватга эга олти та гидроэлектростанция барпо этилди.

Мамлакатимиз мустақилликка эришгандан сўнг, республикада ГЭСларни барпо этиш концепцияси ҳукуматимиз қабул қилган қарор ва дастурларда ўз аксини топди. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1995 йил 28-декабрдаги 476-сонли “Ўзбекистон Республикасида кичик гидроэнергетикани ривожлантириш тўғрисида”ги қарорига мувофиқ 2003 йили Дарғом каналида 3 МВтли, йилига ўртача 8-10 млн кВт соат электр энергияси ишлаб чиқарадиган Ургут ГЭСи ишга туширилди [12]. Шунингдек, 2006 йилда 30 МВтли қувватга эга бўлган Тўпаланг ГЭСининг биринчи навбати, 2010 йилда 21 МВтли Оҳангарон ГЭСи ишга туширилди [10].

Республикада йирик ва ўрта ГЭСлар нафақат энергетика таъминоти, балки суғориш вазифаларини ҳам ҳисобга олган ҳолда ишлайди. 1985-2008 йилларда гидроэнергия истеъмоли 1,2 млн.дан 2,6 млн.гача ошди. 2014-2017 йилларда бу кўрсаткич 2,7 млн.ни ташкил этди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2010 йил 15 декабрдаги “2011–2015 йилларда Ўзбекистон Республикаси саноатини ривожлантиришнинг устувор йўналишлари тўғрисида”ги қарори ҳамда ҳар йили қабул қилинаётган инвестиция дастурлари орқали жалб қилинаётган сармоялар шамол, қуёш, гидроэнергетика, қуёш-иссиқлик электростанциялари сингари қайта тикланувчи энергия манбаларини ривожлантиришга йўналтирилди. Жумладан, 2020 йилгача шу йўсинда 19 та ГЭС модернизация қилиниб, такомиллаштирилиши ва бунинг натижасида эса 600 млн кВт қўшимча электр энергияси ишлаб чиқарилиб, 250 млн куб метр табиий газ тежалишига имконият яратилиши кўзда тутилди [8].

Бугунги кунда мамлакатимизда фаолият юритаётган ГЭСларнинг ўрнатилган ишлаб чиқариш қуввати 1900 МВт дан ортик.

Ўзбекистонда асосий ГЭСларнинг қурилиш-таъмирлаш ишлари 1961 йилда ташкил этилган ва “Гидроспецстрой” номи билан аталган “Гидромахсусқурилиш” корхонаси томонидан олиб борилади. Корхона 2001 йил 24 февралда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Ўзбекэнерго” акциядорлик компаниясини ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 93-сонли қарорига асосан “Ўзбекэнерго” давлат акциядорлик компанияси таркибига киритилди. Ўзбекистон Республикаси Давлат мулк қўмитасининг 2004 йил 31 мартдаги 41к-ПО-сонли буйруғи асосида корхона “Гидромахсусқурилиш” очик акциядорлик жамияти сифатида қайта ташкил этилди ва “Ўзбекэнерго” ДАКнинг таркибий тузилмасида фаолият юритди [4].

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёевнинг 2017 йил 18 майдаги ПФ-5044-сонли Фармони ҳамда 2017 йил 18-майдаги ПК-2972-сонли қарори асосида “Гидромахсусқурилиш” АЖ “Ўзбекгидроэнергетика” АЖ таркибига киритилди.

Хулоса ўрнида таъкидлаш лозимки, соҳанинг таркибий ўзгаришлари бўйича бошланган кенг қўламли ислохотлар, олиб борилаётган қурилиш ва бунёдкорлик ишлари мамлакатимиз аҳолиси ва саноат тармоқларининг электр энергиясига бўлган талабини қондиришга хизмат қилади. Зеро, замонавий стандартлар асосида янги бунёд этилаётган ГЭСлар электр энергияси манбаи бўлиш билан бирга, мамлакатимиз иқтисодий салоҳиятини янада ошириш, қўллаб-қувватлаш янги иш ўринларини ташкил қилишга замин яратади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Гидроэнергетика тармоғида йирик лойиҳа // “Халқ сўзи” газетаси. 2018 йил 6 июль.
2. Ибраимов Э. Халққа 85 йил давомида хизмат қилаётган ГЭС // “Ўзбекгидроэнергетика” журнали. 2019 йил №1.
3. Мажидов Т. Ноанъанавий ва қайта тикланувчи энергия манбалари. – Тошкент., 2014. – 169 б.
4. Матвеева И.Е. Электроэнергетика республики Узбекистана. matveev-igor.ru
5. Муратов Х. Энергетиканинг ривожланиш истикболлари / “Халқ сўзи” газетаси. 2014 йил 14-июль.

6. Сангинов А.А. Ўзбекистон гидроэлектростанциялари тарихи (1923-2019). – Тошкент., “Ўзбекгидроэнерго” АЖ Медиа маркази, 2019. – 120 б.
7. Схема развития малых ГЭС в системе Миноводхоза Узбекистана на период до 2010 года. Объединение Водпроект, Часть 1. – Ташкент: 1992. С – 57.
8. Улуғмуродов Д. Истикболли лойиҳалар энергетика соҳасини ривожлантиришда муҳим ўрин тутмоқда // “Халқ сўзи” газетаси. 2014 йил 16-декабрь.
9. Уразов А. Мамлакат гидроэнергетикасининг бугунги салоҳияти ва келгуси истикболлари // “Ўзбекгидроэнергетика” журнали. 2019 йил №2.
10. Уришев Б.У. Кичик гидроэлектрстанциялар. – Тошкент: “Тафаккур авлоди”, 2020. – 201 б.
11. “Ўзбекистон овози” газетаси. 1991 йил 20 ноябрь.
12. Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. – Тошкент: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси давлат илмий нашриёти, 12 том. 2000-2005. – 246 б.
13. “Ўзбекэнерго”. “Электрэнергетика Узбекистана”. (Краткий обзор). 2004. Финам.
14. Шомуродов А., Курбанов Ш. Ирригация тармоқларидаги ГЭСларнинг иш режими // “Ўзбекгидроэнергетика” журнали. 2021 йил. №2.

УЎК 908

СУРХОН ВОҲАСИДА 1946-1970 ЙИЛЛАРДА ПАХТА ЯККАҲОКИМЛИГИ СИЁСАТИНИНГ АМАЛГА ОШИРИЛИШИ ВА УНИНГ НАТИЖАЛАРИ

Д.Т. Якубова, PhD, Денов тадбиркорлик ва педагогика институти, Денов

Аннотация. Иккинчи жаҳон урушидан кейинги йилларда Ўзбекистонда йирик суғориш иншоотларини барпо этишга киришилди. Бу жараён ВКП(б) МК ва СССР Халқ Комиссарлари Советининг 1945 йил июл ва 1946 йил 2 февралда чиққан буйруқларига асосан амалга оширилди. Сурхондарё вилоятида улкан ирригация тармоқларини бунёд этиш даври бошланди.

Калим сўзлар: Сурхон-Шеробод, Ҳазарбоғ, Таллимарон, СССР Министрлар Совети, Сурхондарё ҳавзасидаги янги ерлар, Жанубий Сурхон сув омбори

Аннотация. Узбекистан начал строительство крупных ирригационных сооружений в годы после Второй мировой войны. Этот процесс осуществлялся в соответствии с постановлениями ЦК ВКП(б) и СНК СССР, изданными в июле 1945 г. и 2 февраля 1946 г. В Сурхандарьинская область.

Ключевые слова: Сурхан-Шерабад, Хазарбог, Таллимарон, Совет Министров СССР, новые земли в Сурхандарьинской котловине, Южно-Сурханское водохранилище

Abstract. Uzbekistan began construction of large irrigation facilities in the years after the World War II. This process was carried out in accordance with the orders of the Central Committee of the CPSU (b) and the Council of People's Commissars of the USSR issued in July 1945 and February 2, 1946. The period of construction of huge irrigation networks has begun in Surkhandarya region.

Keywords: Surkhan-Sherabad, Hazarbog, Tallimaron, USSR Council of Ministers, new lands in Surkhandarya basin, South Surkhan Reservoir

Сурхон-Шеробод воҳасидаги деҳқончилик Шерободдарё ва Занг каналидаги суғориш тизимларини қайта таъмирлаш билан боғлиқ эди. Янги ерларнинг ўзлаштирилиши асосан колхозларнинг кучи ва маблағлари ҳисобига бажарилди. Жарқўрғон ва Термиз туманлари колхозчилари томонидан 1949 йилда узунлиги 23 км бўлган Какайди ва 1956 йилда Занг (узунлиги 90 км) каналлари қурилди. Термиз туманидаги Янгиариқ канали қайта таъмирланиб, Сурхондарёнинг сўл қирғоғидаги Октепа массиви ўзлаштирилди. Шу билан бирга, Шўрчи туманидаги Шалдирик, Окқўрғон, Октепа ботқоқликлари, Денов туманидаги Кампирқўл ботқоқлиги, Жарқўрғон туманидаги Окқўрғон, Гарангтўқай ва Заркамар Туркманкишлоқ, Жалоир, Қумқўрғон ботқоқликлари, Сариосиё туманидаги Жартекис ва Файзобод ботқоқликлари ўзлаштирилди. Янги ўзлаштирилган ерлар ҳисобига 1946 йилда пахтанинг ҳосилдорлиги 14,8 центнерга, 1953 йилда эса 25,9 центнерга етди. Ингичка толали пахта майдонлари эса 10 баробар ошди.

Шеробод ва Бойсун туманлари меҳнаткашларининг кучи билан Шўрчи туманидаги Миршоди дашти ўзлаштирилди. Янги очилган массивга сув ўтказиш учун Ҳазарбоғ каналининг кейинги навбати қурилди. Натижада Шеробод ва Бойсун туманларининг бир қисми сув билан таъминланди. 1949 йилнинг сентябр ойида ҳукумат кўрсатмасига биноан, Занг каналидан Таллимарон массивига сув чиқариб, чўлни ўзлаштиришга киришилди. Чўлқуварлар 18 километрлик Таллимарон каналини қозиш ва сув чиқариш ишларини жадаллаштиришди. 90 кун деганда бу канал қўл кучи билан қазиб тугатилди [1]. 1950 йилда Сурхон-Шеробод воҳасининг кишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришида комплекс механизацияни киритиш мақсадида суғоришнинг янги тизимига ўтиш, суғориладиган ҳудудларни кенгайтириш, сувни тежаш ва ернинг шўрланиши олдини олиш масаласида муҳим ишлар қилинди. 1951-1952 йилларда Жарқўрғон, Термиз, Ангор, Шеробод ва Шўрчи туманлари меҳнаткашлари Занг каналини тозалаш ва кенгайтириш борасида катта ишларни олиб бориб, экин майдонларининг сув билан таъминланишини яхшилади. Ўтказилган тадбирлар натижасида, кишлоқ хўжалигида экин майдонлари кенгайиб, 1950 йилда 155,2 минг гектарни ташкил этди, шундан 59,7 минг гектари пахта майдонлари эди [5].

Урушдан кейинги даврда Сурхон-Шеробод воҳасидаги ирригацион-мелиоратив тадбирларнинг хусусияти шунда эдики, биринчидан, мавжуд тизимларда сув ишларининг энг яхши шароитларини таъминлаш учун чоралар қўрилди. Иккинчидан, суғориладиган ерлар ва майдонлар ўзлаштирилиб, кишлоқ

хўжалиги тармоғига киритилди. Бироқ, сув манбаларининг камлиги воҳа кишлоқ хўжалигини сув билан таъминлаш имконини бермади. Бу муаммони фақат Сурхондарё сувидан унумли фойдаланиш йўли билангина ҳал қилиш мумкин эди. Бунинг учун Сурхондарёдан янги суғориш каналларини қуриш ва Амударёга тушадиган баҳорги ва кишки сувларни йиғиб, халқ хўжалиги манфаатлари йўлида ишлатиш лозим эди.

Юқоридаги муаммони ҳал этиш учун СССР Министрлар Совети 1952 йил 2 сентябрда Сурхон-Шеробод воҳасида янги ерларни ўзлаштириш мақсадида сифими 165 млн м³ га тенг бўлган Учқизил сув омборини қуриш ва 10 минг гектар янги ерни очиш бўйича махсус қарор қабул қилди. Совет ҳокимияти Сурхондарё вилоятидаги Учқизил ва Тошкент вилоятидаги Туябўғиз сув омборларига 48 миллион сўм мавблаглар ажритиб, ушбу сув омборларни тезлатишни давлат назоратига олди. Шунингдек, Занг каналини узайтириш ва қайта таъмирлаш бўйича кўрсатмалар берди. Ушбу қарорни амалга ошириш бўйича 27 кишидан иборат Колхозлараро махсус кенгаш тузилди. Занг канали бўйича ўтказилган ер ишларининг умумий ҳажми 400 минг м³, бутун колхоз ички суғориш ва коллектор тизимини қайта қуриш учун 300 минг м³ ишлар бажарилди. Ушбу ишларни амалга ошириш учун 2,5 млн сўм ажратилди [5]. Сурхон-Шеробод ҳудудини ўзлаштириш, янги суғориш тизимларини қуриш ва коллектор-зовурларни ишга тушириш мақсадида механизация кучидан фойдаланишга катта эътибор берилди. 1953 йилда воҳа кишлоқ хўжалигига 6 мингта трактор ва 2200 та автомашиналар жалб этилди [8].

Воҳада пахта майдонларини кенгайтириш ва уларни доимий сув билан таъминлаш мақсадида 1961 йил 3 февралда Ўзбекистон ССР Министрлар Совети «Сурхондарё хавзасидаги янги ерларни «Жанубий Сурхон сув омбори»нинг кучи билан ўзлаштириш ва суғориш бўйича чоралари ҳақида»ги қарорни қабул қилади. Унга кўра, 86,3 минг гектар ер майдонини етти йилда ўзлаштириш, шунингдек, «Занг» тизими бўйича 35 минг гектар янги ерларни кишлоқ хўжалиги оборотида киритиш масаласи кўриб чиқилди [9]. «Жанубий Сурхон сув омбори» ҳисобидан янги ерларни ўзлаштириш мақсадида 1961 йилда «Сурхансовхозстрой» трести ташкил этилди. Шу тариқа, «Жанубий Сурхон сув омбори» базасида Шеробод даштини кенг қўламли ўзлаштириш бошланди. Сув сифими 800 млн м³ бўлган Жанубий Сурхон сув омбори Шўрчи туманидаги «ВЛКСМ 30 йиллиги» совхози ерларида, Заркамар ва Хўжамулки ораликларидаги тўқайзорлар ўрнида қурилди. Сув омборини лойиҳалаш ишлари 1958 йилда бошланди, асосий қурилиш ишлари эса 1961 йилда қиришилган эди. Тўғоннинг максимал баландлиги 30 метр, тепа қисмининг кенлиги 10 метр, қирра бўйлаб узунлиги 5,4 км. Сув омборининг умумий кўринадиган майдони 65 км² дир. Унинг вазифаси Сурхон дарёсининг мавсумий оқимини тартибга солиб, халқ хўжалиги эҳтиёжлари учун ишлатиш эди. Сув омбори баҳорда бўладиган сел сувларини йиғиб, ёзги қуруқ фаслда Шеробод ва Қумқўрғон магистрал каналлари орқали Сурхон-Шеробод воҳасидаги 71 минг гектар ердаги экинзорларни сувлаш имкониятини яратди. 1962 йилдан бошлаб Жанубий Сурхон сув омбори воҳа кишлоқ хўжалигини зарур бўлган сув манбаси билан таъминлай бошлади. Орадан олти йил ўтгач, яъни 1968 йилда сув омбори тўлиқ ишга туширилади.

Сурхон-Шеробод воҳасида 1960 йилларда янги ерларни ўзлаштириш, суғориш тизимини қуриш ва қайта таъмирлаш мақсадида 70 дона экскаватор, 20 дона скрепер, 120 дона бульдозер, 210 дона юк машиналари, 80 дона трактор ва бошқа техникалар жалб этилди. Қўрилган чора-тадбирлар натижасида 1964 йили Шеробод даштида Занг тизими бўйича 3660 гектар янги ерлар ўзлаштирилиб, 1020 гектарига пахта экилди. Қўриқ ерларни ўзлаштираётган қурилиш ташкилотлари учун зарур бўлган техника воситалари етказиб берилди. Масалан, 1963 йилда 11-сонли қурилиш трести қўриқда 13 экскаваторга эга бўлса, 1964 йилда уларнинг сони 50 тага етди. Автомобил ва кўтарма кранларининг сони бир йилда 5 тадан 23 тагача етди.

Қуйроқда каналдан Қумқўрғон каналига 10 м³/сек. миқдоридаги сувни ташлаш учун сув чиқаргич ўрнатилди. Каналнинг 13 кмдаги участкасида Шеробод насос станцияси барпо этилди. У ердаги кудратли насос-агрегатлар ёрдамида сув 10 қаватли уйнинг баландлигича кўтариб берилади. 1966 йилда Шеробод магистрал канали Қизиққўра даштига биринчи марта сув берди. Орадан беш йил ўтгач, яъни 1971 йилда Шеробод магистрал канали тўла фойдаланишга топширилди [3].

1972 йилга қадар Шеробод магистрал канал ҳудуди бўйича 8 та пахтачилик совхози ташкил этилди. 1968 йилда Сурхон-Шеробод воҳасидаги совхозлар давлатга 28346 тонна пахта топширдилар. Сурхон-Шеробод воҳасида 1958-1968 йилларда пахта майдонлари 82,451 гектардан 111,500 гектарга етди. Агар 1958 йилда Сурхон-Шеробод воҳасида 236 минг тонна пахта давлатга топширилган бўлса, 1968 йилга келиб бу кўрсаткич 346,3 минг тоннага етди [8]. «Жанубий Сурхон сув омбори» комплексида бажарилган ишлар натижасида вилоят жанубида йилнинг исталган даврида суғориш учун етарли миқдорда сув тўпланди. Сув кам бўлган шароитга мослаб асрлар давомида яратилган агротехника усулларини танқидий назардан қайта кўриб чиқилди. Чунки ўзлаштирилаётган водийнинг моддий-техника ва табиий-иқлимий шароитларидан аянда тўлароқ фойдаланиш пайти келган эди.

1969 йилга келиб вилоятдаги жами суғориладиган ерларнинг 90 фоизидан кўпроғи сув омборларида тўпланадиган сувлар билан суғорила бошланди. Ерлар табиий сув манбаларидан суғорилганда, уларга сув билан бирга жуда кўп лойқалар ҳам оқиб келади. Бу лойқалар ернинг табиий ҳосилдорлигини сақлайдиган ва тиклайдиган факторлардан бири ҳисобланади. Сурхондарё вилоятида янги совхозларнинг ташкил этилиши йирик ирригацион қурилишларни амалга ошириш ва Шеробод даштидаги қўриқ ерларни ўзлаштирилиши билан бевосита боғлиқдир. Бу ишларда 1965-1974 йилларда Сурхондарё вилоят партия комитетининг биринчи котиби бўлиб ишлаган Нуриддин Муродовнинг (1915-1974) хизматлари жуда катта бўлди.

Н.Муродов Сурхондарё вилоятида ишлаб чиқарувчи қучларини ривожлантириш, айниқса, пахтачилик ва боғдорчиликни юксалтиришда жонбозлик кўрсатди. Сурхон-Шеробод воҳасида янги туман ва шаҳарлар барпо этилишида ўзининг муносиб ҳиссасини қўшди. Н.Муродовга пахтачиликни ривожлантириш, ишлаб чиқаришда фан ютуқлари ва илғор тажрибаларини кенг қўллаш, юқори ҳосил олишда эришган катта ютуқлари учун Социалистик Меҳнат Қаҳрамони унвони берилган.

Бундан ташқари, Сурхон воҳасида янги ерларни ўзлаштириш ва пахтачиликни ривожлантиришда Меҳнат Қаҳрамонлари – Шаймардон Қудратов, Отамурод Худойназаров, Жиянқул Рустамов, Муҳаммади Келдиев, Бобоёр Ҳасанов ва бошқалар, Республикада хизмат кўрсатган пахтакорлар – Назиртош Тўраев, Саиджон Отаниёзов, Алиқул Файзиев, Раҳима Абдурахмонова, Қумри Қурбонова, Норқобил Аҳмедов, Кўчар Одинаев ва бошқаларнинг меҳнатлари алоҳида аҳамиятга эгадир.

ҲОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Лапасов А.Ч. Истиқлол йўли: Ангор. –Термиз, 1992. –Б. 4-5.
2. Сурхондарё вилояти давлат архиви. 45-фонд, 1-рўйхат, 26-иш, 16-варақ
3. Сурхондарё вилояти давлат архиви.478-фонд, 1-рўйхат, 86-иш, 51-варақ.
4. Халияров Х., Бычков Д., Блинников А. Сурхандарьинская область Т.;1977."Фан". –С. 61-62.
5. Сурхондарё вилояти давлат архиви. 45-фонд, 1-рўйхат, 126-иш, 19-варақ.
6. «Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги» журналы, 1969. №3. –Б.18.
7. Текущий архив водохозяйственного строительства новых совхозов в Сурхандарьинской области. Данные на 1.01. 1969 г.
8. Сурхондарё вилояти давлат архиви. 580-фонд, 1-рўйхат, 157-иш, 59-варақ.
9. ЎзМ А, 837-фонд, 38-рўйхат, 8534-иш, 14-варақ.

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
МИНТАҚАВИЙ БЎЛИМИ
ХОРАЗМ МАЪМУН АКАДЕМИЯСИ**

**ХОРАЗМ МАЪМУН АКАДЕМИЯСИ
АХБОРОТНОМАСИ**

**№6/2 (90)
2022 й., июнь**

Ўзбекча матн муҳаррири:
Русча матн муҳаррири:
Инглизча матн муҳаррири:
Мусахҳиҳ:
Техник муҳаррир:

Рўзметов Дилшод
Ҳасанов Шодлик
Мадаминов Руслан, Ламерс Жон
Ўрозбоев Абдулла
Шомуродов Журъат

“Хоразм Маъмун академияси ахборотномаси” Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлиги Хоразм вилоят бошқармасида рўйхатдан ўтган. Гувоҳнома № 13-023

Теришга берилди: 06.06.2022
Босишга рухсат этилди: 14.06.2022.
Қоғоз бичими: 60x84 1/8. Адади 70.
Ҳажми 13,25 б.т. Буюртма: № 6-Т

Хоразм Маъмун академияси ноширлик бўлими
220900, Хива, Марказ-1
Тел/факс: (0 362) 226-20-28
E-mail: mamun-axborotnoma@academy.uz
xma_axborotnomasi@mail.ru

(+998) 97-458-28-18